

REPRINT FROM THE  
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

Nos. 77, 78, 80, 83, 92, 98 & 132.

THE

KĀTYĀYAN S'RAUTA SŪTRA

WITH THE

KARKA BHĀS'YA OF S'RĪ KARKĀCHĀRYA

(PART II)

656.

Edited with Notes by

Pandit Gopāl S'āstri Nene, Vyākaraṇāchārya,

Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

and

Udāchārya, Degrā Anantrām S'āstri.

Sa 2 Vsl Vol II. Fasciculas. 7-13.

Kat/N.A.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBĀ-SANSKRIT SERIES OFFICE,

Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1939,

---

PRINTED BY  
JAYA KRISHNA DAS GUPTA,  
VIDYA VILAS PRESS, BENARES CITY.  
1939.

---

*Registered According to Act XXV of 1867.  
All Rights Reserved by the Publishers.*

UNIVERSITY OF DELHI LIBRARY  
CENTRAL LIBRARY, NEW DELHI

Acc. No. 656

Date. 28-12-53

Call No. Sa.2.VS.1/Kat./N.A.



॥ श्रीः ॥

चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज्

पुस्तकमालातः पुनर्मुद्रितम् ।

ग्रन्थाङ्काः ७७, ७८, ८०, ८३, ९२, ९८, १३२.

❀ श्रीः ❀

कात्यायनश्रौतसूत्रम् ।

श्रीमत्कर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् ।

तस्य

द्वादशाहयज्ञप्रभृतिसत्रान्तकर्म-प्रायश्चित्त-उपसत्प्रवर्ग्य

निरूपणात्मकद्वादशादिषड्विंशाध्यायान्तो

द्वितीयो भागः ।

655

सच—

व्याकरणाचार्य पं० नेने गोपालशास्त्रिणा

वदाचार्य पं० डोगरा अनन्तराम शास्त्रिणा च टिप्पण्यादिभिः

परिष्कृत्य संशोधितः ।

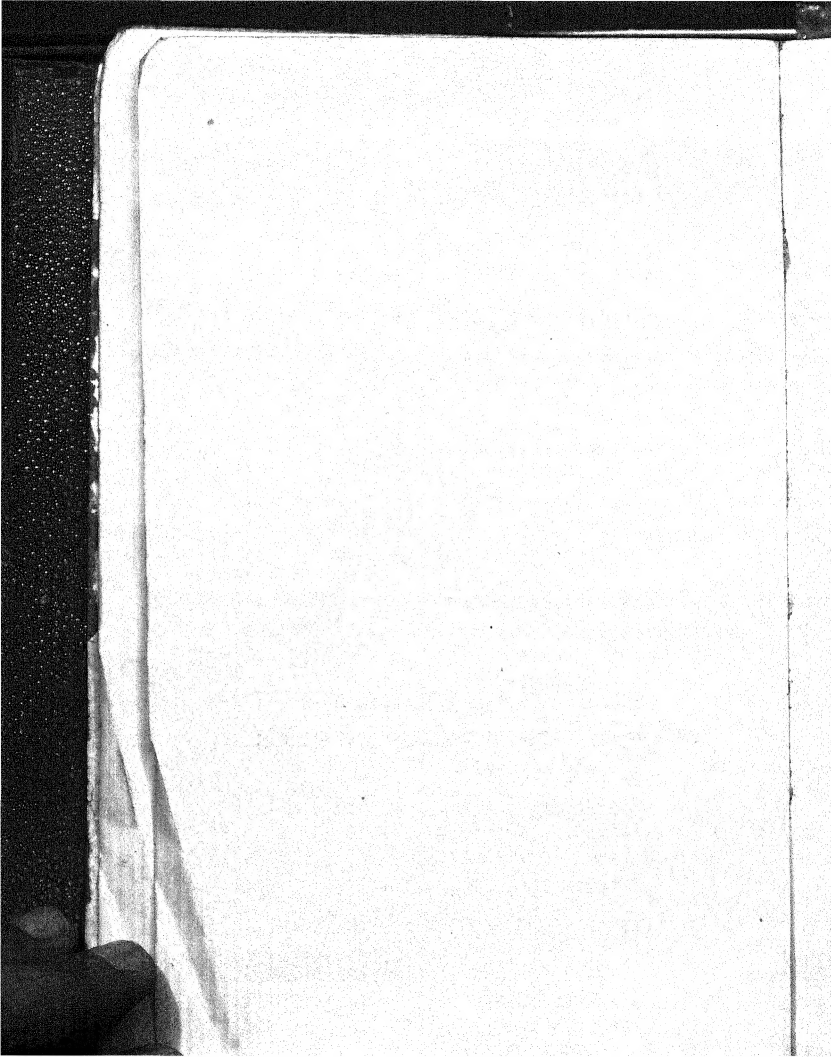
प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः

चौखम्बा संस्कृत सीरिज् आफिस,

विद्याविलास प्रेस, बनारस सिटी ।

१९९६



श्रीगुरुःशरणम् ।

## निवेदनम्—

ईश्वरकृपया श्रीमत्कर्काचार्यकृतभाष्योपबृंहितस्य कात्यायनश्रौतसूत्रस्य द्वादशाध्यायमारभ्य षड्विंशाध्यायपर्यन्तं पञ्चदशस्वध्यायेषु द्वादशाहयज्ञप्रभृति सत्रान्तं श्रौतकर्मजातं तत्सम्बन्धिप्रायश्चित्तमुपसत्प्रवर्याँ चेति निरूपितं संमुद्य प्रकाशयतेऽस्मिन् द्वितीयभागे ।

अस्य प्रथमो भागोऽस्मदीयैः गुरुवरैः प्रातःस्मरणीयैः महामहोपाध्याय पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयैः स्वटिप्पण्याऽलंकृत्य सम्पादितो वर्तते । तदनन्तरं तैरेवाज्ञप्तोऽहं द्वितीयभागसम्पादनाय प्रवृत्तस्तीक्ष्णकृपाकटाक्षैरेवाऽत्र भागे इतःपूर्वमपरिचितोऽप्यपारयंस्तत्र तत्र विषमस्थलेषु टिप्पणीं सम्पादयितुमिति ।

अस्मिन् भागे द्वादशाध्याये सत्राहीनोभयात्मकद्वादशाहनिरूपणम्, त्रयोदशाध्याये गवामयननिरूपणम्, चतुर्दशाध्याये वाजपेययागनिरूपणम्, पञ्चदशाध्याये राजसूययागनिरूपणम्, षोडशसप्तदशाष्टादशाध्यायेषु चयननिरूपणम्, एकोनविंशोऽध्याये सौत्रामणीयागनिरूपणम्, विंशोऽध्यायेऽश्वमेधनिरूपणम्, एकविंशोऽध्याये पुरुषमेध-सर्वमेध-पितृमेध-यागानां निरूपणम्, द्वाविंशोऽध्याये एकाहयागानां निरूपणम्, त्रयोविंशोऽध्यायेऽहीनानां यागानां निरूपणम्, चतुर्विंशोऽध्याये सत्राणां निरूपणम्, पञ्चविंशोऽध्याये श्रौतयागीयकर्मोपघाते प्रायश्चित्तनिरूपणम्, षड्विंशोऽध्याये उपसत्प्रवर्यनिरूपणं वर्तते । द्वादशाहादिविशेषाश्च सर्वे साकल्येन विषयानुक्रमणिकायां विस्तरेण क्रमशो निरूपितास्तत एवावगमनीया इति ।

यद्यप्यस्य पूर्वमस्मिन्नेव मुद्रायन्त्रालये मुद्रणमभूत्, परं तत्र बह्व्यस्तुटय आसन् । ताः सर्वाः शक्त्यनुसारेण मार्जयित्वा तत्र तत्रावश्यकस्थलेषु टिप्पण्या तत्रतत्रत्यविशेषाश्च दर्शयता मया द्वितीयसंस्करणमिदं भवतां पुरतो निवेद्यते । अस्य भागस्य टिप्पण्यादिपरिष्कारे संशोधनकार्ये च मदीयसुहृदा वेदाचार्य पं० डोगरा अनन्तरामशास्त्रिमहोदयेन सहत्साहाय्यमनुष्ठितमिति अनेकशो धन्यवादाहार्हास्ते महाभागाः ।

दृष्टिदोषेण सीसकाक्षरदोषेण वा सुलभानि खलितानि परिमार्जयन्तु तत्र भवन्तो गुणैकपक्षपातिनो विद्वांस इति ।

रथयात्रा  
आषाढ शु० २ सं० १९९६  
गवर्म्मट संस्कृत कालेज  
बनारस

विदुषामनुचरो  
नित्यानन्दोपासको  
गोपाल शास्त्री नेने



सकर्मभाष्यकात्यायनश्रौतसूत्राणां

विषयानुक्रमणिका ।

| सङ्ख्या                               | सूत्रम् पृष्ठम् | सङ्ख्या                                 | सूत्रम् पृष्ठम् |
|---------------------------------------|-----------------|---|-----------------|
| द्वादशाध्याये प्रथमा कण्डिका—         |                 | १९ दीक्षाकाले प्राजापत्यपशोरनु-         |                 |
| १ एकाहद्वादशाहयोः ज्योति-             |                 | ष्ठानम् ।                               | २० ४            |
| ष्टोमधर्माणामतिदेशः ।                 | १ १             | २० एकदिने पशुदीक्षयोरनुष्ठाना-          |                 |
| २ द्वितीयाविषु ध्यात्यस्तोमेषु        |                 | शकौ पशुमात्रानुष्ठानम्, दी-             |                 |
| साधःक्रेषु च प्रथमत्रात्य-            |                 | क्षा तु दिनान्तरे ।                     | २१ ५            |
| स्तोमस्य साधःस्क्रस्य च धर्मा-        |                 | २१ मन्थनप्रकारान्तरम् ।                 | २२ ५            |
| णामतिदेशः ।                           | २ २             | २२ दीक्षाकाले गृहपतिगार्हपत्येऽ-        |                 |
| ३ द्वितीयास्वप्निष्टुत्सु प्रथमाग्नि- |                 | ङ्गारप्रक्षेपः सर्वेषाम् ।              | २३ ५            |
| ष्टुद्यागस्य धर्माणामतिदेशः ।         | ३ २             | २३ सर्वसाधारणीकृतगार्हपत्यादा-          |                 |
| ४ अग्निष्टुद्यागानां बहुत्वम् ।       | ४ ३             | हवनीयदक्षिणाग्न्याङ्गद्वारम् ।          | २४ ५            |
| ५ द्वादशाह्यागस्य सत्रादीनो-          |                 | २४ ब्रह्मादीनां सर्वेषामपि गृहप-        |                 |
| भयात्मकत्वम् ।                        | ५ ३             | तिवद्गार्हपत्यचयनम् ।                   | २५ ५            |
| ६ सत्रादीनयोलक्षणम् ।                 | ६ ३             | द्वादशाध्याये द्वितीया कण्डिका—         |                 |
| ७ सत्रादीनयोलक्षणान्तरनिरूप-          |                 | २५ आग्नीध्र्याये शालाद्वाद्यात् स्व-    |                 |
| णम् । तत्र सत्रे प्रथममन्थ्यं         |                 | स्वगार्हपत्यं प्रति अग्निनयनम् ।        | १ ६             |
| चातिरात्रसंस्थाकर्महोऽहीने            |                 | २६ प्रत्यग्निं सवनीयपुरोडाशानु-         |                 |
| स्वस्त्यमात्रम् ।                     | ७ ३             | ष्ठानम् ।                               | २ ६             |
| ८ सत्रेषु सर्वेषां यजमानकर्मत्वम् ।   | ८ ३             | २७ पत्नीसंयाजानामिष्टकापशुव-            |                 |
| ९ सत्रेषु दक्षिणाभावनिरूपणम् ।        | ९ ३             | दनुष्ठानम् ।                            | ३ ६             |
| १० यजमानकार्ये गृहपतेरधिकारः ।        | १० ३            | २८ द्वितीयो मन्थनप्रकारः ।              | ४ ६             |
| ११ प्रमाणान्तरेण गृहपतेरधिकार-        |                 | २९ सर्वपक्षेषु प्रथमं गृहपतेर्मन्थनम् । | ५ ६             |
| निरूपणम् ।                            | ११ ३            | ३० मन्थननिष्पन्नस्याग्नेर्गृहपति-       |                 |
| १२ संस्कारेषु सर्वेऽधिकारिणः ।        | १२ ४            | गार्हपत्ये प्रक्षेपः ।                  | ६ ६             |
| १३ अनेकेषां कर्तृत्वासम्भवे गृह-      |                 | ३१ उपवसथप्रभृतेः पक्षत्रयेऽपि तु-       |                 |
| पत्यन्वारम्भः ।                       | १४ ४            | ल्यत्वम् ।                              | ७ ६             |
| १४ क्रत्वङ्गपदाद्येषु गृहपतेरेव क-    |                 | ३२ [ तृतीयो मन्थनप्रकारः ]              |                 |
| र्तृत्वम् ।                           | १५ ४            | गृहपत्यरशोरेव सर्वेषामग्नी-             |                 |
| १५ मन्थनप्रकारकथनम् ।                 | १६ ४            | नां समारोपः ।                           | ८ ६             |
| १६ गृहपत्याहवनीयेऽग्नौ सर्वेषां       |                 | ३३ अस्मिन्पक्षे पशुबन्धशब्दस्थाने       |                 |
| स्वस्वगार्हपत्याङ्गारप्रक्षेपः ।      | १७ ४            | सत्प्रशब्दप्रयोगः ।                     | १० ७            |
| १७ सत्रेषु विहारे प्राजापत्यः पशुः ।  | १८ ४            | ३४ तृतीये पक्षे शालागार्हपत्य-          |                 |
| १८ गृहपतिवज्रितानां सत्त्रिणा-        |                 | पुरोडाशपत्नीसंयाजानामग्नि-              |                 |
| माज्येन पत्नीसंयाजानुष्ठान-           |                 | ष्टोमवदनुष्ठानम् ।                      | ११ ७            |
| म्, गृहपतेस्तु जाघन्या ।              | १९ ४            |   |                 |

| सं०  | सू० | पृ० | सं०  | सू० | पृ० |
|--|-----|-----|--|-----|-----|
| ३५ एकपुरोडाशपक्षे यजमानानां भोजनार्थमैन्द्रबाहैल्पत्यान्यतर-<br>दनुष्ठानम् ।   | १२  | ७   | ५३ सांवाशिनश्चार्थनिरूपणम् ।   | १३  | ९   |
| ३६ सञ्चे द्वादशाहे कर्मविशेषः ।  | १४  | ७   | ५४ ऋतुयाज्यापठने अध्वर्युप्रतिप्र-<br>स्थाभोरधिकारः ।  | १४  | ९   |
| ३७ तत्र दीक्षाक्रमः ।  | १५  | ७   | ५५ माहेन्द्रग्रहशस्त्रे ऋग्वेदवि-<br>हितप्रतिगरः ।   | १५  | १०  |
| ३८ सञ्चे पत्नीनां दीक्षाक्रमः ।  | १६  | ८   | ५६ इतरेषां प्रतिगरपदानामदृष्टा-<br>यत्वात्प्राकृतं प्रतिगरपदम् ।   | १६  | १०  |
| ३९ उग्नेतुपत्नीदीक्षाधिकारी  | १७  | ८   | ५७ पृष्ठये षडहान्ते घर्मानुष्ठानम् ।   | १७  | १०  |
| ४० दक्षिणाकाले कृष्णाजिनधूननं<br>मातापितृनामसंकीर्तनपूर्वकं द-<br>क्षिणदिशि गमनञ्च ।   | १८  | ८   | ५८ द्वादशाहे षडहानन्तरम्, अष्ट-<br>मादित्रोण्यहानि उक्थ्यसंस्था-<br>नि, तेषां छन्दोमसंज्ञा ।             | १८  | १०  |
| द्वादशाध्याये तृतीया कण्डिका—  |     |     | ५९ द्वादशाहे छन्दोमाहानन्तर-<br>मेकादशमहः अविवाक्यसंज्ञ-<br>म्, अग्निष्टोमसंस्थञ्च ।                     | २०  | १०  |
| ४१ द्वादशाहे प्रथमातिरात्राहान-<br>न्तरं द्वितीयादिषडहानां पृ-<br>ष्ठयसंज्ञा, तत्र द्वितीयमग्नि-<br>ष्टोमसंस्थं, तृतीयचतुर्थषष्ठस-<br>प्तमान्युक्थ्यसंस्थानि । | १   | ८   | ६० द्वादशमहर्जयित्वा सर्वेष्वहः-<br>सु पत्नीसंयाजानां कर्मणामनु-<br>ष्ठानम् ।                            | २१  | १०  |
| ४२ पृष्ठये पूर्वस्मिन्ग्रहेऽन्वहमेकै-<br>कस्यातिप्राह्वस्य ग्रहणम् ।   | २   | ८   | द्वादशाध्याये चतुर्थी कण्डिका—   |     |     |
| ४३ पृष्ठये परे वा ऋग्वेदऽन्वह-<br>मेकैकस्यातिप्राह्वस्य ग्रहणम् ।  | ३   | ८   | ६१ सोमरक्षणमृत्विग्बोधनपर्यन्तम् ।   | १   | १०  |
| ४४ पृष्ठये उभयोरुत्पद्यहोवाऽन्वह-<br>मेकैकस्यातिप्राह्वस्य ग्रहणम् ।   | ४   | ८   | ६२ वसतीपरिहरणानन्तरं च सोम-<br>रक्षणकालः ।   | २   | ११  |
| ४५ माहेन्द्रग्रहहोमानन्तरमतिप्रा-<br>ह्वानां होमः ।  | ५   | ९   | ६३ स्वाध्यायार्थं समिदानयनार्थञ्च<br>सोमरक्षकान्येषां बहिर्गमनम् ।                                       | ३   | ११  |
| ४६ त्रिभिर्मन्त्रैः त्रयाणां होमकर्तृव-<br>ष्टकर्तृयजमानानां भक्षणवि-<br>धानम् ।   | ६   | ९   | ६४ तत्र हविःशेषाशनञ्च ।  | ४   | ११  |
| ४७ षडहे पृष्ठस्तोत्रोपाकरणे विशेषः,<br>तत्र प्रथमेऽहनि रथसंसारणेन<br>स्तोत्रोपाकरणम् ।   | ७   | ९   | ६५ स्वाध्यायसमिदाहरणादि दशमे<br>पुन वाऽहनि ।   | ५   | ११  |
| ४८ पृष्ठकाले दुन्दुभिशब्देन पृष्ठोपा-<br>करणम् ।   | ८   | ९   | ६६ आनीतानां समिधां सर्वेष्वहःसु<br>सर्वेष्वग्निषु सुर्यास्तादनन्तरं<br>सर्वयजमानकर्तृकमाधानम् ।          | ६   | ११  |
| ४९ व्यजनैः स्तोत्रोपाकरणम् ।   | ९   | ९   | ६७ दशमेऽहनि अपराह्णेऽप उपरपृष्ठय<br>दीक्षितानां सत्रोत्थानसंज्ञक-<br>मांनुष्ठानम् । तत्र शालाप्रवेशनम् । | ७   | ११  |
| ५० अरणिभ्यां स्तोत्रोपाकरणम्,<br>उद्गातुः ऊरौ अग्नेर्मन्थनम्,<br>आहवनीये होमश्च ।  | १०  | ९   | ६८ शालाद्वार्येऽध्वर्युकर्तृकमाज्या-<br>हुतिद्वयहोमः ।   | ८   | ११  |
| ५१ शेवालसंयुक्तया पात्रया उपा-<br>करणम् ।  | ११  | ९   | ६९ ततः सर्वदीक्षितकर्तृकं हवि-<br>धानमण्डपे सत्रस्यद्विगणनम् ।   | १०  | ११  |
| ५२ सांवाशिनेन स्तोत्रोपाकरणम् ।  | १२  | ९   | ७० उत्तरवेदिश्रोण्यां वा प्रागुक्तं<br>गानम् ।   | ११  | १२  |

| सं० | सू०   | पृ०   |
|-----|---|-------|
| ७१  | ततो दक्षिणा, हविर्धानमण्ड-<br>पादक्षधस्तान्मार्गेण प्रादुमुख-<br>निःसरणम् । | १२ १२ |
| ७२  | प्राज्ञापत्यग्रहणादिनिरूपणम् ।  | १३ १२ |
| ७३  | ततो होतृकर्तृकचतुर्होतृव्या-<br>ख्याननामकशस्त्रपाठः ।                       | १४ १२ |
| ७४  | होतुरज्ञाने यजमानेनैव तत्पाठः<br>कर्तव्यः ।                                 | १५ १२ |
| ७५  | चतुर्होतृव्याख्यान प्रतिगारः ।  | १६ १२ |
| ७६  | ब्रह्मोद्यपाठः ।  | १७ १२ |
| ७७  | ब्रह्मोद्यनिरूपणम् ।  | १८ १२ |
| ७८  | समये वाग्यमः ।  | २१ १३ |
| ७९  | अस्तानन्तरमुत्तरवेद्यामुपवेश-<br>नम् ।                                      | २२ १३ |
| ८०  | वाग्विसर्जनम् ।   | २३ १३ |
| ८१  | गृहपतेः सुब्रह्मणाह्वानम् ।   | २५ १३ |
| ८२  | ततः समिदाधानम् ।  | २६ १३ |
| ८३  | सञ्जोत्थानसंज्ञाविधानम् ।   | २७ १३ |

द्वादशाध्याये पञ्चमी कण्डिका—

|    |  |       |
|----|--|-------|
| ८४ | आगन्तुकग्रहग्रहणकालविधिः ।                                     | १ १३  |
| ८५ | अतिग्राह्यबोडशिग्रहग्रहणकालः ।                                 | २ १४  |
| ८६ | अंशद्राम्यग्रहग्रहणम् ।  | ६ १४  |
| ८७ | अंशुग्रहसम्बन्धिपदार्थेषु विशेषः ।                             | १७ १४ |
| ८८ | सन्नत्रादिष्वेवांशुग्रहग्रहणम् ।                               | ११ १५ |
| ८९ | सन्नत्रातिरिक्तंऽंशुग्रहदक्षिणा ।                              | १२ १५ |
| ९० | अद्राम्यग्रहणम् ।  | १३ १५ |
| ९१ | अंशुग्रहपात्रे निष्पाभ्यापां नि-<br>नयनं, ततोऽंशुत्रयावधानम् । | १४ १५ |
| ९२ | अंशुत्रयावधानमन्त्रेषूपयामा-<br>नुषङ्गः ।                      | १५ १५ |
| ९३ | अंशुग्रहहोमः ।   | १७ १६ |
| ९४ | अद्राम्यग्रहदक्षिणांऽंशुग्रहवदेव ।                             | १९ १६ |
| ९५ | उक्त्येन प्रवर्त्य षाडशिप्रचरणम् ।                             | २० १६ |

द्वादशाध्याये षष्ठी कण्डिका—

|    |   |      |
|----|---|------|
| ९६ | बोडांशस्तोत्रोपाकरणम् ।                   | १ १६ |
| ९७ | इन्द्रश्च सन्नाडिति मन्त्रेण<br>भक्षणम् । | २ १६ |
| ९८ | षाडशिस्तंस्थायसमाप्तिः ।                  | ३ १६ |

| सं० | सू०  | पृ०   |
|-----|--|-------|
| ९९  | अतिरात्रे सौम्यचरुणा सह<br>आशिनो भवति ।  | ३ १६  |
| १०० | चमसैः पर्यायसंज्ञकाख्यः सो-<br>मयागाः ।  | ४ १७  |
| १०१ | अतिरात्रे पर्याययागे शस्त्रकर्तारः ।   | ५ १७  |
| १०२ | पर्यायान्ते चमसोन्नयनान-<br>न्तरं सन्धिस्तोत्रोपाकरणम् ।                                   | ६ १७  |
| १०३ | होतुराश्विनशस्त्रार्शनम् ।   | ७ १७  |
| १०४ | आश्विनहोमः ।   | ८ १७  |
| १०५ | आश्विनहोमप्रैषः ।  | ९ १७  |
| १०६ | सञ्जे द्वादशलवहःसु सवनीयप-<br>शवः ।  | १० १७ |
| १०७ | त्रयोदशरात्रादिवु सवनीयप-<br>शवः ।   | १५ १७ |
| १०८ | सञ्जस्य काम्यत्वम् ।   | १६ १८ |
| १०९ | अहीने द्वादशाहे विशेषः, ऐ-<br>न्द्रवायवग्रहणात्पूर्वमाप्रयणप्र-<br>दृष्टतुर्थनवमयोरह्नोः । | १७ १८ |
| ११० | षष्ठसप्तमयोश्च शुक्रस्य पूर्व-<br>ग्रहणम् ।  | १८ १८ |

|     |  |       |
|-----|--|-------|
| १११ | प्रकृतियागे पूर्वमुक्तानां ग्र-<br>हाणां ग्रहणपूर्वन्तमनयोरसा-<br>दननिषेधः । | १९ १८ |
| ११२ | शुक्राप्रयणग्रहसादनम् ।  | २० १८ |
| ११३ | द्वादशाहस्योभयतोऽतिरात्र-<br>त्वम् ।   | २२ १८ |
| ११४ | हारियोजनोत्तरकालेऽनीधो<br>मन्त्रपाठः ।                                       | २३ १८ |

त्रयोदशाध्याये प्रथमा कण्डिका—

|   |       |
|---|-------|
| १ गवामयने द्वादशाहधर्मातिदेशः ।   | १ २०  |
| २ गवामयने दीक्षाकालः ।  | २ २०  |
| ३ गवामयने पवमानत्रये सर्वेषां<br>दीक्षितानामुदुगात्रालम्भो<br>मन्त्रजपश्च । | ११ २१ |

त्रयोदशाध्याये द्वितीया कण्डिका—

|  |      |
|--|------|
| ४ अभिप्लवाक्चवर्जयोः स्वरूपम् ।                              | १ २२ |
| ५ गवामयने चतुर्विंशमहरिर्गन्धो-<br>मस्यस्यमुक्त्यसंस्थं वा । | २ २२ |
| ६ गवामयने सासकल्पना ।  | ३ २२ |





| सं०  | सू० | पृ० | सं०   | सू० | पृ० |
|--|-----|-----|---|-----|-----|
| ४ वाजपेयस्याद्यन्तयोज्योत्तिष्ठो-<br>मानुष्ठानं वा ।           | ३   | ३०  | २६ मधुप्रहः ।   | ८   | ३४  |
| ५ वाजपेयस्याद्यन्तयोज्योत्तिष्ठो-<br>मपृच्छ्याद्यनुष्ठानं वा । | ४   | ३०  | २७ उक्थ्यादिप्रहः ।   | ९   | ३४  |
| ६ वाजपेयस्याद्यन्तयो राजसूय-<br>सोमानां वाऽनुष्ठानम् ।         | ७   | ३१  | २८ अतिरात्रादिप्रशूनासुपाकर-<br>णम् ।                             | १०  | ३४  |
| ७ उभयतो विहितानां बृहस्पति-<br>सवादीनां पृथक् पृथग् दीक्षा ।   | ९   | ३१  | २९ माहेन्द्रप्रहयागान्ते वशावपा-<br>यागोत्कर्षः ।                 | ११  | ३१  |
| ८ सप्तदश वाजपेये दीक्षाः ।                                     | १०  | ३१  | ३० तत्र चावदानानां द्वेषा श्रपणम् ।                               | १६  | ३१  |
| ९ वाजपेये प्रतियागमारम्भे होम-<br>विशेषः ।                     | ११  | ३१  | ३१ अवत्तविनियोगः ।  | १७  | ३१  |
| १० अप्सु दीक्षादिकर्मणामारम्भे स-<br>कृद्धोऽसौ ।               | १२  | ३१  | ३२ वामदेव्यग्रहयागान्ते प्राजाप-<br>त्यवपायागः ।                  | १८  | ३१  |
| ११ क्रयणाद्यारम्भे सुत्यायाः प्रा-<br>होमः ।                   | १३  | ३२  | ३३ सुगव्यूहनात्प्राक् प्राजापत्य-<br>हवियागः ।                    | १९  | ३६  |
| १२ सोमेन साकं सुरायास्तद्द्र-<br>व्याणां वा क्रया ।            | १४  | ३२  | ३४ प्राजापत्यग्रहविवर्णयोः प्राकृत<br>एव वा कालेऽनुष्ठानम् ।      | २०  | ३६  |
| १३ सोमेन सह सुरायास्तद्द्रव्या-<br>णां वाऽनुहरणम् ।            | १६  | ३२  | ३५ वशावपायागोऽपि प्राकृतकाले<br>न तुत्कर्षः ।                     | २१  | ३६  |
| १४ सुराकरणविधिः ।  | १७  | ३२  | ३६ अनुत्कर्षपक्षे एकत्र श्रपणम् ।                                 | २२  | ३६  |
| १५ नाराशंसस्थाने द्वितीयखरक-<br>रणम् ।                         | १८  | ३२  | ३७ अवत्तविनियोगेऽप्यत्र विशेषः ।                                  | २३  | ३६  |
| १६ हविर्धानदक्षिणे सन्धिकर-<br>णम् ।                           | १९  | ३२  | ३८ माध्यन्दिनसवनीयग्रहविभिः सह<br>नैवारचरोऽनुष्ठानम् ।            | २४  | ३६  |
| १७ वज्रैर्युपवेष्टनं सुत्यादिनेऽग्नीषो-<br>मीये वा ।           | २०  | ३२  | ३९ वक्रतसंख्यापरिमाणान्मां प्राकृ-<br>तसंख्यापरिमाणयोर्वाधाभावः । | २५  | ३६  |
| १८ वाजपेययूपः ।  | २२  | ३३  | ४० वाजपेययागदक्षिणानिरूपणम् ।                                     | २७  | ३७  |
| १९ वाजपेयारम्भे सर्वेषां सुवर्णमा-<br>लाधारणम् ।               | २३  | ३३  | <b>चतुर्दशाध्याये तृतीया कण्डिका—</b>                             |     |     |
| २० सुराशोधनम् ।  | २५  | ३३  | ४१ मरुत्वतीयान्ते शकटाद् रथ-<br>स्यावतारणम् ।                     | १   | ३८  |
| <b>चतुर्दशाध्याये द्वितीया कण्डिका—</b>                        |     |     | ४२ चात्वालदक्षिणतो रथावर्तनम् ।                                   | २   | ३८  |
| २१ अतिप्राह्वणोदशिमहान्तरमै-<br>न्द्रप्रहप्रहणं तद्धोमश्च ।    | १   | ३३  | ४३ अश्वप्रोक्षणम् ।   | ३   | ३८  |
| २२ सोमप्रहप्रहणम् ।  | २   | ३३  | ४४ रथेऽश्वत्रययोजनम् ।  | ६   | ३८  |
| २३ सोमग्रहैः सह व्यत्यासेन सुरा-<br>ग्रहप्रहणम् ।              | ३   | ३३  | ४५ चतुर्थोऽश्वः केवलमनुगच्छेत् ।                                  | ९   | ३८  |
| २४ सोमग्रहसुराग्रहधारेऽक्षोत्तल-<br>ह्वनिविधेः ।               | ५   | ३४  | ४६ अश्वानां बार्हस्पत्यश्च वध्राणम् ।                             | १०  | ३८  |
| २५ सोमग्रहसुराग्रहाणां खरसमीपे<br>आलयनम् ।                     | ७   | ३४  | ४७ चतुरश्वयुक्तपोडशरथानां वेदि-<br>बहिः स्थापनम् ।                | ११  | ३८  |
|  |     |     | ४८ रथचक्रे ब्रह्मण आरोहणम् ।                                      | १२  | ३८  |
|  |     |     | ४९ क्षत्रियस्य वाजपेये चक्रारोह-<br>णादौ ऐन्द्रमन्त्रप्रयोगः ।    | १३  | ३९  |
|  |     |     | ५० आरनीध्रीयापश्चिमभागे वेदिसमीपे<br>सप्तदशतुन्दुभोगामासजनम् ।    | १४  | ३९  |
|  |     |     | ५१ तेषां वादनम् ।   | १५  | ३९  |

| सं०  | सु० | पृ० |
|--|-----|-----|
| ५२ क्षत्रियकर्तृकः सप्तदशेषुप्रक्षेपः ।                            | १६  | ३९  |
| ५३ अन्त्यतत्प्रक्षेपस्थाने शाखा-<br>निखननम् ।                      | १७  | ३९  |
| ५४ यजमानस्य अध्वर्युक्षिप्यस्य च<br>स्थारोहणम् ।                   | १८  | ३९  |
| ५५ अन्यस्मिन् कस्मिंश्चिदर्थे राज-<br>न्यस्य वैश्यस्य वाऽऽरोहणम् । | २०  | ३९  |
| ५६ स्पर्धया सर्वेषां प्रधावनम् ।                                   | २१  | ३९  |
| ५७ धावनसमये अध्वर्युक्षिप्यस्य<br>यजमानवाचनम् ।                    | २२  | ३९  |

### चतुर्दशाध्याये चतुर्थी करिडका—

|   |    |    |
|---|----|----|
| ५८ धावनकाले ब्रह्मणः सामगानम् ।   | १  | ४० |
| ५९ धावनकाले दुग्दुभिरादनम् ।  | २  | ४० |
| ६० धावनकाले होमो जपो वा ।   | ३  | ४० |
| ६१ धावने यजमानजयः ।   | ६  | ४० |
| ६२ शाखाप्रदक्षिणेन धावतामागमनम् ।   | ७  | ४० |
| ६३ सर्वेषामागमने ब्रह्मणो रथच-<br>क्रादवतरणम् ।                                       | ८  | ४० |
| ६४ दुग्दुभीनामवहरणम् ।  | ९  | ४० |
| ६५ यजमानस्य रथादवतीर्णस्य नैवा-<br>रचर्वालम्भः ।                                      | ११ | ४० |
| ६६ रथयुक्तानां त्रयाणामश्वानां त-<br>दवघ्रापणम् ।                                     | १२ | ४० |
| ६७ चतुर्थस्य रथे योजनं, ततोऽध्व-<br>यवे तद्गृधदानम् ।                                 | १३ | ४० |
| ६८ अन्यत्विग्भ्योऽपि रथदानम् ।  | १४ | ४१ |
| ६९ रथारूढाय क्षत्रियाय वैश्याय<br>वा मधुप्रहसमर्पणम् ।                                | १५ | ४१ |
| ७० रथारूढाय क्षत्रियाय वैश्याय वा<br>सौरग्रहान् समर्प्य तस्मात्प्रभु-<br>ग्रहादानम् । | १६ | ४१ |
| ७१ ब्रह्मणे सपात्रमधुग्रहदानम् ।  | १७ | ४१ |
| ७२ ब्रह्मकर्तृकं यथेच्छं तत्प्रतिपत्ति-<br>करणम् ।                                    | १८ | ४१ |
| ७३ द्वादशशुवाहुतिहोमस्तन्मन्त्र-<br>जपमात्रं वा ।                                     | १९ | ४१ |
| ७४ पत्न्या वस्त्रपरिचापनम् ।  | २३ | ४१ |
| ७५ यूपसंलग्नसोपानपङ्क्तेश्च<br>यम् ।  | २३ | ४१ |

| सं०   | सु० | पृ० |
|---|-----|-----|
| ७६ जायापत्योस्तदारोहणम् ।   | २४  | ४२  |
| ७७ यजमानस्य गौधूमचंचाला-<br>लम्भः ।   | २५  | ४२  |
| ७८ यजमानस्य यूपान्धर्व स्वशिर-<br>उच्छ्रयणम् ।                                    | २६  | ४२  |
| ७९ ततो दिशामवलोकनम् ।   | २७  | ४२  |
| ८० पुत्रादीनां सप्तदशपञ्चवद्वक्षार-<br>मृत्तिकापुटोत्क्षेपणम् ।                   | २८  | ४२  |
| ८१ यजमानस्य तत्प्रतिग्रहः ।   | २९  | ४२  |
| ८२ भूमिमवेक्ष्य सहिरण्ये वस्तच-<br>र्मणि भूमौ वा यजमानावरो-<br>हणम् ।             | ३०  | ४२  |
| ८३ अध्वर्युकर्तृकमासन्धां वस्तच-<br>र्मोस्तरणम् ।                                 | ३१  | ४२  |
| ८४ यजमानोपवेशनं तत्र ।  | ३२  | ४२  |
| ८५ नैवारथागः ।  | ३३  | ४२  |
| ८६ औदुम्बरपात्रेऽर्षां पयसां सप्त-<br>शानामन्नानां च प्रक्षेपः ।                  | ३४  | ४३  |
| ८७ एकमन्नं वर्जयित्वा स्मृत्यनु-<br>सारेण सर्वेषामन्नानां वा त-<br>त्रप्रक्षेपः । | ३६  | ४३  |
| ८८ वर्जितान्नस्य यावज्जीवमभो-<br>जनम् ।   | ३८  | ४३  |
| ८९ ततो मिश्रितानां दुरधजलान्ना-<br>नां होमः ।                                     | ३९  | ४३  |
| ९० हुतशेषस्य यजमानोपरि लि-<br>खनम् ।  | ४०  | ४३  |
| ९१ नैवारस्त्वष्टकृद्धोमः, माहे-<br>न्द्रादिकर्म च ।                               | ४४  | ४३  |
| ९२ यजमानस्य सदसि गमनम् ।  | ४५  | ४३  |
| ९३ सप्तदशलोमग्रहाणां चमसेषु<br>निनयनम् ।  | ४८  | ४४  |
| ९४ उदवसानोपेष्टिसमाप्तौ यूपवे-<br>ष्टनवस्त्राणामध्वर्यवे दानम् ।                  | ५१  | ४४  |
| ९५ सुवर्णमालानां तत्तद्वस्त्रजे<br>दानम् ।  | ५२  | ४४  |
| पञ्चदशाध्याये प्रथमा करिडका—  |     |     |
| राजसूयप्रकरणम् ।  |     |     |
| १ क्षत्रियस्य राज्ञो राजसूयऽधिकारः ।  | १   | ४४  |

| सं०  | सू० | पृ० |
|--|-----|-----|
| २ वाजपेयिनः क्षत्रियस्यापि<br>राज्ञो राजसूये नाधिकारः ।  | २   | ४२  |
| ३ राजसूये इष्टिपशुसोमानां न<br>तन्धम् ।  | ३   | ४९  |
| ४ राजसूये पवित्रसंज्ञकसोमया-<br>गनिरूपणम् ।  | ४   | ४९  |
| ५ पवित्रसंज्ञकसोमयागः सहस्र-<br>दक्षिणः ।  | ५   | ४९  |
| ६ फालगुनशुक्लप्रतिपदि पवित्र-<br>यागदीक्षा ।   | ६   | ४९  |
| ७ फालगुनशुक्लनवम्यां पवित्र-<br>पूर्णोद्भूतिः ।  | ७   | ४६  |
| ८ ततः प्रत्यहमाहुमनुमतानवैष्ण-<br>वाग्नीषोमीयेन्द्रान्नगवाप्रय-<br>णानामेकैकैष्टेः क्रमेणानुष्ठानम् ।            | ८   | ४६  |
| ९ ततः फालगुनशुक्लपूर्णिमायां<br>राजसूयाङ्गचातुर्मास्यारम्भः ।  | ९   | ४६  |
| १० ततः प्रभृति प्रत्यहं कृष्णपक्षे<br>पूर्णिमासेष्टेः शुक्लपक्षे च दशैष्टे<br>राजसूयाङ्गचातुर्मास्य अनुष्ठानम् । | १०  | ४७  |
| ११ पञ्चवातीयहोमानुष्ठानम् ।  | १०  | ४७  |
| १२ पञ्चवातीयहोमदक्षिणाकथनम् ।  | १२  | ४७  |
| १३ व्याधिनिवृत्तिफलककाम्यपञ्च-<br>वातीयहोमः ।  | १३  | ४७  |
| १४ ह्यन्द्रतुरीयकर्मनिरूपणम् ।   | १४  | ४७  |
| १५ वारुणचरोः सर्वत्र यवमयत्व-<br>विधिः ।   | १७  | ४७  |

पञ्चदशाध्याये द्वितीया कण्डिका—

|   |    |    |
|---|----|----|
| १६ अपामागतंण्डुलहोमः ।  | १  | ४८ |
| १७ तत्र दिगग्न्योविशेषः ।   | ३  | ४८ |
| १८ त्रिर्धनुर्कैष्टिकथनम् ।   | ८  | ४८ |
| १९ त्रिर्धनुर्कैष्टिषु प्रथमः पुरो-<br>डाक्षोऽग्नौ चरुः ।                         | १३ | ४९ |
| २० त्रिर्धनुर्कैष्टिषु प्रथमेष्टिगत-<br>तीयहविषि विशेषः ।                         | १४ | ४९ |
| २१ त्रिर्धनुर्कैष्टीनाम्नन्तरे द्वितीये-<br>ऽहनि वैश्वानरवारुणयोरनु-<br>ष्ठानम् । | १५ | ४९ |

| सं०   | सू० | पृ० |
|---|-----|-----|
| २२ द्वितीयदिने वैश्वानरस्य तृती-<br>यदिने वा वारुणस्यानुष्ठानम् । | १६  | ४९  |
| २३ वैश्वानरवारुणयोर्दक्षिणा ।                                     | १७  | ४९  |

पञ्चदशाध्याये तृतीया कण्डिका—

|   |    |    |
|---|----|----|
| २४ वारुणदिने द्वादशरत्नहवि-<br>र्वागारम्भः ।  | १  | ४९ |
| २५ सेनापत्यादिगृहेषु द्वादशानां<br>प्रत्यहमेकैकस्य क्रमेणानुष्ठानम् ।               | २  | ४९ |
| २६ द्वादशहवियागानां क्रमेण दक्षि-<br>णानिरूपणम् ।                                   | १५ | ५० |
| २७ परिवृत्त्या गृहे यागनिष्पत्तौ<br>तस्यास्ततो निष्कासनेन त्रा-<br>ह्यणगृहप्रवेशः । | २२ | ५० |
| २८ ततः सौमारौद्रचरुयागः ।   | २३ | ५१ |
| २९ काम्यसौमारौद्रचरुयागनिरु-<br>पणम् ।  | २५ | ५१ |
| ३० ततो मैत्राबाह्वस्पत्यचरुयागः ।   | २७ | ५१ |
| ३१ मैत्राबाह्वस्पत्यचरुयागविधिः ।   | २८ | ५१ |
| ३२ मन्त्राबाह्वस्पत्यचरुयागदक्षिणा ।  | ३२ | ५१ |
| ३३ अभिषेचनीयदशपेययागयोर्द-<br>वयजनकालः ।  | ३३ | ५१ |
| ३४ अभिषेचनीयदशपेयदीक्षाका-<br>लविधिः ।  | ३५ | ५२ |

पञ्चदशाध्याये चतुर्थी कण्डिका—

|   |    |    |
|---|----|----|
| ३५ अभिषेचनीयदशपेययोर्होतु-<br>विशेषः ।  | १  | ५२ |
| ३६ अभिषेचनीयदशपेययोः पञ्च-<br>दिनेषु समापनम् ।                                | २  | ५२ |
| ३७ सोमं क्रीत्वा द्वेधा विभज्यै-<br>कस्य दशपेयाधे ब्रह्मगारे<br>निधानम् ।     | ३  | ५२ |
| ३८ देवसूहविषामनुष्ठानम् ।   | ४  | ५२ |
| ३९ अन्त्यदेवसूहविरनुष्ठानानन्तरं<br>मन्त्रपाठे यजमानादीनां<br>नामग्रहणविधिः । | १४ | ५३ |
| ४० देवसूहविषां तद्धर्मानुष्ठानं पशु-<br>पुरोडाशधर्माणां वा ।                  | १८ | ५३ |

| सं०  | सू० पृ० | सं०                                      | सू० पृ० |
|--|---------|--|---------|
| ४१ देवसूह्रविरनुष्ठानानन्तरं सप्त-         |         | ६७ सीसस्य पादेन निरसनम् ।                | २२ ५७   |
| शानामपामभिषेकार्यमादानम् । २१              | ५४      | ६८ ततो व्याघ्रचर्मण्यारोहणम् ।           | २३ ५७   |
| ४२ तासामौदुम्बरपात्रेषु पृथक्              |         | ६९ यजमानपादयोरधस्तात् रुक्म-             |         |
| पृथगादानम् ।                               | २३ ५४   | निधानम् ।                                | २४ ५७   |
| ४३ तासां सप्तदशभेदाः ।                     | २४ ५४   | ७० यजमानशिरसि रुक्मनिधानम् ।             | २५ ५७   |
| ४४ तासां ग्रहणमन्त्राः ।                   | ३४ ५५   | ७१ यजमानबाह्वोरुध्वंकरणम् ।              | २६ ५८   |
| ४५ तत्र द्वितीयाद्यर्पां ग्रहणमन्त्रार्धेन |         | ७२ यजमानस्याभिषेककरणम् ।                 | २८ ५८   |
| होम उत्तरार्धेन चार्पां ग्रहणम् । ३५       | ५५      | ७३ ततोऽवशिष्टपार्थहोमः ।                 | ३२ ५८   |
| ४६ सर्वास्वप्सु सूर्यकिरणतप्तानाम-         |         | पञ्चदशाध्याये षष्ठी कण्डिका—             |         |
| पां मेलनम् ।                               | ३६ ५५   | ७४ शौनःशेषशस्त्रप्रैषः ।                 | १ ५८    |
| ४७ तासां सर्वासामेकपात्रे करणम् ।          | ३७ ५५   | ७५ द्युतान्ते वा तत्प्रैषः ।             | २ ५८    |
| ४८ अर्पां तत्पात्राणां च निधानम् ।         | ३८ ५५   | ७६ शौनःशेषशस्त्रप्रतिगरे विशेषः ।        | ३ ५८    |
| ४९ तदुत्तरदिने उक्थयसंस्थाभिषे-            |         | ७७ शौनःशेषशस्त्रप्रतिगरकर्त्रोर्होत्र-   |         |
| चनीययागः ।                                 | ३९ ५५   | ध्वज्योरासनविशेषविधिः ।                  | ४ ५८    |
| ५० तद्वक्षिणा ।                            | ४१ ५५   | ७८ तथोदक्षिणादानम् ।                     | ५ ५९    |
| पञ्चदशाध्याये पञ्चमी कण्डिका—              |         | ७९ तथोस्तत्तदासनदानम् ।                  | ७ ५९    |
| ५१ मरुत्वतीयग्रहान्ते पात्राणां पुरस्ताद्  |         | ८० अभिषेकोदकस्य सर्वशरीरे                |         |
| व्याघ्रचर्मास्तरणम् ।                      | १ ५५    | लेपनम् ।                                 | ८ ५९    |
| ५२ व्याघ्रचर्मगन्ते सीसनिधानम् ।           | २ ५५    | ८१ चर्मणि यजमानस्य त्रिविक्रमणम् ।       | ९ ५९    |
| ५३ ततः पार्थहोमः ।                         | ३ ५५    | ८२ अभिषेकशेषजलस्य स्वपुत्राय             |         |
| ५४ पवित्रान्ध्यामभिषेचनीयापासु-            |         | दानम् ।                                  | १० ५९   |
| त्पवनम् ।                                  | ४ ५५    | ८३ शालाह्वयं होमः ।                      | ११ ५९   |
| ५५ तासामर्पां बिभज्य पालाशादि-             |         | ८४ ततोऽभिषेकशेषहोमः ।                    | १२ ५९   |
| पात्रचतुष्टये निनयनम् ।                    | ५ ५५    | ८५ गवामाहवनीयोत्तरे स्थापनम् ।           | १३ ५९   |
| ५६ ततो यजमानस्य वज्रपरिधानम् ।             | ६ ५५    | ८६ अग्निशकटस्थापनम् ।                    | १४ ५९   |
| ५७ वज्रोपरि कम्बलपरिधानम् ।                | ११ ५५   | ८७ रथयोजनम् ।                            | १५ ५९   |
| ५८ कञ्जुकोष्णीषपरिधानम् ।                  | १२ ५५   | ८८ चात्वालसमीपे रथस्थापनम् ।             | १६ ६०   |
| ५९ वज्रादिपरिधानमन्त्राः ।                 | १३ ५५   | ८९ यजमानस्य रथारोहणम् ।                  | १७ ६०   |
| ६० दीक्षितवस्त्रनिवृत्तिः माहेन्द्र-       |         | ९० सारथेरद्वयप्रेरणम् ।                  | १८ ६०   |
| ग्रहप्रभृतिवस्त्रविकल्पः ।                 | १४ ५५   | ९१ गर्वां मध्ये रथस्थापनम् ।             | १९ ६०   |
| ६१ धनुषः सज्जीकरणम् ।                      | १५ ५७   | ९२ धनुःकोट्या गोरुपलपशनम् ।              | २० ६०   |
| ६२ धनुषः कोटयोः स्पर्शाः ।                 | १६ ५७   | ९३ गर्वां प्रत्यर्पणं कृत्वा रथस्यान्तः- |         |
| ६३ अध्वर्युकर्तृकं यजमानाय धनु-            |         | पात्यदेशे स्थापनम् ।                     | २२ ६०   |
| र्दानम् ।                                  | १७ ५७   | ९४ रथविमोचनीयहोमः, चराहच-                |         |
| ६४ अध्वर्युकर्तृकं यजमानाय शर-             |         | मौगानहोधारणम् ।                          | २३ ६०   |
| त्रयदानम् ।                                | १८ ५७   | ९५ यजमानस्य रथादवतरणम् ।                 | २५ ६०   |
| ६५ दीर्घकेशमुखे लोहशलाका-                  |         | ९६ रथस्य ससारथेः शकटे स्थापनम् ।         | २६ ६०   |
| प्रवेशनम् ।                                | २० ५७   | ९७ सारथे रथादवतरणम् ।                    | २६ ६१   |
| ६६ बाहृगृहीतयजमानस्य बाधनम् ।              | २१ ५७   |  |         |

| सं० | सू०   | पृ०   |
|-----|---|-------|
| १७  | रथदक्षिणचक्रे सुवर्णमणिद्वय-<br>बन्धनम् ।       | २८ ६१ |
| १८  | औदुम्बरीशाखाया मार्गमण्ये<br>निखननं स्पर्शश्च । | २९ ६१ |
| १९  | ब्रह्मणे सुवर्णमणिद्वयदानं शा-<br>खारूपश्च ।    | ३० ६१ |
| १०० | यजमानबाह्वोरधःकरणम् ।                           | ३१ ६१ |
| १०१ | धनुर्धराय सशरधनुर्दानम् ।                       | ३२ ६१ |
| १०२ | पयस्याप्रचारः ।                                 | ३३ ६१ |

पञ्चदशाध्याये सप्तमी करिडका-

|     |  |       |
|-----|--|-------|
| १०३ | आसन्ध्यास्तरणम् ।  | १ ६१  |
| १०४ | तस्या वक्ष्णेणाच्छादनम् ।                                | २ ६१  |
| १०५ | आसन्ध्यां यजमानस्योपवेशनम् ।                             | ३ ६१  |
| १०६ | यजमानस्य हृदयालम्भः ।                                    | ४ ६१  |
| १०७ | यजियवृक्षदण्डैर्यजमानताडनम् ।                            | ५ ६२  |
| १०८ | ब्रह्मण आमन्त्रणम् ।                                     | ७ ६२  |
| १०९ | स्फ्यस्य यजमानादिभ्यः स-<br>मर्पणम् ।                    | ११ ६२ |
| ११० | स्फ्येन घृतभूमिकरणम् ।                                   | १३ ६२ |
| १११ | घृतभूमौ मण्डपकरणम् ।                                     | १४ ६२ |
| ११२ | घृतभूमौ होमः ।   | १५ ६२ |
| ११३ | घृतभूमावक्षनिर्वापः ।                                    | १६ ६३ |
| ११४ | घृतप्रेषः ।  | १७ ६३ |
| ११५ | घृतक्रीडनम् ।  | १८ ६३ |
| ११६ | सजातगोस्ताडनम् ।   | १९ ६३ |
| ११७ | घृतक्रीडकानां दक्षिणादानम् ।                             | २० ६३ |
| ११८ | पयस्यास्त्रिष्टुक् द्यागाः, माहे-<br>न्द्रग्रहप्रहणादि । | २१ ६३ |
| ११९ | आसन्ध्या यजमानस्यावतरणम् ।                               | २२ ६३ |
| १२० | ताप्यादिपरिधानपक्षे तेनै-<br>वावभृथः ।                   | २३ ६३ |
| १२१ | तद्भावे दीक्षितवसननावभृथः ।                              | २४ ६३ |
| १२२ | जले दीक्षितवसनप्रेषः ।                                   | २५ ६३ |
| १२३ | ताप्यादिपरिधानपक्षे कृत्वि-<br>रभ्यस्तृहानम् ।           | २६ ६३ |
| १२४ | त्रैधातव्युदवसानीयेष्टिः ।                               | २८ ६३ |
| १२५ | हविर्विशेषः ।  | २९ ६४ |
| १२६ | त्रैधातवीष्टिदक्षिणा ।                                   | ३१ ६४ |
| १२७ | काम्यत्रैधातवीष्टिदक्षिणा ।                              | ३३ ६४ |

पञ्चदशाध्यायेऽष्टमी करिडका-

|     |  |       |
|-----|--|-------|
| १२८ | संस्पृहाविषामनुष्ठानम् ।   | १ ६५  |
| १२९ | तत्र प्रत्येकं हविषामुत्तरोत्तर-<br>स्मिन्देष्टेऽनुष्ठानं दशमस्य तु<br>दशपेयशालायाम् ।   | २ ६५  |
| १३० | संस्पृहाविषां देवताभिधानम् ।   | ४ ६५  |
| १३१ | संस्पृहाविषां दक्षिणां ।   | ५ ६५  |
| १३२ | यजमानस्य पुण्डरीकमाला-<br>धारणम् ।   | ८ ६५  |
| १३३ | मालाधारणमेव यजमानदीक्षा ।  | १९ ६५ |
| १३४ | अभिषेचनीयदशपेययोरैकत-<br>न्त्रत्वम् ।  | १० ६५ |
| १३५ | सप्तम्यां सोमं ब्रह्मगारादानी-<br>यासन्ध्याभिमर्शनाद्युपसृद्धदेवता-<br>हविर्निर्वापश्च । | १४ ६६ |
| १३६ | शतब्राह्मणानां सोमयाजिनो<br>दश पित्रादीन् गणयित्वा<br>प्रतिसवनं सर्पणम् ।                | १५ ६६ |
| १३७ | सवित्रेत्यनुवाकमुक्त्वा वा<br>तेषां सर्पणम् ।  | १६ ६७ |
| १३८ | दशानां दशानां ब्राह्मणाना-<br>मेकैकचमसभक्षणम् ।  | १७ ६७ |
| १३९ | ब्राह्मणानामेव यजमानचमसस्य<br>भक्षणम् ।  | १८ ६७ |
| १४० | दशपेयेष्टिदक्षिणानिरूपणम् ।  | २१ ६७ |
| १४१ | यजमानस्य दशपेयेष्टेरनन्तरे<br>वर्षपर्यन्तं वपनस्य भूमावव-<br>स्थानस्य च निषेधः ।         | २३ ६८ |
| १४२ | यावज्जीवं च निरुपानत्कस्य<br>भूमाववस्थाननिषेधः ।   | २५ ६८ |

पञ्चदशाध्याये नवमी करिडका-

|     |  |      |
|-----|--|------|
| १४३ | वैशाखशुक्लपक्षे पञ्चबिलानु-<br>ष्ठानम् । | १ ६८ |
| १४४ | पञ्चबिलहविर्देवतानिरूपणम् ।              | २ ६८ |
| १४५ | हविषामासादनकमविधिः ।                     | ३ ६८ |
| १४६ | पञ्चबिलदक्षिणा ।                         | ५ ६८ |
| १४७ | काम्यपञ्चबिलेष्टिः ।                     | ६ ६९ |
| १४८ | प्रयुग्धविषां द्वादशानामनुष्ठानम् ।      | ७ ६९ |

|     |   |     |     |     |   |    |    |
|-----|---|-----|-----|-----|---|----|----|
| सं० | सू०   | पृ० | सं० | सू० | पृ०   |    |    |
| १४९ | तत्र प्रतिमासमेकस्येति क्रमेण द्वादशानामनुष्ठानपक्षः ।  | ८   | ६९  | १७५ | प्रायश्चित्तसौत्रामणीयागे वि-<br>शेषविधिः ।                               | २० | ७२ |
| १५० | देशव्यवधानेनैकस्मिन्नेव काले द्वादशानुष्ठानपक्षः ।      | ९   | ६९  | १७६ | राजसूयज्ञान्ते अघातवीष्टिः ।  | २३ | ७३ |
| १५१ | षण्णां षण्णामेकतन्त्रेणानुष्ठान-<br>पक्षः ।             | ११  | ६९  | १७७ | षोडशाध्याये प्रथमा करिडका-  |    |    |
| १५२ | तत्रत्या दक्षिणा ।                                      | १२  | ६९  | १   | अग्निशब्दापरपर्यायचित्तेः सो-<br>मयागाङ्गत्वम् ।                          | १  | ७३ |
| १५३ | पशुबन्धः ।  | १३  | ६९  | २   | समहारात्रे सोमयागे चित्तेर्नि-<br>त्यताऽन्यत्र तद्विकल्पः ।               | २  | ७४ |
| १५४ | पशुबन्धदक्षिणा ।  | १४  | ६९  | ३   | अग्निष्टोमस्य प्रथमप्रयोगे चि-<br>तेरभावः ।                               | ३  | ७४ |
| १५५ | ततः केशवपनीययागानुष्ठानम् ।                             | १६  | ६९  | ४   | कर्कमते त्वग्निष्टोमनाम्न्यां<br>प्रथमसंस्थायां सर्वप्रयोगेषु<br>तदभावः । | ४  | ७५ |
| १५६ | ततो मासान्तरेण चत्वारः<br>सोमयागाः ।                    | १७  | ६९  | ५   | फाल्गुनकृष्णप्रतिपदि पञ्चानां<br>पशूनामालम्भः, तत्र न दक्षिणा ।           | ५  | ७५ |
| १५७ | तत्र प्रथमोऽयुष्टिद्विरात्रः द्वि-<br>तीयस्त्रिष्टोमः । | १८  | ७०  | ६   | पञ्चपश्वालम्भे ब्रह्मणे वा दक्षि-<br>णादानम् ।                            | ६  | ७५ |
| १५८ | तृतीयः क्षत्रघृतिः, चतुर्थो<br>ज्योतिष्टोमः ।           | २१  | ७०  | ७   | माघकृष्णामासां वा पञ्चपश्वाल-<br>म्भः ।                                   | ७  | ७५ |
| १५९ | ततः सौत्रामणीयागः ।                                     | २३  | ७०  | ८   | पञ्चपशूनां विधानम् ।  | ८  | ७६ |
| १६० | सौत्रामणीतिकर्तव्यतानिरू-<br>पणम् ।                     | २४  | ७०  | ९   | पञ्चानामपि पशूनां रशनाप्रमाणं<br>क्रमशो हृत्सीयः ।                        | ९  | ७६ |
| १६१ | सौत्रामणीयागे पुरोडाशध-<br>र्माणामनुष्ठानम् ।           | २८  | ७०  | १०  | सर्वेषां रशनानां साम्यं वा ।  | १० | ७६ |
| १६२ | सौमिकधर्माणां प्रतिपदोका-<br>नामेवानुष्ठानम् ।          | २९  | ७१  | ११  | प्राकृतपञ्चदशसामिधेनीनामत्र<br>चतुर्विंशतिकरणम् ।                         | ११ | ७६ |
| १६३ | पञ्चदशाध्याये दशमी करिडका-                              |     |     | १२  | आप्रियसंज्ञकानां द्वादशसमन्त्राणां<br>प्रयाजयाज्यात्वम् ।                 | १२ | ७६ |
| १६४ | त्रिपशुपशुबन्धस्यानुष्ठानविधिः ।                        | ३   | ७१  | १३  | एकादशान्ते शासप्रेषादिकरणम् ।   | १३ | ७६ |
| १६५ | पशुत्रयनिरूपणम् ।                                       | ३   | ७१  | १४  | पुरुषपशोः परिचृते संज्ञपनस्येषां<br>तु शामित्रे एव ।                      | १४ | ७६ |
| १६६ | त्रिपशुपशुबन्धे एकयूपत्व-<br>नियमः ।                    | ७   | ७१  | १५  | अजस्य पशोः प्राणसंशोधनम्<br>नान्येषाम् ।                                  | १५ | ७६ |
| १६७ | त्रिपशुपशुबन्धे अग्निविशेष-<br>विधिः ।                  | ८   | ७१  | १६  | सर्वेषां वा प्राणसंशोधनम् ।   | १६ | ७६ |
| १६८ | सुरानिर्माणविधिः ।                                      | १०  | ७२  | १७  | पुरुषपशुवैश्यो राजन्य एव वा-<br>ऽऽलम्ब्यवयः ।                             | १७ | ७७ |
| १६९ | एकस्यो वा सुराग्रहाः ।                                  | १२  | ७२  | १८  | पशुशिरसां छेदनविधिः ।   | १८ | ७७ |
| १७० | सुराग्रहत्रयपक्षे प्रथमग्रहस्य<br>मध्ये होमः ।          | १४  | ७२  | १९  | अजभिन्नानां चतुर्णां पशूनां जले<br>कायप्रासनम् ।                          | १९ | ७७ |
| १७१ | दक्षिणाग्नौ परिच्छुद्रोमः ।                             | १७  | ७२  | २०  | कायक्षिसजलाशयान्मृदामाणां<br>चेष्टार्थसादानम् ।                           | २० | ७७ |
| १७२ | सुराशेषं कुम्भे आसिच्य तस्यो-<br>पस्थानम् ।             | १६  | ७२  |     |   |    |    |
| १७३ | त्रिपशुपुरोडाशहविर्निर्वापः ।                           | १७  | ७२  |     |   |    |    |
| १७४ | त्रिपशुपशुबन्धदक्षिणा ।                                 | १८  | ७२  |     |   |    |    |
| १७५ | सोमातिपूतस्य प्रायश्चित्तं<br>वरकसौत्रामणीयागः ।        | १९  | ७२  |     |   |    |    |

| सं०   | सू० | पृ० |
|---|-----|-----|
| २१ अजेन प्रचरणम् ।  | २१  | ७७  |
| २२ तच्छिष्टमांसादिभागस्य जले प्रक्षेपः ।  | २२  | ७७  |
| २३ सर्वैः प्रचरणं तच्छिष्टमांसादि-<br>भागस्य जले प्रक्षेपो वा ।   | २३  | ७७  |
| २४ पशुपुरोडाशो वैश्वानर उपांशुश्च ।   | २४  | ७८  |
| २५ पशुदेवताण्युपांशवेव ।  | २५  | ७८  |
| २६ पशुपुरोडाशानां याज्यापुरो-<br>वाक्याः ।  | २७  | ७८  |
| २७ इष्टकापशुपत्ययोरनुष्ठानमध्ये<br>यजमानस्य मैथुनवर्जनम् ।  | २८  | ७८  |
| २८ तत्रैव मांसाशनोपवासनयोर्वर्जने<br>विकल्पः ।  | २९  | ७८  |
| २९ छिन्नानां पशुशिरसां त्वष्ट्रमांस-<br>मुद्धृत्य निधानम् ।   | ३०  | ७८  |
| ३० त्वष्ट्रमांसानुद्धरणं वा ।   | ३१  | ७८  |
| ३१ पुरुषादीननालम्यान्येषां संग्रा-<br>मादिहृतपशुशिरसां सुवर्ण-<br>शिरसां मातिकाणां वा<br>निधानम् ।          | ३२  | ७८  |
| ३२ प्राजापत्यस्यैकस्यैव वाऽऽलम्भ-<br>विधानम् ।  | ३६  | ७९  |
| ३३ प्राजापत्यपञ्चालम्भपक्षे प्राकृत-<br>पञ्चदशसामिधेनीषु घण्णां घा-<br>व्याक्रवामावापेनैकविंशतिक-<br>रणम् । | ३७  | ७९  |
| ३४ प्राजापत्यपशुपक्षे उत्तराधारे<br>हिरण्यगर्भ इति मन्त्रविधिः ।  | ३८  | ७९  |
| ३५ वायव्यस्य वैकस्य पशोरालम्भः,<br>तत्र पक्षे सामिधेनीषु ऋग्व्या-<br>धानेन सासद्वयकरणम् ।                   | ४१  | ८०  |
| ३६ वायव्यप्राजापत्ययोरुभयोरपि<br>पशुपुरोडाशः प्राजापत्यः ।  | ४२  | ८०  |
| ३७ प्राजापत्यपशुपक्षे याज्यानु-<br>वाक्याः ।  | ४३  | ८०  |
| ३८ वायव्यपशुपक्षे वपायाज्यापुरो-<br>ऽनुवाक्यासु भेदोन्मयाज्यापु-<br>रोनुवाक्याः प्राजापत्यदेव ।             | ४४  | ८०  |
| षोडशाध्याये द्वितीया कण्डिका-   |     |     |
| ३९ उपासम्भरणं फालगुनकृष्णा-<br>ष्टम्याम् ।  | ४९  | ८०  |

| सं०  | सू० | पृ० |
|--|-----|-----|
| ४० क्षिप्तपशुशरीरजलाशयगृहीतम्-<br>त्पिण्डस्य च्छ्रे निधानम् ।            | २   | ८०  |
| ४१ पिण्डाहवनीयमध्ये वल्मीकव-<br>पानिधानम् ।                              | ३   | ८०  |
| ४२ आहवनीयदक्षिणदेशे पूर्वापर-<br>क्रमेणाऽश्वगर्देभाजानां स्था-<br>पनम् । | ४   | ८१  |
| ४३ आहवनीयोत्तरदेशे वैणव्यञ्जि-<br>निधानम् ।                              | ५   | ८१  |
| ४४ स्वर्णमयी वाऽञ्जिः ।  | ६   | ८१  |
| ४५ सावित्रहोमः ।   | ७   | ८१  |
| ४६ अन्नयादानं तदभिमन्त्रणं च ।   | ८   | ८१  |
| ४७ अग्निहस्तेनाशवादीनामनुम-<br>न्त्रणम् ।                                | ९   | ८२  |
| ४८ अशवादीनां प्राचीं दिशं प्रति<br>पलायनम् ।                             | १०  | ८२  |
| ४९ श्वभ्रस्थपिण्डसमीपे यजमाना-<br>ध्वज्यैः गमनम् ।                       | ११  | ८२  |
| ५० दक्षिणतः पशूनामुत्तरतश्च यज-<br>मानादीनां सह प्रधावनम् ।              | १२  | ८२  |
| ५१ देवपितृमनुष्यान्तर्कपुरुषस्ये-<br>क्षणम् ।                            | १३  | ८३  |
| ५२ वल्मीकवपाच्छिद्रेण पिण्डेक्षणम् ।                                     | १४  | ८३  |
| ५३ ततो वल्मीकवपानिधानम् ।  | १५  | ८३  |
| ५४ ततोऽध्याभिमन्त्रणम् ।   | १६  | ८३  |
| ५५ पिण्डस्थोपरि अश्वस्य पाद-<br>स्थापनम् ।                               | १७  | ८३  |
| ५६ ततोऽश्वस्य पृष्ठोपरि हस्तधारणम् ।                                     | १८  | ८३  |
| ५७ पिण्डतोऽश्वस्थोत्तरारणम् ।  | १९  | ८३  |
| ५८ ततोऽश्ववाभिमन्त्रणम् ।  | २०  | ८३  |
| ५९ पिण्डदक्षिणदेशे पूर्वापरक्रमेणा-<br>श्वगर्देभाजानां स्थापनम् ।        | २१  | ८३  |
| ६० मृत्पिण्डोपरि जायमानाश्वपद-<br>मुद्घायां होमः ।                       | २२  | ८३  |
| ६१ अन्नया त्रिः परिलेखः पिण्डोपरि ।                                      | २३  | ८३  |
| ६२ अन्नया पिण्डखननम् ।   | २४  | ८३  |
| ६३ पिण्डोत्तरदेशे कृष्णाजिनास्तरणम् ।                                    | २५  | ८३  |
| ६४ कृष्णाजिनोपरि कमलिनीपत्र-<br>निधानम् ।                                | २६  | ८३  |

| सं०                                      | सू० | पृ० | सं०                                 | सू० | पृ० |
|--|-----|-----|-------------------------------------|-----|-----|
| ६६ कमलिनीपत्रविमाजनम् ।                  | २७  | ८४  | ९१ पञ्चपशुपक्षे उखाप्रमाणम् ।       | २९  | ८६  |
| ६६ कृष्णाजिनकमलिनीपत्रयोस्म-             |     |     | ९२ उखातलनिर्माणाय गृहीतपि-          |     |     |
| योर्युगपदालम्भनम् ।                      | २८  | ८४  | ण्डस्य प्रथनम् ।                    | २६  | ८६  |
| ६७ पिण्डस्यालम्भनम् ।                    | २९  | ८४  | ९३ उखातलं परित उर्ध्वं कृत्वा मध्ये |     |     |
| ६८ हस्ताभ्यां सर्वस्य मृत्पिण्डस्य       |     |     | पिण्डिकाप्रक्षेपः ।                 | २७  | ८६  |
| ग्रहणम् ।                                | ३०  | ८४  | ९४ तां पिण्डिकां श्लक्ष्णां कृत्वा  |     |     |
| षोडशाध्याये तृतीया करिडका-               |     |     | तदुपरि द्वितीयाप्रक्षेपः ।          | २८  | ८६  |
| ६९ गृहीतमृत्पिण्डस्य पुष्करपर्णे         |     |     | ९५ उखासमीकरणम् ।                    | २९  | ८७  |
| निधानम् ।                                | १   | ८४  | ९६ उखायां मेखलाकरणम् ।              | ३०  | ८७  |
| ७० श्वभ्रेऽर्धां प्रक्षेपः ।             | २   | ८४  | षोडशाध्याये चतुर्थी करिडका          |     |     |
| ७१ हस्तोत्तरत्रयायोः श्वभ्रे प्रवेशनम् । | ३   | ८४  | ९७ ऊर्ध्वमेखलायां सर्वासु तासु      |     |     |
| ७२ श्वभ्रे परितः पुरीषवापः ।             | ४   | ८४  | वाऽप्रभागे स्तनसदृशावयव-            |     |     |
| ७३ आस्त्योर्गङ्गाजिनपुष्करपर्ण-          |     |     | निर्माणम् ।                         | १   | ८७  |
| योस्तथापनम् ।                            | ५   | ८४  | ९८ उखाग्रहणम् ।                     | ३   | ८७  |
| ७४ ततो मुञ्जयोक्त्रेण तत्र मृत्पिण्ड-    |     |     | ९९ उखानिधानम् ।                     | ४   | ८७  |
| बन्धनम् ।                                | ६   | ८४  | १०० उखाया एकत्वं त्रित्वं वा,       |     |     |
| ७५ उत्थाय पिण्डग्रहणम् ।                 | ७   | ८४  | त्रित्वपक्षे मृदुग्रहणादिषु का-     |     |     |
| ७६ अध्वर्युर्कर्तुं मृत्पिण्डस्य बाहु-   |     |     | ण्डानुसमयः ।                        | ५   | ८७  |
| प्रसारणेन धारणम् ।                       | ८   | ८४  | १०१ विद्वज्ज्योतिःसंज्ञकेष्टकात्रय- |     |     |
| ७७ अश्वार्थमिसन्त्रणम् ।                 | ९   | ८५  | निर्माणं यजमानस्य ।                 | ६   | ८७  |
| ७८ अश्वार्थानामुपरि मृत्पिण्ड-           |     |     | १०२ अतिरिक्तमृत्पिधानम् ।           | ७   | ८७  |
| स्थापनमाधिधानात् ।                       | १०  | ८५  | १०३ अश्वशक्तिरुखाधूपनम् ।           | ८   | ८८  |
| ७९ अश्वार्थानां स्वस्थानस्थिता-          |     |     | १०४ अश्वया श्वभ्रजननम् ।            | ९   | ८८  |
| नामेव प्रत्यङ्मुखान्वावृत्तिं कृत्वा     |     |     | १०५ श्वभ्रे यथाक्रममषाढोखावि-       |     |     |
| यजमानाध्वर्युणां परिवृत्तं प्र-          |     |     | श्वज्योतिरिष्टकानां निधानम् ।       | १०  | ८८  |
| त्यागमनम् ।                              | १२  | ८५  | १०६ उखाया निधाने न्युब्जत्वम् ।     | ११  | ८८  |
| ८० पूर्ववदनद्वानुरूपेक्षणम् ।            | १३  | ८५  | १०७ दक्षिणाग्निना तद्दीपनम् ।       | १२  | ८८  |
| ८१ आहवनीयोत्तरभागे मृत्पिण्ड-            |     |     | १०८ धूपनदीपनयोर्निर्मन्ध्यदक्षि-    |     |     |
| निधानम् ।                                | १४  | ८५  | णारन्धोर्विकल्पः ।                  | १३  | ८८  |
| ८२ मृत्पिण्डप्रतिमोक्तः, अजलोम-          |     |     | १०९ छिद्रकरणेनोखेक्षणम् ।           | १४  | ८८  |
| ग्रहणम्, ततः पशूनामुत्सर्गः ।            | १५  | ८५  | ११० तत इन्धनप्रक्षेपः ।             | १५  | ८८  |
| ८३ मृत्पिण्डे कषायोदकासेचनम् ।           | १६  | ८५  | १११ उखापाकस्तदुद्धरणं च दिने        |     |     |
| ८४ फेतासिद्धनं च ।                       | १७  | ८५  | एव ।                                | १७  | ८८  |
| ८५ अजलोममेहनम् ।                         | १८  | ८६  | ११२ पाकानन्तरमिन्धनदूरीकरणम् ।      | १८  | ८८  |
| ८६ शर्करादीनां च मेलनम् ।                | १९  | ८६  | ११३ उखोपरिस्थेन्धनदूरीकरणे          |     |     |
| ८७ सर्वेषां सम्यक् मेलनम् ।              | २०  | ८६  | मन्त्रः ।                           | १९  | ८८  |
| ८८ अषाद्वेष्टकनिर्माणम् ।                | २१  | ८६  | ११४ उखाया उत्तानकरणम् ।             | २०  | ८८  |
| ८९ यजमानस्य उखाकरणम् ।                   | २३  | ८६  | ११५ श्वभ्रादुखाया निष्कासनम् ।      | २१  | ८९  |
| ९० एकपशुपक्षे उखाप्रमाणम् ।              | २४  | ८६  | ११६ श्वभ्राग्निष्कासितोखायाः पात्रे |     |     |
|  |     |     | स्थापनम् ।                          | २२  | ८९  |



| सं०                                | सू०   | पृ०   |
|------------------------------------|---|-------|
| ११७                                | उखाया अजापयःसेकः ।  | २३ ८९ |
| ११८                                | ततः सर्वोस्त्वष्टकासु चिन्ह-<br>श्रयकरणम् ।                             | २४ ८९ |
| ११९                                | द्वितीयावतुश्रयोस्तु चिन्हसं-<br>ख्यायामेच्छिको विकल्पः ।               | २५ ८९ |
| १२०                                | इष्टकापाकोऽपि निर्मन्थ्येन<br>दक्षिणाग्निना वा ।                        | २६ ८९ |
| १२१                                | फालगुनामाभास्यायां दीक्षा-<br>करणम् ।                                   | २७ ८९ |
| १२२                                | दीक्षणीयेष्टिहवींषि ।   | २८ ८९ |
| १२३                                | औद्वभग्नहोमे विशेषः ।   | ३० ९० |
| १२४                                | उखार्यां शनकुलायं ततः सु-<br>जकुलायं निधाय तस्या<br>आहवनीयेऽविश्रयणम् । | ३१ ९० |
| १२५                                | रुक्मप्रतिमोक्तिवृणुकमवा-<br>त्सप्रेषु ईशानाभिसुखपूर्वक-<br>त्वम् ।     | ३२ ९० |
| १२६                                | उखाधामनौ प्रदीप्ते तत्र<br>समिदाधानम् ।                                 | ३३ ९० |
| १२७                                | तत्राग्निज्वलनात्पूर्व वा<br>समिदाधानम् ।                               | ३४ ९० |
| १२८                                | समिधामाधाने विशेषः ।  | ३५ ९१ |
| १२९                                | क्षत्रिययजमानस्य द्वादश्याः<br>समिध आधानं न वा ।                        | ४१ ९१ |
| १३०                                | पुरोहितयजमानस्य त्रयोदश्यां<br>विकल्पः ।                                | ४२ ९१ |
| १३१                                | अन्यथयजमानस्य द्वादशश्रयो-<br>दशसमिधोविकल्पः ।                          | ४३ ९१ |
| १३२                                | उख्येऽनौ समिधामाधाने<br>स्वाहाकारः ।                                    | ४४ ९१ |
| १३३                                | औद्वभग्नहोमात्पूर्व वोखाधि-<br>श्रयणादिकम् ।                            | ४५ ९२ |
| <b>षोडशाध्याये पञ्चमी कण्डिका-</b> |   |       |
| १३४                                | यजमानस्य कण्ठे सौवर्णाभ-<br>रगविमोक्तः ।                                | १ ९२  |
| १३५                                | इण्डवशिक्षासन्दीषु कर्दम-<br>लेपनम् ।                                   | २ ९२  |
| १३६                                | इण्डवाभ्यामुखाग्रहणम् ।   | ३ ९२  |
| १३७                                | ताभ्यामेवोखाया आसन्दी-<br>समीपनयनम् ।                                   | ४ ९३  |

| सं०                               | सू०   | पृ०   |
|-----------------------------------|---|-------|
| १३८                               | उखाया आसन्धां निधानम् ।                               | ५ ९३  |
| १३९                               | शिक्षयपासत्योखाप्रोवायामा-<br>सजननम् ।                | ६ ९३  |
| १४०                               | शिक्षयसहितोख्यारनेरुर्ध्व-<br>बाहुना ग्रहणं धारणं च । | ७ ९३  |
| १४१                               | चयनान्तरं श्रोणादिषड्विध-<br>चयननिरूपणम् ।            | ९ ९३  |
| १४२                               | समुद्रपुरीषचयने सर्वतः पुरी-<br>षचयनम् ।              | १० ९३ |
| १४३                               | समुद्रपुरीषचयने विष्णुकम-<br>क्रमणम् ।                | ११ ९३ |
| १४४                               | तत्र प्रतिक्रमणं क्रमेण<br>अग्नेरुर्ध्वकरणम् ।        | १२ ९३ |
| १४५                               | चतुर्थे मन्त्रे क्रमणनिषेधः ।                         | १३ ९३ |
| १४६                               | ततो मन्त्रावृत्त्या सर्वद्वि-<br>शनम् ।               | १४ ९३ |
| १४७                               | तत उख्यस्याग्नेरुर्ध्वबाहुना<br>ईशानो प्रति हरणम् ।   | १५ ९३ |
| १४८                               | ऊर्ध्वकरणवदेव क्रमेणान्तर-<br>करणम् ।                 | १६ ९४ |
| १४९                               | नाभेरुपरि धृत्वाऽग्नेरभिम-<br>न्त्रणम् ।              | १७ ९४ |
| १५०                               | गलादूर्ध्वमार्गेण रुक्मशि-<br>क्षयपाशोन्मोक्तः ।      | १८ ९४ |
| १५१                               | पाशयोरानेयो प्रत्यूर्ध्व-<br>धारणम् ।                 | १९ ९४ |
| १५२                               | पाशयोरधःकरणम् ।                                       | २० ९४ |
| १५३                               | उख्यारनेरासन्धां स्थापनम् ।                           | २१ ९४ |
| १५४                               | तस्योपस्थानम् ।                                       | २२ ९४ |
| १५५                               | दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इति त्रि-<br>रुचैः कथनम् ।       | २५ ९४ |
| १५६                               | अग्नेतत्तत्क्रमेणः संवत्सरमा-<br>वृत्तिविधिः ।        | २६ ९४ |
| <b>षोडशाध्याये षष्ठो कण्डिका-</b> |   |       |
| १५७                               | अस्तानन्तरं वाग्विषसर्गात्प्राक्<br>उखाभस्मोद्धारः ।  | १ ९५  |
| १५८                               | वाग्विषसर्गान्तरमन्वथुर्कपूर्वकं<br>समिदाधानम् ।      | २ ९५  |

| सं० | सू०   | पृ०   | सं०                         | सू०   | पृ०    |
|-----|---|-------|-----------------------------|---|--------|
| १९९ | सूर्योदयानन्तरमप्येवमेव<br>भस्मोद्घापादि ।                                      | ३ ९९  | १७९                         | वसति गत्वैवाग्ने रथाद्वता-<br>रणं, तच्चोत्तरस्यां ततस्तत्रा-<br>ग्नौ समिदाधानम् । | २१ १०० |
| १६० | तत्र केवलं मन्त्रभेदः समिदाधाने ।   | ४ ९९  | १८०                         | वनीवाहनकर्मणोऽनुष्ठानका-<br>लविधिः ।  | २२ १०० |
| १६१ | संवत्सरं यावद्दीक्षं विष्णुकर्म-<br>वात्सप्रयोः क्रमेणानुष्ठानम् ।              | ५ ९९  | १८१                         | सोमक्रयणदिने उख्यभस्म-<br>नोऽप्यु प्रक्षेपः ।                                     | २३ १०० |
| १६२ | विष्णुकर्मपदार्थनिरूपणम् ।  | ६ ९९  | १८२                         | दीक्षासु चेच्छया भस्मप्रक्षेप-<br>विकल्पः ।                                       | २४ १०० |
| १६३ | साग्निके क्रतौ सम्बत्सरं<br>सौमिकदीक्षानुष्ठानम् ।                              | ७ ९९  | १८३                         | दीक्षासु भस्मप्रक्षेपो वनीवा-<br>हानान्तरमेव ।                                    | २५ १०० |
| १६४ | सद्योभृतयागे सौमिकदीक्षा-<br>नुष्ठानं वा ।                                      | ७ ९७  | १८४                         | भस्मप्रक्षेपप्रकारः ।   | २६ १०० |
| १६५ | शरद्वारभ्य वसन्ते सौमिक-<br>दीक्षानुष्ठानं वा ।                                 | ७ ९७  | १८५                         | अनामिकया प्रक्षिप्तभस्म-<br>ग्रहणम् ।   | २९ १०१ |
| १६६ | व्रतदानानन्तरं यजमानस्योख्ये-<br>ऽग्नौ समिदाधानम् ।                             | ८ ९७  | १८६                         | भस्म क्षिप्तवाऽग्नेरुखायां<br>स्थापनम् ।  | ३० १०१ |
| १६७ | सम्बत्सरभूतिनो यजमानस्यै-<br>कादिदीक्षापक्षेऽपि चयनम् ।                         | ९ ९७  | षोडशाध्याये सप्तमी कण्डिका- |   |        |
| १६८ | संवत्सरसुत्यं करिष्यतो यज-<br>मानस्याप्येकादिदीक्षापक्षे च-<br>यनम् ।           | १० ९७ | १८७                         | अग्निंकी प्रायश्चित्तिः ।   | १ १०१  |
| १६९ | सौमाधानिकस्य सम्बत्सर-<br>मग्निहोत्रहोमिन एकादिदी-<br>क्षापक्षेऽपि चयनम् ।      | ११ ९७ | १८८                         | गाहपत्यानुगमने प्रायश्चित्तम् ।   | ३ १०२  |
| १७० | सम्बत्सरपर्यन्तं गर्भं स्थितौ<br>पश्चाज्जातस्य यजमानस्यापि<br>सद्योभृते चयनम् । | १२ ९८ | १८९                         | सुत्यास्वाहवनीयशमने प्राय-<br>श्चित्तम् ।   | ४ १०२  |
| १७१ | सम्बत्सरभरणशकावनुकल्पः ।  | १३ ९८ | १९०                         | आग्नौधीयानुगमने प्राय-<br>श्चित्तम् ।   | ५ १०२  |
| १७२ | अन्यार्थं यज्ञं कुर्वतोऽध्वर्या-<br>श्चयनविकल्पः ।                              | १४ ९८ | १९१                         | उख्यारण्यनुगमने प्रायश्चित्तम् ।  | ६ १०२  |
| १७३ | वनीवाहनकर्म, तत्र उख्यारग्नौ<br>उत्तरतः शकटं संस्थाप्य स-<br>मिदाधानम् ।        | १५ ९९ | १९२                         | अध्वरप्रायश्चित्तिः ।   | ७ १०३  |
| १७४ | शकटदक्षिणस्थितयजमानेना-<br>सन्दीप्तहितोख्यारग्नेरनसि<br>स्थापनम् ।              | १६ ९९ | १९३                         | उखाभेदने प्रायश्चित्तम् ।   | ८ १०३  |
| १७५ | गाहपत्यस्य च स्थावराणां गु-<br>हीत्वाऽनसि स्थापनम् ।                            | १७ ९९ | १९४                         | उखाभेदने नूतनोखानिर्माण-<br>विधिः ।   | ९ १०३  |
| १७६ | अनहुद्योजनेनेषत् प्राग्गत्वा<br>यथेष्टदिग्गमनम् ।                               | १८ ९९ | १९५                         | उख्यकपालोपशययोः पुनर्भेदने<br>नवीनोखानिर्माणार्थं सुरक्षिते<br>देशे स्थापनम् ।    | ११ १०३ |
| १७७ | तस्मिन् शकटे यजमान आ-<br>रुहः पार्श्वतो वा गच्छेत् ।                            | १९ ९९ | १९६                         | इष्टकाचयनप्रकारः ।  | १२ १०३ |
| १७८ | शकटस्याक्षशब्दे मन्त्रजपः ।   | २० ९९ | १९७                         | भिन्नेष्टकाकृष्णेष्टकाश्चयन-<br>निषेधः ।  | २७ १०४ |
|     |   |       | १९८                         | महावेदिमानस्य कालनिरू-<br>पणम् ।  | २८ १०४ |
|     |   |       | १९९                         | गाहपत्यमण्डलस्थाननिरू-<br>पणम् ।  | २९ १०४ |
|     |   |       | २००                         | अन्तःपातयप्रकरणस्यावधि-<br>निरूपणम् ।   | ३० १०४ |
|     |   |       | २०१                         | अग्निस्थाननिरूपणम् ।  | ३१ १०५ |
|     |   |       | २०२                         | वेदिमानार्थरज्ज्वा माननि-<br>रूपणम् ।   | ३२ १०५ |

| सं०                                | सु० पृ० | सं० |
|------------------------------------|---------|-----|
| षोडशसप्तदशाध्यायेऽष्टमी कण्डिका-   |         |     |
| २०३ वेदिमानार्थरज्ज्वां पक्षपुच्छ- |         |     |
| श्रोण्यंसादिसाधकविन्हादि           |         |     |
| करणम् ।                            | १ १०५   |     |
| २०४ दक्षिणपक्षसाधनप्रकारः ।        | १४ १०६  |     |
| २०५ उत्तरपक्षसाधनप्रकारः ।         | १९ १०७  |     |
| २०६ पुच्छसाधनप्रकारः ।             | २० १०८  |     |
| २०७ अरतिनपदभङ्गुलप्रक्रमाणां       |         |     |
| प्रमाणम् ।                         | २२ १०८  |     |
| २०८ परिश्रितखननविधिः ।             | २३ १०८  |     |
| २०९ परिश्रितां संख्याविकल्पः ।     | २५ १०८  |     |
| २१० द्वितीयादिचयनमारभ्य एक-        |         |     |
| ज्ञातविधचयनपर्यन्तमेकैक-           |         |     |
| पुरुषवृद्ध्याऽग्निवेदोष्टका-       |         |     |
| मानवृद्धिः ।                       | २७ १०८  |     |
| २११ अन्तःपात्यगार्हपत्ययोश्च       |         |     |
| वृद्धिरिच्छया भवति ।               | २९ १०८  |     |
| २१२ उत्तरपक्षवायव्यकोणनिक्षे-      |         |     |
| धपरिश्रितां माने विशेषः ।          | ३० १०८  |     |
| सप्तदशाध्याये प्रथमा कण्डिका-      |         |     |
| १ क्रयणीयेऽङ्घ्रि भस्माभ्यवह-      |         |     |
| रणादिप्रायश्चित्त्यन्तकर्मणा-      |         |     |
| मनुष्ठानानन्तरं विष्णुकमवा-        |         |     |
| त्सप्रयोरुभयोरनुष्ठानम् ।          | १ १०९   |     |
| २ तस्मिन्नङ्घ्रि तयोर्मध्ये यस्य   |         |     |
| पर्यायस्तस्य प्रथममनुष्ठानं        |         |     |
| तत् इतरस्य ।                       | २ १०९   |     |
| ३ गार्हपत्यचितेः पूर्वादिक्रमेण    |         |     |
| पलाशशाखया मार्जनम् ।               | ३ १०९   |     |
| ४ ततः पलाशशाखां पृथक् क्षिप्त्वा   |         |     |
| गार्हपत्यचित्तावृषानिवापेन         |         |     |
| सर्वाच्छादनम् ।                    | ४ ११०   |     |
| ५ उपोषरि सिकतानिवापः ।             | ६ ११०   |     |
| ६ गार्हपत्यचितेरासमन्तात्परि-      |         |     |
| श्रितामेकविंशतिसंख्यानां           |         |     |
| निखननम् ।                          | ७ ११०   |     |
| ७ ततश्चात्वालमृदो गार्हपत्यचिते-   |         |     |
| रुपरि प्रक्षेपः ।                  | १९ ११२  |     |
| ८ गार्हपत्यचित्ताबुल्यारणेः स्था-  |         |     |
| पनम् ।                             | २० ११२  |     |

| सं०                               | सु० पृ० | सं० |
|-----------------------------------|---------|-----|
| ९ अग्निस्थापनानन्तरं सिकता-       |         |     |
| प्रक्षेपात्प्राक् रिक्तोखादर्शन-  |         |     |
| निषेधः ।                          | २१ ११३  |     |
| १० अग्निरहितोखायां सिकतापू-       |         |     |
| रणानन्तरं पयः प्रक्षेपः ।         | २२ ११३  |     |
| ११ गार्हपत्यस्य त्रिचित्तिकत्वमे- |         |     |
| कचित्तिकत्वं वा ।                 | २३ ११३  |     |
| सप्तदशाध्याये द्वितीया कण्डिका-   |         |     |
| १२ कैर्कसीनां तिसृणामिष्टकाना-    |         |     |
| मुपधानम् ।                        | १ ११३   |     |
| १३ तासामुपधाने दक्षिणसंस्थत्वसु-  |         |     |
| दकसंस्थत्वं वा ।                  | २ ११३   |     |
| १४ अत्र सादनसुदोहसाभावः ।         | ३ ११४   |     |
| १५ शिष्यरुक्मपाश-इण्डव-आस-        |         |     |
| न्दीनां प्रक्षेपः ।               | ४ ११४   |     |
| १६ ब्रह्मयजमानाध्वर्यूणां तत्     |         |     |
| उत्थानम् ।                        | ५ ११४   |     |
| १७ तेषां शालाद्वायामनम् ।         | ६ ११४   |     |
| १८ महावेदेः स्फुट्यादिसंशान्त-    |         |     |
| पदार्थानुष्ठानम् ।                | ७ ११४   |     |
| १९ प्रायणीयान्ते औदुम्बरसीर-      |         |     |
| ऽनहुर्हा योजनम् ।                 | ८ ११४   |     |
| २० तत्र त्रिवृत् सुजमयो रज्जुः ।  | ९ ११४   |     |
| २१ योजनीयानहुत्संख्या ।           | १० ११४  |     |
| २२ ततः सीरामिमन्त्रणम् ।          | ११ ११४  |     |
| २३ ततः क्षेत्रकर्षणम् ।           | १२ ११४  |     |
| २४ अनहुर्हा सीराद्विमोचनम् ।      | २१ ११६  |     |
| २५ दक्षिणाकाले तेषामध्वर्यवे      |         |     |
| दानम् ।                           | २२ ११६  |     |
| २६ सीरस्योत्करे करणम् ।           | २३ ११६  |     |
| सप्तदशाध्याये तृतीया कण्डिका-     |         |     |
| २७ कुशस्तम्बस्थापनं तदुपरि        |         |     |
| होमश्च ।                          | १ ११६   |     |
| २८ कर्षणक्रमेण सीतासु चमसस्थो-    |         |     |
| दकप्रक्षेपः ।                     | ३ ११६   |     |
| २९ चमसेषु एकं वर्जयित्वा सर्वो-   |         |     |
| षधावापः ।                         | ६ ११७   |     |
| ३० सीतासु उदकप्रक्षेपवदेव सर्वो-  |         |     |
| षधप्रक्षेपः ।                     | ७ ११७   |     |

| सं०                            | सू० पृ०   | सं०                           | सू० पृ०   |
|--------------------------------|---|-------------------------------|---|
| ३१                             | सोमनिवपनादि आतिथ्येष्टि-<br>गतद्विविक्तद्वानादितुषवि-<br>मोक्रान्तं कृत्वा परिशिद्धमि-<br>मन्त्रणम् । | ५३                            | पुरुषमालम्ब्य सामगानम् ।  |
| ३२                             | अनूकान्तेषु लोकेष्टकानामुप-<br>धानम् ।  | ५४                            | स्वयमातृणाधेष्टकोपरि कूर्वेष्ट-<br>कोपधानम् ।                                       |
| ३३                             | उत्तरवेदिनिर्माणम् ।  | ५५                            | द्वियजुरादिअषाढान्तेष्टको-<br>पधानम् ।  |
| ३४                             | सिकताभिरात्मनश्छादनम् ।   | ५६                            | स्वयमातृणाद्विपञ्चस्विष्टकासु<br>चिन्हकरणम् ।                                       |
| ३५                             | सिकतालम्भः ।  | ५७                            | ततः कूर्माञ्जनम् ।  |
| ३६                             | आतिथ्येष्टिशेषमारभ्योपसद-<br>न्तं कृत्वा आनहुद्दे चर्मणि प्र-<br>थमचित्तीष्टकानां निधानम् ।           | सप्तदशाध्याये पञ्चमी कण्डिका- |   |
| ३७                             | अभ्यचित्तीष्टकानामिच्छया च-<br>र्मणि निधानम् ।  | ५८                            | अषाढादक्षिणभागे कूर्मोपधानं<br>तदूर्ध्वाधोभागयोरवकाप्रक्षेपः ।                      |
| ३८                             | घृताक्तकुशावैरिष्टकानां प्रोक्ष-<br>णम् ।   | ५९                            | स्वयमातृणेष्टकोत्तरभागे उल्ल-<br>खलमुसलोपधानम् ।                                    |
| ३९                             | प्रेषः ।  | ६०                            | उल्लखलोपर्युल्लास्थापनम् तत-<br>स्तस्याभूमौ निधानम् ।                               |
| ४०                             | चर्मस्येष्टकानामग्निपुच्छस्य<br>दक्षिणतो निधानम् ।  | ६१                            | उखायां सुवाहुत्योर्होमः ।   |
| ४१                             | अग्निक्षेत्रेऽश्वस्यारोहणं पणि-<br>यनमुत्सर्गश्च ।  | ६२                            | संवत्सरदीक्षापक्षे होमनियमोऽ-<br>न्यत्र विकल्पः ।                                   |
| ४२                             | प्रोक्षणादिव्यावारणान्तमुत्त-<br>रवेदिकर्म कृत्वा मन्त्रजपः ।   | ६३                            | पशुशिरसां मुख्यादिषु प्रत्येकं<br>सप्तहिरण्यशकलप्रक्षेपः                            |
| ४३                             | सत्यसामगानम् ।  | ६४                            | एकपशुपक्षेऽपि पञ्चगुणितानामेव<br>सप्तहिरण्यशकलानां प्रक्षेप इति<br>केषाञ्चिन्मतम् । |
| सप्तदशाध्याये चतुर्थी कण्डिका- |   | ६५                            | उखायां न्युञ्जानि कृत्वा सु-<br>खानां निधानम् ।                                     |
| ४४                             | कुशस्तम्बोपरि कमलिनीपत्र-<br>निधानम् ।  | ६६                            | तन्मध्ये पुरुषशिरस उत्थाप्य<br>निधानम् ।  |
| ४५                             | कमलिनीपत्रोपरि सौवर्णकर्म-<br>स्थापनम् ।  | ६७                            | तत्र शिरसां स्थापनक्रमः ।   |
| ४६                             | कर्मस्थोपरि सुवर्णपुरुषस्य<br>निधानम् ।   | ६८                            | पुरुषशिरस उपरि होमः ।   |
| ४७                             | तं पुरुषमालम्ब्य चित्रसामगानम् ।  | ६९                            | उत्सर्गमन्त्रैः पशुशिरसामुप-<br>स्थानम् ।   |
| ४८                             | तस्य पुरुषस्थोपस्थानम् ।  | ७०                            | शिरसामुपस्थाने मतान्तरम् ।  |
| ४९                             | पुरुषस्थोपरि होमः ।   | सप्तदशाध्याये षष्ठी कण्डिका-  |   |
| ५०                             | पुरुषमाच्छाद्य यजमानबाहुद्वय-<br>प्रसारणान्तयोः क्षुचोनिधानार्थं<br>चिन्हकरणम् ।                      | ७१                            | वित्यस्याग्नेरुपस्थानम् ।   |
| ५१                             | चिन्हद्वयोपरि क्षुचोनिधानम् ।   | ७२                            | अपस्येष्टकानामुपधानम् ।   |
| ५२                             | पुरुषस्थोपरि स्वयमातृणेष्ट-<br>कानिधानम् ।  | ७३                            | प्राणभृद्विष्टकानामुपधानम् ।  |
|                                |   | ७४                            | लोकाभ्युपेष्टकानामुपधानम् ।   |
|                                |   | ७५                            | ततः पुरीषवापः ।   |
|                                |   | ७६                            | सर्वासु वित्तुषु पुरीषावाप-<br>विधिः ।  |

| सं०  | सु० | पृ० |
|--|-----|-----|
| ७७ पुरीषवत्याश्रितेरुपस्थानम् ।                                      | १   | १३३ |
| ७८ उपसत्सु चयनपुरीषवपनयोः<br>कालविधिः ।                              | ४   | १३४ |
| ७९ प्रत्यहं सार्थकालेऽग्नेः परितो<br>ऽवप्रणयनम् ।                    | ५   | १३४ |
| ८० अश्वप्रणयनस्य कालावधिः ।  | ६   | १३४ |
| ८१ त्र्युपसत्के क्रतौ प्रथमादिचि-<br>तीनां कालविशेषविधिः ।           | ७   | १३४ |
| ८२ उत्तमायामुपसदि पञ्चगृहीता-<br>दिविधिः ।                           | ८   | १३४ |
| ८३ षडुपसत्के क्रतौ चित्तोनां कालः ।                                  | १०  | १३४ |
| ८४ द्वादशोपसत्के क्रतौ चिति-<br>पुरीषकालविधिः ।                      | ११  | १३४ |
| ८५ एकादश्यामुपसदि विकर्ण्यादि ।                                      | १२  | १३४ |
| ८६ चतुर्मासोपसत्के क्रतौ चितिपु-<br>रीषकालविधिः ।                    | १३  | १३५ |
| ८७ त्रिसम्बत्सरोपसत्के क्रतौ<br>चितिपुरीषकालविधिः ।                  | १४  | १३५ |
| ८८ सम्बत्सरोपसत्के क्रतौ चिति-<br>पुरीषकालविधिः ।                    | १५  | १३५ |
| ८९ सम्बत्सरोपसत्के क्रतौ पञ्चमीचि-<br>तौ विराजासप्तलेष्टकोपधानम् ।   | १६  | १३५ |
| ९० ततः प्रत्यहमेकैकस्याः स्तोमभा-<br>गेष्टकाया उपधानं मासपर्यन्तम् । | १७  | १३५ |
| ९१ ततो दशममासे पुरीषावापः ।  | १८  | १३५ |
| ९२ एकादशे सकले मासि नाकसप्त-<br>भृतिलोकमृगोपधानान्तकर्म-<br>विधिः ।  | १९  | १३५ |
| ९३ द्वादशे-मासे पुरीषावापः ।   | २०  | १३५ |
| ९४ अन्तिमदिनद्वये विकर्ण्यादिपञ्च-<br>गृहीतादी ।                     | २१  | १३५ |
| ९५ चतस्रुषु चितिषु लोकं पृणेष्टका-<br>रं कृत्वा ।                    | २२  | १३५ |
| ९६ पञ्चम्यां चित्तौ लोकं पृणेष्टकानां<br>रं कृत्वा ।                 | २३  | १३५ |
| ९७ पञ्चम्यां चित्तौ लोकमृगोपष्टकानां<br>देशविशेषविधिः ।              | २५  | १३५ |
| ९८ सर्वासु चितिषु लोकमृगानां सं-<br>ख्यानन्तरविधिः ।                 | २६  | १३६ |

| सं०   | सु० | पृ० |
|---|-----|-----|
| ९९ प्रथमपञ्चमचित्तयोः पादमात्रप्रमा-<br>णाधिकेष्टकानिवृत्तिः ।  | ३०  | १३६ |
| १०० दशगणेष्टकोपधानानन्तरमधिकेष्ट-<br>कानां भित्तोत्करे प्रक्षेपविधिः ।  | ३१  | १३६ |
| सप्तदशाध्यायेऽष्टमी कण्डिका-  |     |     |
| १०१ द्वितीयायां चित्तावधिनोष्टकाना-<br>मुपधाने देशविधिः ।   | १   | १३६ |
| १०२ तत्रैव वैश्वदेवोष्टकानामुपधा-<br>ने देशविधिः ।  | ७   | १३६ |
| १०३ तत्रैव प्राणभृदिष्टकानामुपधाने<br>देशविधिः ।  | १२  | १३७ |
| १०४ तत्रैव चित्तौ अपस्थेष्टकानामुप-<br>धाने देशविधिः ।  | १३  | १३७ |
| १०५ अश्विन्युपधाने मन्त्रविधिः ।  | १५  | १३७ |
| १०६ तत्रैव चित्तौ प्रथमचितिगतफ-<br>लव्येष्टकयोर्परि क्रतव्येष्टकयो-<br>रुपधानम् ।                                     | १६  | १३७ |
| १०७ वैश्वदेवोष्टकानामुपधाने मन्त्र-<br>विधिः ।  | १८  | १३८ |
| १०८ प्राणभृदिष्टकानामुपधाने<br>मन्त्रविधिः ।  | २०  | १३८ |
| १०९ अपस्थेष्टकोपधानमन्त्रविधिः ।  | २१  | १३८ |
| ११० वयस्थेष्टकोपधानावधिः ।  | २२  | १३८ |
| १११ द्वितीयायां चित्ताः लोकमृगो-<br>ष्टकोपधानदेशविधिः ।   | २५  | १३९ |
| सप्तदशाध्याये नवमी कण्डिका-   |     |     |
| ११२ तृतीयायां चित्तौ स्वयमातृगणे-<br>ष्टकोपधानमन्त्रविधिः ।   | १   | १३९ |
| ११३ तत्रैव चित्तौ पञ्चदशेष्टकोप-<br>धानमन्त्रविधिः ।  | २   | १४० |
| ११४ प्रथमचितिस्थविश्वज्योतिष-<br>इष्टकाया उपरि तृतीयाचित्तौ वि-<br>श्वज्योतिषइष्टकाया उपधानस्य<br>मन्त्रस्य च विधिः । | ३   | १४० |
| ११५ क्रतव्येष्टकोपधानविधिः ।  | ४   | १४० |
| ११६ प्राणभृदिष्टकोपधानविधिः ।   | ७   | १४० |
| ११७ छन्दस्येष्टकोपधानविधिः ।  | ८   | १४१ |
| ११८ बालखिल्येष्टकोपधानविधिः ।   | ९   | १४१ |
| ११९ लोकमृगोष्टकोपधानविधिः ।   | १५  | १४२ |

| सं०   | सू० पृ० | सं०  | सू० पृ० |
|---|---------|--|---------|
| <b>सप्तदशाध्याये दशमी करिडका-</b>                           |         | <b>अष्टादशाध्याये द्वितीया करिडका-</b>                                   |         |
| १२० चतुर्थ्यां चित्तौ जह्वामात्र्या-<br>दीनामुपधानविधिः ।   | १ १४२   | २ वित्याग्निपरिषेकः ।  | १ १६०   |
| १२१ तत्रैव चित्तौ ऋतव्येष्टकयोर्ध-<br>धानविधिः ।            | १६ १४५  | ३ अद्रि कुम्भे संस्थाप्य तस्य दक्षि-<br>णस्यां प्रक्षेपः ।               | २ १६०   |
| १२२ तत्रैव चित्तौ सृष्टीनामिष्टकाना-<br>मुपधानविधिः ।       | १७ १४४  | ४ द्वेरभेदेन प्रायश्चित्तम् ।  | ६ १६०   |
| १२३ तत्रैव चित्तौ लोकपृष्ठेष्टकोपधा-<br>नविधिः ।            | १८ १४५  | ५ द्वेभेदौ विवक्षितः कुम्भस्य<br>वातविचारः ।                             | ७ १६०   |
| <b>सप्तदशाध्याये एकादशी करिडका-</b>                         |         | ६ अश्वमेध एव भेदो विवक्षितमि-<br>ति सिद्धान्तः ।                         | ८ १६१   |
| १२४ पञ्चम्यां चित्तावसपत्नानामुप-<br>धानविधिः ।             | १ १४५   | ७ ततश्चित्ति स्मृष्ट्वा मन्त्रपाठः ।                                     | १० १६१  |
| १२५ तत्रैव चित्तौ विराजामिष्टका-<br>नामुपधानविधिः ।         | ५ १४६   | ८ ततो मण्डूकादियुक्तवेषुचाग्नि-<br>विकर्षणम् ।                           | ११ १६१  |
| १२६ तत्रैव चित्तौ स्तोमभागेष्टको-<br>पधानविधिः ।            | ९ १४६   | ९ वेणोरुक्तेरे प्रक्षेपः ।   | १४ १६२  |
| १२७ स्तोमभागेष्टकासु पुरीषा-<br>वपनम् ।                     | १२ १४७  | <b>अष्टादशाध्याये तृतीया करिडका-</b>                                     |         |
| <b>सप्तदशाध्याये द्वादशी करिडका-</b>                        |         | १० ततो हिङ्गारपूर्वकं सामगानम् ।   | १ १६२   |
| १२८ तत्रैव चित्तौ नाकसदिष्टकोपधा-<br>नविधिः ।               | १ १४८   | ११ होमार्थं गृहीते आज्ये हिरण्यश-<br>कलप्रासनम् ।                        | ९ १६२   |
| १२९ नाकसदिष्टकासु पुरीषावाप-<br>विधिः ।                     | २ १४८   | १२ चित्यारोहणम् ।  | १० १६२  |
| १३० पञ्चसृष्टेष्टकोपधानविधिः ।                              | ३ १४८   | १३ ततः पञ्चगृहीतहोमः ।   | ११ १६३  |
| १३१ तत्रैव चित्तौ छन्दस्येष्टकोप-<br>धानविधिः ।             | ५ १४९   | १४ द्रव्यादिसमासिककुक्षौः सपरि-<br>श्रित्वाग्निप्रोक्षणम् ।              | १२ १६३  |
| १३२ तत्रैव चित्तौ ऋतव्येष्टकयोर्ध-<br>धानविधिः ।            | २३ १५४  | १५ ततश्चित्तेरवरोहणम् ।  | १३ १६३  |
| १३३ तत्रैव चित्तौ विश्वज्योतिषं दृष्ट-<br>काया उपधानविधिः । | २४ १५४  | १६ ततः शालायासुपसर्गं कृत्वाऽग्नीं<br>परिच्यन्दे वा प्रवर्ग्योत्सादनम् । | १५ १६३  |
| १३४ तत्रैव चित्तौ लोकपृष्ठेष्टकोप-<br>धानविधिः ।            | २५ १५४  | १७ प्रथमप्रवर्गस्य स्वयमावृण्णा-<br>स्मृष्टस्यात्सादनम् ।                | १६ १६३  |
| १३५ विकर्णैस्वयमावृण्णेष्टकयोर्ध-<br>पधानविधिः ।            | २६ १५४  | १८ ततः पञ्चगृहीताज्यं हुत्वा षोड-<br>शगृहीतहोमः ।                        | १७ १६४  |
| १३६ सुवर्णशकलसहस्रेण चित्तिप्रो-<br>क्षणविधिः ।             | २८ १५५  | १९ औदुम्बरीसमिदाधानम् ।  | १९ १६४  |
| <b>अष्टादशाध्याये प्रथमा करिडका-</b>                        |         | २० अग्निप्रणयनम् ।   | २० १६४  |
| १ शतस्त्रिंशदहोमविधिः ।                                     | १ १५५   | २१ प्रतिप्रस्थातृकर्तृकोऽश्वत्थार्वादी-<br>नां प्रेषः ।                  | २१ १६४  |
|   |         | २२ ततः प्रतिप्रस्थात्रादीनां स-<br>यजमानानां चित्त्यं प्रति<br>गमनम् ।   | २३ १६५  |
|   |         | २३ आग्नीध्रदक्षिणदेशे पृथ्निपाषा-<br>णोपधानम् ।                          | २५ १६५  |
|   |         | २४ सादनसूदोहसन्निधेः ।   | २६ १६५  |

सं० सू० पृ०

अष्टादशाध्याये चतुर्थी कण्डिका-

- २६ ततः सर्वेषां चित्पारोहणम् । १ १६५  
 २६ स्वयमातृणाया उपरि धारिते-  
 ऽग्नौ होमः । २ १६५  
 २७ अत्रैव पैतृदारवादिसम्भारनि-  
 वापान्तकर्मोत्थानम् । ३ १६६  
 २८ स्वयमातृणायामग्निनिधानम् । ४ १६६  
 २९ सौमिनसूदोहसकरणम् । ५ १६६  
 ३० शामिलीवैकङ्कली-सकर्णकौटुम्ब-  
 रोसमिधामाधानम् । ६ १६६  
 ३१ कर्णकाभावे दधिद्रव्यसाका ग्राह्या । ७ १६६  
 ३२ खुवाहुतिपूर्णाहुतिहोमः । ८ १६६  
 ३३ समिदाधानं तिष्ठता कर्तव्यम् । १० १६७  
 ३४ तत उपविश्याहुतिहोमः । ११ १६७  
 ३५ अत्र पञ्चम्याश्रितेः सप्तर्षोप-  
 स्थानम् । १२ १६७  
 ३६ धिष्ण्याचयनानन्तरमेव पञ्चम-  
 चितेरुपस्थानम् । १३ १६७  
 ३७ चित्प्राग्न्यभिर्मन्त्रैर्मैच्छिकम् । १४ १६७  
 ३८ प्रतिचितिरूपेण मन्त्रोद्घः । १५ १६७  
 ३९ वैश्वानर-मारुत-पुरोडाश-  
 निर्वापः । १६ १६७  
 ४० वैश्वानर-मारुत-पुरोडाश-  
 धिश्चयनप्रकारः । १७ १६८  
 ४१ वैश्वानर-मारुत-पुरोडाशहोमा-  
 सादनयोः प्रकारः । २१ १६८  
 ४२ तदन्ते मन्त्रपाठः । २५ १६९

अष्टादशाध्याये पञ्चमी कण्डिका-

- ४३ वसोर्धाराहोमः । १ १६९  
 ४४ वसोर्धाराहोमानन्तरं खुक्प्रा-  
 सनम् । २ १७०  
 ४५ पार्थाहुतिहोमः । ३ १७०  
 ४६ यजुपेयिकवाजप्रसवीयहोमः । ४ १७०  
 ४७ आग्निक्वाजप्रसवीयहोमः । ५ १७०  
 ४८ ततो यजमानाभिषेकप्रकारविधिः । ६ १७०  
 ४९ ततश्चमसप्रासनपूर्वकपार्थाहुति-  
 होमः । १५ १७२  
 ५० ततो राष्ट्रशुद्धीमः । १६ १७२  
 ५१ श्यशिरसि पञ्चगृहीतहोमः । १७ १७३

सं० सू० पृ०

अष्टादशाध्याये षष्ठी कण्डिका-

- ५२ वातहोमः । १ १७४  
 ५३ दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे रथस्याश्वा-  
 नां च दानम् । ४ १७४  
 ५४ अत्रैच्छिको नवाहुतिहोमः । ६ १७४  
 ५५ विष्ण्यचयनविधिः । ८ १७५  
 ५६ परिध्यालम्भनानन्तरं प्रातरनु-  
 वाकात्प्रागग्निनियोजनम् । १७ १७६  
 ५७ परिधिसन्ध्यालम्भनोत्तरं य-  
 ज्ञायज्ञियस्य पुरस्तादग्निमो-  
 चनम् । १८ १७६  
 ५८ अथवा प्रत्यहमग्नेः प्रायणीये  
 योजनमुद्यनीये मोचनम् । १९ १७६  
 ५९ अध्वरसमिष्टयजुःसंज्ञकनवाहु-  
 त्यन्ते समिष्टयजुषोहोमः । २० १७६  
 ६० अनुबन्ध्यपशुपुरोडाशानन्तरं  
 देवसूहविनिर्वापः । २१ १७६  
 ६१ देवसूहविषां देवतानां च विधिः । २२ १७६  
 ६२ अनूबन्ध्याह्वयगूलान्ते खुवा-  
 हुतिहोमः । २३ १७७  
 ६३ ततश्चित्योपस्थानम् । २४ १७७  
 ६४ उदवसानोयान्ते सैत्रावबणीष्टिः  
 पयस्याद्रव्यका त्परगोमिधुनद-  
 क्षिणाका । २५ १७७  
 ६५ अग्निचितो व्रतविशेषविधिः । २६ १७७  
 ६६ व्रतानां कालनियमः । ३१ १७७  
 ६७ चित्याशक्तौ स्वयमातृणावि-  
 श्वज्योतिक्त्तव्यान्वयतमोपधानम् । ३४ १७८  
 ६८ चित्युपधानम् । ३५ १७८  
 ६९ चितेश्वरनाभावो वा । ३६ १७८  
 एकोनविंशोऽध्याये प्रथमा कण्डिका-  
 १ सौत्रामणीयागेऽधिकारनिरूपणम् । १ १७९  
 २ सौत्रामणी त्रिपशुकर्मनामयेवम् । १ १७९  
 ३ सौत्रामण्या नैमित्तिकत्वमपि । २ १७९  
 ४ सौत्रामण्याः पूर्वमादित्यचर्चनु-  
 धानम् । ५ १८१  
 ५ सौत्रामण्यामन्ते आभिषातः पूर्व-  
 वाऽनुष्ठानम् । ६ १८१

| सं०                                    | सू० पृ० | सं०                                   | सू० पृ० |
|--|---------|---------------------------------------|---------|
| ६ आदित्यचरुदाक्षणा धेनुः ।             | ८ १८१   | ३४ सुराग्रहग्रहणविधिः ।               | २१ १८९  |
| ७ तत्र पूर्वचरोवेत्सो दक्षिणा ।        | ९ १८१   | ३५ पथोग्रहसुराग्रहग्रहणे व्यत्यासः    |         |
| ८ उत्तरचरोश्च गौः ।                    | १० १८२  | क्रमो वा ।                            | २२ १९०  |
| ९ आदित्येष्ट्यनन्तरमाहवनीयसमि-         |         | ३६ सुराग्रहेषु वृकादिलोमप्रक्षेपः ।   | २३ १९०  |
| ध्याभ्याधानम् ।                        | ११ १८२  | ३७ पथोग्रहसुराग्रहोपस्थानम् ।         | २५ १९०  |
| १० सत्यभाषणव्रतविधिः ।                 | १२ १८२  | ३८ अन्तःपात्यस्थितयजमानपा-            |         |
| ११ प्रत्यहमग्निहोत्रद्रुतशेषभक्षण-     |         | वनम् ।                                | २७ १९०  |
| विधिः ।                                | १३ १८२  | ३९ अश्वयुज्युप्रेषितयजमानकर्तृकारि-   |         |
| १२ सौत्रामणीक्रतुश्रुतदिनसाधनः ।       | १४ १८२  | प्रेक्षणम् ।                          | २८ १९१  |
| १३ स्वयमग्निहोत्रानुष्ठानम् ।          | १५ १८२  | ४० पथोग्रहसुराग्रहसम्मशनम् ।          | २९ १९१  |
| १४ ऐन्द्रपशवादित्यचर्वनन्तरमैन्द्र-    |         | एकोनविंशोऽध्याये तृतीया कण्डिका—      |         |
| पशुविधिः ।                             | १६ १८२  | ४१ अभ्यादिकरणम् ।                     | २ १९१   |
| १५ आदित्यचरोः पू० चैन्द्रपश्वनु-       |         | ४२ पशुत्रयालम्भविधिः ।                | ३ १९१   |
| ष्ठानम् ।                              | १७ १८३  | ४३ त्रयाणामपि पशूनामेक एव             |         |
| १६ सुरानिर्माणार्थं तत्साधनद्रव्य-     |         | मध्ये यूपः ।                          | ६ १९१   |
| क्रयविधिः ।                            | १८ १८३  | ४४ त्रिपशुयूपादक्षिणोत्तरयोरैन्द्रवा- |         |
| १७ सुरानिर्माणप्रकारः ।                | २० १८३  | योवत्रयूपौ ।                          | ७ १९१   |
| १८ दिनत्रयेण सुरानिष्पादनम् ।          | २२ १८४  | ४५ वपामार्जनोत्तरमध्वर्युकर्तृकप्रै-  |         |
| एकोनविंशोऽध्याये द्वितीया कण्डिका—     |         | विशेषः ।                              | ८ १९१   |
| १९ सौत्रामण्यां वेदिद्वयकरणम् ।        | १ १८५   | ४६ ततो ग्रहहोमः ।                     | १२ १९२  |
| २० तत्पश्चात्स्वरद्वयकरणम् ।           | ३ १८६   | ४७ द्रुतशेषभक्षणविधिः ।               | १४ १९२  |
| २१ चतुर्थदिने प्रकृताविष प्रणयनी-      |         | ४८ केषांचिन्मते सुराग्रहाणामवघ्रा-    |         |
| याधानादि-भाज्यासादनान्तक-              |         | णमात्रम् ।                            | १९ १९३  |
| मानुष्ठानम् ।                          | ४ १८६   | ४९ अथवा परिक्रीत्वाजन्यवैद्यान्य-     |         |
| २२ उत्तरस्यां वेद्यां सौरकर्मण एवा-    |         | तरकर्तृकं तत्पानम् ।                  | २० १९३  |
| नुष्ठानविधिः ।                         | ५ १८६   | ५० अथवा परिधिबहिर्भागस्थाऽऽह-         |         |
| २३ सुरापावनप्रकारः ।                   | ६ १८७   | वनीयाङ्गरेषु होमः ।                   | २१ १९३  |
| २४ सुराया ग्रहणविधिः ।                 | ७ १८७   | ५१ अङ्गाराणां सौरग्रहप्रक्षालनोद-     |         |
| २५ पथः पावनविधिः ।                     | १० १८८  | केनासेकः ।                            | २२ १९३  |
| २६ पथोग्रहाणां ग्रहणविधयः ।            | १२ १८८  | ५२ ततो मन्त्रजपः ।                    | २३ १९४  |
| २७ दक्षिणोत्तरस्वरयोः क्रमेण सुराग्रह- |         | ५३ ततो यजमानस्याज्यहोमः ।             | २७ १९४  |
| पथोग्रहाणां सादनविधिः ।                | १४ १८८  | ५४ ततोऽध्वर्योः पथोहोमः ।             | २९ १९४  |
| २८ आग्निनपथोग्रहणपात्रविधिः ।          | १५ १८८  | ५५ द्रुतशेषपथसो यजमानकर्तृकम-         |         |
| २९ तत्र चूर्णप्रक्षेपः ।               | १६ १८९  | क्षणम् ।                              | ३० १९४  |
| ३० सारस्वतपथोग्रहपात्रविधिः ।          | १७ १८९  | ५६ तत्पश्चात्वाले सर्वेषां मार्जनम् । | ३१ १९४  |
| ३१ तत्र चूर्णप्रक्षेपः ।               | १८ १८९  | एकोनविंशोऽध्याये चतुर्थी कण्डिका—     |         |
| ३२ ऐन्द्रपथोग्रहपात्रविधिः ।           | १९ १८९  | ५७ पशुपुरोडाशनिर्वापविधिः ।           | १ १९५   |
| ३३ तत्र चूर्णप्रक्षेपः ।               | २० १८९  | ५८ पुरोडाशासादनान्तरमाज्यभा-          |         |
|  |         | गयागः ।                               | ३ १९५   |



| सं०   | सू० | पृ० |
|---|-----|-----|
| ६९ अथवा ग्रहयागात्पूर्वमेवाऽऽ-<br>ज्यभागयागः ।  | ४   | १९५ |
| ६० पशुपुरोडाशान्ते त्रयस्त्रिंशद्वड-<br>वादक्षिणादानम् ।  | ५   | १९५ |
| ६१ पशुगणेषु एकादशानधर्माणां<br>नियोजनादीनां विधिः ।   | ६   | १९६ |
| ६२ शमित्रनुशासनादि-वनस्पत्य-<br>न्तकमौसुष्टानास्ते वेद्योद्भवयोः<br>समप्रविभागेनास्तन्दीनिधानम् । ७ | १९६ |     |
| ६३ आसन्ध्यां कृष्णाजिनास्तरणम् । ८  | १९६ |     |
| ६४ तत्र यजमानस्योपवेशनम् । ९  | १९६ |     |
| ६५ यजमानपादयोः समीपे राजत-<br>सौर्वेणाभरणनिधानम् ।  | १०  | १९६ |
| ६६ द्वात्रिंशद्वसाग्रहहोमः ।  | १२  | १९६ |
| ६७ शेषस्य वैतसपात्रे नयनम् ।  | १३  | १९७ |
| ६८ ततो यजमानानभिषेकः ।  | १४  | १९७ |
| ६९ अथर्वोयंजमानालम्भविधिः ।   | १९  | १९८ |
| ७० यजमानस्य सुश्लोकादानामा-<br>ह्वानम् ।  | २०  | १९८ |
| ७१ सुश्लोकादीनां यजमानमूर्ध्वमु-<br>त्थाप्य कृष्णाजिने स्थापनविधिः । २१                             | १९८ |     |
| ७२ त्रयस्त्रिंशवसाग्रहग्रहणम् ।   | २४  | १९९ |
| ७३ आज्यग्रहग्रहणम् ।  | २५  | १९९ |
| <b>एकोनविंशेऽध्याये पञ्चमी करिडका—</b>  |     |     |
| ७४ ब्रह्मकर्तृकः सामगानप्रेषः ।   | १   | १९९ |
| ७५ उदगात्कर्तृकसामगानम् ।   | २   | १९९ |
| ७६ सर्वकर्तृकस्तत्तन्निघनपाठः ।   | ३   | १९९ |
| ७७ प्रतिगारथं होतुरध्वर्वग्रे उप-<br>वेशनम् ।   | ७   | १९९ |
| ७८ ब्रह्मणः शस्त्रपाठांस्ते त्रयस्त्रिंश-<br>वसाग्रहहोमः ।  | ८   | १९९ |
| ७९ तच्छेषमक्षयविधिः ।   | ९   | २०० |
| ८० स्विष्टकृतप्रभृति बर्हिर्होमान्तेऽवभृ-<br>थवद्वसनम् ।  | ११  | २०० |
| ८१ शूलाभिमन्त्रणादि-अवभृथे-<br>ऽध्यन्ते जले मासरकुम्भप्लावन-<br>निमज्जने ।                          | १२  | २०० |
| ८२ ततो द्वैथं प्रति अभिषेकः ।   | १५  | २०० |

| सं०   | सू० | पृ० |
|---|-----|-----|
| ८३ अवभृथस्नानानन्तरं जले एव<br>कर्मकालवृत्तवासःप्रेषे । | १६  | २०१ |
| ८४ ततः सोमवदुत्क्रमणागमने ।                             | १७  | २०१ |
| ८५ आहवनीयोपस्थानम् ।                                    | १८  | २०१ |
| ८६ समिद्धोमः ।  | १९  | २०१ |
| ८७ ततः पयस्येष्टिः ।                                    | २१  | २०१ |
| ८८ ततो वायोधसपशुः ।                                     | २२  | २०१ |

**एकोनविंशेऽध्याये षष्ठी करिडका—**

|  |    |     |
|--|----|-----|
| ८९ सौत्रामण्यामिष्टिपशूनां भिन्न-<br>तन्त्रता ।  | १  | २०१ |
| ९० सौत्रामण्यां सामिषेनीनां सा-<br>सद्वयम् ।   | २  | २०२ |
| ९१ वार्त्रेचनावाज्यभागौ ।  | ३  | २०२ |
| ९२ पशुष्वाभिक्षायां च वृधन्वन्तौ<br>आज्यभागौ ।   | ४  | २०२ |
| ९३ इष्टिषु उपांशु देवता ।  | ६  | २०३ |
| ९४ इष्टिषु स्विष्टकृतस्मभन्विन्यौ<br>याज्यानुवाक्ये ।  | ७  | २०३ |
| ९५ वशिष्टश्चुनकानां नाराक्षो द्वि-<br>तीयः प्रयाजः ।   | ८  | २०३ |
| ९६ अग्निगोत्राणां च नाराक्षस्तनु-<br>नपाद्वा द्वितीयः प्रयाजः ।                                  | ९  | २०३ |
| ९७ सौत्रामण्यां वपापुरोडाशपशूनां<br>प्रयाजानुवाजमन्त्रयाज्यापुरो-<br>ऽनुवाक्यामन्त्रविशेषविधिः । | १० | २०३ |
| ९८ सौत्रामण्यां शस्त्रमन्त्राः ।   | २६ | २०६ |

**एकोनविंशेऽध्याये सप्तमी करिडका—**

|   |    |     |
|---|----|-----|
| ९९ ग्रहस्य याज्यानुवाक्यामन्त्र-<br>विशेषविधिः ।  | १  | २०७ |
| १०० अनुवाचनप्रेषयाज्यामन्त्रवि-<br>शेषविधिः ।     | २  | २०८ |
| १०१ वारुणपुरोडाशयाज्यानुवाक्या-<br>मन्त्रविधिः ।  | ७  | २०८ |
| १०२ अग्नीवराज्यानुवाक्या-<br>मन्त्रविधिः ।        | ८  | २०८ |
| १०३ आदित्यादीनां याज्यानुवाक्या-<br>मन्त्रविधिः । | ९  | २०९ |
| १०४ तत्र याज्यायां विशेषः ।                       | ११ | २०९ |

| सं०                                       | सू० पृ० | सं०                                     | सू० पृ० |
|---|---------|---|---------|
| १०५ वायोधसस्य प्रयाजयाज्या ।              | १३ २०९  | २८ ईशान्यामश्वस्य चतुर्विंशविंश-        |         |
| १०६ तस्यैव वपापुरोडाशपशूनां या-           |         | कवयसामश्वानां शतमध्ये                   |         |
| ज्यानुवाक्याः ।                           | १४ २०९  | उत्सर्जनम् ।                            | १० २१७  |
| <b>विंशोऽध्याये प्रथमा कण्डिका—</b>       |         | २९ अश्वस्य चतुःशतरक्षकाः ।              | ११ २१७  |
| १ अश्वमेधे राज्ञ एवाधिकारः ।              | १ २१०   | ३० तेषां कर्तव्योपदेशः ।                | १२ २१७  |
| २ अश्वमेधारम्भकालविधिः ।                  | २ २१०   | ३१ कर्तव्यसमाप्त्या तेषां वरदानम् ।     | १७ २१८  |
| ३ ब्रह्मोदनपाकविधिः ।                     | ४ २१०   | ३२ ऋत्विजां वेदाबुपवेशनम् ।             | १८ २१८  |
| ४ आद्यर्त्विगभ्यो ब्रह्मोदनदानं द-        |         | ३३ तन्नाश्वयुंयजमानयोः कूर्चोपर्यु-     |         |
| क्षिणादानञ्च ।                            | ५ २१०   | पवेशः फलकयोर्वा ।                       | १९ २१८  |
| ५ अश्वरक्षानाञ्जनम् ।                     | ७ २११   | ३४ होतृब्रह्मोद्गातातृणां मृद्वासनो-    |         |
| ६ यजमानकण्ठे निष्क्रमोक्तः ।              | ९ २११   | पयुवेशः ।                               | २१ २१८  |
| ७ दक्षिणादानपर्यन्तं यजमानस्य             |         | ३५ होतुः पारिल्लवश्चक्षत्रसंनम् ।       | २२ २१८  |
| वाग्यमः ।                                 | १० २११  | <b>विंशोऽध्याये तृतीया कण्डिका—</b>     |         |
| ८ सानुचरीणां पत्नीनां यजमानस-             |         | ३६ प्रतिगरः, वीणागणगिनां राज-           |         |
| मीपे आगमनम् ।                             | १२ २१२  | पितृल्यतया यजमानस्तुतिप्रैः ।           | २ २१८   |
| ९ पत्नीविशेषेणानुचरीविशेषविधिः ।          | १३ २१२  | ३७ प्रक्रमहोमः ।                        | ३ २१९   |
| १० वावातायाः पत्न्या अङ्गैः यज-           |         | ३८ घृतिहोमः ।                           | ४ २१९   |
| मानस्य शयनम् ।                            | १७ २१२  | ३९ वावातासंवेशनादिकस्य प्रत्यह-         |         |
| ११ इतरासां पत्नीनां यजमानसमीपे            |         | मनुष्ठाने संवत्सरादिकालमयोदा ।          | ५ २१९   |
| तत्रैव शयनम् ।                            | १८ २१३  | ४० ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां मृत्तिदानम् । | ७ २१९   |
| १२ प्रातः पूर्णाहुत्यन्ते ब्रह्मणे दक्षि- |         | ४१ दीक्षणीयापर्यन्तं राजपितृल्य-        |         |
| णादानम् ।                                 | १९ २१३  | त्वेन यजमानस्तुत्यनुवृत्तिः ।           | ८ २१९   |
| १३ अध्वर्यवे च निष्क्रामरणदानम् ।         | २० २१३  | ४२ ततोऽन्योपोमीयसमाप्तिपर्यन्तं         |         |
| १४ पथिकृदिष्टिः ।                         | २१ २१३  | देवतुल्यतया यजमानस्तुतिः ।              | ९ २१९   |
| १५ तद्दक्षिणा ।                           | २२ २१३  | ४३ सवनीयपश्वाद्यन्तयोः प्रजाप-          |         |
| १६ सर्वत्र सुवर्णदाने संख्या ।            | २३ २१३  | तितुल्यतया यजमानस्तुतिः ।               | १० २२०  |
| १७ पौषणीष्टिः ।                           | २४ २१३  | ४४ अश्वस्य रोगादिनिमित्तकानु-           |         |
| १८ अश्वबन्धनविधिः ।                       | २५ २१३  | ष्ठानविधिः ।                            | १२ २२०  |
| १९ जलेऽश्वस्य स्नापनम् ।                  | २६ २१५  | ४५ अश्ववादानां त्रिहविष्केष्टिः ।       | १८ २२१  |
| २० मुसलेन शुनो मार्णविधिः ।               | २६ २१५  | ४६ अश्वस्य वडवासंगमे विधानम् ।          | २० २२१  |
| <b>विंशोऽध्याये द्वितीया कण्डिका—</b>     |         | ४७ अश्वस्य मरणादर्शनयोरश्ववा-           |         |
| २१ मन्त्रवाचनम् ।                         | १ २१५   | न्तररक्षणादानादिविधिः ।                 | २१ २२१  |
| २२ मृतस्य शुनोऽद्याधस्ताज्जले             |         | <b>विंशोऽध्याये चतुर्थी कण्डिका—</b>    |         |
| प्लावनम् ।                                | २ २१५   | ४८ पश्वालम्भनादि अश्वरदीक्षणी-          |         |
| २३ ततो दशाहुतिहोमः ।                      | ३ २१५   | यान्तं कृत्वौवृप्रभणहोमानुष्ठानम् ।     | २ २२२   |
| २४ सावित्र्य हृष्टयः ।                    | ६ २१५   | ४९ ततः कृष्णाजिनदीक्षा ।                | ४ २२२   |
| २५ ब्राह्मणकृतयजमानस्तवविधिः ।            | ७ २१६   | ५० सप्ताहमावर्तमानदीक्षणीयासु           |         |
| २६ क्षत्रियकृतयजमानस्तवविधिः ।            | ८ २१६   | प्रत्यहं कर्तव्यविधिः ।                 | ९ २२३   |
| २७ अध्वर्युयजमानयोरश्वकणे जपः ।           | ९ २१६   |   |         |

| सं०  | सू० | पृ० |
|--|-----|-----|
| ६१ सप्तम्यां विशेषः ।  | ७   | २२३ |
| ६२ आश्विनमन्त्रज्ञपविधिः ।                                   | ११  | २२४ |
| ६३ अश्वमेधे दीक्षोपसत्संख्या ।                               | १३  | २२४ |
| ६४ देवयजने विशेषविधिः ।                                      | १४  | २२४ |
| ६५ चयनक्षेत्रमानम् ।   | १५  | २२४ |
| ६६ अश्वमेधे यूपसंख्या ।                                      | १६  | २२४ |
| ६७ प्रतियूपमग्नौषोमीयानां - पशू-<br>नामालम्भः ।              | २१  | २२५ |
| ६८ सवनीयस्यान्होऽग्निष्टोमसं-<br>स्थत्वम् ।                  | २२  | २२५ |
| ६९ सवनीयेऽहनि एकादशिनोद्वय-<br>पञ्चलुष्ठानम् ।               | २३  | २२५ |
| ६० तत्र मध्यमे यूपे आग्नेयपशुद्वय-<br>नियोजनम् ।             | २४  | २२५ |
| ६१ उत्तरदिनद्वये चैकादशिन्योर-<br>लुष्ठानम् ।                | २५  | २२५ |
| ६२ तत्र पशवो बहुवर्णा गावः ।                                 | २६  | २२५ |
| ६३ विजयकाले लब्धद्रव्यस्य होत्रा-<br>दीनां दक्षिणात्वकथनम् । | २७  | २२६ |
| ६४ तत्र यथाविभागं होतृगणोऽथपुरुष-<br>त्रयदक्षिणा ।           | २८  | २२६ |
| ६५ उक्थ्यप्रहोमभक्षाः ।                                      | २९  | २२६ |
| ६६ वसन्तीवरिग्रहण समालोक-परि-<br>हाराः ।                     | ३१  | २२६ |
| ६७ आज्यादीनां क्रमेण सर्वरात्रं<br>होमविधिः ।                | ३२  | २२६ |
| विंशोऽध्याये पञ्चमी करिडका—                                  |     |     |
| ६८ द्वितीयमहर्कस्यसंस्थाक्रमः ।                              | १   | २२८ |
| ६९ महिमप्रहद्वयग्रहणम् ।                                     | २   | २२८ |
| ७० अश्वालम्भः ।  | ३   | २२८ |
| ७१ तस्य वडवादार्शनम् ।                                       | ४   | २२८ |
| ७२ बहिष्पवमानस्तोत्रम् ।                                     | ५   | २२८ |
| ७३ उद्गातॄणां स्तुत्यर्थेदक्षिणादानम् ।                      | ६   | २२८ |
| ७४ बहिष्पवमानदेशस्याश्वेता-<br>क्रामणम् ।                    | ७   | २२८ |
| ७५ ऐकादशिनानामश्वार्ता बोपा-<br>करणम् ।                      | ८   | २२९ |
| ७६ अश्वस्तुतिः ।   | ९   | २२९ |
| ७७ अश्वानां रथे बन्धनम् ।                                    | १०  | २२९ |

| सं०   | सू० | पृ० |
|---|-----|-----|
| ७८ अश्वानां रथस्य च सुवर्णालः-<br>ङ्काराः ।       | १२  | २२९ |
| ७९ तडागादौ अश्वानां प्रवेक्षणम् ।                 | १४  | २२९ |
| ८० अश्ववाञ्छनम् ।                                 | १५  | २२९ |
| ८१ अश्वस्य शिरोमीवापुच्छरोमसु<br>मणीनां बन्धनम् । | १३  | २३० |
| ८२ अर्धं प्रति रात्रिद्वयशेषसमर्पणम् ।            | १८  | २३० |
| ८३ अश्वेनाभक्षिते तस्याप्सु प्रक्षेपः ।           | १९  | २३० |
| ८४ ब्रह्महोत्रोः प्रश्नप्रत्युत्तरे ।             | २०  | २३० |

विंशोऽध्याये षष्ठी करिडका—

|  |    |     |
|--|----|-----|
| ८५ अग्निमन्थनादिप्राकृतकर्मानु-<br>ष्ठानविधिः ।      | १  | २३१ |
| ८६ अग्निष्टे यूपेऽश्वतृपरगवयानां<br>बन्धनम् ।        | २  | २३१ |
| ८७ अश्वोदीनां देवताः ।                               | ३  | २३१ |
| ८८ अश्वे पर्यङ्कयानां बन्धनम् ।                      | ४  | २३१ |
| ८९ विंशतियूपेष्वितरपशूनां बन्धनम् ।                  | ५  | २३१ |
| ९० अश्वप्रोक्षणम् ।                                  | ७  | २३२ |
| ९१ अश्वसुखे प्रोक्षणीधारणम् ।                        | ८  | २३२ |
| ९२ पर्यग्निष्ठानां कपिजलादी-<br>नामुत्सर्गः ।        | ९  | २३२ |
| ९३ अश्वस्य संज्ञपनम् ।                               | १० | २३२ |
| ९४ परिपशव्याहुतिहोमः ।                               | ११ | २३२ |
| ९५ संज्ञपिताश्वस्य पत्नीभिः परि-<br>क्रमणम् ।        | १२ | २३३ |
| ९६ तस्याश्वस्य समीपे पत्न्याः श-<br>यनम् ।           | १४ | २३३ |
| ९७ अश्वपत्न्योर्वक्षणाच्छादनम् ।                     | १५ | २३३ |
| ९८ अश्वशिश्नस्य पत्नीयोनिल-<br>यनम् ।                | १६ | २३३ |
| ९९ शूक्ष्णमिमन्त्रणम् ।                              | १७ | २३४ |
| १०० अश्वरथादीनां कुमारोपत्पन्था-<br>दिभिः संवाङ्गः । | १८ | २३४ |
| १०१ पत्न्या उत्थापनम् ।                              | २१ | २३४ |
| विंशोऽध्याये सप्तमी करिडका—                          |    |     |
| १०२ अश्वस्य सूचीभित्त्वो जज्ञे-<br>रीकरणम् ।         | १  | २३४ |
| १०३ अश्वस्य सोवर्णोऽसिः ।                            | ३  | २३५ |

| सङ्ख्या                             | सूत्रम् पृष्ठम् | सङ्ख्या                                 | सूत्रम् पृष्ठम् |
|-------------------------------------|-----------------|---|-----------------|
| १०४ पर्यङ्ग्याणां लौहोऽसिः ।        | ४ २३५           | १३० अनुचरीणामृत्विग्भ्यो दक्षि-         |                 |
| १०५ इतरेषामायसः ।                   | ५ २३५           | णात्वेन दानम् ।                         | २४ २४५          |
| १०६ अश्वस्य विशसनम् ।               | ६ २३५           | १३१ द्वादशाहमानेयस्य पुरोडा-            |                 |
| १०७ अश्वस्य वपार्थं मेद उद्धरणम् ।  | ७ २३६           | शस्थानुष्ठानम् ।                        | २८ २४६          |
| १०८ अश्वस्य लोहितश्रपणम् ।          | ८ २३६           | १३२ द्वादशाहं ब्रह्मोदनानुष्ठानं वा ।   | २९ २४६          |
| १०९ प्राजापत्यपशूनां वपापशुद्धो-    |                 | १३३ प्रत्युतु षण्णां षण्णां पशूना-      |                 |
| मविधिः ।                            | ९ २३६           | मालम्भः ।                               | ३० २४७          |
| ११० अश्वस्योदीर्णां फल्परं संवादः । | १० २३६          | <b>एकविंशोऽध्याये प्रथमा कण्डिका—</b>   |                 |
| १११ महिमयहप्रचारः ।                 | १६ २३७          | १ ब्राह्मणक्षत्रिययोः पुरुषमेघः ।       | १ २४७           |
| ११२ ततो वपाप्रचारः ।                | १८ २३७          | २ पुरुषमेघे सौत्यः नामन्हा संस्थाः ।    | ३ २४७           |
| ११३ वपान्ते द्वितीयमहिमप्रह-        |                 | ३ प्रत्यहं संस्थासु यूपैकादशिनी         |                 |
| प्रचारः ।                           | २६ २४०          | पञ्चैकादशिनी च ।                        | ४ २४७           |
| ११४ शूलैश्चशेषश्रपणम् ।             | २७ २४०          | ४ अतिरात्रसंस्थाके तृतीयेऽङ्घ्रि        |                 |
| <b>विंशोऽध्यायेऽष्टमी कण्डिका—</b>  |                 | विशेषः ।                                | ६ २४७           |
| ११५ अश्वलोहितावदानम् ।              | १ २४०           | ५ ऐकादशिनीपाकरणानन्तरं ब्राह्म-         |                 |
| ११६ प्राजापत्यानामवदानम् ।          | २ २४०           | णादीनामुपाकरणम् ।                       | ७ २४८           |
| ११७ श्रादादिदेवतादन्ताश्चब्राह्मो-  |                 | ६ पशूनां यूपैश्च नियोजने विशेषः ।       | ८ २४८           |
| हेशेनाज्याहुविहोमः ।                | ४ २४१           | ७ नियुक्तानां पशूनां ब्रह्मकर्तृका      |                 |
| ११८ ततः स्विष्टकृदन्ते लोहितहोमः ।  | ८ २४२           | होतृवदभिष्टुतिः ।                       | ११ २४९          |
| ११९ ततो द्विपदाहोमः ।               | ११ २४३          | ८ ब्राह्मणादीनामुत्सर्गः ।              | १२ २४९          |
| १२० सवनीयतृतीयमहस्यातिरात्र-        |                 | ९ ब्राह्मणादिदेवताहोमः ।                | १३ २४९          |
| संस्थाकत्वम् ।                      | १२ २४३          | १० पुरुषमेघदक्षिणा ।                    | १४ २४९          |
| १२१ अतिरात्रसंस्थायां सर्वस्तो-     |                 | ११ एकादशानुग्न्याः ।                    | १६ २४९          |
| मातिरात्रादिविकल्पाः ।              | १३ २४३          | १२ अग्निमारोपादिकम् ।                   | १७ २४९          |
| १२२ अग्निष्टे यूपे एकादशिनयोरा-     |                 | <b>एकविंशोऽध्याये द्वितीया कण्डिका—</b> |                 |
| लम्भानन्तरं प्राजापत्यपशुद्व-       |                 | १३ सर्वमेघस्य दशरात्रसाध्यता ।          | १ २५०           |
| यालम्भः ।                           | १५ २४३          | १४ सर्वमेघेऽग्नेरेकशतविधत्वम् ।         | ३ २५०           |
| १२३ अवभृथेऽप्यन्ते जलमग्नस्य मू-    |                 | १५ सर्वमेघस्याऽऽद्यसप्ताहानां           |                 |
| र्धनि होमः ।                        | १६ २४४          | संस्थाः ।                               | ४ २५०           |
| १२४ अवभृथे ब्रह्मादीनां स्नानेन     |                 | १६ पुरुषाणां त्वरहोमः, पारिशेष्या-      |                 |
| शुद्धिः ।                           | १७ २४४          | त्स्त्रीणां वपाहोमः ।                   | ५ २५१           |
| १२५ तेषामश्वमेघपत्र इत्याख्या ।     | १८ २४४          | १७ औपधिवनरूपतीनां खण्डहोमः ।            | १६ २५१          |
| १२६ अश्वमेघे त्रिष्वपि सौत्याहः सु  |                 | १८ वपान्तेऽन्नहोमः ।                    | ७ २५१           |
| पृथक् पृथक् अवभृथो वा ।             | १९ २४४          | १९ महाव्रतस्य स्थाने आश्वमेधिकं         |                 |
| १२७ प्रत्यहमवभृथपत्रे पूर्वयोरन्होः |                 | मध्यममहः ।                              | ९ २५२           |
| कृत्वाषकुम्भस्य मज्जान्तकर्म ।      | २० २४४          | २० ब्राजपेयस्य स्थाने पुरुषमेघस्य       |                 |
| १२८ स्नानान्तमेव वा सर्वकर्म ।      | २२ २४५          | मध्यममहः ।                              | १० २५२          |
| १२९ एकविंशतिरनुग्न्याः पशवः ।       | २३ २४५          |   |                 |

| सं०  | सू० | पृ० |
|--|-----|-----|
| २१ सर्वमेधस्य अष्टमवयोरन्धोः<br>संस्थाविधिः ।                  | ११  | २५२ |
| २२ सर्वमेधस्य दशमाहस्य संस्था ।                                | १२  | २५२ |
| २३ सर्वमेधस्य दक्षिणा ।  | १३  | २५२ |
| एकविंशोऽध्याये तृतीया कण्डिका—                                 |     |     |
| २४ पितृमेधनिरूपणम् ।   | १   | २५२ |
| २५ पितृमेधकालः ।   | २   | २५३ |
| २६ पितृमेधविधौ कुम्भानां छत्राणां<br>चादानम् ।                 | ६   | २५३ |
| २७ अस्थिनां परिक्रमणम् ।                                       | ७   | २५४ |
| २८ पितृमेधोद्यप्रथमस्याहो<br>बहुसत्त्वम् ।                     | १०  | २५४ |
| २९ प्रथमेऽहनि सततं नृत्यगीत-<br>वादित्रविधिः ।                 | ११  | २५४ |
| ३० अस्थिकुम्भायाज्ञोपहारः ।                                    | १२  | २५४ |
| ३१ उषसि अस्थिकुम्भं गृहीत्वा<br>दक्षिणदिगमनम् ।                | १३  | २५५ |
| ३२ सूर्योदयात्प्रागस्थिनिवापारम्भः ।                           | १४  | २५५ |
| ३३ इमशानदेशः ।   | १५  | २५५ |
| ३४ यजमानस्य तेजनीधारणमाक-<br>र्मसमाप्तिः ।                     | २६  | २५६ |
| ३५ इमशानपरिमाणादि ।  | २७  | २५७ |
| ३६ कोणेषु बाहुनिखननम् ।  | २९  | २५७ |
| ३७ तन्मध्यतस्त्वृणादिनिष्कासनेन<br>क्षेत्रशोधनम् ।             | ३२  | २५७ |
| ३८ शाखाभिरासपूर्वकं परिश्रितप-<br>रिश्रयणम् ।                  | ३३  | २५८ |
| ३९ औदुम्बरसौर षड्गवनियोजनम् ।                                  | ३४  | २५८ |
| एकविंशोऽध्याये चतुर्थी करिडका—                                 |     |     |
| ४० पात्रवधु सीढाचतुष्टयकर्षणम् ।                               | १   | २५८ |
| ४१ मध्येऽपरिमिततत्कर्षणम् ।                                    | ३   | २५९ |
| ४२ कृष्टदेशे सर्वोपधावापः ।                                    | ४   | २५९ |
| ४३ कृष्टदेशमध्ये पूर्वमानोतानां कु-<br>म्भस्थानामसूचनामावापः । | ५   | २५९ |
| ४४ अध्वर्य्वतिरिक्तेन कुम्भस्य भेदज्ञं<br>प्रक्षेपो वा ।       | ६   | २५९ |
| ४५ क्षेत्रभेदचुर्वा प्रत्यागमने म-<br>न्त्रजपः ।               | ७   | २५९ |

| सं०  | सू० | पृ० |
|--|-----|-----|
| ४६ अस्थिभिः शरीरं प्रकल्प्य तन्म-<br>ध्ये इष्टकोपधानम् ।   | ८   | २५९ |
| ४७ प्रतिदिशं तिसृणामिष्टकानामु-<br>पधानमन्त्रेषु ।   | ९   | २६० |
| ४८ प्राच्यतिरिक्तदिग्भ्यः पुरीषमा-<br>हृत्य इमशाने लदावापः ।   | १०  | २६० |
| ४९ अचग्निचितः संस्कारे इष्टका-<br>स्थाने शर्करोपधानम् ।  | ११  | २६० |
| ५० ब्राह्मणस्य पितृमेधे इमशान-<br>देशस्य तन्मुखप्रमाणं पुरी-<br>षेणोच्चकरणम् ।   | १२  | २६० |
| ५१ क्षत्रियस्य पितृमेधे उरःप्रमाणं<br>बाहुप्रमाणं वा पुरीषेणोच्च-<br>करणम् ।   | १३  | २६० |
| ५२ वैश्यस्य पितृमेधे ऊरुप्रमाणं<br>पुरीषेणोच्चकरणम् ।  | १५  | २६० |
| ५३ स्त्रियाः पितृमेधे उपस्थप्रमाणं<br>पुरीषेणोच्चकरणम् ।   | १६  | २६० |
| ५४ शूद्रस्य पितृमेधे जानुप्रमाणं<br>पुरीषेणोच्चकरणम् ।   | १७  | २६० |
| ५५ सर्वेषामेव वा पितृमेधे अघो-<br>जानुप्रमाणं पुरीषेणोच्चकरणम् ।   | १८  | २६१ |
| ५६ अवकाकुलोस्तत्प्रच्छादनम् ।  | १९  | २६१ |
| ५७ परिकृष्टदेशात्पुरीषाहरणे परि-<br>कृष्टदेशे यवानां वापः ।  | २०  | २६१ |
| ५८ इमशानदक्षिणदेशे गतं द्वयं कृत्वा<br>तस्य पूर्वदिनोपलस्य घटस्य क्षी-<br>रोदकाभ्यां पूरणमुत्तरेदेशे च<br>गतं सप्तकं कृत्वा केवलौदकेन<br>तत्पूरणम् । | २१  | २६१ |
| ५९ प्रतिगतं मद्मन्त्रप्रक्षेपः ।   | २२  | २६१ |
| ६० प्रतिगतं ततोऽध्वर्युयजमाना-<br>मास्थानां गमनम् ।  | २३  | २६१ |
| ६१ अपामार्गैः स्वशरीरशोधनम् ।  | २४  | २६१ |
| ६२ स्नात्वा वस्त्राणि परिधाया-<br>नहुत्पुच्छमन्वारभ्य प्राप्ते आ-<br>गमनम् ।   | २५  | २६१ |
| ६३ ग्रामइमशानमध्ये मर्यादालोष्ट-<br>निधानम् ।  | २६  | २६२ |

| सं०  | सू० पृ० | सं०  | सू० पृ० |
|--|---------|--|---------|
| ६४ अक्षणोरक्षनं कज्जलेन पादयोश्च<br>तैलेनाभ्यक्षनं विधाय स्वर्णैः<br>पासने वारणपरिधिपरिहिते<br>एकाहुतिहोमः । | २७ २६२  | १९ विप्रवजिदनुष्ठानानन्तरं संवत्सर-<br>पर्यन्तं याचननिषेधः ।   | ३१ २६८  |
| ६५ ततो यजमानामात्यानां रक्षण-<br>मन्त्रपाठः ।  | २८ २६२  | २० दीयमानस्य प्रत्याख्याननि-<br>षेधः ।   | ३२ २६८  |
| ६६ औपासनस्याद्वारेण निरसनम् ।  | २९ २६३  | २१ अभिजिद्विप्रवजितोर्युगपदन-<br>ष्ठानविधिः ।  | ३३ २६८  |
| ६७ ततो मन्त्रजपः ।   | ३० २६३  | २२ तत्र दक्षिणमभिजित उत्तरं वि-<br>प्रवजितो देवयजनम् ।   | ३५ २६८  |
| ६८ पैतृमेधिकदक्षिणा ।  | ३१ २६३  | २३ पत्नीशाला चोत्तरे पृथ्वी ।  | ३७ २६८  |
| द्वाविंशाध्याये प्रथमा कण्डिका-  |         | २४ उभयोरपि यागयोस्त एव षोड-<br>शस्त्विजः ।   | ३८ २६९  |
| १ एकाहनिरूपणम् ।   | १ २६३   | २५ बाह्विर्वेदिकानि कर्माणि तन्त्रेण<br>भवन्ति ।   | ४० २६९  |
| २ संस्थान्तराविधानेऽग्निहोमसं-<br>स्थित्यम् ।  | २ २६४   | २६ आन्तर्वेदिककर्मणां पृथगनु-<br>ष्ठानम् ।   | ४१ २६९  |
| ३ भूनामक एकाहः धेनुदक्षिणाकः<br>प्रथमः ।   | ३ २६४   | २७ सन्निपातेऽभिजित्कर्मणः पूर्व-<br>मनुष्ठानं ततो विप्रवजितः ।   | ४२ २६९  |
| ४ ज्योतिरभिधो द्वितीयः ।   | ४ २६४   | २८ उभयोर्दक्षिणाऽपि पृथगेव गवां<br>सहस्रम् ।   | ४३ २६९  |
| ५ गौस्तृतीय आयुश्चतुर्थ उक्थ्य-<br>संस्थावेतौ ।  | ५ २६४   | २९ सर्वजिन्नामैकाहः सप्तमा, तत्र<br>महाव्रतस्तोत्रं, संवत्सरपर्यन्तं<br>च दीक्षा भवन्ति, तत्र सप्ता-<br>हपर्यन्तं तिष्ठ उपसदश्चतस्रो<br>दीक्षाः षडुपसद एका दीक्षा वा<br>ततः स्रुत्या । | ४४ २६९  |
| ६ अभिजिद्विप्रवजितौ पञ्चमषष्ठौ ।   | ६ २६४   | द्वाविंशोऽध्याये द्वितीया कण्डिका-   |         |
| ७ गवां सहस्रं दक्षिणा अभिजिति ।  | ७ २६४   | ३० सर्वजिदेकाहं चयनकालेऽध्वर्या-<br>गवां शतस्यैकाश्वरथस्य च<br>दानविधिः ।  | १ २७०   |
| ८ क्षाताश्वं गवां च नवशतं वा<br>दक्षिणा ।  | ८ २६५   | ३१ तत्रैव महाव्रतस्तोत्रकाले गवां<br>शतस्यैकाश्वरथस्य चोद्गात्रे<br>दानम् ।  | २ २७०   |
| ९ विप्रवजिति यागे च गोसहस्रं<br>सर्वस्वं वा दक्षिणा ।  | ९ २६५   | ३२ तत्रैव शत्रुकाले होत्रे गवां शत-<br>स्यैकाश्वरथस्य च दानम् ।  | ३ २७०   |
| १० तत्र भूमिशूद्रज्येष्ठपुत्रविभागा-<br>तिरिक्तं सर्वस्वं दक्षिणा ।  | १० २६५  | ३३ तत्रैव तदनन्तरकाले ब्रह्मणे त-<br>दानविधिः ।  | ४ २७०   |
| ११ दक्षिणायां शूद्रदानविकल्पः ।  | ११ २६५  | ३४ दक्षिणाकाले सर्वेभ्यः सहस्र-<br>गोदानम् ।   | ५ २७०   |
| १२ विप्रवजिदक्षिणादानान्त एव ।   | १२ २६५  | ३५ सहस्रदक्षिणाकसहस्रयागचतुष्टय-<br>निरूपणम् ।   | ६ २७०   |
| १३ समासिपर्यन्तमेव विप्रवजिद-<br>नुष्ठानम् ।   | १३ २६५  |  |         |
| १४ विप्रवजिति सर्वस्वं दक्षिणा<br>सहस्रादधिकमेव ।  | १६ २६६  |  |         |
| १५ अन्यत्र तु सहस्रान्पूनमपि<br>सर्वस्वं भवति ।  | १८ २६६  |  |         |
| १६ अवशुद्योत्तरं यजमानस्य रक्त-<br>वस्त्रचर्मद्वयपरिधानम् ।  | २० २६७  |  |         |
| १७ द्वादशरात्रं क्रमेण औदुम्बरादि-<br>देशेषु वासः ।  | २१ २६७  |  |         |
| १८ निषादसमीपवासेऽशनपानयो-<br>नियमविशेषः ।  | ३० २६८  |  |         |

| सं०   | सू० पृ० |
|---|---------|
| ३६ तत्र सर्वज्योतिःसंज्ञकस्य साह-<br>स्रत्योक्त्यसंस्था ।   | ७ २७०   |
| ३७ हृत्तरेषां क्रमेण ज्योतिः सर्व-<br>ज्योतिः त्रिरात्रसन्मित इति<br>विशेषसंज्ञा ।                        | ८ २७१   |
| ३८ साधस्त्रसंज्ञकैकादशदकनिरूपणम् ।  | २७१     |
| ३९ तत्र प्रथमे दक्षमललाटोऽयः श्वेतो<br>दक्षिणा ।  | ११ २७१  |
| ४० तदभावे गौः ।   | १२ २७१  |
| ४१ तस्य चोद्गात्रे दानम् ।  | १३ २७१  |
| ४२ प्राकृतदक्षिणाया निवृत्तिः ।   | १५ २७१  |
| ४३ द्वितीये साधस्त्रके गवां विंशति-<br>रश्वश्च दक्षिणा केवलमश्व एव वा ।                                   | १८ २७१  |
| ४४ तृतीयः साधस्त्रोऽनुकीर्णोऽसौ,<br>तत्र कर्महीनोऽधिकारी, दक्षि-<br>णा चैकाशयुतगोशत केवल-<br>मश्व एव वा । | २० २७२  |
| ४५ चतुर्थः साधस्त्रो विश्वजि-<br>च्छिन्नः ।   | २१ २७२  |
| ४६ तस्य दक्षिणानिरूपणम् ।   | २२ २७२  |
| ४७ तत्र पश्चिमदेशे यथाशक्ति कु-<br>लीनाश्च दक्षिणा ।  | २३ २७२  |
| ४८ पूर्वदेशे यथाशक्ति गजा दक्षिणा ।   | २४ २७२  |
| ४९ उदरदेशे यथाशक्ति अश्वतरी-<br>युक्ता रथा दक्षिणा ।  | २५ २७२  |
| ५० सर्वेष्वेव देशेषु वा श्वेत्वादिस-<br>र्वस्वप्रतिनिधिर्दक्षिणा ।  | २६ २७२  |

द्वाविंशोऽध्याये तृतीया कण्डिका-

|   |        |
|---|--------|
| ५१ अभिचारकस्य श्वेनो नामा<br>पञ्चमः साधस्त्रः ।         | १ २७३  |
| ५२ श्वेनार्थं देशविशेषः ।                               | २ २७३  |
| ५३ श्वेनयागवेदिर्दक्षिणाप्रवणा ।                        | ६ २७३  |
| ५४ अचषालो यूपः श्वेनयागस्य,<br>तस्य चाग्रं रूपमसदृशम् । | ७ २७३  |
| ५५ तिस्रकस्य गिरिमालकस्य वा<br>काष्ठस्य यूपः ।          | ८ २७४  |
| ५६ श्वेने हृश्मो बदेष्टकस्य ।                           | ९ २७४  |
| ५७ श्वेने शरमयं बहिः ।                                  | १० २७४ |

| सं०   | सू० पृ० |
|---|---------|
| ५८ शववाहकस्थनाभिसम्बन्धि-<br>काष्ठस्य फलकद्वयम् ।                     | ११ २७४  |
| ५९ हविर्धानकाष्ठद्वयस्थाने रथ-<br>द्वयम् ।                            | १२ २७४  |
| ६० श्वेनयागे सवनीयपशुलोहि-<br>तशृङ्गाः ।                              | १३ २७४  |
| ६१ ऋत्विजां लोहितानि चक्ष्ण्यु-<br>ष्णीषाणि च ।                       | १४ २७४  |
| ६२ ऋत्विजां यज्ञोपवीतानि नि-<br>वीतानि ।                              | १५ २७४  |
| ६३ कर्मकाष्ठे ऋत्विग्भिः सज्यं च-<br>तुर्भस्त्रा च धारणीये ।          | १६ २७४  |
| ६४ नव नव काणाद्यो गावो श्वेन-<br>यागे दक्षिणा ।                       | १८ २७५  |
| ६५ प्रतिपुरुषं नव नव काणाद्यो<br>गावो वा दक्षिणा ।                    | १९ २७५  |
| ६६ अथवा गवां शतमेव काणादि-<br>लिङ्गितं दक्षिणा ।                      | २० २७५  |
| ६७ दानकाले गवां कण्टकैर्भेदनम् ।                                      | २१ २७५  |
| ६८ श्वेने ज्वरपीडितगवां मध्ये<br>रोगरहितानामेव गवामाज्य-<br>ग्रहणम् । | २२ २७५  |
| ६९ तत्तदीयोऽष्णीषादीनां तत्तदीय-<br>स्वामित्वम् ।                     | २३ २७५  |
| ७० एकत्रिको नाम षष्ठः साधस्त्रः<br>षट्षष्टिमतदक्षिणाकाः ।             | २४ २७६  |
| ७१ साधस्त्रैकाहानां सामान्यवर्ग-<br>निरूपणम् ।                        | २५ २७६  |
| ७२ तत्र दीक्षादीनां सर्वकर्मणां<br>संशोधनम् ।                         | २६ २७६  |
| ७३ पञ्चालम्भोऽपि सहैव ।   | २७ २७६  |
| ७४ अग्नीषोमीयपशुस्थाने पुरोडा-<br>शानुष्ठानविकल्पः ।                  | २८ २७६  |
| ७५ वपायागोत्तरं सुब्रह्मण्याह्वान-<br>निवृत्तिः ।                     | २९ २७६  |
| ७६ साधस्त्रके वेदेः पूर्वस्यां हीता<br>तिष्ठति ।                      | ३१ २७६  |
| ७७ क्रोशप्रत्यवायेन हतरे ऋत्विजः ।                                    | ३२ २७६  |
| ७८ उत्तरस्यामुद्रात्ता ।  | ३३ २७७  |

| सं०   | सू० पृ० |
|---|---------|
| ७९ अपरस्यासध्वयुर्दक्षिणतो ब्रह्मा                                  | ३४ २७७  |
| ८० होत्रादीनामध्वर्यौरानयनम् ,<br>तेषामुपरि दत्तिषु क्षीरस्थापनम् । | ३५ २७७  |
| ८१ अन्येषामृत्विजां रथेषु तत्तत्क्रो-<br>शसंख्याकावयोजनम् ।         | ३६ २७७  |
| ८२ दत्तिस्थक्षीरसम्बन्धेवाज्यम् ।                                   | ३७ २७७  |
| ८३ साधस्केषु श्रिवर्षेण साण्डेन<br>वृषभेण सोमक्रयणम् ।              | ३८ २७७  |
| ८४ उर्वरा ब्रीह्यादिसत्ययुता भू-<br>मिविधिः ।                       | ३९ २७७  |
| ८५ उत्तरवेदश्च धान्यखले पांसुखले<br>वारणम् ।                        | ४१ २७७  |
| ८६ घेषुत्तरदेशस्यसत्यानां मर्दनम् ।                                 | ४३ २७८  |
| ८७ साधस्केषु लाङ्गले यूपस्थाने ।                                    | ४५ २७८  |
| ८८ चषालस्थाने च तृणपूलकः ।  | ४६ २७८  |
| द्वाविंशोऽध्याये चतुर्थी करिडका                                     |         |
| ८९ ब्रात्यस्तोमचतुष्टयनिरूपणम् ।                                    | १ २७९   |
| ९० ब्रात्यस्तोमेषु दक्षिणादिनिरू-<br>णम् ।                          | १० २८०  |
| ९१ अग्निष्टुदेकाहनिरूपणम् ।   | ३१ २८२  |
| द्वाविंशोऽध्याये पञ्चमी करिडका-                                     |         |
| ९२ इन्द्रस्तुदेकाहनिरूपणम् ।  | ३ २८३   |
| ९३ सूर्यस्तुदेकाहनिरूपणम् ।   | ३ २८३   |
| ९४ वैश्वदेवस्तुदेकाहनिरूपणम् ।                                      | ३ २८३   |
| ९५ ईप्सुयज्ञनामकत्रिष्टुदेकाहनिरूप-<br>णम् ।                        | ८ २८४   |
| ९६ बृहस्पतिसवत्रिष्टुदेकाहनिरूप-<br>णम् ।                           | ११ २८४  |
| ९७ इषुत्रिष्टुदेकाहनिरूपणम् ।                                       | ३० २८६  |
| द्वाविंशोऽध्याये षष्ठी करिडका—                                      |         |
| ९८ सर्वस्वारत्रिष्टुदेकाहनिरूपणम् ।                                 | १ २८६   |
| ९९ कृत्विगपोहनीयसंज्ञकैकाह्नय-<br>निरूपणम् ।                        | २३ २८९  |
| १०० बाचस्तोमसंज्ञकैकाहचतुष्टय-<br>निरूपणम् ।                        | २६ २८९  |
| द्वाविंशोऽध्याये सप्तमी करिडका-                                     |         |
| १०१ सौमिकचातुर्मास्यनिरूपणम् ।                                      | १ २८९   |
| १०२ सौमिकारण्याधेयपुनराधेयामि-                                      |         |

| सं०  | सू० पृ० |
|--|---------|
| होत्रदर्शपूर्णमासदाक्षायणाश्रय-<br>णनिरूपणम् ।             | २२ २९१  |
| १०३ सौमिकपशुबन्धननिरूपणम् ।                                | २३ २९१  |
| द्वाविंशोऽध्यायेऽष्टमी करिडका-                             |         |
| १०४ सोमेषु प्रतिकर्म विशेषः ।                              | १ २९२   |
| १०५ सप्तदशस्तोमकोपहव्यैकाहः ।                              | ७ २९३   |
| १०६ सप्तदशस्तोमक कृतपेयैकाहः ।                             | १० २९३  |
| १०७ सप्तदशस्तोमकवहुहिरण्यैकाहो<br>दूणाशापरनामयेयः ।        | २६ २९३  |
| द्वाविंशोऽध्याये नवमी करिडका -                             |         |
| १०८ सप्तदशस्तोमकवैदयस्तोमे-<br>काहः ।                      | ६ २९६   |
| १०९ सप्तदशस्तोमकतीव्रमुदेकाहः ।                            | १३ २९७  |
| द्वाविंशोऽध्याये दशमी करिडका-                              |         |
| ११० द्विदशस्तोमनिरूपणम्, तत्र<br>राड्विराट्संज्ञकावेकाहौ । | ७ २९८   |
| १११ औपसदपुनःस्तोमावेकाहौ ।                                 | १३ २९८  |
| ११२ चतुष्टोम-षोडशचतुष्टोमेकाहौ ।                           | १८ २९९  |
| ११३ उज्जिद्व बलभिदेकाहौ, तयोश्च<br>संहतयोरेव फलम् ।        | २१ २९९  |
| ११४ अपचितिसंज्ञकावेकाहौ ।                                  | २८ ३००  |
| ११५ पक्ष्यमिस्तोमज्योतिरिमिस्तो-<br>मावेकाहौ ।             | ३३ ३०१  |
| द्वाविंशोऽध्याये एकादशी करिडका-                            |         |
| ११६ ऋषभगोसवावेकाहौ   | ३ ३०१   |
| ११७ मरुस्तोम-ऐन्द्रामकुलायावे-<br>काहौ ।                   | ११ ३०२  |
| ११८ इन्द्रस्तोम-इन्द्रामिस्तोमावे-<br>काहौ ।               | १४ ३०२  |
| ११९ विघ्नसंज्ञकावेकाहौ ।                                   | २१ ३०३  |
| १२० सम्बद्ध्यवज्रावेकाहौ ।                                 | २५ ३०३  |
| १२१ अहर्गणगतेऽपि षोडश्यादौ<br>एकाहिकधर्मोन्मुहानम् ।       | २८ ३०४  |
| १२२ अभिचारास्त्रिचौ तत्समासौ<br>वा ज्योतिष्टोमयागविधिः ।   | ३४ ३०४  |
| त्रयोविंशोऽध्याये प्रथमा करिडका -                          |         |
| १ अह्नीनेषु द्वादशोपसदो मासेन<br>च समाप्तिः ।              | १ ३०५   |



| सं०   | सु० पृ० |
|---|---------|
| २ तत्र द्विरात्राचहीनेषु तत्तत्संख्या-<br>कमुत्पादिनानि उपसर्गं द्वादश-<br>दिनानि च वर्जयित्वा शेषेषु दि-<br>नेषु दीक्षाः । | २ ३०५   |
| ३ द्व्यह्नादिद्वादशाहान्तानां कृत्या-<br>महीनसंज्ञा ।   | ३ ३०५   |
| ४ नवसप्तदशाहाद्वित्रयोदशानाम-<br>तिरात्राणामहीनप्रकृतिकत्वमे-<br>कादप्रकृतिकत्वं वा ।                                       | ४ ३०५   |
| ५ द्व्यह्नादिष्वह्नीनेषु एकैकवृष्ट्या<br>दाशरात्रिकाण्यहानि ।   | ५ ३०५   |
| ६ अहीनानां दक्षिणानिरूपणम् ।  | ६ ३०६   |
| ७ अतिरात्रनिरूपणम् ।  | १२ ३०७  |
| ८ तत्र प्रथमेषु चतुर्षु षोडशिप्रहा-<br>भावः ।   | १३ ३०७  |
| ९ नवसप्तदशानामकः प्रथमोऽति-<br>रात्रः ।   | १४ ३०७  |
| १० विषुवदतिरात्रो द्वितीयः ।  | १५ ३०७  |
| ११ गवातिरात्रस्तृतीयः ।   | १६ ३०७  |
| १२ आयुरतिरात्रश्चतुर्थः ।   | १७ ३०७  |
| १३ ज्योतिष्टोमातिरात्रः पञ्चमः ।  | १९ ३०७  |
| १४ विश्वजिदतिरात्रः षष्ठः ।   | १९ ३०७  |
| १५ त्रिवृदतिरात्रः सप्तमः ।   | १९ ३०७  |
| १६ पञ्चदशातिरात्रोऽष्टमः ।  | १९ ३०७  |
| १७ सप्तदशातिरात्रो नवमः ।   | १९ ३०७  |
| १८ एकविंशातिरात्रो दशमः ।   | १९ ३०७  |
| १९ असौर्यामातिरात्र एकादशः ।  | २० ३०७  |
| २० अभिजिदतिरात्रो द्वादशः ।   | २१ ३०७  |
| २१ सर्वस्तोमातिरात्रस्त्रयोदशः ।  | २२ ३०८  |
| त्रयोविंशाध्याये द्वितीया कण्डिका-  |         |
| २२ आङ्गिरसद्विरात्राहीननिरूपणम् ।   | १ ३०८   |
| २३ चैत्रथद्विरात्राहीननिरूपणम् ।  | ४ ३०८   |
| २४ कापिवनद्विरात्राहीननिरूपणम् ।  | ७ ३०८   |
| २५ गर्गत्रिराहाहीनः प्रथमः ।  | ८ ३०८   |
| २६ वैदत्रिरात्राहीनो द्वितीयः ।   | १० ३०८  |
| २७ छन्दोमत्रिरात्राहीनस्तृतीयः ।  | १० ३०८  |
| २८ अन्तर्वसुत्रिरात्राहीनश्चतुर्थः ।  | ११ ३०८  |
| २९ पराकत्रिरात्राहीनः पञ्चमः ।  | १२ ३०९  |
| ३० अत्रिचतुर्वारचतुरात्राहीनः<br>प्रथमः ।   | १३ ३०९  |

| सं०   | सु० पृ० |
|---|---------|
| ३१ जामदग्नचतुरात्राहीनो द्वितीयः ।  | १३ ३०९  |
| ३२ वसिष्ठसप्तचतुरात्राहीनस्तृ-<br>तीयः ।  | १३ ३०९  |
| ३३ विश्वामित्रचतुरात्राहीनश्चतुर्थः ।   | १३ ३०९  |
| ३४ तत्र जामदग्नचतुरात्रविशेष-<br>विधिः ।  | १५ ३०९  |
| त्रयोविंशाध्याये तृतीया कण्डिका-  |         |
| ३५ जामदग्नचतुरात्राहीने आग्नेया-<br>दि एककपालादिपुरोडाशहोम-<br>विधिः ।              | १ ३१०   |
| त्रयोविंशाध्याये चतुर्थी कण्डिका-   |         |
| ३६ देवपञ्चाहाहीनः प्रथमः ।  | १ ३११   |
| ३७ पञ्चशारदीयपञ्चाहाहीनो द्वितीयः ।   | ३ ३११   |
| ३८ पञ्चशारदीयेऽह्नीने विशेषविधानम् ।  | ४ ३११   |
| ३९ पञ्चशारदीयेऽह्नीने नैमित्तिकवि-<br>धयः ।   | १५ ३१३  |
| ४० सप्तचतुरात्राहीनस्तृतीयः ।   | २१ ३१४  |
| त्रयोविंशाध्याये पञ्चम कण्डिका-   |         |
| ४१ ऋतुपद्मरात्राहीनः प्रथमः ।   | २ ३१५   |
| ४२ पृष्ठयावलम्बपद्मरात्राहीनो<br>द्वितीयः ।   | ३ ३१५   |
| ४३ तृतीयः पद्मरात्राहीनः ।  | ४ ३१५   |
| ४४ सप्तरात्राहीनाः सप्तकतवस्तत्र<br>पञ्चम इन्द्रसप्ताहः सप्तमो जनक-<br>सप्तरात्रः । | ५ ३१५   |
| ४५ अष्टरात्राहीन एकः ।  | १५ ३१६  |
| ४६ नवरात्राहीनः प्रथमः ।  | १६ ३१६  |
| ४७ नवरात्राहीनो द्वितीयः ।  | १७ ३१६  |
| ४८ त्रिककुब्दशरात्राहीनः प्रथमः ।   | १९ ३१६  |
| ४९ कौसुबिन्दुशरात्राहीनो<br>द्वितीयः ।  | २२ ३१७  |
| ५० पूर्वशरात्राहीनस्तृतीयः ।  | २७ ३१७  |
| ५१ छन्दोमदशरात्राहीनश्चतुर्थः ।   | ३१ ३१८  |
| ५२ पौण्डरीकेकादशरात्राहीन एकः ।   | ३३ ३१८  |
| ५३ द्वादशरात्राहीन एकः ।  | ३७ ३१८  |
| चतुर्विंशाध्याये प्रथमा कण्डिका-  |         |
| १ द्वादशरात्रप्रभृति चत्वारिंशद्वा-<br>त्रान्तानि रात्रिसत्राणि ।                   | १ ३१९   |
| २ सत्रपूर्णापयोगिपरिभाषा-<br>रूपणम् ।   | ३ ३१९   |

| सं०  | सू० पृ० | सं०  | सू० पृ० |
|--|---------|--|---------|
| ३ त्रयोदशरात्रसत्राणि त्रीणि ।   | १४ ३२०  | ३६ अष्टत्रिंशद्वात्रसत्रम् ।                               | ३९ ३२८  |
| ४ चतुर्दशरात्रसत्रं प्रथमम् ।  | २० ३२१  | ३७ एकोनचत्वारिंशद्वात्रसत्रम् ।                            | ३९ ३२८  |
| ५ चतुर्दशरात्रसत्रं द्वितीयम् ।  | २२ ३२२  | ३८ चत्वारिंशद्वात्रसत्रम् ।                                | ४० ३२८  |
| ६ चतुर्दशरात्रसत्रं तृतीयम् ।  | २५ ३२२  | ३९ विष्टतिसंज्ञकैकात्रपञ्चाशद्वात्र-<br>सत्रं प्रथमम् ।    | ४२ ३२९  |
| ७ पञ्चदशरात्रसत्राणि चत्वारि ।   | २६ ३२२  | चतुर्विंशध्याये तृतीया कण्डिका-                            |         |
| ८ षोडशरात्रसत्रम् ।  | १ ३२३   | ४० यमातिरात्रसंज्ञकैकात्रपञ्चाश-<br>द्वात्रसत्रं द्वितीयम् | ५ ३३०   |
| ९ सप्तदशरात्रसत्रम् ।  | १ ३२३   | ४१ आञ्जनाभ्यञ्जनैकात्रपञ्चाश-<br>द्वात्रसत्रं तृतीयम् ।    | ७ ३३०   |
| १० अष्टादशरात्रसत्रम् ।  | १ ३२३   | ४२ संवत्सरसम्मिलितैकान्नपञ्चाश-<br>द्वात्रसत्रं चतुर्थम् । | १४ ३३१  |
| ११ एकोनविंशतिरात्रसत्रम् ।   | १ ३२३   | ४३ सवितुः ककुभैकान्नपञ्चाश-<br>द्वात्रसत्रं पञ्चमम् ।      | १९ ३३२  |
| १२ विंशतिरात्रसत्रम् ।   | २ ३२३   | ४४ एकान्नपञ्चाशद्वात्रसत्रं षष्ठम् ।                       | २२ ३३२  |
| १३ एकविंशतिरात्रसत्रं प्रथमम् ।  | ३ ३२३   | ४५ एकान्नपञ्चाशद्वात्रसत्रं सप्तमम् ।                      | २२ ३३२  |
| १४ एकविंशतिरात्रसत्रं द्वितीयम् ।  | ५ ३२४   | ४६ शतरात्रसत्रद्वयम् ।                                     | २५ ३३३  |
| १५ इत आरभ्य द्वात्रिंशद्वात्रा-<br>न्तानि सत्राणि आवापक्रमेण<br>पूरणीयानि ।                | ११ ३२४  | ४७ शतातिरात्रसत्रस्य द्वादशाह-<br>प्रकृतित्वम् ।           | ३३ ३३५  |
| १६ द्वाविंशतिरात्रसत्रम् ।   | १२ ३२४  | ४८ शताग्निष्टोमस्य शतोक्त्यस्य<br>च द्वादशाहप्रकृतित्वम् । | ३५ ३३६  |
| १७ त्रयोविंशतिरात्रसत्रम् ।  | १३ ३२४  | चतुर्विंशध्याये चतुर्थी कण्डिका-                           |         |
| १८ चतुर्विंशतिरात्रसत्रं प्रथमम् ।   | १४ ३२४  | ४९ संवत्सररात्रादिसत्राणां गवा-<br>मयनप्रकृतित्वम् ।       | २ ३३७   |
| १९ संसदचतुर्विंशतिरात्रसत्रं द्विती-<br>यम् ।  | १५ ३२५  | ५० आदित्यानामयनसत्रम् ।                                    | ३ ३३७   |
| २० पञ्चविंशतिरात्रसत्रम् ।   | २२ ३२६  | ५१ अङ्गिरसामयनसत्रम् ।                                     | ११ ३३८  |
| २१ षड्विंशतिरात्रसत्रम् ।  | २४ ३२६  | ५२ इतिवातवतीरयनसत्रम् ।                                    | १८ ३३९  |
| २२ सप्तविंशतिरात्रसत्रम् ।   | २५ ३२६  | ५३ कुण्डपायिनामयनसत्रम् ।                                  | २३ ३४०  |
| २३ अष्टाविंशतिरात्रसत्रम् ।  | २६ ३२६  | ५४ सर्पसत्रम् ।  | ५० ३४४  |
| २४ एकोनत्रिंशद्वात्रसत्रम् ।   | २७ ३२६  | चतुर्विंशध्याये पञ्चमी कण्डिका-                            |         |
| २५ त्रिंशद्वात्रसत्रम् ।   | २७ ३२६  | ५५ तापश्चित्सत्रम् ।                                       | १ ३४५   |
| २६ एकत्रिंशद्वात्रसत्रम् ।   | २७ ३२६  | ५६ महातापश्चित्सत्रम् ।                                    | ६ ३४५   |
| २७ द्वात्रिंशद्वात्रसत्रम् ।   | २७ ३२६  | ५७ छुल्लकतापश्चित्सत्रम् ।                                 | ८ ३४५   |
| २८ त्रयस्त्रिंशद्वात्रसत्रं प्रथमम् ।  | २८ ३२७  | ५८ सहस्ररात्रमग्निसत्रम् ।                                 | १० ३४६  |
| २९ त्रयस्त्रिंशद्वात्रसत्रं द्वितीयम् ।  | ३१ ३२७  | ५९ महासत्रविरूपणम् ।                                       | १५ ३४६  |
| ३० त्रयस्त्रिंशद्वात्रसत्रं तृतीयम् ।  | ३३ ३२७  | ६० द्वादशवत्सररात्रं प्रजापतिसत्रम् ।                      | १९ ३४७  |
| ३१ चतुस्त्रिंशद्वात्रमारभ्य चत्वारिंश-<br>द्वात्रान्तानां सत्राणामावापक्रमे-<br>ण पूरणम् । | ३५ ३२८  | ६१ षट्त्रिंशत्संवत्सररात्रं शान्त्या-<br>नामयनसत्रम् ।     | २० ३४७  |
| ३२ चतुस्त्रिंशद्वात्रसत्रम् ।  | ३६ ३२८  |  |         |
| ३३ पञ्चत्रिंशद्वात्रसत्रम् ।   | ३६ ३२८  |  |         |
| ३४ षट्त्रिंशद्वात्रसत्रम् ।  | ३७ ३२८  |  |         |
| ३५ सप्तत्रिंशद्वात्रसत्रम् ।   | ३८ ३२८  |  |         |

सं० सू० पृ०  
६२ सारस्वत्सररात्रं साध्यानामयन-  
सत्रम् । २३ ३४८

६३ सहस्रवत्सररात्रं विद्वत्सुजाम-  
यनसत्रम् २४ ३४८

६४ सारस्वतसत्रनिरूपणम् । २५ ३४८

६५ प्रथमं सारस्वतसत्रम् । ३१ ३४९

चतुर्विंशध्याये षष्ठी कण्डिका—

६६ द्वितीयं सारस्वतसत्रम् । २५ ३५३

६७ तृतीयं सारस्वतसत्रम् । २९ ३५४

६८ द्वापद्वयसत्रम् । ३२ ३५४

चतुर्विंशध्याये सप्तमी कण्डिका—

६९ तुरायणसत्रम् । १ ३५६

७० द्वादशाहसत्रनिरूपणम् । १० ३५७

७१ तत्र भरतद्वादशाहः प्रथमः । ११ ३५७

७२ संक्रमद्वादशाहो द्वितीयः । १२ ३५७

७३ उत्सर्गिणामयनसत्रम् तत्र प्रथमं

गवामयनविकल्पाः । २३ ३५९

७४ तापश्चित्तविकल्पाः । २८ ३६०

७५ नारायणपुरुषसत्रम् । ३५ ३६०

पञ्चविंशध्याये प्रथमा कण्डिका—

प्रायश्चित्तनिरूपणम् ।

१ तत्र कर्मणो विनाशो तदैव प्रा-

यश्चित्तातुष्टानम् । १ ३६१

२ अनाविष्टप्रायश्चित्तम् । ४ ३६२

३ ऋषेदोक्तकर्मश्रेषे प्रायश्चित्तम् । ६ ३६२

४ यजुर्वेदोक्तकर्मश्रेषे प्रायश्चित्तम् । ६ ३६२

५ सामवेदोक्तकर्मश्रेषे प्रायश्चित्तम् । ८ ३६२

६ सर्वप्रायश्चित्तम् । १० ३६३

७ स्मार्तकर्मनाशो प्रायश्चित्तम् । १२ ३६३

८ अग्निहोत्राङ्गकर्मनाशो प्राय-

श्चित्तम् । १४ ३६४

पञ्चविंशध्याये द्वितीया कण्डिका—

९ दशपूर्णमासतद्विकृतिषु हविः

स्कन्दने प्रायश्चित्तम् । ७ ३६६

१० सोमे हविःस्कन्दे प्रायश्चित्तम् । ८ ३६७

११ अग्निहोत्रे हविःस्कन्दनाशो

प्रायश्चित्तम् । १० ३६७

सं० सू० पृ०

पञ्चविंशध्याये तृतीया कण्डिका—

१२ आहवनीयायुगमने प्रायश्चित्तम् । १ ३६७

१३ गार्हपत्यायुगमने प्रायश्चित्तम् । ४ ३६८

१४ दक्षिणागनेरयुगमने प्रायश्चित्तम् । १० ३६९

१५ अशान्ते आहवनीये आन्त्या

तदुद्धरणे प्रायश्चित्तम् । ११ ३६९

१६ गृहीतायुगमने प्रायश्चित्तम् । १५ ३७०

१७ अग्न्युद्धरणात्पूर्वं सूर्योक्ते

प्रायश्चित्तम् । १७ ३७०

१८ अग्न्युद्धरणात्पूर्वं सूर्योदये

प्रायश्चित्तम् । २० ३७१

१९ उभयान्वययुगमने प्रायश्चित्तम् । २४ ३७१

पञ्चविंशध्याये चतुर्थी कण्डिका—

२० उद्धरणकालात्पूर्वं मध्यमान-

स्याग्नेरप्रादुर्भावे प्रायश्चित्तम् । १ ३७२

२१ अनुदितहोमपक्षे होमात्पूर्वं

सूर्योदये प्रायश्चित्तम् । १० ३७३

२२ हविर्भा नाशे प्रायश्चित्तम् । १३ ३७३

२३ अग्निहोत्रे माजौरादेरग्न्यन्तरा-

गमने प्रायश्चित्तनिषेधः । १७ ३७४

२४ अग्निहोत्रे अग्न्योर्मध्ये स्वादि-

गमने प्रायश्चित्तम् । १८ ३७४

२५ अग्न्योर्मध्ये रासभगमने प्राय-

श्चित्तम् । २० ३७५

२६ दशपूर्णमासाप्रयणचातुर्मास्येष्टि-

कालातिक्रमे प्रायश्चित्तम् । २१ ३७५

२७ स्तोत्रवाक्यविपर्यासे प्रायश्चित्तम् । २३ ३७५

२८ पुत्रपौत्रादिमरणे प्रायश्चित्तम् । २४ ३७५

२९ वत्येऽहनि मैथुने मांसभक्षणे च

प्रायश्चित्तम् । २७ ३७५

३० वत्येऽहनि रोदने प्रायश्चित्तम् । २८ ३७६

३१ अग्नेरग्न्यन्तरसंसर्गं प्रायश्चित्त-

विकल्पः । २९ ३७६

३२ आहवनीयादीनां परस्परं संसर्गं

प्रायश्चित्तम् । ३१ ३७६

३३ आहवनीयादीनां दावाग्निसंसर्गं

प्रायश्चित्तम् । ३२ ३७६

३४ आहवनीयादीनां वैद्युताग्निसंसर्गं

प्रायश्चित्तम् । ३३ ३७६

| सं०   | सू० पृ० |
|---|---------|
| ३५ आहवनीयादीनां चाण्डालाग्नि-<br>संसर्गं प्रायश्चित्तम् ।           | ३४ ३५६  |
| ३६ भार्याया गवां वा यमलजनने<br>प्रायश्चित्तम् ।                     | ३५ ३५६  |
| ३७ गृहदाहे प्रायश्चित्तम् ।   | ३७ ३७७  |
| ३८ दशोष्ठारम्भानन्तरं चन्द्रोदये<br>प्रायश्चित्तम् ।                | ३७ ३७७  |
| ३९ प्रतिपदि भ्रमेण दशोष्ठ्युपक्रमे<br>प्रायश्चित्तम् ।              | ४६ ३७९  |
| <b>पञ्चविंशाध्याये पञ्चमी कण्डिका-</b>                              |         |
| ४० उद्गासनकाले कपालविनाशे<br>प्रायश्चित्तम् ।                       | १ ३८०   |
| ४१ दोहविनाशे प्रायश्चित्तम् ।                                       | २ ३८०   |
| ४२ दुष्टहविःप्रतिपत्तिः ।   | ९ ३८१   |
| ४३ हविषोऽन्तरणे प्रायश्चित्तम् ।                                    | १२ ३८२  |
| ४४ देवताविपश्चांसे प्रायश्चित्तम् ।                                 | १७ ३८२  |
| ४५ अवदानयाज्यानुवाक्याविपश्चांसे<br>प्रायश्चित्तम् ।                | १९ ३८३  |
| ४६ आज्ये दुष्टे प्रायश्चित्तम् ।                                    | २० ३८३  |
| ४७ अधिकहविर्निर्वापे प्रायश्चित्ता-<br>भावः ।                       | २६ ३८४  |
| ४८ प्रणीतास्कन्दने प्रायश्चित्तम् ।                                 | २८ ३८४  |
| ४९ स्यात्स्यादिभेदने प्रायश्चित्तम् ।                               | २९ ३८४  |
| ५० धर्म्यभेदे प्रायश्चित्तम् ।                                      | ३० ३८४  |
| <b>पञ्चविंशाध्याये षष्ठी कण्डिका-</b>                               |         |
| ५१ धर्मदुहो गोमंत्रणेऽदोहे वा प्राय-<br>श्चित्तम् ।                 | १ ३८५   |
| ५२ पृषदाज्यस्कन्दने प्रायश्चित्तम् ।                                | ६ ३८५   |
| ५३ सोममध्ये कस्यचिदप्यङ्गस्य तद-<br>ङ्गस्य वोपपाते प्रायश्चित्तम् । | ७ ३८५   |
| ५४ सोमयागे सुस्यासुपपाते प्रायश्चि-<br>त्तम् ।                      | ८ ३८६   |
| ५५ यूपोपरि काकारोहणे प्रायश्चित्तम् ।                               | १९ ३८६  |
| ५६ सोमयागे पृषदाज्यस्कन्दने<br>प्रायश्चित्तम् ।                     | १० ३८६  |
| ५७ धर्मदुहो गोवृक्षाग्ने हनने प्राय-<br>श्चित्तम् ।                 | ११ ३८७  |
| ५८ स्वर्गहोमाशक्तौ कर्तव्यनिरु-<br>पणम् ।                           | १३ ३८७  |

| सं०   | सू० पृ० |
|---|---------|
| <b>पञ्चविंशाध्याये सप्तमी कण्डिका-</b>  |         |
| ५९ सायमग्निहोत्रहोमानन्तरं प्रात-<br>राहुतिकालपर्यन्तं यजमानस्य<br>जीवनसंदेहे तदैव प्रातर्होमानु-<br>ष्ठानविधिः । | १ ३८७   |
| ६० प्रातर्होमापकर्षानन्तरं पुनर्जीवने   | २ ३८८   |
| ६१ पौर्णमासेष्टयनन्तरं दशोष्ठिकाल-<br>पर्यन्तं यजमानस्य जीवनसंदेहे<br>तदैव दशोष्टिविधिः ।                         | ४ ३८८   |
| ६२ ह्यौ हविरानयनानन्तरं यजमान-<br>मरणे ।  | ५ ३८९   |
| ६३ ह्येषां हविर्गृहणानन्तरं यजमान-<br>मरणे ।  | ७ ३८९   |
| ६४ पात्रासादनानन्तरं यजमानमरणे ।  | ८ ३८९   |
| ६५ आरम्भानन्तरं यजमानमरणे ।   | ९ ३८९   |
| ६६ अग्निहोत्रहोमाय हविषि गृहोते<br>यजमानमरणे ।  | ११ ३९०  |
| ६७ आहितौर्ध्वदेहिकम् ।  | १२ ३९०  |
| <b>पञ्चविंशाध्यायेऽष्टमी कण्डिका-</b>   |         |
| ६८ प्रोषितस्याहिताग्नेर्मरणश्रवणे<br>होमे विशेषः ।  | ९ ३९५   |
| ६९ प्रोषिताहिताग्नेरस्थानमालाभे<br>पणशरविधिः ।  | १४ ३९६  |
| ७० आभयणेष्टयकरणे प्रायश्चित्तम् ।   | १६ ३९६  |
| ७१ पतितादिप्रतिग्रहे तदन्नभक्षणे च<br>प्रायश्चित्तम् ।  | १६ ३९६  |
| ७२ पुरोडाशदाहे प्रायश्चित्तम् ।   | १८ ३९७  |
| <b>पञ्चविंशाध्याये नवमी कण्डिका-</b>  |         |
| ७३ उपाकृतस्य पशोः पलायने प्राय-<br>श्चित्तम् ।  | १ ३९८   |
| ७४ प्रवाजेभ्यः पूर्वं पशुमृतौ प्राय-<br>श्चित्तम् ।   | ४ ३९८   |
| ७५ पशुहृदयनाशे प्रायश्चित्तम् ।   | ९ ३९९   |
| ७६ संज्ञपनकाले पशुशब्दे प्राय-<br>श्चित्तम् ।   | १२ ३९९  |
| ७७ पशुखायाः सान्नाय्योखायाश्च<br>स्वर्गं प्रायश्चित्तम् ।   | १४ ३९९  |

| सं०  | सू० पृ० |
|--|---------|
| <b>पञ्चविंशध्याये दशमी कण्डिका—</b>                      |         |
| ७८ यूपस्याङ्कुरोत्पत्तौ प्रायश्चित्तम् ।                 | १ ४००   |
| ७९ अन्नबन्ध्याया गर्भवतीत्वे प्रायश्चित्तम् ।            | २ ४००   |
| ८० अग्निहोत्रेऽग्नीनामनुगमने प्रायश्चित्तम् ।            | १७ ४०३  |
| ८१ अग्निहोत्रकालातिक्रमे प्रायश्चित्तम् ।                | २२ ४०३  |
| <b>पञ्चविंशध्याये एकादशी कण्डिका—</b>                    |         |
| ८२ सङ्कल्पानन्तरं सत्राकरणे प्रायश्चित्तम् ।             | १ ४०४   |
| ८३ सत्रार्थे दीक्षितानां सत्राकरणबुद्धौ प्रायश्चित्तम् । | ३ ४०४   |
| ८४ दक्षिणादानात्पूर्वमुद्रात्रपच्छेदे प्रायश्चित्तम् ।   | ७ ४०५   |
| ८५ प्रस्तोत्रपच्छेदे प्रायश्चित्तम् ।                    | ८ ४०५   |
| ८६ प्रतिहर्षपच्छेदे प्रायश्चित्तम् ।                     | ९ ४०६   |
| ८७ ज्योतिष्टोमे पत्न्यां रजस्वलायां कर्तव्यविधिः ।       | १३ ४०६  |
| ८८ ज्योतिष्टोमे पत्न्यां प्रसूतायां कर्तव्यविधिः ।       | १७ ४०७  |
| ८९ गमिण्या दीक्षानिषेधः ।                                | १८ ४०७  |
| ९० दीक्षितस्य दुःस्वप्नदर्शने प्रायश्चित्तम् ।           | २० ४०७  |
| ९१ दीक्षितस्य रेतःस्कन्दने प्रायश्चित्तम् ।              | २१ ४०७  |
| ९२ दीक्षितस्य जलतरणे प्रायश्चित्तम् ।                    | २२ ४०७  |
| ९३ दीक्षितस्य तदुपरि बृष्टौ प्रायश्चित्तम् ।             | २३ ४०७  |
| ९४ दीक्षितस्यामेध्यदर्शने प्रायश्चित्तम् ।               | २४ ४०७  |
| ९५ दीक्षितस्य शोणितोत्पत्तौ प्रायश्चित्तम् ।             | २५ ४०७  |
| ९६ दीक्षितस्य निष्ठीवने प्रायश्चित्तम् ।                 | २६ ४०७  |
| ९७ दीक्षितस्य धावने प्रायश्चित्तम् ।                     | २७ ४०८  |
| ९८ दीक्षितस्य स्वेदे प्रायश्चित्तम् ।                    | २८ ४०८  |
| ९९ दीक्षितस्य दिवास्वापे प्रायश्चित्तम् ।                | २९ ४०८  |

| सं०   | सू० पृ० |
|---|---------|
| १०० दीक्षितस्य दुःखरोदने प्रायश्चित्तम् ।                 | ३० ४०८  |
| १०१ दीक्षितस्य वमने प्रायश्चित्तम् ।                      | ३१ ४०८  |
| १०२ पक्षिणा सोमचमसोपरि मूत्रादि सवनेकृते प्रायश्चित्तम् । | ३२ ४०८  |
| <b>पञ्चविंशध्याये द्वादशी कण्डिका—</b>                    |         |
| १०३ हुताहुतसोमसंसर्गे प्रायश्चित्तम् ।                    | १ ४०९   |
| १०४ सोमस्योपरि मेवबृद्धौ प्रायश्चित्तम् ।                 | ६ ४१०   |
| १०५ चमसस्य भूमौ पतने प्रायश्चित्तम् ।                     | ९ ४१०   |
| १०६ सोमस्यामेध्यादिना दुष्टत्वे प्रायश्चित्तम् ।          | १० ४१०  |
| १०७ नाराक्षसशोषे प्रायश्चित्तम् ।                         | १० ४१०  |
| १०८ कलशशोषे प्रायश्चित्तम् ।                              | १२ ४१०  |
| १०९ पूतभृत उपक्षये प्रायश्चित्तम् ।                       | १४ ४११  |
| ११० सोमामिषवाधममेदने प्रायश्चित्तम् ।                     | १५ ४११  |
| १११ सोमापहारे प्रायश्चित्तम् ।                            | १७ ४११  |
| ११२ सोमापहारे तस्यान्यस्य च सोमस्यालामे प्रायश्चित्तम् ।  | १८ ४११  |
| ११३ द्रोणकलशभेदे प्रायश्चित्तम् ।                         | २२ ४१२  |
| <b>पञ्चविंशध्याये त्रयोदशी कण्डिका—</b>                   |         |
| ११४ सोमस्याधिक्ये प्रायश्चित्तम् ।                        | १ ४१३   |
| ११५ दीक्षितस्य लवरे प्रायश्चित्तम् ।                      | २० ४१५  |
| ११६ दीक्षितस्य मरणे कर्तव्यविधिः ।                        | २८ ४१६  |
| ११७ दीक्षितस्यास्थियज्ञः ।                                | ३६ ४१७  |
| ११८ दीक्षितस्यास्थियज्ञोत्तरमस्थिसञ्चयनादि ।              | ४६ ४१९  |
| <b>पञ्चविंशध्याये चतुर्दशी कण्डिका—</b>                   |         |
| ११९ एकस्मिन्देशे द्वयोः सोमयागयोः संपाते कर्तव्यविधिः ।   | ८ ४२०   |
| १२० कश्चिदेकस्मिन्देशोऽग्नि द्वयोः सोमयोः संपाते न दोषः । | २३ ४२३  |
| १२१ सोमदाहे प्रायश्चित्तम् ।                              | २८ ४२३  |
| १२२ अनादिष्टप्रायश्चित्तहोमे ब्रह्मणोऽधिकारः ।            | ३५ ४२४  |

| सं०                               | सं० ५० | सं०                                       | सं० ५० |
|-----------------------------------|--------|---|--------|
| षड्विंशाध्याये प्रथमा कण्डिका—    |        | २० महावीरजन्मम् ।                         | १९ ४३४ |
| प्रवर्ग्यनिरूपणम् ।               |        | २१ रजतशतमानस्य खरे उपगृह्णन् २० ४३४       |        |
| १ तत्र महावीरसम्भाणम् ।           | १ ४२६  | षड्विंशाध्याये तृतीया कण्डिका—            |        |
| २ महावीरनिर्माणदेशः ।             | २ ४२६  | २२ पत्नीशिरस आच्छादनम् ।                  | १ ४३४  |
| ३ महावीरसम्भाराः ।                | ३ ४२६  | २३ प्रदीप्तमुत्तप्रलवानां चतुर्दिक्षु खरे |        |
| ४ महावीरनिर्माणविधिः ।            | ४ ४२६  | हरणम् ।                                   | ३ ४३४  |
| ५ महावीरमानम् ।                   | ५ ४२८  | २४ तेषु महावीरस्थापनादि तदा-              |        |
| ६ द्वितीयतृतीयमहावीरनिर्माण-      |        | च्छादनान्तं कर्म ।                        | ४ ४३५  |
| विधिः ।                           | १९ ४२९ | षड्विंशाध्याये चतुर्थी कण्डिका—           |        |
| ७ पिन्वतरौहिणकपालद्वयनिर्मा-      |        | २५ चेन्द्रसामगानप्रेषादि ।                | १ ४३६  |
| णविधिः ।                          | २० ४२९ | २६ रौहिणपुरोडाशद्वयहोमः ।                 | ६ ४३७  |
| ८ उपशयमुदो निधानम् ।              | २० ४२९ | षड्विंशाध्याये पञ्चमी कण्डिका—            |        |
| ९ महावीरधूपनम् ।                  | २२ ४२९ | २७ धर्माथं रज्जुसन्धानगोदोहनादि           |        |
| १० महावीरपाकः ।                   | २३ ४२९ | कर्म ।                                    | १ ४३९  |
| ११ पक्षमहावीराणामग्निहोत्रं बहि-  |        | षड्विंशाध्याये षष्ठी कण्डिका—             |        |
| निष्कासनम् ।                      | २४ ४२० | २८ उपयमनीस्थघृतस्य वम आसेकः २ ४४१         |        |
| १२ महावीरोपरि अजापयस आसेकः २५ ४२० |        | २९ ततो धर्महोमादि कर्म ।                  | ३ ४४१  |
| षड्विंशाध्याये द्वितीया कण्डिका—  |        | षड्विंशाध्याये सप्तमी कण्डिका—            |        |
| १३ प्रवर्ग्यानुष्ठानविधिः ।       | १ ४३०  | ३० प्रवर्ग्यात्सादनम् ।                   | १ ४४५  |
| १४ प्रवर्ग्ये विहितानामेव कर्मणा- |        | ३१ ततो दक्षिणादानम् ।                     | २८ ४५० |
| मनुष्ठानम् ।                      | ५ ४३१  | ३२ धर्मभेदे प्रायश्चित्तम् ।              | ३० ४५१ |
| १५ पात्रासादनविधिः ।              | ९ ४३१  | ३३ प्रवर्ग्यस्य प्रथमयज्ञेऽनुष्ठान-       |        |
| १६ महावीरादिप्रोक्षणम् ।          | १२ ४३२ | विकल्पः ।                                 | ३७ ४५२ |
| १७ स्थूणानिखननम् ।                | १५ ४३३ | ३४ प्रवर्ग्यस्याद्यन्तयोः क्षान्ति-       |        |
| १८ खरद्वयनिवापः ।                 | १६ ४३३ | करणम् ।                                   | ४१ ४५३ |
| १९ आसन्ध्यां महावीरस्थापनम् ।     | १७ ४३३ |   |        |

इति श्रीकात्यायनश्रौतसूत्रविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

# कात्यायनश्रौतसूत्रम् ।

## द्वादशोऽध्यायः ।

श्रुत्यर्थमनुविधितस्तत्ताऽऽचार्येण ज्योतिष्टोमोऽनुविहितः । इदानीं श्रु-  
तिमन्त्रपाठावसरप्राप्तो द्वादशाहोऽनुविधीयते । तत्र श्रुतिपाठः—“सर्वं  
ह वै देवा अग्रे सहसा आसुः” इत्यतिग्राह्यग्रहविधानं द्वादशाहे—“तान्वे  
पृष्ठये षड्दे गृह्णीयात्पूर्वं ज्यहे” ( श० ब्रा० ४-५-४-१३ ) इत्येवमादि ।  
मन्त्रपाठोपि च “अग्ने पवस्व स्वपा उत्तिष्ठन्नोजसा” इत्येवमाद्यति-  
ग्राह्यग्रहमन्त्राः । ततो द्वादशाहस्य श्रुतिमन्त्रपाठावसर इति । तत्र ताव-  
द्धर्मप्राप्त्यर्थमधिकरणमारभ्यते—

**ज्योतिष्टोमधर्मा एकाहद्वादशाहयोस्तद्गुणदर्शनात् ॥१॥**

ज्योतिष्टोमस्य धर्मा ज्योतिष्टोमधर्माः । ज्योतिष्टोमशब्देन उपांश्वा-  
दिहारियोजनपर्यन्तो ग्रहयागाभ्यासोऽभिधीयते । ज्योतींषि यस्य स्तो-  
माः स ज्योतिष्टोमः । स्तोमैर्ह्यसौ द्योत्यत इति । ते च सोमयागस्य-  
स्तोमाः ग्रहं गृहीत्वा चमसान्वोक्षीय स्तोत्रमुपाकरोतीति । तस्माज्ज्यो-  
तिष्टोमशब्देन सोमयागोऽभिधीयते । नन्वेवं सति ऐन्द्रवायवादीनामप्रवृ-  
त्तिर्विकारेषु भवति ? नैष दोषः, “उद्भिदा यजेत” “बलमिदा यजेत”  
इति चाऽव्यक्तत्वसामान्यात् ज्योतिष्टोमिको विध्यन्तः प्रवर्त्तते । उद्भि-  
दादिषु च यागमात्रं श्रूयते । न च द्रव्यदेवतमन्तरेण यागः सम्भवति ।  
अतो द्रव्यदेवतस्यापि प्रवृत्तिरिति । यत्र पुनर्द्रव्यदेवतस्य यागस्य  
विधानम्, यथा “ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्” इति । तत्र तद्ग्र-  
तिरिक्तस्य प्रवृत्तिर्युक्ता । इह पुनर्न तथा । इह हि यागमात्रमेव श्रूयते  
तच्च द्रव्यदेवतमन्तरेण न भवति । द्रव्यदेवतमपि साधनत्वाद्धर्मो  
भवति । तेन तस्यापि प्रवृत्तिर्युक्तरूपेति । तस्य च धर्मा एकाहेषु द्वाद-  
शाहे च प्रवर्त्तन्ते । एकाहजात्यपेक्षया च द्विवचनम् । य एवैकस्मिन्ने-  
काहे धर्मप्रवृत्तिहेतुः स एव सर्वेष्वेकाहेष्वपि । कश्चासौ ? धर्माणाम-  
नाम्नानम् । अव्यक्तसामान्येन च ग्रहणम् । द्वादशाहे त्वेकस्मिन्नेव  
ज्योतिष्टोमिकधर्मप्रवृत्तिः । ततोऽन्यत्राहर्गणेषु धर्मप्रवृत्तिं वक्ष्यति । तद्-  
गुणाश्चात्र दृश्यन्ते । वाजपेये “अगृहीते माहेन्द्रे” ( श० ब्रा० ५-१-४-२ )

रथावहरणादि करोति रथावहरणावसरविधिपरे वाक्ये माहेन्द्रं दर्शयति । तथा “तं वै प्रातः सवने गृह्णीयादाग्रयणं गृहीत्वा” ( श० ब्रा० ४-५-४-६ ) इति षोडशिनोऽवसरविधिपरे वाक्ये आग्रयणं दर्शयति । तथा “माध्यन्दिने वैनाम्नसवने गृह्णीयादुक्थ्यं गृहीत्वा” ( श० ब्रा० ४-५-४-७ ) इति अतिग्राह्यावसरविधिपरे वाक्ये उक्थ्यं दर्शयति । एकत्र चावस्थितं लिङ्गं स्थालीपुलाकन्यायेन सर्वत्र गमकम्, न्यायस्य तुल्यत्वात् । तुल्यो हि न्यायो धर्माणामनाम्नानमपेक्षया चाव्यक्तत्वसामान्येन ग्रहणमिति । न्यायस्तु पूर्वाभिहित एव सामर्थ्यादिति । एवमेताश्चोदना वैकृत्यः समर्था भवन्ति । इतरथा सापेक्षाः सत्योऽनर्थिका एव स्युरिति ॥ १ ॥

आनुमानिकस्याप्यतिदेशापवादत्वेनदमधुनोच्यते—

प्रथमस्य ब्रात्यस्तोमसाद्यःक्रेषु वचनात् ॥ २ ॥

ब्रात्यस्तोमादिषु प्रथमस्य धर्मा उत्तरेषु प्रवर्तन्ते । न ज्योतिष्टोमिकाः । कुतः ? वचनात् । उच्यतेऽनेनेति वचनं नामधेयं, नामधेयादित्यर्थः । तुल्यनामत्वात्तत्रैव प्रतीतिर्भवति । प्रतीत्या च धर्मसम्बन्धो भवति नान्यथेति । लिङ्गं च भवति । साद्यःक्रे सोमक्रयणं त्रिवषं साण्डमभिधाय साद्यःक्रान्तरे स्त्री गौः सोमक्रयणीत्याह । तच्चैवमेवोपपद्यते । वचनस्यातिदेशं तु वक्ष्यति—इषुद्येनवादिति । नन्वेव तत्पूर्वमभिहितमेव “दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थ्यात्” ( का० श्रौ० ४-३-२ ) इत्यत्रानुमानिकवचनातिदेशः । वैश्वदेवधर्माश्चातुर्मास्येषु” ( का० श्रौ० ४-३-४ ) इति प्रत्यक्षवचनातिदेशः । “सोमाच्चावभृथे” ( का० श्रौ० ४-३-५ ) इति नामातिदेशः । त्रिः प्रकारोप्यतिदेश उक्तः । किमर्थं पुनरिहोच्यते ? सत्यमेतदेवम् । तत्र तु व्यक्तचोदनाविषयम् । इहाव्यक्तचोदनाविषयलिङ्गोपन्यासाथोऽयमारम्भः । न हि व्यक्तचोदनालिङ्गोक्तिरिह गमिका भवति । तस्मादपुनरुक्ता ॥ २ ॥

अग्निष्टुत्सु च ॥ ३ ॥

चशब्दात्प्रथमस्य धर्माः प्रवर्तन्ते नामधेयादेव । नन्वाग्निष्टुत्सुबहुत्वमेव नास्ति । एक एवाग्निष्टुत्सु, “त्रिवृद्दिग्निष्टुद्दिग्निष्टोमस्तस्य वायव्यास्वेकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेत” इत्यभिधायाऽऽह “एतस्यैव रेवतीषु चारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतनैव यजेत” इति । एतस्यैवति सर्वनामशब्देन स एवाग्निष्टुत्कार्यान्तरे विधीयते । तस्मादेक एवाग्निष्टुदिति ॥ ३ ॥



एवं प्राप्त आह—

एके ॥ ४ ॥

तन्नेच्छन्ति, प्राप्तकर्मानुवादेनानेकगुणाविधानासम्भवात् । न हि पूर्वस्याग्निष्टुतो रेवत्यः सन्ति । ता विधातव्याः, तासु च वारवन्तीयम्, तच्चवाग्निष्टोमसाम्नः कार्यं पशुकामे वेति वाक्यभेदः । कर्मान्तरपक्षे तु सगुणकर्मविधानान्नैष दोषो भवति । तस्मात्प्रतिफलमग्निष्टुतां बहुत्वम् ॥ ४ ॥

प्रकृतमिदानीमभिधीयते—

(१) द्वादशाहः सत्त्रमहीनश्च ॥ ५ ॥

अत्र विशेषमाह—

आसत उपयन्तीति सत्त्रालिङ्गं, यजत इत्यहीनस्य ॥ ५ ॥

“द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः” इति । तथा “त्रयोदशरात्रमासीरन्” इति सत्त्रालिङ्गम् । “द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्” इत्यहीनलिङ्गम् । अस्य तु कथनप्रयोजनं सत्त्रे सत्त्रात्मको धर्मो दातृत्वेन प्रवर्तते, अहनि चाहीनात्मकः ॥ ६ ॥

(२) उभयतोऽतिरात्रं सत्त्रमुपारिष्टादह्निस्य ॥ ७ ॥

यजमानाः सर्वे सत्त्रेषु ॥ ८ ॥

यजमाना एव सर्वे सत्त्रेषु कर्तारो भवन्ति । ये ऋत्विजस्ते यजमाना इत्यनेनार्त्विजीनान्पदार्थाल्लक्षणयाऽनूय यजमानाः कर्तृत्वेन विधीयन्ते ॥ ८ ॥

अदक्षिणानि च स्वाभियोगात् ॥ ९ ॥

तानि च सत्त्राण्यदक्षिणानि भवन्ति । न हि कश्चिदात्मनैवात्मानं परिक्रीणीते ॥ ९ ॥

गृहपतिर्याजमानमयुक्तत्वात् ॥ १० ॥

याजमानं यत्कर्म तद् गृहपतिः करोति, कर्मान्तरे तस्यायुक्तत्वात् । इतरेषां चाध्वर्यवादिषु योगात् ॥ १० ॥

दर्शनाच्च ॥ ११ ॥

(१) द्वादशाहयागः सत्त्रात्मकः, अहीनात्मकश्चेति सूत्रार्थः ।

(२) सत्त्रस्यादावन्ते चाऽतिरात्रो भवति अहीनस्यान्ते एवेति सूत्रार्थः ।

दृश्यते चायमर्थो यथा गृहपतेर्याजमानं कर्मेति । तस्माद्यदि बहवो  
दीक्षेरन् गृहपतय एव व्रतमभ्युत्तिच्य प्रयच्छेयुरिति ॥ ११ ॥

सर्वे संस्कारात् ॥ १२ ॥

हेतुश्चायमुपदेशश्च । यत्संस्कारकं कर्म तत्सर्वैरभ्युपेयम् कस्य  
चित्संस्कारपरिलोपो मा भूदिति ॥ १२ ॥

दर्शने वचनात् ॥ १३ ॥

यत्तु दर्शनमुक्तं तद्वचनम् ॥ १३ ॥

अविभवाति गृहपत्यन्वारम्भः ॥ १४ ॥

यत्र पुनः पदार्थबहुत्वस्याविभवः पुरुषार्थरूपतापि गम्यते । यथा-  
गन्धत्वाधाने “ममाग्ने चर्चो विहवेष्वस्तु” इत्येवमादि । तत्र गृहपतेः  
कुर्वतोन्वारम्भः कर्त्तव्यः । सर्वैरेव हि तत्कृतं भवतीति ॥ १४ ॥

परार्थेष्वेकः कृतत्वात् ॥ १५ ॥

यत्र पुनः क्रत्वभिनिर्वृत्यर्थमेव कर्म । यथा पात्रासादनमाज्यावेक्षणं  
वा, तत्रैकस्यैव कर्तृत्वम्, कृतत्वात्पदार्थस्य ॥ १५ ॥

अग्निं चेष्ट्यमाणः समारोह्य गृहपतिर्मध्ये मन्थत्यर्द्धश  
इतरे दक्षिणोत्तराः ॥ १६ ॥

ते यद्यग्निं चेष्ट्यमाणा भवन्तीति वचनाच्चेष्ट्यमाण इत्युक्तम् ।  
समारोह्येति च पूर्वकालतामात्रे ल्यबादेशो न समानकर्तृकतायां चो-  
दको मा बाधीति । गृहपतिर्मध्ये मन्थनं करोति । अर्द्धश इतरे दक्षिणो-  
त्तरा मन्थन्ति ॥ १६ ॥

(१) गृहपत्याहवनीयेऽङ्गारप्रासनम् ॥ १७ ॥

तत्र प्राजापत्यः पशुः ॥ १८ ॥

तत्र विहारे प्राजापत्यः पशुर्भवति । पुनर्ग्रहणाच्चाहर्गणे प्राजाप-  
त्यस्य नियमः । तथा चाश्वमेधे नियमदर्शनं भवति—“प्राजापत्यमाल-  
भ्योत्सीदन्तीष्टय” इति ॥ १८ ॥

आज्येन पत्नीसंयाजा गृहपतिवर्जम् ॥ १९ ॥

“गृहपतेरेव गार्हपत्ये जायन्त्या पत्नीः संयाजयन्त्याज्येनेतरे प्रतिय-  
जन्त आसते” ( श० ब्रा० ४-६-८-१९ ) इति वचनात् ॥ १९ ॥

तदहर्दीक्षा ॥ २० ॥

(१) आहवनीयेऽग्नौ गृहपतिरङ्गारान् क्षिपतीत्यर्थः ।

दीक्षायाः पशोश्चैककालतोच्यते । तत्र दीक्षाकाले पशुः कर्त्तव्यः ।  
न पशुकाले दीक्षा । एवं सोमकालविरोधो न भवति । इतरथा कालस्य  
विरोधः स्यात् ॥ २० ॥

अशक्तौ नियताक्रिया समारूढनिर्मथितेषु सर्वत्र ॥ २१ ॥

पशुदीक्षयोरेककालताऽशक्तौ । स्वकाले पशुं कृत्वा समारोपनि-  
मन्थनपूर्विका नियतानां क्रिया । सर्वत्रग्रहणाच्च त्रिष्वपि मन्थनपक्षेषु ।

दीक्षाकाल उदग्वाशायां पूर्ववन मन्थनम् ॥ २२ ॥

उदग्वाशायामिति नियमः । पूर्ववदिति यथापूर्वमुक्तम् ॥ २२ ॥

गार्हपत्ये प्रासनमत्र ॥ २३ ॥

अङ्गारस्य भवति ॥ २३ ॥

आहवनीयस्ततः ॥ २४ ॥

उद्भिद्यते दक्षिणाग्निश्च, तुल्यन्यायत्वात् ॥ २४ ॥

तत्र दीक्षा ॥ २५ ॥

भवति ॥ २५ ॥

उपवसथप्रभृति प्राग्ग्रीषोमप्रणयनादुपशमस्य चिनोत्ये-

नाञ्छालाद्वार्याद्दक्षिणोत्तरान्धिष्ण्यवत् ॥ २६ ॥

अग्नीषोमप्रणयनात् प्राग्दक्षिणोत्तरान् गार्हपत्यानुपशमस्य शाला-  
द्वार्याद्दक्षिणोत्तरांश्चिनोति गार्हपत्यान्धिष्ण्यवत् । २६ ।

कुत एतत् ?

श्रुतेः ॥ २७ ॥

अथेतरेभ्य उपवसथे धिष्ण्यानेति । धिष्ण्यानेत्यस्यपि वतिप्र-  
त्यये वत्यर्थो गम्यते, अतस्मिंस्तच्छब्दस्य तद्वदतिदेशार्थत्वात् ॥ २७ ॥

वा यथोक्तं गृहपतेः ॥ २८ ॥

वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्त्तते । न धिष्ण्यवच्चिनोति । किं तर्हि ?  
यथोक्तं गृहपतेः गार्हपत्यस्य चयनं तथेतरेषामपि, गार्हपत्याविशे-  
षात् । धिष्ण्यशब्दस्तर्हि कथम् ? संस्थानवचन इत्यदोषः ॥ २८ ॥

इति द्वादशाध्याये प्रथमा कण्डिका ।

आग्निध्रिय उच्यतेऽङ्गारमेकैः हरन्ति प्रतिचिति शा-  
लाद्वार्यात् ॥ १ ॥

“उद्यत एवैव आग्नीध्रियोऽग्निर्भवत्ययैते एकैकमेवोत्सुकमादाय यथा  
धिषण्यं विपरायति” (श० ब्रा० ४-६-८-७) इति । तच्च यजमाना एव ॥ १ ॥  
प्रत्याग्निं सवनीयपुरोडाशा भूयो हविरुच्छिष्टमसत्समा-  
प्त्या इति श्रुतेः ॥ २ ॥

“अथ यज्ञानां पुरोडाशा भूयो हविरुच्छिष्टमसत्समाप्त्या इति”  
(श० ब्रा० ४-६-८-१७) नानापुरोडाशता च द्वादशाहिको धर्मः,  
सूत्रास्नानात् । प्रयोजनं विकारेष्वैकाहिकेषु न भवति ॥ २ ॥

पत्नीसंयाजाश्च पूर्ववत् ॥ ३ ॥

भवन्ति ॥ ३ ॥

गृहपतिं वा पर्युपविश्य मन्थन्ते (१) ॥ ४ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ४ ॥

गृहपतिः प्रथमः प्रथमः सर्वत्र ॥ ५ ॥

सर्वपक्षेषु ॥ ५ ॥

जातं जातं गृहपतिर्गार्हपत्ये प्रास्पन्त्युभयत्र ॥ ६ ॥

पर्युपवेशनपक्षे पशौ दीक्षायां चोभयत्र ग्रहणात् ॥ ६ ॥

उपवसथप्रभृति तुल्यः सर्वेषु ॥ ७ ॥

उपवसथप्रभृति यदुक्तं तत्पक्षत्रयेपि तुल्यं भवति । नाना गार्हप-  
त्या इति यदुक्तं भवति ॥ ७ ॥

तृतीयं पक्षान्तरमुच्यते—

अरण्योर्बाहुर्गृहपतेर्य इतोऽग्निर्जनिष्यते स नः सह  
यदनेन यज्ञेन जेष्यामो ऽनेन पशुबन्धेन तन्नः सह

सह नः साधुकृत्या नाना पापकृत्या य एव

पापं करवत्तस्यैव तदित्युक्त्वा गृहपतिः

समारोह्यते स्वौ प्रथमम् ॥ ८ ॥

“अथेवं तृतीयं गृहपतेरेवारण्योः संवदन्ते” (श० ब्रा० ४-६-८-१३)

( १ ) इतरे सस्त्रिणो गृहपतिं सर्वतो वेष्टयित्वा पर्युपविश्य मन्थ-  
न्त इत्यर्थः ।

इति वचनात् । गृहपतिः समारोह्यते स्वावग्री प्रथमम् ॥ ८ ॥

यथास्वं चेतरे ॥ ९ ॥

गृहपतिर्वेति विकल्पः । गृहपतिं हि प्रकृत्य श्रूयते—“अथेतरेभ्यः समारोह्यति स्वयं वैव समारोह्यन्त” (श०ब्रा०४-६-८-१३) इति ॥ ९ ॥  
अस्मिन्नेव पक्षे अयमपरो विशेषः—

दीक्षाकाले संवादप्रभृति पशुबन्धस्थाने सत्त्रेणेति ॥ १० ॥

पशौ अरण्योर्बाहुः गृहपतिरित्येतास्मिन्पशुबन्धनेति यत्तत्स्थाने सत्त्रेणेति प्रयोगः ॥ १० ॥

एकाहवद्वोत्तमे शालागार्हपत्यपुरोडाशपत्नीसंयाजाः ॥ ११ ॥

एकाहवदिति । उत्तमे पक्षे वा प्राग्वंशा शाला भवति वोदग्वंशेति विकल्पः । उपवसथप्रभृति नानागार्हपत्येषु प्रातेषु विकल्पेन गार्हपत्यैकत्वमुच्यते । पुरोडाशपत्नीसंयाजानामप्येवमेव ॥ ११ ॥

एकपुरोडाशेषु त्रत्यासम्भवादैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत्पुरोडाशं वा “यद्योदनीयन्ति यद्यपूर्पाद्यन्ति”

इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

एकपुरोडाशपक्षेषु कथं नाम त्रत्यसम्भवः स्यादिति ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत् पुरोडाशं वा । यद्योदनीयन्ति विकल्पेनौदनमिच्छन्ति । यद्यपूर्पायन्त्यपूर्पमिच्छन्ति । तस्य चास्य यागशेषस्य पुरुषार्थरूपता । न पुरुषार्थस्य यागार्थता, दृष्टार्थत्वात् ॥ १२ ॥

गार्हस्पत्यमेके ॥ १३ ॥

कुर्वन्ति नैन्द्रम् ॥ १३ ॥

दीक्षा द्वादशोपसदश्च ॥ १४ ॥

भवन्ति ॥ १४ ॥

अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयति ब्रह्मादींश्चाध्वर्यादीन्प्रतिप्रस्थाता प्रतिप्रस्थात्रादीन्नेष्टा नेष्ट्रादीनुज्ञेता उज्ञेतारं ब्रह्मचारी स्नातकोऽन्यो वा ब्राह्मणो “न पूतः

पावयेत्” इति श्रूतेः ॥ १५ ॥

अथोज्ञेतारं स्नातको वा ब्रह्मचारी वाऽन्यो वा दीक्षितो दीक्षयति “न पूतः पावयेत् इति ह्याहुः” इति । अन्यो वा ब्राह्मण इति ब्राह्मणग्रहणं ब्रह्मचारिस्नातकयोरब्राह्मणयोरपि प्राप्त्यर्थमुज्ञेतुसम्बन्धार्थं च

उन्नेतुसम्बन्धो ब्रह्मचारी स्नातकश्च यथा स्यादिति ॥ १५ ॥

(१) अनुपति पत्नीरुत्तर उत्तरः ॥ १६ ॥

दीक्षयति ॥ १६ ॥

त एवोन्नेतुः ॥ १७ ॥

ब्रह्मचार्यादयः दीक्षयन्ति ॥ १७ ॥

दक्षिणाकाले कृष्णाजिनानि धून्वाना दक्षिणापथेन ज-  
पन्तो गच्छन्ति यन्मे गदायुषः परागितोऽगात्तांतेऽ-

गद दक्षिणां नयामीतीदमहममुमासुष्यायणम-

मुष्यपुत्रममुष्याःपुत्रं कामाय दक्षिणां

नयामीति ॥ १८ ॥

अमुमासुष्यायणममुष्यपुत्रममुष्याः पुत्रमिति यथास्वमुच्चारणम् ।  
स चायं सत्त्रघर्मः । अतश्चाहीने न भवति । ऐकाहिकेषु च नासा-  
विध्यते ॥ १८ ॥

इति द्वादशाध्याये द्वितीया कण्डिका ।

पृष्ठयः षडहः प्रथमोऽग्निष्टोमश्चतुर्थः षोडश्युक्थ्या इतरे ॥ १ ॥

षण्णामह्नां पृष्ठय इतीयं संज्ञा । सा च वैदिकी । इत्येते च तया  
संव्यवहारः—“अभिच्छब्दं पूर्वं पुरस्ताद्विषुवत उपयन्ति पृष्ठयमुत्तरम्”  
इत्येवमादि ॥ १ ॥

तत्रातिग्राह्यग्रहणं त्र्यहे पूर्वेऽग्रे पवस्वोत्तिष्ठन्नदशमि-  
त्यन्वहमेकैकम् ॥ २ ॥

अतिग्राह्यान्दि प्रकृत्य श्रूयते—“तान्वै पृष्ठये षडहे गृहीयात् पूर्वं  
त्र्यहे आग्नेयमेव प्रथमेऽहन्यैन्द्रं द्वितीये सौर्यं तृतीये” ( श० ब्रा० ४-  
५-४-१३ ) इति ॥ २ ॥

उत्तरे वा ॥ ३ ॥

अतिग्राह्यग्रहणम् “पवमेवान्वहम्, तानु हैक उत्तरे त्र्यहे गृह्णन्ति”  
( श० ब्रा० ४-५-४-१४ ) इति श्रुतेः ॥ ३ ॥

उभयोर्वा ॥ ४ ॥

( १ ) उत्तर उत्तरो दीक्षाकर्ता पतिसमीपे तत्पत्नीर्दीक्षयतीत्यर्थः ।

इयहयोर्ग्रहणम् । एवमपि हि श्रूयते—“पूर्वं एवैनांम्यहे गृहीत्वा-  
ऽथोत्तरे इयहे गृहीयात्” (श० ब्रा० ४-५-४-१४) इति । पक्षत्रयं विकल्पेन ।  
सम्प्रदाये तु पक्षद्वयम्—पूर्वं वा इयहे, उभयोर्वेति ॥ ४ ॥

माहेन्द्रमनुहोमः ॥ ५ ॥

अतिग्राह्याणाम् ॥ ५ ॥

अग्ने वचर्चस्विन्निन्द्रौजिष्ठ सूर्य भ्राजिष्ठेति भक्षणं

यजमानैः ॥ ६ ॥

सहहोमाभिषवकर्तृयजमानानामपूर्वभक्षविधानम् । न हि तत्प्र-  
त्याम्नायः ॥ ६ ॥

पृष्ठकाले रथसंसारणं प्रथमे दक्षिणेन वेदिम् ॥ ७ ॥

माहेन्द्रयाज्याभ्यासस्तोत्रं पृष्ठम् । तत्काले दक्षिणेन वेदिं रथसं-  
सारणं पृष्ठयस्य प्रथमेऽहनि ॥ ७ ॥

द्वितीये दुन्दुभिः शब्देनोपाकरणम् ॥ ८ ॥

द्वितीयेऽहनि दुन्दुभिः शब्देन पृष्ठोपाकरणम् ॥ ८ ॥

तृतीय औपवाजनैः ॥ ९ ॥

उपवाजना व्यजनका उच्यन्ते (१) ॥ ९ ॥

चतुर्थेऽरणिभ्यां मन्थनं चोद्गातुरुरौ होमश्च ॥ १० ॥

चतुर्थेऽहनि अरणिभ्यां मन्थनं चोद्गातुरुरौ होमश्चाहवनीये ॥ १० ॥

पञ्चमे (२) सावकयोदपात्र्या ॥ ११ ॥

उपाकरणम् ॥ ११ ॥

षष्ठे सांवाशिनेन ॥ १२ ॥

सांवाशिनशब्दार्थोऽप्रसिद्ध इत्यत आह—

मातृभिर्वत्सान्त्सुसृज्य सदः पूर्वेण व्यावर्त्तयन्ति ॥ १३ ॥

स्वयमृत्युयाजेज्याऽर्वाश्चमद्य यस्यं नृवाहणं रथं युञ्जाथा-

मिह वां विमोचनं पृङ्क्तं हवींषि मधुना हि कं

गतमथा सोमं पिबतं वाजिनीवसू इति ॥ १४ ॥

सा चाध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः । ताभ्यां प्रेषिताभ्यां प्रकृतावुकं होत-

( १ ) तैस्तृतीयेऽहनि पृष्ठोपाकरणमिति शेषः ।

( २ ) शेवालसंयुक्तया पात्र्येत्यर्थः ।

२ का०

रेतश्चजेति । तेन चाश्विनाविष्टौ इयमपि द्विवचनान्तत्वात् आश्विन-  
याग एवेति गम्यते ॥ १४ ॥

(१) होतृप्रत्ययः प्रतिगरः ॥ १५ ॥

माहेन्द्रग्रहशस्त्रे ॥ १५ ॥

प्राकृतं चान्यार्थत्वादितरेषाम् ॥ १६ ॥

प्राकृतं च प्रतिगरपदं प्रवर्त्तते, अन्यार्थत्वादितरेषां होतृकाणाम्,  
प्रतिगरपदानामदृष्टार्थत्वात् । एवं च कृत्वा स्तोत्रोपाकरणमपि प्राकृतं  
प्रवर्त्तते, अदृष्टार्थत्वाद्व्यसंसारणादीनाम् ॥ १६ ॥

षडहान्ते न बहु वदेत् नान्यं पृच्छेत् नान्यस्मै प्रब्रूयात् १७

तच्च क्रत्वर्थस्वाध्यायविषयमिति सम्प्रदायः । तत्र हि प्रश्नप्रत्या-  
ख्यानानि सम्भवन्ति । षडहान्तग्रहणाच्च तदन्त एव भवति न वि-  
कृते षडहे ॥ १७ ॥

मघोः प्राशनं घृतस्य वा ॥ १८ ॥

तत्रैतद्धर्ममात्रम् । दृष्टार्थाभावात् ॥ १८ ॥

उक्थ्याच्छन्दोमास्त्रय उत्तरे ॥ १९ ॥

उत्तरे छन्दोमास्त्रय उक्थ्याः ॥ १९ ॥

अत्यग्निष्टोमोऽविवाक्यं दशमम् ॥ २० ॥

अत्यग्निष्टोमसंस्थमविवाक्यसंज्ञं दशममहर्भवेति ॥ २० ॥

पत्नीसंयाजान्तान्यहान्यन्त्यवर्जम् ॥ २१ ॥

तच्चैतत्पदार्थपर्यवसानं न तदन्ताङ्गरीतिविधानम् । अवभृथस्य  
दीक्षोन्मोचनार्थत्वात्सर्वान्तेऽवभृथः । तत्र समिष्टयजुरन्तेपर्यवसाने  
प्राप्ते “पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्ते” इति वचनादिह पर्यवसा-  
नम् । “द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः” इति युगपत्परिसमाप्तिरित्यत इद-  
मुच्यते अन्त्यवर्जमिति ॥ २१ ॥

इति द्वादशाध्याये तृतीया कण्डिका ।

एकैको वाग्यतः सोमः रक्षत्याबोधनात् ॥ १ ॥

“तेषामेकैक एव वाच्यम आस्ते” (श० ब्रा० ४-६-९-६) इति वचनात्  
आबोधनात् इत्येतावन्तं कालं रक्षणमस्य ॥ १ ॥

( १ ) अस्मिन् पृष्ठे षडहे होतृवदे यत्र यत्र यादृशो विहितः प्रति-  
गरस्तत्र तत्र तथा भवतीत्यर्थः ।



“वाचमाप्याययस्तथा पीनया यातयाम्न्योत्तरमहस्तन्वते”(श०ब्रा० ४-६-९-६) इतउत्तराहः शेषभावं दशयति—

वसतीवरिपरिहरणादि वा ॥ २ ॥

यतवाकत्वं भवति, उत्तराहःशेषभूतत्वात् “तेषामेकैक एव वाचं-  
यम आस्ते” (श०ब्रा०४-६-९-६) ॥ २ ॥

इतरे विसृज्यन्ते स्वाध्यायाय समिदूभ्यो वा ॥ ३ ॥

इतरे दीक्षिताः स्वाध्यायार्थं समिदर्थं च गच्छन्ति । “अथेतरे वि-  
सृज्यन्ते समिद्वारा वास्वाध्यायं वा”(श०ब्रा०४-६-९-६)इति वचनात् ।  
स्वाध्यायश्चोत्तराहःशेषभूतो नित्यप्रतिषेधात् । वाशब्दश्चार्थं द्रष्टव्यः ।  
सोमरक्षिता त्विहस्थ एव स्वाध्यायं करोति । समिधश्चाप्यानीयन्ते ।  
कार्यार्थत्वादुभयोः ॥ ३ ॥

तत्राप्यशनम् ॥ ४ ॥

अशनमपि तत्र गतानां भवति । “तत्राप्यश्नन्ति”(श०ब्रा०४-६-९-६)  
इति वचनात् ॥ ४ ॥

दशमे वा सन्निधेः ॥ ५ ॥

दशमे वाऽहनि समित्स्वाध्यायोपगमो भवति । तत्सन्निधौ हि  
शिष्यते वा । सर्वत्र, प्रकरणात् । सन्निधिः क्रमः स प्रकरणेन बाध्यते ।  
तस्मात्सर्वत्रैव ॥ ५ ॥

अस्तमिते समिदाधानः सर्वेषु ॥ ६ ॥

सर्वेष्वहःसु यजमानेषु अग्निषु च प्रतिपत्तव्यम् शास्त्रान्तरात् ॥६॥

दशमेऽपराह्णेऽप उपस्पृश्य शालाप्रवेशनम् ॥ ७ ॥

दीक्षितानाम् ॥ ७ ॥

शालाद्वार्येन्वारब्धेऽपि रतिरिति जुहोति ॥ ८ ॥

“तेषु समन्वारब्धेष्वेते आहुती जुहोति” (श०ब्रा०४-६-९-७)  
इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

अपरामुपसृजन्निति ॥ ९ ॥

आहुति जुहोति ॥ ९ ॥

उत्तरेण परिक्रम्यापरेण हविर्धानं प्रविश्योत्तरस्य  
हविर्धानस्यापरकूबरीमालभ्य सत्त्रस्यार्द्धं गायन्ति स-  
त्रस्य ऋद्धिरिति ॥ १० ॥

शालाद्वार्यादुत्तरेण परिक्रम्यापरेण द्वारेण हविर्धानम्प्रविश्य उत्तरस्य हविर्धानस्य दक्षिणामपरकुबरीमालभ्य सत्रस्यार्धं गायन्ति सत्रस्य (१) ऋद्धिरित्याहुः सर्व एव दीक्षिताः ॥ १० ॥

उत्तरवेदिश्रोण्यां वोत्तरस्थाम् ॥ ११ ॥

सत्रस्यार्धगानं कुर्वन्ति । वाशब्दाद्विकल्पः, शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ॥ ११ ॥

युवं तमिति दक्षिणस्याधोक्षं प्राञ्चो निष्क्रामन्ति ॥ १२ ॥

“युवं तम्” (२) इत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणस्य हविर्धानस्य अधोऽक्षं प्राञ्चो निष्क्रामन्ति । सदः प्रविश्य पूर्वेण स्वासनेषूपविशन्ति । पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्य विष्ण्याऽव्यवायेन स्वासनेषूपविशन्ति ॥ १२ ॥

ग्रहं गृह्णाति प्राजापत्यं वायुं पृथिव्या पात्रेण ग्रहणसादनस्तोत्रोपाकरणहोमभक्षाहरणभक्षणानि मनसा ॥ १३ ॥

कर्त्तव्यानि ॥ १३ ॥

चतुर्होतृव्याख्यानं होतुः ॥ १४ ॥

शस्त्रं भवति ॥ १४ ॥

गृहपतिरजानति ॥ १५ ॥

होतर्यजानति गृहपतिर्व्याचक्षीत ॥ १५ ॥

प्रतिगृणात्यरात्सुरिमे यजमाना भद्रमेभ्यो

यजमानेभ्योऽभुदिति ॥ १६ ॥

चतुर्होतृव्याख्याने प्रतिगरः ॥ १६ ॥

ब्रह्मोद्यं वदन्ति ॥ १७ ॥

तन्न ज्ञायते किमिति ? अत आह—

प्रजापतेरगुणाख्यानम् ॥ १८ ॥

कुतोऽर्थवादात् प्रजापतिमेव तत्परिवदन्ते ॥ १८ ॥

अप्रतिभायां वा तद्वादः ॥ १९ ॥

( १ ) सत्रस्य ऋद्धिरस्यगन्म ज्योतिरमृता अभूम । दिवं पृथिव्या अभ्यारुहामाविदाम देवान् स्वर्ज्योतिः ॥ (वा०सं०—५२) इति ।

( २ ) युवं तमिन्द्रा पर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादपतन्तमिद्धतं वज्रेण तन्तमिद्धतम् । दूरे चत्ताय छत्सद्ग्रहनं यद्विनक्षत् । अस्माक ए शङ्खन् परि शूर विद्वतो दर्मा दर्षीष्ट विद्वतः (वा०सं०—५३) ।

प्रजापतिं परिवादितुं प्रतिभैव नास्ति; तस्य विधिप्रतिषेधाभावात् ।  
तस्मादसदेतत् ॥ १९ ॥

आश्वमेधिकं वा नामधेयात् ॥ २० ॥

आश्वमेधिकं वा ब्रह्मोद्यम् । कुत एतत् ? नामधेयात् । नामधेयं  
हि ब्रह्मोद्यमिति तत्रैव प्रतीतिं जनयति ॥ २० ॥

अनस्तमिते गृहीत्वौदुम्बरीं वाचं यच्छन्ति ॥ २१ ॥

तच्च प्रतिपत्तिपरिसमाप्त्युत्तरकालम् पत्नीसंयाजान्ते हि सत्रो-  
त्थानम् । “तद्वा एतत् दशमेहन्तसत्रोत्थानं क्रियते” (श०ब्रा०४-६-९-६)  
इति ॥ २१ ॥

अस्तमिते निष्क्रम्यापरेणोत्तरवेदिमासते प्रतिप्रस्था-

ता वसतीचरीः परिहरति ॥ २२ ॥

वचनात् ॥ २२ ॥

वाग्विसर्जनं सत्प्रकामेन ॥ २३ ॥

येन कामेन सत्प्रमारब्धं तेन वाग्विसर्जनं “असौ नः कामः समु-  
ध्यताम्” (श०ब्रा०४-६-९-२३) इति ॥ २३ ॥

पृथक्कामेषु भूर्भुव इति ॥ २४ ॥

भूर्भुवः स्वरिति वाग्विसर्जनम् । “यद्यु अनेककामाः स्युर्लोककामा  
वा प्रजाकामा वा पशुकामा वाऽनेनैव वाचं विसृजेरन् भूर्भुवः स्वरिति”  
(श०ब्रा०४-६-९-२३, २४) ॥ २४ ॥

(१) सुब्रह्मण्याह्वानं गृहपतेर्यं वाह गृहपतिः ॥ २५ ॥

सुब्रह्मण्य उपमा हयस्वेत्युक्ता समिदाधानम् ॥ २६ ॥

यस्य यस्य सुब्रह्मण्याह्वानं स सुब्रह्मण्य उप माह्वस्वेत्युक्ता समि-  
दाधानं करोति ॥ २६ ॥

अप उपस्पर्शनाद्येतत्सत्रोत्थानम् ॥ २७ ॥

सत्रोत्थानमिति नामधेयम् । तच्च संव्यवहारार्थम् । दशरात्रोऽस-  
त्रोत्थान इति ॥ २७ ॥

इति द्वादशाध्याये चतुर्थी कण्डिका ।

अतिग्राह्यषोडशप्रसङ्गेनेदमुच्यते—

अन्तराग्रयणोक्थवावागन्तुस्थानं ग्रहाणाम् ॥ १ ॥

( १ ) अथवा गृहपतिर्यं ब्रह्मादिकं सत्प्रिणं प्रत्याह स करोतीत्यर्थः ।

आग्रयणोक्थ्यावन्तरेणागन्तवो ग्रहा ग्राह्याः ॥ १ ॥

प्रातः सवनेऽतिग्राह्यान्गृहीत्वा षोडशिनं खादिरेण

चतुस्त्रिंशत्तिना तिष्ठ युक्ष्वा हीति वा ॥ २ ॥

“तं वै प्रातः सवने गृहीयात्, आग्रयणं गृहीत्वा” (श०ब्रा०४-५-३-७) इति वचनात् । ततः षोडशिनं गृह्णाति खादिरेण चतुस्त्रिंशत्तिना “आतिष्ठ” “युक्ष्वा हि” (१) इति मन्त्रविकल्पः । अतिग्राह्यबहुत्वस्याभावाच्च बहुवचनमुच्चारणार्थम् । अतिग्राह्यषोडशिनोः पौर्वापर्यं शाखान्तरात् । अस्यापि हि ग्रहणमाग्रयणादुत्तरमेव, “तं वै प्रातःसवने गृहीयादाग्रयणं गृहीत्वा” (श०ब्रा०४-५-३-७) इति ॥ २ ॥

माध्यन्दिने वाऽऽग्रयणादुत्तरः ॥ ३ ॥

षोडशी गृह्यते । एवमपि श्रूयते—“माध्यन्दिने वै नः सवने गृहीयादाग्रयणं गृहीत्वा” (श०ब्रा०४-५-३-८) इति ॥ ३ ॥

धाराग्रहान्ते वाऽतिग्राह्यान् ॥ ४ ॥

“माध्यन्दिने वै नान्तसवने गृहीयादुक्थ्यं गृहीत्वा” (श०ब्रा०४-५-४-७) इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

पूतभृतो वोपाकरिष्यन्पृष्ठम् ॥ ५ ॥

षोडशिनं गृह्णाति । पृष्ठमुपाकरिष्यन्नतिग्राह्यान्गृह्णातीति योगविभागः । एवं चातिग्राह्याणां कालत्रयम् । षोडशिग्रहस्य तु चत्वारः कालाः । अन्तराग्रयणोक्थ्यौ तृतीयसवने कण्वपाठाच्चतुर्थः कालः ॥ ५ ॥

अपो निधायाऽश्वदाभ्यग्रहणमौदुम्बरेण च-

तुःस्त्रिंशत्तिना ॥ ६ ॥

अंशुग्रहणे वाच्येऽश्वदाभ्यग्रहणोक्तिः सन्नियोगसिद्ध्यर्थः ॥ ६ ॥

अऽशोस्तूष्णीः सर्वम् ॥ ७ ॥

वक्ष्यमाणं पदार्थजातम् ॥ ७ ॥

अनुच्छ्वसंश्चेच्छन् ॥ ८ ॥

( १ ) आतिष्ठ वृत्रहन् रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी । अर्वाचीनस्तु ते मनो ग्रावा कृणोतु वयुना । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिने । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥ (वा०सं०८-३३) इति ।

युक्ष्वा हि के शिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा । अथा न इन्द्र सोमपा निशमुपश्रुति चर । उपयामगृही० ॥ (वा०सं०८-३४) इति ।

वक्ष्यमाणकमेव ॥ ८ ॥

अक्र्यादानां शुनिवपनोपसर्जनसकृत्प्रहरणग्रहणहो-

मान् हिरण्यं चोपजिघ्रति ॥ ९ ॥

अथ हिरण्यमभिव्यनकीति वचनात् ॥ ९ ॥

उद्यम्य वा प्रहरणम् ॥ १० ॥

स चायं विकल्पः, शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ॥ १० ॥

सत्तत्रसहस्रसर्वषेदसवाजपेयराजसुयविद्वजित्स-

र्वपृष्ठयेषु ग्रहणमवकाश्यश्चेत् ॥ ११ ॥

यजमानः ॥ ११ ॥

द्वादशवत्सतयोर्गर्भिण्यो दक्षिणाऽसत्तरे ॥ १२ ॥

अदक्षिणत्वात्सत्राणामसत्त इत्युक्तम् ॥ १२ ॥

बुभृषतोऽदाभ्यं गृह्णाति ॥ १३ ॥

सन्नियोगशिष्टत्वाददाभ्यस्य भूतिरिच्छयेष्यते ॥ १३ ॥

आसिच्य निग्राभ्याः पात्रे तस्मिंस्तूष्णीं त्रीनंशूनवधा-

याग्रये त्वा गायत्रच्छन्दसमिति प्रतिमन्त्रम् ॥ १४ ॥

अंशुपात्रे निग्राभ्यास्तूष्णीमासिच्य त्रीनंशूनवधाय “अग्रये त्वा गायत्रच्छन्दसम्” इति प्रतिमन्त्रम् । मन्त्राभावात् ‘तूष्णीम्’ इति लौकिकवागुच्छारणप्रतिषेधः ॥ १४ ॥

उपयामः सर्वत्राविशेषात् ॥ १५ ॥

सर्वेष्वेवांश्ववधानेषूपयामो भवति । कुत एतत् ? सर्वैर्हि योगोऽविशिष्टः । यथाद्येन तथोपरितनाभ्यामपि । तस्मादुपयामस्यानुषङ्गः ॥ १५ ॥ किं च—

विग्रहादित्यग्रहप्रतिषेधाच्च ॥ १६ ॥

विग्रहादित्यग्रहेषु च प्रतिषेधो भवति—“तं वै नोपयामेन गृह्णीयात्र योनौ सादयेत्” इति । तथा आदित्यग्रहे—“तं वै नोपयामेन गृह्णीयादग्रे ह्येवैष उपयामेन गृहीतो भवति” (शं०ब्रा०४-३-५-११) । तस्मादंश्ववधानं प्रत्युपयाम इति । अन्ये पुनरन्यथा वर्णयन्ति । उपयामः सर्वग्रहेष्वेव भवति यत्राप्यनाज्ञातः । कुत एतत् ? अविशेषेण हि श्रूयते—“तद्य उपयामेन ग्रहा गृह्यन्ते” (शं०ब्रा०४-१-२-६) इति । विग्रहादित्यग्रहप्रतिषेधाच्च । एवं च सति वाजपेये सप्तदशसु सोमग्रहेषु उपयामः सिद्धो भवति । सम्प्रदाये पुनर्यत्रैवोपयामाप्नानं तत्रैव

भवति, नान्यत्र । नन्वेनेनैव सर्वविषयता भवतु । नेत्युच्यते । न ह्येष विधिः । यच्छब्दाभिसम्बन्धात्प्राप्तानुवादोऽयम् । अंशवधाने तु विद्यमानत्वादनुषङ्गोऽनुमन्यते । विग्रहादित्यग्रहे अनुषङ्गस्य प्रतिषेधः । तत्रोपयामो विद्यत एवेत्यभिप्रायः । “उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वते” (श०ब्रा०४-२-३-१०) इत्युक्त्ये । आदित्यग्रहेष्वपि “उपयामगृहीतोऽसीति गृहीत्वा गृहीत्वा द्विदेवत्याननुजुहोति” इति । सर्वविषयोऽयमुपयाम इत्ययमेवोज्ज्वलतरः पक्षः । न हि विग्रहादित्यग्रहेष्वनुषङ्गप्रतिषेधो युज्यत इति । तस्मात्सर्वविषयतोपयामस्येत्येवं बुध्यामहे ॥ १६ ॥

अनुष्टुप् इत्युक्त्वा धूनोत्यंशुभिर्वैशीनां त्वेति गच्छ-

न्नाहवनीयं तस्मै त इति जुहोति ॥ १७ ॥

“तस्मै ते” इत्यनेन मन्त्रेण जुहोत्युदकम् ॥ १७ ॥

अंशुशन्तसोमे निदधात्युशिक्षमिति प्रतिमन्त्रम् ॥ १८ ॥

ईषान्तरेणावहतांशुसोमे ततो हि ते गृहीता इति ॥ १८ ॥

अंशुवदक्षिणा ॥ १९ ॥

भवति ॥ १९ ॥

उक्त्यान्ते षोडशिचरणमुपस्थाप्यैनं यस्मान्न जात इति

चमसानुन्नीय ॥ २० ॥

उक्त्यप्रचारान्ते षोडशिचरणम् । “यस्मान्न जातः” (वा०सं०८-३६) इत्युपस्थाप्यैनं चमसानुन्नीय पूर्वतरम् ॥ २० ॥

इति द्वादशाध्याये पञ्चमी कण्डिका ।

तृणहिरण्यैः स्तोत्रोपाकरणमुपास्तमयं सोमोऽत्यरेच्यु-

पावर्त्तध्वमिति कृष्णेऽश्व उपतिष्ठति ॥ १ ॥

तृणहिरण्यैः षोडशिनःस्तोत्रोपाकरणम् । अस्तमनसमये “सोमो स्यरेच्युपावर्त्तध्वम्” इत्यनेन मन्त्रेण कृष्णेऽश्व उपतिष्ठति ॥ १ ॥

इन्द्रश्च सम्राडिति भक्षणम् ॥ २ ॥

भवति ॥ २ ॥

आ पात्रप्रक्षालनात्कृत्वाऽतिरात्रश्चेत्सौम्येन सहा-

दिवनो ब्रिकपालः सर्वत्र ॥ ३ ॥

आ पात्रप्रक्षालनात्कृत्वा षोडशिनः । अत्रैव च षोडशिसंस्थापति-  
समाप्तिः । उत्तरेण अतिरात्रे विशेष उच्यते । सौम्येन सहाश्विनो द्वि-  
कपालः सर्वत्र कर्त्तव्यः । सर्वत्र ग्रहणाच्चातोऽन्यत्राप्याश्विनो द्विक-  
पाल एव भवति ॥ ३ ॥

अतिरात्र एवापरो विशेष उच्यते—

त्रयः पर्यायाश्चमसैश्चतुस्तोत्रः पर्यायः ॥ ४ ॥

चमसयागपर्यायास्त्रयः । चतुस्तोत्र एकैक पर्यायः ॥ ४ ॥

तत्र च—

होतुः प्रथमं प्रथममुक्थ्यवदितरेषु ॥ ५ ॥

शस्त्रकर्त्तारः ॥ ५ ॥

तदन्ते चमसानुज्ञीय स्तोत्रोपाकरणं सन्धेः ॥ ६ ॥

तेषां पर्यायाणामन्ते चमसानुज्ञीय सन्धिस्तोत्रोपाकरणम् ॥ ६ ॥

होता शऽसत्याश्विनम् ॥ ७ ॥

पर्यायान्तेष्वभिप्रवृत्त्याऽच्छावाको मा भूदिति होतेत्युच्यते ॥ ७ ॥

शस्त्रान्त आश्विनेन सर्वहुतेन चरति एकप्रदानश्चमसैः ॥ ८ ॥

आश्विनो भवति वचनसामर्थ्यात्सर्वहुतश्च ॥ ८ ॥

अश्विभ्यान्तिरोन्धानां सोमानामनुवाचनप्रैषौ ॥ ९ ॥

अत्र भवतः । ज्योतिष्टोमे षोडश्यतिरात्रयोः क्रतुपशवः क्रतुकरणं  
चोक्तम् । क्रतुशेषः संस्थाविशेषोऽत्राभिहित इति ॥ ९ ॥

एन्द्राग्नः सवनीयोऽन्वहम् ॥ १० ॥

भवति । स चायमहर्गणधर्मः । तथा च विकृतवैकादिकेष्वपि भवति ॥

स्तोमायनं वा ॥ ११ ॥

यथास्वं भवति ॥ ११ ॥

एकादशिना वा विहृताः ॥ १२ ॥

भवन्ति ॥ १२ ॥

अस्मिन् पक्षे—

द्वादश आयः ॥ १३ ॥

भवति ॥ १३ ॥

सर्वसमाप्तो वैन्द्राग्नी वा ॥ १४ ॥

वेति विकल्पः ॥ १४ ॥

यावच्छेषमुत्तरेषु ॥ १५ ॥

उत्तरेष्वहर्गणेषु एकादशिनि पक्षे यावच्छेषमालब्धव्यम् ॥ १५ ॥

काम्यः सत्त्रम् ॥ १६ ॥

नित्यवचनाभावात् काम्यत्वे प्राप्ते काम्यग्रहणं पृथक्कामानाम-  
धिकारप्रज्ञापनार्थम् ॥ १६ ॥

अहीने व्यूढच्छन्दसि दशरात्रस्य चतुर्थनवमयोर-  
न्होराग्रयणग्रहणं प्रथमम् ॥ १७ ॥

“तद्यत्रैतद्द्वादशाहेन व्यूढच्छन्दसा यजते” (श. ब्रा. ४-५-९-१)  
इति । व्यूढच्छन्दाश्चाहीनोऽस्ति यमङ्गीकृत्य उद्गातुर्होतुश्छन्दसां व्यूह-  
नमाप्नातम् । तत्र विशेषव्याचिख्यासयेदमाह—दशरात्रस्य चतुर्थन-  
वमयोरन्होराग्रयणग्रहणं प्रथमम् ॥ १७ ॥

शुक्रस्य षष्ठसप्तमयोः ॥ १८ ॥

प्रथमग्रहणं भवति । प्राथम्यं चैन्द्रवायवापेक्षया, नोपांश्चन्तर्यामा-  
पेक्षया । येनैवमाह—“अथैतत्प्रज्ञातमेव पञ्चममहर्भवति तदैन्द्रवायवा-  
ग्रान् गृह्णाति” (श. ब्रा. ४-५-९-३) इति प्रज्ञात एवाहन्यैन्द्रवायवाग्रान्  
ग्रहान् दर्शयति ॥ १८ ॥

असादनमा पूर्वेषां ग्रहणात् ॥ १९ ॥

पूर्वेषां ग्रहणादर्वांगसादनं तस्य ॥ १९ ॥

परिमार्जनभृतिकाले हिङ्कृत्य सादनम् ॥ २० ॥

यस्य हिङ्कारो विहितः । इतरस्य त्वहिङ्कृत्यैव ॥ २० ॥

अव्यूढो वा ॥ २१ ॥

छन्दसां व्यूहनपक्षेऽपि वाऽव्यूढो भवति द्वादशाहः । एवमपि(१)  
श्रूयत इति ॥ २१ ॥

उभयतोऽतिरात्रः ॥ २२ ॥

अयं द्वादशाहो भवति । या त्वन्यतरतोऽतिरात्रोक्तिरुक्ता सा विकृति-  
विषया ॥ २२ ॥

अतिप्रेषितेऽग्नीदाह इवः सुत्यामिन्द्राग्निभ्यां  
प्रब्रवीमि विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोमपेभ्यो  
ब्रह्मन्वाचं यच्छेति ॥ २३ ॥



सर्वान्प्रेषानतीत्य वर्त्तते इत्यतिप्रेषितो हारियोजनोत्तरकाल  
इत्यर्थः । तत्राग्नीदाह “इवः सुत्यामिन्द्राग्निभ्यां प्रब्रवीमि” इत्येव-  
मादि । अयं च इवस्तनाऽहःशेषभूतः । ब्रह्मन्वाचं यच्छेत्त्ययं त्व-  
द्यतनस्यैव । प्रयोजनमैकाहिकेषु विकारेषु द्वादशाहिकेषु च यथार्थं  
प्रयोगः ॥ २३ ॥

प्रायणीयेऽथ सुत्यामेके प्राप्तकालत्वात् ॥ २४ ॥

प्रायणीयोऽतिरात्रो द्वितीयेऽहनि परिसमाप्यते । तत्र पार्ष्टिकं  
प्रथममहर्भवति । तेनैतदुच्यतेऽथ सुत्यामिति वक्तव्यम् । प्राप्त एव हि  
काल इति ॥ २४ ॥

एवं प्राप्त आह—

न पूर्वशेषात् ॥ २५ ॥

पूर्वस्यैवान्हः शेषभूतोऽयमित्यतिप्रेषितः । ततश्च इवःशब्देन कर्मा-  
न्तरमुच्येत नाऽहरन्तरम् ॥ २५ ॥

अचोदितत्वाच्च ॥ २६ ॥

न चैवंविधा चोदना विद्यते—‘प्रायणीयेऽथ सुत्यामिति वक्त-  
व्यम्’ इति ॥ २६ ॥

तस्माच्च इवोभावात् ॥ २७ ॥

तस्माच्च कर्मणः । इवःशब्देन कर्मान्तरमुच्यते ॥ २७ ॥

अग्निमद्येति च लिङ्गात् ॥ २८ ॥

अद्यशब्दः कर्मविषयः । अग्निमद्य होतासमवृणीतायं यजमान इति ।  
अन्यस्मिन्नेवाऽहरन्तरे वृत्तो होताऽद्यशब्देनोच्यते । तच्च कर्मविषये-  
ऽद्यशब्द उपपद्यते नान्यथेति ॥ २८ ॥

इदमेव तावद्विचार्यते किं प्रायणीयात् उत्तरं यदहस्तस्मिन्नेवाहन्या-  
रब्धव्यमुत् द्वितीय इति । किं तावत्प्राप्तम् ? सुत्रेणैवोपक्रमः—

प्रायणीयादुत्तरमहः इवः कालाभावात् ॥ २९ ॥

प्रायणीयादवसितादुत्तरमहः उत्तरङ्कर्म इव आरब्धव्यं न तस्मिन्ने-  
वाहनि । कुत एतत् ? कालो हि न सम्भवेत् । तत्र प्राग्वाचः प्रवद-  
नात्प्रातरनुवाककालः । तथोपांश्वन्तर्यामयोः “तयोद्यदितेऽन्यतरं जुहो-  
त्यनुदितेऽन्यतरम्” ( श.ब्रा.४-१-२-११ ) इति कालो न सम्भाव्यते ।  
श्वः पुनः क्रियमाणे सम्भवति ॥ २९ ॥

एवं प्राप्तं प्राह—

न सम्पच्छ्रुतेः ॥ ३० ॥

नैतदेवं श्व आरब्धव्यमिति । अद्यैवारभ्यते । कुत एतत् ? सम्पच्छ्रु-  
रुतिर्हि भवति “षट्त्रिंशदक्षरा वा एष यद् द्वादशाहः षट्त्रिंशदक्षरा  
वै बृहती तद् बृहतीमभिसम्पद्यते” इति । तच्चैवमुपपद्यते श्वस्तनेऽह-  
न्यारम्भे न षट्त्रिंशद्विष्यतिष्ठेत् । तत्र सम्पच्छ्रुतिविरोधात् ॥ ३० ॥

कालो वचनात् ॥ ३१ ॥

यः पुनः कालविरोधः स वचनादिति ॥ ३१ ॥

इति द्वादशाध्याये षष्ठी कण्डिका ।

इति श्रीकौर्षाध्यायकृते कात्यायनसूत्रभाष्ये

द्वादशाहो द्वादशाध्यायश्च समाप्तः ।

## त्रयोदशोऽध्यायः ।

उक्तो द्वादशाहः । तत्सन्निधावेव गवामयनस्य परामर्शोस्ति-  
“सौर्यं द्वितीयं पशुमालभते वैषुवतेहन्प्राजापत्यं महाव्रते” (श.ब्रा.४-६-  
३-३) इति गवामयनमेव तावदारभ्यते । पूर्वं धर्मप्राप्त्यर्थमधिकरणम् ।

द्वादशाहधर्माः सन्नेषु तद्गुणदर्शनात् ॥ १ ॥

द्वादशाहिका धर्माः सन्नेषु प्रवर्त्तन्ते । तद्गुणा ह्यत्र दृश्यन्ते  
‘अभिप्लवं पूर्वं पुरस्ताद्विषुवत उपयन्ति पृथ्व्यमुत्तरम्’ इति, तथा  
“पृष्ठधमुपरिष्ठाद्विषुवतः पूर्वमुपयन्ति” इति चेति पौर्वापर्यविधिपरे  
वाक्ये द्वादशाहिकं पृष्ठं दर्शयति । न्यायस्तु पूर्वमुक्त एव सामर्थ्यात् ।  
गण एव गणमनुग्रहीतुं समर्थो नान्यः ॥ १ ॥

गवामयनायैकाष्टकायां दीक्षा ॥ २ ॥

“एकाष्टकायां दीक्षेत” इति वचनात् ॥ २ ॥

फाल्गुनीपौर्णमासे ॥ ३ ॥

अत्रापि हि वचनम् “फाल्गुनीपौर्णमासे दीक्षेत्” इति ॥ ३ ॥

चैत्र्याम् ॥ ४ ॥

“पौर्णमासे दीक्षेत” इति वचनादेव ॥ ४ ॥

चतुरहे वा पुरस्तात्प्राक्पौर्णमास्याः ॥ ५ ॥

पौर्णमासी च फाल्गुनी सा ह्यत्र पूर्वमभिहिता । तस्याः पुरस्ता-  
च्चतुरहे दीक्षेरन् । एवमपि हि श्रूयते “प्राक्पौर्णमास्याश्चतुरहे  
दीक्षेरन्” इति ॥ ५ ॥

चैत्र्यान्तर्गता ॥ ६ ॥

चत्री वा चतुरहविशेषणत्वेन प्रतिपत्तव्या । तस्या ह्यन्तरमेतत्  
श्रूयते “चैत्र्यां चैत्रे पौर्णमासे दीक्षेरन्” इति वचनादेव ॥ ६ ॥

सर्वा वाऽविशेषात् ॥ ७ ॥

सर्वाः पौर्णमास्यश्चतुरहविशेषणत्वेन प्रतिपत्तव्याः, विशेषानव-  
गमात् । एवं च पौर्णमासीशब्दः सर्वत्र प्रवर्तमानो न सङ्कोचितः  
स्यात् ॥ ७ ॥

माघी वा ऋषश्रुतेः ॥ ८ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । माघी वा चतुरहविशेषणम् । न पौर्णमा-  
सीमात्रम् । एवं हि श्रूयते “प्राक्पौर्णमास्याश्चतुरहे दीक्षेरन्निति दीक्षि-  
तानामेकाष्टकायां ऋषः सम्पद्यते” इति । एकाष्टका नाम माघकृष्णा-  
ष्टमी ॥ ८ ॥

कुत एतत्—

लोकप्रत्ययात् ॥ ९ ॥

एषा हि लोके एकाष्टकेति प्रसिद्धा ॥ ९ ॥

किं च—

अर्थवादाच्च ॥ १० ॥

अर्थवादश्चात्र भवति “ता उत्तिष्ठन्त ओषधयो वनस्पतयो नूत्नि-  
ष्ठन्ते” । “तान्दीक्षितानुत्तिष्ठन्ते” “ओषधिवनस्पतीनां प्ररोहो  
भवति” । तच्चैवमुपपद्यते । तथा तर्ह्यपोमिनन्दमाना अवभृथमभ्यष्य-  
न्ति । एतदप्येषमेव घटते । वनस्पतिप्ररोहोऽपाममिनन्दनं च चैत्रोद्देश  
एव भवति । तस्मान्माघी चतुरहविशेषणम् ॥ १० ॥

पवमानेषूद्गातारमन्वारभेरन्ध्येनोऽसि गायत्रच्छ-  
न्दा अनु त्वारभे स्वस्ति मा सम्पारय सुपर्णोऽसि  
त्रिष्टुप्छन्दा ऋभुरसि जगच्छन्दा इतीतरयोः सव-  
नयोः सवनान्तेषु जपन्ति मयि भर्गो मयि महो मयि  
यशो मयि सर्वमिति ॥ ११ ॥

बहुवचनोपदेशात्सर्वं यजमानाः उद्गात्रालम्भसवनान्तजपान्  
कुर्वन्ति ॥ ११ ॥

सर्वत्रैके ॥ १२ ॥

सर्वत्रैवैक एतदिच्छन्ति ॥ १२ ॥

कुत एतत्—

यजतिशब्दात् ॥ १३ ॥

पुरुष ऽ ह नारायणं प्रजापतिरुवाच यजस्व यजस्वेत्येवमुक्तवैत-  
त्सर्वमभिहितमिति ॥ १३ ॥

न प्रकरणात् ॥ १४ ॥

नैतदेवं सर्वत्रैतादिति । येन गवामयनं प्रकृत्यैतच्छ्रूयते । तत्र  
यजतिशब्दोऽप्यत्र गृह्यते प्रकरणमपि । तस्मान्न सर्वत्रैतदुद्गात्रालम्भः ।  
सवनान्तजपश्च गवामयनधर्मत्वादैकाहिकेष्वपि प्रवर्त्तते ॥ १४ ॥

इति त्रयोदशाध्याये प्रथमा कण्डिका ।

अभिप्लवः षडहोऽग्निष्टोमौ प्रथमान्त्या

उक्थया इतरे ॥ १ ॥

वण्णामन्हामभिप्लव इतीयं वैदिकी संज्ञा । संस्थामात्रनिर्देशश्चा-  
त्र । संस्थास्त्वैकाहिकाः । एवं ह्याहाऽभिप्लवस्यहः ज्यावृद्धिज्योति-  
र्गौरायुरिति । ज्योतिरादय एव प्रतिलोमानुलोमाः । तथा चाग्निष्टोमौ  
प्रथमान्त्यौ भवतः उक्थया इतरे । एवं चात्र नाम्ना धर्मा ऐकाहिका  
भवन्ति न द्वादशाहिकाः । सत्रगणधर्मास्तु प्रवर्त्तन्त एव ॥ १ ॥

अतिरात्राच्चतुर्विंशमहराग्निष्टोम उक्थयो वा ॥ २ ॥

अतिरात्रादवसिताच्चतुर्विंशमहःसंज्ञकोऽग्निष्टोम उक्थयो वा  
भवति । गवामयनिकश्चायम् । ततश्च द्वादशाहिका अपि धर्माः  
प्रवर्त्तन्ते ॥ २ ॥

चत्वारोऽभिप्लवा पृष्ठयश्च मासः ॥ ३ ॥

एवं चत्वार उत्तरे ॥ ४ ॥

मासा भवन्ति ॥ ४ ॥

षष्ठे त्रयोभिप्लवाः पृष्ठयः ॥ ५ ॥

षष्ठे मासेऽभिप्लवास्तयः पृष्ठयश्च ॥ ५ ॥

**अभिजिदग्निष्टोमः ॥ ६ ॥**

ननु चायमग्निष्टोमसंस्थ एवाभिजित् किमुच्यते अग्निष्टोम इति ? उच्यते, अग्निष्टोमग्रहणादभिजिदन्तरं तत्संज्ञकं गवामयनिकमेतत् । अतश्चात्र द्वादशाहिका अपि धर्माः प्रवर्तन्ते ॥ ६ ॥

**त्रयः स्वरसामानो ऽग्निष्टोमा उक्थ्या वा ॥ ७ ॥**

स्वरसामसंज्ञकास्त्रयो भवन्ति अग्निष्टोमा उक्थ्या वा ॥ ७ ॥

**अग्निष्टोमो विषुवान् ॥ ८ ॥**

विषुवत्संज्ञको ऽग्निष्टोमो भवति ॥ ८ ॥

**प्रातरनुवाकः सन्धिवेलायामुदिते यथोक्तं वा ॥ ९ ॥**

दिवाकीर्त्यमेतदहर्भवतीति श्रूयते । तेनैतदुच्यते सन्धिवेलायामिति । यद्येवम् नेयता चोदकपरिप्राप्तकालबाधः शक्योऽभ्युपेतुम् । दिवाकीर्त्यता हि ब्राह्मणविषया । अस्य ब्राह्मणं दिवा कीर्त्यत इति । दिवा कीर्त्यत इति दिवाकीर्त्यम् । कीर्त्तनशब्दश्चोच्चारणार्थो नानुष्ठानार्थः । एवं चेद्यथोक्तमेवेत्यवधार्यते ॥ ९ ॥

**सौर्यं उपालम्भ्यः ॥ १० ॥**

“सौर्यं द्वितीयं पशुमालभते वैषुवतेहन्” ( श. ब्रा. ४-६-३-३ ) इति वचनात् ॥ १० ॥

**उदुत्यामिति ग्रहग्रहणमतिग्राह्यवद्भक्षवर्जम् ॥ ११ ॥**

अतिग्राह्यवच्च विधिर्भवति भक्षवर्जमस्य ॥ ११ ॥

**पूर्वपक्षप्रतिलोमम् ॥ १२ ॥**

पूर्वपक्षः प्रातिलोम्येनोत्तरो भवति ॥ १२ ॥

अत्र विशेषमाह—

**अभिजित्स्थाने विश्वजिदग्निष्टोमः ॥ १३ ॥**

स च—

**सर्वपृष्ठश्चेत्सर्वेतिग्राह्याः ॥ १४ ॥**

भवन्ति । एतदपि चाग्निष्टोमग्रहणाद्विश्वजिदन्तरं नैकाहिक इति । पैकाहिकत्वे हि अग्निष्टोमग्रहणं न करोत्याचार्यः कृतं च । तस्माद्विश्वजिदन्तरं गवामयनिकमेतत् । अतश्च द्वादशाहिका अप्यत्र धर्मा भवन्ति ॥ १४ ॥

**षष्ठे मासे त्रयोभिप्लवा गोऽआयुषी दशरात्रो**

**महाव्रतमग्निष्टोमः ॥ १५ ॥**

अत्र दशरात्रो द्वादशाहिको महाव्रतं गवामयनिकं शेषा ऐकाहिकाः १५  
महाव्रते विशेषमाह—

प्राजापत्य उपालम्भ्यः ॥ १६ ॥

भवति । “प्राजापत्यं महाव्रते” (श.ब्रा.४-६-३-३) इति वचनात् १६  
ग्रहं गृह्णाति वि न इन्द्र वाचस्पतिं विश्वकर्मन्निति  
वाऽतिग्राह्यवत् ॥ १७ ॥

गृहीतस्य विधिर्भवति ॥ १७ ॥

उप मा यन्तु मज्जयस्सनीडा उप मा जक्षरूपमा मनी-  
षा पियामहं तन्वं पश्यमानो मयि रमो देवानां तेजसे  
ब्रह्मवर्चसायेति भक्षणं यजमानैः, पृथ्योपाकरणं (१) बा-  
णेन शततन्तुना ॥ १८ ॥

कर्तव्यम् ॥ १८ ॥

(२) मौञ्जास्तन्तवो वैतसं वादनम् ॥ १९ ॥

इति त्रयोदशाध्याये द्वितीया कण्डिका ।

वृत्तीषूपविशन्ति प्रेङ्खे होता फलकेऽध्वर्युः प्रतिगृणाति ॥ १ ॥

प्रेङ्खशब्देन हि दोलोच्यते ॥ १ ॥

उद्गाताऽऽसन्ध्यां प्रादेशपाद्याः सोमासन्दीवत् ॥ २ ॥

अन्यदन्तर्वेदि ॥ ३ ॥

वक्ष्यमाणं कर्म भवति ॥ ३ ॥

अभिगराऽपगरौ ॥ ४ ॥

अभिगरो दीक्षितस्तुतिः, अपगरश्च निन्दा ॥ ४ ॥

तच्च वेदमुक्तम्—

(३) आक्रोशत्येकः प्रशंसत्यपरः ॥ ५ ॥

पुंश्चलूब्रह्मचारिणावन्योन्यमाक्रोशतः ॥ ६ ॥

पुंश्चलूर्जघनचपला स्त्री (४) ॥ ६ ॥

(२) बाणो मइती वीणा, शतं तन्तवो यस्यासौ शततन्तुः, तेनो-  
पाकरणम् ।

(२) अस्मिन् बाणे मौञ्जास्तन्तवो वेतसवृक्षसम्बन्धि वादनमित्यर्थः ।

(३) एकः सत्रिणो निन्दामपरश्च स्तुतिं करोतीत्यर्थः ।

(४) पुमांसं पुमांसं प्रति चलतीति पुंश्चलू वेद्या, सा च ब्रह्मचारी  
च परस्परं निन्दां कुरुतः ।

शूद्रायौ चर्मणि परिमण्डले व्यायच्छेते ॥ ७ ॥

निमित्तसप्तमीयम् (१) चर्मणि निमित्तभूते ॥ ७ ॥

(२) जयत्यार्यः ॥ ८ ॥

(३) मार्जालीयं दक्षिणेन परिवृत्ते मिथुनः सम्भवति ॥ ९ ॥

क्षत्रियः सन्नाहयति दक्षिणां वेदिश्रोणिमपरेण ॥ १० ॥

सन्नहनक्रियां कारयति । कारिते चाध्येषणा क्षत्रियः सन्नहस्वेति ॥ १० ॥

मर्माणि त इति कवचं प्रयच्छति ॥ ११ ॥

क्षत्रियाय ॥ ११ ॥

तूष्णीमन्येभ्यः ॥ १२ ॥

बहुवचनोपदेशात्रिभ्यः । अन्यशब्दस्य समानजातीयनियमात्क्ष-  
त्रियेभ्यः ॥ १२ ॥

त्रिः समन्तं परियन्ति शालामपरेणोत्तरेण चात्वालं  
वशाचर्मकटे विशाख्यां वा स्तीर्णमुच्छ्रितं वा विध्यन्त्य-  
निरूपत्रम् ॥ १३ ॥

कटे आस्तीर्णं विशाख्यां वोच्छ्रितं अनिरूपत्रमिति अनिश्रुतपत्रं  
विध्यन्ति क्षत्रियाः ॥ १३ ॥

दक्षिणेन चर्मयन्ति त्रिर्बिद्ध्वा पुरस्ताद्विमोचनम् ॥ १४ ॥

वितानस्य ॥ १४ ॥

(४) सदः स्त्रक्तिषु दुन्दुभीन्वादयन्ति ॥ १५ ॥

(५) आग्नीध्रमपरेण श्वभ्रं सवालधानेन चर्मणा

ऽवनह्य वालधानेनाहन्ति ॥ १६ ॥

(१) शूद्रत्रैवर्णिकौ वर्तुले चर्मणि व्यायच्छेते विरुद्धमात्माभिमुख-  
माकर्षणं कुर्वन्ते, मदीयमिदं मदीयमिदमिति स्पर्धया स्वाभिमुखं व-  
लादाकर्षणं कुर्वन्ते इति यावत् ।

(२) तयोस्त्रैवर्णिको जयतीत्यर्थः ।

(३) वर्तुले चर्मणि मार्जालीयं दक्षिणेन स्त्रीपुमांसावित्यर्थः ।

(४) चतुर्धर्षि स्त्रक्तिषु ये केचन पुरुषाः सन्ति ते दुन्दुभीन्वाद-  
यन्तीत्यर्थः ।

(५) आग्नीध्रस्थानस्यापरेण गते स्नात्वा सपुच्छेन चर्मणा बद्ध्वा  
पुच्छेनाहन्तीत्यर्थः ।

वालधानं पुच्छमुच्यते ॥ १६ ॥

(१) गोधावीणा काण्डवीणाश्च पत्न्यो वादयन्ति ॥ १७ ॥

उपगायन्ति ॥ १८ ॥

स्तोत्रस्योपगानं कुर्वन्ति ॥ १८ ॥

अन्यांश्च शब्दान् कुर्वन्ति ॥ १९ ॥

ये केचन गानप्रसिद्धा मूर्च्छनादयः (२) ॥ १९ ॥

उदकुम्भान् शिरस्सु कृत्वा मार्जालीयं दास्यः परियन्ति २०

वाचयत्येनाः पर्यायादिषु ॥ २१ ॥

एना दास्यः पर्यायादिषु वाचयति ॥ २१ ॥

हैमहा३ हैमहा३ इति ॥ २२ ॥

पर्यायानिदानीमाह—

गावो हारे सुरभय इदं मधु गावो गुल्गुलगन्धय  
इदं मधु गावो घृतस्य मातर इदं मधु ता इह सन्तु भू-  
यसीरिदं मधु तकावयं प्लवामह इदं मधु शम्या प्रतरता-  
मि वेदं मधु न वै गावो मन्दारस्य गङ्गाया उदकं पपुः  
सरस्वतीनदीं ताः प्राच्य उज्जिगाहीर इदं मधु निगी-  
र्य सर्वा आधीरिदं मधु मध्वित्याकर्षैः कुशैर्यथेदं म-  
ध्विति ॥ २३ ॥

एवं मध्वित्याकर्षैः कुशैरिति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ २३ ॥

अपसव्यं प्रदक्षिणं चास्तोत्रान्तात् ॥ २४ ॥

दास्यः परियन्ति (३) ॥ २४ ॥

त्रिस्त्रिर्वा ॥ २५ ॥

(१) गोधाचर्मणा नद्धा वीणा गोधावीणाः, काण्डः शर इत्यु-  
च्यते, तन्मध्यो वीणाः, ता उभयविधा वीणाः सर्वाः पत्न्यो वादय-  
न्ति, स्तुतिभिः सङ्ग्रिणस्ता उपगायन्तीत्यर्थः ।

(२) मर्दलमेरीपट्टहादिजन्यानन्यानपि शब्दान् लोकाः कुर्वन्ती-  
ति भावः ।

(३) अप्रदक्षिणं सकृत्परियन्ति ततः प्रदक्षिणं सकृत्परियन्ति म-  
हाव्रतस्य स्तोत्रस्य समाप्तिं यावत् ।



अपसव्यं प्रदक्षिणं च परिगमनम् ॥ २५ ॥

निषिध्य मार्जालीये पूर्णां निदधति ॥ २६ ॥

निषिध्य यत्र कचन प्रदेशे मार्जालीये पूर्णां निदधति दास्यः ॥ २६ ॥

अभिगारादिस्तूयमाने सर्वं क्रियते ॥ २७ ॥

स्तूयमाने महाव्रतस्तोत्रे । महाव्रतशब्दश्च एकः क्रतुप्रतिपादकः महाव्रतमग्निष्टोम इति । अपरः स्तोत्रपर्यायः महाव्रतेन स्तुवीतेति । अत्र च श्रूयत इति । स एष संवत्सरस्त्रिमहाव्रतश्चतुर्विधो महाव्रतं विषुवति महाव्रतं महाव्रत एव महाव्रतमिति । त्रिष्वपि क्रतुषु महाव्रतस्तोत्रं भवतीति संप्रदायः । महाव्रत एव महाव्रतमित्यपरे । एवं हि श्रूयते त्रिमहाव्रतं प्रकृत्य—“ते तेजस्विन आसुः सत्यवादिनः संशितव्रताः यैस्तु महाव्रतस्वमनुष्ठितमन्ये आचार्या इति । अथ य उ हैनमप्येतर्हि तथोपयुज्यथा तैरनुष्ठितम्” । एषां दोषमाह—यथा पात्रमुदकमासिके विमृत्युदेवं हैते विमृत्येयुः । अतश्च उपर्युपयन्ति महाव्रतकृतौ महाव्रतं स्तोत्रमिति त्रिमहाव्रते दोषमुद्गाह्य महाव्रते महाव्रतस्तोत्रं विदधाति । अतश्च विकल्पो न महाव्रत एव महाव्रतमिति ॥ २७ ॥

अतिरात्रः इवः ॥ २८ ॥

प्रासत्वाद्वाच्यमिति चेत् ? उच्यते, संवत्सरसन्नत्वात् पूर्णं संवत्सरेऽतिरात्राभावो मा भूदित्यतिरात्रग्रहणम् । यद्येवमतिरात्रः किमिति भवति ? “अथैतदहरत्येति यद्वैषुवतम्” इति वचनात् ॥ २८ ॥

तिस्रोऽनूबन्ध्या मैत्रावरुणीवैश्वदेवीर्हस्पत्याः ॥ २९ ॥

अत्र च द्रव्याभ्यासो न कर्मबहुत्वम् । अभ्यस्तरूपमेकं कर्म प्रकृतावेकत्वात् ॥ २९ ॥

संवत्सरावरेषु सत्रेष्वसारस्वतेषु सहस्रदक्षि-

णादरेषु च ॥ ३० ॥

क्रतुषु तिस्रोऽनूबन्ध्या भवन्ति । एवं श्रूयते—“स यः सहस्रं वा भूयो वा दद्यात्स एताः सर्वा आलभेत” इति । तथा—“अथो ये दीर्घसत्रमासीरन् संवत्सरं वा भूयो वा त एनाः सर्वा आलभेरन्” इति ॥ ३० ॥

अनूबन्ध्यावपाहोमान्ते दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ सर्वके-

शश्मश्रुलोमवपनम् ॥ ३१ ॥

भवतीति सूत्रशेषः ॥ ३१ ॥

पत्न्यश्च ॥ ३२ ॥

चशब्दात् वपनेनामिसंबध्यन्ते ॥ ३२ ॥

त्रैधातव्युदवसानीया सर्वत्र ॥ ३३ ॥

सर्वत्रग्रहणेन संवत्सरावराणि सत्राणि असारस्वतानि सहस्रदक्षि-  
णावराश्च कृतवो गृह्णन्ते । तुल्यं हि ब्राह्मणमत्रानुबन्ध्याविधायकं त्रैधा-  
तवीविधायकं च ॥ ३३ ॥

अवभृथादुदेत्य ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पृष्ठशमनीयः ॥ ३४ ॥

अवभृथग्रहणं समाप्त्युपलक्षणार्थम् । ननु चात्राग्निष्टोम एव भवति  
संस्थान्तरस्यानुकृत्वात् व्यर्थमग्निष्टोमग्रहणम् । अत उच्यते, गुण-  
कामानां प्रवृत्तिज्ञापनार्थमित्यदोषः । पृष्ठशमनीय इति च संज्ञा ॥ ३४ ॥

सहस्रदक्षिणो वा ॥ ३५ ॥

वा प्राकृतदक्षिणः ॥ ३५ ॥

एकाहमेके ॥ ३६ ॥

इच्छन्ति ॥ ३६ ॥

सत्राङ्गं प्रकरणात् ॥ ३७ ॥

स च पृष्ठशमनीयः सत्रस्याङ्गं भवति । तद्धि प्रकृत्य श्रूयते “अव-  
भृथादुदेत्य ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पृष्ठशमनीय” इति ॥ ३७ ॥

किं च—

फलाऽश्रुतेश्च ॥ ३८ ॥

न चात्र फलं श्रूयते । तस्मादपि सत्राङ्गम् ॥ ३८ ॥

न फलं न्यायात् ॥ ३९ ॥

नैतदेवं सत्राङ्गमिति । न्यायेन हि फलमत्र परिकल्पते ॥ ३९ ॥

कालप्राधान्याच्च ॥ ४० ॥

अपि चाऽस्य कालप्रधानः शब्दः सत्रादुदवसायेति । एवं प्राप्ते  
पुनर्व्यावर्त्यते । सत्राङ्गमेव प्रकरणात् । फलाश्रुतेश्चेति फलवत्सत्रस-  
न्निधौ तदङ्गतैव न्याय्या । एवं च फलं न कल्पयितव्यं भवति । पृष्ठशम-  
नीय इति चार्थानुगता संज्ञा पृष्ठानां सत्रे नियुक्तानामुपजातश्रमाणां  
शमनं करोतीति पृष्ठशमनीयः । सारस्वतेषु च प्रतिवेधात्—“अपृष्ठशम-  
नीयानि सारस्वतानि” इति ॥ ४० ॥

सहस्रदक्षिणे त्रिरात्रे प्रतिविभज्य नयन्नोहिणीमुपध्व-  
स्तामप्रवीतामतिरेचयति त्रिरूपां वा ॥ ४१ ॥

अहीने यः सहस्रदक्षिणस्त्रिरात्रस्तत्र प्रतिविभागेन प्रत्यहं दक्षिणा-  
पथेन दक्षिणां नयन्तोहिणीं वर्णान्तरोपध्वस्तां अकामितामतिरेचयति ।  
त्रिरूपां वेति विकल्पः । एवमेव हि श्रूयते इति ॥ ४१ ॥

आद्येहन् प्रथमां नयेदन्त्ये वा पश्चात् ॥ ४२ ॥

आद्येऽहनि पक्षे गवां प्रथमां नयेत् । अन्त्ये वाऽहनि पश्चादिति ४२

हविर्धानाग्नीध्रान्तरे द्रोणकलशमेनामाघ्रापयत्या-

जिघ्रेति ॥ ४३ ॥

हविर्धानाग्नीध्रान्तरे व्यवस्थितामेनां रोहिणीं द्रोणकलशमाघ्रापय-  
त्याजिघ्रेत्यनेन मन्त्रेण ॥ ४३ ॥

इडे रन्त इति दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो जपति ॥ ४४ ॥

प्रत्यगाशीर्योगेऽपि सति यजमानग्रहणं क्रियते । रोहिणीसंस्कारो-  
ऽयमिति अभ्वयुर्मा भूदिति ॥ ४४ ॥

वोचेरिति वाऽन्ते ॥ ४५ ॥

मन्त्रस्य भूतादिति विकल्पः ॥ ४५ ॥

सर्वतो नवसु दशमीं कृत्वा होत्रे दद्यात् ॥ ४६ ॥

त्रिभ्योऽप्यहोभ्यस्तिस्त्रस्तिस्त्र उपादाय रोहिणीं च दशमीं कृत्वा  
होत्रे दद्यात् ॥ ४६ ॥

उन्नेतारौ वा कृत्वानाश्रावयते ॥ ४७ ॥

द्वौ वोन्नेतारौ कुर्वीतेति वचनात् । तयोश्च यतरोऽनाश्रावयेत् तस्मा-  
पनां दशमीं दद्यात्, होत्रे वेति विकल्पः । उन्नयनन्तु विभागेन कुर्वीते ॥

दशदशाऽभेदेन दक्षिणा दद्यात् ॥ ४८ ॥

अन्यूना दशतो नयेदिति वचनात् । अत्र च चोदकानुरोधेन दश-  
तीनां दानमनुष्ठेयम् ॥ ४८ ॥

अनूबन्ध्यावपाहोमान्ते दद्यादेनाम् ॥ ४९ ॥

दशमीमिति सूत्रशेषः ॥ ४९ ॥

उदवसानायायां वा ॥ ५० ॥

वेतिविकल्पः ॥ ५० ॥

अन्यदिच्छन् ॥ ५१ ॥

अन्यदिच्छया ददातीति विकल्पः ॥ ५१ ॥

अहर्गणे व्युत्क्रामताद्यन्वहम् ॥ ५२ ॥

कर्त्तव्यमिति सूत्रशेषः ॥ ५२ ॥

वसतीवरिग्रहणं च ॥ ५३ ॥

अन्वहमेव कर्त्तव्यम् ॥ ५३ ॥

एके माध्यन्दिने ऽवनीय ॥ ५४ ॥

एके माध्यन्दिने सवने ऽवनीय वसतीवरिग्रहणं कुर्वन्ति । एके परि-  
हारकाल एवेति विकल्पः ॥ ५४ ॥

इति त्रयोदशोऽध्याये तृतीया कण्डिका ।

इति श्रीउपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनभाष्ये

त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ॥

गवामयनं समाप्तम् ।

## चतुर्दशोऽध्यायः ।

वाजपेयः शरद्यवैश्यस्य ॥ १ ॥

गवामयनमभिहितमिदानीमवसरप्राप्तो वाजपेयोऽनुविधेयः । वाज-  
पेय इति कर्मनामधेयम् । न हि द्रव्ये गुणे वा प्रसिद्धिरस्य । स च  
शरदि भवति । शरदि वाजपेयेन यजेतेति वचनात् । अवैश्यस्येति शा-  
खान्तरात् । लिङ्गाच्च । “अथ यदि ब्राह्मणो यजेत” “यदि वा राजन्यो  
यजेत” इति (श०ब्रा० ५-१-४-२) विशेषविधानम् ॥ १ ॥

उभयतः शुक्लपक्षौ बृहस्पतिसवनेन यजते ॥ २ ॥

यावुत्तरौ शुक्लपक्षौ तयोर्बृहस्पतिसवः ॥ २ ॥

उयोतिष्ठोमेन वा ॥ ३ ॥

यजेतेति विकल्पः ॥ ३ ॥

द्वादश वा ॥ ४ ॥

उभयतः शुक्लपक्षान्यजते ॥ ४ ॥

तत्र च—

(१) पुरस्तादयुक्षु ज्योतिष्टोमः पार्ष्टिकानीतरेषु ॥ ५ ॥

युक्षु पक्षेषु पार्ष्टिकानीति ॥ ५ ॥

प्रतिलोमं पार्ष्टिकान्युपरि ॥ ६ ॥

उपरिष्ठात् प्रतिलोम्येन अयुक्षु पार्ष्टिकानि, युक्षु च ज्योतिष्टोमः ।  
पार्ष्टिकान्यपि प्रतिलोम्येन त्रयस्त्रिंशारम्भणानि भवन्ति ॥ ६ ॥

(२) सर्वाग्निष्टोमैर्वा राजसूयसोमैः ॥ ७ ॥

उभयतो यजते, तेषां संस्थामात्रापनयः ॥ ७ ॥

प्रतिलोममुपरि ॥ ८ ॥

उपरिष्ठात्प्रतिलोम्येन ज्योतिष्टोमादारभ्येति । अत्रांश्वदाभ्यग्रहणं  
राजसूयसोमोपदेशाद्भवति । पार्ष्टिकेष्वसन्नत्वाच्च भवति । अतिग्राह्य-  
ग्रहणमपि बृहसंयोगाच्च भवतीति सम्प्रदायः ॥ ८ ॥

(३) नानादीक्षाः परियज्ञाः कालभेदात् ॥ ९ ॥

पार्ष्टिकानां तन्त्रेण दीक्षाः कृताः इहापि तथैव मा भूवन्निति नाना-  
दीक्षात्वमुच्यते । तत्कुतः ? कालभेदात् । भिक्षो ह्यत्र काल इति ॥ ९ ॥

सप्तदशदीक्षाः ॥ १० ॥

परियज्ञानां दीक्षाः प्राप्ता एव । एतास्तु वाजपेयस्य ॥ १० ॥

देवसवितरिति जुहोति यजत्यादिषु ॥ ११ ॥

“स कर्मणः कर्मणः पुरस्तादेताः सावित्रीमाहुति जुहोति” (श०ब्रा०  
५-१-१-१४) इति वचनात् । कर्मशब्दः प्रायशो यजतिष्वेव वर्तते  
इत्यभिप्रायः । तेन यजत्यादिष्वित्युक्तम् ॥ ११ ॥

सकृद्दीक्षारम्भे कर्मैकत्वात् ॥ १२ ॥

अप्सु दीक्षाचारम्भे सकृदेव होतव्या । कुत एतत् ? कर्मैकत्वात् ।  
कार्यैकत्वादित्यर्थः । एकं हि कार्यं दीक्षाणां पुरुषसंस्कार इति । यज-

(१) युक्षु पक्षे ऽयुग्मेषु प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमेकादशेषु ष-  
ट्सु दिनेषु ज्योतिष्टोमः, युग्मेषु द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशेषु च,  
पृष्ठे भवान्यहानि भवन्तीत्यर्थः ।

(२) अथ उभयतो राजसूयान्तर्वर्तिभिः पवित्राभेषेचनीबादिभिः  
सप्तभिर्नवभिर्वा सोमयगैर्यजताग्निष्टोमसंस्थैरित्यर्थः ।

(३) उभयतो विहिताः परियज्ञा बृहस्पतिसंवादयः पृथग्दीक्षा भ-  
वन्तीत्यर्थः ।

त्यादिषु पुनर्ये वाजपेयाङ्गभूता यजतयो दीक्षणीयादयः तेष्वेव न तदङ्गेष्वपि प्रयाजादिषु । न हि ते साक्षाद्वाजपेयस्य ॥ १२ ॥

क्रयणवेद्यारम्भणप्रवर्ग्योत्सादनाग्निप्रणयनहविर्धानाग्नीषोमाणाः सदआग्नीध्रिधिष्णयनिषपनवसतीवरिग्रहणपरिहरणेषु च कर्मान्तरत्वात्प्राक्सुत्यायाः ॥ १३ ॥

क्रयणादीनि प्रागेव सुत्याया भवन्ति । यजतिविशेषणमेतत् प्राक्सुत्याया इति । अथाग्नीषोमीयेण पशुना चरित्वैतामाहुतिमुत्सृजन्तीति वचनात् ॥ १३ ॥

सोमात्क्रीयमानात्सहितं दक्षिणतः सीसेन

परिस्त्रुतः क्रयणं केशवात् ॥ १४ ॥

भवतीति सूत्रशेषः । केशवो दीर्घकेशः । षण्ड इति केचित् । परिस्त्रुतुरोच्यते ॥ १४ ॥

तद्द्रव्याणां वा ॥ १५ ॥

परिस्त्रुद्द्रव्याणां (१) वा क्रयणं परिस्त्रुतो वेति विकल्पः ॥ १५ ॥

पर्युह्यमाणेऽनुहरणम् ॥ १६ ॥

पर्युह्यमाणे सोमे परिस्त्रुतस्तद्द्रव्याणां वाऽनुहरणम् ॥ १६ ॥

दक्षिणेन प्रवेश्य दक्षिणाग्नौ पक्त्वाऽपरेऽन्ते

नेष्टा सुरां करोति ॥ १७ ॥

दक्षिणेन द्वारेण विभिते प्रवेश्य दक्षिणाग्नौ पक्त्वा सुरामपरेऽन्ते नेष्टा करोति । यदि न पक्त्वा ततः पच्यते ॥ १७ ॥

खरं कृत्वा नाराशंसस्थाने ऽपरम् ॥ १८ ॥

(२) करोतीति वाक्यशेषः ॥ १८ ॥

दक्षिणतः सन्धिं करोति ॥ १९ ॥

दक्षिणतो हविर्धानस्य कुद्वारं करोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

यूपवेष्टनः सप्तदशभिर्वस्त्रैर्व्युद्ग्रन्थनं वा

परिच्ययणकाले ॥ २० ॥

( १ ) तानि च 'शष्पतोक्मलाजानग्रहु' संज्ञानि ।

( २ ) ग्रहसादनार्थं प्राकृतं खरं कृत्वाऽध्वर्युरेव नाराशंससंज्ञानां चमसानां निधाने द्वितीयं खरमिति, करोतीत्यस्य पूर्वं स्यानुषङ्गः ।

“सप्तदशभिर्वासोभिर्गुणो वेष्टितो वा विग्रथितो वा भवति” (श०ब्रा० ५-२-१-५) इति वचनात् । व्युद्ग्रन्थनं च अवचूलकरणम् । तच्च परिव्ययणकाले परिव्ययणाद्वा परत, आगन्तुकत्वात् ॥ २० ॥

श्वो वा सवनीयेषु ॥ २१ ॥

यूपवेष्टनं भवति । तत्र हि वाजपेयशब्दो वर्त्तते । वा अग्नीषोमीय एव व्युद्ग्रन्थनं कर्त्तव्यम् । यूपसंस्कारत्वात्तस्य तदुद्देशेन विहितत्वात् ॥

उत्कीर्णसमाग्नौ गौधूमचषालः ॥ २२ ॥

यूपो भवतीति वाक्यशेषः । “गर्त्तवान्यूपोऽतीक्ष्णाग्नौ भवति” (श०ब्रा० ५-२-१-७) इति । तथा “गौधूमं चषालं भवति” (श०ब्रा० ५-२-१-६) इति श्रुतेः । गौधूमं गोधूमविकारमयं चषालं भवति ॥ २२ ॥

सुत्यादौ हिरण्यस्रजोऽपिनहन्ते ऽधिकृता

यजमानः पत्नी च सुत्यस्य तच्छब्दात् ॥ २३ ॥

हिरण्यमालिनो वाजपेयेन चरन्तीति श्रूयते । सुत्या च वाजपेय-  
शब्दस्य वाच्या ॥ २३ ॥

सर्वत्राविशेषात् ॥ २४ ॥

सर्वत्र वा हिरण्यमालित्वम् । सर्वा ह्ययं वाजपेय इति ॥ २४ ॥

एकधनप्रवेशनकाले सुरां नेष्टाऽपरेण प्रवेक्ष्य खरे करोति

सन्धिना पात्राण्याहृत्य पात्रे वालेन पुनानि ॥ २५ ॥

नेष्टेवाभिप्रवृत्तत्वात् ॥ २५ ॥

प्रातःसवनेतिग्राह्यान्गृहीत्वा षोडशिनं पञ्च चैन्द्रान् २६

ग्रहान् गृह्णाति ॥ २६ ॥

इति चतुर्दशाध्याये प्रथमा कण्डिका ।

ध्रुवसदामिति प्रतिमन्त्रमतिग्राह्यवद्भोमः ॥ १ ॥

पञ्चानामेन्द्राणाम् ॥ १ ॥

सप्तदशापरान् ॥ २ ॥

सोमग्रहान् गृह्णाति ॥ २ ॥

नेष्टा च तावतः सौरान् ॥ ३ ॥

चशब्दात् गृह्णाति ॥ ३ ॥

व्यत्यासं ग्रहणम् ॥ ४ ॥

“सोमग्रहमेवाध्वर्युर्गृह्णाति सुराग्रहं नेष्टैवमेवैनाव्यत्यासं गृह्णीतः”  
(श०ब्रा०५-१-२-१६) इति वचनात् ॥ ४ ॥

(१) अक्षानतिक्रमणं ग्रहाणाम् ॥ ५ ॥

कर्त्तव्यमिति शेषः ॥ ५ ॥

उपर्युपर्यक्षमध्वर्युर्धारयत्यधोधो नेष्टा  
सम्पृचाविति ॥ ६ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ६ ॥

विपृचावित्याहरतः ॥ ७ ॥

अध्वर्युर्नेष्टा च ॥ ७ ॥

हिरण्मयेन मधुग्रहं गृहीत्वा खरमध्ये सादयति ॥ ८ ॥  
ततः—

उक्थ्यादि ॥ ९ ॥

अतिरात्रपशूनुपाकृत्य वशापृश्निं मरुद्ग्रथ  
उज्जेषेभ्यः ॥ १० ॥

उपाकरोति । वशा रिक्ता । पृश्निश्चित्रा ॥ १० ॥

तदभावेऽपृश्निम् ॥ ११ ॥

पृश्न्यभावे अपृश्निमुपाकरोति ॥ ११ ॥

प्राजापत्यांश्च सप्तदश(२) श्यामतूपरान्  
वस्तान् ॥ १२ ॥

उपाकरोति ॥ १२ ॥

तद्गुणाभावे सर्वेषामेकदेशोऽपि ॥ १३ ॥

तद्गुणः स्यात् । एवं हि श्रूयते—“यद्येवः समृद्धाश्च विन्देदपि कति-  
पया एवेवः समृद्धाः स्युः” (श०ब्रा०५-१-३-१०) इति ॥ १३ ॥

वाच उत्तममेके ॥ १४ ॥

(१) सोमग्रहाणां सुराग्रहाणां च अक्षानामुल्लङ्घनं न कर्त्तव्य-  
मित्यर्थः ।

(२) श्यामश्चासौ तूपरश्चेति विग्रहः । तूपरः शृङ्गरहितो, वस्तः  
साण्डः, प्रजनयितेति यावत् ।



“तद्वैके वाच उत्तममालमन्ते” (श०ब्रा० ५-१-३-११) इति वचनात् सप्तदशं पशुमेके वाच आलमन्ते, एकं प्राजापत्यमिति विकल्पः । तस्य च नोपांशुत्वमप्राजापत्यत्वात् । अत्रैतद्विचिन्त्यते— किं सप्तदशपशुगणसाधनकमेकं कर्म, उत सप्तदशैतानि कर्माणीति । कुतः सन्देहः ? यदि कृतैकशेषाणां तद्धितः अयं चायञ्जैत्येकशेषीकृत्य तद्धितोत्पत्तिस्तदैकं कर्म । अथ तद्धितोत्तरकालमेकशेषः प्राजापत्यश्च प्राजापत्यश्च प्राजापत्या इति तदा सप्तदशकर्माणि । अत्र च चोदकाबाधेन वाक्यस्य वर्णनं कर्तव्यम् । प्रकृतावेकपशुनिष्पन्नेन हृदयादिगणेन यागाभिनिर्गृष्टिः कृता, इहापि तथैव क्रियते चेत् ? षोडशानामालम्भवैयर्थ्यम् । अथैकैकमवदानं गृहीत्वा एकादशसंख्या पूर्यते, तथापि सति षण्णामालम्भवैयर्थ्यप्रसङ्गः; न च चोदकानुग्रह इति । तस्मान्नैकशेषीकृतानां तद्धितोत्पत्तिर्युक्तरूपा । कृततद्धितानां त्वेकशेषत्वे नैव दोषो भवति । तस्मात्सप्तदशैतानि कर्माणीति । तेषां च सम्प्रतिपक्षदेवतैकत्वात्सकृत्प्रक्षेपः । नन्वेवमपि अवदानप्रदानान्तता न सम्भवति । तत्र चोदकबाध एव । नैव दोषः, अवदानस्य प्रदानान्ततानुग्रहे सति प्रधानाभ्यावृत्तिः प्राप्नोति । न चैषा गुणानुरोधेनेष्टेति । तस्मात्सकृत्प्रक्षेप इति । सकृत्प्रक्षेपं च दर्शयति “प्रजापतय इत्युपाऽं शूक्त्वा छागानाऽं हविषानुब्रूहीति प्रजापतय इत्येवोपाऽं शूक्त्वा छागानाऽं हविः प्रस्थितं प्रेष्येति वषट्कृते जुहोति” (श०ब्रा० ५-१-३-१४) इति । एतदाचार्येणापि प्रदर्शितमेव, “न द्रव्यमेवे गुणयोगादिति वात्स्यः” (का०सू० १-५-१३) इति ॥ १४ ॥

माहेन्द्रान्ते वशावपाचरणम् ॥ १५ ॥

माहेन्द्रग्रहयागाभ्यासान्ते वशावपाप्रचारः ॥ १५ ॥

अवदानैश्च द्वैधऽं शृतैः ॥ १६ ॥

वशावदानैश्च द्वैधऽं शृतैः प्रचारः “द्वेधावदानानि श्रपयन्ति” (श०ब्रा० ५-१-२-५) इति वचनात् । वशावदाद्वपाप्रचारोत्कर्षे द्वेधा श्रपणम् । स्वकाल एव प्रधानयागः ॥ १६ ॥

पूर्वैभ्यो देवतास्विष्टकृद्ग्रहामवद्यत्युत्तराणि विशेददाति ॥ १७ ॥

पूर्वाणि हृदयादीनि । उत्तराणि इयङ्गानि ॥ १७ ॥

वामदेव्यग्रहान्ते प्राजापत्यानाम् ॥ १८ ॥

वपाप्रचारः ॥ १८ ॥

स्रग्व्यूहनात्प्राग्धविषा ॥ १९ ॥

प्राजापत्यानां प्रचारः ॥ १९ ॥

यथान्यायं वोभयोः ॥ २० ॥

यथान्यायं वा उभयोः वपाहविषोः प्रचारो भवति । यथान्याय-  
शब्देन चोदकानुसरणमुच्यते नोत्कर्ष इति ॥ २० ॥

वशायाश्च ॥ २१ ॥

चोदकानुसार एव नोत्कर्ष इति । वाशब्दो विकल्पार्थः—विकल्पेन  
हेतच्छ्रूयत इति ॥ २१ ॥

ऐकध्यं च श्रपणम् ॥ २२ ॥

एकत्र श्रपणमवदानानामस्मिन्पक्षे ॥ २२ ॥

अदानं च विशे ॥ २३ ॥

त्र्यङ्गानाम् । विद्शब्देन प्रजोच्यते ॥ २३ ॥

माध्यन्दिनीयैः सह नैवारश्चरुर्वाहस्पत्यः सप्तद-  
शशरावः ॥ २४ ॥

माध्यन्दिनीयैः सवनीयैः सह नैवारश्चरुः सप्तदशशरावपरिमाणो  
वार्हस्पत्यः कर्तव्यः ॥ २४ ॥

तत्र चोदकप्राप्तेन चतुर्मुष्टिना निर्वापेन सप्तदशशरावो न भव-  
तीति अवश्यंभाविनि संख्यामुष्टिबाधे इदमाह—

संख्यामुष्टिनिवृत्तिः सामान्यात् ॥ २५ ॥

संख्यासामान्येन सप्तदशसंख्यया चतुःसंख्या निवर्त्यते, शरावैश्च  
मुष्टयः । कुत एतत् ? सामान्यात् । समानेहि समानस्य निवर्त्तकं भव-  
ति । यथा तैलं घृतस्येति ॥ २५ ॥

एवं प्राप्त आह—

न, यजतिशब्दात् ॥ २६ ॥

नैतदेवं संख्यामुष्टयोरुभयोरपि निवृत्तिरिति । किं कारणम् ? यजति-  
शब्दात् । यागे हि सप्तदशसंख्यशरावाणि श्रूयन्ते, चतुःसंख्या-  
मुष्टयश्च निर्वापे । न चान्यत्र श्रुतं सत्यपि सामान्येऽन्यस्य निवर्त्तकं  
भवति । न हि शिरोभ्यङ्गे श्रुतं तैलं भोजने घृतस्य निवर्त्तकं भवति ।  
कथं तर्हि चतुर्मुष्टिके निर्वापे सति सप्तदशशराव ओदनो भवति ?  
उच्यते, अर्थादन्यतरस्य निवृत्त्या भावितव्यम्—संख्याया मुष्टीनां वा ।  
न ह्यनिवृत्त्या सप्तदशशरावो भवति । तत्रापि संख्याया मुष्टीनां वा

निवृत्तिर्नोभयोः । तत्र मुख्यत्वात्संख्यानुग्रहः जघन्यत्वान्मुष्टिलोप इति ।  
संपादचतुःशरावपरिमाणेन पात्रेण निर्वापे क्रियमाने सप्तदशशराव  
ओदनो भवति । एवं मुष्टीनां लोपः संख्यानुग्रहश्च भवति । ननु च  
मुष्टयः प्रधानभूताः, संख्या गुणभूता । तदवश्यं कर्त्तव्ये बाधे वरं गुणो  
बाधितो न प्रधानमिति । अत्रोच्यते, न हि संख्यामुष्टयोरत्र गुणप्र-  
धानभावः । उभयोरपि हि निर्वापसम्बन्धः । संख्याया मुष्टिसम्बन्ध-  
विधाने मुष्टीनां च निर्वापसम्बन्धविधौ वैरूप्यलक्षणो वाक्यभेदः  
प्राप्नोति । तस्मादुभयोर्निर्वापसम्बन्धः । यश्च गुणयोः परस्परतो व्य-  
वच्छेद्यव्यवच्छेदकभावः सोऽर्थान्न शब्दादिति । न हि व्यवच्छेद्यमन्तरेण  
संख्याया निर्वापसम्बन्धो भवति । तस्मात्संख्यानुग्रहो मुष्टिलोपश्चेति  
सिद्धम् ॥ २६ ॥

सप्तदशसप्तदश शतानि ददाति गोबन्नाजावीनाम् ॥ २७ ॥  
प्रत्येकम् ॥ २७ ॥

सप्तदशवृषल्पो निष्ककण्ठयः ॥ २८ ॥

चतुःसौवर्णिको निष्कः कण्ठे यासां ता निष्ककण्ठयः ॥ २८ ॥

हस्तिवह्यकमहानसानाम्(१) ॥ २९ ॥

सप्तदशसंख्याविशिष्टानां दानम् ॥ २९ ॥

(२) जानेर्जातेश्चा सप्तदशगणपूरणात् ॥ ३० ॥

कुत एतत् ? सप्तदशसप्तदशान ददातीति श्रुतेः । भिन्नजातीयत्वे  
चैतद्भवतीत्यभिप्रायः ॥ ३० ॥

द्रव्येषु वा सप्तदशता ॥ ३१ ॥

न भिन्नजातीयेषु । एवं हि श्रूयते-सप्तदशसप्तदशानि ददातीति ।  
गोदानं च दक्षिणा सूचितं "महाभागा हि गावः" इति । तस्माद् गोद्रव्येषु  
सप्तदशता ॥ ३१ ॥

इति चतुर्दशाध्याये द्वितीया कण्डिका ।



(१) महानसो रथ उच्यते ।

(२) यावद्गवाश्वाजाविजातीयसप्तदशगणाः पूर्यन्ते तावद्ददाती-  
ति भावः ।

मरुत्वतीयान्त इन्द्रस्य वज्र इति रथावहरणम् ॥ १ ॥

तच्च रथवाहनात् । तस्य च प्रदेशान्तरे दृष्टार्थत्वात् । रथावहरणं करोतीति अवपूर्वश्च हरतिरवतारणे प्रवर्त्तते ॥ १ ॥

दक्षिणेन चात्वालमावर्त्तयति वाजस्येति धूर्गृहीतम् ॥ २ ॥

रथमावर्त्तयति चात्वालस्य दक्षिणतो वाजस्येत्यनेन मन्त्रेण ॥ २ ॥

अश्वान्प्रोक्षत्यपोऽवनीयमानान्स्नातान्वागतानप्स्व-  
न्तरिति ॥ ३ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ३ ॥

देवीराप इति वा प्रोक्षति ॥ ४ ॥

समुच्चयो वा ॥ ५ ॥

मन्त्रयोर्भवति । एवमपि हि श्रूयते ॥ ५ ॥

दक्षिणं युनक्ति वातो वेति ॥ ६ ॥

अनेन मन्त्रेण रथे ॥ ६ ॥

उत्तरं वातरुहा इति ॥ ७ ॥

युनक्तीति वर्त्तते ॥ ७ ॥

दक्षिणाप्रष्टिं (१)जवो यस्मि इति ॥ ८ ॥

दक्षिणाप्रष्टिं दक्षिणस्य द्वितीय उच्यते ॥ ८ ॥

(२)अयुक्तश्चतुर्थोऽनुगच्छति सर्वयन्त्री ॥ ९ ॥

यन्त्रीति कविकापर्याणाद्युपेतः ॥ ९ ॥

बार्हस्पत्यमेनानाघ्रापयति वाजिन इति ॥ १० ॥

अनेन मन्त्रेण । बार्हस्पत्यो नैवारचरुस्तम् अश्वानवघ्रापयति । अवघ्राणं चाश्वसंस्कारो वाक्यशेषात्—“तद्यदश्वानवघ्रापयति वीर्य-  
मेवैष्वेतद्दधाति” (श० ब्रा० ५-१-४-१५) इति । स चायमाजिघाषनार्थः  
संस्कारः । ततश्च विस्मरणे तदुत्तरकालं न भवति ॥ १० ॥

चतुर्युजो युनक्त्यपरांस्तूष्णीं बहिर्वेदि षोडश ॥ ११ ॥

स्थान् । योजनक्रियाशेषत्वात् मन्त्रप्राप्तिर्मा भूदिति तूष्णीमि-  
त्युच्यते ॥ ११ ॥

देवस्याहमिति ब्रह्मा रथचक्रमारोहत्युत्करे नाभि-  
मात्रे स्थाणौ स्थितम् ॥ १२ ॥

(१) धुर्यापेक्षया प्रकृष्टं देशमश्नातीति प्राष्टर्वाहो युग्य इत्यर्थः ।

(२) मुखरीवल्लवाचतुःकटपल्याणादिसर्वयन्त्रोपेतः सर्वयन्त्रातिश्रूयते ।

स्थानुः खडकमुच्यते ॥ १२ ॥

ऐन्द्राः क्षत्रियस्य चक्रदुन्दुभ्याः ॥ १३ ॥

क्षत्रियस्य चक्रारोहणदुन्दुभिवादानावहरणमन्त्रा ऐन्द्रा भवन्ति ॥ १३ ॥

सप्तदश दुन्दुभीनासजत्यनुवेदि पश्चादाग्नीध्रात् ॥ १४ ॥

आग्नीध्रमपरेण सप्तदशदुन्दुभीनवल्लयति अनुवेदि ॥ १४ ॥

बृहस्पते वाजमित्येकं दुन्दुभिमाहन्ति तूष्णीमितरान् १५

आहन्तीति वर्त्तते । तत्र च तूष्णीमिति मन्त्रनिवृत्त्यर्थमाह ॥ १५ ॥

क्षत्रियः सप्तदशेषुप्रव्याधानस्यति तीर्थादुदीचः ॥ १६ ॥

इषुप्रव्याध इषुप्रक्षेप उच्यते । तीर्थादारभ्य सप्तदशेषुप्रक्षेपान्प्रक्षि-  
पतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अन्त्ये मिनोत्यौदुम्बरीः शाखाम् ॥ १७ ॥

अन्त्ये प्रक्षेपे शाखामौदुम्बरीं निखनति ॥ १७ ॥

देवस्याहामिति यज्युक्तमारोहति यजमानः ॥ १८ ॥

यज्युक्तं रथं यजमानो देवस्याहामित्यनेन मन्त्रेण आरोहति ॥ १८ ॥

अध्वर्योश्च तूष्णीं ब्रह्मचार्यन्तेवासी वा वाचनाय ॥ १९ ॥

चशब्दाद्यज्युक्तं रथन्तरमध्वर्योर्ब्रह्मचारी अध्वर्युणा य उपनीतः  
तस्य वाऽन्तेवासी शिष्यो यजमानवाचनायारोहति ॥ १९ ॥

इतरेषामेकस्मिन् राजन्यो वैश्यो वा सौरप्रतिग्रहाय ॥ २० ॥

आरोहतीति वर्त्तते । इतरेषां रथानां राजन्यवैश्ययोरन्यतर एक-  
स्मिन्नारोहति सौरप्रतिग्रहणाय ॥ २० ॥

आजिः शीघ्रं यन्ति ॥ २१ ॥

आजिशब्देन स्पर्धोच्यते । स्पर्धया अहमहमिकया शीघ्रं  
यावन्ति ॥ २१ ॥

वाजिन इति वाचयति ॥ २२ ॥

ब्रह्मचार्यन्तेवासी वा यजमानम् ॥ २२ ॥

इति चतुर्दशाध्याये तृतीया कण्डिका ।

ब्रह्मा त्रिः सामानि गायति ॥ १ ॥

त्रिस्सामगानं करोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

दुन्दुभीन्वादयन्ति ॥ २ ॥

बहुवचनोपदेशात् प्रकृता अप्रकृताश्च ॥ २ ॥

एष स्य इति प्रत्यृचं जुहोति ॥ ३ ॥

धावत्स्वेवैष स्य इति प्रत्यृचमाहुतीजुहुयात् ॥ ३ ॥

अनुमन्त्रयते वा ॥ ४ ॥

तानेव धावतोऽश्वान् । “अथैताभ्यां जगतीभ्यां जुहोति, वाऽनु वा मन्त्रयते” (श०ब्रा०५-१-५-१८) इति वचनात् ॥ ४ ॥

उत्तरेण च ऽयृचेन ॥ ५ ॥

चशब्दाज्जुहोति अनुमन्त्रयते वा । “अथोत्तरेण ऽयृचेन जुहोति वाऽनु वा मन्त्रयते” (श०ब्रा०५-१-५-२१) इति वचनात् । अलन्नियोगार्थं पृथग्योगकरणम् ॥ ५ ॥

सुन्वन् जयति ॥ ६ ॥

सुन्वन्व्यजमानो जिनातीतरान् रथान् ॥ ६ ॥

शाखां प्रदक्षिणं कृत्वा यन्ति ॥ ७ ॥

औदुम्बरीः शाखाम्प्रदक्षिणं कृत्वा आगच्छन्ति रथैः ॥ ७ ॥

आगतेषु ब्रह्मावरोहति देवस्याहमिति ॥ ८ ॥

सर्वेष्वगतेषु रथचक्रात् ब्रह्माऽवरोहति देवस्याहमित्यनेन मन्त्रेण ॥ ८ ॥

एषा ह व इति मन्त्राहतमवहरते ॥ ९ ॥

दुन्दुभिम् ॥ ९ ॥

तूष्णीमितरान् ॥ १० ॥

दुन्दुभीनवहरत इति ॥ १० ॥

अवरुह्य नैवारमालभते तीर्थे स्थितमामा वाजस्येति ११

यजमानोऽवरुह्य रथात् चात्वालोत्करावन्तरेण तीर्थे तस्मिन् स्थितं नैवारं चरुम् आमामावाजस्येत्यनेन मन्त्रेणालभते ॥ ११ ॥

यजुर्युक्तानाघ्रापयति वाजिन इति ॥ १२ ॥

यजुर्युक्तांस्त्रीनश्वाभैवारमाघ्रापयति वाजिन इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १२ ॥

चतुर्थं युक्त्वाऽध्वर्यवे ददाति ॥ १३ ॥

चतुर्थमश्वं युक्त्वाऽध्वर्यवे रथं ददाति ॥ १३ ॥

सर्वेभ्यः षोडश ॥ १४ ॥

सर्वेभ्य एवविभ्यः षोडश रथान् ददाति ॥ १४ ॥

अध्वर्युयजमानौ मधुग्रहः सौरप्रतिग्रहाय प्रयच्छत  
उत्तरस्यां वेदिश्रीणा उपविष्टाय ॥ १५ ॥

सौरप्रतिग्रहीता च राजन्यो वैश्यो वा योऽसौ रथमारुहः ॥ १५ ॥

नेष्टा च सौरान्पश्चिमेन निर्हृत्य शालामपरेण हृत्त्वैकं  
प्रयच्छन्नाहानेन त इमं निष्क्रीणामीति ॥ १६ ॥

नेष्टा च सौरग्रहान् पश्चिमेन हविर्धानद्वारेण निर्हृत्य शालामपरेण  
हृत्त्वैकं सौरप्रतिग्रहाय प्रयच्छन्नाहानेन त इमं निष्क्रीणामीति । ततः  
सर्वानेव सौरग्रहान्प्रयच्छति । मधुग्रहमादत्ते ॥ १६ ॥

ब्रह्मणे मधुग्रहं ददाति सपात्रम् ॥ १७ ॥

ग्रहशब्दस्य द्रव्यविषयत्वात् सपात्रमित्युच्यते ॥ १७ ॥

तः स यथेष्टं कुरुते ॥ १८ ॥

ददातीति वाऽन्यत्रासिञ्चति वा पिबति वेति ॥ १८ ॥

द्वादश सुबाहुतीर्जुहोत्यापये स्वाहेति प्रातिमन्त्रं  
वाचयति वा ॥ १९ ॥

विकल्पः, श्रुतेः । वाचनपक्षेऽपि द्वादशसंख्या यथा स्यादिति  
द्वादशग्रहणम् ॥ १९ ॥

षड् वोत्तराः ॥ २० ॥

जुहोति वाचयति वा । “अथ षट् कल्मीकुंजुहोति वा वाचयति वा”  
( श० ब्रा० ५-२-१-३ ) इति श्रूयते ॥ २० ॥

नेष्टा पत्नीमानेभ्यन्कौशं वासः परिधापयति चण्डातकं  
दहरं वा ॥ २१ ॥

परिधापयतीति कारित्वादध्येषणाऽत्र भवति । चण्डातकं चलनक  
उच्यते । एवं ह्यभियुक्तोपदेशः—अर्धोरुकं विलासिन्या वासश्चण्डातकं  
विदुः । दहरं तु कौपीनम्, दहरशब्दस्य अल्पवाचकत्वात् ॥ २१ ॥

अन्तरं दीक्षितवसनात् ॥ २२ ॥

परिधापयति कौशम् ॥ २२ ॥

निश्रयणीं यूप उच्छ्रयत्युत्तरां दक्षिणां वा ॥ २३ ॥

“स दक्षिणत उदङ्गरोहेदुत्तरतो वा दक्षिणा” ( श०ब्रा०५-२-१-२ )  
इति वचनात् ॥ २३ ॥

आरोक्ष्यन् जायामामन्त्रयते जाय एहि स्वो रोहा-  
वेति रोहावेति प्रत्याह प्रजापतेरित्यारोहतः ॥ २४ ॥

जायापती ॥ २४ ॥

स्वरिति गौधूममालभते ॥ २५ ॥

चषालम् ॥ २५ ॥

शिरसा यूपमुज्जिहीते ऽमृता इति ॥ २६ ॥

अनेन मन्त्रेण यूपोच्छ्रयमुज्जिहीते ॥ २६ ॥

अस्मे व इति दिशो वीक्षते ॥ २७ ॥

यजमानः ॥ २७ ॥

(१) सप्तदशाश्वत्थपत्रोपनद्धानूषपुटानुदस्यन्त्यस्मै  
विशः ॥ २८ ॥

प्रजाः ॥ २८ ॥

प्रतिगृह्णात्येनान् ॥ २९ ॥

तांश्च यजमानः प्रतिगृह्णाति ॥ २९ ॥

नमो मात्र इति भूमिमवेक्षते, सरुक्मे वस्तचर्मण्य-  
वरोहति, भूमौ वा ॥ ३० ॥

सरुक्मायामेव । भूमिग्रहणं सरुक्मार्थमेव, न ह्यन्यथावाच्यमर्थ-  
प्राप्तत्वात् ॥ ३० ॥

उत्तरवेदिमपरेणौदुम्बरीमासर्द्धौ वस्तचर्मणा स्तृ-  
णातीयं त इति ॥ ३१ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ३१ ॥

सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति यन्तासीति ॥ ३२ ॥

बाहुगृहीतं यजमानमासन्ध्यामुपवेशयति यन्तासीत्यनेन मन्त्रेण ॥ ३२ ॥

नीवारेण प्रचरति ॥ ३३ ॥

अस्मिन्नवसरे ॥ ३३ ॥

(१) यजमानपुत्रादयो यजमानाय क्षारमृत्तिकायाः पुटान् सप्तद-  
शाश्वत्थपत्रैर्बद्धानूषैः क्षिपन्तीत्यर्थः ।



प्राक्स्विष्टकृत औदुम्बरे पात्रेऽप आसिच्य पयश्च ॥ ३४ ॥  
सप्तानां षड्वर्गाणां पयोऽत्रासिच्यते ॥ ३४ ॥

सप्तदशान्नान्यावपति ॥ ३५ ॥

यावत्समुति वा ॥ ३६ ॥

तच्च—

एकवर्जम् ॥ ३७ ॥

एकमन्नं वर्जयित्वा ॥ ३७ ॥

अभोजनं तस्योच्छ्वासात् ॥ ३८ ॥

तस्य चाभोजनमुच्छ्वासात् यावज्जीवमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

स्रुवेण सम्भृताज्जुहोति वाजस्येममिति प्रति-  
मन्त्रम् ॥ ३९ ॥

सप्तैतानि जुहोति कर्माणि । ततश्च सप्तानां षड्वर्गाणां पयोऽत्रासि-  
च्यते । सप्त औषधचतुर्मुष्टिकानि भवन्ति चोदकानुग्रहाय । अपां  
चाज्यधर्मो भवति वर्णसामान्यात् ॥ ३९ ॥

शेषेणाभिषिञ्चति यजमानं देवस्य त्वेति ॥ ४० ॥

मन्त्रेण । शेषश्च हुत शेषः ॥ ४० ॥

सरस्वत्यै वाचस्थाने विश्वेषां त्वा देवानाम् ॥ ४१ ॥

प्रयोगः ॥ ४१ ॥

सरस्वत्यै त्वेति वा ॥ ४२ ॥

सम्राडयमसावित्याह नामग्रहं त्रिरुचैः ॥ ४३ ॥

एवमेव श्रुतत्वात् ॥ ४३ ॥

अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवाकं द्वादशवत्कृत्वा नैवार-  
स्विष्टकृदिडं करोति माहेन्द्रादि च ॥ ४४ ॥

द्वादशवदिति जुहोति वा वाचयति वा । अत्रापि हि श्रूयते—  
“अथोज्जितीर्जुहोति वाचयति वा” (श० ब्रा० ५-२-२-१६) ॥ ४४ ॥

अवरुह्य गच्छति स्तोत्राय प्रहितः ॥ ४५ ॥

“तुंस्तोत्राय प्रमीवति स उपावरोहति सोऽन्ते स्तोत्रस्य भवत्यन्ते  
शस्त्रस्य” (श० ब्रा० ५-२-२-२१) इति ॥ ४५ ॥

उज्जितिभ्यो वोत्तरो माहेन्द्रः ॥ ४६ ॥

भवति । ततः स्विष्टकृदिङं करोति ॥ ४६ ॥

षोडश्यन्ते स्तोत्रं चमसैरेव ॥ ४७ ॥

षोडशिग्रहयागान्ते स्तोत्रं चमसैरेव भवति । ग्रहो न भवत्येवकारकरणात् ॥ ४७ ॥

ऋत्विक्चमसेषु सप्तदशावनयति ॥ ४८ ॥

सप्तदशसोमग्रहान् ऋत्विक्चमसेष्ववनयति । इयांस्तु विशेषः ॥ ४८ ॥

द्वौ द्वौ ॥ ४९ ॥

अवनयति ॥ ४९ ॥

एकन्नेष्टुः ॥ ५० ॥

चमसेऽवनयति ॥ ५० ॥

उदवसानीयान्ते यूपवेष्टनान्यध्वर्यवे ददाति ॥ ५१ ॥

वासांजि ॥ ५१ ॥

यथोपयुक्तः हिरण्यसूजः ॥ ५२ ॥

दीयन्ते । या यस्य हिरण्यसूक् उपयुक्ता ॥ ५२ ॥

इति चतुर्दशाध्याये चतुर्थी कण्डिका ।

इति श्रीकर्मोपाध्यायकृते कात्यायनसूत्रभाष्ये

वाजपेयश्चतुर्दशाध्यायश्च समाप्तः ।

## पञ्चदशोऽध्यायः ।

श्रुतिमन्त्रपाठानुसारिणाऽऽचार्येण वाजपेयोऽनुविहितः । इदानीमवसरप्राप्तो राजसूयोऽनुविधेयः । तदर्थं सूत्रम् ।

राज्ञो राजसूयः ॥ १ ॥

भवतीति सूत्रशेषः । स चायं राजशब्दः क्षत्रियजातिनिमित्तः प्रदेशान्तरे दृश्यते । तस्य यत्कर्म स्मृतिविहितं तद्राज्यमित्युच्यते । किं च तत् ? जनपदपुरपरिपालनादि ।

ननु च राज्ययोगाद्राजशब्दप्रयोगः सार्वभौमः । तद्युक्ते ह्यक्षत्रियेऽपि राजशब्दं प्रयुज्यते जना इति—राज्यं यः करोति स राजेति । एवं

च कृत्वा राजसूय एवावेष्ट्यां दर्शनं भवति—“यदि ब्राह्मणो यजेत बार्ह-  
स्पत्यं मध्ये निधायानुतिमानुतिं हुत्वा तमभिधारयेत् यदि राजसूय ऐन्द्रं  
यदि वैश्यो वैश्वदेवम्” इति त्रयाणामपि वर्णानामधिकारं दर्शयति ।  
तत्कथम् ? यदि राज्यस्य कर्त्ता राजा तदैवमुपपद्यते ।

अत्रोच्यते । न राज्यकर्त्ता राजेति शक्यते वक्तुम् । न ह्यत्र  
प्रत्ययलोपः प्रातिपदिकस्य प्रत्यापत्तिर्वा स्मर्यते । राजशब्दान्तु कर्मणि  
व्यङ्गप्रत्ययो विधीयते । तेन राज्ञः कर्म राज्यमिति शक्यते वक्तुं, न राज्य-  
स्य कर्त्ता राजेति । यच्चावेष्ट्यां ब्राह्मणादीनां दर्शनमुक्तं, तद्वाजसूयाद्-  
बहिरन्नाद्यकामस्यावेष्टिर्विहिता तद्विषयमिति । यत्त्वेकदेशे जातौ राजश-  
ब्दप्रयोगो योगात्सार्वभौम इति । अत्र ब्रूमः, एकदेशेऽपि शब्दशक्तिमन्त-  
रेण प्रयोगोऽनुपपन्न एव । सार्वभौमस्तु प्रयोग उपचारवृत्त्या राज्ञः कर्म  
कुर्वन् राजेव राजेत्युच्यते इति । तथा च समानचोदनायां दृश्यते “न  
स्माद्राष्ट्रचक्ष्वमेधेन यजेत क्षत्रिययज्ञ उ वा एष यदक्ष्वमेध” इति । तथा  
“तस्माद्ब्राह्मणक्षत्रियमघस्तादुपास्ते राजसूये यजमानं सन्तमृत्त्विक्ष्वे-  
न” इति क्षत्रियस्य राजसूयं दर्शयति ॥ १ ॥

अनिष्टिनो वाजपेयेन ॥ २ ॥

तस्माद्वाजपेयेनेष्टु न राजसूयेन यजेतेति श्रुतेः ॥ २ ॥

इष्टिसोमपशवो भिन्नतन्त्राः कालभेदात् ॥ ३ ॥

अनुमत्यादय इष्टयः पवित्रादयः सोमाः मल्हादयः पशव एते भिन्न-  
तन्त्रा भवन्ति । कुत एतत् ? कालभेदात् । भिन्नकालीनं ह्येषां विधा-  
नमिति । ननु च कालभेदात् भेद उक्त एव । किमुच्यते कालभेदादिति ?  
सत्यमेवं, फलैक्यप्रज्ञापनार्थमिदमुच्यते कालभेदाद्भेदो न फलभेदादि-  
ति । तत्कुतः ? राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति राजसूयस्य सकल-  
कालसम्बन्धः । राजसूयशब्दश्च यजतिशब्दसामानाधिकरण्याद्यजतिषु  
वर्त्तते । तेन च सर्वयजतीनामेकं फलमिति ॥ ३ ॥

पवित्रश्चतुर्दीक्षः ॥ ४ ॥

स च सोमयागो दीक्षासम्बन्धात् ॥ ४ ॥

सहस्रदक्षिणः ॥ ५ ॥

एवं चांश्वदाभ्यग्रहणं तिस्रोऽनूयन्ध्याख्यैघातवी चात्र भवन्तीति ॥५॥

माधीपक्षयजनीये दीक्षा ॥ ६ ॥

माघपौर्णमास्या उपरिष्ठात्पक्षे गते यद्यजनीयं तत्र दीक्षा । फाल्गु-  
नावतारप्रतिपदीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तदन्ते पूर्णाहुतिर्गृहेष्विच्छतो वरदाक्षिणा ॥ ७ ॥

“स यदि कामयेत जुहुयादेतां यद्यु कामयेतापिनाद्रियेत” इति वचनादिच्छत इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

द्वयः प्रभृत्यन्वहं पञ्चोत्तराणि ॥ ८ ॥

हवींषि भवन्तीति शेषः । अथ श्वोभूते अथश्वो भूत इति वचनात् अन्वहमेकैकम् ॥ ८ ॥

तान्याह—

अष्टाकपालोऽनुमत्यै ॥ ९ ॥

पुरोडाशो भवतीति शेषः ॥ ९ ॥

शम्यायाः पश्चाद्द्विविष्यशन्नं स्रुवे कृत्वा दक्षिणा-  
ग्न्युल्मुकमादाय दक्षिणा गत्वा स्वयं प्रदीर्ण ईरिणे  
चाग्नौ जुहोत्येष ते निर्ऋत इति ॥ १० ॥

शम्यायाः पश्चाद्द्विविष्येषु यदवसीयन्ते तण्डुला वा पिष्टं वा तत्  
स्रुवे कृत्वा दक्षिणाग्न्युल्मुकं गृहीत्वा दक्षिणां दिशं गत्वा स्वयं प्रदीर्णं  
कुत्सारे ईरिणे वोषरे अग्नौ जुहोत्येषते निर्ऋत इति मन्त्रेण । अग्निप्र-  
हणाच्चेति कर्त्तव्यताव्युदासः ॥ १० ॥

अनपेक्षमेत्यानुमतस्य संवपनादि करोति ॥ ११ ॥

संवपनादिप्रहणाच्च ईक्षणान्त एतद्भवति ॥ ११ ॥

वासो देयम् ॥ १२ ॥

आनुमतस्य दक्षिणा ॥ १२ ॥

हिरण्यमाग्नावैष्णवे ॥ १३ ॥

पुनरुत्सृष्टो गौरग्रीषोमीये ॥ १४ ॥

अनङ्वान् साण्ड ऐन्द्राग्ने ॥ १५ ॥

देयः ॥ १५ ॥

गौराग्रयणे ॥ १६ ॥

देयः । गौरैवाग्रयणे भवति । अतश्च गवाग्रयणं यवाग्रयणं व्रीह्याग्र-  
यणं विशेष्यते, न सौम्याग्रयणमिति ॥ १६ ॥

चातुर्मास्यप्रयोगः फाल्गुन्याम् ॥ १७ ॥

भवतीति शेषः । चातुर्मास्यशब्दो धर्मातिदेशार्थो नैतानि चातुर्मा-  
स्यानि । चातुर्मास्यवद्राजसूययागा एते । अतश्च नित्यानामपि क्रिया  
भवति । नैतैः कृतत्वमचातुर्मास्यत्वात् ॥ १७ ॥

पौर्णमासेन कृष्णपक्षानेत्यामावास्याेन शुक्ला-

ना शुनासीरीयात् ॥ १८ ॥

अत्रापि दर्शपौर्णमासवद्राजसूये एवायं न दर्शपौर्णमासाविति ॥ १८ ॥

पवित्रदीक्षास्थाने शुनासीरीयम् ॥ १९ ॥

भवतीति सूत्रशेषः ॥ १९ ॥

(१) पञ्चवातीयमाहवनीयं प्रतिदिशं व्युह्य मध्ये

च स्तुवेणाग्निषु जुहोत्यग्निनेत्रेभ्य इति प्र-

तिमन्त्रम् ॥ २० ॥

पञ्चवातीयमिति कर्मणो नामधेयम् । होममन्त्राणां लिङ्गेन व्यवस्था ॥ २० ॥

(२) उत्तराः समस्य ये देवा इति प्रतिमन्त्रम् ॥ २१ ॥

जुहोतीति शेषः । समस्य चाग्नीनिति ॥ २१ ॥

त्रियुक्तोऽश्वरथो दक्षिणा ॥ २२ ॥

त्रिमिरश्चैर्युक्तो रथो दक्षिणा ॥ २२ ॥

व्याधितस्याप्येवम् ॥ २३ ॥

व्याधिगृहीतस्यापि पञ्चवातीयं भवति ॥ २३ ॥

इन्द्रतुरीयम् ॥ २४ ॥

व्याख्यास्यत इति शेषः । एतच्च काण्वानां श्वो भूतेषु पठ्यते ॥ २४ ॥

आग्नेयः ॥ २५ ॥

वारुणो यवमयश्चरुः ॥ २६ ॥

अन्यत्रापि ॥ २७ ॥

वारुणो यवमय एव भवति ॥ २७ ॥

रौद्रश्च गावेधुकः ॥ २८ ॥

अशब्दादन्यत्रापि रौद्रो गावेधुको भवति ॥ २८ ॥

बाहिनि दध्यैन्द्रम् ॥ २९ ॥

(१) फाल्गुनशुक्लप्रतिपद्येव पञ्चवातयिसंज्ञकं वक्ष्यमाणं कर्म भवति । खरमध्यस्थं हस्तप्रेरित एव खरमध्य एव प्राच्यादिदिक्षु स्थापयित्वा मध्ये चावशिष्य पञ्चस्वाग्निषु जुहोतीत्यर्थः ।

(२) प्रतिदिशं व्युह्यमाहवनीयमेकत्र कृत्वा उत्तराः पञ्चाहुतीर्जुहोतीत्यर्थः ।

या गौर्वहति स्कन्धेन सा वहिनीत्युच्यते । तदीयं दध्यैन्द्रं भवति ॥२९॥  
इति पञ्चदशाध्याये प्रथमा कण्डिका ।

अपामार्गहोमः ॥ १ ॥

व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । इन्द्रतुरीयाच्च श्वो भूते काण्वानां  
पठ्यते ॥ १ ॥

रूवे पालाशे वैकङ्कते वापामार्गतन्दुलान् कृत्वा ॥२॥  
तेनैव सर्वहोमः कर्त्तव्यः ॥ २ ॥

अग्न्यम्बकवद्दिगग्नी ॥ ३ ॥

अग्निर्दक्षिणाग्निर्विगुदीची ॥ ३ ॥

प्राची वा ॥ ४ ॥

स यदि प्राडित्वा जुहोति प्राचः रूवमस्यति यद्युदडित्वा जुहो-  
त्युदञ्च ४ रूवमस्यतीति श्रूयते । अत्र च गमनमात्रे विकल्पः । वितानं  
तु प्राड्मुखमेव ॥ ४ ॥

अग्ने सहस्वेत्युल्मुकादानम् ॥ ५ ॥

अन्वाहार्यपचनात् ॥ ५ ॥

देवस्य त्वेति जुहोति ॥ ६ ॥

प्राङ्मुदङ् वा गत्वा ॥ ६ ॥

रक्षसां त्वेति रूवमस्यति तां दिशं यस्यां

जुहोत्यवधिष्म रक्ष इत्यायन्त्यनपेक्षम् ॥ ७ ॥

अभिचर्यमाणोऽपि तां दिशं गत्वाभिचरतो नामादिशेद्धोमः रूव-  
प्रासनागमनेषु । स चायं नामादेशो रक्षःशब्दस्य स्थाने भवति । अ-  
मुमसाविति च ॥ ७ ॥

त्रिषंयुक्तेषु ॥ ८ ॥

कर्मोच्यते ॥ ८ ॥

आग्नावैष्णव ऐन्द्रावैष्णवो वैष्णवो वामनो दक्षिणा ॥९॥

लिङ्गग्रहणे गौः सर्वत्र ॥ १० ॥

भवति ॥ १० ॥

आग्नापौष्ण ऐन्द्रापौष्णः पौष्णः श्यामो दक्षिणा ॥११॥

अस्यापि श्वो भूते काण्वपाठात् ॥ ११ ॥

अग्नीषोमीय ऐन्द्रासौम्यः सौम्यो बभ्रुर्दक्षिणा ॥१२॥

अस्यापि श्वो भूत एव काण्वीयायां पठ्यते ॥ १२ ॥

एकादशकपालः प्रथमः प्रथमश्चरव इतरे ॥ १३ ॥

भवन्ति ॥ १३ ॥

वैष्णवस्त्रिकपालो वा ॥ १४ ॥

भवति चरुर्वा ॥ १४ ॥

इवो वैश्वानरो द्वादशकपालो वारुणश्चैकतन्त्रे ॥ १५ ॥

भवत इति शेषः ॥ १५ ॥

इवो वैकः ॥ १६ ॥

भवतीति विकल्पः ॥ १६ ॥

ऋषभः पूर्वस्य दक्षिणा कृष्णं वास उत्तर-

स्याभावेऽकृष्णम् ॥ १७ ॥

तन्त्रभेदे चैतज्जवति । ऐकतन्त्रे तु चोदकपरिप्राप्त्यान्वाहार्य इति ॥ १७ ॥

इति पञ्चदशाध्याये द्वितीया कण्डिका ।

द्वादशोत्तराणि रत्नहवीषि ॥ १ ॥

भवन्ति । द्वादशग्रहणं क्रियते । चतुर्गृहीतस्यापि श्वो भूतेऽनुष्ठानं यथा स्यादिति ॥ १ ॥

प्रतिगृहमैकैः श्वः इवः ॥ २ ॥

कर्त्तव्यम् ॥ २ ॥

समारूढनिर्मथितेऽग्रये नीकवते सेनान्यः ॥ ३ ॥

गृहे ॥ ३ ॥

बार्हस्पत्यश्चरुः पुरोहितस्य ॥ ४ ॥

गृह इति सर्वत्रानुवर्त्तते ॥ ४ ॥

ऐन्द्रो यजमानस्य ॥ ५ ॥

एकादशकपालो यजमानस्य ॥ ५ ॥

अदित्यै महिष्याः ॥ ६ ॥

अदित्यै चरुर्महिष्याः ॥ ६ ॥

वारुणः सूतस्य ॥ ७ ॥

सुतश्चाश्वसारथिः ॥ ७ ॥

मारुतो ग्रामण्यः ॥ ८ ॥

सप्तकपालः । ग्रामणीर्महत्तरः ॥ ८ ॥

७ का०

सावित्रः क्षत्तुः ॥ ९ ॥

अष्टाकपालो द्वादशकपालो वा । क्षत्ता प्रतीहारो दूतो वा ॥ ९ ॥

आश्विनः सङ्ग्रहीतुः ॥ १० ॥

सङ्ग्रहीता रथयोजयिता ॥ १० ॥

पौष्णो भागदुघस्य ॥ ११ ॥

भागदुघो भोजयिता ॥ ११ ॥

रौद्रो यजमानस्याक्षावापगोविकर्त्तृगृहेभ्यो गवेधुकानाम् ॥ १२ ॥

आहरणं कृत्वा । अक्षावापोऽक्षक्षेता । अक्षगोमेत्यपरे । गोविकर्त्तो  
हालिकः ॥ १२ ॥

चतुर्गृहीतं जुषाणोऽध्वाज्यस्य वेत्विति दूतस्य ॥ १३ ॥

निर्ऋतः परिवृत्यै कृष्णवीहीणां नखनिर्भिन्नानां द-  
र्विहोमे एष ते निर्ऋत इति जुहोति वषट्कृते वा ॥ १४ ॥

ततश्च विकल्पोऽयम् ॥ १४ ॥

यथासंख्यं दक्षिणा हिरण्यं शितिपृष्ठर्षभो धेनुरश्वः  
पृषच्छयेतोऽनङ्वान्यमावभावेनूर्ध्वजौ इयामस्त्रिदक्षिणो  
रौद्रः शितिबाहुः शितिबालयोरन्यतरः ॥ १५ ॥

शितिबाहुः श्वेतसक्थिः शितिबालः श्वेतपुच्छः तयोरन्यतरः ॥ १५ ॥

असिनस्वरः ॥ १६ ॥

नखरोऽपरिवारः ॥ १६ ॥

वालदामषट्कमक्षावपणम् ॥ १७ ॥

अक्षा उप्यन्ते यस्मिंस्तदक्षावपणम् ॥ १७ ॥

उत्तरस्याऽप्युक्षणबोष्टितं धनुः ॥ १८ ॥

अप्युक्षणशब्देन स्तायवमिधीयते । अजगरचर्मैत्यपरे ॥ १८ ॥

चर्मतूण्यः सेषुकाः ॥ १९ ॥

सहेषुभिः । चर्मतूण्यश्चर्ममय्यो भस्त्रा उच्यन्ते ॥ १९ ॥

लोहित उष्णीषः ॥ २० ॥

कृष्णापस्तर्प्यपहतोत्तमस्य ॥ २१ ॥

जीर्णा अपहता अपस्तरी कृष्णा गौरुत्तमस्य दक्षिणा ॥ २१ ॥

परिवृत्तीं चाह माऽमेघेशायां वात्सीदिति ॥ २२ ॥



मत्स्वाम्ये मा वात्सीरित्येतदुक्तं भवति । ततश्चासौ ब्राह्मणगृहं प्र-  
विशति । तत्र राज्ञो न स्वाम्यमिति ॥ २२ ॥

सौमारौद्रोऽतश्चरुः शुक्लापयसि शुक्लवत्सायाः ॥ २३ ॥

सैव दक्षिणा ॥ २४ ॥

अनूचानोऽप्ययशा यजेत ॥ २५ ॥

अनेन ॥ २५ ॥

किलासाबाधं तु ॥ २६ ॥

किलासाशब्देन व्याधिविशेष उच्यते । तदुवाधमिच्छंश्च यजते ।  
तुशब्दश्चार्थः ॥ २६ ॥

मित्राबार्हस्पत्यश्चरुः ॥ २७ ॥

इवो भूते भवतीति शेषः ॥ २७ ॥

बार्हस्पत्यमाविश्रित्याद्वर्त्थी या स्वयं भग्ना प्रा-  
च्युदीची वा शाखा तत्पात्रेणापिदधाति ॥ २८ ॥

बार्हस्पत्यं चरुम् ॥ २८ ॥

विनाटाद्रथपर्युढान्नवनीतः स्वयं जातमाज्यमासिच्य  
पात्रे तस्मिन्स्थविष्ठांस्तण्डुलानामित्रायावपाति ॥ २९ ॥

विनाटो दतिरुच्यते । ततो रथपर्युढात् स्वयं जातं नवनीतमाज्यं  
भवति । अत्र च तण्डुलेष्वमाज्यमासिच्यते, नाज्ये तण्डुलांश्चोदकानु-  
प्रहाय । तण्डुलानां चाध्वर्युपायेन तक्रादिना स्पन्दनं पक्ष्यर्थतया  
कार्यम् ॥ २९ ॥

ऊष्मणा शृतो भवति ॥ ३० ॥

मैत्रः ॥ ३० ॥

अणिष्ठानितरस्मिन्नेकं प्रदानम् ॥ ३१ ॥

इतरस्मिन्बार्हस्पत्ये चरौ । स चायमेक एव यागः । मैत्राबार्हस्प-  
त्य इति समुदायात्तद्धितोत्पत्तेः । अतश्च एकं प्रदानम् । अर्घाधिकया  
चावदानग्रहणम् ॥ ३१ ॥

गौर्दक्षिणा ॥ ३२ ॥

भषेचनीयदशपेययोर्दक्षिणोत्तरे देवयजने ॥ ३३ ॥

भवतः ॥ ३३ ॥

दक्षिणमभिषेचनीयस्य ॥ ३४ ॥

तयोश्च दक्षिणमभिषेचनीयस्य भवति ॥ ३४ ॥

फाल्गुनीपक्षयजनीयेऽभिषेचनीयाय दीक्षते ॥ ३५ ॥

फाल्गुन्योः पक्षेऽतीते यद्यजनीयं तत्र दीक्षा । चैत्रशुक्लप्रतिपदी-  
त्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति पञ्चदशाध्याये तृतीया काण्डिका ।

भार्गवो होता ॥ १ ॥

भृगुगोत्रो होता भवति अभिषेचनीयदशपेययोरेव न सर्वत्र । त-  
त्रैव हि श्रूयते इति ॥ १ ॥

पञ्चापवर्गः ॥ २ ॥

पञ्चभिरहोभिरपवर्गश्च । यदुक्तं भवत्येका दीक्षेति ॥ २ ॥

सोमं क्रीत्वा दैधमुपनह्य पर्युह्यैकं ब्रह्मागारे निदधाति ॥ ३ ॥

स च दशपेयार्थः ॥ ३ ॥

अग्निषोमीयस्य पशुपुराडोशमनु देवसूहवीः

षि निर्वपति यजप्रेषाणि ॥ ४ ॥

देवसूहवीः षीति नामधेयम् । यज प्रेषाणीति कुतः ? चोदकेन ।  
यद्येवं किमर्थमिदमुच्यते यजप्रेषाणीति ? मुख्यत्वात्पशुपुराडोशधर्मा-  
शङ्कानिवृत्त्यर्थम् ॥ ४ ॥

प्लाशुकानां सवित्रे सत्यप्रत्यसवाय ॥ ५ ॥

प्लाशुकाः पुनः प्रकृढा ब्रीहयः ॥ ५ ॥

आशूनामग्नये गृहपतये ॥ ६ ॥

आशवः पक्षत्रयपाकिनो ब्रीहयः ॥ ६ ॥

उत्तरे चरवः ॥ ७ ॥

इयामाकः सोमाय वनस्पतये ॥ ८ ॥

नैवारो वृहस्पतये वाचे ॥ ९ ॥

हापनानामिन्द्राय ज्येष्ठाय ॥ १० ॥

हायना रक्तशालयः ॥ १० ॥

रुद्राय पशुपतये ॥ ११ ॥

नाम्बो मित्राय सत्याय ॥ १२ ॥

स्वयं जाता ब्रीहयो नाम्बाः ॥ १२ ॥

वरुणाय धर्मपतय इति ॥ १३ ॥

अष्टौ ॥ १३ ॥

उत्तमेन चरित्वा सविता त्वेत्याह यजमानबाहुं  
दक्षिणं गृहीत्वा नामास्य गृह्णाति मन्त्रे यथास्थानम् ॥ १४ ॥

यस्मिन् स्थाने अमुमिति सर्वनाम तत्र नामग्रहणम् । तत्संस्कारात् ॥ १४ ॥

मातापित्रोश्च ॥ १५ ॥

यथास्थानं नामग्रहणम् ॥ १५ ॥

काण्वानां पठ्यते—एष वः कुरवो राजा पाञ्चालो राजेति च । त-  
दुच्चारणार्थमेव मा भूदत आह—

यस्याश्च जाते राजा भवति ॥ १६ ॥

जातिग्रहणं जनपदोपलक्षणार्थम् । यस्मिञ्जनपदे राजा भवति तस्य  
च नाम गृह्णातीत्यर्थः ॥ १६ ॥

कुत एतत् ?

देशस्थानवस्थितत्वात् ॥ १७ ॥

न हि शास्त्रे देशव्यवस्था कुरुपञ्चालजातीयैरेव राजसूयः कर्त्तव्य  
इति, सर्वस्य विहितत्वात् । कुरुपञ्चालग्रहणमत्र देशोपलक्षणार्थम् ।  
अङ्गवङ्गासुह्रा इति चैवमादीनाम् ॥ १७ ॥

पशुपुरोडाशतन्त्रं प्राधान्यात् ॥ १८ ॥

देवसुहृद्विषां पशुपौरोडाशिकं तन्त्रं भवति । कुत एतत् ? प्राधान्या-  
त् मुख्यत्वादित्यर्थः । न हि पशुपुरोडाशः प्रधानभूत इति स्थानित्वा-  
त्प्राधान्यमुक्तम् ॥ १८ ॥

इतरेषां वा भूयस्त्वात् ॥ १९ ॥

इतरेषां वा तन्त्रं भवति, न पशुपुरोडाशिकम् । कुत एतत् ? भू-  
यस्त्वात् । बहूनि ह्येतानि देवसुहृद्विषां । एवं च विकल्प एवायम् । मु-  
ख्यत्वाद्वा पौरोडाशिकम् । भूयस्त्वेन चेतरेषामिति ॥ १९ ॥

किं च—

स्विष्टकृच्छ्रुतेश्च ॥ २० ॥

उभयरूपा हि स्विष्टकृच्छ्रुतिः काण्वानां यजप्रैषः स्विष्टकृन्माध्व-  
न्दिनानां प्रेषप्रैष इति । तेनात्र विकल्प एवानुरूपतर इति ॥ २० ॥

इडान्तेऽपो गृह्णाति ॥ २१ ॥

इडान्तग्रहणेन देवसुहृविषां शेषकार्योपलक्षणम् । ततश्च तद्भागप-  
रिहरणान्ते ग्रहणम् । श्रुतौ तु तत्स्विष्टकृतसमनन्तरमपां ग्रहणं पठ्ये-  
त । तत्रापि स्विष्टकृता शेषकार्योपलक्षणम् ॥ २१ ॥

यूपमुत्तरेण नैमित्तिकीरसम्भवात् ॥ २२ ॥

या आपो निमित्तेन प्राप्यन्ते यथा गोरूढ्या आतपवर्ष्यास्तासाम-  
स्मिन्काले ग्रहणासम्भवादतः पूर्वं गृहीत्वा यूपमुत्तरेण पुनर्ग्रहणं, तच्च  
वचनात् ॥ २२ ॥

गतवेतराः पृथक्पात्रेष्वौदुम्बरेषु सरस्वतीः ॥ २३ ॥

अपो गृह्णाति ॥ २३ ॥

अवगाह्यावगाढात्पशोः पुरुषाद्वा पूर्वापरा ऊर्मीः ॥ २४ ॥

अवतीर्यावतीर्णात्पशोः पुरुषाद्वा पूर्वापरा ऊर्मीर्गृह्णाति ॥ २४ ॥

स्यन्दमानाः ॥ २५ ॥

गृह्णाति ॥ २५ ॥

प्रतिलोभाः ॥ २६ ॥

गृह्णाति ॥ २६ ॥

अपयतीः ॥ २७ ॥

याः स्यन्दन्त्य एवापयन्ति ता अपयतीः ॥ २७ ॥

नदीपति ऽ सूद्याः ॥ २८ ॥

नदीपतिः समुद्रः । तत्रापि याः सुपूयन्ति ताः सूद्याः वीचिस्था  
इत्यर्थः । ता गृह्णाति ॥ २८ ॥

काष्ठं वोच्छ्रितोदम् ॥ २९ ॥

अथवा समुद्राभिरेवाद्भिः काष्ठमुच्छ्रितमुदं याभिस्ता गृह्णाति ॥ २९ ॥

निवेष्टयेन ॥ ३० ॥

गृह्णाति । निवेष्टय आवर्त्तः ॥ ३० ॥

स्यन्दमानाः स्थावराः प्रत्यातपे ॥ ३१ ॥

यत्रोपरिष्ठात्स्थित आदित्यस्तपति ता गृह्णाति ॥ ३१ ॥

अन्तरिक्षात्प्रतिगृह्या आतपवर्ष्याः ॥ ३२ ॥

अन्तरिक्षात्प्रतिग्रहीतव्या आतपवर्षणाः ॥ ३२ ॥

सरस्याः कूप्याः प्रणवा मधुगौरूढ्याः पयो घृतम् ॥ ३३ ॥

उक्ता आपस्तासां ग्रहणमाह—

सरस्वतीर्गृह्णात्यपो देवा इति ॥ ३४ ॥

जुहोत्युत्तरासु चतुर्गृहीतानि वृष्ण ऊर्ग्यादिभिः  
स्वाहाकारान्तैः पूर्वैः पूर्वैः प्रतिमन्त्रमुत्तरैरुत्तरैर्गृह्णाति ॥ ३५ ॥

काण्वानां च यथाश्रुति विनियोगक्रमेण च आपो ग्रहीतव्याः ॥ ३५ ॥

आपः स्वराज इति मरीचिर्गृहीत्वा गृहीत्वाऽञ्जलिना

सर्वासु संसृजति ॥ ३६ ॥

सरस्वतीषु च मरीचिषु च न होमः प्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

औदुम्बरे पात्रे समासिञ्चत्येना मधुमतीरिति ॥ ३७ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ३७ ॥

मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्तान्निदधाति अनाधृष्टाः

सीदतेति पात्राणि च तूष्णीं पालाशौदुम्बरनैयग्रोध-

पादाश्वत्थान्यभिषेकाय ॥ ३८ ॥

चशब्दात्पुरस्तान्निदधाति ॥ ३८ ॥

उक्थ्यः इवः ॥ ३९ ॥

भवति ॥ ३९ ॥

पयस्या मैत्रावरुणी माध्यन्दिनीयैः सह ॥ ४० ॥

भवति ॥ ४० ॥

शतः सहस्राणि दक्षिणा ॥ ४१ ॥

इति पञ्चदशाध्याये चतुर्थी कण्डिका ।



मरुत्वतीयान्ते पात्राणि पूर्वेषु व्याघ्रचर्मास्तृणाति  
सोमस्य त्विषिरिति ॥ १ ॥

अनेन मन्त्रेण । अगृहीते माहेन्द्र इति वचनात् सर्वमरुत्वतीया-  
नामन्ते ॥ १ ॥

अपरेऽन्ते सीसं निदधाति ॥ २ ॥

व्याघ्रचर्मणः ॥ २ ॥

पार्थानामग्नये स्वाहेति षड्जुहोति प्रतिमन्त्रम् ॥ ३ ॥

पार्थानि हि प्रकृत्याह—“षट् पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति” ( श. ब्रा. ५-३-५-२० ) इति ॥ ३ ॥

पवित्रे कृत्वा हिरण्यमेनयोः प्रवयति ताभ्यामुत्पु-  
नात्यपः सवितुर्व इति ॥ ४ ॥

ताभ्यां पवित्राभ्यामभिषेचनीया अप उत्पुनाति सवितुर्व इत्यनेन  
मन्त्रेण । पौर्णमासिकेन विधिना पवित्रकरणम् । तुल्यं हि शास्त्रमत्र ॥४॥

अभिषेचनीयेष्वेना व्यानयति सधमाद इति ॥ ५ ॥

अभिषेचनीयानि च पालाशौदुम्बरादीनि ॥ ५ ॥

तार्प्यं परिधापयति ॥ ६ ॥

तच्च—

क्षौमम् ॥ ७ ॥

तार्प्यमुच्यते ॥ ७ ॥

त्रिपाणं वा ॥ ८ ॥

त्रिःकृत्वः पायितम् । वा सकृदिति विकल्पः ॥ ८ ॥

घृतोन्नमेके ॥ ९ ॥

एके आचार्याः घृतोन्नताप्यमभिवदन्ति । घृतोन्नं घृतशौचितम् । १।

यज्ञरूपस्यूतम् ॥ १० ॥

“तस्मिन्सर्वाणि यज्ञरूपाणि निष्यूतानि भवन्ति” (श. ब्रा. ५-३-  
५-२०) इति वचनात् । यज्ञरूपाणि च स्क्वचमसादीनि ॥ १० ॥

पाण्डुवं च निवस्ते ॥ ११ ॥

पाण्डुवः कम्बलः । तं च निवस्ते उपरि तार्प्यस्य ॥ ११ ॥

अधीवासं प्रतिमुच्योष्णीष १ संवेष्ट्य निवीतेऽवगू-  
हते नाभिदेशे परिहरते वा ॥ १२ ॥

अधीवासः कञ्जुकः प्रतिमोकवचनाद्भ्रम्यते । उष्णीषः शिरोवेष्टनं  
तत्सम्बेष्ट्य निवीते निवीतं च कण्ठेऽवसजनं, ततोऽवगूहते नाभिदेशे  
परिहरते वा ॥ १२ ॥

तार्प्यप्रभृतीनि क्षत्रस्येति प्रतिमन्त्रम् ॥ १३ ॥

परिधत्ते ॥ १३ ॥

दीक्षितवसननिवृत्तिर्विरोधान्माहेन्द्रादौ वा पुनः  
परिधानं निधायैतानि ॥ १४ ॥

ताप्यादीनि ॥ १४ ॥

इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमिति धनुरातनोति ॥ १५ ॥

आरोपयति ॥ १५ ॥

मित्रस्य वरुणस्येत्यस्य बाहु विमार्ष्टि ॥ १६ ॥

बाहु धनुःकोट्यावुच्येते । मन्त्रद्वयोपदेशात् प्रतिमन्त्रमिति गम्यते ॥ १६ ॥

धनुः प्रयच्छति त्वयायमिति ॥ १७ ॥

अनेन मन्त्रेण यजमानाय ॥ १७ ॥

दवासीति प्रतिमन्त्रमादाय तिम्र हूः प्रयच्छति  
पातैनमिति प्रतिमन्त्रम् ॥ १८ ॥

यजमानायैव ॥ १८ ॥

आविर्मया इति वाचयति ॥ १९ ॥

केषां चित्प्रतिमन्त्रं नेति सम्प्रदायः ॥ १९ ॥

अवेष्टा इति लोहायसमाविध्यति केशवास्ये सदो-  
न्त उपविष्टाय ॥ २० ॥

लोहायसं लिङ्गात् । “अथ यल्लोहायसम्भवति लोहिता इव  
हि दन्दशूकाः” (श०ब्रा० ५-४-१-२) इति ॥ २० ॥

सुन्वन्तमाक्रमयन् दिशः प्राचीमारोहति वाचयति  
प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥ २१ ॥

सुन्वन्तं यजमानं बाहुगृहीतमाक्रमयन् । दिशां चाक्रमणमाभि-  
मुख्यगमनमात्रेणैव । न ह्यन्यथा सम्भवः । आक्रमयश्च वाचयति ॥ २१ ॥

आक्रम्य पादेन सीसं निरस्यति प्रत्यस्तमिति ॥ २२ ॥

यच्छादूर्लचर्मणो जघनार्धे सीसं निहितं तत्पदा प्रतिक्षिपति प्रत्य-  
स्तमिति मन्त्रेण ॥ २२ ॥

व्याघ्रचर्मारोहयति सोमस्य त्विषिरिति ॥ २३ ॥

यजमानमारोहयति बाहुगृहीतम् । मन्त्रस्तु यजमानस्यैव ॥ २३ ॥

रुक्ममधः पदं कुरुते मृत्योरिति ॥ २४ ॥

रुक्म आभरणविशेषः, तं पदस्याधस्तात्कुरुते मृत्योरिति  
मन्त्रेण ॥ २४ ॥

शिरसि च नवतदूर्मः शततदूर्मं वौजोसीति ॥ २५ ॥

च शब्दादुक्ममेव ॥ २५ ॥

बाह् उद्गृह्णाति हिरण्यरूपाविति ॥ २६ ॥  
यजमानः ॥ २६ ॥

मित्रोसि वरुणोसीति वा ॥ २७ ॥  
बाह्वोरुद्ग्रहणम् ॥ २७ ॥

स्थितं प्राञ्चमभिषिञ्चति पुरोहितोऽध्वर्युर्वा पुरस्ता-  
त्पालाशेन प्रथमं पश्चादितरे द्वितीयेन स्वस्तृतीयेन  
मित्र्यो राजन्यो वैश्यश्चतुर्थेन सोमस्य त्वा द्युम्नेनेति  
प्रतिमन्त्रम् ॥ २८ ॥

स्थितं प्राञ्चमभिषिञ्चति पुरस्ताद्व्यवस्थितः पुरोहितोऽध्वर्युर्वा  
पालाशेन पात्रेण पश्चादितरे व्यवस्थिताः । द्वितीयेनौदुम्बरेण भ्राताऽ-  
भिषिञ्चति । तृतीयेन नैयग्रोधपादेन राजन्यो यो मित्रत्वेनोपागतः ।  
वैश्यश्चतुर्थपात्रेण(१) । सोमस्य त्वा द्युम्नेनेति प्रतिमन्त्रम् ॥ २८ ॥

अभिषिञ्चामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् ॥ २९ ॥

क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधीरिति च ॥ ३० ॥

सर्वत्रैव शेषः ॥ ३० ॥

इमममुष्येति च प्रथमो देवसूचत् ॥ ३१ ॥

अभिषिञ्चति ॥ ३१ ॥

पार्थानामिन्द्राय स्वाहेति षड् जुहोति प्रति मन्त्रम् ॥ ३२ ॥  
इति पञ्चदशाध्याये पञ्चमी कण्डिका ।

शौनःशेषश्च प्रेष्यति ॥ १ ॥

शौनःशेषः शःसत्येवम् । चशब्दादनन्तरपदार्थसमनन्तरमेव ॥ १ ॥

श्रुतान्ते वा ॥ २ ॥

प्रेष्यति । तदा तत्रैव शस्यते ॥ २ ॥

ओ ३ मित्यृचां प्रतिगरस्तथेति गाथानाम् ॥ ३ ॥

ऋचो ज्ञायन्त एव गाथाः छन्दोविशेषेण ॥ ३ ॥

होताध्वर्युः हिरण्यमयोः कशिपुनोरुपविष्टौ ॥ ४ ॥

कशिपुनावास्तरकौ ॥ ४ ॥

(१) आश्वत्थेनेत्यर्थः । “तस्मादाश्वत्थेन वैश्योऽभिषिञ्चति”  
(श०ब्रा० ५-३-५-१४) इति श्रुतेः ।



शौनःशेषान्ते पृथक् शते ददाति ॥ ५ ॥

पृथक् चनाच्छतः शतं गवामेकैकस्य ददाति ॥ ५ ॥

सहस्रे वा ॥ ६ ॥

विकल्पः ॥ ६ ॥

आसने च ॥ ७ ॥

ददाति यो यत्रोपविष्टः ॥ ७ ॥

कण्डूयन्याभिषेकेण प्रलिम्पते प्रपर्वतस्येति ॥ ८ ॥

कण्डूयनी कृष्णविषाणा तथा शरीरसंलग्नोदकाभिषेकेण प्रलिम्पते  
प्रपर्वतस्येति ॥ ८ ॥

चर्मणि त्रिविक्रमयति विष्णोरिति प्रतिमन्त्रम् ॥ ९ ॥

विक्रमणं कारयत्यध्वर्युर्मन्त्रस्तु यजमानस्यैव क्रमणशेषत्वात् ॥ ९ ॥

पालाशे शेषानासिच्य पुत्राय प्रयच्छति प्रियतमा-  
येदं मे कर्मेदं वीर्यं पुत्रोऽनुसन्तनोत्विति ॥ १० ॥

शेषा अभिषेकशेषाः ॥ १० ॥

शालाद्वार्ये जुहोति पुत्रेऽन्वारब्धे प्रजापत इति पुत्र-  
यजमानयोर्नाम गृह्णाति पितृशब्दं पुत्रे कृत्वा यथायथं  
पश्चात् ॥ ११ ॥

अयमभिमन्युरर्जुनस्य पितेत्येवं पितृशब्दः पुत्रे कृतो भवति ।  
यथायथं पश्चादिति अर्जुनोऽभिमन्योः पितेत्येवम् । अयममुष्य पिता-  
ऽसावस्य पितेति मन्त्रे पाठः । ब्राह्मणेऽपि च-“यः पुत्रस्तं पितरं करो-  
ति यः पिता तं पुत्रम्” (श०ब्रा० ५-४-२-९) इति ॥ ११ ॥

आग्नीध्रीये पालाशेन शेषान् जुहोति रुद्र यत्त  
इत्युत्तरार्धे ॥ १२ ॥

अभिषेकशेषान् ॥ १२ ॥

गवाः शतमधिकं वा स्वस्याहवनीयस्योत्त-

रतः स्थापयति ॥ १३ ॥

स्वशब्देनात्र भ्रातोच्यते ॥ १३ ॥

पूर्वाग्निवहनं च साग्निम् ॥ १४ ॥

शान्तिकपौष्टिकार्थोऽग्निर्यनानसोह्यते तच्च साग्नि स्थापयति ॥ १४ ॥

वाजपेयवद्रथमवहृत्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणी युनक्ति

पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति चतुर्भिः ॥ १५ ॥

वाजपेयवदिति रथाद्रथावहरणम् घूर्णुहीतस्य चावर्त्तनं कृत्वा दक्षि-  
णस्यां वेदिश्रोणौ व्यवस्थितं युनक्ति पूर्ववन्मित्रावरुणयोरित्यनेन म-  
न्त्रेण । चतुर्भिरश्वरथैरुत्तरापृष्ठिश्चतुर्थः ॥ १५ ॥

दक्षिणापथेन यात्वा परेण चात्वाल्गुं स्थापयति ॥ १६ ॥  
रथम् ॥ १६ ॥

अव्यथायै त्वेति सुन्वन्नारोहति ॥ १७ ॥  
तमेव रथम् ॥ १७ ॥

मरुतामिति दक्षिणधुर्यं प्राजति ॥ १८ ॥  
यन्ता ॥ १८ ॥

गवां मध्ये स्थापयत्यापामेति ॥ १९ ॥  
अनेन मन्त्रेण रथं यन्तैव ॥ १९ ॥

घनुरात्न्योपस्पृशति गां यजमानः समि-  
न्द्रियेणेति ॥ २० ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २० ॥

जिनामीमाः कुर्व इमा इति चाह ॥ २१ ॥  
चशब्दाद्यजमानः ॥ २१ ॥

तावद् भूयो वा गोस्वामिने दत्त्वा पूर्वेण यूपं परीत्यान्तः-  
पात्यदेशे स्थापयति मा न इति ॥ २२ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २२ ॥

अग्नये गृहपतये इति चत्वारि रथविमोचनीयानि  
जुहोति प्रतिमन्त्रं पशूनां रसोसीति वराहोपानहा उ-  
पमुञ्चते ॥ २३ ॥

यजमानः ॥ २३ ॥

भूमिमवेक्षते पृथिवि मातरिति ॥ २४ ॥  
अनेन मन्त्रेण यजमान एव ॥ २४ ॥

अवरोहति ह्यसः शुचिषदिति ॥ २५ ॥  
रथाद्यजमानः ॥ २५ ॥

विमुच्य सयन्तृकं रथवाहणे करोत्यनस्तत्कर्म शा-  
लाया दक्षिणतः ॥ २६ ॥

विमुच्य रथं सह यन्तारं रथवाहने करोति । तस्य चानसस्तदेव  
कर्म रथवाहणम् ॥ २६ ॥

अपप्रवते यन्ता ॥ २७ ॥

रथादवतरति ॥ २७ ॥

रथवाहनस्य दक्षिणेऽन्ते शतमानावासजति वृत्तौ २८  
वृत्ताकारौ रक्तिकाशतमानौ ॥ २८ ॥

अनुवर्त्ममौदुम्बरी ऽ शाखामुपगूह्युपस्पृशति श-  
तमानाविदसीति ॥ २९ ॥

इयदसीत्येकं युङ्ङसीति चापरम् ॥ २९ ॥

तौ ब्रह्मणे दत्त्वोर्गसीति शाखामुपस्पृशति ॥ ३० ॥

ताविति शतमानौ ॥ ३० ॥

इन्द्रस्य वामित्यवहरते बाहू पयस्यायां व्याघ्रचर्म-  
देशे स्थितायाम् ॥ ३१ ॥

इन्द्रस्य वामं इत्यनेन मन्त्रेण पयस्यायामवहरति बाहू यजमानो  
व्याघ्रचर्मदेशे स्थितायाम् ॥ ३१ ॥

सेषुकं धनुः प्रघच्छति ॥ ३२ ॥

धनुर्धराय ॥ ३२ ॥

उत्तरवेदि ऽ हृत्वा पयस्यया प्रचरति प्राक् स्वि-  
ष्टकृतः ॥ ३३ ॥

इति पञ्चदशाध्याये षष्ठी कण्डिका ।

खादिरीमासन्दी ऽ रज्जूं तां व्याघ्रचर्मदेशे निदधाति  
स्थोनासीति ॥ १ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १ ॥

अर्धवासिमस्यामास्तृणाति क्षत्रस्य योनिरिति ॥ २ ॥

अस्यामित्यासन्ध्याम् वास आस्तृणाति क्षत्रस्य योनिरिति ॥ २ ॥

सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति स्थोनामासीदेति ॥ ३ ॥

बाहुगृहीतं यजमानमासन्ध्यामुपवेशयति । मन्त्रश्चाध्वर्योरेव ॥ ३ ॥

निषसादेत्युरोस्थालभते ॥ ४ ॥

यजमानस्य हृदयम् ॥ ४ ॥

अभिभूरित्यस्मै पञ्चाक्षान्पाणावाधाय पश्चादेनं य-

क्षियवृक्षदण्डैः शनैस्तूष्णीं घ्नन्ति ॥ ५ ॥

अभिभूरित्यनेन मन्त्रेण पञ्चाक्षान्यजमानस्य पाणावाधाय पश्चादेनं यजमानस्य याक्षियवृक्षदण्डैः शनैस्तूष्णीं घ्नन्त्यध्वर्यवो बहुवचनोपदेशात् ॥ ५ ॥

पाप्मानं तेऽपहन्मोति त्वा वधं नयामीति वा ॥ ६ ॥

अनेन मन्त्रेण घ्नन्ति तूष्णीं वेति विकल्पः ॥ ६ ॥

वरं वृत्वा ब्रह्मन्नित्यामन्त्रयते पञ्चकृत्वः ॥ ७ ॥

यजमानः ॥ ७ ॥

प्रत्याह व्यत्यास ऽ सविता वरुण इन्द्रो रुद्र इति त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिः ॥ ८ ॥

त्वं ब्रह्मासीत्यादि सविता वरुण इत्येवमादिव्यत्यासेन ब्रह्मा प्रतिवचनं ददाति यजमानाय ॥ ८ ॥

आदिनैवान्त्यम् ॥ ९ ॥

त्वं ब्रह्मासीत्यनेनैवान्त्यं पञ्चमं प्रतिवचनम् ॥ ९ ॥

बहुकारेति च बह्वत्येवं नामानम् ॥ १० ॥

चशब्दाद्यजमानः । स हि पूर्वामन्त्रणामिहितः । बहुकारेत्येवं नामानं शब्दयति । एवमपि हि श्रूयते—“य एवं नामा भवति कल्याणमेवैतन्मा-  
नुष्ये वाचो वदति” (श०ब्रा० ५-४-४-१४) इति ॥ १० ॥

स्फ्यमस्मै प्रयच्छति पुरोहितोऽध्वर्युर्वेन्द्रस्य वज्र इति ११

अनेन मन्त्रेण यजमानाय ॥ ११ ॥

राजा राजभ्राता सूतस्थपत्योरन्यतरो ग्रामणीः सजातश्चैवं पूर्वः पूर्व उत्तरस्मै ॥ १२ ॥

स्फ्यस्प्रयच्छति सजातश्च ग्रामणीः सजातः ॥ १२ ॥

प्रत्नेन सजातः प्रतिप्रस्थाता च पूर्वाग्निसहिताः शुक्रपुरोरुचा द्यूतभूमिं कुरुतः ॥ १३ ॥

प्रत्नेन वज्रेण सजातः प्रतिप्रस्थातारौ पूर्वाग्निवहनसंलग्नां शुक्रपुरो-  
रुचा द्यूतभूमिं कुरुतः ॥ १३ ॥

मन्थिनो विमितम् ॥ १४ ॥

पुरोरुचा विमितम् । कुरुत इति वर्त्तते ॥ १४ ॥

द्युतभूमौ हिरण्यं निधायामिजुहोति चतुर्गृहीते-  
नाग्निः पृथुरिति ॥ १५ ॥

अनेन मन्त्रेण हिरण्यमभिजुहोति ॥ १५ ॥

अक्षान्निवपति स्वाहाकृता इति ॥ १६ ॥

धूतभूमावक्षान्निवपति स्वाहाकृता इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १६ ॥

गां दीव्यध्वामित्याह ॥ १७ ॥

धूतप्रकरणे प्रेषोऽयम् ॥ १७ ॥

कृतादि वा विदध्याद्राजप्रभृतिभ्यः ॥ १८ ॥

कृतादिभिर्वा धूतं भवति राजप्रभृतिभिर्वा धूतान्तरम् ॥ १८ ॥

सजाताय कलिङ्गाम् ॥ १९ ॥

अस्य सजातस्य सम्बन्धिनी या तां घ्नन्ति । हन्तिश्च आहननमात्रे  
न मारणार्थः ॥ १९ ॥

पूर्वाग्निवाहौ दक्षिणा ॥ २० ॥

सा च धूतस्य यागाङ्गमभिधानात् ॥ २० ॥

पयस्यास्विष्टकृदिङं करोति माहेन्द्रादि च ॥ २१ ॥

करोतीत्यनुवर्त्तते । मरुत्वतीयान्ते वैकृतं कर्म विहितमतः प्राकृतानु-  
वृत्त्यर्थं माहेन्द्रादीत्युक्तम् ॥ २१ ॥

अवरुह्य गच्छति स्तोत्राय प्रहितः ॥ २२ ॥

आसन्धा अवरुह्य प्रहितः सन् स्तोत्राय गच्छति । यजमानस्य  
“सोऽन्ते स्तोत्रस्य भवत्यन्ते शस्त्रस्य” (श०ब्रा० ५-४-४-२५) इति वचनात्

अवभृथमेकेन तार्प्यादीनि चेत् ॥ २३ ॥

यदि माहेन्द्रादौ दीक्षितवसने न परिहिते तदा तार्प्यादीनामेकेनाव-  
भृथमभ्यवतरन्ति ॥ २३ ॥

उदैत्येकेन ॥ २४ ॥

उत्तरत्येकेनोदेति अन्येनोदेतीति पाठः । अथ माहेन्द्रादौ दीक्षित  
वसनं परिहितं ततस्तेनैवावतरणमुत्तरणं च ॥ २४ ॥

दीक्षितवसनं च प्रास्पति ॥ २५ ॥

तार्प्यावतरणपक्षे ॥ २५ ॥

अनृबन्धवपाहोमान्ते दद्यादेनानि ॥ २६ ॥

तार्प्यादीनि ॥ २६ ॥

उदवसानीयायां वा ॥ २७ ॥

दद्यात् । आगन्तुत्वात्तदन्ते निवेशः ॥ २७ ॥

त्रैधातव्युदवसानीया ऐन्द्रावैष्णवो द्वादशकपालो  
ब्रीहियवाणाम् ॥ २८ ॥

“तमुभयेषां व्रीहियवाणां गृह्णाति”(श०ब्रा० ५-५-५-२)इति वचनात् ॥

तृतीयं यवानां मध्ये ॥ २९ ॥

तृतीयभागो यवानां मध्ये ॥ २९ ॥

अग्निश्रयणं च ॥ ३० ॥

एवमेव । “व्रीहिमयमेवाग्ने पिण्डमग्निश्रयति” “अथ यवमयम्”  
“अथ व्रीहिमयम्”(श०ब्रा० ५-५-५-२)इति वचनात् । अवदानं तु धा-  
तुत्रयादपि ग्राह्यम् ॥ ३० ॥

तिस्रस्तिस्रो दक्षिणा ददाति शतमानानि ब्रह्मणे धे-  
नूर्होत्रे वासाः स्यध्वर्यवे गामगनीधे ॥ ३१ ॥

तिस्रस्तिस्र इत्यवाच्यं, बहुवचनोपदेशात् । आदिसामर्थ्याच्च तत्प्रा-  
प्तेः । वाच्यं वा, अग्नीधोऽपि गावस्तिस्र एव यथा स्युरिति “ता वाऽपत-  
द्वादश वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्ति” (श०ब्रा० ५-५-५-१९)  
इति श्रुतेः । ननु चैवं द्वादशैव भवन्ति न त्रयोदश । उच्यते ।  
काण्वपाठाङ्गीकरणेन त्रयोदश भविष्यन्ति । तत्राध्वर्योः पठ्यते  
त्रीणि वासांसि त्रयश्चातद्वाहो गां वाजं वाग्नीध इति च त्रयोदश  
भवन्ति । वचनाच्चैधातवी उदवसानीयाकार्येऽभिषेचनीयस्य भवति ।  
प्रकृतौ चोदवसानीया समारूढनिर्मथिते दृष्टा, इह च तथा न स-  
म्भवति येनाभिषेचनीयदशपेययाश्च प्राक्क्रयादेकतन्त्रतां वक्ष्यति ।  
तेनात्र भवति सन्देहः-किमतिप्रणीते क्रियतामुतापरान्याहवनीय इति ।  
तत्र केचिदाहुराभिषेचनीयस्यैवेष्टिरिति तदाहवनीय एवातिप्रणीते प्रा-  
प्नोति । अपराग्नयो दाशपेयिका इति । अतोऽतिप्रणीते इति । नेच्छन्त्ये-  
तदपरे । न हीयं प्रकृतावतिप्रणीते दृष्टेति । ननु चापरान्याहवनीयेऽपि  
नैव प्रकृतौ दृष्टा समारूढमन्थनविधानात् । सत्यमेवं समारोपमन्थने  
दशपेये नावभृथे । अतो न क्रियते । अपराग्निसम्बन्धश्चाभिषेचनीय-  
स्यानपनीत एव । केवलं मन्थनं न क्रियते । तस्मादिहैव युक्तरूपमनु-  
ष्ठानम् । अपि च निवृत्तप्राकृतकार्योऽतिप्रणीतो नोदवसानीययापेक्ष्यते ।  
ननु चापराग्नयो दाशपेयिका इत्युक्तम् । सत्यमेवं तथाप्याहवनीयापे-  
क्षायां स प्रसज्यते नातिप्रणीतो निवृत्तकार्यत्वादिति ॥ ३१ ॥

भैषज्याभिचारयोरप्येषा ॥ ३२ ॥

त्रिधा दक्षिणा भवति त्रैधातवी ॥ ३२ ॥

इति पञ्चदशाध्याये सप्तमी कण्डिका ।

दशोत्तराणि सऽसृपाहवींषि निर्वपति ॥ १ ॥

नामधेयं “तस्मात्सऽसृपो नाम” (श०ब्रा० ५-४-५-३) इति । दशानामपि षष्ठ्यामनुष्ठानं यथा स्यादित्येवमर्थं दशग्रहणमिति सम्प्रदायः । काण्वास्तु षण्णां प्रवृत्तिः श्वो भूत इति मन्यन्ते । न त्वाचार्येण सुत्रितम् । अन्यत्र चाक्तं प्रतिग्रहमेकैकः श्व इति । तेनाचार्याभिप्रायदिकस्मिन्नेवाहनीति गम्यते । काण्वपाठाद्वा प्रत्यहमिति ॥ १ ॥

देवयजनान्तरमेकैकेनोत्सर्पति ॥ २ ॥

हविषा ॥ २ ॥

शालायामन्त्यम् ॥ ३ ॥

अन्त्यं हविर्दशपेशशालायां भवति । शालाग्रहणं चोपलक्षणार्थम् ॥ ३ ॥

सावित्रसारस्वतत्वाष्ट्रपौष्णैन्द्रबार्हस्पत्यवारुणाग्ने-  
यसौम्यवैष्णवानि यथोक्तम् ॥ ४ ॥

यथा प्रदेशान्तर आचार्येणोक्तानीति यथोक्तग्रहणम् ॥ ४ ॥

प्रतीष्टि पुण्डरीकाणि प्रयच्छति ॥ ५ ॥

प्रयच्छतिग्रहणादक्षिणार्थे । तथा च काण्वपाठः “सा दक्षिणा” ॥ ५ ॥

हिरण्मयानि वा ॥ ६ ॥

पुण्डरीकाणि । स चायं विकल्पः ॥ ६ ॥

उत्तमासु तिसृषु पञ्च ॥ ७ ॥

द्वे द्वे द्वयोरन्त्यायामेकम् ॥ ७ ॥

तेषां सृजं प्रतिमुञ्चते ॥ ८ ॥

तेषां पुण्डरीकाणां सृजं मालां कृत्वा प्रतिमुञ्चते यजमानः ॥ ८ ॥

तद्दीक्षो भवति ॥ ९ ॥

(१) “सास्य दीक्षा” (श०ब्रा० ५-४-५-१३) इति वचनात् ॥ ९ ॥

एकतन्त्रौ क्रयैकत्वात् ॥ १० ॥

इदं विचार्यते—किमेतानि हवींषि दशपेयाङ्गभूतानि उत पृथगर्थत्वमिति । पृथगर्थत्वमिति ब्रूमः । एवं ह्यत्र श्रूयते—एभिर्मै पीष्टमसदेभिरपि सुया इति । तेन त्रिषंशुक्तादिवत् पृथगर्थत्वमिति केचित् । नैव-

मित्यपरे । एतैर्हि दशपेयार्थानामग्नीनां तद्देवयजनप्रतिनयनं क्रियते । अतस्तदर्थमिति गम्यते । तथा च मन्त्रलिङ्गं “सवित्रा प्रसवित्रेत्युप-  
क्रम्य विष्णुना दशम्या देवतया प्रसृतः प्रसर्पामि” (वा०सं०१०-३०)  
इति सर्पणार्थतां दर्शयति । “एभिर्मपीष्टमसदोभिरपि सूयाः” इत्य-  
र्थवादप्रायम् । प्रयोजनं दशपेयाङ्गत्वेऽग्न्यन्वाधानाभावः । वाजपेये च  
सर्पणाभावादप्रवृत्तिः ॥ १० ॥

इदं विचार्यते—किमभिषेचनीयदशपेयौ एकतन्त्रावुत पृथक्तन्त्रा-  
विति । एकतन्त्राविति ब्रूमः । कुत एतत् ? क्रयप्रतिकर्षात् । एवं ह्यत्र  
श्रूयते—“सह सोमौ क्रीणाति” । तत्प्रतिकर्षाच्चाद्यस्तनस्यापि प्रतिकर्ष-  
इति । एवं प्राप्त आह—

**नाना वावभृथदीक्षाश्रुतिभ्याम् ॥ ११ ॥**

नाना तन्त्रौ वा भवतः । कुत एतत् ? अवभृथदीक्षाश्रुतिभ्याम् ।  
अभिषेचनीयस्य ह्यवभृथः श्रूयते—“स यत्रावभृथमभ्यवेति तदेतदप्य-  
भ्यवहरन्ति” इति दीक्षितवसनप्रासनविधिपरे वाक्ये अवभृथं दर्शयति ।  
तथा च दीक्षा श्रूयते—“पुण्डरीकसूजं प्रतिमुञ्चते सोऽस्य दीक्षा” इति ।  
यदि होक्तन्त्रौ स्यातां नावभृथः श्रूयेत । तथा दीक्षा इति ॥ ११ ॥

एवं प्राप्त आह—

**एकं त्वानुपूर्व्ययोगात् ॥ १२ ॥**

तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । एकमेव तन्त्रम्, न भिन्नतन्त्रता । कुत एतत् ?  
एवं हि पदार्था आनुपूर्व्येण युज्यन्ते । क्रयमात्रे पुनः प्रतिक्रियमाणे  
दीक्षणीयादीनां पश्चादनुष्ठानानुपूर्व्यं स्यात् तत्र चोदकबाधः । दीक्षाव-  
भृथग्रहणं तद्वचनेनेत्यदोषः ॥ १२ ॥

तदुक्तम्—

**अवभृथदीक्षाभ्यासो वचनादिति ॥ १३ ॥**

यथाऽश्वमेधेऽवभृथदीक्षाभ्यासः ॥ १३ ॥

ससम्यां ब्रह्मागारात्सोममाहृत्यासन्ध्याभिर्मर्शनादि  
करोत्युपसदेवताहवीषि निर्वपत्युपसदन्त इच्छन्त्यथो-  
क्तम् ॥ १४ ॥

एवमेव हि श्रवणमिति ॥ १४ ॥

पितामहदशगणः सोमपानाः संख्यासर्पणम् ॥ १५ ॥



यजमानस्य पितामहदशगणं सोमपानामुच्चार्य (१) सर्पणं कर्त्तव्यम् ॥ १५ ॥

सवित्रेति चानुवाकमुक्त्वा ॥ १६ ॥

सर्पणं भवतीति विकल्पः ॥ १६ ॥

दश दशैकैकं चमसमनु भक्षयन्ति ॥ १७ ॥

“दश दशैकैकं चमसमनु प्रसृता भवन्ति” (श०ब्रा० ५-४-५-३) इति वचनात् ॥ १७ ॥

यजमानस्य राजन्यः ॥ १८ ॥

तत्र च राजन्यचमसे राजन्या भक्षयन्ति । संख्या हि समानजा-  
तीयेषु भवति ।

ननु च “शतं ब्राह्मणास्सोमं भक्षयन्ति” इत्यत्र श्रूयते । तत्र  
कथं राजन्या भवेयुः ? उच्यते, भूयस्त्वात् । ब्राह्मणेषु चाब्राह्मणेषु  
शतसंख्येत्यदोषः । एवं च सहपानविरोधो न भवति ॥ १८ ॥

एवं प्राप्त आह--

ब्राह्मणा वा श्रुतेः ॥ १९ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । ब्राह्मणा एव भवन्ति न क्षत्रियाः । “शतं  
ब्राह्मणा” इति हि श्रूयते । ननु च ब्राह्मणेषु च भूयस्त्वाच्छतशब्द इत्यु-  
क्तम् । नैतदेवम्, “शते ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्ति” इति विधिरयम्,  
विधौ च न परः शब्दार्थो भवति । एवं कृत्वा “दश दशैकैकं चमसमनु  
भक्षयन्ति” इति विभागविधानम् ॥ १९ ॥

तुल्याः संख्यायोगात् ॥ २० ॥

शतसंख्या च तुल्येषूपपद्यते नातुल्येषु । अतो यजमानचमसेऽपि  
ब्राह्मणा एवेति । सहपानाविरोधस्तु वचनात् ॥ २० ॥

ब्रह्मणे ददात्यु शुचदक्षिणा ॥ २१ ॥

अशुचदिति तुल्यशास्त्रत्वात् ॥ २१ ॥

हिरण्मयीः स्रजमुद्गात्रे रुक्मः होत्रे हिरण्मयी  
प्राकाशा (२) वध्वर्युभ्यामश्वं प्रस्तोत्रे वशां मैत्रावरुणाय-  
र्वभं ब्राह्मणाच्छुसिने वाससी नेष्टापोतृभ्यामन्यतरतो (३)

(१) अमुकः प्रथमः, सोमपः, असौ द्वितीयः, असौ तृतीयः, एवं दश-  
मपर्यन्तं सोमपानं गणयित्वेत्यर्थः ।

(२) प्राकाशौ दर्पणौ । कर्णवेष्टकाचित्यपरे ।

(३) एकस्मिन्पाद्वर्षे बलीवर्द्धेन युक्तं यवैराचितं पूर्णं शकटमित्यर्थः ।

युक्तं यवाचितमच्छावाकाय गामगनीधे ॥ २२ ॥

ददातीति सर्वत्रानुषङ्गः । गोश्रानडुद्भवति, काण्वपाठात् ॥ २२ ॥

अभिषेचनीयान्ते केशवपनार्थं निवर्त्तनं संवत्सरम् ॥ २३ ॥

अभिषेचनीयान्तग्रहणेन दशपेयान्तो लक्ष्यते । “अभिषेचनीयेनेष्टा केशान्न वपते” (श०ब्रा० ५-५-३-१) इति श्रुतेः । तच्च “संवत्सरं न वपते” (श०ब्रा० ५-५-३-२) इति श्रुतेः । वपनं मुण्डनं केशानामव-  
खण्डनम् । येनैवमाह—“स वैन्येव वर्त्तयते केशान्नवपते” (श०ब्रा० ५-५-३-६) इति ॥ २३ ॥

भूम्यनभिष्ठानं च ॥ २४ ॥

चशब्दात्संवत्सरमेव ॥ २४ ॥

अनुपानत्कस्य यावज्जीवम् ॥ २५ ॥

पुनर्यावज्जीवमेव भूम्यनभिष्ठानम् ॥ संवत्सरं तु सोपानत्कस्यापि  
भूम्यनभिष्ठानमिति ॥ २५ ॥

इति पञ्चदशाध्याये अष्टमी कण्डिका ।

उत्तरे शुक्ले पञ्चबिलः ॥ १ ॥

पञ्चबिल इति नामधेयम्—“तस्माच्चरुः पञ्चबिलो नाम” (श०ब्रा० ५-५-१-१) इति । उत्तरग्रहणमनन्तरव्युदासार्थं उत्तरानन्तरार्थं च । वै-  
शाखशुक्ल इत्यर्थः ॥ १ ॥

आग्नेय ऐन्द्रः सौम्यो वा वैश्वदेवश्चरुः पयस्या मै-  
त्रावरुणी बार्हस्पत्यश्चरुः ॥ २ ॥

तेषां च—

प्रतिदिशमासादनमाग्नेयं पुरस्तात्प्रदक्षिणामितराणि  
मध्येऽन्त्यम् ॥ ३ ॥

हविर्भवति ॥ ३ ॥

पूर्वैश्चरित्वा चरित्वा मध्यमे सृज्जवासेचनम् ॥ ४ ॥

स च तत्संस्कारः । अतश्च संज्जवाभावेऽप्यन्येन कार्यः ॥ ४ ॥

आग्नेयो हिरण्यदक्षिणोऽग्निधे ददात्यैन्द्रस्य ऋषभः  
सौम्यस्य बभ्रुर्ब्रह्मणे वैश्वदेवस्य पृषन्होत्रे पयस्याया  
वशाऽभावेऽप्रवीताऽध्वर्युभ्यां बार्हस्पत्यस्य शितिपृष्ठो  
ब्रह्मणे ॥ ५ ॥

ददातीत्यनुवर्त्तते । वशा रिक्ता । अप्रवीता अकामिका । अध्वर्यु-  
भ्यामिति । द्वितीयोऽग्नीत् ॥ ५ ॥

अन्नाद्यकामस्याप्येषा ॥ ६ ॥

राजसूयाद् बहिरिष्टिर्भवति ॥ ६ ॥

द्वादशोत्तराणि प्रयुग्धवी०षि ॥ ७ ॥

निर्वपति ॥ ७ ॥

मासान्तराणि ॥ ८ ॥

प्रयुग्धवी०षीति नामधेयम्, “स वै प्रयुजाः हविर्भिर्यजत”  
(श०ब्रा० ५-५-२-२) इति श्रुतेः । द्वादशग्रहणं वा मासान्तरपक्ष एक-  
स्मिन्नेवाहनि क्रियेत्येवमर्थः । तथा च काण्वानां “षट् षट् श्वो भूते”  
इति पठ्यते । यद्वा द्वादशानामेव प्रयुग्धविष्ट्रमुत्तरेषां नेति द्वादशग्रहणम् ८

आहवनीयाद्वा पुरस्ताच्छम्याप्राप्ते शम्याप्राप्त आ-  
ग्नेयसौम्यसावित्रचार्हस्पत्यत्वाष्ट्रवैश्वानरा यथोक्तम् ॥ ९ ॥

यथा प्रदेशान्तर उक्तम् ॥ ९ ॥

एवमावृत्तस्य चरवः सारस्वतमैत्रक्षैत्रपत्यवारुणादित्याः १०

एवमेव प्रत्यावृत्तस्य शम्याप्राप्ते भवति ॥ १० ॥

षट् षट् वैकतन्त्रे ॥ ११ ॥

भवन्तीति सूत्रशेषः ॥ ११ ॥

पूर्वाग्निवाहौ द्वौ द्वौ षण्णाः षण्णां दक्षिणा ॥ १२ ॥

इतरत्र तु चोदकेनान्वाहार्यः ॥ १२ ॥

अष्टापदीवत्पशुबन्धौ गर्भिणीभ्याः स्वगुणदक्षिणौ ॥ १३ ॥

अष्टापदीशब्देनानुबन्ध्योच्यते लक्षणया, तद्वत्पशुबन्धौ । तावेतौ  
गर्भिणीभ्यां भवतः स्वगुणदक्षिणौ, तद्वत्गुणदक्षिणावित्यर्थः ॥ १३ ॥

इयेन्यादित्येभ्योऽदित्यै वा ॥ १४ ॥

भवति ॥ १४ ॥

वैश्वदेवी पृषती मारुती वा ॥ १५ ॥

भवति ॥ १५ ॥

तदन्ते केशवपनीयोऽतिरात्रः पौर्णमासीसुत्यः ॥ १६ ॥

तदन्तग्रहणाच्चानन्तरपौर्णमास्यां केशवपनीयो भवति ॥ १६ ॥

उत्तरे च मासान्तराः ॥ १७ ॥

उत्तरे च क्रतवो मासान्तराः । चशब्दात्पौर्णमासीसुत्याश्च भवन्ति ॥

व्युष्टिद्विरात्रः ॥ १८ ॥

अग्निष्टोमातिरात्रौ ॥ १९ ॥

अग्निष्टोमग्रहणमपार्ष्टिकत्वज्ञापनार्थम् ॥ १९ ॥

क्षत्रघृतिः ॥ २० ॥

अपरः क्रतुर्भवति ॥ २० ॥

तमुभयत एके त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ ॥ २१ ॥

कुर्वन्त्येके उपरिष्ठात् । अत्र च वैशाखामावास्यायां पशुबन्धौ । ज्येष्ठपौर्णमास्यां केशवपनीयः । आषाढ्यां व्युष्टिद्विरात्रः । श्रावण्यां क्षत्रघृतिः । भाद्रपदाश्वयुजयोस्त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ । कार्तिक्याः सौत्रामणीति ॥ २१ ॥

अभिषेचनीयाद्वा संवत्सरात्केशवपनीयोऽतिरात्रः  
सोमापवर्गः ॥ २२ ॥

सोमापवर्ग इति सोमानामपवर्गो भवति वा, तदपवर्गे सोमाः ॥ २२ ॥

उत्तरे शुक्ले सौत्रामणी ॥ २३ ॥

सोमान्तरे शुक्ले सौत्रामणी भवति ॥ २३ ॥

ब्रीहान्विरूढाविरूढान्क्षौम उपनह्य क्रीणाति क्ली-  
वात्सीसेन ॥ २४ ॥

ऋजुः ॥ २४ ॥

पक्त्वौदनं विरूढांश्चूर्णाकृत्याश्विभ्यां पच्यस्वेति  
सःसृजति ॥ २५ ॥

औदनपाको विरूढैः सचतुर्मुष्टिकग्रहणपूर्वकश्चादकानुग्रहाय ।  
तस्य च विरूढचूर्णैराश्विभ्यां पच्यस्वेति संसर्गः ॥ २५ ॥

सिंहवृकव्याघ्रलोमानि चावपति ॥ २६ ॥

चशब्दात्तत्रैव ॥ २६ ॥

पशुषु वा ॥ २७ ॥

आवपति तुल्यशास्त्रत्वात् ॥ २७ ॥

पुरोडाशधर्मा द्रव्यसामान्यात् ॥ २८ ॥

अत्र च सुरायां पुरोडाशधर्माः प्रवर्तन्ते । द्रव्यं हि तेषां पशुपस्था-  
पकमिति ।

ननु च ग्रहग्रहणपुरोरुगुपयामादीनां दर्शनात्सौमिका भव-  
न्तीति गम्यते ? नेत्याह ॥ २८ ॥

यावदुक्तः सौमिका गुणत्वात् ॥ २९ ॥

यावदुक्तं ते भवन्ति । न हि सौमिकधर्मप्रवृत्तिरत्र, व्यक्तत्वात् । न  
च गुणप्रवृत्त्या गुणान्तरप्रवृत्तिर्युक्ता, गुणत्वादेव ॥ २९ ॥

इति पञ्चदशाध्याये नवमी कण्डिका ।

त्रिपशुः पशुबन्धः श्वश्चतुर्थ्याम् ॥ १ ॥

चतुर्थे वाऽहनि ॥ १ ॥

पक्षायाम् ॥ २ ॥

सुरायाम् ॥ २ ॥

आश्विनोऽजः द्येतः ॥ ३ ॥

इयेत आरक्तगौरः (१) ॥ ३ ॥

मल्हाऽविः सारस्वती ॥ ४ ॥

रजो मलं हन्तीति मल्हाऽविः सा सारस्वती ॥ ४ ॥

ऋषभमिन्द्राय सुत्राम्णे तद्गुणाभावेऽजाः ॥ ५ ॥

तद्गुणानामभावे अजा भवन्ति ॥ ५ ॥

प्रथमो लोहितः ॥ ६ ॥

तदा च लोहितः प्रथमो भवति ॥ ६ ॥

त्रियूपो वैकादशिनिलिङ्गात् ॥ ७ ॥

त्रियूपो वा भवति, एकयूपो वा, एकादशिनिलिङ्गात् । एकादशि-  
न्यां ह्युभयं दृष्टम्—एकयूपतानेकयूपत्वं च । एकादशिनिलिङ्गं चात्र  
गणत्वमिति ।

अत्रोच्यते । सौत्रामणीसंशब्दनादेकयूपतैव नियन्तुं यु-  
ज्यते । तत्र हि श्रूयते—“तद्यदेतः सौत्रामणिकं यूपमेतौ यूपावभितो भवतः  
इति । अपि च सूत्रारम्भसामर्थ्यादियमर्थोऽवगम्यते—सूत्रारम्भमन्तरेणापि  
विकल्पः सिध्यत्येव । तस्मादेकयूपतानियम इति ॥ ७ ॥

अग्नी वरुणप्रधासवत् ॥ ८ ॥

अवोदिर्दाक्षिणः ॥ ९ ॥

भवति ॥ ९ ॥

( १ ) आलोहितोऽज इति हरिस्वामी । शुक्लवर्ण इति माधवाचार्याः ।

वपामार्जनान्ते कुशैः परिस्कृतं पुनाति वायुः पूत इति १०  
अनेन मन्त्रेण ॥ १० ॥

कुवलकर्मन्धुबदरचूर्णानि चावपति ॥ ११ ॥

(१) कुवलादयो बदरजातिविशेषाः । वयोवस्थाविशेषा इत्यपरे ॥ ११ ॥

ग्रहं गृण्हाति कुविदङ्गेति त्रीन्वा प्रतिदेवतमेतयैव ॥ १२ ॥

पुरोहचा । स चायं विकल्पः, “एकं वा त्रीन्वा” ( शं ब्रा० ५-५-४-२३ ) इति श्रुतत्वात् ॥ १२ ॥

समस्यानुवाचनं यजेति च ॥ १३ ॥

समासश्चतुर्थ्यन्तानामेव पदानां, न विभक्तिलोपेन ॥ १३ ॥

प्रथमस्यानुहोममितरौ ॥ १४ ॥

ग्रहौ ॥ १४ ॥

परिस्फुद्धोमो दक्षिणेऽग्नौ ॥ १५ ॥

तत्र चाहवनीयसंस्काराः कर्तव्याः चोदकपरिप्राप्त्या ॥ १५ ॥

भक्षमाहृत्य परिस्फुच्छेषमासिच्य रुक्मवच्छिद्रं कुम्भः शिष्ये कृत्वोपरि दक्षिणस्य धारयन्त्स्रवन्तमुपतिष्ठते तृचैः सोमवतां बर्हिषदामग्निष्वात्तानामिति ॥ १६ ॥

भक्षाहरणमात्रोपदेशाद्विशेषानुपदेशाच्च यथाऽन्यत्र भक्षणं तथेहापीति ॥ १६ ॥

हवींषि निर्वपति सावित्रवारुणैन्द्राणि यथोक्तं पशुपुरोडाशार्थं ॥ १७ ॥

देवतान्यत्वात् पशुपुरोडाशार्थं इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

नपुंसको दक्षिणा रथवाही वा वडवा ॥ १८ ॥

विकल्पः ॥ १८ ॥

सोमातिपूतस्याप्येषा ॥ १९ ॥

सौत्रामणी भवतीति शेषः ॥ १९ ॥

अनुयाजान्ते पशुपुरोडाशार्थंश्चरत्याश्विनेन प्राग्वदानेभ्यः ॥ २० ॥

(१) बदराणि निरुपपदबदराणि चणकबदराणि च कुवलादिवाक्यानीति याज्ञिकाः । सूक्ष्मतरस्थूलमध्यमपरिमाणानि बदरजातिफला-नीति माधवाचार्याः ।

आदिघनस्य चानेनोत्पत्तिः, पूर्वमनभिधानात् ॥ २० ॥

हविर्भिर्वा ॥ २१ ॥

प्रागवदानेभ्यश्चरति अस्मिञ्च पक्षे ॥ २१ ॥

आदिननाभावस्तु ॥ २२ ॥

सौत्रामणीं त्रैधातवीं च प्रकृत्य श्रयते—“सैषा राजसूययाजिन उद-  
वसानीयेष्टिर्भवति”, (श०ब्रा० ५-५-५-९) इति । अतः किमर्थमिदमाह-  
राजसूययाजिनः कर्मापवर्गे वा सौत्रामणी ॥ २३ ॥

त्रैधातवी वेति विकल्पमाशङ्क्याह—

त्रैधातव्यानुपूर्व्ययोगात् ॥ २४ ॥

त्रैधातव्येष्वान्ते भवति, आनुपूर्व्ययोगात् । त्रैधातव्येष्वान्ते  
पठयत इति । न चानयोर्विकल्पः, आम्नानसामर्थ्यात् । तेन सौत्रा-  
मण्या उदवसानीयत्वमुच्यते, उदवसानीयासन्निधौ पाठात् । उदवसा-  
नीयेषोदवसानीयेति उपचारवृत्त्या । तथा च पाठः—“अनयामेऽपीष्टम-  
सदनयापि सूया” ( श० ब्रा० ५-५-५-११ ) इति ॥ २४ ॥

इति पञ्चदशाध्याये दशमी कण्डिका ।

इति श्रीउपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनभाष्ये

पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १५ ॥

## षोडशोऽध्यायः ।

राजसूयोऽनुविहितः । इदानीं श्रुतिमन्त्रपाठावसरप्राप्तो अभिरनु-  
विधेयः । सोऽनुविधीयते ।

अग्निः सोमाङ्गं तद्गुणव्यतिषङ्गात् ॥ १ ॥

अग्निशब्दो ज्वलनवचनः अतस्तदधिकरणभूतस्थलमभिधायको द्रष्ट-  
व्यः “इष्टकाभिरग्निं चिनोति” इति हि श्रूयते । तथा “अग्निमारोहन्ति”  
(श०ब्रा० ९-२-३-२४) “अग्निं प्रोक्षति” (श्रौ०सू० १७-१२-२८) इति  
च आरोहणप्रोक्षणे स्थलस्योच्यते । तस्य चानारभ्य विधानात्प्रकृतिस-  
व्यपेक्षत्वे सोमस्याङ्गमित्युच्यते । सोमशब्देन च लक्षणया तत्साध्यक-  
त्वमिधानम् । ‘सोमाङ्गम्’ इति कुत एतत् ? तद्गुणव्यतिषङ्गात् । तद्गु-

णानां हि व्यतिषङ्गेऽत्र दृश्यते । “अन्तरोपसदौ चिनोति” (श०ब्रा० १०-२-५-१) । “प्रायणीयेन प्रचर्य सीरं युनक्ति” (श०ब्रा० ७-२-२-२) “चितो गार्हपत्यो भवत्यचित आहवनीयः । अथ राजानं क्रीणाति” (श०ब्रा० ७-३-१-१) इत्येवमादि । फलवतश्च गुणव्यतिषङ्गे सति अफलस्य तदङ्गता ॥ १ ॥

**इच्छतः समहाव्रते नियमः ॥ २ ॥**

अङ्गमपि सद्विच्छया भवति । कथमवगम्यते ? येन स म(१)हाव्रते नियमो दृश्यते—“तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयादग्निं महाव्रतम्” (श०ब्रा० १०-१-२-२) इति ।

ननु चाग्नौ महाव्रतनियमः कस्मान्न भवति ? उच्यते, अग्निप्रकरणेऽपाठात् । यस्यैव प्रकरणं तद्धर्मनियमो युक्तः । तस्मात्साध्वभिहितं “स महाव्रते नियमः” इति । अत एवोक्तम् “इच्छतः” इति । अत्र नियमविधानादन्यत्रेच्छैव भवति ॥ २ ॥

**न प्रथमाहारे ॥ ३ ॥**

प्रथममद्वियत इति प्रथमाहारः, प्रथमप्रयोग इत्यर्थः ॥ ३ ॥

कुत एतत् प्रथमे प्रयोगे न भवतीति—

**उत्तरवेद्यग्निनिधानात् ॥ ४ ॥**

उ(२)त्तरवेदौ ह्यग्नेर्निधानं विहितम्—“सयद्धार्यमाणेऽग्नौ उत्तरवेदि व्याघारयति” (श०ब्रा० ३-५-२-२) इति । अग्निधारणं च निधानार्थम् । अग्नौ च स्थलेऽग्निनिधानं विहितम् । यदि च प्रथमाहारेऽप्यग्निः स्यादु-

(१) यद्यपि महाव्रतशब्दः क्रतुवाचकः स्तोत्रवाचकश्च, तथाप्यत्र स्तोत्रवाचक एव, शब्दसामर्थ्यात् ।

(२) अथातोऽग्निरिति श्रुत्या सर्वत्र प्रापिते पुनः ।

सहोपेयादिति श्रुत्या नियमः स महाव्रते ॥

उपलक्षणमेवैतद्विशेषः श्रूयते यतः ।

सर्वमेधेऽश्वमेधेऽग्नेः स्तोमे चातश्चतुर्ष्वपि ॥

नियमोऽन्यत्र पक्षे स्याज्ज्योतिष्टोमे भवेन्न तु ।

प्राकृते संप्रदायाज्ञो षोडशिन्यविधानतः ॥

वाजपेये पुनः सोमसूत्रेऽग्निः श्रूयतेऽपि वा ।

अतः षोडशिनि स्याद्वा नेति भाष्ये उपेक्षितम् ॥

इत्यन्यत्रोक्तम् ।



त्तरवेदावग्निनिधानमनर्थकं स्यात् । अथ पुनः प्रथमाहारेऽर्थवत्त्वे संवृत्ते द्वितीयादिष्वग्नावग्निनिधानमविरुद्धमिति सम्प्रदायः ।

ननु चानारभ्यवादप्रकृतिविधानयोर्विकल्पः कस्माच्च भवति ? ने-  
त्युच्यते, प्राकृतं विधानमुत्पत्तिशिष्टत्वादनारभ्यवादाद् बलीयः, अतो  
न विकल्प इति ।

अत्र वदामः—यदि प्राकृते प्रत्यर्थिन्यनारभ्यवादस्यानवकाशः द्वि-  
तीयादिष्वपि प्रयोगेऽनारभ्यवादविहितोऽग्निर्न प्राप्नोति, तत्रापि हि  
प्रकृतौ विहितमुत्तरवेदावग्निनिधानमस्त्येव, तस्मादपव्याख्येषां प्रथमा-  
हारशब्देन प्रथमः प्रयोग उच्यते इति । कथं ह्येतत् ? उच्यते, प्रथमा-  
हारशब्देन ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमसंस्था उच्यते, तस्य हि प्रथममाहरणम-  
नुष्ठानम् । एवं हि श्रूयते, “एष वा व प्रथमो यज्ञानां यज्योतिष्टोमः”  
इति । आचार्येणाप्युक्तम्—“एष प्रथमसोमः” इति । तेन प्रथमाहारे  
ज्योतिष्टोमेऽग्निष्टोमसंस्थे नाग्निर्भवति । न हि प्राकृतं विधानमनारभ्य-  
विधिना पक्षेऽपि बाधितुं शक्यते । अतोऽनारभ्यविहितस्याग्नेरन्यत्रा-  
वकाशः । यथा साप्तदश्यं प्रकृत्याम्नातेन पाञ्चदश्येन बाधितम् । यद्येवं  
साप्तदश्यवत् पुनर्यत्रैव श्रवणं तत्रैवाग्निः प्राप्नोति, यथा साग्निचित्या-  
वग्नेः स्तोमाविति, यथाऽश्वमेधे एकविंशोऽग्निर्भवतीति सर्वमेधे चा-  
ग्निरुत्तम इति । नैष दोषः, अस्ति ह्यत्रान्यदपि विधानम् । “अथातो-  
ग्निः” इति प्रकृत्य “तमग्निष्टोमेनानुयजति, तमुक्थ्येन, तमतिरात्रेण,  
तमेकरात्रेण, तं द्विरात्रेण” इत्येवमादि समानविधानार्थानि वचनानि,  
तैः सर्वत्र प्राप्तिः । तथा च तस्मादु सप्तविधमेव प्रथमं विदधीतायैको-  
त्तरमैकशतविधादिति । अतः सर्वत्र प्राप्तिः । साप्तदश्ये तु विशेषमेव  
श्रवणमिति ॥ ४ ॥

चिकीर्षमाण उत्तरस्थां फागुन्यां पौर्णमासेनेष्ट्वा

प(१)श्चपशूनालभते दक्षिणान् ॥ ५ ॥

“चिकीर्षमाणः” इत्यवाच्यम्, उपक्रमादेव तत्सिद्धेः । वाच्यं वा ।  
स्वयमातृण्णाद्युपधानेऽपि मा भूदालम्भ इति । पञ्चग्रहणं चाभिजिद्वि-  
श्वजितोरपि पञ्चैव यथा स्युरिति ॥ ५ ॥

ब्रह्मणे वा दद्यात् ॥ ६ ॥

(१) तथाच संप्रदाये साग्निकौ चेदन्तर्वेदि द्वित्वेऽपि सति न पञ्च-  
पशुमेदः । उखाशिरांसि तु संप्रामकराणीति ।

दक्षिणाम् । विकल्पेन हि श्रवणमत्र ॥ ६ ॥

अमावास्यायामेके ॥ ७ ॥

पञ्च पञ्चनालभन्ते, “अमावास्यायामालभेतेत्यु हैक आहुः”  
(श०ब्रा० ६-२-२-१६) इति । सा च माघामावास्या सन्निधानाद् गृह्यते ॥ ७ ॥

अग्निभ्यः कामाय पुरुषाश्च गोऽव्यजान् ॥ ८ ॥

आलभते । यत्तु “वैश्वकर्मणं पुरुषं वारुणमश्वमैन्द्रमुषमं त्वष्ट्रमवि-  
मानेयमजम्” (श०ब्रा० ६-२-१-६) इति, सोऽर्धवादो “हन्तैनानग्निभ्यः  
कामायालभा” (श०ब्रा० ६-२-१-६) इत्यस्य ॥ ८ ॥

वर्षिष्ठरशनः पुरुषोऽनुपुर्व्या इतरेषाम् ॥ ९ ॥

रशना भवन्ति, “पुरुषस्य वर्षिष्ठाऽथ हलीयस्यथ हलीयसी” (श०  
ब्रा० ६-२-१-१९) इति श्रुतेः । वर्षिष्ठता च व्यामापेक्षया, न स्थौल्यापे-  
क्षया । प्रकृतौ द्विव्यामा श्रूयते—“द्विव्यामया रशनया” (श्रौ०सू० ६-३-  
२४) इति ॥ ९ ॥

सर्वेषां वा तुल्याः ॥ १० ॥

रशना भवन्ति ॥ १० ॥

समिध्यमानसमिद्धवत्यन्तरे समास्त्वाग्र

इति नव दधाति ॥ ११ ॥

“तेषां चतुर्विंशतिः सामिधेन्यः” (श०ब्रा० ६-२-१-२१) इति प्रकृ-  
त्याह—“समास्त्वाग्नऽक्रतवो वर्द्धयन्तु” (वा०सं० २७-१) इति ॥ ११ ॥

आप्रियो द्वादशोर्ध्वा अस्येति ॥ १२ ॥

आप्रियः प्रयाजयाज्या द्वादश भवन्ति, “त एता ऊर्ध्वा अस्य  
समिधो भवन्ति” (श०ब्रा० ६-२-१-३१) इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

एकादशान्ते शासप्रैषादि करोति ॥ १३ ॥

प्रकृतौ दशान्तेऽभिहितम् । इह वचनादेकादशान्त उच्यते ॥ १३ ॥

परिवृते पुरुषसंज्ञपनम् ॥ १४ ॥

वचनाद्भवति ॥ १४ ॥

अजस्य शुन्धति प्रचरणयोगात् ॥ १५ ॥

इतरेषां पशूनामसु कायप्रासनमुक्तम्, अजेन चरतीति च । एतेना-  
जस्य शुन्धतीत्युच्यते । स हि प्रचरणेन युज्यते ॥ १५ ॥

सर्वेषां वाऽविशेषात् ॥ १६ ॥

सर्वेषां वा शोधनं कर्त्तव्यम् । सर्वेषामेव ह्यविशेषेण देवतासम्बन्ध उपदिष्टः । तेन सर्व एवैते यागाः । यागार्थद्रव्यस्य च यो धर्मः स च सर्वेषां भवति । अप्सु कायप्रासनं तु वचनात् ॥ १६ ॥

वैश्यः पुरुषो राजन्यो वा ॥ १७ ॥

वचनाद्भवति ॥ १७ ॥

कण्ठेषु तृणमन्तर्धाय शिराःस्वादस्ते ॥ १८ ॥

तृणाधिकाराद्व्याप्तृणकाल एव शिरसामादानं जिह्वावर्जम् । सा ह्य-  
वदानैः सह गृह्यते ॥ १८ ॥

चतुर्णामप्सु कायप्रासनम् ॥ १९ ॥

शिरोग्रहणसमनन्तरमेव । येनाजं प्रकृत्याह-संस्थिते तस्य शेष-  
प्रासनमिति ॥ १९ ॥

ततो मृदिष्टकार्थापश्च ॥ २० ॥

तत एवादकमध्यात् मृद् गृह्यते इष्टकार्था । आपश्च तत एव ॥ २० ॥

अजेन चरति ॥ २१ ॥

“अजेन यज्ञं संस्थापयन्ति” (१) इति वचनात् ॥ २१ ॥

संस्थिते तस्य शेषप्रासनम् ॥ २२ ॥

संस्थिते कर्मणि शेषस्याप्सु प्रासनम् ॥ २२ ॥

सर्वैरेके ॥ २३ ॥

एके आचार्याः सर्वैः पशुभिः प्रचारामिच्छन्ति । “तज्ज्ञैक आहुरवै-  
वैतैः सर्वैः पशुभिर्यजेत” (श० ब्रा० ६-२-१-१३) इति हि श्रूयते ।

ननु चैवं सति सम्भरणार्थता विरुध्यते । सम्भरणार्थं हि अप्सु  
कुसिन्धानां प्रासनम् । कुसिन्धैः कुषितया मृदा अङ्गिष्ठेष्टकानां दार्ढ्य-  
मुपजायत इति । अतः सर्वप्रचारे सम्भरणानुपपत्तिरिति ॥ २३ ॥

एवमाशङ्कित आह—

एकस्यापि किं ततः सम्भरेदिति श्रुतेः ॥ २४ ॥

“तज्ज्ञैक आहुरवैवैतैः सर्वैः पशुभिर्यजेत” (श० ब्रा० ६-२-१-१३)  
इति प्रकृत्याह—“यद्वा एतैरत्र सर्वैर्यजेत तदेवाग्नेरन्तं परीयाद्” (श०  
ब्रा० ६-२-१-१३) इति सर्वैर्यागमभिधाय निषेधति “न तथा कुर्याद्दे-

( १ ) वलिनराजधान्यां मुद्रितशतपथब्राह्मणे एवं पाठः “अजेन  
यज्ञं समस्थापयन्” (श० ब्रा० ६-२-१-७) इति ।

वानां तदितादियादथो पथस्तदियादथो किं ततः सम्भरेत्” (श०ब्रा० ६-२-१-१३) इति सर्वया(१)गपक्षे सम्भरणाभावदोषप्रसङ्गः । तस्मान्न सर्वैर्याग इति । एवमाशङ्किते उत्तरम् एकस्यापि “किं ततः सम्भरेत्” (श०ब्रा० ६-२-१-१३) इति श्रुतेः । एकस्यापि पशोरालम्भे किं ततः सम्भरेदित्येतत्तुल्यमेव । तस्माद्विकल्पः सर्वैर्वा यागोऽजेन वेति । यः सम्भरणाभावः सोऽसर्वयागपक्षार्थवादः ॥ २४ ॥

वैश्वानरः पशुपुरोडाश उपाशु ॥ २५ ॥

भवति ॥ २५ ॥

पशुदैवता च ॥ २६ ॥

उपांश्वेव ॥ २६ ॥

आग्नेय्यो याज्यानुवाक्याः कामवत्यः ॥ २७ ॥

भवन्ति ॥ २७ ॥

मैथुनं वर्जयेदापघस्पाघाः ॥ २८ ॥

पयस्या अन्ते विहिता आ तत इति ॥ २८ ॥

मासोपर्यासने चेच्छन् ॥ २९ ॥

मासोपर्यासने चेच्छया वर्जयेत् ॥ २९ ॥

त्वङ्मस्तिष्कोद्धृतानि घृताक्तानि शिरा-

सि निदधाति ॥ ३० ॥

त्वक्त्वगेव, मस्तिष्कशब्देन शिरःकपालगता मज्जाऽभिधीयते ।  
ते च उद्धृत्य घृताक्तानि शिरासि स्थापयति ॥ ३० ॥

सकलानि वा ॥ ३१ ॥

वेति विकल्पः ॥ ३१ ॥

अन्यानिवा ॥ ३२ ॥

(१) अत्र च यागशेषस्य सम्भरणार्थता, न सम्भरणार्थस्य यागार्थता । तथाच “एकपुरोडाशेषु व्रत्यासम्भवात्” इति सूत्रे ‘तस्य वाऽस्य यागशेषस्य पुरुषार्थरूपता, न पुरुषार्थस्य यागार्थता, दृष्टादर्थत्वात्’ इति भाष्ये उक्तम् । ततश्च सम्भरणद्रव्यनाशे न यागावृत्तिः । शीर्षनाशे च अन्यानि प्रायश्चित्तपूर्वकमुपादेयानि, उपधानार्थत्वात् । न च “अन्यानि वा हिरण्मयानि वा मृन्मयानि वा” इति शास्त्रप्रवृत्तिः, “विकल्पे प्रवृत्तं कर्मान्तरत्वात्” इत्युक्तेः ।

हिरण्मयानि वा ॥ ३३ ॥

मृन्मयानि वा ॥ ३४ ॥

अनालभ्यैतान् ॥ ३५ ॥

पशुन् । अन्यानि वा सङ्ग्रामहतानि गृह्णाति हिरण्मयानि वा मृन्म-  
यानि वेति विकल्पः ॥ ३५ ॥

इयामतूपरो वा प्राजापत्यः ॥ ३६ ॥

पशुरालभ्यते । पञ्च पशवो वेति विकल्पः । प्राजापत्यस्य चाहर्ग-  
णेषु नियमः ॥ ३६ ॥

षड्दध्यात् ॥ ३७ ॥

आध्याः । प्राजापत्यं हि प्रकृत्योच्यते “तस्यैकविंशतिः सामि-  
धेन्यः” (श०ब्रा० ६-२-२-३) इति ॥ ३७ ॥

हिरण्यगर्भं हृत्युच्चा स्तुवाधारः ॥ ३८ ॥

“हिरण्यगर्भवत्याऽऽधारमाधारयति” (श०ब्रा० ६-२-२-५) इति  
वचनात् । स च पूर्वं एव भवति नापूर्वं, प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् । प्रकृ-  
तिलिङ्गसंयोगो ह्यत्र भवति आधारमाधारयतीति ॥ ३८ ॥

पूर्वत्वेऽपि सन्देहः—किं पूर्वाधारे मन्त्रविधानमुतोत्तराधार इति ।  
किं तावत्प्राप्तम् ?

पूर्वो देवतासामान्यात् ॥ ३९ ॥

स्तुवाधारो हिरण्यगर्भवत्या कर्त्तव्यः । कुत एतत् ? देवतासामा-  
न्यात् । स्तुवाधारे हि प्रजापतिर्देवता, हिरण्यगर्भवत्यामपि प्रजापतेरेव  
देवतात्वं “कस्मै देवाय हविषा विधेम” (श०ब्रा० ७-४-१-१९) इति ।  
कश्च प्रजापतिः । मन्त्रश्च स्तुवाधार एव देवतामिधानसमर्थः । तस्मा-  
त्तत्रैव विनियुज्यत इति ॥ ३९ ॥

एवं प्राप्ते आह—

उत्तरे तु सामान्योपदेशाभ्याम् ॥ ४० ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न पूर्वस्मिन्नाधारे मन्त्रप्रयोगः, किं तर्ह्यु-  
त्तराधारे । कुत एतत् ? मन्त्रवत्त्वसामान्यात् । यस्यैव च प्रकृतौ मन्त्रो  
दृष्टस्तस्यैव मन्त्रान्तरविधानमनुरूपतरम् । इतरत्र तु मन्त्रवत्ता च वि-  
धेया तद्विशेषश्चेति गौरवं स्यात् । तेनोत्तराधारे मन्त्रो विधीयमानः  
शब्दत्वसामान्यात् मन्त्रान्तरस्य निर्वत्तको भवति । यथा स्नेहसामा-  
न्यात् तैलं घृतस्य । यत्पुनरुक्तं कशब्देन प्रजापतिरभिधीयत इति ।

इन्द्रस्यापि तच्छब्दाभिधानमविरुद्धम् । तस्मान्मन्त्रोपदेशादुत्तराघारे  
एव तद्विनियोग इति ॥ ४० ॥

वायवे वा नियुत्वते इवेतलप्सुदी द्वे दध्यात् ॥ ४१ ॥

अथवा नियुत्वद्गुणविशिष्टाय वायवे शुक्लपशुरालभ्यते न प्राजा-  
पत्यः पञ्च पशवो वा । एवमपि श्रूयत एव । इवेतो वर्णतः, लप्सुदी कूर्च-  
लः । तूपरशब्दश्चात्रानुवर्त्तते, “अथैतं वायवे नियुत्वते शुक्लं तूपरमाल-  
भते” (श०ब्रा० ६-२-२-६) इति श्रुतेः । तत्र च द्वे धाव्ये दध्यात्, “तस्य  
सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति” (श०ब्रा० ३-१-३-६) इति वचनात् ॥ ४१ ॥

प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो द्वादशकपाल उभयोः ॥ ४२ ॥

उभयोरपि प्राजापत्यवायव्ययोः प्राजापत्य एव द्वादशकपालः पशु-  
पुरोडाशो भवति ॥ ४२ ॥

कद्वत्यो याज्यानुवाक्याः प्राजापत्यस्य ॥ ४३ ॥

भवन्ति ॥ ४३ ॥

शुक्लवत्यो वायव्यस्य ॥ ४४ ॥

वपाया वा ॥ ४५ ॥

वा अवधारणे । शुक्लवत्यौ भवतः । “वपाया एव शुक्लवत्यौ स्या-  
ताम्” (श०ब्रा० ६-२-२-१४) इति वचनात् ॥ ४५ ॥

तुल्यमन्यत्सर्वेषु ॥ ४६ ॥

इति षोडशाध्याये प्रथमा कण्डिका ।

उखासम्भरणमष्टम्याम् ॥ १ ॥

उखायाः सम्भरणमुखासम्भरणम्, तदष्टम्यां भवति, “अष्टका-  
यामुखासम्भरति” (श०ब्रा० ६-२-२-२३) इति वचनात् । उखाग्रहणं  
चोपलक्षणम् । अषाढाद्यप्यत्र सम्भ्रियत एव । ततश्चान्तराये तस्यापि  
प्रयोक्तृत्वम् ॥ १ ॥

आहवनीयस्य पुरस्तान्मत्या चतुरस्रे इव अत्रे मृत्पिण्ड-

मवदधाति भूमिसमम् ॥ २ ॥

भूमिसममन्यूनमनतिरिक्तम् ॥ २ ॥

पिण्डमपरेण व्यध्वे वल्मीकवपां छिद्रां निदधाति ॥ ३ ॥

पिण्डाहवनीययोर्व्यध्वे अर्धपथे ॥ ३ ॥

आहवनीयं दक्षिणेन त्रिवृन्मुखपञ्चाङ्गीबद्धास्तिष्ठ-  
न्ति प्राञ्चोऽश्वगर्दभाजाः पूर्वापरा रासभो मध्ये-  
ऽश्वपूर्वाः ॥ ४ ॥

आहवनीयस्य दक्षिणतस्त्रिवृद्भिर्मुखमयीभिः पञ्चाङ्गीभिः । पञ्चा-  
ङ्ग्यो मुखरिकाः, तामिर्बद्धास्तिष्ठन्ति प्राङ्मुखाः अश्वगर्दभाजाः पूर्वा-  
पररीत्या रासभो मध्येऽश्वपूर्वाः ॥ ४ ॥

उत्तरत आहवनीयस्यारत्निमात्र उभयतस्तक्षिणा  
वैणवी सुषिराभिः कल्माष्यभावेऽकल्माषी प्रादेशमा-  
त्ररत्निमात्री वा ॥ ५ ॥

आनन्तर्यात्पशुनामुत्तरतो मा भूदित्याहवनीयग्रहणम् ॥ ५ ॥

हिरण्मयीमके ॥ ६ ॥

आचार्या इच्छन्ति । अतश्च विकल्पः ॥ ६ ॥

अष्टगृहीतं जुहोति सन्ततमुद्गृह्णन्त्युज्जान इति ॥ ७ ॥

अष्टगृहीताज्यद्रव्यं सन्ततं जुहोत्युद्गृह्णन् “युज्जान” (वा०सं०  
११-१) इति ।

अत्रैतच्चिन्त्यते—किमिदमेकं कर्म, उताष्टावेतानीति । एकमिति ब्रूमः ।  
“तां वा एतामेकाः सतीमष्टागृहीतामष्टाभिर्यजुर्भिर्जुहोति” (श०ब्रा० ६-  
३-१-३) इति । अष्टौ वा कर्माणि, नैकमिति । “तान्येतान्यष्टौ सावित्रा-  
णि” (श०ब्रा० ६-३-१-२१) इति । किं च वैश्वकर्मणश्च सहैकवाक्यत्वात् ।  
अष्टौ सावित्राण्यष्टौ वैश्वकर्मणानीति च । निःसन्दिग्धं वैश्वकर्मणान्यष्टौ ।  
अतः सहत्वाविशेषात्सावित्राण्यष्टाविति गम्यते ।

ननु “तां वा एतामेकाः सतीम्” इत्येतस्मिन्वाक्ये सति अष्टौ सावि-  
त्राण्येव, तस्मिन्श्च सति कथमेकान्ततोऽवधार्यते अष्टावेतानि कर्माणीति ?  
उच्यते, उत्पत्तौ बहुत्वविशिष्टानां श्रवणम् । एवं हि श्रूयते—“तेषां  
चेतयमानानां सवितैतानि सावित्राण्यपश्यद्यत्सविताऽपश्यत्तस्मात्सा-  
वित्राणि” (श०ब्रा० ६-३-१-१) इति । यत्पुनरेकत्वश्रवणं तत्प्रक्षेपापेक्षया ।  
प्रयोजनं यत्तदन्तरितं तत्प्रयुज्यते ॥ ७ ॥

देवस्य त्वेत्याश्रिमादाय हस्त आधायेत्येनाम-

भिमन्त्रयते ॥ ८ ॥ ॥

हिरण्मयीपक्षे मन्त्रः स्यात्, “विभ्रदग्निः हिरण्मयीम्” (वा०सं०

११-११) इति मन्त्रलिङ्गात् । न वा संस्तवार्थत्वात् । हिरण्ययीशब्देन संस्तवः क्रियते । तथा चाह—“यद्वा एषा छन्दाः सि तेनेषां हिरण्यम्” (श०ब्रा० ६-३-१-४२) इति । तस्माद्वैणवीपक्षेऽपि मन्त्रप्रयोगः ॥ ८ ॥  
अश्चप्रभृतींश्च प्रत्यृचं प्रतूर्तं युञ्जार्थां योगे योग इति ॥९॥  
अभिमन्त्रयते इत्यनुवर्त्तते ॥ ९ ॥

अनुपस्पृशन्नुत्क्रमयत्येनान्प्राचः प्रतिमन्त्रं प्रतूर्बन्तुर्व-  
न्तरिक्षं पृथिव्याः सधस्थादिति ॥ १० ॥

एभिर्मन्त्रैः ॥ १० ॥

अग्निषु ज्वलत्सु पिण्डं गच्छत्यग्निं पुरीष्यमिति ॥११॥  
ज्वलत्स्वग्निषु पिण्डं प्रतिगच्छन्ति(१) “अग्निं पुरीष्यम्” (वा० सं० ११-१६) इत्यनेन मन्त्रेण, “प्रदीप्ता एतेऽग्नयो भवन्त्यथ मृदमच्छ-  
(२)यन्ति” (श०ब्रा० ६-३-३-१) इति वचनात् ॥ ११ ॥

दक्षिणतश्च पशवो युगपत् ॥ १२ ॥

गच्छतां च दक्षिणतः पशवः उत्तरतश्च पुरुषाः युगपद्गमनम् ॥ १२ ॥

(१) बहुत्वं किमपेक्षम् ? न तावद् ब्रह्मणः प्राप्तिरत्र, उपदेशातिदे-  
शयोरभावात् । नाप्यग्नीत्प्रतिप्रस्थात्रोः, प्रवृत्त्यदर्शनात् । तस्मादु-  
त्पत्तौ यजमानाध्वर्यवो बहुत्वेन परिगृह्यन्ते ।

वचनाद्वा विरोधाद्वाऽन्येषां कर्तृत्वमिष्यते ।

गच्छन्तीति बहुत्वानुग्रहार्थं चेत्तदुच्यते ॥

भवेद्यद्यन्यथा नैव बहुत्वमुपपद्यते ।

किंचैतद्गमनं कार्यनिमित्तं न च तत्पुनः ॥

विद्यते येन गौणानामध्वर्यूणां समाख्यया ।

प्राप्तिः स्यान्न च पूर्णायां ब्रह्माऽस्ति प्रकृतौ यतः ॥

तद्विष्यन्तेषु होमेषु ब्रह्मा(?) न युक्तितः ।

दम्पत्योः कर्मसंनिध्यवस्थानं युक्तमेव च ॥

अध्वर्योः कर्मकर्तृत्वाद्बहुत्वमुपपद्यते ।

संप्रदायादिभिर्नैव ब्रह्मादेः संग्रहः कृतः ॥

अतो नैमित्तिकेऽप्यत्र नैव ब्रह्माऽग्निहोत्रवत् ।

आवृतेति तु सूत्रं तद्वरणस्यापकर्षकम् ।

न सौमिकापकर्षः स्यादत्र भिन्नप्रयोगतः ॥

(२) “अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः” ( निरु० ५-२८ )



अनद्धा पुरुषमीक्षते देवपितृमनुष्यानर्थक-

भग्निं पुरीष्यमिति ॥ १३ ॥

यो देवादीन्नावति स देवपितृमनुष्यानर्थकः ॥ १३ ॥

वलमीकवपामादाय छिद्रेण पिण्डमीक्षतेऽन्वाग्निरिति ॥ १४ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १४ ॥

दृष्ट्वा निदधात्येनाम् ॥ १५ ॥

वलमीकवपाम् ॥ १५ ॥

आगत्येत्यभिमन्त्रयतेऽश्वम् ॥ १६ ॥

आक्रम्येत्येनेन पिण्डमाधिष्ठापयति ॥ १७ ॥

‘एनेन’ इत्यश्वोऽभिधीयते ॥ १७ ॥

(१) द्यौस्त इति पृष्ठस्योपरि पाणिं धारयन्ननुपस्पृशन् ॥ १८ ॥

उत्क्रामेत्युत्क्रमयति ॥ १९ ॥

अश्वम् ॥ १९ ॥

उदक्रमीदित्यभिमन्त्रयते ॥ २० ॥

अश्वमेव ॥ २० ॥

आहवनीयवत् स्थापयति पिण्डस्य ॥ २१ ॥

पशून् ॥ २१ ॥

उपविश्य मृदमभिजुहोत्या त्वा जिघर्मीति व्यतिषक्ता-

भ्यामृग्भ्यामाहुतीं स्तुवेणाश्वपदे ॥ २२ ॥

मृत्संस्कारत्वात् ‘उपविश्य’ इत्युच्यते । व्यतिषङ्गश्च एकस्याः पूर्वार्धे इतरस्या उत्तरार्धः । इतरथोरप्येवमेव ॥ २२ ॥

अभ्रया पिण्डं त्रिः परिलिखति परिवाजपातिरिति

बहिर्बहिस्तत्तरोत्तरया ॥ २३ ॥

अभ्रया पिण्डं खनति देवस्पृष्ट्वेति ॥ २४ ॥

अग्निग्रहणमभ्यन्तरनिवृत्त्यर्थम् । तथा चाह—“अत्र सा वैणव्यग्नि-  
हत्सीदति” (शा०ब्रा० ६-५-४-३) इति ॥ २४ ॥

कृष्णाजिनमास्तीर्थोत्तरतः ॥ २५ ॥

तस्मिन्पुष्करपर्णमपां पृष्ठमिति ॥ २६ ॥

(१) इदं सूत्रं पूर्वशेषतयोल्लिखितं सूत्रपुस्तके ।

तस्मिन्निति कृष्णाजिने ॥ २६ ॥

विमाष्टर्येनदिव इति ॥ २७ ॥

पुष्करपर्णम् ॥ २७ ॥

आलभत उभे शर्म च स्थ इति ॥ २८ ॥

उभे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे । शक्यत्वाच्च युगपदालम्भनम् ॥ २८ ॥

पिण्डं पुरीष्योसीति ॥ २९ ॥

आलभते ॥ २९ ॥

पाणिभ्यां परिगृण्हात्येनं दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षिणः  
साश्रिस्त्वामग्न इति षड्भिः सर्वं सकृद्गृत्वा—

इति षोडशाध्याये द्वितीया कण्डिका ।

पुष्करपर्णे निदधाति ॥ १ ॥

ग्रहणे मन्त्रः, “अथैनं परिगृह्णाति” (श०ब्रा० ६-४-२-२) इति  
वचनात् ॥ १ ॥

अपः इवभ्रेऽवनयत्यपो देवीरिति ॥ २ ॥

अनेन मन्त्रेण । इवभ्रः पिण्डावटः ॥ २ ॥

सन्त इति वातमपक्षिपति ॥ ३ ॥

इवभ्र एव ॥ ३ ॥

अनामिकया संवपति पुरस्तात्पश्चाद्दक्षिणत उत्तरतश्च ॥ ४ ॥

संवापश्चावटे पुरीषस्य ॥ ४ ॥

आस्तीर्णयोरन्तानुद्गृह्णाति सुजात इति ॥ ५ ॥

आस्तीर्णयोः कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोरन्तानुद्गृह्णाति “सुजात”  
(वा०सं० ११-४०) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ५ ॥

त्रिवृता मुञ्जयोक्त्रेणोपनहति वासो अग्न इति ॥ ६ ॥

उद्गृहीतानन्तान्मुञ्जयोक्त्रेणोपनहति “वासो अग्न” (वा०सं०  
११-४०) इत्यनेन मन्त्रेण बध्नाति ॥ ६ ॥

उत्तिष्ठति पिण्डमादायोदु तिष्ठेति ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वबाहुः प्राञ्चं प्रगृह्णात्यूर्ध्व ऊ पु ण इति ॥ ८ ॥

प्रसारितबाहुः प्राञ्चं पिण्डं गृह्णाति “ऊर्ध्व ऊ पु णः” (वा०सं०

११-४२) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ८ ॥

अवहृत्योपरिनाभि धारयन्नश्वप्रभृतीनाभिमन्त्रयते स  
जातस्थिरो भव शिवो भवेति ॥ ९ ॥

अवहृत्य पिण्डं नाभेरुपरि धारयन् अश्वप्रभृतीनाभिमन्त्रयते “स  
जातः” (वा०सं० ११-४३) इति प्रतिमन्त्रम् ॥ ९ ॥

धारयत्येषामुपरि पिण्डमनुपस्पृशन्प्रैतु वाजी  
वृषाग्निमित्यश्वस्वरयोः ॥ १० ॥

एषां पशूनामुपरि पिण्डमनुपस्पृशन् धारयति “प्रैतु वाजी”  
(वा०सं० ११-४६) इत्यश्वस्य “वृषाग्निम” (वा०सं० ११-४६) इति  
स्वरस्य ॥ १० ॥

अग्न आयाहीत्याहृत्य खराच्छागस्यर्तुस-  
त्यमित्या निधानात् ॥ ११ ॥

धारयत्यनुपस्पृशन्नेव ॥ ११ ॥

आयन्त्यावर्त्य पशूनजः पुरस्ताद्वासभो मध्ये ॥ १२ ॥

स्वस्थानस्थितानामेवावृत्तिः ॥ १२ ॥

अनद्धापुरुषमीक्षते पूर्ववदग्निं पुरीष्यमिति ॥ १३ ॥

अनन्यार्थत्वात्पूर्ववच्छब्देनाग्निषु प्रज्वलत्स्वित्युच्यते ॥ १३ ॥

उत्तरत आहवनीयस्योद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे प-  
रिवृते प्राग्द्वारे पिण्डं निदधात्योषधय इति ॥ १४ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १४ ॥

विपाजसेति प्रमुच्यैनमजलोमान्धादाय प्रागु-  
दीचः पशूनुत्सृजति ॥ १५ ॥

“विपाजसा” (वा०सं० ११-४६) इत्यनेन मन्त्रेण प्रतिमुच्य  
पिण्डमजलोमानि गृहीत्वा प्रागुदीचीं दिशम्प्रति पशूनुत्सृजति ॥ १५ ॥

आपोहिष्ठेति पर्णकषायपक्वमुदकमासिञ्चति पिण्डे ॥ १६ ॥

पर्णकषायः पलाशकषायः । तत्पक्वमुदकम् ॥ १६ ॥

फेनं च तूष्णीं ततः कृत्वा ॥ १७ ॥

तत एवादकात्पूर्वतरं फेनं कृत्वोदकमासिञ्चति चशब्दात् प-  
श्चात्फेनम् ॥ १७ ॥

अजलोमभिः सृजति मित्रः सृज्येति ॥ १८ ॥

अजलोमभिः सृजति पिण्डं “मित्रः सृज्य” (वा०सं० ११-५३)  
इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १८ ॥

शर्करायोरसादमचूर्णैश्च रुद्राः सृज्येति ॥ १९ ॥

शर्करा प्रसिद्धा । अयोरसा लोहसिङ्घाणः कीर इति यः प्रसिद्धः ।  
अश्मचूर्णः पाषाणचूर्णः । चशब्दादेतैः पिण्डं संसृजति ॥ १९ ॥

सृष्ट्यामिति संयौति ॥ २० ॥

पिण्डं मिश्रयत्याङ्वालयतीत्यर्थः ॥ २० ॥

अषाढां करोति महिषी प्रथमवित्ता तदाख्या ॥ २१ ॥

अषाढाख्यामिष्टकां महिषी करोति । महिषीशब्दस्यान्यत्राप्रसि-  
द्धत्वादाह—प्रथमवित्ता तदाख्या । तद्यैव प्रथमवित्ता सा महिषीति ॥ २१ ॥

यजमानपादमात्रीं श्यालिखिताम् ॥ २२ ॥

महिषीपादमात्री मा भूदिति यजमानग्रहणम् ॥ २२ ॥

यजमान उखां करोति मृदमादाय मखस्य

शिर इति ॥ २३ ॥

मृदादाने हि मन्त्रः । एवं हि श्रूयते—“अथ मृत्पिण्डमपादत्ते  
यावन्तं निधयेऽलं मन्यते मखस्य शिरोऽसि” (श०ब्रा० ६-५-२-१)  
इति ॥ २३ ॥

प्रादेशमात्रीं तिर्यगूर्ध्वौ च ॥ २४ ॥

चशब्दात्प्रादेशमात्रीमेव ॥ २४ ॥

पञ्चप्रादेशामिषुमात्रीं वा तिर्यक्पञ्चपशौ ॥ २५ ॥

ऊर्ध्वं तु प्रादेशमात्र्येव पञ्चपशावपि ॥ २५ ॥

वसवस्त्वेति प्रथयति ॥ २६ ॥

आचं पिण्डम् ॥ २६ ॥

अन्तालुन्नीय सर्वतः प्रथमं धातुमादधाति

रुद्रास्त्वेति ॥ २७ ॥

अनेन मन्त्रेण । धातुशब्दात्प्रक्षेप एव ॥ २७ ॥

संलिप्य श्लक्ष्णां कृत्वोत्तरमादित्यास्त्वेति ॥ २८ ॥

“तां संलिप्य सृष्ट्याऽथोत्तरमुद्धिमादधाति” (श०ब्रा० ६-५-२-  
४, ५) इति वचनात् ॥ २८ ॥

विद्वेत्वेति समीकरोति ॥ २६ ॥

“सा यदि वर्षीयसी प्रादेशात्स्यादेतेन यजुषा हसीयसीं कुर्याद्यदि हसीयस्येतेन वर्षीयसीम्” (श०ब्रा० ६-५-२-९) इति वचनात् ॥ २९ ॥ वितृतीय उत्तरे वर्तिः सर्वतः करोत्यदित्यै रास्नेति ॥ ३० ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ३० ॥

ऊर्ध्वार्स्तूर्ण्यीं प्रतिदिशं चतस्रोऽपरावर्तिप्राप्ताः ॥ ३१ ॥

वर्तीः करोति । उक्ताशब्दस्याकृतिवचनत्वाद् वृत्तैवोक्ता भवति ॥ ३१ ॥

इति षोडशाध्याये तृतीया कण्डिका ।

स्तनानिवाग्नेषून्नयति ॥ १ ॥

ऊर्ध्ववर्तीनामेकैकस्याः ॥ १ ॥

द्विस्तनामष्टस्तनामेके ॥ २ ॥

“ताः हैके द्विस्तनां कुर्वन्ति । अथो अष्टस्तनाम्” (श०ब्रा० ६-५-२-१९) इति श्रुतेः । द्विस्तनपक्षे एकस्मिन्नेव वर्त्यग्रे क्रियते । अष्टस्तनपक्षे द्वौ द्वाविति ॥ २ ॥

बिलं गृह्णात्यदितिष्ठ इति ॥ ३ ॥

मुखे गृह्णातीत्यर्थः ॥ ३ ॥

कृत्वायेति निदधाति ॥ ४ ॥

उक्ताम् ॥ ४ ॥

तिस्र एके ॥ ५ ॥

उक्ताः कुर्वन्ति, “ता हैके तिस्रः कुर्वन्ति” (श०ब्रा० ६-५-२-२२) इति श्रुतेः । तदा च मृत्पिण्डप्रहणाद्येकैका निधानान्ता क्रियते ॥ ५ ॥

इष्टकास्तु तिस्रो विद्वज्ज्योतिषः पृथग्लक्षणा-

स्यालिखिताः ॥ ६ ॥

तुशब्दश्चशब्दस्यार्थे । चशब्दाद्यजमान एव तिस्र इष्टका विश्वज्योतिः सङ्गकाः स्यालिखिताः पृथग्लक्षणाः करोति । लक्षणकरणं च प्रथमाद्वितीयातृतीयाप्रहण्यर्थम् । एवमेवोपधानं यथा स्यादिति ॥ ६ ॥

मृदमुपशयां निदधाति ॥ ७ ॥

उक्तां क्रियमाणामुपशेत इत्युपशया ताम्, मृदमतिरिच्यमानां निदधाति कार्यार्थम् ॥ ७ ॥

सप्तभिरद्वयशकृद्भिर्खां धूपयति दक्षिणाग्न्या-

दीप्तैरेकैकेन वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ ८ ॥

अभ्रया इवभ्रं चतुरभ्रं वनत्यदितिष्टेति ॥ ९ ॥

अग्निश्च पूर्वोक्तैव, प्रकृतत्वात् । “अत्र सा वैणव्याभ्ररुत्सीदति”  
(श०ब्रा० ६-५-४-३) इति वचनात् ॥ ९ ॥

अपणमास्तीर्य यथाकृतमवदधाति ॥ १० ॥

श्वभ्रो येनैव क्रमेण कृता अषाढाद्याः ॥ १० ॥

उखायां तु विशेषः—

देवानां त्वेत्युखां न्युब्रजाम् ॥ ११ ॥

अवदधाति ॥ ११ ॥

अपणेनावच्छाद्य दक्षिणाग्न्यग्निना दीपयति

धिषणास्त्वेति ॥ १२ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १२ ॥

निर्मन्थ्येन वा धूपनअपणे ॥ १३ ॥

कर्त्तव्ये ॥ १३ ॥

वरून्त्रीष्ट्वेतीक्षमाणो जपति ॥ १४ ॥

उखामीक्षमाणः ॥ १४ ॥

आचरति मित्रस्येति ॥ १५ ॥

आचरणं च अपणप्रक्षेपः ॥ १५ ॥

यावदाचरेत् ॥ १६ ॥

तावदपि मन्त्रः ॥ १६ ॥

दिवैव प्रदहनोद्धरणे ॥ १७ ॥

कर्त्तव्ये, “तां दिवैवोपवपेदिवोद्धरेत्” (श०ब्रा० ६-५-४-१०) इति  
वचनात् ॥ १७ ॥

उद्धपतिअपणम् ॥ १८ ॥

पदार्थतया ॥ १८ ॥

देवस्त्वेत्युखाम् ॥ १९ ॥

उद्धपति ॥ १९ ॥

उत्तानां करोत्यव्यथमानेति ॥ २० ॥

उखाम् ॥ २० ॥

उद्यच्छत्युत्थायेति ॥ २१ ॥

ऊर्ध्वं यच्छत्युद्यच्छति । “उत्थाय”(१)इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २१ ॥

परिगृह्य पात्रे करोति मित्रैतां त इति ॥ २२ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २२ ॥

अजापयसावसिञ्चति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ २३ ॥

उखाम् । त्रित्वपक्षे च उत्तानकरणाद्येकैका अजापयसावसेकान्ता कर्त्तव्या ॥ २३ ॥

इष्टकाक्रियाऽतस्यालिखितानाम् ॥ २४ ॥

अत ऊर्ध्वमिष्टकास्त्र्यालिखिताः क्रियन्ते ॥ २४ ॥

अपरिमितालिखिता वोत्तरयोः ॥ २५ ॥

द्वितीयाचतुर्थ्योः । कुत एतत् ? तेहि प्रकृत्याम्नायते—“रसो हैते चिती अपरिमित उ वै रस” (श०ब्रा०८-७-२-१७) इति । अतश्च विकल्पोऽयम् ॥ २५ ॥

पूर्ववदग्निः पाके ॥ २६ ॥

इष्टकानां पाके पूर्ववदग्निर्भवति—निर्मम्यो दक्षिणाग्निर्वा ॥ २६ ॥

दीक्षामावास्यायामावास्येनेष्ट्वा ॥ २७ ॥

फाल्गुन्यमा(२)वास्यायां दीक्षा भवति, सा चामावास्येनेष्ट्वा पौर्णमासोपक्रमात् ॥ २७ ॥

आग्नावैष्णववैश्वानरौ ॥ २८ ॥

दीक्षणीयायां कर्त्तव्यौ ॥ २८ ॥

घृते चरुरादित्येभ्यः ॥ २९ ॥

घृतस्य प्रणयनं कार्यम्, कार्यापत्त्या ॥ २९ ॥

(१) उत्थाय बृहती भवोदु तिष्ठद् ध्रुवा त्वम् । मित्रैतान्त ऽउषाम्प-  
रिदाम्भ्यमित्याऽएषा माभेदि—(वा. सं० ११-६४) अत्र पूर्वार्धेन उद्य-  
च्छन्मुत्तरार्धेन पात्रे करणं बोद्धव्यम् ।

(२) सा च मुख्यामावास्यायां विण्डपितृत्यञ्चकालामावादपिण्ड-  
पितृत्यजेनामावास्येन सद्य इष्ट्वा ।

अकृतायां तु दीक्षायामपराद्धो भवेद्यदि ।

पितृत्यज्ञो न तत्र स्यात्पूर्वाङ्गत्वादितरीरितम् ॥

अनङ्गत्वे तु तत्र स्यात्तत्कालाप्रतिबन्धतः । इति ।

प्राकृतान्यौद्ग्रभणानि हुत्वा सप्ताग्निकान्या-

कृतिमिति प्रतिमन्त्रम् ॥ ३० ॥

प्राकृतान्याध्वरिकानि हुत्वा सप्ताग्निकानि “आकृतिम्” (१) इति प्रतिमन्त्रं जुहोति । अत्र च “विश्वो देवस्य” (२) इत्यत्र तद्विधा विभज्यते । स्वकालपूर्णामित्येतदाग्निकेऽत्र प्रौढं द्वेधा विभज्यते, द्विश्च स्थाल्याः स्ववेणेत्येतदप्याग्निके भवति ॥ ३० ॥

दण्डोच्छ्रयणान्तं कृत्वाऽध्वर्युयजमानयोरन्यतर उखा-  
माहवनीयेऽधिश्नयति मुञ्जकुलायशणकुलायावस्तीर्णा-  
मन्तरे शणा मा सु भित्था इति तिष्ठन्नुदङ् प्राङ् ॥ ३१ ॥

दण्डोच्छ्रयणान्तमाध्वरिकं कर्म कृत्वाऽध्वर्युयजमानयोरन्यतर उ-  
खामाहवनीयेऽधिश्नयति “मा सु भित्था” (३) इत्यनेन मन्त्रेण ।  
सा च मुञ्जकुलायशणकुलायावस्तीर्णा भवति । अन्तरे च शणाः ।  
प्रागुदीचीं दिशमभिमुखः ॥ ३१ ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह—

रुक्मप्रतिमोचनविष्णुक्रमवात्सप्रेषु च ॥ ३२ ॥

प्रागुदीचीं दिशमभिमुखो भवति ॥ ३२ ॥

अग्नावारूढे त्रयोदशास्यां प्रादेशमात्रीः समिध

आदधाति ॥ ३३ ॥

उखायामग्नावारूढे त्रयोदशसमिध आदधाति । प्रादेशमात्रीग्रहणं  
शिष्टानुस्मरणप्रज्ञप्त्यर्थम् ॥ ३३ ॥

अनारोहत्यङ्गारानोप्यैके ॥ ३४ ॥

अनारोहत्यग्नावुखायामङ्गारानोप्यैके समिधाधानं कुर्वन्ति ॥ ३४ ॥

(१) आकृतिमग्निमप्रयुजꣳ स्वाहा मनो मेधामग्निमप्रयुजꣳ स्वाहा-  
हा चित्तं विवृतातमग्निमप्रयुजꣳ स्वाहा वाचो विधृतिमग्निमप्रयुजꣳ  
स्वाहा प्रजापतये मनवे स्वाहाऽग्नेये वैश्वदेवानराय स्वाहा (वा. सं. ११-६६)

(२) विश्वो देवस्य नेतुर्मर्त्तो वुरीतसकृद्यम् । विश्वोऽरायऽहृषु-  
ज्यति द्युयुम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा (वा. सं. ११-६७)

(३) मा सु भित्था मा सु रिषोऽम्ब धृष्ण वीरयस्व सु । अग्नि-  
श्चेदङ्कुरिष्यथः ( वा० सं० ११-६८)



ता इदानीमाह—

धृतोष्ठां कार्मुकीं द्वय इति ॥ ३५ ॥

अनेन मन्त्रेणादधाति । कृमुको धमन इत्युच्यते, तदीया कार्मुकी ॥ ३५ ॥

वैकङ्कतीं परस्या इति ॥ ३६ ॥

अनेन मन्त्रेणादधाति ॥ ३६ ॥

औदुम्बरीं परमस्या इति ॥ ३७ ॥

आदधाति ॥ ३७ ॥

अपरशुवृक्णां यदग्र इति ॥ ३८ ॥

आदधाति । या परशुना न लिङ्गा सा अपरशुवृक्णा ॥ ३८ ॥

अधःशयां यदक्षीति ॥ ३९ ॥

अनेन मन्त्रेण । अधःशया च भूमौ संलग्ना प्रसृता ॥ ३९ ॥

पालाशीः प्रत्यृचमहरहरिति ॥ ४० ॥

आदधाति, “अथैता उत्तराः पालाशयो भवन्ति” (शं०ब्रा०६-६-३-७) इति चचनात् । एवं चापरशुवृक्णा अधःशया औदुम्बराविव भवतः, जात्यन्तराविधानात् ॥ ४० ॥

उपोत्तमां क्षत्रियस्येच्छन् ॥ ४१ ॥

उत्तमायाः समीपे उपोत्तमा द्वादशी, तां क्षत्रियस्य यजमानस्येच्छयाऽऽदधाति ॥ ४१ ॥

उत्तमां पुरोहितस्य ॥ ४२ ॥

इच्छयाऽऽदधाति ॥ ४२ ॥

अन्यस्योमे ॥ ४३ ॥

अन्यस्य क्षत्रियपुरोहितव्यतिरिक्तस्य उमे अपि उपोत्तमोत्तमे इच्छयाऽऽधीयते । एवं हि श्रूयते—“ता एता एकादशादधाति, अक्षत्रियस्य वाऽपुरोहितस्य वा” (शं०ब्रा०६-६-३-१२) इति । तथा “द्वादश क्षत्रियस्य वा पुरोहितस्य वा” (शं०ब्रा०६-६-३-१३) इति ।

एवं च सति अक्षत्रियस्यापुरोहितस्य च एकादश भवन्ति, त्रयोदश वा । क्षत्रियपुरोहितयोस्तु द्वादश त्रयोदश वा ॥ ४३ ॥

स्वाहाकारः सर्वास्त्वायाम् ॥ ४४ ॥

उत्तायामाधीयमानसु समित्सु । अतोऽन्यत्रापि स्वाहाकारो भवति ‘सर्वासु’ इत्यभिधानात् ॥ ४४ ॥

औद्गमणादि दण्डान्तमन्त्रैके ॥ ४५ ॥

एवं सति प्रागौद्गमणहोमादुखाधिश्रयणादि, “तान्यु हैक उखाया मेवैतान्यौद्गमणानि जुहति” (श०ब्रा०६-६-१-२२) इति वचनात् ॥४५॥  
इति षोडशाध्याये चतुर्थी कण्डिका ।

यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चते परिमण्डलमेकविंशतिपिण्डं कृष्णाजिननिष्युतं लोमसु शुक्लकृष्णेषु शणसूत्रे त्रिवृत्योतमुपरिनाभि बहिष्पिण्डं दशानो रुक्म इति ॥ १ ॥

रुक्मं हि प्रकृत्य सर्वमेवैतच्छ्रूयते (श०ब्रा०६-७-१-१) । यजमानप्रहणाच्च स्वयमेव यजमानः प्रतिमुञ्चते । द्वादशाहे च सर्वं यजमानाः प्रतिमुञ्चयुः । अत उद्ध्वं इण्ड्वाद्यन्वारम्भः । एवं हि सर्वैः कृतं भवति ॥ १ ॥

इण्ड्वशिक्यासन्दीषु मुञ्जरज्जवस्त्रिवृतो मृद्दिग्धाः ॥ २ ॥

उखा याभ्यां गृह्यते तौ इण्ड्वौ । शिक्यं प्रसिद्धमासन्दी च । अनुक्ता रज्जवो मृद्दिग्धा भवन्ति ॥ २ ॥

परिमण्डलाभ्यामिण्ड्वाभ्यामुखां परिगृह्णाति नक्तोषासेति ॥ ३ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ३ ॥

हरति व्यावाक्षामेति ॥ ४ ॥

तामेवोखाम् ॥ ४ ॥

आहवनीयस्य पुरस्तादुद्गात्रासन्दीवदासन्धां चतुरश्राङ्गाः शिक्यवत्यां निदधाति देवाआग्निमिति ॥ ५ ॥

उद्गात्रासन्दीवदिति प्रा(१)देशपादी तु गम्यते । सा च चतुरश्राङ्गी सह पादैः तस्यां शिक्यवत्यामासन्धां निदधाति उखां “देवा आग्निम्”(२) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ५ ॥

(१) अत एवान्यत्रानियमः ।

(२) देवा ऽअग्निन्धारयन्द्रविणोदाः (वा. स.-१२-२) इतिपादेन ।

शिक्षयपाशं प्रतिमुञ्चते षडुचामं विश्वा-

रूपाणीति ॥ ६ ॥

ग्रीवायाम् ॥ ६ ॥

सशिक्षयं प्राञ्चं प्रगृह्णाति सुपर्णोऽसीति पिण्डवत् ॥ ७ ॥

सह शिक्षयेन प्राञ्चमग्निं प्रगृह्णाति “सुपर्णोऽसि” (१) इत्यनेन मन्त्रेण ।  
‘पिण्डवत्’ इत्यूर्ध्वबाहुः ॥ ७ ॥

धारणं च ॥ ८ ॥

पिण्डवदेव । अवहृत्योपरिनाभीति ॥ ८ ॥

एतया विकृत्याऽभिमन्यैकेऽन्यचितिं चिन्वन्ति  
द्रोणचिद्रथचक्रचित्कंकचित्प्रउगचिदुभयतः प्रउगः स  
सुह्यपुरीष इति ॥ ९ ॥

एतेह्यग्निविशेषाः । तदाकारांश्चिन्वन्त्येके । एके सुपर्णचितम् । वि-  
लिङ्गत्वाद्स्या विकृतेरन्यन्तरेष्वप्राप्तिर्मा भूदित्युच्यते । एवं हि श्रूयते-  
“तु हैक एतया विकृत्याऽभिमन्यान्यां चितिं चिन्वन्ति” (शं०ब्रा० ६-  
७-२-८) इति ॥ ९ ॥

ससुह्यपुरीषे प्रतिदिशं पुरीषाहरणम् ॥ १० ॥

प्रतिदिशं पुरीषमाहृत्याहृत्य तेनैव चयनम् ॥ १० ॥

विष्णुक्रमान्क्रमते विष्णोरिति प्रतिमन्त्रम् ॥ ११ ॥

अग्न्युद्गमणं च तस्मिन्स्तस्मिन् ॥ १२ ॥

क्रमेण ॥ १२ ॥

अक्रमश्चतुर्थे ॥ १३ ॥

उद्गमणं तु च भवत्येव ॥ १३ ॥

दिशो वीक्षते दिशोऽनुविक्रमस्वेति ॥ १४ ॥

प्रतिदिशं मन्त्रः ॥ १४ ॥

पिण्डवत्प्रागुदञ्चं प्रगृह्णात्यक्रन्ददग्निरिति ॥ १५ ॥

‘पिण्डवत्’ इत्यूर्ध्वबाहुः ॥ १५ ॥

(१) सुपर्णोऽसि गरुडोऽस्त्रिवृत्ते शिरो गावत्रश्चक्षुर्वृद्धयन्तरे पक्षौ  
स्तेनोऽऽत्मा च्छन्दाऽस्य ज्ञानं यजूंषि नाम । साम ते तनूवर्मादे-  
व्यं यज्ञायज्ञियम्पुच्छन्धिष्णयः शफाः । सुपर्णोऽसि गरुडोऽस्त्रिवृत्त-  
च्छ स्वः पत (वा.सं० १२-४)

अवहरत्यग्नेऽभ्यावर्त्तिन्निति ॥ १६ ॥

प्रत्यवरोहत्याग्निम् “अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्” (१) इति । “यावत्कृत्व ऊर्ध्वो रोहति तावत्कृत्वः प्रत्यवरोहति” (श. ब्रा. ६-७-३-६) इति श्रुतेः तद्वत्प्रत्यवरोहणम् ॥ १६ ॥

उपरिनाभि धारयन्नात्वाहर्षमित्यभिमन्त्रयते ॥ १७ ॥

उपरिनाभि धारयन्नग्निम् “आ त्वाहर्षम्” (२) इत्यभिमन्त्रयते ॥ १७ ॥

पाशा उन्मुच्योदुत्तमामिति ॥ १८ ॥

पिण्डवत्प्राग्दक्षिणा प्रगृह्णात्यग्ने बृहन्निति ॥ १९ ॥

मन्त्रेण ॥ १९ ॥

अवहरति हृसः शुचिषदिति ॥ २० ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २० ॥

आसन्ध्यां करोति बृहदिति ॥ २१ ॥

उपतिष्ठते सीद त्वमिति ॥ २२ ॥

वात्सप्रेण च दिवस्परीत्येकादशभिः ॥ २३ ॥

उपतिष्ठते ॥ २३ ॥

अनुवाकेनैके ॥ २४ ॥

उपतिष्ठन्ते ॥ २४ ॥

अत्र दीक्षितोऽयमिति ॥ २५ ॥

अस्मिन्नवसरे ‘दीक्षितोऽयम्’ इत्याह । दण्डान्ते ह्युखाधिभ्रयणाद्युक्तम् । अतः प्राकृतानुवृत्त्यर्थमिदमुच्यते ॥ २५ ॥

आवृत्तिरतः संवत्सरम् ॥ २६ ॥

अत ऊर्ध्वं यदुच्यते तत्संवत्सरं यावदावर्त्तते ॥ २६ ॥

इति षोडशाध्याये पञ्चमी कण्डिका ।

(१) अग्नेभ्यावर्त्तिन्नमि मा निवर्त्तस्व/युषा व्वर्त्तसा पृजया धनेन सन्ध्या मेधया रज्जापोषेण ( वा. सं. १२-७ )

(२) आ स्वाहर्षमन्तरभूदूर्ध्ववस्तिष्ठता विवचाचलिः । विशास्त्वा सर्वा व्याञ्जन्तुमा स्वदुद्राष्टमधिभ्रशत् ( वा. सं. १२-११ )

उखाया भस्मोद्धपनमस्तमिते पात्रे ॥ १ ॥

तत्र प्राग्वाग्विसर्गात्, “भस्मोद्धप्य वाचं विसृजते” (श. ब्रा. ६-७-४-१४) इति श्रुतेः ॥ १ ॥

वाचं विसृज्य समिदाधानं राज्ञी राज्ञीम-  
प्रयावमिति ॥ २ ॥

तच्च यजमानस्य स्यात्, ल्यबादेशसामर्थ्यात्—‘वाचं विसृज्य’ इति । लिङ्गाच्च—“अथ ये दीक्षितः समिधावाद्धाति ते अग्निहोत्रा-  
हुती” इति ।

अथ वा नैतदेवम्, समाख्यानुग्रहाद्ध्वर्योः पदार्थः प्राप्नोति । न च  
समाख्या बाधितव्या ।

किं च याजमानाः पदार्थाः परिभाषिताः । “प्रधानं स्वामी फल-  
योगात्पुरुषयोगिमन्त्रसंस्कारयोस्त्यागे सामर्थ्याद्वचनादन्यत्” ( का.  
श्रौ. १-७-१९, २०, २१, ) इति ।

नन्वत्रापि वचनम् ‘वाचं विसृज्य समिदाधानम्’ इति । नैतदेवम्,  
अन्यार्थं ह्येतत् । कोऽन्योर्थः ? अनिर्ज्ञातकालस्य समिदाधानस्य कालं  
लक्षयितुं ‘वाचं विसृज्य’ इत्युच्यते । यत्र पुनर्ल्यबादेशस्यान्यार्थता  
न भवति, तत्र समानकर्तृकता भवति ‘समाख्यामपि बाधित्वा’ इति ।  
अतः कालार्थोऽत्र ल्यबादेशः । यथाऽन्यत्र “निरुप्याज्यं प्रातर्द्वाहनम-  
न्यस्मिन्” ( का. श्रौ. ४-२-३७ ) इति ।

यत्पुनर्लिङ्गमुक्तम् “अथ ये दीक्षितः समिधावाद्धाति” इति, तद्-  
ध्वर्युकर्तृकत्वेऽपि न विरुध्यते । यजमान एव हि समिदाधानं कार-  
यन्नाद्धाति इत्युच्यते ॥ २ ॥

एवमुदिते भस्मोद्धपनादि ॥ ३ ॥

कर्त्तव्यम् ॥ ३ ॥

अयं तु विशेषः—

अहरहरित्याधानम् ॥ ४ ॥

“अहरहः” (१) इति समिदाधानम् ॥ ४ ॥

विष्णुक्रमवात्सप्रे चाहव्येत्यासमुदिते समिधसाधाय ॥ ५ ॥

विष्णुक्रमवात्सप्रे प्रत्यहं व्यत्यासेन कर्त्तव्ये ॥ ५ ॥

(१) अहरहरप्रयाव भरन्तोश्श्वायेव तिष्ठते घासमस्मै । राय-  
स्पोषेण समिधामदन्तोऽग्ने मा तेप्रतिवेशा रिषाम । (वा. स. ११-७५)

तयोर्विभागमाह—

रुचमप्रतिमोचनादि प्राग्वात्सप्राद्विष्णुक्रमाः ॥ ६ ॥

साग्निके क्रतौ संभ्वत्सरं दीक्षा आम्नाताः—“संभ्वत्सरभृतमेव चिन्धीत” (श. ब्रा. १०-२-६-९) इति । पवित्रे च चतस्रो दीक्षा आम्नाता—“पवित्रश्चतुर्दीक्षः” (का. श्रौ. १५-१-४) इति । तत्राग्नौ सति चिन्त्यते—किमग्निनिमित्ता दीक्षा भवन्तु, उत सौमिक्य इति । उभयं चैतच्चरितार्थम् । पवित्राद् बहिराग्निक्यश्चरितार्थाः । अग्निके च पवित्रे सौमिक्य इति । तेन साग्निमति पवित्रे कथं भवन्तिवति ॥ ६ ॥

नियमकारणाभावादनियमे प्राप्त आह—

सोमाविरोधेन वा तत्प्राधान्यात् ॥ ७ ॥

सोमाविरोधेन वा दी(१)क्षा भवन्ति । कुत एतत्? तत्प्राधान्यात् । सोमस्य प्रधानभूतत्वात्तर्दीया एव दीक्षा भवन्तीति ।

(१) द्वादशाहे तथाऽहीने जामदग्न्ये विशेषतः ।

सोमार्था भूयते दीक्षा संख्याग्नेर्वाह्यतेऽङ्गतः ॥

पर्वसुत्यानुरोधेनामायां दीक्षा च बोध्यते ।

सोमे “शुक्लपक्षे दीक्षेत” इति भूयते । अग्नौ तु “अमावास्यायां दीक्षेत” इति । तत्रैतत्संदिह्यते—किं शुक्लपक्षे दीक्षेत उत अमावास्यायाम् इति । किं तावत्प्राप्तं सूत्रेणैव पक्षः, “सोमाविरोधेन वा तत्प्राधान्यात्” इति । न वा आनर्थक्यात् । आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलावलमिति हि निष्कर्षः । किं च—

प्रथमे वर्णके ऽत्रैव चारितार्थ्यं द्वयोरपि ।

तेन सोमाविरोधेनत्येवं भाष्ये समीरितम् ।

अतोग्न्यङ्गेन सोमस्याप्यङ्गं न्यायेन बोध्यते ।

किञ्च—

उख्यं संभ्वत्सरं भृत्वाऽमायामाद्योपसद्यदा ।

एकाहत्वाच्च तास्तिस्नस्तृतीयायां सवस्तदा ॥

पर्वसुत्या तु सोमस्य बाध्यतेऽग्न्यनुरोधता ।

आनर्थक्यं श्रुतेर्माभूत्तेन युक्तं पुरोहितम् ।

षण्मासस्य पक्षे स्वकाले एव इष्टकापशवः । उखासम्भरणं च तथेष्टकाकरणम् । आदवयुजशुक्लद्वादश्यां कार्तिकस्य वा दीक्षेति संप्रदायः ।

ननु चेतरा अपि सोमस्यैव दीक्षाः, अग्नेर्निमित्तमावमात्रमिति । स-  
त्यमेवम् । एका सोमनिमित्ता अपरा अग्निनिमित्ताः । तत्र राजाश्रित-  
द्वारपालाश्रितन्यायेन राजाश्रितबलीयस्त्वात्सौमिक्य एव दीक्षा भव-  
न्ति । यत्पुनः राजसूयेऽग्निप्रतिषेधः शाखान्तरे, तदेतद्रूपोदाहरणं  
समानन्यायार्थम् ।

अथवा सद्योभृतविषयता सूत्रस्यास्तु । अग्नौ फाल्गुनामावास्या-  
यां दीक्षा । किं सद्योभृतेऽपि तत्रैव भवतु उत यथाप्राप्तमिति ? नि-  
यमकारणमावादनियमे प्राप्ते आह—“सोमाविरोधेन वा तत्प्राधान्यात्”  
इति ।

अथवा “वषमास्यमन्तिमं चिन्वीतेत्यु हैक आहुः” इत्यत्र किं व-  
सन्ते आरभ्य शरदि सुत्या उत शरधारभ्य वसन्त इति ? तत्रैतदुच्यते—  
“सोमाविरोधेन वा तत्प्राधान्यात्” इति । एवं सति शरदि तथाऽऽर-  
म्भः कर्त्तव्यो यथा वसन्ते यजनीये सुत्या भवन्तीति ॥ ७ ॥

न्यज्य समिधं व्रते प्रचो प्रचोऽन्नपत(१)

इत्याधानम् ॥ ८ ॥

स चायं समित्संस्कारो व्रतसंस्कारश्चेति सम्प्रदायः । ततश्च स-  
मिधोऽवयवाः सर्वव्रतेषु न्यज्यन्ते । नेत्यपरे । न ह्यत्र व्रतसंस्कारत्वे  
प्रमाणमस्ति । समिधस्त्वाधीयमानत्वासंस्कार एवेति गम्यते । एवं  
च कृत्वैकस्मिन्नेव व्रते न्यज्जनं व्रतबहुत्वेऽपि, न सर्वेष्विति ॥ ८ ॥

संवत्सरभृतिनोऽसंवत्सरभृतेऽपि ॥ ९ ॥

अग्नौ चयनं भवति, “कामंन्वाऽएनः सचिन्वीत येन पुरा सम्ब-  
त्सरं भृतः स्यात्” ( श. ब्रा. ४-५-१-६५) इति वचनात् ॥ ९ ॥

संवत्सरः सोष्यतः ॥ १० ॥

सम्बत्सरमभिषवं करिष्यतः असंवत्सरभृतेऽपि चयनं भवति,  
“कामम्बेनः सचिन्वीत यः सम्बत्सरमभिषविष्यन्त्स्यात्” (श. ब्रा. ९-  
५-१-६६) इति वचनात् ॥ १० ॥

सम्बत्सराहिताग्नेः ॥ ११ ॥

असम्बत्सरभृतेऽपि चयनमिष्यते । एतच्च सौमाधानिकस्य भवति ना-  
न्यस्य । एवं ह्यत्र श्रूयते—“यः सम्बत्सराग्निहोत्रं जुहुयात्” (श. ब्रा. ९-५-

(१) अन्नपतेऽन्नस्य नो वेद्यानमीवस्य शुष्मणः । प्रप्प दातारन्ता-  
रिष ऽऊर्जं ओ धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ ( वा० सं० ११-८३ )

१-१७) इति । तच्च सौमाधानिकस्यैव घटते नान्यस्य । कथमेकस्मिन्व-  
सन्ते कृत आधाने द्वितीयेऽग्नेस्सम्भवो भवति ? नचाऽनिष्टप्रथमसोम-  
स्याग्नेः सम्भवः । तस्मात्सम्बत्सराहिताग्निः सौमाधानिकः, तस्यापि  
(१) च नोर्ध्वं सम्बत्सरात्सद्योभृतः स्यात् । एवं हि श्रूयते “यः सम्ब-  
त्सरमग्निहोत्रं जुहुयात्” (श. ब्रा. ९-५-१-६७) इति ॥ ११ ॥

जातस्य च ॥ १२ ॥

सम्बत्सरे जातस्य च असम्बत्सरभृतेपि चयनं भवति । एवं हि  
वचनम् “कामस्वेवैनं सचिन्वीत यः सवत्सरं जातः स्यात्” (श. ब्रा.  
९-५-१-६८) इति ॥ १२ ॥

षण्मास्यमन्त्यम् ॥ १३ ॥

अन्यं जघन्यमिदं पक्षान्तरं षण्मासानुख्यभरणं कृत्वाऽग्निश्ची-  
यत इति । “षण्मास्यमन्तमं चिन्वीतेत्याहुः” (श०ब्रा० ९-५-१-६३)  
इति ॥ १३ ॥

अचयनं वा परस्मै ॥ १४ ॥

चयनं वेति विकल्पः । एवं हि श्रूयते “त्रयो ह वै समुद्राः अग्निर्य-  
जुषां महाव्रतः साक्षां महदुक्थमृचाम्” (श०ब्रा० ९-५-२-१२) इति  
प्रकृत्याह—“एतान्ह स समुद्राञ्छोषयते य एतानि परस्मै करोति”  
(श०ब्रा० ९-५-२-१२) इति । निन्दार्थवादः प्रतिषेधार्थः । तथाचाह—  
“तस्मादप्येवं वित्कामं परस्माऽअग्निं चिनुयात्” (श. ब्रा. ९-५-२-३)  
इति प्रतिप्रसवः । प्रतिषेधप्रतिप्रसवाभ्यां विकल्पः ।

अन्ये त्वाहुः—अर्थसिद्धत्वात्त्रिकल्पो न वाक्यः । तेन चयनप्रतिषे-  
धप्रतिप्रसवौ अन्यार्थौ । कोऽन्योऽर्थ इति चेत् ? दक्षिणासंवादप्रति-  
षेधः । “त्रयो ह वै समुद्राः” (श. ब्रा. ९-५-२-१२) इत्यत आरभ्य एत-  
देकं वाक्यं यावद् “दक्षिणासु त्वेव न संवादितव्यम्” इति ॥ १४ ॥

(१) सौमाधाने च सुत्यायां पर्वकालो ह्यपेक्षितः ।

ततः सम्बत्सरं पूर्णं होतव्यमग्निहोत्रकम् ॥

वर्षान्ते तत्र दीक्षाऽग्नेः सुत्या सा चापि पर्वणि ।

तत्र सम्बत्सरस्याद्यामावास्यायां वसन्ततः ॥

आद्या सुत्याऽत्र वर्षान्ते दीक्षाग्नेः प्रथमा ततः ।

पर्वसुत्यानुरोधेन दीक्षाः स्युर्द्वादशापि च ॥

ततश्चोपसदस्तिस्त्रद्वैद्यां सुत्येति युज्यते ।



प्रागनः कृत्वोख्यस्योत्तरतः समिदाधानं समिधा-

ग्निमिति ॥ १५ ॥

उख्यस्योत्तरतः प्राङ्मुखमनः कृत्वोख्य एव समिदाधानं "समि  
धाग्निम्" (१) इति ॥ १५ ॥

सासन्दीकमुख्यमुदु त्वेति दक्षिणतोऽनसि करोति ॥ १६ ॥

सासन्दीकमुख्यम् "उदु त्वा" (२) इत्युत्क्षिप्यानसो दक्षिणतोऽनसि-  
वसितोऽनसि करोति ॥ १६ ॥

स्थाल्यां गार्हपत्यं पश्चात् ॥ १७ ॥

अनसि करोति दक्षिणाग्निं च वितृतीये करोति (३) ॥ १७ ॥

अनङ्वाहौ युक्त्वा प्रेदग्न (४) इति प्राङ्ग्यात्वा

यथार्थम् ॥ १८ ॥

गच्छेत् ॥ १८ ॥

आरोहेत्पार्श्वतो वा गच्छेत् ॥ १९ ॥

यजमानः संस्कारात् ॥ १९ ॥

अक्षे खर्जत्यक्रन्ददग्नि (५) रिति जपति ॥ २० ॥

खर्जनं च शब्दकरणम् ॥ २० ॥

(१) समिधाग्निं न्दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम् ।

आस्मिन्हृदया जुहोतन ॥ ( वा० सं० ३-१ )

(२) उदुत्वा विश्वेदेवाऽअग्ने भरन्तु चित्तिभिः ।

स नो भव शिवस्त्वः सुप्रतीको विभावसुः ॥ ( वा० सं० १२-३१ )

(३) सभ्यावसथयोस्तु न सहानयनम् । नापि शालायाम्, सम्रा-  
ख्यानात्, कार्याभावाच्च । किं तु सभावसथयोरेव । दक्षिणाग्नेः सहन-  
यनात्पत्न्यपि सह गच्छति, तत्साध्यत्वात्तद्व्रतस्य प्रवतुधे अपि नेये ।

अत्र भृत्यनुरोधेन वासो वा दीक्षितस्य हि ।

भूयते युज्यते चैवं तस्मात्पत्न्यपि गच्छति ॥

(४) प्रेदग्ने जज्योतिष्मान्याहि शिवेमिरर्द्धिमिद्वम् ।

बृहद्विद्भर्मानुभिर्भासन्मा हिः सीस्तन्वा प्रजाः ॥

( वा० सं० १२-३२ )

(५) अक्क्रन्ददग्निं स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिद्विद्वीरुधः समञ्जम् ।

सद्व्यो जहानो विव हीमिद्धोऽअखदा रोदसी भानुना भास्यन्तः ॥

( वा० सं० १२-३३ )

वासेऽवहरत्युद्धतावोक्षित उत्तरतः समिदा-  
धानं प्रमेति ॥ २१ ॥

यत्र वासस्तत्रैवाध(१)हरणं न प्राग्वसतेः । एवं ह्याह—“स यदि पुरा वसत्यै विमुञ्चेतानस्येवाग्निः स्यात्” (श०ब्रा० ६-८-१-१२) इति । वसत्यां तु उत्तरतोऽग्नीनवतार्य समिदाधानं “प्रप्र” इति(२) । उद्धतावो-  
क्षितग्रहणं च परिसमूहनादीनामुपसंग्रहार्थम(३)पि । स्मार्तं ह्येतदनुद्यते-  
“उद्धते वा अवोक्षितेऽग्निमादधाति” (श०ब्रा० ६-४-४-१८) इति । एवं च सति तदपचारे स्मार्तं प्रायश्चित्तम् ॥ २१ ॥

वनीवाहनमेतदीक्षासु यदेच्छेत् ॥ २२ ॥

वनीवाहनसंज्ञाऽस्य कर्मणः । सा च संव्यवहारार्था—ऊर्ध्वं वनी-  
वाहनादिति । तच्च दीक्षासु कर्त्तव्यं यदेच्छोपजायते । महावीर-  
करणयूपच्छेदनवनीवाहनानि दीक्षासु क्रियन्ते । क्रमस्तु नैषाम्, पाठा-  
भावात् ॥ २२ ॥

अप्सरूपभस्मावपनं क्रयणीयादौ ॥ २३ ॥

उत्थभस्मावपनमप्सु कर्त्तव्यम् । आदौ क्रयणीयस्याहुः ॥ २३ ॥

अन्यत्र चेच्छन् ॥ २४ ॥

करोति ॥ २४ ॥

ऊर्ध्वं वनीवाहनात्क्रमयोगात् ॥ २५ ॥

अन्यत्रेच्छया कुर्वन्वनीवाहनादूर्ध्वं करोति, मन्त्राणां पाठक्रम-  
योगात् ॥ २५ ॥

पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया ॥ २६ ॥

पलाशपुटेन भस्म गृहीत्वा अपस्वावपति “आपो देवीः” (४) इत्ये-  
कयर्चा ॥ २६ ॥

(१) अवहारः सपात्राणामग्नीनां स्थापनं तथा ।

(२) प्र प्रायमाग्निर्भरतस्य शृण्वे वि यत्स्मृत्यो न रोचते बृहन्नाः ।

अभि यः पूरु म्पृतनासु तस्त्यौ दीदाय दैव्योऽतिथिः शिषो नः॥

( वा० सं० १२-३४ )

(३) अप्यर्थो ध्येयः ।

(४) आपो देवीः प्रतिगृह्णीत भस्मैतत्स्योने कृणुध्वः सुरभाऽउ लोके ।

तस्मैतमन्ताञ्जतयः सुपत्नीमतिवपुत्रं विभृताप्स्वेनत् ॥

( वा० सं० १२-३५ )

ततो द्वाभ्याम् ॥ २७ ॥

पुनश्चावपति द्वाभ्याः(१)सृग्भ्याम् ॥ २७ ॥

आद्याभ्यां वा पूर्वम् ॥ २८ ॥

पूर्वमावपनं द्वाभ्यामृग्भ्याम्, तत एकयर्चा । वाशब्दो विकल्पार्थः,  
तुल्यश्रुतित्वात् ॥ २८ ॥

अनामिकया प्रास्तादादत्ते प्रसद्येति ॥ २९ ॥

प्रास्ताद्भस्मनः कियदप्यनामिकयाऽऽदत्ते “प्रसद्य”(२)इत्येभिर्मन्त्रैः ।  
“चतुर्भिरपादत्ते” (श०ब्रा० ६-८-२७) इति वचनात् ॥ २९ ॥

प्रास्योखायामुपतिष्ठते बोधा म इति ॥ ३० ॥

यत्तदात्तं भस्म तत्प्रास्योखायामुपतिष्ठते “बोधा मे”(३)इति ॥३०॥

प्रायश्चित्तिः समिधोपहृत्य—

इति षोडशाध्याये षष्ठी कण्डिका ।

आज्यं विश्वकर्मण(४) इति जुहोति ॥ १ ॥

प्रायश्चित्तिरिति अस्य होमस्य संज्ञा । आज्यग्रहणं न कर्त्तव्यम्,  
उक्तत्वात्—‘तस्य होमो नादेशः’ इति । कर्त्तव्यं वा गुणार्थम्—‘समि-

(१) अप्सवग्ने सधिष्ठव सौ षधीरनुरुद्धयसे । गर्भे स जायसे पुनः॥(३६)  
गर्भो ऽअस्योषधीनां ज्जर्भो व्वनस्पतीनाम् ।

गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भो ऽअपामसि । (वा० सं० १२-३७)

(२) प्रसद्य भस्मना योनिमपश्य पृथिवी मग्ने ।

सः सृज्य भानृमिष्टु ङ्योतिस्मान्पुनरासदः ॥ ( ३८ )

पुनरासद्य सदनमपश्य पृथिवीमग्ने ।

शेषे मातुर्यथोपस्थेऽन्तरस्याऽशिवतमः ॥ ( ३९ )

पुनरूर्जा निवर्त्तस्व पुनरग्नऽइषायुषा ।

पुनर्गः पाह्यः हसः ॥ ( ४० )

सह रय्या निवर्त्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया ।

विद्वस्वस्म्या विद्वस्वतस्परि ॥ ( वा० सं० १२-४१ )

(३) बोधा मेऽअस्य व्वचसो यविष्ठ मः हिष्ठस्य प्रभूतस्य स्वधावा ।

पीयति स्वोऽअनुस्वो गृणाति व्वन्दारुष्टे तग्न्वं व्वन्देऽअग्ने ॥

( वा० सं० १२-४२ )

(४) विद्वद्वक्कर्मणेस्वाहा ॥ ( वा० सं० १२-४३ )

धोपहत्य' इति । उपपूर्वश्च हन्तिग्रहणार्थः । दृष्टोऽन्यत्रापि—“अथ स्तुव-  
णोपहत्याज्यम् (श०ब्रा० ३-४-१-२५) इति ॥ १ ॥

उत्थायादधाति समिधं पुनस्त्वेति ॥ २ ॥

अनेन मन्त्रेण(१) । उत्थानग्रहणं च प्रतिपत्तिवात् गुणार्थं चेति॥२॥  
नैमित्तिकान्यत्रैव प्रकरणे पठ्यन्ते तदर्थमाह—

गार्हपत्येऽनुगते निर्मथ्य ॥ ३ ॥

आदधाति । मन्थनं प्राप्तत्वादवाच्यम् ? उच्यते प्रायश्चित्तार्थम् ॥३॥

स्तुत्यास्वाहवनीये साङ्काशिनेन हृत्वा ॥ ४ ॥

स्तुत्या(२)स्तु वत्तमानास्वाहवनीयेऽनुगते साङ्काशिनेन हृत्वा तमा-  
दधाति । साङ्काशिनशब्दः प्रगुणवाची । प्रगुणमेव हृत्वेत्यर्थः । एतच्चो-  
च्यते पूर्ववत् प्रणयनं मा भूत् इति ॥ ४ ॥

आग्नीध्रीयमुत्तरेण सदः ॥ ५ ॥

(३)आग्नीध्रीयमनुगतमुत्तरेण सदो हृत्वा निदधाति । 'उत्तरेण सदो  
हृत्वा' इतीधमव्युदासार्थम् ॥ ५ ॥

प्रवृज्यादावृनोरुपे ॥ ६ ॥

(१) पुनस्त्वादित्या रुद्रा व्वसवः समिन्धता

म्पुनर्व्रह्माणो व्वसुनीथ यज्ञैः ।

घृतेन त्व न्तन्वँ व्वर्द्धसस्व सत्याः सन्तु

यजमानस्य कामाः ॥ ( बा० सं० १२-४४ )

(२) 'स्तुत्यास्तु' इति विशेषोपादानादन्यत्र सधर्मकं प्रणयनम् ।

द्रव्यं यत्स्यात्क्रियार्थं तत्प्रधानं द्रव्यमीरितम् ।

तद्विनाशाच्च तन्निष्ठाः प्रकृतापूर्वसाधकाः ॥

संस्कारा नाशमापन्ना अतः संस्कारसंयुतम् ।

पुनरावर्तयेद् द्रव्यं तेन निर्वर्तयेत् क्रियाम् ॥

अतः कर्मणि यद्यग्निनाशस्तत्र सधर्मकम् ।

अग्नेराहरणं ये वाऽपूर्वप्रयोजिताः ॥

संस्कारास्ते पुनः कार्याः पूर्वाग्निव्यक्तिनाशतः ।

पूर्वकृतान् प्रकृतापूर्वप्रयुक्तान्संस्कारान् पुनः कुर्यात् । तदुक्तम्—  
“प्रधानद्रव्यव्यापत्तौ साङ्गावृत्तिस्तदादेशात्” इति । अतश्च होमोत्तरं  
तत्समिन्नाशे नाधीयते ।

(३) अत्रापि प्रकृताऽपूर्वप्रयुक्ताइतरे संस्काराः पुनरावर्तन्ते एव ।

उच्ये चानुगते पूर्ववत्प्रवृज्ज्यात् । अयं तु विशेषः—आवृता । आ-  
वृद्ग्रहणं च मन्त्रनिवृत्त्यर्थम्, “एतयैवावृता अनुपहरन्त्यजुः” (श० ब्रा०  
६-६-४-९) इति श्रुतेः ॥ ६ ॥

अध्वरप्रायश्चित्तिं च सर्वेषु यथाकालं पूर्वा पूर्वाम् ॥ ७ ॥

अध्वरप्रायश्चित्तिं च करोति । सर्वेषु निमित्तेषु तां च पूर्वा पूर्वाम् ।  
चशब्दादाग्निकीं च । सर्वग्रहणं भस्मापोऽभ्यवहरणार्थम् । तत्रापि हि  
विधीयते—“उभे प्रायश्चित्ती करोति ये एवाग्नावनुगते” (श० ब्रा०  
६-८-२-११) इति । ‘यथाकालम्’ इति चाध्वरप्रायश्चित्स्यर्थमुच्यते ।  
आग्निकी तु विश्वकर्मण इत्येव ॥ ७ ॥

उखाभेदने नवस्थाल्यां महामुखायामुखाक-

पालमवधायामपति ॥ ८ ॥

“यद्येषोखा मिद्येत” (श० ब्रा० ६-६-४-८) इति प्रकृत्य सर्वमिदमाज्ञा-  
तम् । एतच्चैकोखापक्षे भवति । त्रित्वपक्षे तु द्वयोरेवैकस्यामावपनम् ।  
“ता द्वे के तिस्रः कुर्वन्ति” (श० ब्रा० ६-५-२-२२) इति हि प्रकृत्य “यदी-  
तरामेत्स्यतेऽथेतस्यां भरिष्यामो यदीतराऽथेतस्याम्” इति ॥ ८ ॥

उखोपशये पिष्ट्वा मृदा सहोखां करोत्यावृता ॥ ९ ॥

उखाखण्डमेकमुखायां प्रक्षिप्तम् । द्वितीयमुपशयया सह पिष्ट्वा मृदा  
सहोखां करोत्यावृता मन्त्रवर्जम् । आवृच्छब्देन क्रियामात्रमुच्यते । तथा  
चोक्तम् “एतयैवावृता अनुपहरन्त्यजुः” (श० ब्रा० ६-६-४-९) इति ॥ ९ ॥

पक्वायामावपति कपालं च ॥ १० ॥

पक्वायामुखायामावपत्यग्निं कपालं च ॥ १० ॥

उखोपशये पिष्ट्वा सःसृज्य निदधाति ॥ ११ ॥

उखाकपालं च उपशयां च पिष्ट्वा सःसृज्य स्थापयति ॥ ११ ॥

इदानीं चयनप्रकारमाह—

अभ्यात्मं चयनमुपविश्य ॥ १२ ॥

आत्मानमभिसमुच्येन चयनं कर्त्तव्यं न परागिति । तथा च नैर्ऋतीषु  
वचनात्पराक् चयनमुक्तम् । “पराञ्चमेव निर्ऋतिं पाप्मानमपहन्ते” (१) ॥ १२ ॥

अपरो विशेषः—

सव्यबाहुमन्तरं कृत्वोत्तरलक्षणाभिरिष्टकाभिः ॥ १३ ॥

( १ ) “पराञ्चमेव तत्पाप्मानं निर्ऋतिमपहते” ( श० ब्रा० ७-२-)  
१-१३ ) बालिनराजधान्यां मुद्रितशतपथे एवं पाठः ।

चेतव्यः ॥ १३ ॥

नित्ये सादनसूददोहसा उपधानादुत्तरे तथा  
देवतया ता अस्येति ॥ १४ ॥

सर्वास्विष्टकास्वेते नित्ये भवतः । “तया देवतया” (१) इति सादनम् ।  
“ता अस्य” (२) इति सूददोहसाऽधिवदनम् ॥ १४ ॥

कुत एतत् ‘सर्वास्विष्टकास्वेते भवतः’ इति ?

अविशेषोपदेशात् ॥ १५ ॥

अविशेषेण ह्यनारभ्य कञ्चिदिष्टकाविशेषमेते श्रूयते—“तया देव-  
तया” इति सादनम्, “ता अस्य” इति सूददोहसाऽधिवदनम् ॥ १५ ॥

किं च—

अनाम्नातप्रतिषेधाच्च ॥ १६ ॥

यत्रापि नाम्नायेते सादनसूददोहसौ तत्रापि प्रतिषेधति । “यथा नै-  
र्ऋतीषु न सादयति प्रतिष्ठा वै सादनं नेत्पाप्मानं प्रतिष्ठापयानीति, न  
सूददोहसाधिवदति प्राणो वै सूददोहसा नेत्पाप्मानं प्राणेन सन्तनवानि  
सन्दधानि” इति । तस्मात्सर्वत्रैते भवतः ॥ १६ ॥

एकचोदनास्वेकदेशासु तन्त्रेण ॥ १७ ॥

एकचोदना अपस्या वयस्या इत्येवमादि । एकचोदना अपि यद्ये-  
कदेशा भवन्ति । यथा तासामेव देशभेदः—अपस्याः पञ्चपञ्चानूकान्ते-  
ष्विति । अतश्च प्रत्यनूकं नित्ये । देशभेदे त्वसति तन्त्रेणेति ॥ १७ ॥

आत्मनि यजु(३)ऽमतीः ॥ १८ ॥

इष्टका उपदधाति न पक्षपुच्छेषु, “स वा आत्मन्नेव यजुष्मतीरुप-  
दधाति न पक्षपुच्छेषु” (शं० ब्रा० ८-७-२-९) इति ॥ १८ ॥

लोकंपृणासु दशसु दशसु मन्त्रो लोकं पृणे(४)ति ॥ १९ ॥

( १ ) तया देवतयाङ्गिरस्वदध्रुवा सीद ॥ ( वा० सं० १२-५३ )

( २ ) ता अस्य सूददोहसः सोमं शीणन्ति पृश्नयः ।

जन्ममन्द्देवानां विशस्त्रिष्वारोचनं दिवः ॥ ( वा० सं० १२-५५ )

( ३ ) पृश्नयश्च मानमृते सर्वा आत्मन्येव यजुष्मतीः ।

( ४ ) लोकं स्पृणच्छिद्रं स्पृणाथो सीद दध्रुवा स्वम् ।

इन्द्राग्नीत्वा बृहस्पतिरस्मिन्मन्योनावसीषदन् ॥

( वा० सं० १२-५४ )

“तस्माद्दशदशेष्टका उपधाय लोकंपुणयाऽभिमन्त्रयते” (श० ब्रा० ९-१-२-१९) इति श्रुतेः ॥ १४ ॥

असादनं च ॥ २० ॥

लोकंपुणानाम् । सुददोहसाऽधिवदनं तु भवति, अप्रतिषिद्ध-  
त्वात् ॥ २० ॥

प्रतिचिति द्वे द्वे उपधाय ॥ २१ ॥

लोकंपुणामन्त्रवचनम् । पुनर्दशसु दशसु ॥ २१ ॥

अयुग्मगणमध्यमाऽनूके ॥ २२ ॥

अयुग्मो य इष्टकागणः, यथा वाल्मिल्याः सप्त, तासां मध्यमाऽनू-  
क उपधेया ॥ २२ ॥

एका च ॥ २३ ॥

या चैकेष्टका साप्यनूक एव । यथा विद्वज्ज्योतिर्द्वियजुश्चेत्ये-  
वमादि ॥ २३ ॥

अभितो युग्माः ॥ २४ ॥

अनूकमभितोऽर्धाधिकया युग्मा उपधीयन्ते । यथा प्राणभृतो दश,  
छन्दस्या द्वादश ॥ २४ ॥

उदञ्चो वर्गाः पूर्वापर ॥ २५ ॥

यत्र पूर्वापर इति देशव्यपदेशः तत्रोदगलक्षणा इष्टकावर्गा उप-  
धीयन्ते ॥ २५ ॥

प्राञ्चो दक्षिणोत्तरे ॥ २६ ॥

यत्र तु दक्षिणोत्तरव्यपदेशः तत्र प्राग्लक्षणा इति ॥ २६ ॥

भिन्नकृष्णयोरचयनम् ॥ २७ ॥

“न भिन्नां न कृष्णामुपधेयात्” (श० ब्रा० ८-७-२-१६) इति ॥ २७ ॥

दीक्षाणामुत्तमेऽहनि वेद्यग्निमानम् ॥ २८ ॥

कर्तव्यम् ॥ २८ ॥

उरुवस्थानेऽर्धव्यामेन गार्हपत्यस्य परिलिखति ॥ २९ ॥

मण्डलमिति शेषः ॥ २९ ॥

मण्डलाद्वा प्रक्रमणमन्तः पात्यस्य ॥ ३० ॥

“पूर्वार्धाध्यामस्य त्रीन्प्राचः प्रक्रमान्प्रक्रामति” (श० ब्रा० १०-२-३-१)  
इति वचनात् । यद्येवं वाशब्दोऽवधारणार्थः । पूर्वार्धादेव व्यामस्य प्रक-  
रणं मण्डलादिति न स्तम्भादिति । स्तम्भाद्धि प्रक्रमणमनन्तौ चरि-  
१४ का०

तार्थम् ॥ ३० ॥

पश्चाच्चूपावध्यात्पादमात्रे चित्यस्थ ॥ ३१ ॥

स्थानं भवतीति शेषः ॥ ३१ ॥

यजमानेनोद्ध्वबाहुप्रपदोच्छ्रितेन समस्थितेन वा ॥ ३२ ॥

प्रपदोच्छ्रितः पादाग्रे व्यवस्थितः । समस्थितः प्रसिद्ध एव । “तं वा उद्धवाहुना पुरुषेण मिमीत” (श०ब्रा० १०-२-२-६) इति ‘ऊर्ध्वबाहुः’ इति सूत्रितम् । ‘मिमीते’ इति च क्रियायाश्चोदितत्वात्प्रक्रमणवदध्वर्युर्माऽभूदिति यजमानग्रहणम् ॥ ३२ ॥

इति षोडशाध्याये सप्तमी कण्डिका ।

द्विपुरुषाः रज्जुं मित्वा(१) ॥ १ ॥

उभयतः पाशां मध्ये लक्षणमभितोऽर्ध(२)पुरुषयोश्च ॥ २ ॥

मध्य(३)मात् पुरुषपञ्चमे ॥ ३ ॥

अर्धे(४) च ॥ ४ ॥

अनुष्टुप्त्रयामायस्य ॥ ५ ॥

पाशयोः शङ्कू मध्येऽर्धपुरुषयोश्च ॥ ६ ॥

पाशा उन्मुच्यार्धपुरुषीययोः प्रतिमुच्य दक्षि-

णायस्य मध्यमे नितो(५)दं करोति ॥ ७ ॥

उन्मुच्य पाशावेकं मध्यमे प्रतिमुच्य दक्षिणाऽ-

धिनितोदमायस्य मध्यमे शङ्कुः ॥ ८ ॥

तस्मिन् पाशं प्रतिमुच्य पूर्वार्धे च दक्षिणा-

यस्य मध्यमे शङ्कुः ॥ ९ ॥

(१) षोडशाध्यायस्याष्टमी कण्डिका यद्यपि कर्काचार्येण स्वभाष्ये ऽत्र न व्याख्याता केवलम् ‘निगदव्याख्यातम्’ इत्येवोक्तम् । तथाप्युपयोगित्वात्सा व्याख्यायते ।

(२) लक्षणम् ।

(३) मध्यमाल्लक्षणात्पुरुषपञ्चमे ।

(४) पुरुषपञ्चमस्यार्धे ।

(५) नितोदं गर्तम् ।



पञ्चादर्धपुरुषे च ॥ १० ॥

उन्मुच्य पूर्वार्धात्पश्चार्धे प्रतिमुच्य दक्षिणा-

यस्य मध्यमे शङ्कुः ॥ ११ ॥

अभितोऽर्धपुरुषयोश्च ॥ १२ ॥

एवमुत्तरोऽन्तः ॥ १३ ॥

दक्षिणे पाद्वर्षे पूर्ववदायस्य ॥ १४ ॥

पञ्चमभागीये शङ्कुः ॥ १५ ॥

तस्मिन्पाशं प्रतिमुच्य पूर्वे चार्धपुरुषीये ॥ १६ ॥

पञ्चमभागीयार्धपुरुषीययोः संनिपात्य तस्मिच्छङ्कुः ॥ १७ ॥

एवं पश्चात् ॥ १८ ॥

एवमुत्तरः पक्षः ॥ १९ ॥

तथा पुच्छं वितस्त्या ॥ २० ॥

इच्छ(१)न्पक्षपुच्छाऽप्ययेषु चतुरङ्गुलं चतुर-

ङ्गुलं सङ्कर्षति विकर्षत्यन्ते ॥ २१ ॥

पञ्चा(२)रतिनः पुरुषो दशपदो द्वादशाङ्गुलं पदं

प्रक्रमस्त्रिपदः समविभक्तस्य ॥ २२ ॥

(१) यत्र पक्ष आत्मानमप्येति स पक्षाप्ययः । एवं पुच्छाप्ययः । अप्ययेषु पक्षयोः पुच्छस्य च आत्मसन्धिसमीपे चतुरङ्गुलं-चत्वारि चत्वार्यङ्गुलान्युभयोः पाद्वर्षयोः सङ्कर्षति-सङ्कोचयति । तथा अन्ते पक्षपुच्छप्रान्ते उभयोः पाद्वर्षयोः चतुरङ्गुलं विकर्षति-विस्तारयति ।

(२) पञ्चारत्नयो यस्य सः । पञ्चमिररतिभिः पुरुषः, दशभिः पदैः पुरुषो द्वादशमिरङ्गुलैः पदम् इत्येवमर्थो न भवति, इतः प्रागरत्न्यादीनां लक्षणस्यानुकत्वेनासिद्धत्वात् । पुरुषस्य पञ्चारत्नि-दशपद इति लक्षणद्वयकथनवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । अतश्चैवम्—पुरुषस्य समविभक्तस्य यः पञ्चमो भागः सोऽरतिनः, तस्य दशमो भागः पदम्, पदस्य द्वादशभागोऽङ्गुलम्, त्रिभिः पदैरेकः प्रक्रमः इति तु भवति, पदस्य सिद्धत्वात् ।

परि(१)तस्य रज्ज्वा सहितं बहीरज्ज्वा ॥ २३ ॥

एकषष्ठे शते परिश्रितो मिनोति ॥ २४ ॥

चतु(२)र्णवतीनि वा त्रीणि ॥ २५ ॥

ऊर्ध्वाः शर्कराः खाते ॥ २६ ॥

उत्तरे(३)षु पुरुषोच्चयेनैकशतविधात् ॥ २७ ॥

यथाऽग्नि वेदी(४)ष्टकाप्रमाणम् ॥ २८ ॥

अन्तः(५)पात्यगार्हपत्ययोरिच्छन् ॥ २९ ॥

उत्तर(६)पक्षस्यापरस्या ऽ स्रत्स्यां परिश्रितो मिनोति

जङ्गमात्रीं नाभिमात्रीं मुखमात्रीमिति

मुखमात्रीमिति ॥ ३० ॥

निगदध्याख्यातम् ॥ ३० ॥

इति षोडशाध्याये अष्टमी कण्डिका ।

(१) रज्ज्वा परितस्य सर्वतो वेष्टयित्वा रज्ज्वा बहिर्भागे सहितं रज्जु संलग्नं यथा भवति तथा एकषष्ठ्यधिके द्वे शते परिश्रितो मिनोति ।

(२) चतुर्णवत्यधिकानि त्रीणि शतानि ।

(३) उत्तरेषु अष्टविधादिषु चयनेषु आ एकशतविधात् एकशत-विधचयनं यावत् एकाधिकशतपुरुषात्मकपञ्चनवतितमचयनपर्यन्तं पुरुषोच्चयेन एकैकपुरुषवृद्ध्या अग्निमानं भवति ।

(४) वेदिश्च इष्टकाश्च वेदीष्टकाः तासां प्रमाणं वेदीष्टकाप्रमाणं तद्यथाऽग्नि भवति । अग्निमनतिक्रम्य यथाऽग्नि । यथाऽग्निक्षेत्रस्य प्रमाणं वर्धते तथा वेदिप्रमाणं वर्धते इष्टकाप्रमाणं च वर्धते । न हि वेदिवृद्धिं विना तन्मध्ये वर्धितस्याग्नेमानं सम्भवति । नापि इष्टका अवर्धिता वर्धितमग्निक्षेत्रं पूरयितुं शक्नुवन्ति । अतो युक्तमुभयोर्वृद्धिः ।

(५) अन्तःपात्यस्य गार्हपत्यस्य गार्हपत्यचितेश्च इच्छन् इच्छया वृद्धिं कुर्यात् इच्छया न कुर्यात् ।

(६) अनेरुत्तरपक्षस्यापरस्रत्स्यां पश्चिमकोणे एवग्रमाणास्ति-  
क्षः परिश्रितो मिनोति ।

## सप्तदशोऽध्यायः ।

श्वोऽभ्यवहरणादि प्रायश्चित्त्यन्तं कृत्वा वि-

ष्णुकमवात्सप्रसमासः ॥ १ ॥

दीक्षाणामुत्तमेऽहनि वेद्यग्निमानमुक्तम् । अतः श्वःशब्देन क्रयणीय-  
महुरभिधीयते । तत्र भस्माभ्यवहरणादि प्रायश्चित्त्यन्तं कृत्वा विष्णुक-  
मवात्सप्रसमासः कर्त्तव्यः । अप्सूख्यभस्मावपनं क्रयणीयादा-  
वुक्तमपि सदवध्यर्थमुच्यते । विष्णुकमणं हि कृताव-  
धिकम्—“उदिते समिधमाधाय रुक्मप्रतिमोचनादि प्राग्वा-  
त्सप्राद्विष्णुकमाः” ( का० श्रौ० १६-६-५, ६ ) इति । ततः प्राग्भस्मा-  
भ्यवहरणं यथा स्यादिति । तथा च श्रुतिः—“तदहः प्रातःउदित आदित्ये  
भस्मैव प्रथममुद्रपति भस्मोदुप्य वाचं विसृजते वाचं विसृज्य समिध-  
मादधाति समिधमाधाय भस्मा(१)पोऽभ्यवहरति यथैव तस्याभ्यवहरणं  
तथाऽपादाय भस्मनः प्रत्येत्योखायामोप्योपतिष्ठतेऽथ प्रायश्चित्तीकरोति”  
( श० ब्रा० ६.७.४.१४. ) इति । ततो विष्णुकमवात्सप्रसमासः ॥ १ ॥

वात्सप्रं कृत्वोपस्थेयं चेत् ॥ २ ॥

यदि पुनः परिपाठ्या वात्सप्रोपस्थानं तस्मिन्नहण्यापतति तत उप-  
स्थानं कृत्वा विष्णुकमवात्सप्रसमासः कार्यः । एवमपि हि श्रूयते—“यदि  
वात्सप्रायं वात्सप्रेणोपस्थाय विष्णुकमान्कान्त्वा वात्सप्रमन्तःकुर्यात्”  
( श० ब्रा० ६.७.४.१५. ) इति ॥ २ ॥

पलाशशाखया गार्हपत्यं व्युदूहत्यपेत वीनेति

पच्छः प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमम् ॥ ३ ॥

पलाशशाखया गार्हपत्यस्थानं व्युदूहति “अपेत वीत” (२) इत्यस्य  
मन्त्रस्य पादेन पादेन प्रतिदिशम् ॥ ३ ॥

( १ ) ततश्च उदिते भस्मोद्वापः । वाग्विसर्गप्रेषः । व्रतकरणप्रेषः ।  
व्रतकरणं त्रिस्तनम् । वाग्विसर्गः समिधाधानम् । भस्मापोऽभ्यवहरणं  
प्रायश्चित्त्यन्तम् । ततो विष्णुकमवात्सप्रसमासः ।

( २ ) “अपेत वीत इव च सर्पतातः” इति पुरस्तात् । “येऽत्र स्थ  
पुराणा ये च नूतनाः” इति दक्षिणतः ।

“अदाद्यमोव्वसान स्पृथिव्या” इति पश्चात् । “अक्कज्जिम म्पितरो  
लोकमस्मै” ( बा० सं० १२-४५ ) इत्युत्तरतः ।

उदीचीः शाखामुदस्योखां निवपति संज्ञानमिति ॥ ४ ॥

शाखानिरसनं प्रतिपत्तिः । तेन द्वादशाहे न तावन्निर(१)सनम् ।  
उखां निवपति “संज्ञानम्”(२) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ४ ॥

मण्डलं छादयति ॥ ५ ॥

ततस्तेनैव मण्डलं छादयति ॥ ५ ॥

सिकताश्चाग्नेर्भस्मेत्यूषवत् ॥ ६ ॥

ततो मण्डलं छादयति ॥ ६ ॥

परिश्रिद्धिः परिश्रयति पूर्ववदेकविंशत्या चित(३)स्थेति ॥ ७ ॥

पूर्ववदिति “ऊर्द्धाः शर्कराः खाते” (का० श्रौ० १६-८-२६) ॥ ७ ॥

मध्येऽर्धबृहतीश्चतस्रो दक्षिणोत्तराः प्राचरूपदधाति

दक्षिणत उदङ्ङ्यः सो अग्निरिति प्रत्यृचम् ॥ ८ ॥

परिमण्डलमध्येऽर्धबृहतीरिष्टकाश्चतस्रो दक्षिणोत्तररित्या प्राग्लक्ष-  
णा दक्षिणतो व्यवस्थित उपदधाति “अयःसो अग्निः”(४) इति  
प्रत्यृचम् ॥ ८ ॥

सकृन्नित्ये ॥ ९ ॥

ननु चैकदेशानां सकृन्नित्यत्वं परिभाषितमाचार्येण ‘सकृन्नित्ये’  
इति न वक्तव्यम् ?

अत्रोच्यते, तच्च अलोकम्पृणाविषयम् । एतास्तु लोकंपृणाः । अ-

( १ ) इतरेषां गार्हपत्यानामुपवसथे विधानात् ।

( २ ) संज्ञानमसि कामधरणं मयि ते कामधरणम्भूयात् ।

अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि ( वा० सं० १२-४६ ) ॥

( ३ ) चितस्थ परिचितः ऊर्ध्वचितः श्रयद्वम् (वा० सं० १२-४६)

( ४ ) अयःसो ऽअग्निर्यस्मिन्सोममिन्द्रः सुत न्दधे जठरे ब्वावशानः ।  
सहस्रियं भ्वाजमस्य अ सप्तिः ससवान्सन्स्तूयसे जातवेदः ॥

( ४७ )

अग्ने यत्ते दिवि ववर्चः पृथिव्यां व्यूषधीष्वप्स्वा यजत्र ।

येनान्तरिक्षमुर्व्राततन्थ त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः ॥ (४८)

अग्ने दिवोऽअर्णमन्वजिगास्यच्छा देवाः ऽऊचिषे धिष्ण्या ये ।

या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्तऽआपः ॥ (४९)

पूरीष्यासोऽअग्नयः प्राषणोभिः सजोषसः ।

जुषन्तां व्यूषमवदुहो नमीवाऽऽपो महीः ॥ ( वा० सं० १२-५० )

तोऽप्राप्तिः । तेन नित्ये एवात्र दुर्लभे कुतः सकृत्वमिति । अतोऽन्ये वचनाभित्ये विधीयेते सकृत्त्वं च । लोकम्पूणा एता इति कुत(१) एत-  
दिति चेत् ? “अथ या लोकम्पूणा मुहूर्तलोकास्ता मुहूर्तानामेव प्राप्तिः  
क्रियते” इति हि प्रकृत्याह—“तासामकविर्ज्ञातिं गार्हपत्य उपदधाति  
ब्राह्म्यां नाशीतिं धिष्ण्येष्वहवनीय इतराः” इति लोकम्पूणासंज्ञानात् ।

ननु च एवमपि सति अत्रैवाष्टानामिष्टकानामुपधाने कृते पुनरु-  
च्यते “अथ लोकम्पूणामुपदधाति” ( श० ब्रा० ७.१.१.३१ ) इति । तेन  
नैता लोकम्पूणा इति गम्यते ?

अत्रोच्यते—अष्टानामिष्टकानां मन्त्रान्तरविधानाल्लोकम्पूणाम-  
न्त्रो न भवति । त्रयोदशानान्तु मन्त्रान्तरविधानाल्लोकम्पूणामन्त्र-  
प्रवृत्त्यर्थं पठ्यते “लोकम्पूणा लोकमुपदधाति” इति । तथाऽऽचार्य  
आह—“गार्हपत्यलोकम्पूणाः(२) प्रथमायां धिष्णीया उत्तमायाम्”  
( का० श्रौ० १७-७-२७. २८ ) इति ॥ ९ ॥

पश्चात्सहिते पादमाग्नौ तिरश्च्यौ पुरस्ताच्च ॥ १० ॥

उपदधाति सहितशब्दश्च संलग्नवचनः ॥ १० ॥

अपरेण परिक्रम्य परिक्रम्य चयनमिडामग्न इति

पश्चिमे प्रतिमन्त्रमुत्तरतः ॥ ११ ॥

अपरेण परिक्रम्योत्तरतो व्यवस्थित “इडामग्ने” (३) इति प्रतिमन्त्रं  
पश्चिमे उपदधाति ॥ ११ ॥

चिदसीति पूर्वं दक्षिणतः प्रतिमन्त्रम् ॥ १२ ॥

तैर्नैव मार्गेण परीत्य दक्षिणतो व्यवस्थितः “चिदसि”(४) इति प्रतिमन्त्रं  
पूर्वं उपदधाति । अपरयोर्दक्षिणा प्रथमा, पूर्वयोरुत्तरा । तिर्यग्लक्ष-  
णाश्चैता भवन्ति, “तिरश्च्यौ” इत्युक्तत्वात् ॥ १२ ॥

( १ ) ‘कथम्’ इति पाठः ।

( २ ) ननु गार्हपत्येष्टकाः प्रथमायामित्येव वाच्यं, न लोकम्पूणेति ।

( ३ ) इडामग्ने पुरुदङ्सं सनि क्लोः शश्श्वत्तमहवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने साते सुमतिर्भूत्वस्मै ॥ (५१)

अय न्ते येनिर्ऋत्विगो यतो यातो ऽअरोचथाः ।

तज्ज्ञानभग्नऽआरोहाधानोवर्द्धयारयिम् ॥ ( वा० सं० १२-५२ )

( ४ ) “चिदसि तथा देवतयाङ्गिरस्वदुधुवा सीद” इति उत्तराम् ।

“परिचिदसि तथा देवतयाङ्गिरस्वदुधुवा सीद” इति दक्षिणाम् ॥

( वा० सं० १२-५३ )

नित्ये प्रतीष्टकं तिरश्चीषु ॥ १३ ॥

वचनात् ॥ १३ ॥

स्रक्तिषु पादमात्रीः ॥ १४ ॥

उपधीयन्ते ॥ १४ ॥

तत्र च—

पूर्वदक्षिणस्यामर्धपद्ये ॥ १५ ॥

उपधेये ॥ १५ ॥

शेषेऽष्टौ वक्राः ॥ १६ ॥

उपधीयन्ते क्षेत्रपूरणाय ॥ १६ ॥

तिसृषु लोकम्पृणासु मन्त्रो दशसु च ॥ १७ ॥

द्वयोर्वा दशस्वेकस्यां च ॥ १८ ॥

लोकम्पृणानां (१)मन्त्रवचनम् ॥ १८ ॥

चात्वालदेशात्पुरीषं निवपतीन्द्रं विद्वा (२)इति ॥ १९ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १९ ॥

समम्बिलां कृत्वोख्यं निवपति समितमिति ॥ २० ॥

गार्हपत्यचिर्ति पुरीषेण समम्बिलां कृत्वोख्यमग्निं निवपति  
“समितम्” (३)इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २० ॥

(१) लोकं पृणं चिच्छिद्रं पृणायो सीदं दधुवा त्वम् ।

इन्द्राग्नीत्वावृहस्पतिरस्मिन्त्योनावसीषदन् ॥ (वा० सं० १२-५४)

(२) इन्द्रं विद्वा ऽअवीवृधन्तसमुद्रं व्यचसं क्षिरः ।

रथीतमरथीनां वाजानां सत्पतिं स्पतिम् ॥ (श० सं० १२-५६)

(३) समितः सङ्कल्प्येथां सन्निप्रयौरोचिष्णू सुमनस्यमानौ ।

इषमूर्जमग्निं संवसानौ ॥ (५७)

सं वा ममनां सिसं व्रता समुचिचान्याकरम् ।

अग्ने पुरीष्याधिपा भव त्वं ऋऽइषमूर्जं ययजमानाय धेहि ॥ (५८)

अग्ने त्वं पुरीष्यो रयिमान्पुष्टिमां २ ॥ असि ।

शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं य्योनिमिहासदः ॥ (५९)

भवत नः समनसौ सचेतसावरेपसौ ।

मा यज्ञः हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं ज्ञातवेदसौ शिवौ भवतमद्यनः ॥

( वा० सं० १२-६० )

रिक्तां नावेक्षेतोखाम् ॥ २१ ॥

तामेव ॥ २१ ॥

सिकताभिः समं बिलां कृत्वा मातेव (१) पुत्रमिति शि-  
क्याद्विसुच्याश्रिवन्निधायासिञ्चति पयो मध्ये तूष्णीम् ॥ २२ ॥

अश्रिवदित्यरक्षिमात्रे गार्हपत्यस्योत्तरतः । तूष्णीमिति लौकिकवा-  
गुच्चारणप्रतिषेधः ॥ २२ ॥

त्रिचितमेके ॥ २३ ॥

गार्हपत्यं कुर्वन्ति । तत्र च त्रिभागोत्सेधा इष्टका इति सम्प्रदायः ।  
अस्मिंश्च पक्षे प्रथमचितिलोकस्पृणानां पूरणं मृग्यम् ॥ २३ ॥

नैर्ऋतीः कृष्णास्तुषपक्वास्तिस्रोऽलक्षणाः पादमात्री-  
र्हविष्यशन्नहोमवद्देशे दक्षिणोत्तराः कृत्वा दक्षिणामुखो-  
ऽनुपस्पृशन्--

इति सप्तदशाध्याये प्रथमा कण्डिका ।

असुन्व(२)न्तमिति प्रत्यूचं पराचीः ॥ १ ॥

उपदधाति, "ताः पराचीर्लोकभाजः कृत्वोपदधाति" (श० ब्रा०  
७.२.१.८.) इति ध्रुतेः ॥ १ ॥

अभ्यात्ममेके ॥ २ ॥

उपदधाति ॥ २ ॥

( १ ) मातेव पुत्र स्पृथिवी पुरीष्यमग्निं स्वे योनावमारुषा ।

तां विवृष्वैर्देवैर्ऋतुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्चतु ॥

( वा० सं० १२-६१ )

( २ ) असुन्वन्तमयजमानमिच्छ स्तेनस्येत्यामन्विहितस्करस्य ।

अन्यमस्मादिच्छ स्ता त ऽइत्या नमो देवि निरुक्ते तुल्यमस्तु ॥ (६२)

नमः सु ते निरुक्ते तिमतेजोयस्मयं विघ्नृताबन्धमेतम् ।

यमेन स्वं ययम्स्या संविदानोत्तम नाकेऽअधिरोहयैनम् ॥ (६३)

यस्यास्ते श्वारऽआसञ्जुहोमस्येषा भवन्धानामवसर्जनाय ।

या न्वा जतो भूमिरिति प्रमन्दते निरुक्तिस्त्वाह स्पर्शवेद विभक्तः ॥

( वा० सं० १२-६४ )

नित्याभावः ॥ ३ ॥

नित्यशब्देन सादनसूददोहसौ उच्येते ॥ ३ ॥

शिक्यरूपमपाशेण्ड्वासन्दीः परेणास्थिति यं त इति ॥ ४ ॥

नैर्ऋतीनां “यं त” (१) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ४ ॥

उदपात्रं निषिच्यान्तरात्मेष्टकमुत्तिष्ठन्ति

नमो भूत्या इति ॥ ५ ॥

आत्मनश्चेष्टकानां चान्तराले उदपात्रं निषिच्य उत्तिष्ठन्ति (२) “नमो भूत्यै” (३) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ५ ॥

अनपेक्षमेत्य शालाद्वार्योपस्थानं निवेशन (४) इति ॥ ६ ॥

अनेन मन्त्रेण । अनपेक्षणं च नैर्ऋतीविषयम् ॥ ६ ॥

प्रायणीयहविष्कृदन्ते महावेदेस्स्याद्या-

संमर्शनात्करोति ॥ ७ ॥

पूर्वेष्टुर्महावेदेः करकरणान्ताः पदार्था गताः । इदानीं स्याद्याः सं-  
मर्शनान्ताः क्रियन्ते ॥ ७ ॥

प्रायणीयान्ते सीरं युनक्त्यौदुम्बरम् ॥ ८ ॥

तत्र च—

मौञ्जं त्रिशृद्रज्जव्यम् ॥ ९ ॥

भवति ॥ ९ ॥

षड्द्वादश चतुर्विंशतिं वा युनक्ति ॥ १० ॥

बलीवर्दान् ॥ १० ॥

पूर्वेणोत्तराः संदक्षिणामग्निश्रोणिमपरेण ति-

ष्ठन्युज्यमानमभिमन्त्रयते सीरा युञ्जन्तीति ॥ ११ ॥

(१) यु न्ते देवी निर्ऋतिरावबन्ध पाश द्वीवास्वविचृत्यम् ।

त स्ते विवश्याम्यायुषो न मरुत्यादथैत स्मिपुमस्मि प्रसुतः ॥

(वा० सं० १२-६५)

(२) बहुवचनात् ब्रह्मयजमानाध्वर्यवः । “प्रत्येत्याग्निमुपतिष्ठते”

(श० ब्रा० ७.२.१.१८) इति श्रुतेरेते एव ।

(३) नमोभूत्यै येदं श्रुकार । (वा० सं० (१२-६५) इतिपादेन ।

(४) निवेशनः सङ्गमनो व्यवसृतां विवद्वद्वा रूपाभिचष्टे शचीभिः ।  
देवऽहं सविता सत्यधर्मोन्द्रो न तस्थौ समरे पथीनाम् ॥ (वा० सं० १२-६६)



अग्न्यंसमुत्तरं पूर्वेण सीरं युज्यमानं दक्षिणाग्निश्रोणिमपरेण ति-  
ष्ठन् प्रतिप्रस्थाताऽभिमन्त्रयते "सीरा युञ्जन्ति" (१) इत्यनेन मन्त्रेण ।  
योजनं तु प्रधानत्वाद्ध्वयुः ॥ ११ ॥

आत्मनि कृषत्यनुपरिश्रिच्छुनः सुफाला

इति प्रत्यृचम् ॥ १२ ॥

अग्न्यात्मनि कृषति परिश्रित्संलभं "शुनः सुफाला" (२) इति ॥ १२ ॥

दक्षिणतः प्राचीम् ॥ १३ ॥

प्रथमां सीताम् ॥ १३ ॥

प्रदक्षिणमितराः ॥ १४ ॥

प्रत्यृचमुत्तरामिर्कर्मिः ॥ १४ ॥

तूर्णीं तिस्रस्तिस्त्रः प्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥

मध्येसीताः कृषति ॥ १५ ॥

तत्र च प्रथमम्--

तिर्थगनूके ॥ १६ ॥

ततः--

अक्षण्या श्रोण्यः सयोः ॥ १७ ॥

अनूके ॥ १८ ॥

पुनः प्रागनूके ॥ १८ ॥

ततः--

श्रोण्यः सयोः ॥ १९ ॥

दीर्घप्रयुक्तेषु वा पुरुषाः कृषन्ति ॥ २० ॥

( १ ) सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वितन्वते पृथक् ।

धीरा देवेषु सुमनसा ॥ ( वा० सं० १२-६७ )

( २ ) शुनः सुफाला विवृण्वन्तु भूमिं शुनः क्रीनाशाऽभिमियन्तु  
वाहैः । शुनासीरा हविषा तोशमाना सुपिप्पलाऽओषधीः कर्त्तनास्मे ॥ ( ६९ )

वृतेन सीता मधुना समज्जयतां विवृण्वैर्वैरनुमतामरुक्षिः ।

ऊर्जस्वती पयसा पिन्वमानास्मान्सीतेपयसाऽभ्याववृत्स्व ॥ ( ७० )

लाक्कल म्पवीरवस्तुशेवः सोमपित्सव ।

तदुहपति गामवि म्प्रफळ्यञ्च पीवरी म्प्रस्थावद्वयवाहनम् ॥ ( ७१ )

काम क्लामदुषे शुद्धे मित्राय ववृणाय च ।

इन्द्रायादिवृष्या म्पूष्णे प्रजाभ्यऽओषधीभ्यः ॥ ( ७२ )

( वा० सं० १२-७२ )

दीर्घप्रयुक्तेषु वा कर्षणं भवति । तत्र च पुरुषाः कृषन्ति । तिर्य-  
क्प्रयुक्तेष्वध्वर्युरेव ॥ २० ॥

अनेजुहो विमुच्य विमुच्यध्व(१)मिति ॥ २१ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २१ ॥

पशुवदुत्सृज्य दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे ददाति ॥ २२ ॥

पशुवदुत्सृज्य उत्तरपूर्वा दिशं प्रति दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे ददा-  
तीति । अत्र च ल्यवादेश आचार्येण पदार्थनिर्देशार्थः प्रयुक्तो न समा-  
नकर्तृकार्थः । तेनाऽध्वर्युरेव विमोचनोत्सर्गः । दानं तु यजमानस्य ।  
न हि श्रौतो ल्यवादेशः ॥ २२ ॥

सीरमुत्करे कृत्वा

इति सप्तदशाध्याये द्वितीया कण्डिका ।

कुशस्तम्बमुपदधाति मध्ये तूष्णीम् ॥ १ ॥

अग्निक्षेत्रस्य । 'तूष्णीम्' इति वचनाभित्याभावः ॥ १ ॥

पञ्चगृहीतेनोद्गृह्णन्भिजुहोति सजूरब्द इति ॥ २ ॥

कुशस्तम्बे पञ्चगृहीतेनाज्येनोद्गृह्णन्भिजुहोति "सजूरब्द"(२)इत्य-  
नेन मन्त्रेण ॥ २ ॥

चतसृषु चतसृषु त्रींस्त्रीनुदचमसान्निनयति यथा-

कृष्टमौदुम्बरेण चतुःसक्तिना ॥ ३ ॥

चतसृषु सीतासु यदा त्रयोऽभिनिनीयन्ते तदा स त्रिमागा सी-  
तैकैकस्य भवति । एवं हि श्रूयते—“द्वादशोदचमसान्कृष्टे निनयति”(श०  
ब्रा० ७.२.४.४.) इति । षोडश च कृष्टास्सीताः । येन क्रमेण कृष्टाः सी-  
तास्तेनैवोदचमसनिनयनं, 'यथा कृष्टम्' इति सूत्रितत्वात् ॥ ३ ॥

त्रीन्कृष्टाकृष्टयोः ॥ ४ ॥

निनयत्युदचमसान्, "त्रीन्कृष्टे चाकृष्टे च निनयति" (श० ब्रा०  
७.२.४.६.) इति श्रुतेः । सर्वमेवाग्निक्षेत्रं कृष्टं चाकृष्टं च ॥ ४ ॥

(१) विमुच्यध्वमग्न्या देवयानाऽअगन्म तमसस्पादस्य ।  
उवातिरापाम ॥ (वा० सं० १२-७३)

(२) सजूरब्दोऽअवबोमिः सजूरवाऽअवणीमिः । सजोषसाव-  
शिष्वना द्वाजोमिः सज्जः सृष्टरग्येन सज्जुर्वैश्वानरऽऽडवा घृतेन  
स्वाहा ॥ (वा० सं० १२-७४)

तत्र निनयने प्राप्त आह—

कृष्टमात्रे वा ॥ ५ ॥

निनयति । कृष्टपरिच्छिन्नं यदकृष्टं तत्कृष्टमात्रम् । तदेव कृष्टं चा-  
कृष्टं च । यावत्कृष्टपरिच्छिन्नं तावत्कृष्टम्, अकृष्टत्वाच्चाकृष्टमिति । कृ-  
ष्टे पुनर्गृह्यमाणे कृतत्वाद्दोषप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

तस्मिन्सर्वौषधमावपत्येकवर्जमभोजनं तस्यो-

च्छ्वासात् ॥ ६ ॥

तस्मिन्धमसे सर्वौषधमावपति एकं वर्जयित्वा । तस्य चाभोजनं  
यावज्जीवम् ॥ ६ ॥

या ओषधीरिति तृचैर्वपत्युदपात्रवत् ॥ ७ ॥

“या ओषधीः” (१) इति तृचैः उदपात्रवदिति तिसृभिस्तिसृभि-

( १ ) या ऽओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं म्पुरा ।

मनैनु बभ्रुणामहोशतन्धामानि सप्त च ॥ ( ७५ )

शतं ऋषो ऽअश्व धामानि सहस्रमुत वो रुहः ।

अथा शतक्रवो यूयमिमस्मे ऽअगदङ्कृत ॥ ( ७६ )

ओषधीः प्रतिमाद्दृष्टवस्त्वपुष्पवतीः प्रसुवरीः ।

अश्ववाऽइव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णवः ॥ ( ७७ )

ओषधीरिति मातरस्तद्वद्वो देवीरुपब्रुवे ।

सनेयमद्व ज्ञां वास ऽआत्मानन्तव पूरुष ॥ ( ७८ )

अद्वरथे वो निषदनं पण्णो वो वसतिष्कृता ।

गोमाजऽइत्किलासथ यत्सन्वथ पूरुषम् ॥ ( ७९ )

यत्रौषधीः समगमत राजानः समिताविव ।

विप्रः सऽउवथे मेषग्रक्षोहामीववातनः ॥ ८० ॥

अद्ववावतीं सोमावतीं मूर्जयन्तीमुदोजसम् ।

आविरिस सर्वाऽओषधीरस्माऽअरिष्टताये ॥ ८१ ॥

उच्छ्वासाऽओषधीनां ज्ञावो गोष्ठदिवेरते ।

धनं सन्निष्यन्तीतामात्मानन्तव पूरुष ॥ ( ८२ )

इक्षुतिर्नाम वो माताथो यूयं स्थ निष्कृतीः ।

सीराः पतञ्जिणी स्थनं यशमयति निष्कृष ॥ ( ८३ )

अति विश्वशः परिष्ठा स्तेनऽइव ध्वजमकमुः ।

ओषधीः प्राञ्चव्यवदुर्गतिश्च तन्मोरफः ॥ ( ८४ )

ऋग्मिथश्चतसृषु चतसृषु सीतासु वपति । ततश्च अत्रापि प्रत्यृचं  
सत्रिभागा सत्रिभागा सीतेति । कृष्टमात्राणि तु त्रिभागन्यूनानि त्रीणि  
त्रीणि । उदकासेकेष्वेवमेव चमसानाम् ॥ ७ ॥

सोमनिवपनाद्यातिथ्यहविष्कृतः कृत्वाऽऽहवनीयप-

रिश्रितोऽभिमन्त्रयते चितस्थेति ॥ ८ ॥

प्रायर्णायाया वेदयोक्तविमोक्तान्ते सीरयोजनादि कृतम् । ध्रौवस्य  
ह्याज्यस्य विनियोगविधानात्तत् उत्तरासु प्रतिपत्तिष्वसमाप्तास्वेव  
सोमनिवपनं कृतम् । इहापि तद्वदेव सोमनिवपनाद्यातिथ्यहविष्कृतः  
कृत्वा आहवनीयपरिश्रितोऽभिमन्त्रयते“चितस्थ” (१) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ८ ॥

सप्तसप्त वा ॥ ९ ॥

अविशेषस्य विशेषव्यवस्थापनन्यायात्सप्तसप्तैवेत्युक्तम् ॥ ९ ॥

लोमेष्टकाः स्पृष्टेनाहृत्य बहिर्वेदेरनूक्तान्तेषूपदधाति  
तिष्ठन्मा मा हिऽसीदिति (२) प्रत्यृचं प्रतिदिशं पुरस्ता-  
त्प्रथमम् ॥ १० ॥

आहृत्योपदधाति ॥ १० ॥

यदिमा व्वाजयन्नहमोषधीर्हस्तऽआदधे ।

आत्मायक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥ ( ८५ )

यस्यौषधीः प्रसर्पन्थाङ्गमङ्गं स्पर्शपरुः ।

ततो यक्ष्मं विबाधदूध्वऽउग्रो मञ्जमशीरिव ॥ ( ८६ )

साकं यक्ष्मं प्रपत चाषेण किकिदीविना ।

साकं वातस्य द्वाज्ज्या साकं क्षय निहाकया ॥ ( ८७ )

अन्या वोऽअन्यामवत्स्वन्यान्न्यस्याऽउपावत ।

ताः सर्वाः संविदानाऽइदं मे प्रावता व्यवः ॥ ( ८८ )

याः फलिनीर्याऽअफलाऽअपुष्पा याश्च पुष्पिणीः ।

बृहस्पतिप्रसृतास्ता नो मुञ्चन्त्वहसः ॥ (वा० सं० १२-८९)

( १ ) चित स्थ परिचितऽऊर्ध्वचितः भयदूध्वम् ।

(वा० सं० १२-४६)

(२) मा मा हिऽसीज्जनिता यः पृथिव्या यो वा दिवऽसत्यधर्मा व्यवमत् ।

यश्चापश्चन्द्राः प्रथमो अजान कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ (१०२)

अभ्यावर्त्तस्व पृथिवि यज्ञेन पयसा सह ।

व्यपा न्तेऽअग्निरिषितोऽअरोहत् ॥ ( १०३ )

उत्तरापरस्याः पश्चात् ॥ ११ ॥

उत्तरा परस्याः दिश आहत्य पश्चादुपदधाति “सन सम्प्रतिपश्चा-  
दाहरेन्नद्यपथाद्रसमाहराणि” ( श०ब्रा० ७.३.१.२२, ) इति निषिध्य  
“इत इवाहरति” ( श०ब्रा० ७.३.१.२२, ) इत्युक्तत्वात् ॥ ११ ॥

उत्तरस्याः सिकताः प्रमार्ष्टि जहामि (१) सेदिमिति ॥ १२ ॥

अनेन मन्त्रेण । तत उपदधाति ॥ १२ ॥

उत्तरवेदिं निवपति चत्वारिंशत्पदां युगमार्त्रीं  
वा सर्वतः कुशस्तम्बे ॥ १३ ॥

छादनान्तां करोति ॥ १३ ॥

अग्रे तवेति सिकतान्युप्य च्छादयत्यात्मानम् ॥ १४ ॥

“अग्रे तव” (२) इत्यनेन मन्त्रेण सिकतान्युप्यच्छादयत्यात्मानम् ॥ १४ ॥

अग्ने यत्ते शुक्रं व्यञ्चन्द्रं त्यस्पृतं त्यञ्च यज्ञियम् ।

तद्देवभ्यो भरामसि ॥ ( १०४ )

इषमूर्जमहमितऽआद्रमृतस्य योनि म्महिषस्य धाराम् ।

आ मा गोषु विवशत्वा तनूषु ॥ ( वा० सं० १२-१०५ )

इति पूर्वादिक्रमेण प्रत्यृचमुपदधाति ।

( १ ) जहामि सेदिमनिराममीषाम् ॥ ( वा० सं० १२-१०५ )

( २ ) अग्ने तव इश्वो व्वयो महि भ्राजन्तेऽअर्चयोविवभावसो ।

बृहद्भानो शवसा ब्राजमुक्त्वथ न्दघासि दाशुषे कवे ॥ ( १०६ )

पावकवर्चाः शुक्रवर्चाऽअनूवर्चाऽउदियर्षि भानुना ।

पुत्रो मातरा विचरन्तुपावसि पृणक्षि रोदसीऽउभे ॥ ( १०७ )

ऊर्ज्जोनपाज्जातवेदः सुशस्तिभिर्मन्दस्व धीतिमिर्हितः ।

त्वेऽइषः सन्दधुर्भूरिषर्षसश्चित्रोतयो व्वामजाताः ( १०८ )

इरज्ज्यन्नग्ने प्रथयस्व जन्तुभिरस्मे रायोऽअमस्य ।

स दर्शतस्य व्वपुषो विवराजसि पृणक्षि सानसि इक्रतुम् ॥ ( १०९ )

इत्कर्त्तारमद्वरस्य प्रचेतसं क्षयन्तुराघसोमहः ।

राति व्वामस्य सुभगा म्महीमिष न्दघासि सानसिऽरयिम् ॥ ( ११० )

क्रतावान् म्महिषं विवश्चदर्शतमग्निऽसुभ्मनाय दधिरे पुरोजनाः ।

श्रुत्कर्णऽसप्रथस्तम् न्त्वा गिरा देव्यभानुषा युगा ॥ सं० ( १२०-१११ )

आप्याय(१)स्वेति सिकतालम्भनमृग्भ्याम् ॥ १५ ॥

न्युत्तानामेव ॥ १५ ॥

आतिथ्यशेषाद्योपसदः कृत्वा रोहिते चर्मण्यानङ्गुहेऽन्तः-

पात्य पुरस्तादिष्टकाः करोति प्रथमचित्तेः ॥ १६ ॥

वैकृतावसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थम् 'आतिथ्यशेषाद्योपसदः कृत्वा' इत्यु-  
क्तम् । पुनराग्निकमेवोच्यते—'अन्तःपात्य पुरस्तादिष्टकाः करोति  
प्रथमचित्तेः' । प्रथमचित्तिसम्बन्धिन्यः ॥ १६ ॥

इतरासां च चितीनां स्वयमातृणाः ॥ १७ ॥

इतरासां च स्वयमातृणाः ॥ १७ ॥

मत्या च ॥ १८ ॥

करोति ॥ १८ ॥

आज्ये न्यज्य कुशाग्राणि तूष्णीं प्रोक्षति श्वेतेऽश्वे पुर-  
स्तात्सिष्ठति श्वेताभावेऽश्वेतेऽश्वभावेऽनङ्गुहि ॥ १९ ॥

कुशाग्राण्याज्ये न्यज्येष्टकाः प्रोक्षति ॥ १९ ॥

अग्निभ्यः प्रहिषमाणेभ्योऽनुवाचयति ॥ २० ॥

अग्निभ्यः प्रहिषमाणेभ्योऽनुब्रूहीत्येवम् ॥ २० ॥

त्रिरुक्तायामश्वपूर्वां चितिः हृत्वा पुच्छादक्षि-

णां निदधाति ॥ २१ ॥

त्रिरुक्तायां प्रथमायामृचि अश्वपूर्वां चितिं हृत्वा अग्निपुच्छाद् दक्षि-  
णां निदधाति ॥ २१ ॥

तीर्थेनाश्वमारोहयत्युत्तरपक्षमपरेण ॥ २२ ॥

श्वशब्दामिहितत्वात्प्रदेशस्य तीर्थशब्दोपादानमन्यत्राप्यनेनैवा-  
रोहणावरोहणं यथा स्यादिति ॥ २२ ॥

पुरस्तात्पश्चाद्वैके ॥ २३ ॥

अश्वमारोहयन्ति । स चायं विकल्पोऽश्वविषय एव ॥ २३ ॥

( १ ) आप्यायस्व समेतु ते द्विश्वतः सोमं वृण्व्यम् ।

भवा व्वाजस्य सङ्गथे ॥ ( ११२ )

स न्ते पयांसि समु यन्तु व्वाजाः स वृण्व्यन्न्यमिमातिषाहः ।

आप्यायमानोऽमृतायसोमदिविदश्रवाः स्युत्तमानिधिष्व ॥

( वा० सं० १२-११३ )

अनुयजुःकृष्टं परिणयत्युत्तरतः प्रथमम् ॥ २४ ॥  
अश्वम् ॥ २४ ॥

प्रत्यञ्चमागतं चितिमवघ्राप्य परिणीयोत्सृ-

जति पशुवत् ॥ २५ ॥

प्रत्यञ्चमागतमश्वं चितिमवघ्राप्य परिणीयोत्सृजति पशुवत् उत्त-१  
रपूर्वा दिशम् ॥ २५ ॥

उत्तरवेदिप्रोक्षणाद्यासम्भारनिवपनात्कृत्वोत्तरवेदिम-  
परेण तिष्ठन् यजमानो मयि(१) गृह्णामीति जपति ॥ २६ ॥

“आरुह्याग्निमौत्तरवेदिकं कर्म कृत्वात्मन्नाग्निं गृह्णीत” (शं० ब्रा०  
७. ३. २ १७) इति श्रुतेः । एवं च व्याघारणान्तमेव क्रियते न सम्भारनि-  
वपनमिति । तथा वक्षस्याच्चार्यः “पैतुदारवाद्यत्रैके” इति । अन्यर्थत्वा-  
त्सम्भाराणां तत्रैव निवपनमिति । ‘यजमानो जपति’ इति चोत्त-  
रपदार्थार्थम् । इह प्रत्यगाशीर्थोगादेव प्राप्तिः ॥ २६ ॥

सत्यसाम गायति ॥ २७ ॥

इति सप्तदशाध्याये तृतीया कण्डिका ।

पुष्करपर्णमुपदधाति स्तम्बे पूर्ववत् ॥ १ ॥

प्रकृतत्वात्तदेव । “पूर्ववत्”(२) इति च मन्त्रो लभ्यते विमार्जनं च ॥ १ ॥

तस्मिन् रुक्ममधः पिण्डं ब्रह्म(३) जज्ञानमिति ॥ २ ॥

अनेन मन्त्रेणोपदधाति हिरण्यम् । रुक्मोऽपि च स एव ॥ २ ॥

उत्तानं प्राञ्चं हिरण्यपुरुषं तस्मिन्हिरण्यगर्भं इति ॥ ३ ॥

( १ ) मयि गृह्णाम्यग्नेऽअग्निः रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय  
सुवीर्याय ।

मामु देवताः सचन्ताम् ( वा० सं० १३-१ )

( २ ) ततोऽध्वर्युः कुशस्तम्बोपरि कमलिनीपत्रमुपदधाति । ‘पूर्व-  
वत्’ इति उखासंभरणवत् तेन “अपां पृष्ठम्” ( वा० सं० १३-२ ) इति  
पादत्रयात्मकमन्त्रेण उपधानं, “दिवो मात्रया” इति पादेन तस्य मार्जनम् ।

( ३ ) ब्रह्म जज्ञान म्प्रथमं स्फुरस्ताद्वि सीमतः सुरुचो ब्वेनऽआ-  
वः । स बुध्न्याऽउपमाऽअस्य विवृष्टाः सतदश्च योनिमस्तश्च विवः ॥

( वा० सं० १३-३ )

तस्मिन्नुक्ते प्राञ्चमुत्तानं हिरण्यपुरुषमुपदधाति “हिरण्यगर्भः”  
(१) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ३ ॥

पुरुषे चित्रे साम गायति ॥ ४ ॥

सप्तमीनिर्देशादालब्धे पुरुषे चित्रलिङ्गमन्त्रे साम गायति ॥ ४ ॥

पूर्वेणापरीत्योऽतः ॥ ५ ॥

“तमुपधाय न पुरस्तात्परीयात्” ( श० ब्रा० ७-४-१-२४ ) इति  
वचनात् ॥ ५ ॥

उपतिष्ठते यजमानो नमोऽस्त्विति (२) ॥ ६ ॥

पुरुषम् ॥ ६ ॥

उपविश्य पञ्चगृहीतं जुहोति पुरुषे कृणुष्व (३) पाज

इति प्रत्यूचं प्रतिदिशं परिसर्पम् ॥ ७ ॥

( १ ) हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेकऽआसीत् ।  
स दाधार पृथिवीं न्यामुतेमा ङ्गस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

( वा० सं १३-४ )

( २ ) नमोस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।

येऽन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ (६)

या इषवो यातुधानानां ये वा वनस्पतीरनु ।

ये वावटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ (७)

ये वामो रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु ।

येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ (वा० सं० १३-८)

( ३ ) कृणुष्व पाजः प्रसितिं च पृथ्वीं व्याहि राजेवामवा २ ॥ इमेन  
तृण्वीमनु प्रसितिं न्द्रूणानोस्तासिविद्य रक्षसस्तपिष्ठैः ॥ (९)

तव भ्रमास आशुया पतन्त्यनुस्पृश धृषताशोशुचानः ।

तपूँष्यग्ने जुह्वा पतङ्गानसन्दितो विसृज विसृजगुल्फाः ॥ (१०)

प्रति स्पशो विसृज तृणितमो भवा पायुर्विशो अस्याऽअदब्धः ।

यो नो दूरेऽवघातः सो योऽअन्त्यग्ने मा किष्टे व्यथिरादधर्षीत् ॥ (११)

उदग्ने तिष्ठ प्रस्यातनुष्व न्यमिन्त्रा ॥ ओषतास्तिग्म हेते ।

यो नो अरातिः समिधान चक्रे नीचात न्यवक्ष्यतस च शुष्कम् ॥ (१२)

ऊर्ध्वो भव प्रतिविद्धाक्षस्मदाविष्कृणुष्व दैव्यान्यग्ने ।

अथ स्थिरा तनुहि यातुजूना जामिमजामि भ्रमृणीहि शत्रून् ॥

( वा० सं० १३-१३ )



उपवेशनग्रहणाच्च यजमानो जुहोति । द्वादशाहे चैकः कर्त्ता ।  
पुरुषे जुहोति प्रष्टृचं सृष्ट्वा सृष्ट्वा ॥ ७ ॥

प्रत्येत्य दक्षिणतः ॥ ८ ॥

अबस्थितो जुहोति ॥ ८ ॥

पश्चात्प्रथमान्त्ये ॥ ९ ॥

पश्चात् प्रथमान्त्ये होमकर्मणी । पश्चात्प्राङ्मुखः ॥ ९ ॥

पुरुषमवच्छाद्योरसाऽस्पृष्टं बाह्योः प्रापणान्ते लिखति ॥ १० ॥

अस्पृष्टं पुरुषमवच्छाद्योरसा बाह्योः प्रापणान्ते लिखति । स चायं  
याजमानः पदार्थः, प्रमाणत्वात् ॥ १० ॥

तत्र स्मृगुपधानं प्राच्योः ॥ ११ ॥

तत्र परिलेखयोः स्मृचोरुपधानं प्राच्योः प्रागग्रयोः ॥ ११ ॥

कार्त्तमर्थमयी दक्षिणतः पाणिमात्रपुष्करां बाहुमात्रीं

पादमात्रीं वा सामर्थ्यात् घृतपूर्णामग्नेष्ट्वेति ॥ १२ ॥

तत्र परिलेखयोः स्मृचोरुपधानं प्रागग्रयोः कार्त्तमर्थमयी दक्षिणतः  
पाणिमात्रपुष्करामिति तन्मात्रं स्मृचः पुष्करमुक्तम् । बाहुमात्रीमिति  
परिमाणत्वात्स्मृचम् । पादमात्रीं वा । कुत एतत् ? आसन्नसामर्थ्यात् ।  
“पादमात्रीः प्रथमायां चोत्तमायां च चित्योरुपदध्यात्” ( शं० ब्रा०  
८-७-३-१७ ) इति । यद्येवं पादमात्रीमेव । तां च घृतपूर्णाम् “अग्नेष्ट्वा”  
( १ ) इत्यनेन मन्त्रेणोपदधाति ॥ १२ ॥

एवमौदुम्बरीमुत्तरतो दधिपूर्णामिन्द्रस्य ( २ ) त्वेति ॥ १३ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १३ ॥

तिरश्चयावेके ॥ १४ ॥

प्राच्यो वेति विकल्पः । अर्धपथे चैते भवत इति सम्प्रदायः ॥ १४ ॥

स्वयमातृणाम् पुरुषे शर्करां छिद्रां ध्रुवासीति ॥ १५ ॥

स्वयमातृणामिष्टकां पुरुषे उपदधाति, शर्करां छिद्रां “ध्रुवासी”

( १ ) अग्नेष्ट्वा तेजसा सादयामि । ( वा० सं० १३-१३ )

( २ ) इन्द्रस्य त्वौजसा सादयामि ॥

मुनो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुज्जिः स वसे शिवामिः ।

दिवि मूर्द्धान् नदधिषे स्वर्षा जिह्वामग्ने चक्रुषे हव्यवाहम् ॥

( वा० सं० १३-१४, १५ )

(१) इत्यनेन मन्त्रेण ॥१५॥

भूरित्येतस्यां साम गायति ॥ १६ ॥

आलभ्य, सप्तस्युपदेशात् ॥ १६ ॥

अन्यत्रापि व्याहृतिषु ॥ १७ ॥

अतोऽन्यत्रापि स्वयमातृणासु व्याहृतिषु साम गायति । “अथ स्वयमातृणासु सामानि गायति” ( श० ब्रा० ८-७-४-१ ) इति प्रकृत्य “स वै भूर्भुवःस्वरित्येतासु व्याहृतिषु गायति” ( श० ब्रा० ८-७-४-५ ) इति आह । सूत्रे च बहुवचनं पूर्वापेक्षम् ॥ १७ ॥

मूलाग्रवतीं दूर्वां तस्यां पुरस्ताद् भूमिप्रासां

काण्डा(२)त्काण्डादिति ॥ १८ ॥

तस्यां स्वयमातृणायां यथा भवत्यर्धमर्धं च भूमौ तथोपधेया ॥१८॥

पूर्वां पूर्वामुत्तराः ॥ १९ ॥

इष्टका उपदधाति ॥ १९ ॥

यास्त इति द्विपञ्चमं द्वितीये ॥ २० ॥

“यास्त” (३) इत्यनेन मन्त्रेण द्वितीये लोके उपदधाति ॥ २० ॥

‘द्वितीये’ इति कुत एतत् ?

( १ ) भ्रुवासि धरुणास्तृता विश्वकर्मणा ।

मा स्वा समुद्रऽउद्वृधोन्मा सुपण्णोऽव्यथमाना पृथिवी न्द्वृह (१६)

प्रजापतिष्ठा सादयस्वपा मृषण्डे समुद्रस्येमन् ।

व्यचस्वती म्रथस्वती म्रथस्व पृथिव्यसि ॥ ( १७ )

भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वध्याया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री ।

पृथिवीं व्यच्छ पृथिवी न्द्वृह पृथिवी म्मा हिंसोः ॥ ( १८ )

विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय ।

अग्निष्ठाभिपातु मह्यया स्वस्त्या च्छर्दिषा शन्तमेन तया

देवतया द्विरस्वद्भ्रुवासीद् ॥ ( वा० सं० १३-१९ )

( २ ) काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि ।

एवा नो दुर्वै प्रतनु सहस्रेण शतेनच ॥ ( वा० सं० १३-२० )

( ३ ) यास्ते ऽअग्ने सूर्ये रुचो दिवमातन्वन्तिर श्मिभिः ।

ताभिर्ज्ञो ऽअदृद्य सर्वाभी रुचे जनाय नस्कृधि ॥ ( २२ )

या वो देवाः सूर्ये रुचो गोष्वश्वेषु या रुचः ।

इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचन्नो घत्त बृहस्पते ॥ ( वा० सं० १३-२३ )

उलूखलस्य रेतःसिखेलापामरान्निमात्रश्रुतेः ॥ २१ ॥

उलूखलमुसले हि प्रकृत्याह—“ते रेतःसिचोर्वैल्योपदधात्यरन्निमा-  
त्रेऽरन्निमात्राच्चन्नमद्य ते” ( श० ब्रा० ७-५-१-१३- ) इति श्रुतेः ।  
रेतःसिचोर्द्वियजुषश्चानन्तर्यमुक्तम् “ते अनन्तर्हिते द्वियजुष उप-  
दधाति” ( श० ब्रा० ७-४-२-२४ ) इति । तेन द्वियजुषो द्वितीये लोके  
उपधानम् ॥ २१ ॥

विराड् स्वरा(१)डिति रेतःसिचौ प्रतिमन्त्रम् ॥ २२ ॥

उपदधाति ॥ २२ ॥

प्रजापति(२)रिति विश्वज्योतिषम् ॥ २३ ॥

उपदधाति ॥ २३ ॥

ऋतव्ये मधुश्च(३) माधवश्चेति ॥ २४ ॥

उपधीयेते ॥ २४ ॥

अषाढासी(४)त्यषाढाम् ॥ २५ ॥

उपदधाति ॥ २५ ॥

स्वयमातृणारेतःसिखिश्च ज्योतिर्ऋतव्याषाढासु लक्ष-

णानि कुरुते रज्ज्वां वेलार्थानि ॥ २६ ॥

उपरिष्ठाद्वेलायाः प्रयोजनमस्ति ॥ २६ ॥

कूर्मं दधिमधुघृतैरनक्ति मधुवाता(५) इति ॥ २७ ॥

( १ ) विराड्ज्योतिरधारयस्स्वराड्ज्योतिरधारयत् ॥ ( वा० सं० १३-२४ )

( २ ) प्रजापतिष्ठा सादयतु पृष्ठे पृथिव्या ज्योतिष्मतीम् ।

विश्वश्चस्मै प्राणायापानाय व्यानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ ।

अग्निष्टेधिपतिस्तया देवतयाङ्गि रस्वदुध्रवासीद ॥

( वा० सं० १३-२४ )

( ३ ) मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृत्तऽअग्रेरन्तः श्लेषोसि कल्पेता-  
न्द्यावापृथिवी कल्पन्तामापऽओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यै-  
ष्ठ्याय सव्यताः । येऽअग्नयः समनसोन्तरा द्यावापृथिवीऽश्मे । वास-  
न्तिकावृत्तऽअभिकल्पमानाऽइन्द्रमिव देवाऽअभिसंविशन्तु तथा देवत-  
याङ्गिरस्वदुध्रुवे सोदतम् ॥ ( वा० सं० १३-२५ )

( ४ ) अषाढासि सहमाना सहस्वारातीः सहस्वपृतनायतः ।

सहस्र वीर्यासि सा मा जिह्व ॥ ( वा० सं० १३-२६ )

( ५ ) मधुवाताऽऋतायते मधुक्षरन्ति सिन्धवः ।

मन्त्रैः ॥ २७ ॥

अरत्तिमात्रेऽषाढां दक्षिणेनावकासुपरिष्ठाच्च

पुरुषमभिमुखम्

इति सप्तदशाध्याये चतुर्थी कण्डिका ।

अपां गम्भन्निति तिसृभिः ॥ १ ॥

अषाढादक्षिणतोऽरत्तिमात्रे देशेऽवकासु कूर्ममुपदधाति पुरुषमभि-  
मुखम् । उपरिष्ठाच्चावका भवन्ति । अवकाशब्देन सेवालमुच्यते । “अपां  
गम्भन्” (१) इति तिसृभिस्तमुपदधाति ॥ १ ॥

घट्टयति मध्यमया ॥ २ ॥

क्रचा चालयति ॥ २ ॥

उत्तूखलमुसले स्वयमातृणामुत्तरेणारत्तिमात्रेऽश्वौ-  
दुम्बरे प्रादेशमात्रे चतुरश्रमुत्तूखलं मध्यसङ्गृहीतमूर्द्धं  
वृत्तं मुसलं दक्षिणमुत्तूखलाद्विष्णोः (२) कर्माणिति ॥ ३ ॥

“अथोत्तूखलमुसलेऽपदधाति” (श० ब्रा० ७-५-१-१२) इति  
प्रकृत्यैवमेव हि श्रूयते इति । पद्ये (३) चैते भवतः, यजुष्मनीत्वात् ।

माद्वीर्गः सन्त्वोषधीः ॥ ( २७ )

मधुनकमुतोषसो मधुमत्पार्थिवः रजः ।

मधुदधौरस्तु नः पिता ॥ ( २८ )

मधुमान्नो व्रनस्पतिर्मधुमांऽअस्तुसूर्यः ।

माद्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ ( वा० सं० १३—२९ )

( १ ) अपां कूर्ममन्त्रोद मात्वा सूर्योमिताप्सीन्माग्निर्वैश्वानरः ।

अच्छिन्नपत्राः प्रजाऽअनुवीक्षस्वानुत्वा दिव्या वृष्टिः सचताम् ॥ ( ३० )

श्रीन्समुद्रान्समस्तपत्स्वर्गानपा म्पतिर्वृषभऽइष्टकानाम् ।

पुरीषं ववसानः सुकृतस्य लोके तत्र गच्छ यत्र पूर्वं परेताः ॥ ( ३१ )

मही द्यौः पृथिवी च नऽइमं यज्ञं मिमिश्रताम् ।

पिपृता न्नो भरीमभिः ॥ ( वा० सं० १३—३२ )

( २ ) विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे ।

इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ( वा० सं० १३—३३ )

( ३ ) “ते रेतःसिचोर्वैल्योपदधाति” (श० ब्रा० ७-५-१-१३)

इत्यादिना रेतःसिखेलायां दक्षिणोत्तरोपधानविधानादेकलोके  
द्वयोरुपधानम् । तयोश्च यथाद्वे एकलोके उपधानासंभवात् ‘पद्ये’ इति

भेदेन(१) चोपधानं लिङ्गात् । “सकृत्सादयति समानं तत्करोति”( श०  
ब्रा० ७-५-१-२५ ) । यदिह युगपदुपधानं स्यान्न सकृत्त्वमुच्येत ॥ ३ ॥

उलूखलऽउखां कृत्वोपशयां पिष्ट्वा न्युष्य पुर

स्ताद्भुवासी(२)न्युष्याम् ॥ ४ ॥

“अथोपशयां पिष्ट्वा लोकभाजमुखां कृत्वा पुरस्तादुखाया उपनिवपति”  
( श०ब्रा० ७-५-१-२८ ) इति श्रुतिक्रमेणानुष्ठानम् । लोकभाकरणोत्तर  
कालं मन्त्रवचनम् ॥ ४ ॥

अग्ने युक्ष्वा(३) हीति प्रमृचः स्फुवाहुती जुहोत्युखायाम् ॥ ५ ॥  
ऋजुम् ॥ ५ ॥

उपस्थानं वाऽसम्बत्सरभृतिनः ॥ ६ ॥

सम्बत्सरभृतिनो होमः । असम्बत्सरभृतिनः उपस्थानं होमो वा ।  
विकल्पेन हि तस्य श्रवणमिति ॥ ६ ॥

भाष्यकारेणोक्तेऽपि अर्धपद्ये एव ते भवतः । किञ्च यत्र सूत्रकृता  
“पादमार्त्ता वा सामर्थ्यात्” ( का० श्रौ० १७-४-१२ ) इत्यभिहितेऽपि  
‘अर्धपद्ये चैते भवन् इति सप्रदायः’ ( का०श्रौ० १७-४-१४ ) इति भाष्य-  
कृताऽभिहितम् किमुतानार्धपद्यात्वे वाच्यम् । नच तिरश्च्यौ इत्यनेन  
सुचोअर्धपद्यात्वं वक्तुं शक्यम्, पुष्कराग्राविवक्षया हि अत्र तिर्यक्त्वम् ।  
तथा च वाक्यशेषे श्रूयते “तिर्यञ्चो वा इमौ बाहू” इति । ननु चोलूखल-  
मुसलयोरर्धपद्यात्वे उलूखलोपधानश्रुतिर्वाध्यते, उभयत्रोखोपधानात् ।  
सूत्रं च “उलूखल उखां कृत्वा” इति ? उच्यते,

उभयत्रोपधानेऽपि भवत्येव ह्युलूखले ।

उखाया उपधानं तच्छ्रुतिबाधोऽपि नो भवेत् ।

पद्यात्वे तु तयोरेकवेलालोकैक्यबाधतः ।

सर्वथा श्रुतिबाधः स्यादितस्ते अर्धपद्यके ॥

( १ ) भेदे मन्त्रावृत्तिः सन्निपातित्वात् ।

( २ ) भुवासि धरुणेतो जज्ञे प्रथममेभ्यो योनिभ्योऽअधिजातवेदाः ।  
स गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभा च देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥  
( वा० सं० १३-३४ )

( ३ ) अग्ने युक्ष्वा हि ये तवाश्वासो देव साधवः ।

अरं वहन्ति मन्त्रये ॥ ( ३६ )

युक्ष्वा हि देवहतूमां २॥ अश्वां २॥ अग्ने रथीरिव ।

नि होता पूज्यः सवः ॥ ( वा० सं० १३-३७ )

प्रतिशिरः सप्तसप्त हिरण्यशकलान्मुखे करोति  
सम्यक्स्त्रवन्तीति ॥ ७ ॥

प्रतिशिरः सप्त सप्त हिरण्यशकलान्प्रास्यति प्राणायतनेषु मुखे  
प्रथमं “सम्यक्स्त्रवन्ति” (१) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ७ ॥

उत्तरां द्वौ द्वौ ॥ ८ ॥

मन्त्रौ प्रतीयात् ॥ ८ ॥

नासिकयोर्ऋचे(२) त्वेति ॥ ९ ॥

मन्त्रद्वयमभिधानादेव शकलद्वित्वमधिष्ठानभेदाच्च ॥ ९ ॥

अक्षयोर्भासे(३) त्वेति ॥ १० ॥

प्रास्यति ॥ १० ॥

ओत्रयोरभूदि(४)दमिति ॥ ११ ॥

प्रास्यति ॥ ११ ॥

सर्वानप्येकस्मिन्नेके ॥ १२ ॥

एकस्मिन्नपि पशौ सर्वानेव शकलानेक आचार्याः प्रास्यन्ति, “त-  
द्वैकेऽपि यद्येकः पशुर्भवति पञ्चैव कृत्वः सप्त सप्त प्रत्यस्यन्ति” ( श०  
ब्रा० ७-५-२-१० ) इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

उखायां प्रत्यञ्चि ॥ १३ ॥

पशुशीर्षाण्युपदधातीति शेषः ॥ १३ ॥

तत्र च—

सहस्रदा इति पुरुषशिर उद्गृह्य मध्ये ॥ १४ ॥

“सहस्रदा”(५) इत्यनेन मन्त्रेण पुरुषशिर उद्गृह्य मध्ये उपधेयम् ॥ १४ ॥

अश्वान्वयोरुत्तरतः पूर्वापरे ॥ १५ ॥

( १ ) सम्यक्स्त्रवन्ति सरितो न घेनाऽअन्तर्हृदामनसा पृथमानाः ।

घृतस्य धाराऽअभिचाकशीमिहिरण्य यो व्वेतसो मङ्ग्येऽअग्नेः ॥

( वा० सं० १३—३८ )

( २ ) ऋचे स्वा, रुचे स्वा ( वा० सं० १३—३९ )

( ३ ) भासे स्वा, ज्योतिषेस्वा । ( वा० सं० १३—३९ ) •

( ४ ) अभूदिद् द्विश्वस्य भुवनस्य व्वाजिनमग्नेर्व्वैश्वानरस्य च ॥

( वा० सं० १३—३९ )

( ५ ) सहस्रदाऽअसि सहस्राय स्वा ॥ ( वा० सं० १३—४० )

उपधीयेते शिरसी, पूर्वमद्वस्यापरमवेः ॥ १५ ॥

गोऽजयोश्च दक्षिणतः ॥ १६ ॥

चशब्दात्पूर्वापरे एव । पूर्वं गोरपरमजस्य ॥ १६ ॥

आदित्यं (१) गर्भमिति प्रतिमन्त्रं मन्त्रक्रमेण ॥ १७ ॥

शिरांस्युपधीयन्ते ॥ १७ ॥

चित्रं देवानामित्यर्धर्चशः स्तुवाहुती मध्यमे ॥ १८ ॥

“चित्रन्देवानाम्” (२) इत्येकैकेनार्धर्चशः स्तुवाहुती जुहोति, पुरुष-  
शिरसि, “अथ पुरुषशीर्षमभिजुहोति” ( श० ब्रा० ७-५-२-२३ )  
इति वचनात् ॥ १८ ॥

बहिर्वैशुदङ् तिष्ठन्नुपतिष्ठतऽउत्सर्गैरिमं मा

हिःसीरिति प्रतिमन्त्रम् ॥ १९ ॥

बहिर्वैशुदङ्मुखस्तिष्ठन्नुत्सर्गमन्त्रैरुपतिष्ठते पशुशीर्षाणि “इमं मा  
हिःसी” (३) इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १९ ॥

- ( १ ) आदित्यं ज्ञानं भूयसा समङ्घ्रि सहस्रस्य प्रतिमां विश्वरूपम् ।  
परिवृद्धिं हरसामाभिमतस्थाः शतायुषं ङ्कणुहि वीयमानः ॥ ( ४१ )  
व्वातस्य जूतिं ववरुणस्य नाभिमश्वं ज्ञानं सरिरस्य मध्ये ।  
शिशुं बदीनां हरिमद्भिबुध्नमग्रे मा हिः सीः परमे व्योमन् ॥ ( ४२ )  
अजस्रं मिन्दुं मरुषं भुरण्युमग्निमीडे पूर्वचित्तिन्नमोभिः ।  
स पर्वभिर्क्रतुशः कल्पमानो गां ममा हिः सीरदिति विराजम् ॥ ( ४३ )  
ववरुज्जी न्वष्टुर्वरुणस्य नाभिमवि ज्ञानां रजसः परस्मात् ।  
मही साहस्रीमसुरस्य मायामग्ने मा हिः सीः परमे व्योमन् ॥ ( ४४ )  
योऽग्निश्चरश्चरेन्द्रजायत शोकात्पृथिव्याऽउत वा दिवस्परि ।  
येन प्रजा विश्वकर्म जजानतमग्रे हेडः परि ते वृणक्तु ॥

( वा० सं० १३-४५ )

- ( २ ) चित्रं देवानामुदगादनी कञ्चक्षुर्मित्रस्य ववरुणस्याग्नेः ।  
आप्राद्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्तथुषश्च ॥  
( वा० सं० १३-४६ )

- ( ३ ) इमं मा हिःसीद्विपादं स्पशुः सहस्राक्षो मेधाय वीयमानः ।  
मयुं स्पशुं मेधमग्रे जुषस्व तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ।  
मयुं न्ते शुगृच्छतु यन्दिधमस्तन्ते शुगृच्छतु ॥ ( ४७ )  
इमं मा हिःसीरेकशफं स्पशुं कुनिककदं व्वाजिनं व्वाजिनेषु ।  
गौरमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ।

उखां परिक्राममेके ॥ २० ॥

एके आचार्या उखां परिक्रम्य परिक्रम्येह स्थिता एव तस्य तस्य पशोरुपस्थानं कुर्वन्ति । एवमपि हि श्रूयते—“विपरिक्राममु हैक उप-  
तिष्ठन्ते” (श० ब्रा० ७-५-२-३०) इति विकल्पः ॥ २० ॥

उपधाधोपधाय वा तस्य तस्य यथालिङ्गम् ॥ २१ ॥

‘तद्वैके यं यमेव पशुमुपदधति तस्य तस्य शुचमुत्सृजन्ति’  
(श० ब्रा० ७-५-२-२९) इति श्रुतेः । अस्मिंश्च पक्षे प्रागजशिरउपस्थाना-  
त्पुरुषाहुती इति ॥ २१ ॥

सर्वमन्त्रानप्येकस्मिन्नेके ॥ २२ ॥

एकस्मिन्नपि पशुशिरसि सर्वमन्त्रानेके आचार्याः प्रयुज्यते ॥ २२ ॥  
तत्र च—

उपधानमन्त्रान्विपरिहरन्नङ्गुलिं प्रथिष्ठं शिरसि ॥ २३ ॥

देशे संलागयति । एतच्च यथेकस्मिन्शिरसि पञ्चकृतवोहिरण्यशक-  
लप्रक्षेपः कृतस्तदैव भवति ॥ २३ ॥

एत्य च—

इति सप्तदशाध्याये पञ्चमी कण्डिका ।

त्वं(१)यविष्ठेति चित्त्योपस्थानम् ॥ १ ॥

गौरन्ते शुगृच्छतु यन्द्वाष्मस्तन्ते शुगृच्छतु ॥ (४८)

इमः साहस्रः शतधारमुत्सं व्यच्यमानः सरिरस्य मध्ये ।

घृतं न्दुहानामदिति अनायाग्रे माहिःसीः परमे व्योमन् ।

गवयमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ।

गवयन्ते शुगृच्छतु यन्द्वाष्मस्तन्ते शुगृच्छतु ॥ (४९)

इममूर्णायुं ववरुणस्य नाभिं त्वचं स्पशूनां द्विपदां श्रुतुष्वदाम् ।

त्वष्टुः प्रजानां स्पथमं अनिन्नमग्रे माहिःसीः परमे व्योमन् ।

उष्ट्रमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ।

उष्ट्रन्ते शुगृच्छतु यन्द्वाष्मस्तन्ते शुगृच्छतु ॥ (५०)

अजो ह्यग्रेरजनिष्ठ शोकात्सोऽअपश्यज्जनितारमग्रे ।

तेन देवा देवतामग्रमार्यस्तेन रोहमायन्नुपमेद्ध्यासः ।

शरभमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ।

शरभन्ते शुगृच्छतु यन्द्वाष्मस्तन्ते शुगृच्छतु ॥

( ब्रा० सं० १३-५१ )

( १ ) त्वं यविष्ठं दाशुषो नृः पाहि शृणुधी गिरः ।

रक्षा लोकसुत त्वमना । ( वा० सं० १३-५२ )



वदिव्युत्सर्गैरुपस्थानं कृतम् । तेन 'एत्य' इत्युच्यते । चशब्दादने-  
त्यच्च । उल्हापरिक्रमणपक्षऽतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अपरेण स्वयमातृणामेत्यापस्याः पञ्च पञ्चानूकान्ते-

हवपां(१) त्वेमस्रिति प्रतिमन्त्रम् ॥ २ ॥

"आरुह्याग्निं जघनेन स्वयमातृणां परीत्यापस्या उपदधाति" (श०  
ब्रा० ७-५-२-४०) इति । अत्र च प्रत्यनूकान्तं नित्ये भवत इत्युक्तमेवै-  
कादशस्वेकचोदनासु तन्त्रेणेति ॥ २ ॥

व्याघारणवत्प्राणभृतः कर्णसहिता दश दश पुरुष-  
मुपाप्यैके रेतःसिखेलायां च सर्वतो यथायोगमयम्पुर  
इति प्रतिमन्त्रम् ॥ ३ ॥

'प्राणभृत' इतीष्टकानां नाम । ताश्च व्याघारणवदक्षिणपूर्वा-  
सादारभ्य कर्णसहिता उपदधाति "अयम्पुरः" (२) इति प्रतिमन्त्रम् ।  
तत उत्तराश्रोणेरारभ्य एवमेवोपधानम् । पुनर्दक्षिणाश्रोणेरारभ्य  
एवमेवोपधानम् । तत उत्तरासादारभ्य । एवं चत्वारो दशका उप-  
दिताः । शिष्टा दश रेतःसिखेलायां यथायोगं समन्त्रिभागैर्नोपधीयन्ते ।  
पुरुषमुपाप्यै वा सर्वासामुपधानम्, "ता हैके पुरुषमुपाप्यौपदधति"  
(श० ब्रा० ८-१-४-१) इति श्रुतेः । ततश्च कर्णसहिता इति विकल्पः ॥ ३ ॥

द्वितीयमयं पञ्चादिति ॥ ४ ॥

(१) अपा न्त्वेमन्त्साद्याभ्यपा न्त्वोद्मन्त्साद्याभ्यपान्त्वा भस्म  
न्त्साद्याभ्यपा न्त्वा उज्योतिषि साद्याभ्यपा न्त्वायने साद्याभ्यपाण्वे  
त्वा सद्ने साद्यामि समुद्ग्रे त्वा सद्ने साद्यामि सरिरे त्वा सद्ने  
साद्याभ्यपा न्त्वा क्षये साद्याभ्यपा न्त्वा सधिषि साद्याभ्यपा  
न्त्वा सद्ने साद्याभ्यपा न्त्वा सधस्थे साद्याभ्यपा न्त्वा योनौ साद-  
याभ्यपा न्त्वा पुरोषे साद्याभ्यपा न्त्वा पाथसि साद्यामि गायत्रेण त्वा  
च्छन्दसा साद्यामि त्रैष्टुभेन त्वा च्छन्दसा साद्यामि जागतेन त्वा  
च्छन्दसा साद्याभ्यपानुष्टुभेन त्वा च्छन्दसा साद्यामि पाङ्केन त्वा  
च्छन्दसा साद्यामि ॥ (वा० सं० १३-५३)

(२) अयं पुरो भुवस्तस्य प्राणो भौवायनो वसन्तः प्राणाय नोगा-  
यन्त्री वासन्ती गायत्र्यैगायत्रं ज्ञायत्रादुपाप्यशुरूपाप्यशोस्त्रि-  
वृत्तिवृत्तो रथन्तरं वसिष्ठऽऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया प्राण  
ङ्गुह्यामि प्रजाभ्यः ॥ (वा० सं० १३-५४)

द्वितीयं दशानामुपधानं “अयम् पञ्चात्” (१) इति । अत्र चैके खण्डशो मन्त्रान्प्रयुजते, “पञ्चाशदिष्टकाः पञ्चाशद्यजूंषिः” (श० ब्रा० १०-२-४-८) इति वचनात् । तत्पुनरयुक्तम्, वाक्यानामपरिसमाप्तत्वात् । कथं तर्हि यजुषां पञ्चाशत्त्वम् ? अभ्यासेनेत्यदोषः । लिङ्गाच्च । “कथमस्यैताः सर्वाः प्राजापत्या भवन्तीति” (श० ब्रा० ८-१-३-२) इति प्रकृत्याह “यदेव सर्वास्वाह प्रजापतिगृहीतया त्वयेत्येवमुहास्यैताः सर्वाः प्राजापत्या भवन्ति” (श० ब्रा० ८-१-३-२) इति । तस्मात्सकलमन्त्रप्रयोगो न खण्डश इति ॥ ४ ॥

लोकस्पृणादक्षिणाऽसादध्यामध्यात्प्रदक्षिणमा-

नृकान्तात्पूर्वस्मात् ॥ ५ ॥

उपदधाति ॥ ५ ॥

प्रत्येत्य शेषम् ॥ ६ ॥

पूरयति ॥ ६ ॥

पक्षपुच्छानि पराग्भिरप्ययेभ्योऽधि ॥ ७ ॥

(२) अप्ययेभ्य आरभ्य पक्षपुच्छानि पराग्भिरिष्टकाभिश्चिनोति ॥ ७ ॥

एवमुर्ध्वत्र ॥ ८ ॥

सर्वचित्तित्वेवं पराग्भिरिष्टकाभिः पक्षपुच्छानां चयनम् ॥ ८ ॥

मध्ये पुरीषं निवपति पूर्ववत् ॥ ९ ॥

पूर्ववदिति मन्त्र (३) उपलभ्यते ॥ ९ ॥

पूर्वमर्धानृकं छादयति ॥ १० ॥

पुरीषेण ॥ १० ॥

ततः—

प्रदक्षिणमात्मानम् ॥ ११ ॥

पुरीषेण छादयति ॥ ११ ॥

(१) अयं पञ्चाद्विश्वस्यचास्तस्य चक्षुर्वैश्वस्यचसं वर्षाश्वा-

क्षुष्यो जगती वर्षां जगत्याऽऽकसममृक्समाच्छुक्रः शुक्रा-  
त्सप्तदशः सप्तदशाद्वैरूप अमदग्निर्ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्व-  
या चक्षुर्गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ (वा० सं० १३-५६)

(२) अप्ययः पक्षपुच्छात्मसन्धिः ।

(३) इन्द्रं विश्वंश्वाऽअवोवृधन्समुद्रस्यचस ज्जिरः । रथीतमः रथीनां  
व्वाजानां सत्पति इति ॥ (वा० सं० १२-५६)

पक्षपुच्छानि च ॥ १२ ॥

चशब्दात्प्रदक्षिणं पुरीषेण कृच्छादयति । “दक्षिणं पक्षमथ पुच्छम-  
थोत्तरम्” ( श० ब्रा० ८-७-३-५ ) इति ॥ १२ ॥

एवञ्च सर्वत्र ॥ १३ ॥

सर्वचितिषु इत्यर्थः ॥ १३ ॥

इति सप्तदशाध्याये षष्ठी कण्डिका ।

चित्तिं पुरीषवतीमुपतिष्ठते वार्त्रहत्याये(१)ति सप्तभिः ॥१॥

पुरीषवतीग्रहणात् यदैव पुरीषवती तदैवोपस्थानं न प्रागिति ॥१॥

अष्टाभिरेके ॥ २ ॥

उपतिष्ठन्ते ॥ २ ॥

दशभिर्वा ॥ ३ ॥

( १ ) वार्त्रहत्याय शवसे पृतनाषाह्याय च । इन्द्रस्वावर्त्तयामसि ॥ ( ६८ )

सहदानु म्पुरुहूत क्षियन्तमहस्तमिन्द्र सम्पिणक्कुणारुम् ।

अभि वृत्रं ववर्द्धमानं पिपाकमपादमिन्द्रतवसा जघन्थ ॥ ( ६९ )

विव नऽइन्द्र मृधो जहि नोचा यच्छ पृतन्यतः ।

योऽअस्माँरऽअभिदासत्यधरं क्षमया तमः ॥ ( ७० )

मृगो न भीमः कुबरो गिरिष्ठाः परावतऽआजगन्था परस्याः ।

सुकः सः शाय पविमिन्द्र तिग्मं वि शत्रुं न्ताड्ढि वि मृधो नुदस्व ॥ ( ७१ )

वैश्वानरो नऽऊतयऽआप्रयातु परावतः ।

अग्निर्नः सुष्टुतीरुप ॥ ( ७२ )

पृष्टो दिवि पृष्टोऽअग्निः पृथिव्यां पृष्टो विवश्वाऽओषधोराविवेश

वैश्वानरः सहसा पृष्टोऽअग्निः सनो दिवा स रिषस्पातु नक्तम् ॥ ( ७३ )

अश्याम तं क्षाममग्ने तवोतोऽअश्याम रयिः रयिवः सुवीरम् ।

अश्याम व्वाजमभि वाजयन्तोश्यामद्युम्नमजराजरन्ते ॥ ( ७४ )

व्ययन्ते अद्य ररिमा हि काममुत्तानहस्ता नमसोपसद्य ।

यजिष्ठेन मनसा यक्षि देवानस्त्रेधतामन्मना विष्प्रोऽअग्ने ॥ ( ७५ )

धामच्छर्दग्निरिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः ।

सचेतसो विवश्वे देवा यज्ञं प्रावन्तु नः शुभे ॥ ( ७६ )

त्वं व्यविष्ट दाशुषा नृः पाहि शृणुधो गिरः ।

रक्षा तोकमुत त्कमता ॥ ( वा० सं० १८-७७ )

वेति विकल्पः ॥ ३ ॥

उपसत्सु पौर्वाह्निक्यापराह्निक्यन्तरे चयनपुरीषनिवपने ॥ ४ ॥

कर्त्तव्ये, “अन्तरोपसदौ चिनोति” ( श० ब्रा० १०-२-५-१ ) इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

त्रिरश्वं परिणीयोपास्तमयं पशुवदुत्सृज्य

तावत्प्रतिपर्येति ॥ ५ ॥

अस्तमयकाले त्रिः कृत्वोऽश्वमाग्निं परिणीयोत्तरपूर्वादिशं प्रत्युत्सृज्य तावत्प्रतिपर्येति ॥ ५ ॥

परिणयनमाग्निनिधानात् ॥ ६ ॥

एतच्च परिणयनमाग्निनिधानादर्वाकर्त्तव्यम् । एतच्च यद्यपि बहुभि-  
रहोभिश्चितिः कियते तथापि प्रत्यस्तमयं कियत एव, विशिष्टकाले  
श्रवणात् ॥ ६ ॥

अ्युपसत्के द्वे प्रथमायां तिस्रो मध्यमायाम् ॥ ७ ॥

अ्युपसत्के कतौ प्रथमायामुपसदि द्वे चित्नी उपधीयेत, मध्यमा  
याञ्च तिस्रः ॥ ७ ॥

पञ्चगृहीताद्युत्तमा ॥ ८ ॥

उत्तमोपसत्पञ्चगृहीतादि भवति । “उपवसथीयेऽह्नात्प्रातरुदिते  
आदित्ये वाचं विसृजते वाचं विसृज्य पञ्चगृहीतमाज्यं गृह्णीते” ( श०  
ब्रा० ९-२-१-१- ) इत्येवमाद्युपक्रम्य “प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचरति” ( श०  
ब्रा० ९-२-१-१८- ) इति हि श्रूयते ॥ ८ ॥

उत्तरासु च ॥ ९ ॥

उत्तरासु च बहुषूपसत्सु पञ्चगृहीताद्युत्तमोपसद्भवति ॥ ९ ॥

सपुरीषा षट्स्वकैका ॥ १० ॥

षट्सूपसत्सु सपुरीषा चितिरैका ॥ १० ॥

द्वादशोपसत्के व्यत्यासं चित्तिपुरीषे ॥ ११ ॥

द्वादशोपसत्के कतौ व्यत्यासेन चित्तिपुरीषे भवतः ॥ ११ ॥

विकर्षाद्येकादश्याम् ॥ १२ ॥

तत्र चैकादश्यामुपसदि विकर्षादि कर्त्तव्यम् ॥ १२ ॥

चतुर्मासोपसत्के द्वादशाहशः ॥ १३ ॥

द्वादशभिर्द्वादशभिरहोभिश्चितिपुरीषे देये । अन्यम्पुरीषमेकादश-  
भिरहोभिर्विकर्षादि च । पञ्चगृहीताद्युत्तमा तु स्थितैव ॥ १३ ॥

षट्त्रिंशदहशः षट्त्रिंशदहशः सम्बत्सरे ॥ १४ ॥

एतच्च सामर्थ्यारित्रसंबत्सरोपसत्के द्रष्टव्यम् । संबत्सरोपसत्के हि विशेषं वक्ष्यत्येव । तथा च तिसृभिस्त्रिसृभिः षट्त्रिंशद्भिश्चितिपुरीषाणि भवन्ति ॥ १४ ॥

तापश्चिते मासशश्चितिपुरीषे चतसृणाम् ॥ १५ ॥

चतसृणां चित्तीनां मासेन मासेन चितिपुरीषे चीयेते । मासेन चितिः मासेन पुरीषम् । एवमष्टौ मासाः ॥ १५ ॥

पञ्चम्यामसपत्ता विराजः प्रथमेऽहन् ॥ १६ ॥

पञ्चम्यां चितौ प्रथमेऽहन्यसपत्ता विराजश्चोपवीयन्ते ॥ १६ ॥

स्तोमभागा अन्वहम् ॥ १७ ॥

चीयन्ते । एवं नवमासा गता भवन्ति ॥ १७ ॥

मासं पुरीषं तूष्णीम् ॥ १८ ॥

एवं दशमासाः ॥ १८ ॥

नाकसत्प्रभृति मासम् ॥ १९ ॥

एवमेकादश मासा भवन्ति ॥ १९ ॥

पुरीषञ्च ॥ २० ॥

चशब्दान्मासमेव ॥ २० ॥

उत्तमयोरहोर्विकर्णादि पूर्वे ॥ २१ ॥

अत्रोत्तमयोरहोर्विकर्णादि पूर्वेऽहनि । पञ्चगृहीताद्युत्तमा तु स्थितैव ॥ २१ ॥

त्रिसाहस्री प्रथमा लोकस्पृणानां पञ्चाशदूना ॥ २२ ॥

भवन्ति ॥ २२ ॥

उत्तराश्च ॥ २३ ॥

तत्संख्या भवन्ति ॥ २३ ॥

त्रिसाहस्युत्तमा ॥ २४ ॥

उत्तमा चितिः त्रिसाहस्री लोकस्पृणानां भवति ॥ २४ ॥

वक्रालिखितानां दक्षिणोत्तरे मध्य इतरासाम् ॥ २५ ॥

वक्रालिखितानां दक्षिणोत्तरे देशे उपधानम् । ऋज्वा लिखितानां च मध्ये । “अथ पञ्चमी चित्रमुपधाय त्रेधाग्निं विमिमीत” (शा० ब्रा० १०-२-१-९) इति प्रकृत्य एवमेव श्रुतत्वात् ॥ २५ ॥

षट्त्रिंशच्छत्या वा तृतीयाष्टादशशत्या इतराः ॥ २६ ॥

अयमपरो लोकस्पृणानां परिमाणविकल्पः ॥ २६ ॥

गार्हपत्यलोकस्पृणाः प्रथमायाम् ॥ २७ ॥

चितौ विगणयितव्याः ॥ २७ ॥

धिष्णीया उत्तमायाम् ॥ २८ ॥

अपरिमितेष्टको वा ॥ २९ ॥

अग्निर्भवति । अयं चापरिमितशब्दोऽपरिमाणवचन इत्युक्तमि  
ष्ट्याम् ॥ २९ ॥

प्रथमोत्तमयोः पादमात्रीरतिरिक्ता ॥ ३० ॥

प्रथमोत्तमयोश्चित्योर्या अतिरिक्ता सा पादमात्री भवति नातो-  
धिकेति ॥ ३० ॥

दशगणाधिका भित्तोत्करे कुर्यात् ॥ ३१ ॥

गार्हपत्याहवनीयावष्टौ च धिष्ण्या इति दशगणाः । अतो या अ-  
धिकास्ता भित्तोत्करे कुर्यात् ॥ ३१ ॥

इति सप्तदशाध्याय सप्तमी कण्डिका ।

द्वितीयाध्यामाश्विनीः प्रतिदिशम् ॥ १ ॥

द्वितीयाग्रहणं प्रथमायाः परिसमाप्तिज्ञापनार्थम् । आश्विनीरिति  
च इष्टकानां संज्ञा । ताः प्रतिदिशमुपधीयन्ते ॥ १ ॥

रेतःसिग्बेलायामनृकमुत्तरेण पूर्वा द्वितीये ॥ २ ॥

लोक उपधीयते ॥ २ ॥

दक्षिणा पूर्वणे ॥ ३ ॥

अनृकमुपधीयते ॥ ३ ॥

अपरा दक्षिणेन ॥ ४ ॥

उत्तराऽपरेण ॥ ५ ॥

दक्षिणामुत्तरेण पञ्चमी ॥ ६ ॥

अर्धपथे चैते भवतः ॥ ६ ॥

वैश्वदेवीः ॥ ७ ॥

वैश्वदेवीरितिष्टकानां संज्ञा ॥ ७ ॥

तासां देशमाह—

पूर्वा दक्षिणेन ॥ ८ ॥

दक्षिणामपरेण ॥ ९ ॥

अपरामुत्तरेण ॥ १० ॥

उत्तरां पूर्वेण ॥ ११ ॥

एवं वैश्वदेवाभ्यः प्राणभृतः ॥ १२ ॥

उपधीयन्ते ॥ १२ ॥

प्राणभृद्भ्योऽपस्याः ॥ १३ ॥

उपधीयन्ते ॥ १३ ॥

पूर्ववत्पञ्चम्यः सर्वासाम् ॥ १४ ॥

एतच्चाचार्येण लाघवार्थमुपदिष्टम् ॥ १४ ॥

इदानीमुपधानक्रममाह—

आश्विनीर्ध्रुवक्षिति(१)रिति प्रतिमन्त्रम् ॥ १५ ॥

उपदधाति ॥ १५ ॥

शुक्रश्च (२)शुचिश्चेत्पृतव्ये पूर्वयोरुपरि ॥ १६ ॥

उपधीयेते ॥ १६ ॥

( १ ) ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवासि दध्रुवं व्योनिमासीदसाधुया ।

उक्त्यस्य केतु मप्रथमं ज्जुषाणाश्विनादध्वर्युसादयतामिह त्वा ॥(१)

कुलायिनी घृतवती पुरन्धिः स्योने सीद सद्ने पृथिव्याः ।

अभि त्वा रुद्रा वसवो गृणन्तिवमाब्रह्म पीपिहि सौमगायाश्विनादध्व-  
र्युसादयतामिहत्वा ॥(२)

स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेह सीद देवानां सुम्ने बृहते रणाय ।

पितेवैधि सूनवऽआ सुशेवा स्वावेशा तन्वा संविशस्वाश्विनादध्व-  
र्युसादयतामिह त्वा ॥(३)

पृथिव्याः पुरीषमस्यस्तो नाम ता त्वा विश्वेऽअभिगृणन्तु देवाः ।

स्तोमपृष्टा घृतवतीह सीद अजावदस्मे दद्रविणायजस्त्राश्विनादध्व-  
र्युसादयतामिह त्वा ॥(४)

अदित्यास्त्वा पृष्टे सादयाम्यन्तरिक्षस्य धन्त्री विष्वक्मती न्दिशाम-  
धिपत्नी भुवनानाम् ।

ऊर्मिर्हस्तोऽअपामसि विश्वकर्मा तऽ ऋषिरश्विनादध्व-  
र्युसादयता-  
मिह त्वा ॥ ( वा० सं० १४-५ )

( २ ) शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतूऽअग्नेरन्तःश्लेषोसि कल्पेता म्यावा-  
पृथिवी कल्पन्तामापऽओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय  
सन्वताः ।

उत्तराश्व ॥ १७ ॥

ऋतव्याः पूर्वयोरेवोपरि ॥ १७ ॥

वैश्वदेवीः सजूर्ऋतुभिः (१) रिति प्रतिमन्त्रम् ॥ १८ ॥

उपधाति ॥ १८ ॥

उत्तराश्व ॥ १९ ॥

चशब्दात्प्रतिमन्त्रम् ॥ १९ ॥

प्राणभृतः प्राणं (२) म इति ॥ २० ॥

प्रतिमन्त्रमुपधाति ॥ २० ॥

अपः पिन्वे (३) त्यपस्याः ॥ २१ ॥

उपधाति ॥ २१ ॥

वयस्याः पञ्च पञ्चानृकान्तेषु मूर्द्धाव्यय (४) इति

प्रतिमन्त्रम् ॥ २१ ॥

येऽअग्नयः समनसोन्तरा दद्यावापृथिवीऽश्मे ।

प्रेमावृतुऽअभिकल्पमानाऽइन्द्रमिव देवाऽअमिसंविशन्तुतया देव-  
तयाङ्गिरस्वदुध्रवे सीदतम् ॥ ( वा० सं० १४-६ )

( १ ) सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्देवैः सजूर्देवैर्व्योनाधैरग्नये स्वा  
वैश्वानरायाश्विनाद्वय्युं सादयतामिह स्वा सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः  
सजूर्वसुभिः सजूर्देवैर्व्योनाधैरग्नये स्वा वैश्वानरायाश्विनाद्वय्युं सा-  
दयतामिह स्वा सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्द्वैः सजूर्देवैर्व्यो-  
नाधैरग्नये स्वा वैश्वानरायाश्विनाद्वय्युं सादयतामिह स्वा सजूर्ऋतुभिः  
सजूर्विधाभिः सजूरादित्यैः सजूर्देवैर्व्योनाधैरग्नये स्वा वैश्वानरा-  
याश्विनाद्वय्युं सादयतामिह स्वा सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्वि-  
श्वैर्देवैः सजूर्देवैर्व्योनाधै रग्नये स्वा वैश्वानरायाश्विनाद्वय्युं सादय-  
तामिह स्वा ॥ ( वा० सं० १४-७ )

( २ ) प्राण म्मे पाह्यपान म्मे पाहि वयान म्मे पाहि चक्षुर्ममऽउ-  
व्यां विमाहि श्रोत्र म्मे श्लोकय ॥ ( वा० सं० १४-८ )

( ३ ) अपः पिन्वोषधीर्जिन्व द्विपादच वतुष्पात्पाहि दिवो वृ-  
ष्टिमेरय ॥ ( वा० सं० १४-८ )

( ४ ) मूर्द्धा व्ययः प्रजापतिश्छन्दः अत्र व्ययो मयन्दच्छन्दो विप्र-  
भो व्ययोधिपतिश्छन्दो विश्वकर्मा व्ययः परमेष्टीच्छन्दो वस्तो व्य-



चतस्रः पुरस्तात् ॥ २३ ॥

उपधाति । तासाञ्च द्वे जङ्गा(१)माज्यौ समलोकव्याप्त्यै द्वे चा-  
ध्यधे शेषा अध्यर्था एव ॥ २३ ॥

दक्षिणत उत्तरतः पश्चात् ॥ २४ ॥

अनेन क्रमेणोपधानम् ॥ २४ ॥

दक्षिणाश्रोणे रधि लोकम्पृणाः(२)पूर्ववत् ॥ २५ ॥

उपधीयते ॥ २५ ॥

इति सप्तदशाध्याये अष्टमी कण्डिका ।

तृतीयायाः स्वयमातृणामिद्राग्री(३)इति मध्ये ॥ १ ॥

उपधाति । तृतीयाग्रहणं द्वितीयान्तप्रश्नपर्यन्तम् । तदन्तप्रश्नस्य  
प्रयोजनं पुरीषदानादि भवति । द्वे प्रथमायां, तिस्रो मध्यमायामिति  
च ज्ञापनाय ॥ १ ॥

यो विवल्छन्दो वृषिर्वयो विशाल छन्दः पुरुषो व्यस्तन्द्र छन्दो  
व्याघ्रो व्योनाधृष्ट छन्दः सिङ्गो व्यश्छदिश्लन्दः पण्डुवाड्वयो  
बृहती छन्दऽउक्षा व्ययः ककुछन्दऽऋषभो व्ययः सतोबृहती-  
छन्दः ॥ ( १ )

अनड्वान्वयः पङ्क्तिछन्दो धेनुर्वयो जगतीछन्दस्त्रय विवर्त्यस्त्रि-  
ष्टुछन्दो दित्यवाड्वयो विराट्छन्दः पञ्चाविर्वयो गायत्री छन्दस्त्रि-  
वत्सो व्ययऽउणि कछन्दस्तुर्यवाड्वयोनुष्टु छन्दः ॥ (वा०सं० १४-१०)

( १ ) संघेराच्छादनार्थं तु जङ्घादेः परिकल्पनम् ।

तदुक्तं पुराणकृता “चयनयोगात्त्रिग्राहिणी जङ्घामाज्यध्यर्था इति ।

( २ ) लोकम्पृण० ॥ ( ५४ ) ता ऽअस्य० ॥ ( ५५ ) इन्द्रं विवश्वा० ॥

( वा०सं० १२-५६ )

( ३ ) इन्द्राग्नी ऽअव्ययमानामिष्टकान्द्रुहंतं र्युवम् ।

पृष्ठेन द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षञ्च विववाधसे ॥ (११)

विवस्वकर्मा स्वा सादयस्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यचस्वतीम्प्रथस्व-  
तीमन्तरिक्षं त्यच्छान्तरिक्षन्द्वहान्तरिक्षमा हिंसीः ।

विस्वस्मै प्राणायानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायैचरित्राय ।  
व्यायुष्ट्वाभिपातु मह्यं स्वस्त्या रुद्रिणा शन्तमेन तथा देवतयाङ्गिर-  
स्वदुध्रुवा सीद ॥ ( वा०सं० १४-१२ )

अनूकेषु पञ्च दिश्या वैश्वदेवीवद्राश्यसी(१)ति  
प्रतिमन्त्रम् ॥ २ ॥

वत्करणं च रेतःसिखेलार्थं दक्षिणामुत्तरेण पञ्चमीत्येवमर्थं च ॥२॥  
विश्वकर्म(२)ति विश्वज्योतिषमुपरि पूर्वस्याः ॥ ३ ॥  
उपदधाति ॥ ३ ॥

उत्तमायां च ऋतव्ये नभश्च नभस्यश्चे(३)ति ॥ ४ ॥  
उपधीयेते ॥ ४ ॥

अवकाः कूर्मवत् ॥ ५ ॥

भवन्ति ॥ ५ ॥

इषश्चोर्जश्चे(४)त्यपरे ॥ ६ ॥

ऋतव्ये एवोपधीयेते । अर्धोत्सेधाश्चैताः, चयनयोगात् ॥ ६ ॥

पूर्वार्धे प्राणभृतो दशायुर्म(५) इति प्रतिमन्त्रम् ॥ ७ ॥

( १ ) राश्यसि प्राची दिग्विराडसि दक्षिणा दिक्सम्प्राडसि प्रती-  
ची दिक्स्वराडस्युदोची दिग्धिपत्कन्यसि बृहतो दिक् ॥

( वा०सं० १४-१३ )

( २ ) विश्वकर्मा स्वा सादयस्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीम् ।  
विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय विश्व ज्योतिर्यच्छु ।

व्यायुष्टेधिपतिस्तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवा सीद ॥ ( वा०सं० १४-१४ )

( ३ ) नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतुऽअग्नेरन्तः श्लेषोसि कल्पेता-  
न्यावापृथिवी कल्पन्तामापऽओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम  
ज्यैष्ठ्याय सञ्चताः । येऽअग्नयः समनसोन्तराद्यावापृथिवीऽइमे ।

वार्षिकावृतुऽआभकल्पमानाऽइन्द्रमिव देवाऽअभिसंविशन्तु त-  
या देवतयाङ्गिरस्वद्भुवे सीदतम् ॥ ( वा०सं० १४-१५ )

( ४ ) इषश्चोर्जश्च शारदावृतुऽअग्नेरन्तः श्लेषोसि कल्पेता-  
न्यावापृथिवी कल्पन्तामापऽओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यै-  
ष्ठ्याय सञ्चताः ।

येऽअग्नयः समनसोन्तराद्यावापृथिवी इमे ।

शारदावृतुऽअभिकल्पमानाऽइन्द्रमिव देवाऽअभिसंविशन्तु तथा  
देवतयाङ्गिरस्वद्भुवे सीदतम् ॥ ( वा०सं० १४-१६ )

( ५ ) आयुस्मे पाहि, प्राणस्मे पाहि, अपानस्मे पाहि, व्यानस्मे पाहि,  
चक्षुस्मे पाहि, श्रोत्रस्मे पाहि, वाचस्मे पिन्व, मनो मे जिन्व, आक्त्मा  
नस्मे पाहि, ज्योतिस्मे यच्छ ॥ ( वा०सं० १४-१७ )

उपदधाति ॥ ७ ॥

छन्दस्या द्वादश द्वादशाप्येषु मा च्छन्द इति

प्रतिमन्त्रम् ॥ ८ ॥

पक्षपुच्छाप्येषु छन्दस्या इष्टका द्वादश द्वादश “मा च्छन्द” (१)  
इति प्रतिमन्त्रम् उपदधाति ॥ ८ ॥

बालखिल्या लोकं पश्चाच्छिष्टा ॥ ९ ॥

याःपश्चादुपधीयन्ते ता बालखिल्या लोकस्य पुरस्तात् शिष्टा ॥ ९ ॥

बालखिल्याः सप्त पुरस्तात् ॥ १० ॥

उपदधाति ॥ १० ॥

प्राणभृद्भ्यो वापराः ॥ ११ ॥

वा पूर्वा इति विकल्पः ॥ ११ ॥

द्वादशभ्योऽपरास्तु ॥ १२ ॥

द्वादशभ्यस्त्वपरा एव ॥ १२ ॥

मूर्धासि राडि(२)ति प्रतिमन्त्रम् ॥ १३ ॥

उपधीयन्ते ॥ १३ ॥

यजुष्मतीश्च जानन् ॥ १४ ॥

उपदधाति, “यां कां च यजुष्मतीभिष्टकां विद्यात्तां मध्यमायां चिता  
उपदध्यात्” ( श० ब्रा० ८-७-२-१८ ) इति वचनात् ॥ १४ ॥

( १ ) माच्छन्दः प्रमाच्छन्दः प्रतिमाच्छन्दो ऽअस्त्रीवयश्छन्दः प-  
क्षिश्छन्द ऽउष्णिक्छन्दो बृहती च्छन्दोऽनुष्टुप्छन्दो विराट्छन्दो गायत्री-  
छन्दः खिष्टुप्छन्दो जगतीछन्दः ॥ ( १८ )

पृथिवी च्छन्दोऽन्तरिक्षच्छन्दो द्यौश्छन्दः समाश्छन्दो नक्षत्राणि  
छन्दो वाक्छन्दो मनश्छन्दः कृषिश्छन्दो हिरण्यच्छन्दो गौश्छन्दो  
ऽजाश्छन्दो ऽश्वश्छन्दः ॥ ( १९ )

अग्निर्देवता वातो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा देवता वसवो  
देवता रुद्रा देवतादित्या देवता मरुतो देवता विश्वेदेवा देवता बृहस्प-  
तिर्देवतेन्द्रो देवता वरुणो देवता ॥ ( वा०सं० १४-२० )

( २ ) मूर्धासि राड्ध्रुवासिधरुणा धर्यसि धरणी ।

आयुषे स्वा ववर्षसे स्वा कृष्ये स्वा क्षेमायस्वा ॥ ( २१ )

यन्त्री राड्यन्यसि यमनी ध्रुवासि धरित्री ।

इषे स्वोऽर्जे स्वा रथ्यै स्वा पोषाय स्वा ॥ ( वा०सं० १४-२२ )

उत्तराश्रोणेराधि लोकम्पृणाः (१) पूर्ववत् (२) ॥ १५ ॥

उपधीयन्ते ॥ १५ ॥

इति सप्तदशाभ्याये नवमी कण्डिका ।

चतुर्थ्यामनूकान्तेषु दक्षिणोत्तरे द्वे द्वे ॥ १ ॥

चतुर्थीप्रहणं तृतीयान्तप्रश्नापनाय । पुरस्तात्पश्चाच्च जङ्घामादौ ।  
दक्षिणत उत्तराश्च पद्याः ॥ १ ॥

पूर्वाभ्यामपराश्चतुर्दश ॥ २ ॥

ताश्चार्धपद्याः ॥ २ ॥

ताभ्यः षट् ॥ ३ ॥

ताभ्यो ऽपराः षट् पद्याः ॥ ३ ॥

पूर्व(२)दक्षिणेऽवान्तरदेश एके ॥ ४ ॥

चतुर्दश षट्चोपदधाति ॥ ४ ॥

उत्तरा(४) वा दक्षिणाभ्याम् ॥ ५ ॥

उपधीयन्ते । लाघविकेन सताऽऽचार्येणैवमुपदिष्टाः ॥ ५ ॥

उपधानक्रमः पुनरिहोच्यते—

उत्तरां पूर्वयोर। शुस्त्रिवृदि(५)ति ॥ ६ ॥

( १ ) लोकं म्पृण० ॥ ( ५४ ) ता ऽअस्य० ॥ ( ५५ )

इन्द्रं विव्वा० ॥ ( वा०सं० १२-५६ )

( २ ) पूर्ववत् प्रथमाचितिवदित्यर्थः ॥

( ३ ) एताश्चतुर्दश षट्च पूर्वदक्षिणेऽवान्तरदेशे आत्मन आग्नेयको-  
णे कोणोपधीयमानजङ्घामात्रीतोऽन्तरा उपदधाति । तत्र चैवम्, दक्षि-  
णांसोपहितजङ्घामादयाः पश्चात्संलग्ना वा अर्धार्धा तस्या उत्तरतो न-  
वार्धपद्याः प्रागायताः प्राग्लक्षणाश्चोपधेयाः । द्वितीयमर्धार्धा जङ्घामात्री  
चोत्तरतः पश्चार्धपद्याः उदगायता उदग्लक्षणा उपधेयाः । तदनन्तरं त-  
त्संलग्नाः षट् च पद्या उपधेयाः । ताश्च नवानामधश्चतस्रः प्राग्लक्षणाः  
पञ्चानामुत्तरतो द्वे उदग्लक्षणे इति ।

( ४ ) अथवा एताश्चतुर्दश षट्च दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षिणानूका-  
न्तोपहिताभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां पद्याभ्यामुत्तरा उपदधाति । अनूकमभि-  
तोऽर्धाधिकया तत्संलग्ना एव । तयोरुत्तराश्चतुर्दश । तासामुत्तराः षट्  
उदगायताः ।

( ५ ) आशुस्त्रिवृत् ॥ ( २३ )

उपदधाति ॥ ६ ॥

दक्षिणामपरयोर्धरुण एकविंश(१) इति ॥ ७ ॥

दक्षिणां दक्षिणयोर्भान्तः पञ्चदश(२) इति ॥ ८ ॥

दक्षिणामुत्तरयोर्व्योमा सप्तदश(३) इति ॥ ९ ॥

चतुर्दश प्रतिमन्त्रं प्रतूर्त्तिरष्टादश(४) इति ॥ १० ॥

उपदधाति ॥ १० ॥

दक्षिणां पूर्वयोरग्नेर्भाग(५) इति ॥ ११ ॥

उत्तरामपरयोर्मित्रस्य भाग(६) इति ॥ १२ ॥

उत्तरां दक्षिणयोर्नृचक्षसां भाग(७) इति ॥ १३ ॥

उत्तरामुत्तरयोरिन्द्रस्य भाग(८) इति ॥ १४ ॥

षट् प्रतिमन्त्रं वसूनां भाग इति ॥ १५ ॥

षडुपदधाति "वसूनां भाग"(९) इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १५ ॥

( १ ) धरुण ऽएकविंशः ॥ ( २३ )

( २ ) भान्तः पञ्चदशः ॥ ( २३ )

( ३ ) व्योमा सप्तदशः ॥ ( २३ )

( ४ ) प्रतूर्त्तिरष्टादशस्तपो नवदशोभीवर्त्तः सविंशो व्वर्चो द्वाविंशः सम्भरणल्लयोविंशो योनिश्चतुर्विंशो गर्भाः पञ्चविंशऽभोज-  
स्त्रिणवः कतुरेकत्रिंशः प्रतिष्टा त्रयस्त्रिंशो ब्रध्नस्य विष्टपञ्चतुस्त्रि-  
ंशो नाकः षट्त्रिंशो विवर्त्तोष्टाचत्वारिंशो धर्त्रश्चतुष्टोमः ॥

( वा०सं० १४-२३ )

( ५ ) अग्नेर्भागोसि दीक्षायाऽआधिपत्यम्ब्रह्म स्पृत त्रिवृ-  
स्तोमः ॥ ( २४ )

( ६ ) मित्रस्य भागोसि व्वरुणस्याधिपत्यं न्दिवोवृष्टिर्वात स्पृत  
ऽएकविंश स्तोमः ॥ ( २४ )

( ७ ) नृचक्षसां भागोसि धातुराधिपत्यं अनित्स्त्रिंस्पृत ऽसप्त-  
दश स्तोमः ॥ ( २४ )

( ८ ) इन्द्रस्य भागोसि विष्णोराधिपत्यं ह्यत्स्त्रिंस्पृत ऽपञ्चदश  
स्तोमः ॥ ( वा०सं० १४-२४ )

( ९ ) व्वसूनाम्भागोसि रुद्राणामाधिपत्यञ्चतुष्पात्स्पृतञ्चतुर्विंश  
स्तोमः, आदित्यानाम्भागोसिमरुतामाधिपत्यञ्चर्भा स्पृताः पञ्चविंश

कृतव्ये सहस्र सहस्यश्चे(१)ति ॥ १६ ॥

उपदधाति ॥ १६ ॥

(२)रेतःसिग्बेलायां च सप्तदश सर्वतो नव दक्षिणे-  
नानूकः सृष्टीरेकया स्तुवते(३)ति प्रतिमन्त्रम् ॥ १७ ॥

सृष्टीरितीष्टकानाम् । तत्र च दक्षिणतोऽनूक्यमभितोऽर्धपद्ये ॥ १७ ॥

स्तोमः, अदित्यै भागोसि पूष्ण आधिपत्यमोज स्पृत नित्रणवस्तोमः, देव-  
स्य सवितुर्भागोऽसि बृहस्पतेराधिपत्यः समीचीर्दिश स्पृताश्चतुष्टोम  
स्तोमः ॥ ( २५ )

यवानां भागोस्ययवानामाधिपत्यं म्रजा स्पृताश्चतुश्चत्वारि;  
श स्तोमः, ऋभूणां भागोसि विश्वेषां न्देवानामाधिपत्यं भूतं स्पृत  
न्त्रयस्त्रिः श स्तोमः ॥ ( वा० सं० १५-२६ )

( १ ) सहस्र सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू ऽअग्नेरन्तः श्रेषोसिकल्पेता  
न्द्वावापृथिवी कल्पन्तामाप ऽओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्ममज्ज्यै-  
ष्वद्याय सव्रताः ।

ये ऽअग्नयः समनसोन्तरा द्वावापृथिवी ऽइमे ।

हैमन्तिकावृतू ऽअभिकल्पमाना ऽइन्द्रमिव देवा ऽअभिसंविशन्तु  
तया देव तयाङ्गिरस्वदुध्रवे सीदतम् ॥ ( वा० सं० १४-२७ )

( २ ) सर्वतः सर्वासु दिक्षु सृष्टिसंज्ञका उपदधाति । तासां मध्ये  
प्रागनूकं दक्षिणेन नव उपदधाति, अयोदष्टावुत्तरेण । तेन प्रतिदिशं चत-  
स्रश्चतस्रः, अनूकमभितो द्वे द्वे । दक्षिणतः पञ्च, मधममानूके पद्या, ताम-  
भितो द्वेऽर्धपद्ये, ते अभितो द्वे पद्ये, एवं पञ्चेति ।

( ३ ) एकयास्तुवत प्रजा ऽअधीयन्त प्रजापतिरधिपतिरासोत्ति-  
सुभिरस्तुवत ब्रह्मासृज्यत ब्रह्माणस्पतिरधिपतिरासीत्पञ्चभिरस्तुवत  
भूतान्यसृज्यन्त भूतानाम्पतिरधिपतिरासीत्सप्तभिरस्तुवत सप्तऽऋष-  
योसृज्यन्त धाताधिपतिरासीत् ॥ ( २८ )

नवभिरस्तुवत पितरोसृज्यन्तादितिरधिपत्कन्यासोदेका-

दशभिरस्तुवतऽऋतवोसृज्यन्तात्तवा ऽअधिपतय ऽआसंस्त्रयोदश-  
भिरस्तुवत मासा ऽअसृज्यन्तसंवत्सरोधिपतिरासीत्पञ्चदशभिरस्तुवत  
क्षत्रमसृज्यतेन्द्रोधिपतिरासीत्सप्तदशभिरस्तुवत ग्राम्याः पशवोसृ-  
ज्यन्त बृहस्पतिरधिपतिरासीत् ॥ ( २९ )

नवदशभिरस्तुवत शूद्राव्यवसृज्येतामहोरात्रे ऽअधिपत्को

ऽआस्तामेकविंशत्यास्तुवतैकशफाः पशवोसृज्यन्त ध्वरुणोधिपति-

उत्तराऽसादधि लोकस्पृणाः(१)पूर्ववत् ॥ १८ ॥

इति सप्तदशाध्याये दशमी कण्डिका ।

(२)पञ्चम्यामन्तेष्वादिबनीवदसपत्नाः ॥ १ ॥

इष्टका उपधीयन्ते । अन्तग्रहणं रेतःसिग्धेलाव्युदासार्थम् । आश्वि-  
नीवदिति । द्वितीये लोके उपधानं चतसृणामपि ॥ १ ॥

दक्षिणयोररत्न्यन्तरम् ॥ २ ॥

पञ्चमी च पद्या भवति प्राग्लक्षणा । आश्विनीवदित्यर्थपद्ये मा  
भूतामिति ॥ २ ॥

अग्नेजातानि(३)ति प्रतिमन्त्रम् ॥ ३ ॥

रासीत्त्रयोविंशत्यास्तुवतश्चुद्धाः पशवोऽसृज्यन्त पूषाधिपतिरासीत्पञ्च-  
विंशत्यास्तुवतारण्याः पशवोऽसृज्यन्त वायुरधिपतिरासीत्सप्तविंश-  
त्यास्तुवत इथावापृथिवी व्यैतां वसवो रुद्रा ऽआदित्याऽ अनुव्यायँस्त  
ऽपवाधिपतयऽआसन् ॥ ( ३० )

नवविंशत्यास्तुवत वनस्पतयोऽसृज्यन्त सोमोधिपतिरासीदेकत्रिं-  
शतास्तुवत प्रजाऽअसृज्यन्त यवाश्चायवाश्चाधिपतयऽआसंस्त्रयस्त्रिं-  
शतास्तुवत भूतान्यशाम्यन्प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीत् ॥

( वा०सं० १४-३१ )

( १ ) लोक स्पृण० ॥ ( ३१ ) ता ऽअस्य० ॥ ( ३१ ) इन्द्रं विश्वा० ॥

( वा०सं० १४-३१ )

( २ ) अन्तेष्वनूकान्तेषु । पूर्वाऽसपत्नां प्रागनूकमुत्तरेण द्वितीये लो-  
के, अपरामनूकं दक्षिणेन द्वितीये लोके, दक्षिणां तिर्यगनूकं पूर्वैणद्वितीये  
लोके, उत्तराऽसपत्नां तिर्यगनूकमपरेण द्वितीये लोके उपदधाति ।

( ३ ) अग्ने जातान्प्रणुदानः सपत्नान्प्रत्यजाताननुदजातवेदः ।

अधि नो ब्रूहि सुमनाऽअहेडँस्तव स्याम शर्मँस्त्रिवरूथऽऽङ्गौ ॥(१)

इति मन्त्रेण पुरस्तादुपधानम् ।

सहसा जातान्प्रणुदानः सपत्नान्प्रत्यजाता ज्ञातवेदो नुदस्व ।

अधिनोब्रूहि सुमनस्यमानोव्ययँ स्याम प्रणुदानः सपत्नान् ॥(२)

इति मन्त्रेण पश्चादुपधानम् ।

षोडशी स्तोम ऽओजो द्रविणम् ॥ इति मन्त्रेण दक्षिणत उपधानम् ।

चतुश्चत्वारिंशस्स्तोमो व्वर्चो द्रविणम् । इति मन्त्रेण उत्तरत उपधानम् ।

अग्नेः पुरीष मस्यस्तो नाम ता न्त्वा विश्वश्वे ऽअभि गृणन्तु देवाः ।

स्तोमपृष्टा घृत्नवतीह सीद प्रजावदस्मै हृद्रविणायजस्व ॥

( वा० सं० १५-३ ) इति च मध्ये उपधानम् ।

असपत्नापधानम् ॥ ३ ॥

पश्चिमा द्वितीया ॥ ४ ॥

उपधीयते, “पुरस्तादुपधाय पश्चादुपधायति” इति वचनात् ॥ ४ ॥

विराजो दश दश प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथममेव-

इच्छन्द(१) इति प्रतिमन्त्रम् ॥ ५ ॥

उपधायति । बहिर्विराजत्वे च सर्वाः पद्या भवन्ति ॥ ५ ॥

गायत्र्यसपत्ना गणमध्येऽसम्भवात् ॥ ६ ॥

गायत्र्य इष्टका असपत्नाश्च विराङ्गणस्य या इष्टकास्तासां मध्ये भवन्ति । न हि विराङ्गणस्य बहिः सम्भवः ॥ ६ ॥

उष्णिग्भ्यो वाऽपरा अर्धपद्या उपधाय ॥ ७ ॥

उष्णिहामत्रानुपहितत्वात्तल्लोकस्यापरा अर्धपद्या विराजो भवन्ति ॥ ७ ॥

असपत्ना स्पृशोऽन्यतोन्तराः ॥ ८ ॥

अन्यत्र विराजः असपत्ना संलग्ना अन्तरा उपधीयन्ते ॥ ८ ॥

सर्वतो(२)ऽषाढावेलायाः स्तोमभागा रश्मिना स-

त्याये(३)ति प्रतिमन्त्रम् ॥ ९ ॥

( १ ) एवश्छन्दो वरिवश्छन्दः शम्भूश्छन्दः परिभूश्छन्दः ऽआच्छन्दो मनश्छन्दो व्ययश्छन्दः सिन्धुश्छन्दः समुद्रश्छन्दः सरिरश्छन्दः ककुब्जश्छन्दः ककुब्जश्छन्दः काव्यश्छन्दो ऽअङ्गुपश्छन्दोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्दः पदपङ्क्तिश्छन्दोऽविष्टारपङ्क्तिश्छन्दः क्षुरोऽग्नश्छन्दः ॥ ( ४ )

आच्छच्छन्दः प्रच्छच्छन्दः संयच्छन्दोऽव्ययच्छन्दो बृहच्छन्दो रथन्तरश्छन्दो निकायश्छन्दो विवधश्छन्दो गिरश्छन्दो अग्नश्छन्दः सप्तस्तुच्छन्दोऽनुष्टुप्छन्दः ऽएवश्छन्दो वरिवश्छन्दो व्ययश्छन्दो व्ययश्छन्दः विष्णुश्छन्दो विशालश्छन्दश्छन्दो दूरोहणश्छन्दस्तन्द्रश्छन्दो अङ्गाङ्गुच्छन्दः ॥ ( वा० सं० १५-५ ) एतन्मन्त्रद्वयगतश्छन्दःशब्दान्तदशकेन भागेन प्रतिभागं पूर्वादिकमेणोपधानं कर्तव्यम् ।

( २ ) सर्वतः सर्वासु दिक्षु ।

( ३ ) रश्मिना सत्याय सत्यं जिन्व प्रेतिना धर्मणा धर्मं जिन्वा-  
न्निवस्या दिवा दिवजिन्व सन्धिनान्तरिक्षेणान्तरिक्षं जिन्व प्रतिधिना  
पृथिव्या पृथिवी जिन्व विष्टम्भेन वृष्ट्या वृष्टिं जिन्व प्रचयाह्वाह-  
र्जिन्वानुया रात्र्या रात्रौ जिन्वोशिजा वसूभ्यो वसूजिन्व प्रकेतेना-  
दिस्थेभ्य ऽआदिरयाजिज्जिन्व ॥ ( ६ )



उपधीयन्ते ॥ ९ ॥

(१) पञ्चदश दक्षिणेनानृकम् ॥ १० ॥

तत्र चानृकमभितो (२) ऽर्धपथे ॥ १० ॥

वेषश्रीः क्षत्राय क्षत्रं जिन्वेति त्रिःशत्तमीमेके ॥ ११ ॥

उपदधति, एके नेति ॥ ११ ॥

पुरीषमास्वावपति मन्त्रेण वा तापश्चित्तस्य

तूष्णीं ऽ श्रुतेः ॥ १२ ॥

आसु स्तोमभागासु पुरीषमावपति मन्त्रेण । कुत एतत् ? ताप-  
श्चित्तस्य तूष्णीं ऽ श्रुतेः । तत्र हि श्रूयते—“तूष्णीं मास ऽ स्तोमभागा  
पुरीषमभिहरन्ति” ( श० ब्रा० १०-२-५-१२ ) इति । तेनात्र मन्त्रवदिति  
गम्यते । एवं प्राप्ते वाशब्देन पुनर्व्यावर्त्यते । न वा मन्त्रेण पुरीषावापः ।  
न ह्यत्र मन्त्रो विहित इति ।

ननु तापश्चित्ते तूष्णीमित्युक्तत्वात् इह मन्त्रो गम्यते, नेत्युच्यते,  
'तूष्णीम्' इत्यनुवादाऽयम् । मासो हि अत्र विधीयते । तूष्णीं मास ऽ  
स्तोमभागा पुरीषमभिहरन्तीति मासोऽत्र विधीयते । यदि मन्त्रनिवृ-  
त्तिर्विधीयेत, वाक्यं भिद्येत । तस्मात्तूष्णीमेवेह पुरीषावापः ॥ १२ ॥

इति सप्तदशाध्याये एकादशी कण्डिका ।

तन्तुना रायस्पोषेण रायस्पोष जिन्व स ऽ सर्पेण श्रुताय श्रुत जि-  
न्वडे नौषधीमिरोषधीजिन्वोत्तमेन तनूमिस्तनूजिन्व व्यवोधसाधीते,  
नाधीत जिन्वामिजिता तेजसा तेजो जिन्व ॥ ( ७ )

प्रतिपदसि प्रतिपदे त्वानुपदस्यनुपदे स्वा सम्पदसि सम्पदे स्वा ते-  
जोसि तेजसे स्वा ॥ ( ८ )

त्रिवृदसि त्रिवृते स्वा प्रवृदसि प्रवृते स्वा विवृदसि विवृते स्वा  
सवृदसि सवृते स्वा क्रमोस्था क्रमाय स्वा सङ्क्रमोसि सङ्क्रमाय-  
स्वो रक्रमोस्युत्क्रमाय स्वात्क्रान्तिरस्युत्क्रान्त्यै स्वाधिपतिनोर्जोर्जिज्जिन्व ॥  
( वा० सं० १५-२ )

(१) अत्र विभागः पूरणकृता कृतः ‘अष्टौ पुरस्तास्तोमभागाः पश्चा-  
च्च दक्षिणतः सप्तोत्तरतः शिष्टा’ इति ।

(२) समानत्वाय सर्वास्ता अर्धपथा भवन्ति तु ।

अन्यथा त्वर्धपथे द्वे प्रादाने द्वे च पथकाः ॥

पङ्क्त्योगाः स्युर्विराजोऽत्रोष्णिहस्तिस्वोऽर्धपथकाः ॥

नाकसदोऽनृकेषु पूर्ववर्जमृतव्यावेलायामादिव-  
नीवद्राश्यसी(१)ति प्रतिमन्त्रम् ॥ १ ॥

नाकसद इष्टकाः अनृकेषूपधीयन्ते । पूर्ववर्जमृतव्यावेलायामादिव-  
नीवदिति दक्षिणामुत्तरेण पञ्चमी अर्धपद्ये चिते इति च गम्यते । सर्वा-  
श्चेता अर्धोत्सेधाः, पूर्वा तु द्वितीये लोके ॥ १ ॥

पुरीषमोष्योपर्ययं पुर(२) इति पञ्चचूडाः  
प्रतिमन्त्रम् ॥ २ ॥

उपधाति । पता अप्यर्धोत्सेधाः । पुरीषावापश्चोर्ध्वं नाकसत्सु ॥२॥

( १ ) राश्यसि प्राची दिग्वसवस्ते देवाऽअधिपतयोऽग्निर्हेतीना म्प्र-  
तिधत्तां त्रिवृत्स्वा स्तोमः पृथिव्याऽथत्वाऽज्यमुक्तमव्यथायै स्त-  
ब्भानातु रथन्तरं ; सामप्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षऽऽमृत्यस्त्वा प्रथमजा दे-  
वेषु दिवोमात्रया ववरिष्णा प्रथन्तु विधत्तां चायमधिपतिश्चते स्वा सर्वे  
संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गं लोके यजमानं च सादयन्तु ॥ ( १० )

विराडसि दक्षिणा दिग्मुद्रास्ते देवाऽअधिपतयऽइन्द्रो हेतीना म्प्र-  
तिधत्तां पञ्चदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याऽथयतु प्रऽउगमुक्तमव्यथायै  
स्तब्भानातु बृहत्साम प्रतिष्ठित्या० ॥ ( ११ )

सम्प्राडसि प्रतीची दिगादित्यास्ते देवाऽअधिपतयो ववरुणो हे-  
तीना म्प्रतिधत्तां सप्तदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याऽथयतु मरुत्वतीयमु-  
क्तमव्यथायै स्तब्भानातु वैरूपं ; साम प्रतिष्ठित्या० ॥ ( १२ )

स्वराडस्युदीची दिङ्मरुतस्ते देवाऽअधिपतयः सोमो हेतीना म्प्र-  
तिधत्तैकविंशत्वा स्तोमः पृथिव्याऽथयतु निष्कक्वल्त्यमुक्तम-  
व्यथायै स्तब्भानातु वैराजं ; साम प्रतिष्ठित्या० ॥ ( १३ )

अधिपत्कन्यसि बृहती दिग्विष्वक्ते देवाऽअधिपतयो बृहस्पति-  
र्हेतीना म्प्रतिधत्तां त्रिणवत्रयस्त्रिंशत्वा स्तोमो पृथिव्याऽथयतां  
वैश्वदेवाग्निमास्तुतेऽउक्त्वेऽअव्यथायै स्तब्भानातु शाकुरैर्वते सा-  
मनोऽप्रतिष्ठित्या० ॥ ( वा० सं १५-१४ )

( २ ) अथ मपुरो हरिकेशः सूर्यरश्मिस्तस्य रथगृत्सश्च रथौजाश्च  
सेनानीग्रामण्यौ । पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसौ दङ्क्षणा-  
पशवो हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेतिस्तेभ्यो नमोऽअस्तु ते नोवन्तु ते  
नोमुडयन्तु ते यं न्द्विषमो यश्च नो द्वेष्टितमेषा अस्मे दध्मः ॥ ( १५ )

अथ न्दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य रथस्वनश्च रथे चित्रश्च सेनानी-

प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥ ३ ॥

उपधानम् ॥ ३ ॥

पश्चिमोत्तमा ॥ ४ ॥

उपधीयते ॥ ४ ॥

छन्दस्यास्तिस्त्रिस्तोऽनूकान्तेषु पुरस्ताद्वायव्यत्रिरग्नि-

र्मूर्धेति प्रत्युचम् ॥ ५ ॥

छन्दस्या इष्टकास्तिस्त्रिस्तोऽनूकान्तेषु उपधीयन्ते, पुरस्ताद्वायव्यत्री  
उपधाति "अग्निर्मूर्धा" (१) इति प्रत्युचम् ॥ ५ ॥

उत्तराश्च ॥ ६ ॥

चशब्दात्प्रत्युचम् (२) ॥ ६ ॥

पुरस्ताद्विष्टुभो रेतःसिग्बेलायां भुवो यज्ञस्ये (३) इति ॥ ७ ॥

पमिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ ७ ॥

ग्रामण्यौ । मेनका च सहजन्म्याचाप्सरसौ यातुधाना हेतोरक्षाऽसि  
प्रहेतिस्तेभ्यो ॥ ( १६ )

अयं पश्चाद्विश्वव्यचास्तस्य रथप्रोतश्चासमरथश्च सेनानीग्राम-  
ण्यौ । प्रम्लोचन्ती चानुम्लोचन्ती चाप्सरसौ व्याग्रा हेतिः सर्पाः  
प्रहेतिस्तेभ्यो ॥ ( १७ )

अयमुत्तरात्संयुद्धसुस्तस्य तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च सेनानीग्रामण्यौ ।  
विश्ववाची च घृताची चाप्सरसावापो हेतिर्वातः प्रहेतिस्ते-  
भ्यो ॥ ( १८ )

अयमुपयुर्वाग्वसुस्तस्य सेनजिच्च सुवेणश्च सेनानीग्रामण्यौ ।  
उर्वशी च पूर्वचित्तिश्चाप्सरसाववस्पूजर्जन्हे तिविद्दुष्टप्रहेति-  
स्तेभ्यो ॥ ( वा० सं० १५-१९ ) अत्र 'अयं पश्चादिति मन्त्रेण पश्चिमा  
मध्यपठितत्वेऽपि वचनात्सर्वासामन्ये उपधेयेति बोध्यम् ।

( १ ) अग्निर्मूर्धादिवः ककुत्पतिः पृथिव्याऽअयम् ।

अपाऽरेताऽसिजिन्वति ( २० )

अयमग्निः सहस्रिणो व्वाजस्य शतिनस्पतिः ।

मूर्धा कवी रथिणाम् ॥ ( २१ )

त्वामग्ने पुष्करादद्ध्यथर्वा निरमन्थत ।

मूर्धनो विश्वस्य व्वाघतः ॥ ( वा० सं० १५-२२ )

( २ ) तैरेव 'अग्निर्मूर्धा' इत्यादिमन्त्रैस्त्रिभिः प्रागुक्तैः ।

( ३ ) भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुज्जिः सचसे शिवाभिः ।

जगतीश्च पश्चादयमिहे(१)ति ॥ ८ ॥

चशब्दाद्वेतःसिग्वेलायमेव ॥ ८ ॥

अपरास्ताभ्योऽनुष्टुभः सखायः सं व (२)इति ॥ ९ ॥

एभिर्मन्त्रैर्जगतीभ्योऽपरः अनुष्टुभः ॥ ९ ॥

अषाढावेलायाः पुरस्ताद् बृहतीरेना व (३)इति ॥ १० ॥

दिवि मूर्द्धा नन्दधिषे स्वर्णां जिह्वामग्ने चक्रे हव्यवाहम् ॥ (२३)

अवोद्धयग्निः समिधा जनानां प्रतिधेनुमिवायतीमुखासम् ।

यद्वाऽऽव प्रवयामुज्जिह्वानाः प्रभानवः सिस्त्रते नाकमच्छ ॥ (२४)

अवोक्षाम कवये मेद्धाय ववो वन्दारु वृषभाय वृष्णे ।

गविष्टिरो नमसा स्तोममग्नौ दिवीवरुक्ममुखव्यञ्जमश्रेत् ।

( वा० सं० १५-२५ )

(१) अयमिह प्रथमो घायि धातुमिहोता यजिष्ठोऽअद्वरेष्वोद्धयः ।

यमपनवानो भृगवो विवरुक्नुर्वर्चनेषु चित्रं विश्वं विश्वेशि ॥ (२६)

जनस्य गोपाऽअजनिष्ट जागृविरग्निः सुदक्षः सुविनाय नव्यसे ।

घृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा द्युमद्विभ्राति भरतेभ्यः शुचिः ॥ २७ ॥

त्वामग्नेऽअङ्गिरसो गुहा हितमन्वविन्दज्जिश्चियाणं वनेवने ।

स जायसे मथ्यमानः सहो महस्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥

( वा० सं० १५-२८ )

(२) सखायः सं वः सम्यञ्मिषं स्तोम आग्नये ।

वविषिष्टाय क्षितीनामूर्जोन्त्रे सहस्वते ॥ (२६)

सः समिद्युवसे वृषन्नग्ने विश्वान्न्यर्थ्यऽथा । इडस्पदे समिद्धसे

स नो वसुन्त्याभर ॥ (३०)

त्वा अत्रश्रवस्त महवन्ते विश्वु जन्तवः ।

शोचिष्केशम्पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोढवे ॥ (वा० सं० १५-३१)

(३) एना वो ऽअग्निं अमसोर्जोन्त्रे पातमाहुवे ।

प्रियञ्चेतिष्ठमरतिं स्वद्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥ (३२)

विश्वस्व दूतममृतं विश्वस्य दूतममृतम् ।

स योयते ऽअरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवस्वाहुतः ॥ (३३)

स दुद्रवस्वाहुतः स दुद्रवस्वाहुतः ।

सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसुता न्वेव ऽ राधो जनानाम् ॥

( वा० सं० १५-३४ )

भद्रो न इति ककुभस्ताभ्यां बृहत्यन्तरश्रुतेर्मन्त्रक्रमेण ॥ ११ ॥

“भद्रो न” (१) इत्येभिर्मन्त्रैर्बृहतीनां पुरस्तान्मन्त्रक्रमेण ककुभ उप-  
दधाति । कुत एतदिति चेत् ? बृहतीनामन्तरालश्रुतेः । “सोऽन्तरेण  
त्रिष्टुभश्च ककुभश्च बृहतीरुपदधाति” (श० ब्रा० ८-६-२-१०) इति व-  
चनात् ॥ ११ ॥

उद्धृतान्यपकृष्येच्छन् ॥ १२ ॥

एवं हि श्रूयते—“अथैतासां ककुभां चत्वारि चत्वार्यक्षराण्यादाया-  
तिच्छन्दस्युपदधाति । सा सातिच्छन्दा एव भवति गायत्र्य इतराः  
सम्पद्यन्ते” (श० ब्रा० ८-६-२-३) इति । एवं च सत्यपकर्षः प्राप्नोति ।  
तथा च ‘गायत्र्य इतराः सम्पद्यन्ते’ इति । एवं स्थिते उच्यते—‘इच्छ-  
न्नपकृष्ये’ इति । ककुच्छन्दस्य छन्दोविषयत्वाच्चतुर्ध्वक्षरेषूद्धृतेषु ककु-  
प्त्वमेव हीयते । अपूर्णा च ऋगर्थाभिधानसमर्था न भवति । तथा सत्य-  
दृष्टार्थता स्यात् । न चासौ न्याय्या । अपि च चतुर्णामक्षराणाम-  
तिच्छन्दसि प्रत्यवधानेनार्थवद्वाक्यं सज्जातम् । तदूनानां ककुभां प्र-  
योग इति निःप्रमाणकमेव स्यात् ।

ननु च श्रूयते “गायत्र्य इतराः सम्पद्यन्ते” इति, न, अविधायक-  
त्वात् । न ह्ययं विधिर्वर्त्तमानापदेशादितरसंस्तव इति । तस्मादन-  
पकृष्येवेति ॥ १२ ॥

अपरा गायत्रीभ्य उष्णिहोऽग्ने वाजस्ये(२)ति ॥ १३ ॥

( १ ) भद्रो नो अग्निराहुनो भद्रा रातिः सुभग भद्रोऽअद्वरः ।  
भद्राऽउत प्रशस्तयः ॥ ( ३८ )

भद्राऽउत प्रशस्तयो भद्र म्मनः कृणुष्व वृत्रतूर्य्ये ।

येना समत्सु सासहः ॥ ( ३९ ॥ )

येना समत्सु सासहोव स्थिरा तनुहि भूरिशङ्कताम् ।

व्वन्मा ते ऽअभिषट्मिभिः ॥ ( वा० सं० १५-४० )

( २ ) अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यदो ।

अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः ॥ ( ३५ )

स ऽइधानो व्वसुष्कक विरग्निर्रीडेन्न्यो गिरा ।

रेवदस्मभ्य म्पुर्व्वणीक दीर्दिहि ॥ ( ३६ )

क्षपो राजन्नुत त्कमनाग्ने व्वस्तोरुतोषसः ।

सतिग्मजग्म रक्षसो दह प्रति ॥ ( वा० सं० १५-३७ )

प्रतिमन्त्रम् उपदधाति ॥ १३ ॥

इदानीं ककुमामुपधानम्—

अनूकान्ते दक्षिणे पङ्क्तिरग्निं तामि(१)ति ॥ १४ ॥

उपदधानि ॥ १४ ॥

उत्तरे पदपङ्क्तीरग्ने तमग्ने(२)ति ॥ १५ ॥

उपदधाति ॥ १५ ॥

पुरीषवत्याः पूर्वामतिच्छन्दसं प्राच्यौ पुरीषसहिते भद्रा

रातिर्वृत्रतूर्येऽवस्थिराग्निः होतारमि(३)ति ॥ १६ ॥

दक्षिणयोरुत्तराऽसपत्ना पुरीषवती । तस्यां हि पुरीषं विहितं 'पुरीषसहिते' इति । 'प्राच्यौ' इति प्राग्लक्षणे चेत भवतः । "भद्रारातिः" इत्येवमादिना मन्त्रेण पुरीषवत्याः पूर्वामतिच्छन्दसमुपदधाति । भद्रारातिः इत्येतानि चत्वारि चत्वार्यक्षराणीति ॥ १६ ॥

( १ ) अग्निन्त मन्त्रे यो वसुरस्तं य्यं य्यन्ति धेनवः ।

अस्तमर्वन्त ऽआशवेस्त न्निरयासो वाजिन इषं

स्तोतृभ्य ऽआभर ॥ ( ४१ )

सो ऽअग्निर्य्यो वसुर्य्युणे सं य्यमायन्ति धेनवः ।

समर्वन्तो रघुदुवः सः सुजातासः सूर्य इषं स्तोतृभ्य ऽआभर ॥ ( ४२ )

उमे सुश्चन्द्र सर्पिषो दर्वी श्श्रीणीष आसनि ।

उतो न ऽउत्पुपूर्या ऽउक्स्थेषु शवसरूपत इषं स्तोतृभ्य ऽआभर ॥

( वा० सं० १५-४३ )

( २ ) अग्ने तमदुदयाश्व न्न स्तोमैः क्रतु न्न भद्रः हृदिस्पृशम् ।

ऋद्धयामा तऽ ओहैः ॥ ( ४४ )

अथा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः ।

रथीक्रतस्य बृहतो बभूथ ॥ ( ४५ )

एभिर्नो ऽअकर्कर्मवा नो ऽअर्वा ऊक्स्वर्णाज्येतिः ।

अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥ ( वा० सं० १५-४६ )

( ३ ) भद्रारातिः, वृत्रतूर्ये, अवस्थिरा इति ककुमां ( १५, ३८-४० )

चतुश्चतुर्दशरसहितया अग्निः होतार मन्त्रे दास्वन्तं वसुः सुनुः

सहसो जातवेदसं विप्र न्न जातवेदसम् ।

य ऊर्ध्वया स्वर्ध्वरो देवो देवाच्या कृपा ।

घृतस्य विभ्राष्टि मनुवष्टिशोचिषाजुह्वानस्य सर्पिषः ॥ वा० सं० १५-४७ )

इति ऋचा । "चत्वारि चत्वार्यक्षराणि" ( श० ब्रा० ८-६-२-३ ) इति

वचनात् ।

अग्रे त्व(१)मित्यनृकान्तेऽपरे द्विपदाः ॥ १७ ॥

उपधीयन्ते । सर्वछन्दस्यास्वमितोऽर्धपद्ये । उष्णिहस्तु तिस्र-  
स्तिर्यगर्धपद्याः ॥ १७ ॥

मध्येऽष्टेष्टकं गार्हपत्यम् ॥ १८ ॥

उपदधाति । 'अष्टेष्टकम्' इत्युक्तत्वात् अधिका न भवन्ति । 'गार्हप-  
त्यम्' इति च नामधेयात् तद्वदेवोपधानमष्टानामपि । तथा चाह—“तं  
वा एतरेव यजुर्मिरेतयावृता चिनोति” (श० ब्रा० ८-६-३-७) इति ।  
इयांस्तु विशेषोऽर्धवृहतीनां स्थानेऽर्धपद्याः ॥ १८ ॥

पुनश्चित्तिं चोपरि तद्वद्येन ऋषय इति प्रत्यूचम् ॥ १९ ॥

तस्यैव गार्हपत्यस्योपरि तद्वदेव पुनश्चित्तिमुपदधाति । इयांस्तु वि-  
शेषः “येन ऋषयः” (१) इति प्रत्यूचम् । अस्मिंश्च पक्षे अर्धोत्सेधा इष्टका  
भवन्त्युत्सेधायोगात् ॥ १९ ॥

( १ ) अग्ने त्व न्नो ऽअन्तम ऽउत उत्राता शिवो भवा व्वरूथ्यः ।

व्वसुरग्निर्व्वसुश्रवा ऽअच्छा नक्षि द्युमत्तमः रयिन्दाः ।

त न्त्वा शोचिष्ट दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥

( वा० सं० १५-४८ )

( २ ) येन ऽऋषयस्तपसा सत्रमायन्निन्धाना ऽअग्निं ऽस्वराभरन्तः ।

तस्मिन्नहन्निदधे नाके ऽअग्निं यमाहुस्मनवस्तीर्णवहिषम् ॥ (४२)

त स्पत्कनीभिरनुगच्छेम देवाः पुत्रैर्ब्रातृमिदत वा हिरण्यैः ।

नाकङ्गृष्णानाः सुकृतस्य लोके तृतीये पृष्ठे ऽअधि रोचने दिवः ॥ (५०)

आ वाचा मद्भयमरुहद्भुरण्युरयमग्निः सत्पतिश्चेकितानः ।

पृष्ठे पृथिव्या निहितो दविद्भ्यु तदधस्पद ङ्कणुतां ये पृतन्यवः ॥ (५१)

अयमग्निर्व्वीरतमो व्ययोधाः सहस्रियो द्योततामप्रयुच्छन् ।

विव्भ्राजमानः सरिरस्य मद्भ्य ऽउप प्रयाहि दिव्यानि धाम ॥ (५२)

सम्प्रचयवद्भवमुप सम्प्रयाताग्ने पथोदेवयाना न्कणुद्भवम् ।

पुनः कृष्णवाना पितरा युवानान्वाता ऽसीत्वयि तन्तुमेतम् ॥ (५३)

उद्बुद्धयस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्तैसः सुजेथामयञ्च ।

अस्मिन्तसधस्थे ऽअद्भ्युत्तरस्मिन्निवश्वेदेवा यजमानश्च सीदत ॥ (५४)

येन व्वहसि सहस्रं ये नाग्ने सर्ववेदसम् ।

तेनेमं य्यन्न न्नो नयस्वद्दैवेषु गन्तवे ॥ (५५)

अयन्तेयो निर्व्वस्वि यो यतो जातो ऽअरोचथाः ।

तं जानन्नग्ने ऽआरोहाथा नो व्वर्द्धया रयिम् ॥ (वा० सं० १५-५६)

पुच्छसन्धावेके ॥ २० ॥

पुनश्चित्तिमुपदधाति, “ताऽहैके जघनार्धेऽपदधति” (श० ब्रा० ८-६-३-११) इति श्रुतेः । अस्मिंश्च पक्षे द्विपदा अर्धोत्सेधा ॥ २० ॥

पूर्वार्धे वा ॥ २१ ॥

पुनश्चित्तिमुपदध्यात् । अत्र यथा सम्भवमर्धोत्सेधाः ॥ २१ ॥

गार्हपत्यं पुच्छसन्धौ कृत्वा ॥ २२ ॥

पुनश्चित्तिं पूर्वार्धे उपदधाति, “तद्वैके जघनार्धे गार्हपत्यमुपदधति पु  
र्वार्धे पुनश्चित्तिम्” (श० ब्रा० ८-६-३-१४) इति श्रुतेः ॥ २२ ॥

ऋतव्ये तपश्च तपस्यश्चे(१)ति ॥ २३ ॥

विश्वज्योतिषं परमेष्ठी त्वे(१)ति ॥ २४ ॥

(३) दक्षिणाऽसात्प्रत्यगरत्निमात्रादधि लोकम्पु-

णाः(४) पूर्ववत् ॥ २५ ॥

उपदधाति ॥ २५ ॥

प्रच्छाद्य पुरीषेण विकर्णीस्वयमातृणो शर्करे सः  
स्पृष्टे छिद्रे प्रोथदश्व इत्युत्तरां विकर्णीमायोद्धेति स्वय-  
मातृणाम् ॥ २६ ॥

(१) तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृत् ऽअग्ननेरन्तः श्लेषोसि कल्पे-  
ता न्दद्यावापृथिवी कल्पन्ता मापऽओषधयः कल्पन्ता मग्नयः पृथ-  
ङ्मम ज्यैष्ठ्याय सध्वताः ।

ये ऽअग्नयः समनसोन्तरा दद्यावा पृथिवी ऽऽमे । शैशिरावृत् ऽअ-  
भिकल्पमाना ऽऽन्द्रमिव दवा ऽअभिसंविशन्तु तथा देवतयाङ्गिरस्व-  
दध्रुवे सोदतम् ॥ ( वा० सं० १५-१७ )

(२) परमेष्ठो त्वा सादयतु दिवस्पृष्टे ज्योतिष्मतीम् ।

विश्वस्मै प्राणायानायव्यानाय विश्व ज्योतिर्यच्छ ।  
सूर्यस्तेधिपतिस्तथा देवतया ङ्गिरस्वदध्रुवा सोद ॥ ( वा० सं० १५-५८ )

(३) आत्मनो दक्षिणाऽसादाग्नेयकाणात्प्रत्यगरस्यां दिशि अरत्नि-  
मात्रादधि अन्तिमपद्यालोकं परित्यज्य तृतीयपद्यालोकादारभ्य पञ्च-  
म्यां चितौ लोकम्पुणा उपदधाति । पूर्ववदिति प्रथमं चित्युक्तप्रकारेण ।  
तेनात्रापि प्रथमं द्वे ततो दश अरत्निमात्रादारभ्य आ मध्यात् ।

(४) लोकम्पुण० ॥ (५९) ता ऽअस्य० ॥ (६०) इन्द्रं विश्वा० ॥

( वा० सं० १५-६१ )



प्रच्छाद्य पुरीषेण चिंतिं विकर्णीस्वयमातृणो उपधीयेते । संलग्नं  
“प्रोधदश्वः” (१) इत्युत्तरां विकर्णीमुपश्रयाति । स्वयमातृणाम् “आयो-  
ष्ठा” (२) इति । ‘शर्करे’ ‘छिद्रे’ इति च विकल्पार्थमुच्यते ॥ २६ ॥

सकृन्नित्ये ॥ २७ ॥

सादनसूददोहसौ सकृदेव । चोदनाभेदादारम्भः ॥ २७ ॥

पुरुषाभिहोमवत्तिष्ठन्नाग्निं प्रोक्षति (३) हिरण्यशकल-  
सहस्रं शते द्वे द्वे प्रकिरति सहस्रस्ये (४) इति प्रतिमन्त्रः  
(५) सहस्रस्येति प्रतिमन्त्रम् ॥ २८ ॥

इति सप्तदशाध्याये द्वादशी कण्डिका ।

इति श्रीकौपीयाध्यायकृतौ कात्यायनसूत्रभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः ।

## अष्टादशोऽध्यायः ।

शतरुद्रियहोम उत्तरपक्षस्यापरस्याः स्रक्त्यां परि-  
श्रितस्वर्कपर्णेनार्ककाष्ठेन शतयन्तसन्ततं जर्त्तिलमिश्रा-  
न्गवेधुकासकतूनजाक्षीरमेके तिष्ठन्नुदङ् नमस्त इत्य-  
ध्यायेन ॥ १ ॥

‘शतरुद्रियम्’ इति नाम, “अथातः शतरुद्रियं जुहोति” ( श० ब्रा०  
९-१-१-१ ) इति । स चोत्तरपक्षस्यापरस्याः स्रक्त्यां परिश्रितसु कर्त-

( १ ) प्रोधदश्वो न यवसेविष्यन्त्यदा महः संवरणाद्व्यस्थात् ।

आदस्य वातोऽनुवाति शोचिरथ स्म ते व्रजनङ्कृष्णमस्ति ॥ ( ६२ )

( २ ) आयोष्ठा सदने सादयाम्यवतश्लायायां समुद्रस्य हृदये ।  
रश्मिवतीम्मास्वतीमा या इथा म्मास्यापृथिवी मावर्त्तन्तरिक्षम् ॥

( वा० सं० १५-६३ )

( ३ ) “अथैनः हिरण्यशकलैः प्रोक्षति” ( श० ब्रा० ८-७-४-७ ) इति-  
श्रुतेः । सहस्रस्य मध्याद् द्वे द्वे शते प्रकिरति ।

( ४ ) सहस्रस्य प्रमासि, सहस्रस्य प्रतिमासि, सहस्रस्योन्मासि,  
साहस्रोसि, सहस्राय स्वा ॥ ( वा० सं० १५-६५ ) इति पञ्चमिमन्त्रैः ।

( ५ ) अयमध्यासोऽध्यायसमाप्तिपूवकः । कर्वाचिदन्तभ्यस्त एव पाठः

व्यम । परिश्रित आहवनीयकार्ये । तासां समुदितानाम् नैकैकस्याः, “परिश्रित्सु जुहोति” ( श० ब्रा० ९-१-१-५ ) इति वचनात् । प्रयोजनं समुदितानां धर्मसम्बन्धः । अर्कपणैर्नार्ककाष्ठेन शातयन्, अकपर्णं जुह्वाः कार्ये “अर्कपणैर्न जुहोति” ( श० ब्रा० ९-१-१-४ ) इति । काष्ठमपूर्वत्वादुपकल्पनीयम् । तेन शातयन्तस्ततमविच्छिन्नं जर्त्तिलमिश्रान् गवेधुकासक्तून् । “जर्त्तिलैर्जुहोति” ( श० ब्रा० ९-१-१-३ ) इति । तथा “गवेधुकासक्तुभिर्जुहोति” ( श० ब्रा० ९-१-१-८ ) इति विकल्पे प्राप्ते शाखान्तरात्समुच्चयः । तेन ‘जर्त्तिलमिश्रान्’ इत्युक्तम् । ‘अजाक्षीरेणैके जुह्वति’ शाखान्तरात् ‘तिष्ठन्नुदङ् जुहोति’ इति जुहोतौ सति तिष्ठतिक्रिया वाचनिकी ‘उदङ्’ इति च दिङ्नियमार्थम् । “नमस्ते” ( १ ) इत्यध्यायेन मन्त्रद्रव्यं सन्ततं जुहोति ( २ ) । बहूनि चैतानि कर्माणि श्रूयन्ते— “षष्ठिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येतच्छतरुद्रियमथ त्रिंशदथ पञ्चत्रिंशत्” ( श० ब्रा० ९-१-१-४३ ) इति । एतावन्तो द्रव्यदेवता ( ३ ) सम्बन्धाः ।

( १ ) नमस्ते० ॥ ( वा० सं० अध्याय १६ ) सम्पूर्णं षोडशाध्यायेन ।

( २ ) अग्नेः प्रोक्षणानन्तरं तदानीमेव शतरुद्रियसंज्ञको होमो भवति । तस्याऽऽहवनीये प्रातौ अपवाद माह—उत्तरपक्षस्य पश्चिमकोणे याः परिश्रितो जडघामाध्यादयः सन्ति तासु कर्तव्य इति । समुदितानामेवाहवनीयकार्यत्वं नैकस्याः । अत्र जर्त्तिलमिश्रान् आरण्यतिलमिश्रान् गवेधुकासक्तून् कशकुसक्तून् अर्ककाष्ठेन शातयन् अनवरतं क्षारयन् अर्कपत्रेण जुहोति । अर्कपत्रं दक्षिणकरेण, अर्ककाष्ठं च वामेनादाय तद्विचः सन्ततं पातनीयमित्यर्थः ।

( ३ ) ते च यथा—“नमस्ते” इत्यध्याये नवानुवाकाः सन्ति । ‘नमस्ते’ इत्यारभ्य ‘सदमित्वा हवामहे’ इत्यन्तः षोडशकण्डिकात्मकः प्रथमोऽनुवाकः । ‘नमो हिरण्य’ इत्यारभ्य ‘नमऽआनिर्हतेभ्यः’ इत्यन्तास्त्रिंशत्कण्डिकात्मकाः सप्तानुवाकाः । ‘द्रापे अन्धसस्पते’ इत्यारभ्यावशिष्टविंशतिकण्डिकात्मकश्च चरमो नवमोऽनुवाक इति ।

तत्र प्रथमानुवाकस्य प्रथमकण्डिका गायत्रीछन्दस्का, तत्र त्रयः ३ पादाः । ततस्तिष्ठः कण्डिका अनुष्टुप्छन्दस्काः, तत्र प्रतिकण्डिकं चत्वारः पादा इति द्वादश १२ पादाः । ततस्तिष्ठः कण्डिकाः पंक्ति-छन्दस्काः, तत्र प्रतिकण्डिकं पञ्चपादा इति पञ्चदश १५ पादाः । ततः सप्त कण्डिका अनुष्टुप्छन्दस्काः, तत्र प्रतिकण्डिकं चत्वारः पादा इति अष्टाविंशतिः २८ पादाः । ततो द्वे कण्डिके जगतीछन्दस्के, तत्र

प्रतिकण्डिकं षट् पादा इति द्वादश १२ पादाः । सर्वेषां सङ्कलने प्रथमेऽनुवाके सप्ततिः पादा भवन्ति । एकैकस्य पादस्य च साकांक्षत्वेऽपि “जहामि सेदिम्” इतिचत् ‘दिवो मात्रया’ इतिवच्च मन्त्रत्वं “वष्टिश्च ह वै श्रीणि” इत्यादिशतपथश्रुत्यनुरोधात् । एवमग्रेऽप्यूहम् । एवञ्च प्रथमेऽनुवाके सप्ततिसंख्या मन्त्राणां सिद्ध्यति ।

ततस्त्रिंशत् कण्डिकाः सप्तानुवाकभूता यजूंषि । तत्राऽऽद्यासु दश-कण्डिकासु ‘नमो हिरण्यवाहवे’ इत्यारभ्य ‘अर्भकेभ्यश्च वो नमः’ इत्यन्तासु प्रतिकण्डिकमष्ट यजूंषीति अशीति ८० यजूंषि । ततो ‘नमस्तक्ष्मभ्य’ इत्यारभ्य ‘सुधन्वने च’ इत्यन्तासु दशकण्डिकासु तथैवाशीति ८० यजूंषि ततो ‘नमः स्रत्याय च’ इत्यारभ्य ‘अरुणाय च’ इत्यन्तासु तिसृषु कण्डिकासु प्रतिकण्डिकमष्टेति चतुर्विंशतियजूंषि, ‘नमः शङ्गवे च’ इति कण्डिकायां दश, ‘नमः शम्भवाय च’ इत्यस्यां षट्, ‘नमः पार्याय च’ इत्यारभ्य षट्चत्वारिंशत्तमकण्डिकास्थ ‘धनुःकुदूभ्यश्च वो नमः’ इत्यन्तासु सार्धचतसृषु कण्डिकासु प्रतिकण्डिकमष्टाष्टेति सङ्कलनेऽशीति ८० यजूंषि । ततो ‘नमो वः किरिकेभ्यः’ इत्यवशिष्टकण्डिकायां चत्वारि ४ यजूंषीति सर्वेषां यजुषां सङ्कलने चतुश्चत्वारिंशदधिकशतद्वयसंख्या यजुषां त्रिंशत्कण्डिकासु संपद्यते । अत्रापि पूर्ववत् प्रत्येकं यजुषो मन्त्रत्वमिति सप्तस्वनुवाकेषु चतुश्चत्वारिंशदधिकशतद्वयसंख्या २४४ मन्त्राणां सिद्ध्यति ।

नवमेऽनुवाके प्रथमा कण्डिका बृहती, तत्र प्रथमः पादः सप्ताक्षरो द्वितीयोऽष्टाक्षरस्तृतीयो दशाक्षरश्चतुर्थो द्वादशाक्षर इति चत्वारः पादाः । ततो द्वितीया कण्डिका जगती, तृतीया अनुष्टुप्, चतुर्थी त्रिष्टुप् । चतसृष्वपि कण्डिकासु प्रतिकण्डिकं चत्वारः पादा इति षोडश १६ पादाः । पञ्चमी च यवमध्या त्रिष्टुप्, तत्र तृतीयः पाद एकादशाक्षरोऽन्ये चत्वारश्चाष्टाक्षरा इति पञ्च ५ पादाः । ततो ‘विकिरिद्र’ इत्यारभ्य ‘नमोऽस्तु रुद्रेभ्यः’ इत्येतत्प्राक्तनद्वादशकण्डिका अनुष्टुभः, प्रतिकण्डिकं च चत्वारः पादा इति अष्टाचत्वारिंशत् ४८ पादाः । सर्वेषां सङ्कलने एकोनसप्ततिः पादाः सप्तदशकण्डिकासु सिद्ध्यन्ति । एकैकस्य च पादस्य पूर्ववन्मन्त्रत्वम् । ततोऽवशिष्टास्तिस्रः कण्डिका यजूंषि, तत्र प्रतिकण्डिकं चतुर्दश चतुर्दश यजूंषीति द्वाचत्वारिंशद् यजूंषीति तावन्तो मन्त्राः पूर्वं सह सङ्कलिता एकादशाधिकशतं मन्त्रा नवमेऽनुवाके सिद्ध्यन्तीति हरिस्वाम्यादय इति रुद्रकल्पद्रुमे स्पष्टम् ।

देवयाजिकादयस्तु प्रथमेऽनुवाके षट्षष्टिर्मन्त्रास्ततः सप्तस्वनुवाकेषु षट्षष्ट्यधिकशतद्वयं, नवमेऽनुवाके च सप्तदशसु कण्डिकासु पूर्ववदे-  
कानसप्ततिरन्तिमासु च तिसृषु कण्डिकासु प्रतिकण्डिकमष्टाष्टेति  
चतुर्विंशतिरिति गणनाप्रकारमाहुः । तत्र प्रथमेऽनुवाके पञ्चदशषोड-  
शकण्डिकयोजंगतीछन्दस्कयोः प्रतिकण्डिकं चत्वार एव पादाः, ततः  
सप्तस्वनुवाकेषु प्रथमासु पञ्चकण्डिकासु प्रतिकण्डिकं द्वादशयजूषि,  
षष्ठ्यां च नव, सप्तमीमारभ्य सप्तदशकण्डिकासु प्रतिकण्डिकमष्टा-  
ष्टेति, तत एकस्यामेकादश, ततोऽग्रिमायां षट्, ततश्चतसृषु अष्टा-  
ष्टेति, ततश्चैकस्यां द्वादश, सर्वान्ते च तिसृषु कण्डिकासु प्रतिकण्डि-  
कमष्टाष्टेति । हिरण्यबाहवे सेनान्ये, वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः, शष्पिञ्जराय  
त्विषीमते, हरिकेशाय उपवीतिने, वभ्रुशाय व्याधिने, भवस्य हेत्यै,  
रुद्राय आततायिने, सूताय अहन्त्यै, रोहिताय स्थपतये, भुवन्तये वारि-  
वस्कृताय, मन्त्रिणे वाणिजाय, उच्चैर्घोषाय आकन्दयते, कृत्स्नायतया  
धावते, सहमानाय निव्याधिने, निषङ्गिणे ककुभाय, निचेरवे परिचराय,  
वञ्जते परिवञ्चते, निषङ्गिण इषुधिमते, सुकायिभ्यो जिघां<sup>१</sup>सद्भ्यः,  
असिमद्भ्यो नक्तंचरद्भ्यः, उष्णीषिणे गिरिचराय, वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः  
इति द्वयोर्द्वयोरेकार्यबोधकत्वेऽपि सर्वेषामपि गुणपदत्वेनैकविशेष्यक-  
त्वेनैकार्यबोधकत्वाविशेषाद् गुणार्थानि द्रव्यार्थान वा सर्वाण्येव पदानि  
मन्त्रभेदप्रयोजकानि इति पृथगेव मन्त्रत्वमिति तदाशयः ।

तत्र, “स वा अशीत्यां च स्वाहाकरोति, अथाशीत्यामथाशीत्याम्”  
“अथैतानि यजूषि जपति नमो वः किरिकेभ्यः” इति श्रुतिविरोधात् ।  
अनया हि श्रुत्या मध्येषु सप्तस्वनुवाकेषु त्रिंशत्कण्डिकात्मकेषु चतुश्चत्वारिंशदधिकशतद्वयसंख्यैव मन्त्राणामवगम्यते नतु षट्षष्ट्यधिकशतद्वय-  
संख्येति । किञ्च हिरण्यबाहवे इत्यादीनां पृथङ्मन्त्रत्वे ‘सेनान्ये’ इत्या-  
दित्र्यश्वराणामपि मन्त्रत्वं प्रसज्यते । नचेदं महीधरसंमतं “चतुरक्षरं  
दैवी बृहती, पञ्चाक्षरं दैवी पंक्तिः, षडक्षरं यजुर्गायत्री, सप्ताक्षरं यजु-  
रुक्लिङ्ग, अष्टाक्षरं यजुरनुष्टुप्, नवाक्षरं यजुर्बृहती, दशाक्षरं यजुः  
पंक्तिः, एकादशाक्षरं यजुर्खिण्डुप्, द्वादशाक्षरं यजुर्जंगती, चतुर्दशा-  
क्षरं सामोष्णिगेकमेव किरिकेभ्य इति” इत्युक्त्वा “एतान्येवात्र छन्दां-  
सि” इत्युक्त्वा इतोऽन्येषामस्वीकारात् ।

यदपि कात्यायनः सर्वानुक्रमे “नमो वः किरिकेभ्य इत्येनवायु-  
सूर्यहृदयभूताः पञ्च व्याहृतयो बहुरुद्रदेवत्या” इति एकाधिकां संस्था-  
माह । तदपि मन्त्रविभागप्रकारान्तरपरतया कथञ्चिज्ज्ञेयम् । “एते हीद<sup>२</sup>

एवं च सति एतावन्ति चतुर्मुष्टिकानि गृह्यन्ते । अजाक्षीरपक्षे चैताव-  
न्त एव षड्वर्गाः ॥ १ ॥

अथनुवाका(१)न्ते स्वाहाकारो जानुमात्रे ॥ २ ॥

“स वै जानुदक्षे प्रथमं स्वाहाकरोति” ( श० ब्रा० ९-१-११ )  
इति वचनात् ॥ २ ॥

पञ्चान्ते च नाभिमात्रे ॥ ३ ॥

पञ्चानुवाका(२)न्ते नाभिमात्रे । चशब्दात्स्वाहाकारः ॥ ३ ॥

प्राक्च प्रत्यवरोहेभ्यो(३)मुखमात्रे ॥ ४ ॥

स्वाहाकारः ॥ ४ ॥

प्रतिलोमं प्रत्यवरोहाञ्जुहोति प्रमाणेषु नमोस्त्विनि

प्रतिमन्त्रम् ॥ ५ ॥

प्रतिलोम्यं च प्रथमं मुखमात्रं, ततो नाभिमात्रे, पुनर्जानुमात्रे इति ।  
प्रत्यवरोहाश्च “नमोऽस्तु रुद्रेभ्यः” (४) इति ॥ ५ ॥

हवने प्राप्स्यति चात्वाले ॥ ६ ॥

अर्कपर्णांकिंकाष्ठे इत्यर्थः । आगन्तुत्वाच्च कर्मापवर्गान्ते ॥ ६ ॥

इत्यष्टादशाध्याये प्रथमा कण्डिका ।

सर्वं कुर्वन्ति देवानां हृदयेभ्य इति” इति श्रुत्या ‘देवानां हृदयेभ्य’  
इत्यस्य सर्वत्रानुषङ्गबोधनेन यजुश्चतुष्कस्यैव लाभादिति सूत्रभाष्यका-  
राः । चतुर्णामेवादौ नमःशब्दाद्यजुश्चतुष्कत्वमिति संहिताभाष्यकाराः ।

कर्मसु सर्वत्र मन्त्रमय्योदेवता इत्यन्यत्र निर्णीतम् । तेन प्रकृते उक्त-  
विधया संपन्नेभ्यः पञ्चविंशत्यधिकचतुःशतमन्त्रेभ्यः प्रतिपादितानां  
तत्संख्याकदेवतानां सम्बन्धा अभिहिता भवन्तीत्यर्थः ।

( १ ) अर्भकेभ्यश्च वो नमः ॥ ( वा० सं० १६-२६ ) इति तृती-  
यानुवाकान्ते जड्धामाद्यां परिश्रिति स्वाहाकारः कार्यः ।

( २ ) नमस्तक्ष्मभ्यः ( वा० सं० १६-२७ ) इत्यादिभिः सुधन्वने च इत्य-  
न्तैः पञ्चमानुवाकान्तैः नाभिमात्रेपरिश्रितिस्वाहाकारः ।

( ३ ) नमोस्तु रुद्रेभ्यः इत्यादयो मन्त्राः प्रत्यवरोहसंज्ञकाः तेभ्यो  
मन्त्रेभ्यः प्राक् मुखमाद्यां परिश्रिति स्वाहाकारः ।

( ४ ) नमोस्तुरुद्रेभ्यः ( वा० सं० १६-६४, ६५, ६६ ) इति  
कण्डिकात्रयेण प्रतिलोमं होमः । ‘ये दिवि’ इति मुखमात्रे ‘येन्तरिक्षे’  
इति नाभिमात्रे । ‘ये पृथिव्यां’ इति जानुमात्रे ।

चित्यं परिषिञ्चत्यग्नीदक्षिणे निकक्षेऽद्रिं कृत्वा-

ऽश्मन्नूर्जमित्यद्वेराधि ॥ १ ॥

चित्यमग्निमग्नीत्परिषिञ्चेदक्षिणे निकक्षेऽद्रिं कृत्वा (१) "अश्मन्नूर्ज-  
म्" (२) इत्यनेन मन्त्रेणाद्वेरारभ्य ॥ १ ॥

अश्मंस्ते क्षुदि(३)त्यद्रौ कुम्भं कृत्वा मयि त

ऊर्गित्यादाय ॥ २ ॥

एवं क्षिरपरम् ॥ ३ ॥

परिषिञ्चति ॥ ३ ॥

तावत्प्रतिपर्येति ॥ ४ ॥

"निधायोदहरणं, त्रिविपल्ययते" (श० ब्रा० ९-१-२-६) इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

कुम्भेऽद्रिं कृत्वा दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ प्राङ् तिष्ठन्

दक्षिणास्यति (४) घं द्विष्म (५) इति ॥ ५ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ५ ॥

अभिन्ने भेत्तवै ब्रूयात् ॥ ६ ॥

यदि न मिद्यते 'भेत्तवै' ब्रूयादिति । तच्च प्रतिप्रस्थाता प्रैवे । भेदने  
तु प्रधानत्वादध्वयुः ॥ ६ ॥

अत्रैतच्चिन्नयते । किं कुम्भविषयमेतद्भेदनम्, उताद्विविषयमिति ।  
किं तावत्प्राप्तम् ? सूत्रेणैवोपक्रमः—

कुम्भे भेदनं सामर्थ्यात् ॥ ७ ॥

कुम्भविषयमेतद्भेदनम्, नाद्विविषयम् । कुत एतत् ? एवमेतद्वचनं  
समर्थं भवति— "यदि न मिद्यते भेत्तवै ब्रूयात्" (श० ब्रा० ९-१-२-१२)  
इति । अद्रौ त्वसमर्थमेव । न हि तस्य कठिनत्वाद्भेदनमाशङ्क्यते ॥ ७ ॥

( १ ) दक्षिणपक्षस्यापरसन्धिसमीपवर्तिन्यात्मभागेऽद्रिं कृत्वा अ-  
श्मानं निधाय उदकुम्भमादाय अद्वेरारभ्य सपक्षपुच्छमग्निं प्रदक्षिणं  
जलधारया समन्तादग्रीत् सिञ्चति ।

( २ ) अश्मन्नूर्जम् ॥ ( वा० सं० १७-१ )

( ३ ) सेकान्ते "अश्मंस्तेक्षुत्" ( वा० सं० १७-१ ) इत्यनेन कु-  
म्भमश्मनि निधाय पुनः "मयितऽऊर्क्" ( वा० सं० १७-१ ) इति  
मन्त्रेण कुम्भमादाय परिषिञ्चेत् ।

( ४ ) दक्षिणस्यां निरस्यति इत्यपिपाठः ।

( ५ ) यन्दिद्विष्मः ॥ ( वा० सं० १७-१ )

एवं प्राप्त आह—

अश्मनि वाऽर्थवादात् ॥ ८ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । अश्मनि चैतद्भेदनं प्रतिपत्तव्यम् । न कुम्भ-  
विषयत्वम् । कुत एतत् ? अर्थवादात्—“यदा ह्येव स भिद्यतेऽथ तद् शु-  
गृच्छति यं द्वेष्टि” ( श० ब्रा० ९-१-२-१३ ) इति । सा च शुगश्म-  
नि निहिता “तदश्मनि शुचं दधाति” इति ॥ ८ ॥

वाच्यत्वाच्च ॥ ९ ॥

अपि चाश्मन्येव वाच्यं भेदनं न कुम्भे, स ह्यश्म(१)गर्भः क्षिप्तो-  
ऽवश्यमेव भिद्यत इति ॥ ९ ॥

अनपेक्षमेत्योदङ्प्राङ् तिष्ठन्नात्मन उपरि प्रापणान्ते  
जपतीमा म[२] इति ॥ १० ॥

आत्मा चात्राग्न्यात्मोच्यते(३) ॥ १० ॥

मण्डूकावकावेतसशाखा वेणौ बद्ध्वाऽवकर्षति मन्त्र-

कृष्टवत्समुद्रस्य त्वेति प्रत्यृचम् ॥ ११ ॥

मण्डूकादीन्वेणौ बद्ध्वाऽग्निं विकर्षति मन्त्रकृष्ट(४)वत्क्रमेण “समु-  
द्रस्य त्वा”(५) इति प्रत्यृचम् ॥ ११ ॥

पक्षपुच्छानि चाभ्यात्ममग्ने पावकरोचिषेति ॥ १२ ॥

अग्न्यात्मानमाभिमुख्येन पक्षपुच्छानि कर्षति “अग्ने पावकरोचि-  
षा”(६) इति प्रत्यृचमेव ॥ १२ ॥

( १ ) ‘असमर्थः’ इ० पा० ।

( २ ) इमामे० ॥ ( वा० सं० १७-२, ३ )

( ३ ) ततः कुम्भनिरसनानन्तरं यजमानो ऽपश्यन्नेत्य दक्षिणाश्रो-  
णिसमीपे उदङ् प्राङ् इत्यैशानदिगभिमुखस्तिष्ठन् अग्रेरुपरि हस्तौ प्रल-  
म्बौ प्रसार्य प्रापणान्ते चयनप्रदेशं स्पृष्टुं यत्र शक्नोति तत्र स्पृष्ट्वा जपति  
कण्डिकाद्वयमित्यर्थः ।

( ४ ) मन्त्रकृष्टवदिति दक्षिणश्रोणेरारभ्य दक्षिणांसं यावत्, दक्षि-  
णश्रोण्यावृत्तरश्रोण्यन्तम्, उत्तरश्रोणेरुत्तरांसपर्यन्तम्, उत्तरांसादक्षि-  
णांसं च यावद् भूमिसंलग्नेन वेणुना क्रमेण चतुर्भिर्मन्त्रैः कर्षति ।

( ५ ) समुद्रस्य त्वा० ॥ ( वा० सं० १७-४, ५, ६, ७ )

( ६ ) अग्ने पावक रोचिषा० ॥ ( वा० सं० १७-८, ९, १० ) तत्र  
प्रथममन्त्रेण दक्षिणं पक्षं, द्वितीयेन पुच्छं, तृतीयेन चोत्तरं पक्षं कर्षेत् ।

अन्त्यमुत्तरम् ॥ १३ ॥

अन्त्यमुत्तरं पक्षम् ॥ १३ ॥

वेणुमुत्करे कृत्वा चित्यमालभ्य तिष्ठन्—

इत्यष्टादशाध्याये द्वितीया कण्डिका ।

हिङ्कृत्य साम गायति ॥ १ ॥

सामगानमुद्गातुः स्यात्, समाख्यानात् । अध्वर्योर्वा त्वचनसामर्थ्या-  
त् । “नान्योऽध्वर्योर्गायेत्” ( श० ब्रा० ९-१-२-४३ ) इति समाख्या-  
नमप्यध्वर्योरेव । विधानानुसारिणी हि समाख्या । विधानं चाध्वर्यव-  
वेदविहितम्—“अथैनः सामभिः परिगायति” ( श० ब्रा० ९-१-२-३२ )  
इति । एव च ‘नान्योऽध्वर्योर्गायेत्’ इत्यनुवाद एव ॥ १ ॥

पुरस्ताद्गायन्नम् ॥ २ ॥

साम गायति ॥ २ ॥

दक्षिणे पक्षे रथन्तरम् ॥ ३ ॥

उत्तरे बृहत् ॥ ४ ॥

आत्मनि वामदेव्यम् ॥ ५ ॥

पुच्छे यज्ञायज्ञियम् ॥ ६ ॥

दक्षिणे निकक्षे[१] प्रजापतिहृदयम् ॥ ७ ॥

अग्न्युक्थः शःसेत्याह ॥ ८ ॥

होतुः प्रेषणम् ॥ ८ ॥

औपवसथ्ये विसृष्टवाचि(२) पञ्चगृहीते हिरण्यशकला-

न्यास्यति पञ्च ॥ ९ ॥

“उपवसथीयेऽहन्प्रातरुदित आदित्ये वाचं विसृजते”(श० ब्रा०-९-  
२-१-१ ) इति प्रकृत्यैवं श्रुतत्वात् ॥ ९ ॥

दधि मधु घृतं पात्र्याः समासिच्य स्थात्पां वा महा-  
मुख्यां कुशमुष्टिं चोपर्युभयमादाय चित्यारोहणं नम-  
स्त इति ॥ १० ॥

( १ ) दक्षिणे निकक्षे—कक्षो दक्षिणपक्षस्यापरसन्धिः तत्समीपस्थं  
देशं निशब्द आचष्टे । तस्मिन् आत्मप्रदेशे अध्वर्युर्होतारं प्रत्याह ।

( २ ) औपवसथ्ये उपसदामन्तिमे ऽग्नीषामीयेऽहनि वाग्विसर्गे कृते ।



दध्यादीन् पात्र्यां प्रास्य महामुख्यां वा स्थाह्यां तदुपरि च कुशमु-  
ष्टिमयं गृहीत्वा चित्यमारोहेत् “नमस्ते” (१) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १० ॥

स्वयमातृणायां पञ्चगृहीतं जुहोति नाभिवद्विरण्या-  
दर्शनं च नृषदे वेडिति प्रतिमन्त्रम् ॥ ११ ॥

स्वयमातृणायां पञ्चगृहीतं जुहोति नाभिव्याघारणवत् (२) “नृषदे  
वेड्” (३) इति प्रतिमन्त्रम् । हिरण्यदर्शनं च न भवति (४) ॥ ११ ॥

समासिक्तान्कुशैः प्रोक्षति सपरिश्रितकं बाह्येन  
च ये देवा (५) इति ॥ १२ ॥

“अथैनं समुक्षति” ( शा० ब्रा० ९-१-१-११ ) इति प्रकृत्य “सर्वतः  
समुक्षत्यपि बाह्येन परिश्रित” ( शा० ब्रा० ९-२-१-१२ ) इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

प्राणदा (६) इत्यवरोहति ॥ १३ ॥

अवतरति ॥ १३ ॥

एवमारोहणावरोहणमतः ॥ १४ ॥

अत ऊर्ध्वमेवमेवाऽऽरोहणावरोहणे (७) कार्यं ॥ १४ ॥

उपसदन्ते प्रवर्ग्योत्सादनं यथोक्तमग्नौ परिष्यन्दे वा ॥ १५ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः । विकल्पेन हि श्रवणमत्र । परि समन्तादापः  
स्यन्दन्ते यत्र प्रवेशे स परिष्यन्दः ॥ १५ ॥

स्वयमातृणास्पृष्टं प्रथमम् ॥ १६ ॥

अग्निपक्षे—“स्वयमातृणया संस्पृष्टं प्रवर्ग्यमुत्सादयति” ( शा० ब्रा०  
९-२-१-२३ ) इति वचनात् ॥ १६ ॥

( १ ) नमस्ते हरसे० ( वा० सं० १८-११ ) इति मन्त्रेणाध्वर्युः, ब्रह्म-  
यजमानौ तु अग्नेर्दक्षिणत उपविशेताम् ।

( २ ) दक्षिणांसश्रोणिद्वयोत्तरांसमध्येष्वित्यर्थः ।

( ३ ) नृषदे वेड्० ॥ ( वा० सं० १७-१२ ) अस्यां कण्डिकायां  
पञ्च मन्त्रा बोध्याः ।

( ४ ) नाभिव्याघारणे हिरण्यं पश्यन् जुहोति, अत्र तु नेति भावः ।

( ५ ) ये देवा० ( वा० सं० १७-१३, १४ ) पात्र्यां सिक्तान् दधिम-  
धुघृतान् परिश्रित्सहितं सपक्षपुच्छमग्निं मध्ये बहिश्च कुशैः प्रोक्षति मन्त्र-  
द्वयेनेत्यर्थः ।

( ६ ) प्राणदा० ॥ ( वा० सं० १७-१५ ) प्रोक्षणानन्तरमग्नौ अवतर-  
त्यध्वर्युः ।

( ७ ) अतः परमस्याग्नेरारोहणमवतरणं च एवमेव सर्वैः कर्तव्यम् ।

पञ्चगृहीतं जुहोत्याग्निस्तिग्मेनेतृच्वा(१) षोडशगृहीता-  
धमनुवाकशेषेण ॥ १७ ॥

पुनः षोडशगृहीतं गृहीत्वा तदर्धमनुवाकशेषेणाष्टाभि (२)र्क-  
ग्निर्जुहोती(३)ति ॥ १७ ॥

चक्षुषः पितेत्यपरमनुवाकेन ॥ १८ ॥

अपरमर्द्धं “चक्षुषः पिता”(४)इत्यनुवाकेन अष्टाभिर्कग्निः । सर्वा-  
णि चैतानि शालाग्रौ जुहोति ॥ १८ ॥

आर्द्रौदुम्बरीघृतोषितास्तिस्त्र उदेनमित्या-  
दधाति प्रतृचम् ॥ १९ ॥

औदुम्बरीः समिधः घृते न्युक्ताः सर्वा रात्रिमुषिताः तिस्त्र “उदे-  
नम्”(५) इत्यादधाति प्रतृचम् ॥ १९ ॥

वैकृतावसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थमाह—

अग्निं प्रणयति ॥ २० ॥

तत्र विशेषमाह—

प्रेष्यत्युद्यच्छेधममुपयच्छोपयमनीः ॥ २१ ॥

अयं च प्रैषः प्रतिप्रस्थातुः । तदर्थोऽध्वर्याः ॥ २१ ॥

अग्नये प्रहिवमाणायानुब्रूह्यग्नीदेकस्फपयानूदेहि ब्रह्मन्न-  
प्रतिरथं(६) जपेति ॥ २२ ॥

च प्रेष्यति ॥ २२ ॥

( १ ) अग्निस्तिग्मेन० ( वा० सं० १७-१६ )

( २ ) यऽ इमा० ( वा० सं० १७-१७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४ )

( ३ ) शालाग्रौ इति शेषः ॥

( ४ ) चक्षुषः पिता० ॥ ( वा० सं० १७-२५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२ )

( ५ ) उदेनम्० ( वा० सं० १७-५०, ५१, ५२ ) अस्य प्रादेशमात्री-  
रित्यादिः ।

( ६ ) ‘आशुः शिशान’ (वा० सं० १७-३३) इत्यारभ्य ‘तमसा सच-  
न्ताम्’ (वा० सं० १७-४४) इत्यन्तं द्वादशर्चात्मकं ब्रह्मा ‘अप्रतिरथनामकं  
सूक्तं जप’ इति प्रेष्यति ।

त्रिरुक्तायामुद्यम्योदु(१) त्वेति(२) ॥ २३ ॥

चित्यं गच्छन्ति पञ्च दिशः(३) इति ॥ २४ ॥

त्रिरुक्तायां होत्रा प्रथमायामृचि 'उदुत्वा' इत्युद्यम्याग्निं चित्यं प्रति गच्छन्ति "पञ्च दिशः" इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २४ ॥

आग्नीध्रदेशादक्षिणं पृष्ठयासहितं पृष्ठन्यश्मान(४)मु-

पदधाति विमान(५) इति ॥ २५ ॥

अनेन मन्त्रेण(६) ॥ २५ ॥

न नित्ये ॥ २६ ॥

नित्ये सादनसुदोहसौ न भवतः । इष्टकासंस्तवात्प्राप्तयोर्निषेधः ॥ २६ ॥

निधायैन(७)मतिक्रामन्तीन्द्रं विश्वा(८)इति ॥ २७ ॥

"तं निधाय यथा न नश्येदथोपायस्ति" (शा० ब्रा० ९-२-३-१९, २०) इति वचनात् ॥ २७ ॥

इत्यष्टादशाध्याये तृतीया कण्डिका ।

क्रमध्वमग्निने(९) ति चित्यमारोहन्ति ॥ १ ॥

अतश्च 'नमस्ते' (वा० सं० १७-११) इत्ययं निवर्त्तते ॥ १ ॥

स्वयमातृणामध्यग्निं धारयन्नुक्लवत्सापयसा-  
ऽभिजुहोति कृष्णाया दोहनेन स्वयमातृणामवासिष्-  
न्नक्तोषासेति ॥ २ ॥

(१) उदुत्वा० ॥ वा० सं० १७-५३

(२) होत्रा प्रथमायामृचि त्रिः पठितायां सत्यां प्रति प्रस्थाता 'उ-  
दुत्वेति' मन्त्रेण प्रदीप्तमिध्मं शालाद्वार्यादूर्ध्वमुत्पाटयतीत्यर्थः ।

(३) पञ्च दिशोः० ॥ (वा० सं० १७-५४, ५५, ५६, ५७, ५८)

(४) पृष्ठन्यश्मानं तनुं वृत्तं पाषाणं चित्रवर्णं वा ।

(५) विमानऽ एष० ॥ (वा० सं० १७-५९, ६०)

(६) कण्डिकाद्वयात्मकेनेत्यर्थः ।

(७) एनं पृष्ठन्यश्मानं कच्चिदुगुप्ते देशे स्थापयित्वा सर्वे चयनं प्रति गच्छन्ति ।

(८) इन्द्रं विश्वश्वा० ॥ (वा० सं० १७-६१, ६२, ६३, ६४)

(९) क्रमध्वमग्नि० ॥ (वा० सं० १७-६५, ६६, ६७, ६८, ६९)

स्वयमातृणाया उपरि(१) धारयन्नग्निं कृष्णाया गोः शुक्लवत्सायाः पय-  
सा(२) दोहनेनाभिजुहोति “नकोषा(३)सा” इत्यनेन मन्त्रेण स्वयमातृ-  
णा भवसिञ्चन् । अयं जुहोति; ततश्च साध्यायधर्माः प्रवर्तन्ते जुहोतित्वा-  
न्मन्त्रवर्जम् । दोहनस्य जुह्वाकार्यापत्तिरतश्च तद्धर्मा भवन्ति । महावेदेश्च  
सम्मर्शनान्ता धर्माः कृताः; तत उत्तरपरिग्रहाद्यत्र कर्तव्यम् । शतरुद्रिये  
तु खननादि ॥ २ ॥

पैतुदारवाद्यत्रैके ॥ ३ ॥

एके प्राङ् ‘मयि गृह्णामि’ इति जपात् । तत्र ह्युक्तमाचार्येण “उत्तर-  
वेदिप्रोक्षणाया सम्भारनिवपनात्कृत्वा” (का. श्रौ. १७-३-२६) इति ।  
यद्येवमिह कस्मात्सम्भारनिर्वापः ? अग्न्यर्थत्वात् । यद्येवमिहैव स-  
म्भारनिर्वापः ॥ ३ ॥

तस्यामग्निं निदधाति सुपर्णोऽसीति वषट्कारेण ॥ ४ ॥

तस्यां स्वयमातृणायां “सुपर्णोसि”(४) इत्यनेन मन्त्रेण वषट्का-  
रान्तेनाग्निं निदधाति ॥ ४ ॥

नित्ये च ॥ ५ ॥

अत्र भवतः । इष्टकासंस्तवादग्नेः ॥ ५ ॥

समिदाधानं शमीलीवैकङ्कत्पौदुम्बर्घस्तां सवितु(५)

रिति प्रत्यृचमुत्तमा सकर्णका(६) ॥ ६ ॥

समिद्भवति ॥ ६ ॥

कर्णकाऽभावे दाधिद्रप्सा(७)क्ताः ॥ ७ ॥

कर्तव्या ॥ ७ ॥

स्वरूपाहुती जुहोत्यग्ने तमध्ये(८)ति च प्रत्यृचम् ॥ ८ ॥

पूर्णाहुतिं च सप्त त(९) इति ॥ ९ ॥

( १ ) प्रतिप्रस्थात्रा ।

( २ ) मृन्मयदोहपात्रेण ।

( ३ ) नकोषासा० ॥ ( वा० सं० १७-७०, ७१. )

( ४ ) सुपर्णोसि० ॥ ( वा० सं० १७-७२, ७३ )

( ५ ) तां सवितुः० ॥ ( वा० सं० १७-७४, ७५, ७६ )

( ६ ) कर्णको दाहस्फोटो रोगः तद्वती सकर्णका इति केचित् ।

( ७ ) घनीभूतं दाधि द्रप्स इत्युच्यते ।

( ८ ) अग्नेतम्० ॥ ( वा० सं० १७-७७, ७८ )

( ९ ) सप्त ते० ॥ ( वा० १७-७९ )

जुहोति ॥ ९ ॥

तिष्ठन्तसमिधः सर्वत्र मध्ये ॥ १० ॥

सर्वत्रग्रहणात् समिदुद्देशेन विहितत्वात्तिष्ठतिक्रिया सर्वत्र भवति । समिदाधानं ग्रहणादुत्थोर्मध्ये, “अन्तेष्वाहुतीः” (का० श्रौ० १८-४-११) इति सूत्रितत्वात् ॥ १० ॥

अन्तेष्वाहुतीरुपविश्य ॥ ११ ॥

तिष्ठतिक्रियानन्तर्यात् ‘उपविश्य’ इत्युच्यते ॥ ११ ॥

अत्र पञ्चम्याः सप्तर्चोपस्थानं सर्वोपधानात् ॥ १२ ॥

अस्मिन्नवसरे पञ्चम्याश्रितेः सप्तर्चोपस्थानं कर्तव्यम् । अत्र हि सकला पञ्चमी चितिरुपहिता भवति ॥ १२ ॥

धिष्ण्यान्वा चित्त्वोत्तमसंयोगात् ॥ १३ ॥

अथवा धिष्ण्यांश्चित्वा सप्तर्चोपस्थानं कर्तव्यम् । कुत एतत् ? धिष्ण्यानां हि पञ्चम्याश्रितेः अन्तरभावः । तस्मात्तत्रैव युक्तमुपस्थानम् ॥ १३ ॥

अभिमृशेदिच्छन्तसम्बत्सरोऽसी(१)ति ॥ १४ ॥

अग्निम् ॥ १४ ॥

एवं यथाचिति ॥ १५ ॥

सम्पर्शनं कर्तव्यम् । यन्नामा चितिस्तदभिधायकेन(२) मन्त्रेण ॥ १५ ॥

वैश्वानरमारुतां निर्वपति यथोक्तम् ॥ १६ ॥

वैश्वानरश्च मारुताश्च वैश्वानरमारुताः तान्निर्वपति । यथोक्तग्रहणाच्च वैश्वानरो यजतिः, मारुता जुहोतयः । तत्कथम् ? वैश्वानरं हि प्रकृत्याह—“तं वा एतं पुरोऽनुवाक्यवन्तं याज्यवन्तं वषट्कृते स्त्वा जुहोति” (श० ब्रा० ९. ३. १. १६) इति । यजतीनां ह्येष धर्मः । पुरोऽनुवाक्याद्याभिधानाच्च यावदुक्तं स्यात् । तथा मारुतान्प्रकृत्याह “हस्तेनैवेतरानासीनः स्वाहाकारेण” (श० ब्रा० ९. ३. १. १६) इति । जुहोतीनां ह्ययं धर्मः । कपालसंख्यायै च यथोक्तग्रहणम् । वैश्वानरस्य हि द्वादशकपालता पठ्यते मारुतानां सप्तकपालता ॥ १६ ॥

( १ ) सम्बत्सरोऽसि०” ( वा० सं० २७-४५ )

( २ ) ‘सम्बत्सरोऽसि’ इति मन्त्रस्य मध्ये “सुपर्णचिदासि” (वा० सं० २७-४५) इति पठितमस्ति तेन तत्पदं सुपर्णचितिपक्षे प्रयोज्यम् । एवमेव द्रोणचिदादिपक्षे यथाचिति ।

वैश्वानरमधिश्रित्य दक्षिणोत्तरौ मारुतौ ॥१७॥

अधिश्रयति । “अवरोकमुत्तरम्” ( का० श्रौ० १-१०-५ ) इत्य-  
स्यापवादोऽयम् ॥१७॥

पश्चाच्च संकृष्टतरौ ॥१८॥

चशब्दादक्षिणोत्तरावधिश्रयति ॥ १८ ॥

एवमपरौ ॥१९॥

द्वावधिश्रयतीति शेषः । एवंशब्देन च दक्षिणोत्तरता संकृष्टतरता  
च लभ्यते ॥ १९ ॥

पश्चादरण्येऽनूच्यम् ॥२०॥

अरण्येऽनूच्यं च पुरोडाशं पश्चादधिश्रयति ॥ २० ॥

होमासादनयोश्च ॥२१॥

चशब्दादयमेव विधिः ॥ २१ ॥

पुच्छादपरान् कुशानास्तीर्याहवनीयसहितान्वा

तत्रासादनम् ॥२२॥

कुशानास्तीर्येति प्राकृतमेव परिस्तरणमनूयते । प्रदेशविधानाय  
‘पुच्छादपरान्’ इति । कुत एतत् ? सपुच्छोऽयमाहवनीय इति । प्रक-  
तौ चाहवनीयमपरेण स्तरणं वृत्तमिहापि तथैव कर्तव्यम् । आहव-  
नीयसहितान्वेति । कुत एतत् ? आहवनीयशब्दो ह्यग्न्यभिधायक उप-  
चारवृत्त्या स्थले वर्तते । तस्मादाहवनीयसहितानेवेत्यवधार्यते । तत्रा-  
सादनं कर्तव्यम् ॥ २२ ॥

वैश्वानरेण (१) प्रचर्य सर्वहुतेन हस्तेन मारुतान् जुहो-  
त्युपविश्य वैश्वानरे वा वैश्वानरं पृथुं कृत्वा शुक्रज्योति-  
रि (२) ति प्रतिमन्त्रम् ॥२३॥

मारुतान् जुहोति । विकल्पश्चायं वैश्वानरे होमोऽश्रौवेति ॥ २३ ॥

विमुखेनारण्येऽनूच्यम् ॥२४॥

अरण्येऽनूच्यं पुरोडाशं विमुखेन जुहोति । विमुखश्चाध्येतृणां

( १ ) वैश्वानरेण द्वादशकपालेन पुरोडाशेन यागं कृत्वा उपविश्य  
हस्तेन आहवनीये मारुतान् पुरोडाशान् सर्वहुतान् जुहोति । यद्वा, प्र-  
थमकाले वैश्वानरपुरोडाशं विस्तीर्णं कृत्वा तदुपर्येव जुहोति ।

( २ ) शुक्रज्योतिः । (वा० सं० १७-८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५)

अष्टादशे चयननिरूपणाध्याये पञ्चमी कण्डिका । १६९

प्रसिद्धः “उग्रश्च भीमश्च”(१) इति ॥ २४ ॥

इन्द्रं दैवीरि(२)ति जपति ॥ २५ ॥

आगन्तुत्वादन्ते ॥ २५ ॥

इमं स्तनमि(३)ति वाचयति वा ॥ २६ ॥

जपति वेति विकल्पः । वैश्वानरमारुतानामेकतन्त्रम् । तत्र च यः साधारणपदार्थः स मन्त्रवान्कर्तव्यः । मारुतानां हि पदार्थमात्रेण प्रयोजनम् । समन्त्रकोऽपि पदार्थः पदार्थ एवेति ॥ २६ ॥

इत्यष्टादशाध्याये चतुर्थी कण्डिका ।

वसोर्धारां जुहोत्यादुम्बर्या पञ्चगृहीतः सन्ततं यज-  
मानोरण्येऽनुच्येऽग्निप्राप्ते वाजश्चम इत्यष्टानुवाकेन ॥१॥

‘वसोर्धारा’ इति कर्मनामधेयम् । तच्च समुदायस्य । एवं हि श्रयते “षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येषा वसोर्धाराऽथ षडथ पञ्चत्रिः शत(४)” ( श० ब्रा० ९-३-३-१८ ) इति । अत्र च यदन्तरितं तस्यावृत्तिर्भवति । औदुम्बर्या स्मृत्वा पञ्चगृहीतमाज्यं जुहोति अग्नौ प्राप्ते “वाजश्चमे” (५) इत्यष्टानुवाकेन । सन्ततमिति च द्रव्यसन्ततं मन्त्रसन्ततं

( १ ) उग्रश्च० ॥ ( वा० सं० ३२-७ )

( २ ) इन्द्रन्दैवीः० ॥ वा० सं० १७-८६ )

( ३ ) इमं स्तनम्० ॥ ( वा० सं० १७-८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९ )

( ४ ) अनया श्रुत्या एकाधिकशतचतुष्टयसंख्या वसोर्धाराहुतीनां गम्यते । ताश्च यथा-‘वाजश्च मे’ इत्यारभ्य ‘वेद्स्वाहा’ इत्यन्तमेकोनत्रिंशत्कण्डिका अष्टानुवाकेषु वर्तन्ते । तत्र आद्यासु एकविंशतिकण्डिकासु चतुर्थीपञ्चदश वर्जितासु प्रतिकण्डिकं त्रयोदश यजूंषि, चतुर्थ्यां पञ्चदश, पञ्चदश्याञ्च नवेति । ततः द्वादश, षट्, त्रयस्त्रिंशत्, त्रयोविंशतिः, एकादश, नव, चतुर्दश, एकविंशतिरिति क्रमेण द्वाविंशतिकण्डिकामारभ्य एकोनत्रिंशत्कण्डिकापर्यन्तं यजूंषि वर्तन्ते । सर्वाणि मिलित्वा एकाधिका चतुःशती संख्या सम्पद्यते । प्रत्येकं यजुषो मन्त्रत्वं बोद्धव्यम् ।

( ५ ) ‘वाजश्च मे’ ( वा० सं० १८-१ ) इत्यादि, ‘वेद्स्वाहा’ ( वा० सं० १८-२९ ) इत्यन्तेनैकोनत्रिंशत्कण्डिकात्मकेनेत्यर्थः ।

च । अत्र च श्रूयते—“अष्टासु कल्पयति दशसु कल्पयति” ( श० ब्रा० ९-३-२-८ ) इत्येवमादिना वाक्यपरिसमाप्तिः । प्रतिवाक्यं च स्वाहाकारकरणम् । अत्र च देवतापदान्तराये पञ्चगृहीतमेव च सकलवाक्येन होतव्यं न ह्यन्यथैतद्वद्वृत्तिमिति ॥ १ ॥

**हुत्वा सुक्प्रासनम् ॥ २ ॥**

तच्चाग्नौ । एवं हि श्रूयते—“अत्र तां रुक्ममनुप्रास्यति यदत्राज्यलिप्तं तन्नेद्व्यहर्दिग्निरसत्” ( श० ब्रा० ९-३-३-१४ ) इति ॥ २ ॥

**अग्नये स्वाहे(१)ति षट् पार्थानि जुहोति ॥ ३ ॥**

तानि च राजसूयिकानि, तत्राग्नात् । इह च श्रूयते—“स वै राजसूयस्य पूर्वाणि जुहोति” ( श० ब्रा० ९-३-४-८ ॥ इति ॥ ३ ॥

**वाजप्रसवीयानि वप्रावत्सम्भृत्य चमसवत्स्ववेण वाजपेयिकानि वाजस्येममिति ॥ ४ ॥**

‘वाजप्रसवीयानि’ इति नामधेयं, विज्यर्धवादमन्त्रत्वासम्भवात् समुदायनामधेयश्चैतत् । सप्त ह्येतानि कर्माणि वाजपेयिकानि । प्रयोजनमन्यतमाऽप्राये तस्यैवावृत्तिः । तानि च वप्रावत्सम्भृत्य चमसवत्स्ववेण वप्राशब्देनाग्निश्वेदकेदारामिधानम् । तद्वदत्रापि सम्भृत्य चमसवत् चतुःस्रक्त्विना षडुम्बरेण स्ववेण वाजपेयिकानि “वाजस्येमम्” (२) इति प्रतिमन्त्रं जुहोति । वाजपेयिकग्रहणाच्च अण्यसी प्रक्षिप्येते । एवं हि तत्राचार्येणामिहितम्—“औदुम्बरे पात्रेऽप आसिच्य पयश्च सप्तदशान्यावपति यावस्मृति वा” ( का० श्रौ०, १४-४-३४, ३५, ३६ ) इति । एवं च सति सप्त षड्वर्गाः सप्त चतुर्मुष्टिकान्युदादेयान्यापञ्चेति ॥ ४ ॥

**आग्निकानि च वाजस्य न्विति ॥ ५ ॥**

आग्निकानि च वाजप्रसवीयानि “वाजस्य(३) नु” इति प्रतिमन्त्रं जुहोति । आग्निकेष्वपि सप्तैव सर्वोपधस्य चतुर्मुष्टिकानि ॥ ५ ॥

**रूवं प्रास्य परिश्रित्सृक्कृष्णाजिनमास्तीर्य**

**पुच्छादुत्तरं शेषेऽपः कृत्वा ॥ ६ ॥**

‘अभिषिञ्चति’ इति सूत्रशेषः । रूवमग्नौ प्रास्य तदन्ते परिश्रित्संलग्नं पुच्छादुत्तरतः कृष्णाजिनमास्तीर्य हुतशेषेऽपः कृत्वा ॥ ६ ॥

( १ ) अग्नये स्वाहा० ( वा० सं० १०-५ ) ।

( २ ) वाजस्येमम्० ( वा० सं० ९-२३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३० ) ।

( ३ ) वाजस्य नु० ( वा० सं० १८-३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६ ) ।



कुत एतत्?—

आभिषेकसामर्थ्यात् ॥ ७ ॥

अन्यथाऽभिषेक एव न भवति(१) ॥ ७ ॥

क्षीरोदके वा(२) वाजपेयिकानीति श्रुतेः ॥ ८ ॥

वा नैवापामासेकः येन क्षीरोदके वाजपेयिकशेषे विद्यते एव । अतश्चाभिषेकोऽपि सम्भवत्येव ॥ ८ ॥

तत्राभिषिच्यते ब्रह्मवर्चसकामश्चित्यन्वारब्धो देवस्य त्वेति ॥ ९ ॥

तत्र कृष्णाजिनेऽभिषिच्यते यजमानश्चित्यन्वारब्धो “देवस्य त्वा(३) इत्यनेन मन्त्रेण । ब्रह्मवर्चसकामस्य च कृष्णाजिनेऽभिषेकः, “कृष्णाजिने ब्रह्मवर्चसकामम्” (श० वा० ९-३-४-१४) इति वचनात् ॥ ९ ॥

तिष्ठन्बुभृषुः ॥ १० ॥

भूतिमिच्छंस्तिष्ठन्नाभिषिच्यते ॥ १० ॥

भूत उपविष्टः ॥ ११ ॥

प्राप्तभूति(४)रुपविष्टोऽभिषिच्यते ॥ ११ ॥

वस्तचर्मणि पुष्टिच्छुः ॥ १२ ॥

पुष्टिमिच्छन्वस्तचर्मण्य(५)भिषिच्यते ॥ १२ ॥

उभयेच्छुरुभयोः ॥ १३ ॥

(१) अभिषेकस्य द्रवद्रव्यसाध्यत्वात्केवलेन सर्वौषधशेषेण तदसम्भवात्सामर्थ्याच्छेषेऽपामासेकं कृत्वा सोदकेन शेषेणाभिषेकः कर्तव्य इति पूर्वः पक्षः ।

(२) अथ सिद्धान्तः—वाशब्दः पूर्वपक्षतिरासार्थः नैव शेषेऽपामासेकः कार्य इति । यतः शेषमध्ये क्षीरोदके विद्यते । कुतः ? “वाजपेयिकानि” इति श्रुतेः । अत्र वाजपेयिकानि वाजप्रसवीयानि, जुहोतीति श्रवणात् । तत्र च नामधेयात्क्षीरोदके स्त एवेति सांप्रदायिकाः । “औदुम्बरे पात्रेऽप आसिच्य पयश्च” (का० श्रौ० १४-४-३४) इत्युक्तेरिति महीधरः ।

(३) देवस्य त्वा० ( वा० सं १८-३७ ) ।

(४) प्राप्तभूतिः ग्रामादिस्वामी ।

(५) वस्तो महाजस्तस्य चर्मणि ।

यो नाम पुष्टिब्रह्मवर्चस उभेऽपीच्छति स उभयोश्चर्मणोर्व्यवस्थितोऽभिषिच्यते ॥ १३ ॥

एके दक्षिणतश्चित्ये वा ॥ १४ ॥

स्थितमभिषिञ्चति, “तु हैके दक्षिणतोऽग्नेरभिषिञ्चन्ति” (श० ब्रा० ९-३-४-११) “आहवनीय उ हैकेऽभिषिञ्चन्ति” (श० ब्रा० ९-३-४-१२) इति च श्रुतेः ॥ १४ ॥

प्रास्य चमसमिन्द्राय स्वाहेति षड् जुहोति प्रतिमन्त्रम् ॥ १५ ॥

अग्नौ प्रास्य चमसम् “इन्द्राय स्वाहा” (१) इति षट् पार्यानि जुहोति । एतान्यपि राजसूयिकानि । ततश्च पूर्वपार्याज्यसंस्कारोऽत्रापि भवति ॥ १५ ॥

द्वादशगृहीतं विग्राहं जुहोत्यृताषाडिति प्रतिस्वाहाकारः

राष्ट्रभृतो वाट्कारान्तः पूर्वः पूर्वो मन्त्रः ॥ १६ ॥

द्वादशगृहीतमाज्यं विगृह्य जुहोति “ऋताषाड्” इति प्रतिस्वाहाकारं राष्ट्रभृतसंज्ञकान्होमान् । तत्र च वाट्कारान्तः पूर्वः पूर्वो मन्त्रो भवति । उत्तरस्तु स्वाहाकारान्तः । एवं ह्यत्र ध्रूयते “मिथुनानि जुहोति” (श० ब्रा० ९-४-१-५) “गन्धर्वाप्सरोऽभ्यो जुहोति” (श० ब्रा० ९-४-१-४) “पुंसे पूर्वस्मै जुहोत्यथ स्त्रीभ्यः, एकस्माऽव पुंसे जुहोति, बह्वीभ्य इव स्त्रीभ्य, उभारभ्यां षष्कारेण च स्वाहाकारेण च पुंसे जुहोति, स्वाहाकारेणैव स्त्रीभ्यः” (श० ब्रा० ९-४-१-६) इति । एवं श्रवणे सति समागतायपरिपाठिते मन्त्रे विमानः कर्त्तव्यः—यानि पुल्लिङ्गानि पदानि तान्येकवाक्यतामुपनेयानि । एवं स्त्रीलिङ्गान्तान्यपि । “ऋताषाड्द्रुतधामाग्निर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म शत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्” इति पूर्वो मन्त्रः । “तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहा” इत्युत्तरः । अत्र च “तस्यौषधयः” इति सापेक्षत्वाद्ऋताषाड्द्रुतधामाग्निर्गन्धर्व इत्यनुवर्तते (२) ॥ १६ ॥

( १ ) इन्द्राय स्वाहा० ( वा०सं० १०-५ ) ।

( २ ) तथैवैवं द्वादश मन्त्रा विभक्ता भवन्ति—ऋताषाड्द्रुतधामाऽग्निर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म शत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ।

ऋताषाड्द्रुतधामाऽग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरसोमुदा नाम ताभ्यः स्वाहा (३८)

ऋसृहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म शत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ।

पञ्चगृहीतं च रथशिरस्यध्यध्याहवनीयं ध्रियमाणे प-

ञ्चकृत्वः स नो भुवनस्येति ॥ १७ ॥

पञ्चगृहीतमाज्यं चशब्दाज्जुहोति । रथशिरस्यध्यध्याहवनीयं ध्रि-  
यमाणे पञ्चकृत्वः “स नो भुवनस्य” (१) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १७ ॥

अत्र विशेषमाह—

प्रदाक्षिणं रथनीडपरिहारः (२) ॥ १८ ॥

कर्तव्यः ॥ १८ ॥

पुरुषाहुतिवद्वा ॥ १९ ॥

वेति विकल्पः ॥ १९ ॥

ॐ संहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्व्वस्तस्य मरीचयोऽप्सरसऽआ-  
युवो नाम ताभ्यः स्वाहा (३९)

ॐ सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व्वः स नऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पातु  
तस्मै स्वाहा वाद् ।

ॐ सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकु-  
रयो नाम ताभ्यः स्वाहा (४०)

ॐ इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्व्वः स नऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पातु  
तस्मै स्वाहा वाद् ।

ॐ इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्व्वस्तस्यापोऽप्सरसऽऊर्जो नाम  
ताभ्यः स्वाहा (४१)

ॐ भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्व्वः स नऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वा-  
हा वाद् ।

ॐ भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्व्वस्तस्य दक्षिणाऽअप्सरसस्तावा नाम  
ताभ्यः स्वाहा (४२)

ॐ प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्व्वः स नऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पातु  
तस्मै स्वाहा वाद् ।

ॐ प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्व्वस्तस्यऽऋक्सामान्यप्सरसऽ-  
पृथो नाम ताभ्यः स्वाहा ( वा० सं० १८-४३ )

( १ ) स नो भुवनस्य ( वा० सं० १८-४४ ) इत्यनेन पञ्चधाऽऽवृत्तेन  
मन्त्रेण आहवनीयोपरि प्रतिप्रस्थात्रादिना धार्यमाणे रथशिरसि पूर्वसंस्कृ-  
ते पञ्चगृहीतमाज्यं पञ्चधा विभज्य पञ्चकृत्वो जुहोति इति तदर्थः ।

( २ ) प्रतिहोमं प्रदक्षिणं रथनीडस्य परिहारः कर्तव्यः । सर्वासु  
दिक्षु परिहारं परिहृत्य-परिहृत्य परिणीयेत्यर्थः ।

पक्षद्वयेऽपि—

अध्वर्युरभिमुखो रथशिरः(१) ॥ २० ॥

जुहोति ॥ २० ॥

इत्यष्टादशाध्याये पञ्चमी कण्डिका ।

वातहोमान् जुहोत्यञ्जलिनाहृत्य पुरस्ताद्बहिर्वेदेरधो दक्षिणस्यां धुर्युत्तरत उत्तरस्यां दक्षिणतो दक्षिणा-

प्रष्टेः समुद्रोऽसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ १ ॥

वातहोमान् जुहोति अञ्जलिना आहृत्य पुरस्ताद्बहिर्वेदेः अधो दक्षिणस्यां धुरि । एवमेवोत्तरत आहृत्योत्तरस्यां धुरि । दक्षिणतः पश्चात् आहृत्यान्यं दक्षिणा(३)प्रष्टेरेवमेव । “समुद्रो(४)ऽसि” इति मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १ ॥

योक्त्रपारिहरणं च सर्वत्र ॥ २ ॥

चशब्दाद्धोमसमनन्तरमेव(५) ॥ २ ॥

प्रगृह्याध्वर्योरावसथहरणम् ॥ ३ ॥

रथस्य कर्तव्यम् ॥ ३ ॥

दक्षिणाकालेऽध्वर्षवे ददाति ॥ ४ ॥

रथम् ॥ ४ ॥

अश्वांश्च ॥ ५ ॥

ददाति ॥ ५ ॥

नव जुहोति यास्ते(६) इति प्रतिमन्त्रम् ॥ ६ ॥

( १ ) रथशिर इति द्वितीयैकवचनम् ।

( २ ) इदमधिकं क्वचित् ।

( ३ ) युगमध्याध इत्यर्थः ।

( ४ ) समुद्रोऽसि० ( वा० सं० १८-४५ ) ।

( ५ ) सर्वत्र त्रिष्वपि होमेषु योक्त्रेण तस्य तस्य हुतस्य वातस्याश्वस्थानीयस्य योजनं करोतीत्यर्थः ।

( ६ ) यास्ते० ( वा० सं० १८-४६, ४७, ४८, ४९, ५० ) अत्र यास्ते-ऽअग्ने, या वो देवाः, रुच ऋः, तस्वा यामि एतेचत्वारः, पञ्चाशत्कण्डिकायां च स्वाहास्ताः पञ्चेति नव मन्त्रा बोद्धव्याः ।

आहुतीः ॥ ६ ॥

जानन्ब्राह्मणोक्ता जुहुयाद्वा ॥ ७ ॥

“यां कां च ब्राह्मणवतीमाहुतिं विद्यात्तामेतस्मिन्काले जुहुयात्”  
( श० ब्रा० ९-४-२-२७ ) इति श्रुतेः । तामेव प्रकृत्याह-“न जुहुयात्ते-  
दतिरेचयानि” ( श० ब्रा० ९-४-२-२८ ) इति । विहितप्रतिषेधाद्वि-  
कल्पः ॥ ७ ॥

हविर्धानप्रक्षालनाद्याग्नीध्रालम्भनात्कृत्वा धिष्ण्यांश्चि-  
नोत्यष्टेष्टकाँल्लोकम्पृणाभिश्चतुःसर्त्कीस्तिरश्चो न्युप्य  
न्युप्य ॥ ८ ॥

वैकृतावसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थमाह-हविर्धानप्रक्षालनाद्याग्नीध्राल-  
म्भनात्प्राकृतं कर्म कृत्वा धिष्ण्यांश्चिनोत्यष्टेष्टकान् । ‘लोकम्पृणाभिः’  
इति तद्धर्मप्रवृत्त्यर्थम् । चतुःसर्त्कीन्, तिरश्च इति-तिर्यक्प्रस्तारान् नोप-  
रिस्थलिकया चयनम् । न्युप्य न्युप्येति “यं यमेवाध्वरधिष्ण्यं निर्वप-  
ति तं तं चिनोति” ( श० ब्रा० ९-४-३-५ ) इति वचनात् ॥ ८ ॥

पृश्न्यश्मा चाग्नीध्रीये ॥ ९ ॥

उपधेयः ॥ ९ ॥

सकृन्मन्त्रवचनम् ॥ १० ॥

होत्रीये त्रिरेकविंशत्या ॥ ११ ॥

होतृधिष्ण्ये त्रिर्मन्त्रवचनम् (१) । एकविंशतिभिरिष्टकामिश्चयनम् ॥ ११ ॥

ब्राह्मणाच्छृङ्गे द्विरेकादशसु षण्मार्जालीये ॥ १२ ॥

शेषा अष्टेष्टकाः ॥ १३ ॥

यावदिष्टकं परिश्रितः परिनिधाय (२) ॥ १४ ॥

“तेषां वै यावत्स एव यजुस्मत्यस्तावत्यः परिश्रितः” ( श० ब्रा०  
९-४-३-९ ) इति वचनात् । परिनिधानं परिश्रितां श्रूयते न निखननम् ।  
“स वै पय्येव निदधाति” ( श० ब्रा० ९-४-३-२ ) ॥ १४ ॥

पुरीषं च तूष्णीम् ॥ १५ ॥

पुरीषनिर्वापे मन्त्रो माभूदिति ‘तूष्णीम्’ इत्युक्तम् ॥ १५ ॥

( १ ) लोकम्पृण० (वा० सं० १५-५९) इति मन्त्रस्य त्रिः पठनम् ।

( २ ) यस्मिन्धिष्ण्ये यावत्स इष्टका उपहिताः तस्मिन् तावतीः  
परिश्रित उपदधाति परितो भूमावेव स्थापयति ।

प्राकृतानुवृत्त्यर्थमाह—

अनुदेशाद्या पुरोडाशस्विष्टकृतोऽभिषेचनीयवत् ॥ १६ ॥

कर्म भवति(१) । 'एष वोऽमी राजा' इत्यस्य वचनसामर्थ्यात् विलिङ्गस्यापि प्रयोगो भवति । "अथैनं पूर्वाभिषेकेणाभिमृशति" ( श० ब्रा० ९-४-३-१६ ) इति प्रकृत्याह "एष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा" ( श० ब्रा० ९-४-३-१६ ) इति ॥ १६ ॥

अग्नियोजनम्प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन्परिधीनालम्भ्य

यथापूर्वमग्निं (२)युनज्मीति प्रत्यृचम् ॥ १७ ॥

प्रातर्विमोचनम् । प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन्नग्नियोजनं करोति यथासूत्रितम् ॥ १७ ॥

आग्निमारुतस्तोत्रपुरस्ताद्विमोचनं परिधिषंध्योर्दिवो

सूर्ध्वेति प्रत्यृचम् ॥ १८ ॥

आग्निमारुतस्तोत्रस्य पुरस्तादग्निमोचनं परिधिषंध्यालम्भनं कृत्वा "दिवो सूर्ध्वो"(३) इति प्रत्यृचम् ॥ १८ ॥

प्रायणीयेऽतिरात्रे युक्तोदयनीये विमोकमेके ॥ १९ ॥

एके अहरहयुञ्जन्ति च विमुञ्जन्ति च ॥ १९ ॥

अध्वरसमिष्टयजुरन्त इष्टो (४)यज्ञ इति प्रत्यृचमपरे ॥ २० ॥

समिष्टयजुषी जुहोति ॥ २० ॥

पशुपुरोडाशमन्वनृबन्ध्यस्य देविकाहवींषि निर्वपति  
यजप्रैषाणि ॥ २१ ॥

अनृबन्ध्यस्य पशुपुरोडाशमनु देविकाहविषां निर्वपः क्रियते । यजप्रैषाणि ॥ २१ ॥

तानिदानीमाह—

अनुमतिराकासिनीवालीकुहूभ्यश्चरवो धात्रा

द्वादशकपालः सर्वहुतः ॥ २२ ॥

( १ ) अनुदेशादि "सदोद्वारं पूर्वेण" ( का० श्रौ० ८-६-२१ ) इति एतस्मादारभ्य आपुरोडाशस्विष्टकृतः अभिषेचनीयवत् इति राजसूया-स्तर्गताभिषेचनीयसोमस्येव कर्म भवति ।

( २ ) अग्निं युनज्मि० ॥ ( वा० सं० १८-५१, ५२, ५३ )

( ३ ) दिवो सूर्ध्वोऽसि० ॥ ( वा० सं० १८-५४, ५५ )

( ४ ) इष्टो यज्ञा० ( वा० सं० १८-५६, ५७ )

कर्तव्यः ॥ २२ ॥

हृदयशूलान्ते स्फुवाहुतीर्जुहोति यदाकूतादिति  
प्रत्युचमष्टौ ॥ २३ ॥

अनूबन्ध्याहृदयशूलान्ते “यदाकूतात्” (१) इति प्रत्युचमष्टौ स्फुवा-  
हुतीर्जुहोति ॥ २३ ॥

चित्रोसीति चित्यनाम कृत्वोपतिष्ठते ये अग्नय (२) इति ॥ २४ ॥  
तमेव चित्यम् ॥ २४ ॥

पयस्या मैत्रावरुणी तूपरमिथुनदक्षिणोदवसानीयान्ते ॥ २५ ॥  
उदवसानीयान्तग्रहणं मा भूदुपस्थानान्ते । पयस्यायाश्च तूपरै-  
ल्लामौ मिथुनोहौ दक्षिणा ॥ २५ ॥

वर्षत्यसरणमतः ॥ २६ ॥

“अग्निचिद्वर्षति न धावेत्” इति वचनात् ॥ २६ ॥

पक्ष्यभोजनम् ॥ २७ ॥

“न वयसोऽग्नि (३) चिदश्नीयात्” (श०ब्रा० १०-१-४-१३) इति ॥ २७ ॥

सवर्णोपायी ॥ २८ ॥

सवर्णशब्देन द्विजात्यभिधानम् । ततश्च शूद्रानिवृत्तिः । एवं ह्याम-  
नन्ति । “अग्निं चित्वा” प्रथमं चित्वा “न रामामुपेयात्” इति । रामा  
च शूद्रा । सा हि “रमणायोपेयते न धर्माय” (निरु० १२-१३) इति ॥ २८ ॥

द्वितीये स्वामेव ॥ २९ ॥

द्वितीयेऽग्निचयने विनिवृत्ते स्वामेवोपेयात् “क्षत्रियां वैश्यां च”  
इति । एवमपि हि श्रूयते इति ॥ २९ ॥

तृतीये न कां चन ॥ ३० ॥

तृतीयेऽग्निचयने विनिवृत्ते न काञ्चनोपेयात् ब्रह्मचार्यैव भवति ॥ ३० ॥

यावज्जीवं व्रतान्यविशेषात् ॥ ३१ ॥

“अग्निचिद्वर्षति न धावेत्” इत्येवमादीनि भवेयुः । कुत एतत् ? अवि-  
शेषात् । न ह्यत्र कालविशेषः श्रूयते । एतावन्तं कालमेतानि व्रतानीति ३१ ॥  
एवम् स्थित आह—

सम्बत्सरं वा कालस्यानवस्थितत्वात् ॥ ३२ ॥

संवत्सरं वा यावदेतानि व्रतानि भवेयुः । कुत एतत् ? कालस्या-  
नवस्थितत्वात् । न हि कालो व्यवस्थितः । शास्त्रे व्यवस्थितेन च

। (१) यदाकूतात् ॥ (वा०सं० १८-६८, ६९, ७०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५)

(२) ऐ०अग्नयः (वा०सं० १८-६७) (३) दक्षिणो मांसमग्निचिद्वत्

भावितव्यम् ॥ ३२ ॥

तद्व्रतश्रुतेश्च ॥ ३३ ॥

अपि च तद्व्रतश्रुतिर्भवति “संवत्सरसम्मिता वै व्रतचर्या” ( श० ब्रा० ५-५-३-२ ) इति । तदेतत्पक्षद्वयं प्रदर्शितमाचार्येण । अत्र यः श्रेयस्करतरः पक्षः स एवाभ्युपेयः । कोऽसौ ? “यावज्जीवं व्रतान्येता-  
नि” इति । कुत एतत् ? अग्निचित्संयोगात् । अग्नि चितवान् यः सोऽग्नि-  
चिदुच्यते । यावज्जीवं चासावग्निचित् । अतो व्रतान्यपि तावदेवेति ।  
आचार्यस्याप्ययमभिप्रायः । यत विश्वजिद्याजिनः संवत्सरसम्मितां  
व्रतचर्यामाह—“संवत्सरं न याचेत्” ( का० श्रौ० २२-१-३२ ) इति ।  
यत्पुनरुक्तं “संवत्सरसम्मिता वै व्रतचर्या” इति, उक्तविधिशेषत्वात्तद्वि-  
षयमेव तदिति ॥ ३३ ॥

चित्पाशक्तौ पुनः सोमेज्यायां स्वयमातृण्णाविश्व-

ज्योतिर्ऋतव्यानामन्यतमाः ॥ ३४ ॥

उपधेयाः । “स्ववत्यु ह्रैषाऽग्निचित् आहुतिः सोमाहुतिर्यामनि-  
ष्टके जुहोति” ( श० ब्रा० ९-५-१-५७ ) इति प्रकृत्यैवमेव श्रुतत्वात् ।  
“स स्वयमातृण्णा एवोपदधीत” “तथा ऋतव्या एवोपदधीत” “वि-  
श्वज्योतिष एवोपदधीत” ( श० ब्रा० ९-५-१-५८, ५९, ६० ) ॥ ३४ ॥

पुनश्चितिम् ॥ ३५ ॥

“पुनश्चितिमेवोपदधीत” ( श० ब्रा० ९-५-१-६१ ) इति च ॥ ३५ ॥

अचयनं वा(?) ॥ ३६ ॥

कुत एतत्?—

चित्पस्याहवनीयाभिसम्पत्तेः(?) ॥ ३७ ॥

आहवनीय एव चित्याभिसम्पत्तिश्रवणात् । “यो वावचितेऽग्नि-  
र्निधीयते तामेवेष्टकामेष सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते” ( श० ब्रा० ९-५-१-  
६१ ) इति ॥ ३७ ॥

इत्यष्टादशाध्याये षष्ठी कण्डिका ।

इति श्रीकौषाध्यायकृतौ कात्यायनसूत्रभाष्ये

अष्टादशोऽध्यायः ।

(१) स्वयमातृण्णादीनां अचयनमेव भवति ।

(२) एकवारं चित्यस्योपरि निधानेनैवाहवनीयाग्नेः सर्वादा  
चित्यात्मकता सम्पन्ना ।



## एकोनविंशोऽध्यायः ।

आचार्येणाग्निरनुविहितः । इदानीमवसरप्राप्तं सौत्रामण्यानुविधानं क्रियते ।

ब्राह्मणयज्ञः सौत्रामण्यादिकामस्य ॥ १ ॥

“तस्मादेष ब्राह्मणयज्ञ एव यत्सौत्रामणी” (श० ब्रा० १२-२-१-१) इति वचनात् । ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोर्निवृत्त्यर्थम् । सा च ऋद्धिकामस्य भवति, शास्त्रान्तरात् ।

ननु तयोरपि निधनविशेषविधानमस्ति—“सञ्जित्यै विजित्यै सत्यजित्यै जित्यै” इति क्षत्रियस्य, “सम्पुष्ट्यै विपुष्ट्यै सत्यपुष्ट्यैपुष्ट्यै” इति वैश्यस्य । उच्यते, क्षत्रियवैश्ययोर्विशेषश्रवणमग्न्यङ्गसौत्रामणीविषयम् । कुत एतत् ? अग्नौ हि तयोरपि प्राप्तिरस्ति । तस्माद् ऋद्धिकामस्य ब्राह्मणस्यैव, नेतरयोर्वर्णयोरेति । ‘सौत्रामणी’ इति कर्मनामधेयम् । तच्छेष्टिपशुसमुदायस्य, सन्निधानात् लिङ्गाच्च । “उभयं वै सौत्रामणीष्टिश्च पशुबन्धश्च” (श० ब्रा० १२-३-२-१२) इति । तथा च आचार्यप्रस्थानम्—‘सौत्रामण्यामिष्टिपशवो भिन्नतन्त्राः कालभेदात्’ इति । एवं प्राप्ते उच्यते—त्रिपशोर्वा नामधेयम् । कुत एतत् ? लिङ्गादेव । “आत्मा वै यज्ञस्य सौत्रामणी बाहू ऐन्द्रश्च वयोधश्च” (श० ब्रा० १२-२-३-१६) इत्यैन्द्रवायोधसव्यतिरिक्ते वस्तुनि सौत्रामणीशब्दमाह । तथा—“तद्यदेतः सौत्रामणिकं यूपमेतौ यूपावभितो भवतः” (श० ब्रा० १२-२-३-१६) इति सौत्रामणीशब्दं त्रिपशावेवाह । यच्चोक्तम् “उभयं वै सौत्रामणीष्टिश्च पशुबन्धश्च” इति, तदितरेषामङ्गत्वेऽपि सम्भवत्येव । यद्वा पथोग्रहसुराग्रहसम्बन्धेनोभयरूपा सौत्रामणीति । आचार्यप्रस्थानन्तु प्रकरणोपलक्षणार्थम् । प्रयोजनं त्रिपशोरेवान्तराये प्रयोक्तृत्वमिति ॥ १ ॥

अग्निचित्सोमयाजिसोमातिपुतसोमवामिनाम् ॥ २ ॥

एभिश्च निमित्तैः सौत्रामणी भवति । तत्र ‘अग्निचित्सोमयाजि’ इति ग्रहणम् अग्निमतः सोमस्याङ्गं यथा स्यादिति । स हि फलवान्, त्रिष्फलोऽग्निरिति । एवं च सत्यग्निमतसोमयागान्ते सौत्रामणी भवति । ननु च “अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत” इति वचनसामर्थ्यात् चयनसमनन्तरमेव प्राप्नोति । नेत्युच्यते ‘अग्निं चित्वा’ इत्यत्राग्नेः प्राप्तिः ।

ध्वेनोपादानम् “अग्निं चित्वा” इति चयनेन तत्कार्यमभिनिर्वर्त्येतदुक्तं भवति । किं च तत्कार्यं ? तत्र स्थितेनाग्निना सोमयागाभिनिर्वृत्तिः । तस्मादग्निमतः सोमस्याङ्गमिति । तदुक्तमाचार्येण “अग्निचित्सोमयाजि” इति ।

ननु च ‘मित्रे जुहोति’ ‘स्कन्ने जुहोति’ इति यथाऽत्र निमित्तकालता नैमित्तिकस्य, एवमिहापि चयनाभिनिर्वृत्तिकालता किञ्च भवति ? विषमोऽयमुपन्यासः, यत्र हि निमित्तं स्वतन्त्र(१)मेव भवति तत्र निमित्तकालता नैमित्तिकस्य युक्ता । तदुक्तमाचार्येण “कालो वा प्रत्यायात्” (का० श्रौ० २५-१-३) इति । इह पुनरग्नेः सोमाङ्गतया विधानसामर्थ्यात् अग्निकार्याभिनिर्वृत्त्युत्तरकालतैव युक्तरूपेति ‘अग्निचित्वा’ इत्यस्यार्थः । तस्मादग्निमता यः सोमेनेष्ट्वांस्तस्यैव सौत्रामणी ।

ननु चानग्निमतोऽपि सोमस्याङ्गत्वेन सौत्रामणी श्रूयते—“सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेत” (श० ब्रा० १२-८-२-२) इति । नैतदेवम्, ‘अग्निञ्चित्वा’ इत्यस्य वाक्यस्याग्निप्रकरणे श्रुतत्वात्तदङ्गता युक्ता । यस्य प्रकरणं तस्यान्यद्विधीयमानं तदङ्गमेव भवतीति न्याय्यम् । “सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेत” इति सौत्रामणीप्रकरणे पाठः । तेन प्रत्युत विपरीतवृत्त्या सोमस्यैव सौत्रामण्यङ्गता भवति, न सौत्रामण्याः सोमाङ्गता । यथा “वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत” इति वाजपेयं प्रकृत्य विधानात् वाजपेयाङ्गता बृहस्पतिसवस्य ।

तस्मान्नानग्निमति सोमे सौत्रामणी । “सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेत” इति किमर्थस्तर्हि पाठः ? अग्निमत्सोमस्यानुवादोयमित्यदोषः ।

यद्वा ‘अग्निञ्चित्वा’ इत्यस्यैव शेषोऽयम् । अग्निमता(२) ‘सोमेनेष्ट्वा’ इत्येतदुक्तं भवति ।

ननु च क्रमार्थमेतद्वाक्यं कस्मान्न भवति ? यथा “दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वाऽन्येन यजेत” इति, एवं “सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेत” इति ? नैतदेवम्—अङ्गत्वप्रतिपादनस्वरूपो ह्यर्थवादोऽत्र भवति । “सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेत” इत्युक्त्वा आह “यथा धेनुर्दुग्धा पुनराप्यायेतैव हेन पुनराप्यायेत” इति । तस्मादग्निमत्सोमाङ्गमेवेति । सोमातिपूतसोमवामिन्नोश्च सौत्रामणी भवति, शाखान्तरश्रवणात् । (३) सोमातिपूतः

(१) ‘स्वयमेव’ इ० पा० ।

(२) ‘अग्निचित्वा’ इ० पा० ।

(३) मुखेतरच्छिद्रेण सोमवामी सोमातिपूतः, मुखेन च तद्वामी सोमवामी इति स्पष्टं महीधर भाष्ये ।

सोमवामी च ब्राह्मण एव । न हि क्षत्रियवैश्ययोरतद्विशेषणमिति ।

ननु च सोमकार्यं तयोरपि न्यग्रोधविधानम्, तेन तदतिपवने तद्व-  
मने च किमिति न भवति ? नैतदेवम्, यदि नाम कार्यापस्या धर्मप्राप्ति-  
र्भवति । न चायं सोमधर्मः । किं तर्हि तदतिपवने यागान्तरविधानमि-  
ति । अग्निचितस्तु वर्णत्रयस्यापि भवति, अग्निसंयोगविधानात् ॥ २ ॥

राज्ञो(१)परुद्धस्य च ॥ ३ ॥

सौत्रामणी भवति । राज्ञः अपरुद्धस्य राज्यात्प्रच्यावितस्येत्यर्थः,  
“दुष्टरीतुर्ह पौःसायनो दशपुरुषं राज्यादपरुद्ध आस” (श० ब्रा०  
१२-२-३-१) इति तद्विधानात् ॥ ३ ॥

अलम्पशोरपशोः ॥ ४ ॥

सौत्रामणी भवति । पशुयोग्यः सन् यो नाम पशुञ्च बिन्दते सोऽ-  
लम्पशुरपशुः ॥ ४ ॥

आदित्य(२)श्चरुः ॥ ५ ॥

‘भवति’ इति सूत्रशेषः “आदित्यं चरुं यक्ष्यमाणो निर्वपति”  
(श० ब्रा० १२-६-२-११) इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

अन्ते(३)च ॥ ६ ॥

आदित्यश्चरुर्भवति । “आदित्यमीजान्” (श० ब्रा० १२-९-२-११)  
इति । ईजानशब्द इष्टवत्येव भवति ॥ ६ ॥

आमिक्षाया(४)वा पूर्वः ॥ ७ ॥

आदित्यश्चरुर्भवति । तस्य हि कक्षौ चरव इति कक्षसंस्तवः ।  
वायोधसस्य च बाहुसंस्तवात् पयस्यान्ते च विधानात् आमिक्षायाः  
पूर्वो भवतीति सम्प्रदायः । विकल्प इत्यपरे ॥ ७ ॥

धेनुर्दक्षिणा ॥ ८ ॥

अस्यादित्यस्य चरोर्भवति ॥ ८ ॥

तत्र विभागमाह—

वत्सः पूर्वे ॥ ९ ॥

(१) स्वराज्यात्प्रच्यावितस्य राज्ञः स्वराज्यप्राप्त्यर्थं सौत्रा-  
मणी भवति ।

(२) अदितिदेवताकः प्रथमं चरुर्भवति ।

(३) अन्ते समाप्तौ स एव चरुर्भवति ।

(४) अन्ते य आदित्यश्चरुः स आमिक्षायाः पयस्याः पूर्वो भवति ।

च(१)रौ ॥ ९ ॥

मातोत्तरे ॥ १० ॥

दीयते । “वत्सं पूर्वस्यां ददाति मातरमुत्तरस्याम्” ( श० ब्रा० १२-२-२-११ ) इति । इष्ट्यपेक्षया स्त्रीलिङ्गान्तता ॥ १० ॥

अभ्यादधामी(२)ति प्रत्यूचमाहवनीये तिस्रः

समिधोभ्यादधाति ॥ ११ ॥

उद्धृत्याहवनीयम् ॥ ११ ॥

सत्यवादी ॥ १२ ॥

‘यजमानो भवति’ इति शेषः । अत्र चेष्टिषु केचिद् व्रतग्रहणं नेच्छन्ति, सौत्रामणिकस्य सत्यनियमस्य विद्यमानत्वात् । यथा दीक्षितस्य सत्यवदननियमेन ज्योतिष्टोमे व्रतग्रहणाभावः, एवमिहापीति । तदेतन्नातीव युक्तरूपम् । येन चोदकपरिप्राप्तसत्यनियमाबाधेनापि सौत्रामणिकस्य सत्यनियमस्य प्राप्तिरस्येव तद्व्याप्यप्रदेशाद्बहिः । अपि चेष्टिविधानेन स एव पूर्वसत्यनियमः प्राप्नोति । प्राकृतसत्यनियमगृहीता एव इष्ट्यो विधीयन्ते । तस्माद्यमन्तरालधर्म इति । ज्योतिष्टोमेऽप्येवमेवास्ति चेत् ? न, दीक्षितनिबन्धनत्वात्तस्य यावद्दीक्षितकालमावित्वाच्च सत्यनियमस्य प्राकृतस्य नावसर इति बाध्यते । प्रयोजनमिष्टिषु व्रतं गृह्यत एव ॥ १२ ॥

हुतोच्छिष्टमक्षः ॥ १३ ॥

यजमानो भवति । अग्निहोत्रहुतशेषमक्ष इत्यर्थः ॥ १३ ॥

चतुरात्रम् ॥ १४ ॥

‘अयं क्रतुर्भवति’ इति सूत्रशेषः । किं वा स्यात्, पौर्णमास्यां सर्वेष्ट्यो मा भूवञ्जित ॥ १४ ॥

अग्निहोत्रं जुहोति ॥ १५ ॥

पुनर्विधानसामर्थ्यात् स्वयमेवेति नियमः ॥ १५ ॥

ऐन्द्रः(३) पशुः ॥ १६ ॥

( १ ) पूर्वं प्रथमे आदित्यचरौ वत्सो दक्षिणा भवति ।

( २ ) अभ्यादधामि० (वा० १० २०-२४, २५ २६ ) आदित्येष्ट्यनन्तरं त्रिपश्वर्थमाहवनीयदक्षिणाग्नी विहृत्याग्न्यन्वाधानं ब्रह्मवरणं च कृत्वाऽऽहवनीयमुद्धृत्य तत्र यजमानस्तिस्रः समिधः प्रत्यूचमादधाति ।

( ३ ) प्रथममैन्द्रः पशुर्भवति तत आदित्यश्चक्रः ।

‘कर्तव्यः’ इति शेषः ॥ १६ ॥

चरुपशुवोर्विपर्यासमेके ॥ १७ ॥

इच्छन्ति, कक्षसंस्तवाच्चरोः बाहुसंस्तवाच्चैन्द्रस्येति । यद्येवं पूर्वः कस्मादादित्य उक्तः ? “यक्ष्यमाणो निर्वपति” इत्यतो वचनात् । अस्तु तथेति चेत् ? न, कक्षसंस्तवात्, बाहुसंस्तवाच्चेतरस्य । अन्तर्बहिर्भावमङ्गीकृत्य संस्तवोऽयमिति । कथं तर्हि यक्ष्यमाण इति भवति । प्राक्त्रपशुकालात् यक्ष्यमाणो भवति ॥ १७ ॥

अन्तः पात्यस्थाने चर्मणि सुरासोमविक्रयिणः सी-  
सेन शष्पक्रयस्तोकमानाभूर्णाभिर्लाजानां सुत्रैः सुरासो-  
मविक्रयिन् क्रय्यास्ते सुरासोमा इत्यामन्ध्यामन्ध्य  
सर्वेषु ॥ १८ ॥

प्रक्रमतृतीयेन सोमवदुत्तरामिति वक्ष्यति । तत्रान्तःपात्यस्थानम-  
स्ति । तत्र सुरासोमविक्रयिणः सकाशाच्चर्मणि सीसेन शष्पक्रयः  
कर्तव्यः । सीसं प्रसिद्धमेव । ‘शष्प’शब्देन बहिषो विकृता उच्यन्ते  
इति सम्प्रदायः । अपरे तु ‘शष्प’शब्दं तृणमात्रवाचकमाहुः । प्रसिद्धो  
ह्ययं तृणेष्वपीति । ‘तोकम’शब्देन विकृता यवा उच्यन्ते । तेषामूर्णा-  
भिः (१) क्रयः, लाजानां (२) च सुत्रैः । यच्च पठ्यते—“ऊर्णासुत्रेण क्री-  
णाति” ( शं ब्रा० १२-७-२-११ ) इति, स द्वन्द्वैकवद्भावः । ‘सुरासो-  
मविक्रयिन् क्रय्यास्ते सुरासोमा’ इत्यामन्ध्यामन्ध्य क्रयः कर्तव्यः ।  
‘सर्वेषु’ इति च सर्वप्रहणं नग्नद्विविषयम् । तस्यापि चामन्ध्यानियतद्र-  
व्येण क्रयणं कर्तव्यम् ॥ १८ ॥

क्लीबादेके ॥ १९ ॥

केतुमिच्छन्ति । क्लीबः प्रसिद्ध एव ॥ १९ ॥

दक्षिणेन हृत्वा नग्नद्विचूर्णानि कृत्वा तांश्च ब्रीहि-  
इयामाकौदनयोः पृथगाचामौ निषिच्य चूर्णैः सऽसृज्य  
निदधाति तन्मासरम् ॥ २० ॥

दक्षिणेन द्वारेण प्रवेश्याग्न्यागारं नग्नद्विचूर्णानि कृत्वा । नग्नद्विः

( १ ) ऊर्णाभिः मेषरोमभिः ।

( २ ) लाजानां भृष्टब्रीह्याणाम् ।

( ३ ) नग्नद्विशब्दार्थमाह—

किण्व उच्यते । तांश्च शष्पादीन् चूर्णयित्वा ब्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथ-  
गाचामौ निषिच्य चूर्णैः संसृज्य निदधाति 'तन्मासरम्' उच्यते । ब्री-  
हिश्यामाकाभ्यां च सुरा निष्पाद्यते । सा च यागसाधनम् । तेन सा  
तद्धर्मैरभिसम्बध्यते । अतस्तयोश्चतुर्मुष्टिकग्रहणपूर्वकं पृथगोदनौ नि-  
ष्पाद्यते ॥ २० ॥

ओदनौ चूर्णमासरैः संसृज्य स्वाद्वीं त्वा-

शुना त इति ॥ २१ ॥

चूर्णमासरसंसृष्टावोदनौ "स्वाद्वी(१) त्वा" इति मन्त्राभ्यां कुम्भ्यां  
प्रक्षिपति ॥ २१ ॥

त्रिरात्रं निदधाति ॥ २२ ॥

प्रक्षिप्ता च त्रिरात्रं निधेया(२) सुरा ॥ २२ ॥

एकस्याः पयसाऽपाकृतेनाश्विनेन परिषिञ्चति

परीतो षिञ्चतेति ॥ २३ ॥

सर्जत्वक्त्रिफला चैव, शुण्ठी चैव पुनर्नवा ।

चतुर्जातकसंयुक्ता, पिप्पली गजपिप्पली ॥

वंशाऽवका बृहत्छत्रा, चित्रकं चेन्द्रवारुणी ।

अश्वगन्धां समुत्पाद्य, मूलान्येतानि निर्दिशेत् ॥

धान्यकं च यवानी च, जीरकं कृष्णजीरकम् ।

द्वे हरिष्ठे वचा चैव, विरूढा ब्रीहयो यवा ॥ इति ।

कथणान्तरं तानि शष्पादीन्यादाय दक्षिणेन हत्वा ऽन्यगारं प्रवे-  
श्य पूर्वं नग्नदुचूर्णानि कृत्वा सर्जत्वगाद्यौषधानि तूष्णीं पिष्ट्वा शष्पतो-  
कमलाजांश्च चूर्णीकृत्य दर्शपूर्णमासधर्मेण पात्रासादनादि ब्रीहि श्या-  
माकचतुर्मुष्टिग्रहणपूर्वकं फलीकरणान्तं समन्त्रकं कृत्वा बहुतरोदके  
पृथक्पृथक्चर्वं पक्त्वा श्रुतालम्भनान्तरं ब्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथगा-  
चामौ निषिच्य पृथग्भिन्नयोः पात्रयोश्चर्वोर्मध्यादतिरिक्तमुष्णोदकमव-  
स्त्राव्य तदुदकं नग्नदुप्रभृतिभिश्चतुर्भिश्चूर्णैः संसृज्य स्थापयति । तन्मा-  
सरं तस्य चूर्णसंसृष्टस्याचामस्य मासरमितिसंज्ञा ।

( १ ) स्वाद्वीन्त्वा० (वा०सं० १९-१) अशुना ते० (वा०सं० २०-२७)

( २ ) एवमाचामयोश्चूर्णसंसर्गान्तरमोदनौ चतुर्भिश्चूर्णैः संसृज्य  
"स्वाद्वीन्त्वा" "अशुना त" इति द्वाभ्याम्मन्त्राभ्यां एकस्मिन्महति  
पात्रे प्रक्षिप्य "तिस्रो रात्रीः" (श० ब्रा० १२-७-३-६) इत्यादिभ्रुतेः  
त्रिरात्रं निदधाति सुगुप्ते देशे स्थापयति इति जीर्णसम्प्रदायः ।

एकस्या गोः पयसाऽपाकृतेनाश्विनेन सुरां परिषिञ्चति “परीतो षिञ्चता” (१) इत्यनेन मन्त्रेण । “एकस्यै दुग्धेन प्रथमाऽरात्रिं परिषिञ्चति” (श० ब्रा० १२-८-२-११) इति वचनात् । अश्विनावुद्दिष्ट्यापाकरणं कर्तव्यम् । तच्छापूर्वत्वाद्प्रधानत्वाच्च पयसः ‘अश्विभ्यामपाकरोमि’ इति । ‘गोस्पर्शेनमात्रमेव’ इति सम्प्रदायः । अपरे तु धर्मवद्पाकरणं मिच्छन्ति ॥ २३ ॥

शष्पचूर्णानि चावपति ॥ २४ ॥

च शब्दात्सुरायाम् ॥ २४ ॥

सारस्वतेन द्वयोः प्रातः ॥ २५ ॥

प्रातः शब्देन च द्वितीयमहरभिधीयते । तत्रापि च रात्रावेवामिषेकः । “प्रथमाऽरात्रिं परिषिञ्चति” इति प्रकृत्य “द्वयोर्दुग्धेन द्वितीयाम्” (श० ब्रा० १२-८-२-११) इत्याह । द्वितीयां रात्रिमिति गम्यते (२) ॥ २५ ॥

तोकमचूर्णानि च ॥ २६ ॥

आवपति ॥ २६ ॥

ऐन्द्रेणोत्तमे तिसृणाम् ॥ २७ ॥

(३) गवां दुग्धेनैन्द्रेण परिषिञ्चति ॥ २७ ॥

लाजचूर्णानि च ॥ २८ ॥

आवपति । अत्र चूर्णानां पयसश्च संस्कारकत्वम् । साधनं तु व्रीहि-  
द्वयमाकावेव । अतस्तथोरेव देवतोद्देशेन ग्रहणम् ॥ २८ ॥

इत्येकोनविंशेऽध्याये प्रथमा कण्डिका ।

वेदी मिमीते वरुणप्रघासवत् ॥ १ ॥

उत्तराऽन्या भवति दक्षिणाऽन्येति । दक्षिणस्याः प्रतिप्रस्थातृकर्तृ-  
कता वतिना लभ्यते ॥ १ ॥

प्रक्रमतृतीयेनावृत्तेनोत्तराऽसोमवत् ॥ २ ॥

(१) परीतो षिञ्चता० (वा० सं० १९-२)

(२) “सरस्वत्या अपाकरोमि” इति गवौ स्पृष्ट्वा दोहितेन त-  
योर्दुग्धेन तैर्नैव मन्त्रेण सुरां सिञ्चतीत्यर्थः ।

(३) तृतीयेन्हि “इन्द्राय जुत्राम्णेऽपाकरोमि” इति स्पृष्ट्वा  
तिसृणां गवामित्यर्थः ।

प्रक्रमस्य तृतीयं (१) प्रक्रमतृतीयम् । तेनोत्तरस्यां वेद्यामावृता मानक्रिया सोमवत्कर्तव्या । 'सोमवत्' इति च प्राची षट्विंशत् पञ्चात्रिंशत्तयस्त्रिंशद्वा पुरस्ताच्चतुर्विंशतिः । तृतीयेनति कुनोऽध्यवसितम् ? 'वितृतीये यजेत वितृतीयं वै सोमस्य सौत्रामणी' इति वचनात् । एवं च सति यदि प्रक्रमस्य तृतीयं गृह्यते ततः क्षेत्रस्य नवमभागः परिच्छिद्यते । तत्र वितृतीये यजेतेत्यसमर्थं स्यात् । तस्मात्प्रक्रमशब्देन प्रक्रमपरिच्छिन्नं क्षेत्रमभिधीयते, यथा पादावृत्त्या । परिच्छिन्नं क्षेत्रं पादावर्तशब्देनाभिधीयते, एवं प्रक्रमपरिच्छिन्नं प्रक्रमशब्देन । तस्य तृतीयं प्रक्रमतृतीयम् । तेन च मानस्याशक्यत्वात् परिच्छेदकरणं प्रमाणं लक्ष्यते । तेन प्रमाणेन सोमवत् क्रियोत्तरस्याः । यद्वा प्रक्रमपरिच्छिन्नक्षेत्रतृतीयकरणीप्रमाणेन सोमवदावृत्तेनेति । प्रक्रमतृतीयकरणीप्रकारश्च शुल्बकारेणोक्त एव ॥ २ ॥

तयोः पश्चात्स्वरौ करोति ॥ ३ ॥

तयोर्वेद्योर्निष्पन्नस्वरूपयोः पश्चाद्भागे स्वरौ करोति । ख(२)रकरणं च शा(३)खान्तरे विहितमेव ॥ ३ ॥

श्वः (४) प्रणयनीयाधानादि करोत्याज्यासादनात् स्फ्यादि करोति दक्षिणस्यां वरुणप्रघासवत् ॥ ४ ॥

एवं चतुर्दश्यां उत्तरवेदिच्छादनान्तोत्तरा वेदिर्भवति, दक्षिणोत्तरकरणान्ता । तस्यां च 'वरुणप्रघासवत्' इति वत्युपदेशात्प्रतिप्रस्थाता कर्ता ॥ ४ ॥

सौरमेवास्याम् ॥ ५ ॥

दक्षिणस्यां (५) सौरमेव भवति । एवकारकरणं च तदङ्गाभावज्ञापनार्थम् । तत्कुतः ? अत्र हि श्रूयते "आश्विनोऽजो धूम्र । सारस्वतो मेघ पेन्द्र ऋषभ" इति । तथा "पयश्च सुरा च भवतः" (शं ब्रा० १२-

(१) प्रक्रमतृतीयश्च—शुल्बसूत्रे ४५ । तत्कारिकायां च—

पदस्याक्षण्या तिरश्चो तयोरक्षण्या च भवेत् ।

सौत्रामण्या मिमातव्या वेदिः सोमवदुत्तरा ॥ ( शु०का० १६ )

(२) संस्कारनिमित्तकत्वात्स्वरशब्दस्य ।

(३) 'प्रदेशान्तरे' इ० पा० ।

(४) श्वः शब्देन चतुर्थं यजनीयमहुरुच्यते पौर्णमासी अमावास्या वा ।

(५) अस्यां दक्षिणस्यां वेदौ केन सौरमेव कर्म भवति ।



७-३-८) इति सर्वस्यास्यैकतन्त्र्यम् । तत्र वचनादक्षिणेऽग्नौ सुराग्रह-  
होमः । “दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहान् जुह्वति” (श०ब्रा० १२-९-३-१२) इति ।  
तदङ्गान्युत्तर एव । तथा चाह-“उत्तरेऽग्नौ पशुभिः पुरोडाशैः पयोग्रहे-  
रिति चरन्ति यदुच्यन्ते” (श०ब्रा० १२-६-३-१४) इति । अन्यग्रहणेन सौर-  
ग्रहाङ्गान्युच्यन्ते । तान्युत्तरस्यामेवैकतन्त्र्यात् । अतश्च आचार्येण ज्ञापि-  
तमेतत् ‘सौरमेवास्यां’ भवति । एवकारकरणात् अङ्गान्युत्तर एव । एवं  
च कृत्वा तन्त्रैकत्वाच्च दक्षिणवेद्यर्थं प्रणीताः क्रियन्ते । ‘अग्निप्रणयनम्’  
इत्याहवनीयादेव दक्षिणस्याम् । सपाशुकेषु चातुर्मास्येषु तु तन्त्र-  
भेदादक्षिणवेद्यर्थं प्रणीताप्रणयनं क्रियते गार्हपत्याच्चाग्निप्रणयनम् ॥५॥

श्व(१)भ्रं खात्वा खरमपरेण चर्मावधाय प(२)रिष्नु-  
तमासिच्य कारोतरमवदधाति कारोतराद्वा चर्मणि  
मन्त्रलिङ्गात्पूतामादत्ते सिञ्चन्ति परिषिञ्चन्तीति ॥ ६ ॥

दक्षिणां वेदिश्रोणिमपरेण श्वभ्रं खात्वा चर्मावधाय परिष्नुतमासि-  
च्य तत्र कारोतरमवदधाति सुरापावनाय । कारोतरं च (३)सुरापावनं  
प्रसिद्धं शौण्डिकानाम् । ततः पूतां सुरामादत्ते “सिञ्चन्ति परिषिञ्च-  
न्ति” (४)इत्यनेन मन्त्रेण । कारोतराद्वा पतितां चर्मणि गृह्णन्तीति ।  
कुत एतत् ? चर्मणि मन्त्रलिङ्गात् । “कारोतरेण दधतो गवां त्वचि”  
(वा० सं० १९-८२) इति मन्त्रलिङ्गमप्यर्थप्राप्तस्योपायस्य नियामकं  
भवति । यद्येवं कारोतरादेव पतितां चर्मणि गृह्णाति । सम्प्रदाये तु  
विकल्पः (५) ॥ ६ ॥

(१)सते पुनाति गोऽश्ववालवालेन पुनाति  
ते परिष्नुतामिति ॥ ७ ॥

सतशब्दः पात्रवाची । तच्च पालाशम् । तत्र हि सुरा न विनाश-  
मुपयाति । तत्र गोऽश्ववालपवित्रेण सुरां पुनाति “पुनाति ते परि-  
पुनाति ॥ ८ ॥

( १ ) गर्तम् ।

( २ ) सुराम् ।

( ३ ) चालनिका ।

( ४ ) सिञ्चन्ति परिषिञ्चन्ति० ( वा० सं० २०-२८ )

( ५ ) अथवा पूर्वं चर्मणि कारोतरमवधाय तत्र सुरामासिञ्चति  
तथा च सति कारोतराच्चर्मणि सुरा पतति । कुतः ? मन्त्रलिङ्गात् “का-  
रोतरेण दधतो गवान्त्वचि” इति पूतां सुरामादत्ते । (१)

श्रुतम्”(१) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ७ ॥

वायोः पृत(२) इति सोमातिपृतस्थ ॥ ८ ॥

प्राङ्(३)ति तद्वाग्मिनः ॥ ९ ॥

‘पुनाति’ इति शेषः ॥ ९ ॥

उत्तरस्यां पयो वैतसेऽजाऽविलोमपवित्रेण

ब्रह्मक्षत्रमिति ॥ १० ॥

उत्तरस्यां वेद्यां अजाऽविलोमपवित्रेण वैतसे(४)पात्रे पयः पुनाति  
“ब्रह्मक्षत्रम्” (५) इत्यनेन मन्त्रेण । तच्च पयो यागार्थत्वाद्धर्मवद्भवति १० ॥

ब्रह्मानुमन्त्रणमध्वर्यो अद्रिभिरिति ॥ ११ ॥

पूयमानं पयो ब्रह्माऽनुमन्त्रयते “अध्वर्यो अद्रिभिः”(६) इति ॥ ११ ॥

पयोऽग्रहान् गृह्णाति कुविदङ्गे(७)ति ॥ १२ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १२ ॥

पृथगुपयाम(८)योनी ॥ १३ ॥

प्रतिग्रहं भवतः ॥ १३ ॥

खरयोः सादनम् ॥ १४ ॥

पयोऽग्रह(९)सुराग्रहाणां च कर्तव्यम् ॥ १४ ॥

आश्विनमा(१०)द्वत्थेन ॥ १५ ॥

( १ ) पुनाति ते परिस्मृतं ( वा० सं० १९-४ )

( २ ) वायोः पृतः पवित्रेण प्रत्यङ्० ( वा० सं० १९-३ )

( ३ ) वायोः पृतः पवित्रेण प्राङ्कसोमो० ( वा० सं० १९-३ )

( ४ ) वैतसवृक्षविकारे पात्रे ( वैतसो जलजम्बुकः )

( ५ ) ब्रह्म क्षत्रम्० ( १९-५ )

( ६ ) अध्वर्योऽद्रिभिः० ( वा० सं० २०-३१ )

( ७ ) कुविदङ्ग० ( वा० सं० १९-६ )

( ८ ) अत्र मन्त्रसमाप्ताये ‘उपयामगृहीतोसि’ ‘एष ते योनिः’ इत्येते-

द्वे यजुषी संहृतपठिते अपि त्रिषु ग्रहेषु पृथग्भवतः ।

( ९ ) ‘पयोऽग्रहाणाम्’ इ० पा० ।

( १० ) द्रवत्वात्तत्त्वेण स्थान्नवा गृह्णातिशब्दतः ।

यन्नावद्यतिशब्दः स्यात्स्त्रुवस्तत्र प्रवर्तते ॥

इति बाजिनभाष्ये हि प्रोक्तं तेनात्र नोदितम् ।

उपस्ताराभिधारी स्तो न तयोर्विनिवर्तकम् ॥

पात्रेण गृह्णाति ॥ १५ ॥

गोधूमकु(१)बलचूर्णानि चावपति तेजोसी(२)ति ॥ १६ ॥

‘च’ शब्दाद्गृहे ॥ १६ ॥

सारस्वतमौदुम्बरेण ॥ १७ ॥

पात्रेण गृह्णाति ॥ १७ ॥

उप(२)वाकबदरचूर्णानि च वीर्यमसी(३)ति ॥ १८ ॥

‘च’ शब्दादावपति । उपवाकशब्देन इन्द्रियवः ॥ १८ ॥

ऐन्द्रं नैयग्रोधेन ॥ १९ ॥

यवक(४)कन्धुचूर्णानि च बलमसी(५)ति ॥ २० ॥

आवपति ॥ २० ॥

स्थालीभिः सौरान्नाना हि वामिति व्यत्यासम् ॥ २१ ॥

सौरान् ग्रहान् गृह्णाति “नाना हि वाम्”(६) इत्यनेन मन्त्रेण । तांश्च गृह्णन् व्यत्यासेन गृह्णाति । पयोग्रहं गृहीत्वा ततः सुराग्रहं(७) पुनरप्येव मेव(८) । “व्यतिषक्तान् गृह्णाति” ( श० ब्रा० १२-७-३-१५ ) इति

गमकं किञ्चिदत्रास्ति सम्प्रदाये दधिग्रहे ।

आम्नातौ च परं तत्रावदानं द्विरितोरितम् ॥

उपस्ताराभिधारौ तु वाजिनेऽपि प्रदर्शितौ ।

वसाहोमे पशौ सूत्रे श्रुतौ वाऽपि निदर्शनात् ॥

तथा च आज्यग्रहमाश्वत्थेनेत्यत्र भाष्यम्—‘ततश्च आहवनीययज-  
तिकत्वाद् ध्रुवायाः सवषट्कारत्वाच्चतुर्गृहीतमाप्यायैव’ इति ।

( १ ) कुवलान्यामलकतुल्यानि बदराणि ।

( २ ) तेजोऽसि० ( वा० सं० १९-२ )

( ३ ) बदराणि निरुपपदबदराणि चणकबदराणि ।

( ३ ) वीर्यमसि० ( वा० सं० १९-९ )

( ४ ) कर्कन्धूनि-अनुपजीव्यानि आरण्यबदराणि ।

( ५ ) बलमसि० ॥ ( वा० सं० १९-६ )

( ६ ) नाना हि वाम्० ॥ ( वा० सं० १९-७ )

( ७ ) यद्यपि कलिवर्जप्रकरणे ‘सौत्रामण्यां सुराग्रहा’ इति । ‘न’ इत्यनुषङ्ग्यते । कातीयसूत्रे ऋषभस्थाने छाग उक्तस्तेन किमायातम्, सू-  
त्रभाष्यकारमते सुराग्रहनिषेधो नास्ति ।

( ८ ) अयमर्थः—आदावाश्विनं पयोग्रहं गृहीत्वाऽऽसाद्य तत आ-  
श्विनं सुराग्रहस्य ग्रहणासादने । ततः सारस्वतौ पयोग्रहसुराग्रहौ । तत

वचनान्ति ॥ १२ ॥

पयोग्रहान्वा पूर्वम् ॥ २२ ॥

पयोग्रहान्वा पूर्वं गृह्णाति(१) । एमपि हि श्रूयते इति ॥ २२ ॥

सुराग्रहाञ्छीणात्योजोऽसीति वृकव्याघ्रासि;

हलोमाभिः प्रतिमन्त्रं मिश्रैः ॥ २३ ॥

“ओजोऽसि”(२) इत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं वृकादिलोमभिर्मिश्रैः  
सुराग्रहाञ्छीणातीति ॥ २३ ॥

एके यथासंख्यम् ॥ २४ ॥

लोमभिः श्रयणं कुर्वन्ति ॥ २४ ॥

सोमो राजे(२)त्यनुवाकेन ग्रहानुपतिष्ठते युगपत् ॥ २५ ॥

बौगपद्येन च ॥ २५ ॥

चतुर्भिर्वा पयोग्रहाञ्छेषेण सौरान् ॥ २६ ॥

उपतिष्ठते ॥ २६ ॥

दीक्षावत्पावयतोऽन्तःपात्ये इयेनपत्राभ्यां

या व्याघ्रमिति ॥ २७ ॥

अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारावन्तःपात्ये स्थितं यजमानः इयेनपत्राभ्यां  
पावयतो “या व्याघ्रम्” (४) इत्यनेन मन्त्रेण । दीक्षावदिति ऊर्ध्वम-  
वाञ्चं च (५) ॥ २७ ॥

पेन्द्रौ पयोग्रहसुराग्रहौ । उपयामयोनी अत्र सुराग्रहेऽपि पृथक् प्रथमे ‘नाना  
हि’ इति पठित्वा ‘उपयामगृहीतोऽस्याश्विनं तेजः’ इति ग्रहणम्, ‘एष ते  
योनिर्मोदाय त्वा’ (वा० सं० १९-८) इति सादनं, द्वितीये सारस्वतग्रहे  
‘नाना हि’ इत्यन्ते ‘उपयामगृहीतोऽसि सारस्वतं वीर्यम्’ इति ग्रहणम्  
पृथते योनिरानन्दाय त्वा’ इति सादनम् ; तृतीये पेन्द्रग्रहे ‘नाना हि’  
इति मन्त्रान्ते ‘उपयामगृहीतोऽस्यैन्द्रं बलम्’ इति ग्रहणम्, ‘एष ते योनि-  
र्महसे त्वा’ इति सादनमिति ।

( १ ) सर्वेषामपि पयोग्रहान् गृहीत्वा ततः सुराग्रहानित्यर्थः ।

( २ ) ओजोसि० ( वा० सं० १९-९ )

( ३ ) सोमो राजा० ॥ ( वा० सं० १९-७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८ )

इत्यष्टवर्णेनानुवाकेनाध्वर्युरुपतिष्ठते युगपत्पयोग्रहान् सुराग्रहांश्च ।

( ४ ) व्याघ्रान्त्रम्० ( वा० सं० १९-१० )

( ५ ) एकेनार्धेन नामैकैर्ध्वं प्रदक्षिणं, द्वितीयाध्वेन नामैरध्वः, उभा-

अग्निं प्रेक्षयति यदापिपेषेति ॥ २८ ॥

‘प्रेक्षयति’ इति कारितत्वादध्येषणा(१) । “यदापिपेष”(२) इति यजमानः प्रेक्षते ॥ २८ ॥

पयोग्रहसंमर्शनं सम्पृचस्थे(३)ति ॥ २९ ॥

विपृचस्थेति(४)

इत्येकोनविंशोऽध्याये द्वितीया कण्डिका ।

सौराणाम् ॥ १ ॥

अभिमर्शनम् । सौरानभिर्मृद्व्योदकस्पर्शनमिति सम्प्रदायः । व्य-  
त्यासग्रहणेऽध्येषम् ॥ १ ॥

वैकुंठावसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थमाह—

अभ्रयादि करोति ॥ २ ॥

आश्विनोऽजो धूम्रः ॥ ३ ॥

पशुमेवति । अजग्रहणमुत्तरविवक्षया ॥ ३ ॥

सारस्वतो मेषः ॥ ४ ॥

ऐन्द्र ऋषभः ॥ ५ ॥

मध्ये यूपः ॥ ६ ॥

दक्षिणोत्तरावैन्द्रवायोधसयोः ॥ ७ ॥

एवं देशाध्यवसानं कर्तव्यम् । एवं हि श्रूयते—“तद्यदेतः सौत्राम-  
णिकं यूपमेतौ यूपावमितो भवतः” (श० ब्रा० १२-९-३-१६) इति ॥॥

वपामार्जनान्ते ग्रहानादाय पूर्ववदनुवाचनं

सुरासोमेभ्योऽनुब्रूहीति ॥ ८ ॥

‘पूर्ववत्’ शब्देन च राजसूयसौत्रामणिक उच्यते । तत्र ह्युक्तम्—

भ्यामर्धाभ्यां नाभेरूर्ध्वं पुनश्च ताभ्यामेवाध इति वा ।

( १ ) ‘अग्निं प्रेक्षस्व’ इति प्रैषेणाध्वर्युर्यजमानमग्निं दर्शयति, स च प्रेषित औत्तरवेदिक मग्निं प्रेक्षते ।

( २ ) यदापिपेष० ( वा० सं० १९-११ )

( ३ ) सम्पृचस्थ० ( वा० सं० १९-११ ) इत्यनेन मन्त्रेण त्रया-  
णामपि पयोग्रहाणां यजमानः सहैव स्पर्शं करोति ।

( ४ ) विपृचस्थ० ( वा० सं० १९-११ ) अनेन च सुराप्रदानाम् ।

“अश्विभ्यां<sup>१</sup> सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णा” ( श० ब्रा० ५-३-४-२४ ) इति, ‘एता हि प्र३देवता’ इति । अतश्च पयोग्रहार्थं तदुद्देशेनोपाकरणम् । सुराग्रहार्थं च व्रीहिदश्यामाकयोश्चतुर्मुष्टीनां ग्रहणमिति । अयं च चरकसौत्रामण्यनुवाचनातिदेशोऽपरो विशेषः ॥ ८ ॥

सप्रैषं तु ॥ ९ ॥

‘तु’ शब्दो विशेषणार्थः ॥ ९ ॥

प्रस्थितमिति च ॥ १० ॥

‘च’ शब्दादपरो विशेषः । प्रस्थितशब्दस्य प्रयोगः सुरासोमान्प्रस्थिताम्प्रेष्येति ॥ १० ॥

त्रिपशोः सर्वम् ॥ ११ ॥

प्रस्थितशब्दवद्भवति । सर्वग्रहणं च वपाऽर्थम् । पशुपुरोडाशार्थमित्यपरे । तच्चानुपपन्नम् । येनायं सवनीषेषु पठ्यते—“प्रस्थितमिति च प्रसुते” (का० श्रौ० ६-६-२३) तेनेह प्राप्तस्योपसंहारार्थमिदं वचनम् न च पुरोडाशे प्रस्थितशब्दस्य प्राप्तिः । तस्मात्सर्वग्रहणं वपाऽर्थमेव । पशुशब्दस्याङ्गेषूपचरितत्वाच्चत्रैव मा भूदिति ‘सर्व’ ग्रहणम् । इह चोपसंहारात्प्रस्थितशब्दस्य पशुगणान्तरेष्वप्रवृत्तिः ॥ ११ ॥

सुरावन्त(१)मिति जुहोति ॥ १२ ॥

पयोग्रहान्(२) ॥ १२ ॥

पालाशैः सौरात्र मृन्मयमाहुतिमानश इति  
श्रुतेर्यस्त इति ॥ १३ ॥

पालाशैः सुराग्रहान् जुहोति “यस्त”(३)इत्यनेन मन्त्रेण । कुत एतत् ‘पालाशैः’ इति ? यस्मात् मृन्मयमाहुतिं न व्याप्नोति । कथं ज्ञायते ? “यद्वा नस्पत्यैर्देवेभ्यो जुह्वत्यथ कस्मादेतं मृन्मयेनैव जुहोति” ( श० ब्रा० १४-२-६-५३ ) इति । वानस्पत्यं देवानामुचितं मृन्मयं चानुचितमिति ज्ञापयति । अपि च “पालाशान्युपशयानि भवन्ति” (श० ब्रा० १२-७-२-१५) इति अत्र श्रूयते मा भूद्दृष्टार्थता तेषामिति ॥ १३ ॥

अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाताप्रीचिमश्विनेत्याश्विनं  
भक्षयन्ति द्विर्द्विरावर्त्तम् ॥ १४ ॥

( १ ) सुरावन्तम्० ( वा० सं० १९-३२ )

( २ ) अध्वर्युस्त्रीनपि पयोग्रहान्सहैव जुहोति ।

( ३ ) यस्ते० ( वा० सं० १९-३३ ) इति मन्त्रेण प्रतिप्रस्थाता पालाशोद्वूलैः सुराग्रहान् दक्षिणेऽग्नौ यजति ।

एकोनविंशे सौत्रामणीनिरूपणाध्याये तृतीया कण्डिका । १९३

अध्वर्यादय आश्विनग्रहशेषं द्विर्द्विरावर्त्यावर्त्य "यमश्विना"(१)  
इति मन्त्रेण भक्षयन्ति ॥ १४ ॥

होतृब्रह्ममैत्रावरुणाः सारस्वतमाश्विनवत् ॥ १५ ॥

'भक्षयन्ति' इति शेषः ॥ १५ ॥

शेषः शेषमासिञ्चत्युत्तरे पूर्वस्य ॥ १६ ॥

भक्षितशेषं पूर्वस्य ग्रहस्योत्तर आसिञ्च्यते(२) ॥ १६ ॥

ऐन्द्रं यजमानः ॥ १७ ॥

'भक्षयति' इति शेषः ॥ १७ ॥

यदत्रेति सौरान्भक्षयन्ति यथाभक्षितं प्राची-

नावीतिनो दक्षिणतः ॥ १८ ॥

दक्षिणतो वितानस्य व्यवस्थिताः प्राचीनावीतिनः सन्तो "यदत्र"  
(३) इत्यनेन मन्त्रेण सौरान्भक्षयन्ति । यथा पयोग्रहाणां भक्षणं कृतं त-  
थैवेति ॥ १८ ॥

प्राणभक्षमेके ॥ १९ ॥

कुर्वन्ति । स चायं विकल्पः । शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ॥ १९ ॥

परिक्रीतो वा वैश्यराजन्यघोरन्यतरः ॥ २० ॥

'भक्षयेत्' इति ॥ २० ॥

अङ्गारेषु वा बहिष्परिधि दक्षिणतो जुहोत्याश्वि-  
नमुत्तरे मध्यमे सारस्वतमैन्द्रं दक्षिणे पितृभ्यः(४) इति  
प्रतिमन्त्रम् ॥ २१ ॥

जुहोति(५) ॥ २१ ॥

अक्षन्पितरः(६) इति प्रक्षालनेनोपसिञ्चति(७) ॥ २२ ॥

(१) यमश्विना० ( वा० सं १९-३४ )

(२) पूर्वस्य पूर्वस्य ग्रहस्य शेषमुत्तर उत्तरे ग्रहे आसिञ्चति ।

(३) यदत्र० ( वा० सं १९-३५ )

(४) पितृभ्यः० ( वा० सं १९-३६ )

(५) सुराग्रहाणां भक्षणं घ्राणम् परिक्रीतभूपालवैश्यान्यतरकर्तृ-  
कंपानमिति पक्षत्रयमुक्तम् । चतुर्थमाह यद्वाऽऽहवनीयस्याङ्गारेषु परिधे-  
र्बहिर्दक्षिणदिक्स्थेषु होमशेषान्सुराग्रहान्पितृभ्य इति मन्त्रत्रयेण जुहोति ।

(६) अक्षन्पितरः० ( वा० सं १९-३६ )

(७) सौरग्रहहोमप्राप्रक्षालनजलेन यथास्वमङ्गारान्सिञ्चति प्रतिमन्त्रम् ।

यथाहोमं पात्रे ॥ २२ ॥

पितरः शुन्धध्व(१)मिति जपति ॥ २३ ॥

कुम्भीमासज्य कुम्भवत् शतवितृष्णां वालपवित्रहिर-  
ण्यान्यन्तर्धाय नवर्चं वाचयति पुनन्तु मेति ॥ २४ ॥

‘कुम्भवत्’ इति दक्षिणस्याग्रेरुपरि सुरावतीमासज्जति वालपवित्र-  
हिरण्यान्यन्तर्धाय मध्ये नवर्चं वाचयति “पुनन्तु मा”(२) इति ॥ २४ ॥

सोमवतां बर्हिषदामग्निष्वात्तानां च ॥ २५ ॥

‘च’ शब्दान्नवर्चं(३) वाचयति ॥ २५ ॥

पूर्ववत् सोमातिपूतश्चेत् ॥ २६ ॥

सोमातिपूतसोत्रामण्यां पूर्ववदुपस्थानं कर्तव्यम् ‘सोमवदादि’  
इति ॥ २६ ॥

ये समाना(४) इति यजमानो जुहोति ॥ २७ ॥

उत्तरे च यज्ञोपवीत्युत्तरया ॥ २८ ॥

ऋचा(५) जुहोति । चशब्दाद्यजमानः । अत्र च श्रूयते—“सर्वे  
यज्ञोपवीतानि कृत्वोत्तरमग्निमुपसमायन्ति” ( श० ब्रा० १२-८-१-१९ )  
इति ॥ २८ ॥

(६)अन्वारब्धेषु पयो जुहोति द्वे सृती (७)इति ॥ २९ ॥

तच्चैतज्जुहोतिधर्मैर्मवज्जति ॥ २९ ॥

(८)शेषं यजमानो भक्षयतीदृ हविरिति ॥ ३० ॥

(९)अनेन मन्त्रेण ॥ ३० ॥

चात्वाले मार्जयन्ते सप्तज्ञाका हिरण्यमन्तर्धाय

इत्येकोनविंशेऽध्याये तृतीया कण्डिका ।

( १ ) पितरः शुन्धध्वम् ( वा० सं० १९-३६ )

( २ ) पुनन्तु मा० ( वा० सं० १९-३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२,  
४३, ४४ ) अत्र प्रथममन्त्रे ऋग्वयमिति नव ।

( ३ ) त्वः सोम० ( वा० सं० १९-५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७,  
५८, ५९, ६० ) ( ४ ) ये समानाः ( वा० सं० १९-४५ )

( ५ ) ये समानाः ( वा० सं० १९-४६ )

( ६ ) ऋत्विज्यजमानेषु कृतान्वारम्भेषु अश्वर्युः ।

( ७ ) द्वे सृती० ( वा० सं० १९-४७ )

( ८ ) उखास्थितं शेषं पयः । ( ९ ) इदृ हविः० ( वा० सं० १९-४८ )



पशुपुरोडाशान्निर्वपत्यैन्द्रं सावित्रं वारुणं दशकपालम् ॥ १ ॥

“अन्यदेवत्याः पशवो भवन्ति” वचनात् “अन्यदेवत्याः पुरोडाशाः” ( श० ब्रा० १२-७-२-१६ ) इति । पशुपुरोडाशस्य च प्रकृतौ पशुदेवतासंस्कारार्थतोका, सा चात्र न सम्भवति । तत्र कोचिदाहुः—पशुपुरोडाश ऐन्द्रः पशुदेवतासंस्कारकः, सावित्रः संस्कारसामान्यात् सारस्वतस्य, वारुण आश्विनस्य । एवं संस्कारकत्वमेषाम् । तत्पुनः युक्तयुक्तविचारार्हमिति ॥ १ ॥

एककपालं चावभृथाय ॥ २ ॥

वारुणं चैककपालं तैरेव सहावभृथाय निर्वपति । वारुणस्य दश-कपालतैन्द्रसावित्रयोरपि कपालसंख्योपलक्षणार्थम् । एवं हि श्रूयते—“एकादशकपाल ऐन्द्रो भवति, द्वादशकपालः सावित्रो, दशकपालो वारुणः” ( श० ब्रा० १२-७-२-१८, १९, २० ) इति ॥ २ ॥

आसाद्यैनानाज्यभागौ यजत्यत्र स्विष्टकृद्वन-

स्पत्योः प्रैषदर्शनात् ॥ ३ ॥

पशुपुरोडाशानासाद्याज्यभागौ यजति । अत्र हि क्रमे स्विष्टकृद्वनस्पत्योः प्रैषे आज्यभागदेवतयोः सङ्कीर्तनदर्शनात् ॥ ३ ॥

यथोक्तं वा मन्त्राणामविधानात् ॥ ४ ॥

‘वा’शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । नात्र आज्यभागौ विद्येते । यथाप्राप्तमेवाज्यभागयोरनुष्ठानम् । कथं च प्राप्तिः ग्रहयानात्पूर्वम् ? तेषां हि दर्शपूर्णमासचोदकेनाज्यभागयोः प्राप्तिः । यन्तु—‘स्विष्टकृद्वनस्पत्योः प्रैषदर्शनात्’ इत्युक्तम् । तत्र, मन्त्राणामविधायकत्वात् । न हि विधायका मन्त्राः ॥ ४ ॥

अथस्त्रिंशतं दक्षिणा ददात्यनुशिशुं च वडवधेनुम् (१) ॥ ५ ॥

ननु च धेनुग्रहणादेवानुशिशुत्वं प्राप्तम् अनुशिशुग्रहणं न कर्तव्यम् ? न तत्कृतोपकाराभावाच्छिशुनं लभ्यते, तस्मात्कर्तव्यमेव । धेनुग्रहणं तर्हि किमर्थम्, अनुशिशुग्रहणमेव कर्तव्यम् । कर्तव्यं वा । अक्रियमाणे हि परशिशुरपि प्राप्नुयात् । तन्मा भूदित्युभयमुक्तम् । अस्मिन्नवसरे दक्षिणादानमुक्तं पशुपुरोडाशान्ते यथा स्यादिति ॥ ५ ॥

(१) वडवा चासौ, शिशुश्च सः, तयैव जातो यः शिशुः । तेन सहितां वडवां दद्यादित्यर्थः ।

एकादशनिधर्माः पशुगणेषु(१) ॥ ६ ॥

भवन्ति, गणत्वसामान्यात् ॥ ६ ॥

शमित्रनुशासनप्रभृति वनस्पत्यन्तं कृत्वा सोमा-  
सन्दीवदासन्दीं जानुमात्रपादीं वेद्योर्निदधाति चक्षस्य  
योनिरिति ॥ ७ ॥

“ब्राह्म उत्तरस्यां वेद्यां पादौ भवतो द्वौ दक्षिणस्याम्” (श०ब्रा० १२-  
८-३-६) इति श्रुतेः(२) । शमित्रनुशासनं तु द्वितीयं कर्तव्यम् । प्रथमं हि  
सर्वनीयचोदकपरिप्राप्त्या पशुपुरोडाशस्योदकदानान्ते तत्पात्रसम्मार्गं  
कृत्वा निर्वृत्तमिति ॥ ७ ॥

कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति मा त्वे(३)ति ॥ ८ ॥

आसन्ध्याम् ॥ ८ ॥

तस्मिन्नास्ते यजमानो निषसादेति ॥ ९ ॥

“निषसाद”(४) इत्यनेन मन्त्रेण यजमान उपरि विशेत् ॥ ९ ॥

पादयोरुक्मा उपास्यति राजतः सव्ये

मृत्योरिति ॥ १० ॥

(५) अनेन मन्त्रेण ॥ १० ॥

सौवर्णः शिरस्येके विद्योदिति ॥ ११ ॥

सौवर्णं पुनः शिरस्येके आचार्याः उपास्यन्ति, एके दक्षिणपादे ।

(१) पशूनां गणाः द्विप्रभृतिपशुसमूहाः तेषु पशुगणेषु एकादशनि-  
धर्मां नियोजनादयो भवन्ति ।

(२) क्षत्रस्य योनिः० ( वा० सं० २०-१ ) इत्यनेन मन्त्रेण  
जानुप्रमाणपादामासन्दीं तथा निदधाति यथा तस्या द्वौ पादौ उत्तर-  
वेद्यां द्वौ च दक्षिणस्यां भवेताम् । सोमासन्दीवदिति मुञ्जरज्जुव्युता-  
मित्यर्थः ।

(३) मा स्वा० ॥ ( वा० सं० २०-१ )

(४) निषसाद० ॥ ( वा० सं० २०-२ )

(५) आसन्धुपविष्टस्य यजमानस्य पादयोरधः रुक्मौ मण्डलाकारौ  
भूषणविशेषौ न्यस्यति । मृत्योः पाहि ( वा० सं० २०-२ ) अनेन मन्त्रेण  
राजतं सव्ये, “विद्योत्पाहि” ( वः० सं० २०-२ ) अनेन च दक्षिणे सौवर्णम् ।

एकोनविंशे सौत्रामणीनिरूपणाध्याये चतुर्थी कण्डिका । १९७

‘विद्योत्’ (१) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ११ ॥

खुरैर्वसाग्रहान् द्वात्रिंशतं जुहोति सीसेनेति (२)

प्रत्युचम् (३) ॥ १२ ॥

खुराभ्यर्चभाः प्रतिपत्तव्याः ॥ १२ ॥

द्वौ द्वौ हुत्वा शेषान्तसते करोति ॥ १३ ॥

तांश्च द्वौ द्वौ हुत्वा तच्छेषान्तसते करोति वैतसे ॥ १३ ॥

सर्वसुरभ्युन्मृदितः शेषैरभिषिञ्चत्या मुखादवस्त्रा-  
वयन्प्रतिदिशः सर्वत्र सावित्रमश्विनोः सरस्वत्या इ-  
न्द्रस्येति प्रतिमन्त्रम् ॥ १४ ॥

सर्वसुरभिषिञ्चनादिभिरभ्युन्मृदितं यजमानं ग्रहशेषैरभिषिञ्चति ।  
आमुखादवस्त्रावयन् । आमुखादिति मर्यादेयम् । अकर्मविषयत्वात् ।  
प्रतिदिशं व्यवस्थितः । “सर्वतः परिक्रामम्” (श० ब्रा० १२-८-३-१७)  
इति वचनात् सर्वत्र सावित्रं सर्वाभिषेकेषु सावित्रं मन्त्रमाह—‘अ-  
श्विनोः’ ‘सरस्वत्या’ ‘इन्द्रस्य’ (४) इति च प्रतिमन्त्रम् ॥ १४ ॥

सर्वाभिश्चतुर्थम् ॥ १५ ॥

अभिषेकं सर्वाभिर्देवताभिः करोति । “पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखाभिषिञ्चति  
पुरस्ताद्धि प्रत्यगन्नमद्यते शीर्षतः शीर्षतो ह्यन्नमद्यते” (श० ब्रा०  
१२-८-३-१७) इति प्रकृत्य श्रुतेः ॥ १५ ॥

महाव्याहृतिभिरेके ॥ १६ ॥

सा चैवं स्वपदविभाषा “तः हैकऽ एताभिश्च देवताभिरभिषि-

(१) विद्योत्पाहि । ( वा० सं० २०-२ )

(२) सीसेन तन्त्रं० ( वा० सं० १६-८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६,  
८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, )

(३) ‘पञ्चपलो ग्रहः’ इति परिशिष्टोक्तोः ऋषभखुराणां महत्त्वाच्चाप्यभैः  
खुरैः पशूनां वसां गृहीत्वा ‘सीसेन’ इति प्रतिमन्त्रं द्वात्रिंशत्संख्याका-  
न्सुराग्रहान् जुहोति । एकेन मन्त्रेण द्वयोर्होम इत्यर्थः ।

(४) ‘अश्विनोर्भैषज्येन०’ ‘सरस्वत्यै भैषज्येन०’ ‘इन्द्रस्येन्द्रियेण०’  
(वा० सं० २०-३ ) इति त्रिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । अत्र ‘देवस्य त्वा’ इति  
त्रिष्वपि मन्त्रेष्वन्वेति ।

अन्ति भूर्भुवः स्वरित्येतामिश्च व्याहृतिभिः” (श० ब्रा० १२-८-३-१८)  
इति वचनात् ॥ १६ ॥

अत्र न ज्ञायते किं व्याहृतिपदं पूर्वं देवतापदेभ्य उतोत्तरमि-  
त्यत आह—

उत्तमेन वा ॥ १७ ॥

उत्तमेन (१) व्याहृतिपदेनाभिषेको न पूर्वैर्न न चानियमः । कुत ए-  
तत् ? पाठकमात् । “तः हैकऽ एतामिश्च देवताभिरभिषिञ्चति भूर्भुवः  
स्वरित्येतामिश्च व्याहृतिभिः” (श० ब्रा० १२-८-३-१८ इति ॥ १७ ॥

उन्मर्दनमभिषेकेऽवनीयैके ॥ १८ ॥

उन्मर्दनं चन्दनादि तदभिषेकेऽवनीयामिषेकमेकं कुर्वन्ति ॥ १८ ॥

यजमानमालभते कोऽसीति ॥ १९ ॥

अनेन मन्त्रेण (२) ॥ १९ ॥

सुश्लोके (३) त्यालब्धो ह्वयति ॥ २० ॥

यदुक्तं भवति यजमानः (४) ॥ २० ॥

अङ्गानि चालभते यथालिङ्गं शिरो मे (५) इति

प्रतिमन्त्रम् ॥ २१ ॥

‘च’ शब्दाद्यजमान एव यथालिङ्गमङ्गान्यालभते । अत्र च ‘अस्तु’  
इति क्रियापदाध्याहारः, साकाङ्क्षत्वात् यथायोगं ‘मे’ इति च पद-  
स्यानुषङ्गः ॥ २१ ॥

उद्यच्छन्त्येनं शतरुद्रियवत्प्रमाणेषु ॥ २२ ॥

एतं यजमानं सुश्लोकादय आहूता उत्क्षिपन्ति शतरुद्रियवज्जानु-  
दम्रादिषु प्रमाणेषु । कुत एतत् ? एवं दृष्टार्थताऽऽह्वानस्य भवति । सु-  
श्लोकादिग्रहणं च राजसूयवदेव नामोपलक्षणार्थम् ॥ २२ ॥

कृष्णाजिनेऽवरोहति प्रतिक्षत्र इति ॥ २३ ॥

(६) कृष्णाजिनेऽवतरति यजमानः “प्रतिक्षत्र” (७) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २३ ॥

(१) उत्तमेनेन्द्रस्येन्द्रियेणेत्यनेन चतुर्थमभिषिञ्चति इति संप्रदा-  
यभाष्ये ।

(२) कोऽसि० (वा० सं० १०-४) (३) सुश्लोक० (वा० सं० २०-४)

(४) अध्वर्युणा आलब्धः कृतान्वारम्भो यजमानः सुश्लोकादिसं-  
ख्यापुरुषानाह्वयति । (५) शिरो मे० (वा० सं० २०-५, ६, ७, ८, ९)

(६) आसन्दीत इति शेषः । (७) प्रति क्षत्रे० (वा० सं० २०-१०)

एकोनविंशे सौत्रामणीभिरुपणाध्याये पञ्चमी कण्डिका । १९९

त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहं गृह्णाति(१) यो भूतानामिति ॥२४॥

त्रयस्त्रिंशग्रहणाच्च (२)खुरेण ग्रहणम् ॥ २४ ॥

आज्यग्रहमाश्वत्थेनैके ॥ २५ ॥

एके आचार्या आज्यग्रहमाश्वत्थेन पात्रेण गृह्णाति । ततश्चाहवनी-  
ययजतित्वाद् ध्रुवायाः सवषट्कारत्वाच्चतुर्ग्रहणमाध्यायनं च ॥ २५ ॥

इत्येकोनविंशेऽध्याये चतुर्थी कण्डिका ।

साम प्रेष्यति ॥ १ ॥

‘सा(३)म गाय’ इत्येवं ‘ब्रूहि’ इति वा । ब्रह्मा गायति ॥ १ ॥

ऐन्द्रयां बृहत्यां गायति ॥ २ ॥

इन्द्रलिङ्गायां बार्हतेन छन्दसोपेतायामृचि(४) गायति ॥ २ ॥

सृश्रवसे विश्रवसे सत्यश्रवसे श्रवस इति

सर्वे निधनमुपयन्ति ॥ ३ ॥

सञ्जित्यै विजित्यै सत्याजित्यै जित्या इति चात्रियस्य ॥४॥

निधनम् ॥ ४ ॥

सम्पुष्ट्यै विपुष्ट्यै सत्यपुष्ट्यै पुष्ट्या इति वैश्यस्य ॥५॥

निधनम् । अग्न्यङ्गतया आग्निचितयोरपि प्रापितत्वात्सौत्रामण्याम् ॥५॥

यथाम्नातं वा सर्वेषाम् ॥ ६ ॥

सर्ववर्णानां यथाऽऽम्नातं निधनं भवति । तच्च “सृश्रवस”

( श० ब्रा० १२-८-३-२६ ) इत्येवमादि ॥ ६ ॥

आस्ते प्रतिगरिष्यन् ॥ ७ ॥

होतुरग्रतः ॥ ७ ॥

त्रया देवा (५)इति शस्त्रान्ते जुहोति ॥ ८ ॥

(१) यो भूतानाम् ( वा० सं० २०-३२ ) इति सार्धकण्डिकात्म-  
केन मन्त्रेण ।

(२) आर्षभेनेत्यर्थः ।

(३) अत्र च सामगाने ‘तथा च सूत्रान्तरम्’ ( का० श्रौ० भा०  
४-२-६ ) इत्यादिना ब्रह्मणः कर्तृत्वमुक्तम् आधानप्रकरणे ।

(४) बृहदिन्द्राय० ( वा० सं० २०-३० )

(५) त्रया देवा० ( वा० सं० २०-११, १२ ) इति कण्डिकाग्रध्यात्म-  
केन मन्त्रेण शस्त्रसमाप्तौ वषट्कृते त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहं जुहोति ।

ग्रहम् । तच्चानुवाचनयज्ञप्रैषपूर्वकम् । देवताश्चात्र प्रकृता एव ।  
तथा च(१) याज्यानुवाक्ययोः तदभिधानं दृश्यते । “अश्विना तेजसा”  
“अश्विना पिबताम्” इति ॥ ८ ॥

शेषमृत्विजः प्राणभक्षं भक्षयन्ति प्राणपाम इति ॥९॥  
ग्रहशेषमृत्विजः प्राणभक्षं भक्षयन्ति(२) “प्राणपा म” इत्यनेन  
मन्त्रेण ॥ ९ ॥

प्रत्यक्षभक्षं यजमानो लोमानि प्रयतिरिति ॥ १० ॥  
अनेन (३) मन्त्रेण ॥ १० ॥

स्विष्टकृतप्रभृत्यावर्हिर्होमात्कृत्वा परिष्कृतक्षरिलि-  
सान्यादायावभृथवद्गमनम् ॥ ११ ॥

स्विष्टकृतप्रभृतिवर्हिर्होमान्तं कृत्वा परिष्कृत क्षीरलितान्यादायावभृथ  
वद्गच्छन्ति । शूलावभृथेन व्यवधानात् ‘अवभृथवद्’ इत्युच्यते ॥ ११ ॥  
आशूलाभिमन्त्रणात्कृत्वोदकाधिष्ठानप्रभृत्यावभृथेष्टेः ॥ १२ ॥  
शूलाभिमन्त्रणान्तं कर्म कृत्वा उदकाधिष्ठानप्रभृति आ अवभृथेष्टेः ॥ १२ ॥

मासरकुम्भं प्लावयति यद्देवा इति ॥ १३ ॥  
अनेन (४) मन्त्रेण ॥ १३ ॥

पूर्ववन्मज्जनम् ॥ १४ ॥  
मासरकुम्भस्यैवावभृथे निमज्जनम् (५) ॥ १४ ॥

सुमित्रिया न इत्यपोऽञ्जलिनादाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं  
परिषिञ्चति (६) द्वौ विक्रमा उदङ्गत्वा ॥ १५ ॥

(१) अश्विना तेजसा० ( वा० सं० २०-८० )

अश्विना पिबताम्० ( वा० सं० २०-९० ) इमे याज्यानुवाक्ये ।

(२) अवजिघ्रन्ति प्राणपा मे० ( वा० सं० २०-३४, ३५ ) इति क-  
ण्डिकाद्वयात्मकेन । (३) लोमानि प्रयतिः० ( वा० सं० २०-१३ )

(४) अवभृथेष्टि कृत्वा ‘यद्देवा’ इत्यादिना ‘धरुणनोमुञ्च’ ( वा०  
सं० २०-१४, १५, १६, १७, १८ ) इत्यन्तेन सार्धकण्डिकाचतुष्कात्मकेन  
मन्त्रेण मासरकुम्भं जले तारयति ।

(५) ‘पूर्ववत्’ इति “अवभृथ०” (१८) इत्यादि “ओषधी रुतापः”  
( वा० सं० २०-१९ ) इत्यन्तेन सुराकुम्भस्य जले निमज्जनम् ।

(६) द्वौ विक्रमावुदङ्गत्वा सुमित्रियान् इत्यपः ।

आदायाञ्जलिना सिञ्चेद् द्वेष्यं दुर्मित्रिया इति ॥ इति श्रुतेः ।

(१) "सुमित्रिया न" इत्यनेन मन्त्रेणापोज्जलिनादाय द्वौ विक्रमा उ-  
दङ्गत्वा "दुर्मित्रिया" (२) इति द्वेभ्यं प्रतिषिञ्चति "यामस्य दिशं द्वेभ्यः  
स्यात्तां दिशं परासिञ्चेत्" (श० ब्रा० १२-९-२-६) इति वचनात् ॥ १५ ॥

अवभृथवत्स्नात्वा वासोऽपासनं द्रुपदादिवे(३)ति ॥ १६ ॥

अवभृथवत्स्नानग्रहणं वासोऽपासनार्थं(४) प्राप्तत्वादेव ॥ १६ ॥

सोमवदुत्क्रमणमागमनं च ॥ १७ ॥

सोमवदेव 'उद्वयम्' (५) इत्युन्नयनं आमहीयजपवदागमनम् ॥ १७ ॥

आहवनीयमुपतिष्ठते ऽपो अद्येति ॥ १८ ॥

अनेन (६) मन्त्रेण ॥ १८ ॥

एधोसीति(७) समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधानि

समिदसीति(८) ॥ १९ ॥

शुलावभृथसमिदाधानं सौत्रामणिकं च तन्त्रेण कालैकत्वाज्जु-  
होति ॥ १९ ॥

जुहोति च समाववर्त्ति(९)ति ॥ २० ॥

'च' शब्दाच्छेषपरिसमाप्तिं करोति ॥ २० ॥

उदवसाय पयस्या मैत्रावरुणी ॥ २१ ॥

कर्तव्या । अस्याश्च पूर्वम् आदित्येष्टिरुक्तैव ॥ २१ ॥

तदन्ते पशुरिन्द्राय वयोधसे ॥ २२ ॥

तच्छब्देन पयस्या परामृश्यते ॥ २२ ॥

इत्येकोनविंशेऽध्याये पञ्चमी कण्डिका ।

(१) सुमित्रिया न० ( वा० सं० २०-१९ )

(२) दुर्मि मित्रियाः० ( वा० सं० २०-१९ )

(३) द्रुपदादिव० ( वा० सं० २०-२० )

(४) जलस्थानेन जायापती सौमिकावभृथवत् स्नात्वा कर्मकाले  
धृतं वासोऽप्सु क्षिपतः ।

(५) "उद्वयम्०" ( वा० सं० २०-२१ ) इति मन्त्रेण जलान्नि-  
ष्क्रमणम् । 'अपाम सोमममृता अभूम' इति जपतां सर्वेषां त्रिपशुदे-  
शमागमनम् ।

( ६ ) अपोऽअद्य० ( वा० सं० २०-२२ )

( ७ ) एधोसि० ( वा० सं० २०-२३ )

( ८ ) समिदसि० ( वा० सं० २०-२३ )

( ९ ) समाववर्त्ति० ( वा० सं० २०-२३ )

इत्येकोनविंशोऽध्याये पञ्चमी कण्डिका ।

आचार्येण सौत्रामण्यानुविहिता । इदानीमध्वर्युर्वेदविहितहौत्रव्याख्यानापन्यासाय न्यायोपप्रदर्शनायाचाये आह—

**सौत्रामण्यामिष्टिपशवो भिन्नतन्त्राः कालभेदात् ॥ १ ॥**

इह चादित्यपथस्यात्रिपशूनामन्यत्रापि सम्भवात्तद्विषयताऽपि मा भूदिति 'सौत्रामणी' ग्रहणम् प्रयोगवचनैकत्वप्रसङ्गस्यार्थं च । 'एको हि प्रयोगवचनोऽत्र ऋद्धिकामः सौत्रामण्यां यजेत' इति । अत्रेष्टिपशवो भिन्नतन्त्रा भवन्ति । कुत एतत् ? कालभेदात् । भिन्नो हि कालः । 'आदित्यं चरुं यक्ष्यमाणो निर्वपति । आदित्यमीजा न' ( शं ब्रा० १२-२. २-११ ) इति चैवमादि ।

ननु च प्रयोगवचनैकत्वे 'राजसूयेन स्वाराज्यकामोयजेत' इत्यत्र कालभेदात्तन्त्रभेद उक्तः 'इष्टिपशवो भिन्नतन्त्राः कालभेदात्' इति, किमर्थं पुनरुच्यते ? सत्यमेतदेवम् । तत्र ह्यनुमत्यादीनां फलैकत्वे तन्त्रभेदोऽभिहितः, इह पुनस्तथा नेति । इह यागविशेषाणां सौत्रामणीसंशब्दितानाम् 'ऋद्धिकामः सौत्रामण्यां यजेत' इति फलसम्बन्धः, तत्सन्निधानादितरेषां तदङ्गतेति वैषम्याद्भेदेनोच्यते । अङ्गानां प्रधानानां च प्रयोगवचनैकत्वादैकतन्त्र्यं मा भूदित्युच्यते ।

ननु च ज्योतिष्टोमवदैकतन्त्र्यं कस्माज्ज भवत्यङ्गानां प्रधानानां च । न इत्युच्यते । तत्र हि ऋत्विग्वरणदेवयजनजोषणादीनामुत्तरकालं दीक्षणीयादिविधानम् । इह पुनरादित्यादीनामङ्गत्वेऽपि सति कालभेदात्तन्त्रभेद इति न दुरुक्तम् ॥ १ ॥

**सप्तदश सामिधेन्यः ॥ २ ॥**

अत्र भवन्ति । अनारभ्य समधीतं साप्तदश्यं प्रकृतितः पाञ्चदश्येनोत्कालितं यत्र यत्र श्रूयते तत्र तत्र भवति ॥ २ ॥

**वार्त्रघ्नावाज्यभागौ ॥ ३ ॥**

अत्र भवतः ॥ ३ ॥

**वृधन्वन्तौ वा पशुषु साक्षाद्यविकारात् ॥ ४ ॥**

पशुषु यस्याज्यभागौ तस्य वृधन्वन्तौ भवतः । पशुषु पयोग्रहा भवन्ति । तेषां साक्षाद्यविकाराद् वृधन्वन्तौ भवतः ॥ ४ ॥

**आमिक्षायां च ॥ ५ ॥**

वृधन्वन्तावेव साक्षाद्यविकारत्वात् । अधस्तनसूत्रे 'पशुषु' इति विशेषितत्वाद् आमिक्षायामप्राप्तिर्मा भूदिति भेदेन ग्रहणम् ॥ ५ ॥



उपाशुदेवतेष्टिषु ॥ ६ ॥

‘भवति’ इति वाक्यशेषश्च ॥ ६ ॥

विराजौ संयाज्ये अविशेषोपदेशात् ॥ ७ ॥

संयाज्याशब्देन स्विष्टकृत्सम्बन्धिन्यौ याज्यानुवाक्ये उच्येते । ते च “प्रेन्द्रोऽअग्न” “इमोऽअग्न” ( ऋक्सं० ७-१-३, १८ ) इति । अविशेषेण हि सौत्रामणीं प्रकृत्य ‘विराजौ संयाज्ये’ इति समाप्तायते ॥ ७ ॥

वसिष्ठशुनकानां नाराशंसः ॥ ८ ॥

वसिष्ठानां शुनकानां च नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजो भवति ॥ ८ ॥

(१)अन्नीणां चैके ॥ ९ ॥

द्वितीयं नाराशंसमिच्छन्ति । एके तनूनपातम् ॥ ९ ॥

प्राकृताः प्रथमोत्तमयोः (२)प्रयाजानुयाजप्रैषाः ॥ १० ॥

चोदकप्राप्त्या भवन्ति ॥ १० ॥

ऐन्द्रः (३)नेके प्रथमस्य वायोधसानुत्तमस्य ॥ ११ ॥

तत्कुतः ? लिङ्गात् । “होता यक्षत्समिधेन्द्रमिडस्पदे” इत्येवमादि । तत्पुनर्बहिः प्रकरणात्पाठे सति लिङ्गं विनियोजकमिति पर्यालोचनीयम् ॥ ११ ॥

समिद्ध इन्द्र इत्याप्रियः प्रथमस्य ॥ १२ ॥

( १ ) अनुक्तं वेति सूत्रेण सिद्धमेतत्कथं पुनः ।

उच्यते त्वेकयाज्यायां यद्यप्याग्नीषु पठ्यते ।

उभौ तनूनपाद्वापि तत्र यागो यथर्षि तु ।

वसिष्ठादिग्रहो हौत्रसूत्राम्नातोपलक्षकः ।

अन्यत्रापि त्रिकल्पार्थमन्नीणां चैक इत्यपि ॥

( २ ) बह्वचानां प्रैषाध्याये पठिताः प्राकृता इत्युच्यन्ते । प्रथमोत्तमयोः पशवोः ।

( ३ ) ऐन्द्रस्य पशोः प्रैषे ऐन्द्रान्-“होता यक्षत्समिधेन्द्रमिडस्पदे०”

( वा० सं० २८-१ ) इत्यादीन् “होता यक्षदिन्द्र० स्वाहा०-व्यन्तु हो-

तयंज” ( वा० सं० २८-११ ) इत्यन्तानेकादश मन्त्रान्, “होता यक्षत्स-

मिधानं महद्यशः०” ( वा० सं० २८-२४ ) इत्यादीन् “होता यक्षत्स्वाहा

कृती०” ( वा० सं० २८-३४ ) इत्यन्तानेकादश मन्त्रांश्च वायोधसस्य

प्रैषे एके आहुः ।

आप्रियः प्रयाजयाज्याः “समिद्ध इन्द्र” (१) इति प्रथमस्य पशोर्म-  
वति ॥ १२ ॥

याज्यानुवाक्याश्च वपापुरोडाशपशूनामायात्वि-  
न्द्र(२) इति ॥ १३ ॥

‘च’ शब्दात्प्रथमस्य भवन्ति ॥ १३ ॥

होता यक्षत्समिधाग्नि(३)मिति प्रयाजप्रेषा-  
स्त्रिपशोः ॥ १४ ॥

भवन्ति ॥ १४ ॥

आप्रियश्च सामिद्धो अग्निरश्विने(४) इति ॥ १५ ॥

‘च’ शब्दात्त्रिपशोरेव ॥ १५ ॥

अश्विनाहविरि(५) इति तिस्रो वपानां याज्यानुवाक्याः ॥ १६ ॥  
भवन्ति ॥ १६ ॥

( १ ) समिद्धऽइन्द्र० ( वा० सं० २०-३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६ )

( २ ) आयात्विन्द्रः० ( वा० सं० २०-४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२ ) इत्यादयः षड्भ्यः यथाक्रममैन्द्रस्य वपापुरोडाशपशूनां याज्यानुवाक्या भवन्ति । तत्र प्रथमो मन्त्रो वपानुवाक्या, द्वितीयो वपायाज्या, तृतीयः पशुपुरोडाशानुवाक्या, चतुर्थस्तद्वयाज्या; पञ्चमः पश्वनुवाक्या षष्ठस्तद्वयाज्येत्यर्थः ।

( ३ ) होता यक्षत्समिधाग्निम्० ( वा० सं० २१-२९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४० ) इत्यादयो द्वादश कण्डिकाः त्रिपशोः प्रयाजप्रेषा भवन्ति ।

( ४ ) समिद्धोऽग्निरश्विना० ( वा० सं० २०-५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६ ) इत्यादयो द्वादशानुष्टुभः त्रिपशोः प्रयाजयाज्या इत्यर्थः ।

( ५ ) अश्विनाहविः० ( वा० सं० २०-६७, ६८, ६९ ] इति तिस्रः कण्डिकास्तिसृणामपि आश्विनसारस्वतैस्त्रिसम्बन्धिवपानां याज्या अनुवाक्याश्च भवन्तीत्यर्थः । तत्प्रकारविधिश्चोत्तरसूत्रेण प्रदर्श्यते । स च यथा—आश्विनवपायागे प्रथमा अश्विनेति अनुवाक्या, यमश्विना इति च द्वितीया कण्डिका याज्या; सारस्वतवपायागे यमश्विनेति द्वितीया कण्डिका अनुवाक्या, तमिन्द्रमिति तृतीया च याज्या; ऐन्द्रवपायागे तु तमिन्द्रमिति तृतीया अनुवाक्या, अश्विनेति प्रथमा च याज्या ।

प्रथमामनूच्य द्वितीया याज्या द्वितीयामनूच्य तृ-  
तीया याज्या तृतीयामनूच्य प्रथमायाज्या ॥ १७ ॥

“सर्वाः पुरोनुवाक्या भवन्ति, सर्वा याज्याः” ( श० ब्रा० १२-८-२-३५ ) इति श्रुतेः । तथा “सर्वाः प्रथमा भवन्ति सर्वा मध्यमाः सर्वा उत्तमाः” ( श० ब्रा० १२-८-२-३५ ) इति ॥ १७ ॥

य इन्द्र(१) इति पुरोडाशानां पूर्ववत् ॥ १८ ॥

पूर्ववच्छब्देन ‘प्रथमामनूच्य’ इत्येवमादि लभ्यते ॥ १८ ॥

अश्विना गोभिरि(१)ति च हविषाम् ॥ १९ ॥

चशब्दात्पूर्ववद्याज्यानुवाक्याः ॥ १९ ॥

ग्रहाणां (३)युवः सुरामं पुत्रमिवेति ॥ २० ॥

याज्यानुवाक्ये भवतः ॥ २० ॥

पशुस्विष्टकृतो यस्मिन्नश्वासो(४)ऽहाव्यग्र इति ॥ २१ ॥

( १ ) ‘यऽइन्द्र’ ( वा० सं० २०-७०, ७१, ७२ ) इति तिस्रः कण्डिकास्त्रयाणामपि आश्विनसारस्वतैन्द्रपशुपुरोडाशानां पूर्वोक्तक्रमेण याज्या अनुवाक्याश्च भवन्ति । स यथा—प्रथमस्याऽऽश्विनपशुपुरोडाशस्य प्रथमा कण्डिका अनुवाक्या द्वितीया च याज्या; द्वितीया अनुवाक्या तृतीया च याज्या सारस्वतपशुपुरोडाशस्य; ऐन्द्रपशुपुरोडाशस्य च तृतीया कण्डिका अनुवाक्या प्रथमा च याज्येति ।

( २ ) ‘अश्विनागोभिः’ ( वा० सं० २०-७३, ७४, ७५ ) इति तिस्रो याज्या अनुवाक्याश्च त्रयाणामपि पशुहविषाम् । अत्रापि प्रथमा अनुवाक्या आश्विनहविषो द्वितीया च याज्या; सारस्वतस्य हविषो द्वितीया अनुवाक्या तृतीया च याज्या; ऐन्द्रस्य हविषश्च तृतीया अनुवाक्या प्रथमा च कण्डिका याज्येति बोध्यम् ।

( ३ ) ग्रहाणां पयोग्रहाणां त्रयाणां सुराग्रहाणां च त्रयाणां ‘युवः सुरामं’ ( वा० सं० २०-७६, ७७ ) इति द्वे कण्डिके याज्यानुवाक्ये भवतः । “षड्ग्रहा भवन्ति” “सर्वेषां ग्रहाणां द्वे याज्यानुवाक्ये भवतः” ( श० ब्रा० १२-८-२-३४, ३५ ) इति श्रुतेः । तत्र प्रथमाऽनुवाक्या द्वितीया च याज्येति महीधराचार्यः ।

( ४ ) पशोः सस्वन्धिनि स्विष्टकृद्वयागो ‘यस्मिन्नश्वास’ ( वा० सं० २०-७८, ७९ ) इति द्वे कण्डिके याज्यानुवाक्ये । तत्र प्रथमाऽनुवाक्या द्वितीया याज्येति बोध्यम् ।

याज्यानुवाक्ये ॥ २१ ॥

होता यक्षदश्विनाविति (१) त्रयो वपानां

प्रैषा यथालिङ्गम् ॥ २२ ॥

प्रैषा भवन्ति ॥ २२ ॥

ग्रहाणां (२) चतुर्थः ॥ २३ ॥

प्रैषो भवति ॥ २३ ॥

हविषामुत्तरे (३) यथालिङ्गम् ॥ २४ ॥

प्रैषा भवन्ति ॥ २४ ॥

उत्तमौ वनस्पतिस्विष्टकृतोः ॥ २५ ॥

यथालिङ्गमेव भवतः (४) ॥ २५ ॥

प्रतिगारिष्यत्युपविष्टेऽध्वर्यो शोऽसावेत्याहुया-

द्विना तेजसेत्यनुवाकः शंसति ॥ २६ ॥

केचिदुपविष्टेऽध्वर्याविति पठन्ति । तेषां शोऽसावेत्येतावानेवा-  
हावः “अश्विना तेजसा” (६) इत्येतमनुवाकं शंसति ॥ २६ ॥

( १ ) होता यक्षदश्विनौ० ( ४१ ) होता यक्षत्सरस्वतीम्० ( ४१ )  
होता यक्षदिन्द्रम्० ( वा० सं० २१-४१ ) इति त्रयो वपात्रयस्य क्रमात्  
प्रैषा एककण्डिकायामित्यर्थः ।

( २ ) होता यक्षदश्विनौ० ( वा० सं० २१-४२ ) अयं चतुर्थः प्रैषो  
ग्रहाणां भवति ।

( ३ ) चतुर्थ्याप्रैषादुत्तरे “होता यक्षदश्विनौ च्छागस्य० ( वा० सं०  
२१-४३, ४४, ४५ ) इत्याहुयात्त्रयो यथालिङ्गं प्रैषा भवन्ति ।

( ४ ) अन्तेपठ्यमानौ “होता यक्षद्वनस्पतिमभि०” “होता यक्ष-  
दग्निः स्विष्टकृतम्०” ( वा० सं० २१-४६, ४७ ) इमौ प्रैषौ भवतो क्रमे-  
ण वनस्पतिपागे स्विष्टकृद्यागेच ।

( ५ ) अध्वर्योऽशोसावोमित्याहावेत्यृगादिस्थाहावोऽध्वेवमेव स्यात्स-  
स्माद् ‘अध्वर्यो’ इति युक्तः पाठः ।

( ६ ) त्रयस्त्रिंशवसाग्रहसादनान्तरमध्वर्योर्होतुः पुरस्तात्प्रतिग-  
रार्थमुपवेशनमुक्तम् । ततश्च प्रतिगरार्थमध्वर्योर्होतुः पुरस्तादुपविष्टे  
सति होता अध्वर्योऽशोसावोमित्याहुय ‘अश्विना तेजसा चक्षुः’ ( वा० सं०  
२०-८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९० ) इत्येकादश-  
वमनुवाकं शस्त्रं शंसति ।

त्रिःप्रथमान्त्ये ॥ २७ ॥

प्रथमान्त्ये च त्रिः शंसति ॥ २७ ॥

त्रिचादिष्वाङ्ग्य(१) ॥ २८ ॥

त्रिचस्य त्रिचस्यादौ आहावं कुर्यात् ॥ २८ ॥

उत्तमांशं शिष्टा प्राङ्मनवस्या दशम्या वा त्रया देवा इति

(२) निवित्सप्तदशावसानोङ्कारः ॥ २९ ॥

उत्तमाया ऋचः प्राङ्मनवस्या वा दशम्या वा निवित्सप्तदशावसाना  
शंस्यते । (३) अवसाने ओङ्कारो भवति ॥ २९ ॥

ऋगन्तेऽन्त्येऽक्षरे स्वरप्रभृति प्रणवे लोपः ॥ ३० ॥

ऋचो (४) यदन्त्यमक्षरं तस्य प्रणवे परत्रावस्थिते स्वरप्रभृति लुप्यते  
इत्यर्थः । 'इन्द्राय दधुरिन्द्रियम्' इत्यत्र अमित्यस्य लोपः । एवं सर्वत्र ॥ ३० ॥

तस्मिन्प्रणवान्तं चैके ॥ ३१ ॥

तस्मिन्नेव प्रणवे चैकेऽन्तमपि लुप्यन्ति । तत्र मकारो लुप्यते । ओ  
इत्येतावानेव प्रणवो भवति ॥ ३१ ॥

इत्येकोनविंशेऽध्याये षष्ठी कण्डिका ।

अश्विनातेजसाऽश्विना पिबतामिति याज्या-

नुवाक्ये सशस्त्रस्य ॥ १ ॥

सशस्त्रस्य प्रहस्य "अश्विना तेजसा" "अश्विना पिबताम्" इति

(१) अस्मिन्ननुवाके एकादशर्चो वर्तन्ते । तासां प्रथमोत्तमयोस्त्रिः  
शंसनमुक्तम् परिशिष्टास्त्रयस्तृचाः तेषामादिष्वाहावः कार्यः ।

(२) त्रया देवाः ( वा० सं० २०-११, १२ )

(३) अवसानोङ्कारः सर्वस्य निवित्पदाऽवसाने ओङ्कारः प्रयोक्तव्य  
इति श्रीअनन्तः । सप्तदशावसानः शंसनीय ओङ्कारः निवित्पदावसाने  
इति, सन्निधेः इति वासुदेवः, निवित्सप्तदशावसाना ओङ्कारसंगतेः  
इति देवः ।

(४) ऋचः सम्बन्धिन्यन्त्येऽक्षरे प्रणवे परे स्वरप्रभृतिवर्णजातस्य  
लोपो भवति । तद्यथा "इन्द्राय दधुरिन्द्रियम्" ( वा० सं० २०-८० )  
'अम्' इत्येतावदत्र लुप्यते तेन इन्द्रियोमित्येवं सम्पद्यते । एवं सर्वत्र  
ज्ञेयम् ।

याज्यानुवाक्ये भवतः । अनयोश्च ऋचोरपि नियुक्तत्वाच्छब्दे अप्रयोगो  
मा भूदिति अनुवाकग्रहणमधस्तात्कृतम् ॥ १ ॥

अनुवाचनप्रैषौ समस्याऽनुयाजप्रैषा

देवं बर्हिरि(१)ति ॥ २ ॥

याज्याश्च ॥ ३ ॥

एता एव(२) ॥ ३ ॥

अग्निमद्ये(३)ति सूक्तवाकप्रैषः ॥ ४ ॥

भवति ॥ ४ ॥

(४)प्राकृतः सूक्तवाकप्रभृति प्रागवभृथेष्टेः ॥ ५ ॥

अनुक्तं च ॥ ६ ॥

(५)यच्चान्वयेन होतुः प्राप्नोति तदप्यत्रैव भवत्येव ॥ ६ ॥

इमं मे (६)तत्त्वैत्येककपालस्य ॥ ७ ॥

याज्यानुवाक्ये भवतः ॥ ७ ॥

अग्नीवरुणयोस्त्वन्नः (७)स त्वमिति ॥ ८ ॥

याज्यानुवाक्ये ॥ ८ ॥

( १ ) अनुवाचनप्रैषौ समस्या कर्तव्यौ 'अनुब्रूहि' इत्यनुवाचनम् 'अ-  
मुं यज' इति प्रैषश्च । तद्यथा—अश्विभ्याः सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णे  
'अनुब्रूहि' इत्येवम् । "देवं बर्हिः सरस्वती" ( वा० सं० २१—४८, ४९,  
५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८ ) इत्याद्या एकादश कण्डि-  
कास्त्रिपशोरनुयाजानां प्रैषा भवन्ति इत्यर्थः ।

( २ ) 'देवं बर्हिः' इत्याद्या एवानुयाजानां याज्या भवन्ति ।

( ३ ) अग्निमद्य० ( वा० सं० २१—५९, ६०, ६१ ) इत्यादिः कण्डि-  
कात्रयात्मकः सूक्तवाके प्रैषो भवति ।

( ४ ) सर्वं प्राकृतं प्रकृतिवदेव भवति ।

( ५ ) यच्च प्रायणीयानुवाचनाग्निमन्थनीयामनोतायूपाञ्जनोच्छ्रयणा-  
दिप्राकृतं तत्सर्वमत्रापि भवति ।

( ६ ) इमं मे० ( वा० सं० २१—१, २, ) इति द्वे कण्डिके अवभृ-  
थेष्टौ वारुणस्यैककपालस्य पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यायाज्ये क्रमेण भवतः ।

( ७ ) त्वन्नः० ( वा० सं० २१—३, ४ ) अत्रापि प्रथमा कण्डिका  
पुरोनुवाक्या द्वितीया याज्या एवं सध्नः ।

एकोनविंशेऽसौत्रामणीनिरूपणाध्याये सप्तमी कण्डिका । २०९

आदित्यस्य सुत्रामाणं महीमूषु (१)मातरमिति ॥ ९ ॥

आ नः प्र बाह्वेति पयस्यायाः(२) ॥ १० ॥

वाजिनस्य शन्नो(३) वाजे वाज इति ॥ ११ ॥

अयं तु विशेषः—

अनवानं याज्या ॥ १२ ॥

वायोधसाप्रियः समिद्धो अग्निः समिधे(४)ति ॥ १३ ॥

वायोधसस्य पशोराप्रियः प्रयाजयाज्याः “समिद्धो अग्निः समिधा”  
इत्येता भवन्ति ॥ १३ ॥

याज्यानुवाक्याश्च वपापुरोडाशपशूनां

वसन्तेन ऋतुने(५)ति ॥ १४ ॥

‘व’ शब्दाद्वायोधसस्यैव ॥ १४ ॥

इत्येकोनविंशेऽध्याये सप्तमी कण्डिका ।

इति उपाध्यायकर्कविरचिते कात्यायनसूत्रभाष्ये

एकोनविंशतितमोऽध्यायः समाप्तः ।

( १ ) सुत्रामाणम्०, महीमूषु० (वा० सं० २१—६, ५) इति पुरो-  
वाक्या याज्या च क्रमेण भवत इत्यर्थः ।

( २ ) आ नः० (वा० सं० २१—८, ९) इति द्वे कण्डिके पयस्यायाः  
पुरोनुवाक्या याज्या च क्रमेणेत्यर्थः ।

( ३ ) शन्नो० (वा० सं० २१—१०, ११) इति द्वे कण्डिके पय-  
स्यान्तर्गतवाजिनयागस्य पुरोनुवाक्या याज्या च क्रमेण भवत इत्यर्थः ।

( ४ ) समिद्धोऽ अग्निः० ( वा० सं० २१—१२, १३, १४, १५, १६, १७,  
१८, १९, २०, २१, २२ ) ।

( ५ ) वसन्तेन ऋतुना० ( वा० सं० २१—२३, २४, २५, २६, २७,  
२८ ) इति षड्ऋचः पुरोनुवाक्या याज्येति क्रमेण वायोधसस्य पशोर्वपा-  
दीनां भवन्ति ।

## विंशोऽध्यायः ।

सौत्रामणीविधानसमनन्तरं श्रुतिमन्त्रपाठावसरप्राप्तोऽश्वमेधोऽनुविधीयते ।

**राजयज्ञोऽश्वमेधः सर्वकामस्य ॥ १ ॥**

राजयज्ञोऽभिषेकवति क्षत्रिये वर्तत इत्युक्तं प्रदेशान्तरे । तथा च—“क्षत्रिययज्ञ उ वाऽएष यदश्वमेधः” ( श० ब्रा० १३-४-१-२ ) इति । “तस्माद्राष्ट्रमश्वमेधेन यजेत” ( श० ब्रा० १३-१-६-३ ) इति । राज्ञो यज्ञः राजयज्ञः, न ब्राह्मणवैश्ययोरिति । अश्वमेध इति त्रिरात्रस्य यज्ञक्रतोर्नामधेयम् । स सर्वकामस्य भवति । सर्वकामावाप्तिश्च परमात्माख्यसत्त्वप्राप्तिमन्तरेण न भवति यावच्छरीरकालभाविनो हि कामा इति । तेन ‘सर्वकामस्येति मुमुक्षोः’ इत्येतदुक्तं भवति । तथा चाह—“सर्वान्ह वै कामानाप्नोति सर्वा व्यष्टीर्व्यदनुते योऽश्वमेधेन यजेत” ( श० ब्रा० १३-४-१-१ ) इति ॥ १ ॥

**अष्टम्यां नवम्या वा फाल्गुनीशुक्लस्य ॥ २ ॥**

फाल्गुनशुक्लपक्षेऽष्टम्यां नवम्यां वा प्रारम्भः । “सा यासौ फाल्गुनी पौर्णमासी भवति” इति प्रकृत्य “तस्यै पुरस्तात्पडहे वा सप्ताहे वऽतिज उपसमायन्ति” ( श० ब्रा० १३-४-१-४ ) इति श्रुतेः ॥ २ ॥

**ग्रीष्म एके ॥ ३ ॥**

आरम्भं कुर्वन्ति (१)श्रुतेरेव ॥ ३ ॥

**ब्रह्मादनं पचति चतुर्णां पात्राणामञ्जलिप-**

**सुतानां च ॥ ४ ॥**

“चतुरः पात्रांश्चतुरोऽञ्जलीश्चतुरः (२)प्रसृतान्” ( श० ब्रा० १३-४-१-५ ) इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

**अक्त्वैनमाद्यत्विग्भ्यः प्रयच्छति ॥ ५ ॥**

अक्त्वैनमोदनमाद्यत्विग्भ्यः समर्पयति ॥ ५ ॥

(१) “ग्रीष्मेऽभ्यारमेतेति” ( श० ब्रा० १३-४-१-२ ) ज्येष्ठशुक्ले आषाढशुक्ले वा अष्टम्यां नवम्यां वा प्रारभेत इत्यर्थः ।

(२) प्रसृतश्चैकहस्ताङ्गलिकोऽङ्गुलः । चतुर्णां पात्राणां, चतुर्णामञ्जलीनां, चतुर्णां प्रसृतानां चेत्यर्थः ।



तेभ्यश्चत्वारि सहस्राणि ददाति शतमानांश्च

तावतः ॥ ६ ॥

चत्वारि गोसहस्राणि (१) चत्वारि च सुवर्णरक्तिकाशतानि ऋत्वि-  
भ्यो ददाति ॥ ६ ॥

अक्त्वाज्यशेषेण रशनां द्वादशारत्निं त्रयोद-

शारत्निं वा निदधाति ॥ ७ ॥

(२) ब्रह्मौदनावसिक्ताज्यशेषेण ॥ ७ ॥

आदानकाले वाऽञ्जनम् ॥ ८ ॥

कार्याधत्वात् । एवं चाज्यशेषं स्थाप्यते । 'वा' शब्दोऽवधारणार्थः ॥ ८ ॥

नि(३)ष्कं प्रतिमुञ्चन्वाचयति तेजोऽसीति ॥ ९ ॥

चतुःसौवर्णिकं निष्कमाभरणविशेषं यजमाने प्रतिमुञ्चन्वाचयति  
"तेजोऽसि" (४) इत्यमुं मन्त्रम् ॥ ९ ॥

वाचं यच्छेति चाह ॥ १० ॥

'च' शब्दादनन्तरम् ॥ १० ॥

आ वरदानाद्वाग्यमनम् ॥ ११ ॥

(५) भवति ॥ ११ ॥

(१) प्रत्युत्विजं गवां सहस्रं सुवर्णरक्तिकाशतं च दद्यादित्यर्थः ।

(२) ब्रह्मौदनाञ्जनार्थेत्यर्थः ।

(३) वस्तुतस्तु 'निष्कः सुवर्णाश्चत्वारः' इति चतुःसुवर्णपरिमितं  
रौप्याभरणं रूप्यप्रकरणे पाठात्, शतमानमपि रौप्यमेव तस्य प्रकरणे  
पाठादिति प्राप्ते सौवर्णग्रहणम् ।

याज्ञवल्क्यः—द्वे कृष्णले रूप्यमाणो धरणं षोडशैव ते ।

शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव तु ॥

विशाधिकशतत्रयकृष्णलपरिमितम् ।

(४) तेजोऽसि० (वा० सं० २२-१) इति 'पाहि' इत्यन्तं कण्डिकार्धम-  
ध्वर्युर्वाचयति । स निष्कश्च पश्चात्प्रातर्होमान्ते पूर्णाहुत्यनन्तरं यजमा-  
नेनाध्वर्यवे दीयते ।

(५) दक्षिणादानपर्यन्तमित्यर्थः 'वरेण वाचं विसृजते' (श० ब्रा०  
१३-४-१-१०) इति श्रुतेः ।

पत्न्य(१)श्चायन्यलङ्कृता निष्किण्यो महिषी वावाता  
परिवृक्ता पालागली सानुचर्यः शतेन शतेन ॥ १२ ॥

“चतस्रो जाया उपकलसा भवन्ति” (श० ब्रा० १३-४-१-८) इति  
प्रकृत्य श्रुतत्वात् । ताश्च सहानुचरीमिरायन्ति शतेन शतेन ॥ १२ ॥  
ता विशेषयति—

राजदुहितरः प्रथमायाः १३ ॥

अनुचर्यः(२) ॥ १३ ॥

राजन्यानां द्वितीयायाः १४ ॥

पत्न्या राजन्यदुहितरोऽ(३)नुचर्यः ॥ १४ ॥

सूतग्रामण्यां तृतीयायाः १५ ॥

सूतः (४)सङ्करजातः, ग्रामणीर्ग्रहत्तरः । तयोर्दुहितरस्तृतीयाया  
अनुचर्यः ॥ १५ ॥

क्षात्र(५)संग्रहीतृणां चतुर्थ्याः ॥ १६ ॥

पत्न्याः अनुचर्यो भवन्ति । क्षत्ता प्रतीहारो दूतो वा, सङ्गृहीता च  
सारथिः ॥ १६ ॥

अग्न्याधेयवत्प्रविश्य हुतेऽग्निहोत्रेऽपरेण गार्हपत्यमुद-  
विशराः संविशन्त्यूर्वन्तरे वावाताया ब्रह्मचारी ॥ १७ ॥

‘अग्न्याधेयवत्’ इति (६)पूर्व्या द्वारा यजमानो, दक्षिणा पत्न्य  
इत्युक्तं भवति । हुतेऽग्निहोत्रे गार्हपत्यमपरेणोदविशराः संविशति यज-  
मानो वावाताया ऊर्व(७)न्तरे । ब्रह्मचारी भवति ॥ १७ ॥

(१) पूर्वोक्तनिष्कारणं धारयन्त्यः पत्न्यो यजमानसमीपे आगच्छ-  
न्ति । महिषी प्रथमपरिणीता स्त्री । द्वितीया वावाता बल्लभा । तृतीया  
परिवृक्ता अवल्लभा । चतुर्थी पालागली दूतपुत्री । अनुचरीणां शतेन-श-  
तेन ताः पत्न्यः सानुचर्यो भवन्ति ।

(२) महिष्या राजपुत्र्योऽनुचर्यो भवन्ति ।

(३) क्षत्रियजातिमात्राणां दुहितरः ।

(४) सूतोऽश्वपोषकः ।

(५) क्षत्तार आयव्ययाध्यक्षाः तेषां समूहः क्षात्रम् ।

(६) “पूर्वेण प्रविशति दक्षिणेन पत्नी” (का० श्रौ० ४-७-१८)

इत्युक्तेः ।

(७) “अन्तरोक्तसंघर्तमानः शेते” (श० ब्रा० १३-४-१-९) इति श्रुतेः ।

इतराश्चान्वक् ॥ १८ ॥

इतराश्च पत्न्यो यजमानमनुसंविशन्ति(१) ॥ १८ ॥

प्रातराहुत्याऽहुतायां पूर्णाहुत्यन्ते वरदानं ब्रह्मणे ॥ १९ ॥

प्रातराहुत्यन्ते पूर्णाहुत्याऽहुतायां ब्रह्मणे वरं ददाति ॥ १९ ॥

अध्वर्यवे च प्रतिमुक्तं निष्कम् ॥ २० ॥

‘च’शब्दाद्ददाति ॥ २० ॥

पुरोडाशोऽग्नये पथिकृते ॥ २१ ॥

कर्तव्यः । स (२)चोपांशुर्भवति ॥ २१ ॥

शतमानं दक्षिणा सौवर्णम् ॥ २२ ॥

शतसंख्यामितं सुवर्णम् । तच्चावमया मात्रया मितं भवति । अवमा च मात्रा रक्तिका ॥ २२ ॥

हिरण्यपरिमाणेऽन्यत्रापि ॥ २३ ॥

हिरण्यपरिमाणे मृग्येऽन्यत्रापि दाक्षायणादौ शतमानमेव भवति । अपरे तु वर्णयन्ति—‘शतमाने श्रूयमाणे सौवर्णे भवति(३) न राज-तम्’ इति ॥ २३ ॥

पौष्णं चरुं निर्वपति वासःशतं दक्षिणा ॥ २४ ॥

तस्य च वाससां शतं दक्षिणा । अयमप्युपांश्वेव(४) ॥ २४ ॥

देवस्य त्वेति (५)रशनामादाय ब्रह्मन्नद्वं

भन्त्स्पामतिपाह ॥ २५ ॥

ब्रह्मौदनाज्यशेषेण रशनामक्ताऽऽदानम् “तेन रशनामभ्यज्यादत्ते” इति श्रुतेः ॥ २५ ॥

(१) “तदेवापीतराः संविशन्ति” (श० ब्रा० १३-४-१-२) इति श्रुतेः ।

(२) “अथानेयीमिष्टिं निर्वपति” इति प्रकृत्य “उपांशु हविषो याज्यानुवाक्ये” (श० ब्रा० १३-४-१-१३) इत्युक्तत्वात् ।

(३) यत्र यत्र शतमानं श्रूयते तत्र हिरण्यपरिमाणे ज्ञातव्यं न तु राजतपरिमाणे इत्यर्थः ।

(४) “अथ पौष्णीं निर्वपति” इति प्रकृत्य “उपांशु हविषो याज्यानुवाक्ये” (श० ब्रा० १३-४-१-१५) इति श्रुतेः ।

(५) देवस्य त्वा०(वा० सं० २२-१) इत्यादि “सरमारपन्ती” (वा० सं० २२-२) इत्यन्तेन मन्त्रेण द्वादशारत्नि त्रयोदशारत्नि वा दर्भमयीं द्वि-

(१) तं वधानेति (२) ब्रह्माऽनुज्ञातोऽभिधा असीति (३)

वधनात्पश्वं त्रिरूपम् ॥ २६ ॥

रूपशब्दो वर्णवाची । त्रिवर्णमित्यर्थः । “त्रिरूप एवैषोऽश्वः स्यात्”  
( श० ब्रा० १३-४-२-४ ) इति वचनात् ॥ २६ ॥

सर्वरूपं वा ॥ २७ ॥

‘वा’ विकल्पायर्थः । “यस्मिन्सर्वाणि रूपाणि भवन्ति” ( श० ब्रा०  
१३-४-२-१ ) इति श्रुतेः ॥ २७ ॥

शस्त्रिम् ॥ २८ ॥

प्रसिद्धमेव (४) ॥ २८ ॥

दक्षिणधुर्यसमम् ॥ २९ ॥

दक्षिणेन धुर्येण तुल्यमित्यर्थः । अथवा यो दक्षिणस्यां धुरि असा-  
मान्येन, तत उत्कृष्टतर इत्यर्थः ॥ २९ ॥

साहस्रम् ॥ ३० ॥

गोसहस्राहं (५) ॥ ३० ॥

ललामम् ॥ ३१ ॥

नीलीपौण्ड्रकम् (६) ॥ ३१ ॥

कृत्तिकाक्षिं वा ॥ ३२ ॥

कृत्तिका शकटमिव यस्य ललाटे पौण्ड्राणि । अत्र येषां वर्णाना-  
मविरोधस्ते समुच्चीयन्ते । येषां विरोधस्ते आम्नानसामर्थ्यात् वि-  
कल्पन्ते ॥ ३२ ॥

पूर्वकायकृष्णं शुक्लापरम् ॥ ३३ ॥

“तस्य कृष्णः पूर्वार्धः, शुक्लोऽपरार्धः” ( श० ब्रा० १३-४-२-४ )  
इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥

गुणमश्वबन्धनार्थां रज्जुमादाय “ब्रह्मन्त्रश्च स्मन्तस्यामि०” ( वा० सं० २२-४ )  
इत्यादि “तेन राट्मासम्” इत्यन्तं मन्त्रं ब्रह्माणं प्रत्याह इत्यर्थः ।

(१) “तं बन्धान देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्नुहि” ( वा० सं० २२-४ )

(२) ‘ब्रह्मा’ इति प्रतिनिधिः युदासार्थम् असन्निधानादिना तत्प्राप्तेः ।

(३) अभिधाऽ असि० ( वा० सं० २२-३ ) इत्यारभ्य “देवेभ्यः प्रजाप-  
तये (२२-४) इत्यन्तेन ।

(४) वेगवत्तरमिति यावत् ।

(५) गवां सहस्रं मूल्यं योऽर्हति ।

(६) नीलवर्णलाञ्छनयुक्तम् ।



अग्निसमीपमानीयाश्वम् । अनुवाकेन जुहोति प्रतिमन्त्रम् “अग्नये स्वाहा” (१) इत्येव ॥ ३ ॥

सहस्रं वावर्तम् ॥ ४ ॥

सहस्रं वाहुतीनां जुहोति अनुवाकमावर्त्यावर्त्य “सहस्रं जुहोति” (श० ब्रा० १३-१-३-१) इति वचनात् ॥ ४ ॥

आश्वस्त्रवणविरमणाद्वा ॥ ५ ॥

जुहोति । ‘वा’ (२) शब्दो विकल्पार्थः ॥ ५ ॥

द्वादशकपालास्त्रिष्वपति भिन्नतन्त्राञ्छतमानदाक्षि-  
यान्मध्यमस्य राजतः, सवित्रे प्रसवित्रे, सवित्रऽआस-  
वित्रे, सवित्रे सत्यप्रसवायेति ॥ ६ ॥

कालैक्यात्तन्त्रैक्यं मा भूदिति ‘भिन्नतन्त्रान्’ इत्युक्तम् । मध्यमस्य  
राजतः शतमानो दक्षिणा, इतरयोः सौवर्णः ॥ ६ ॥

प्रयाजेषु दक्षिणतो ब्राह्मणो यजमानस्य यज्ञदानयु-  
क्ताः स्वयंकृतास्तिस्रो गाथा गायत्युत्तरमन्द्रायाम् ॥ ७ ॥

प्रयाजेषु तायमानेषु दक्षिणतो व्यवस्थितो ब्राह्मणः, ब्राह्मणप्रहणा-  
दतिव्यतिरिक्तः । यजमानस्य यज्ञदानयुक्ताः स्वयं कृता एव तिस्रो  
गाथा गायत्युत्तरमन्द्रायाम् । उत्तरमन्द्रा च गायनप्रसिद्धा । वीणास-  
ङ्गतं च गानम् “वीणागाथी” (श० ब्रा० १३-४-२-८) इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

राजन्यो धृतिषु (३) युद्धजपयुक्ताः ॥ ८ ॥

गाथा गायत्युत्तरमन्द्रायाम् । वीणागाथी स्वयंकृता युद्धज-  
पयुक्ताः ॥ ८ ॥

अध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो

विभूर्मात्रेति ॥ ९ ॥

(४) अमुं मन्त्रम् ॥ ९ ॥

(१) अग्नये स्वाहा० (वा० सं० २२-६) इति एककण्डिकात्मकेन अ-  
नुवाकेन प्रतिमन्त्रं स्रुद्वगृहीत्वा जुह्वा स्तोकीयसंज्ञा दशाज्याहुतीर्जुहोति ।

(२) अथवा न सहस्रस्य नियमः किन्तु यावत्कालं क्लिष्टादश्वशरी-  
रादुदकं स्ववति तावज्जुहोतीत्यर्थः । शाखान्तरात् ।

(३) हयमानासु ।

(४) विभूर्मात्रा० (वा० सं० २२-१९)

पशुवदुत्सर्जनं निरष्टे ऽश्वशते ॥ १० ॥

‘पशुवत्’ इत्युत्तरपूर्वा दिग्लभ्यते । निरष्टे निरमणे वृद्धतया ऽश्व-  
शते(१) ॥ १० ॥

(२) देवा आशापाला इति रक्षिणोऽ स्यादिशत्यनुच-

रीजातीयांस्तावतस्तावतः कवचिनिषङ्गिकला-

पिदण्डिनो यथासंख्यम् ॥ ११ ॥

एवं हि श्रूयते-“राजपुत्राः कवचिनः शतम्” (श. ब्रा. १३-४-२-५)  
इत्येवमादि ॥ ११ ॥

वडवाभ्यो(३) वारणम् ॥ १२ ॥

अश्वस्य ॥ १२ ॥

(४) प्रस्नेयाच्चोदकात् ॥ १३ ॥

इदानीं रक्षितृणां वृत्तिमाह-

ब्राह्मणोऽश्वमेधेऽविद्वान्वृत्तिः स वः ॥ १४ ॥

अश्वमेधानभिज्ञो ब्राह्मणो वो वृत्तिः(५) । तामेव हि प्रकृत्य श्रूयते-  
“स पानं करवाथ खादं निवपाथ” (श० ब्रा० १३-४-२-१७) इति ॥ १४ ॥

पकान्नं च सर्वेषु ॥ १५ ॥

अश्वमेधविद्वत्स्वपि(६) ॥ १५ ॥

(१) अध्वर्युयजमानौ अश्वशते शताश्वानां मध्ये चतुर्विंशतिवर्षवय-  
स्काश्वे पशुवदुत्सर्जनं कुरुतः । कीदृशे ? निरष्टे अश्वस्य दन्तगतान्यष्टौ  
वयोव्यञ्जनानि, एकैकं त्रीणि-त्रीणि वर्षाणि अनुवर्तन्ते । तानि निर्गतान्य-  
स्मादिति निरष्टम् अतीतचतुर्विंशतिवर्षमित्यर्थः ।

(२) उत्सृष्टस्याश्वस्य रक्षिणः पुरुषान् अध्वर्युः “देवाऽ आशा-  
पालाः” (वा० सं० २२-१९) इति मन्त्रेणादिशति शतं राजपुत्रान्, शतं  
राजन्यपुत्रान्, शतं सूतग्रामणीपुत्रान्, शतं क्षात्रसंग्रहीतृपुत्रान् । की-  
दृशानित्याह-कवचीत्यादिना । सन्नाहवन्तः कवचिनः, खड्गधारिणो  
निषङ्गिनः, शरावपनभस्त्रावन्तः कलापिनः, वंशादिधारिणो दण्डिनः ।

(३) वर्षपर्यन्तम् ।

(४) प्रस्नेयात् स्नानार्हात् ।

(५) तादृशब्राह्मणस्य गृहे खानपानादि कुरुतः ।

(६) अश्वमेधवेदितृब्राह्मणानामपि गृहे यत्पक्वान्नं तद् गुणहीध्वम् “अथ  
यत्किञ्च जनपदे कृतान्नं सर्वा वः” (श० ब्रा० १३-४-२-१७) इति श्रुतेः ।

रथकारगृहवासाश्च ॥ १६ ॥

“रथकारकुल एव वो वसतिः” (श० ब्रा० १३-४-२-१७) इति ॥ १६ ॥  
अभिषेक्या भविष्यत समाप्नुवन्त इत्याह राजपुत्रान् १७  
नेतरान् (१) ॥ १७ ॥

दक्षिणतो वेदेर्हिरण्येषूपविशन्ति ॥ १८ ॥

सम्प्रत्यभावाद् भूतकालीना वेदिः ॥ १८ ॥  
तेषां विशेषमाह—

अध्वर्युयजमानौ (२) कूर्चयोः ॥ १९ ॥

सौवर्णयोः ॥ १९ ॥

(३) फलकयोर्वा ॥ २० ॥

होतृब्रह्मोद्गातारः कशिपुषु ॥ २१ ॥

कशिपुशब्देन मसूरक उच्यते (४) ॥ २१ ॥

होतृभूतान्याचक्ष्व भूतेष्विमं यजमानमध्यूहोति ॥ २२ ॥

इति विशेषध्याये द्वितीया कण्डिका ।

पारिल्लवं प्रेष्याति ॥ १ ॥

पारिल्लवमृग्वृद्धमाख्यानम् ॥ १ ॥

तस्मिन्ल्लस्यमाने—

हवै होतरिति प्रतिगृह्णाति तदन्ते प्रेष्याति (५) वीणाग-

णगिनो राजर्षिभिर्यजमानं सङ्गायतेति ॥ २ ॥

वीणागणगिन उपसमेता भवन्ति “तानध्वर्युः सम्प्रेष्यति” (श०  
ब्रा० १३-४-३-३) इति श्रुतेः ॥ २ ॥

(१) राजपुत्रान्प्रत्याह-यूयम् अश्वरक्षणं समाप्नुवन्तः पट्टाभिषे-  
कयोग्या भविष्यथ । (२) सपादमासनं कूर्चः ।

(३) पादरहितमासनं फलकम् । (४) मृद्धासनमित्यर्थाः ।

(५) वीणानामलाबुवीणा त्रितन्तिः सप्ततन्तिः शततन्तिः इत्या-  
दीनां गणो वीणागणाः, तेन ये गायन्ति ते वीणागणगाः, ते सन्ति शि-  
ष्या येषां गायनाचार्याणां ते वीणागणगिनः तत्सम्बोधनं हे वीणागण-  
गिनः । राजर्षिभिरुपमानभूतैः सहोपमेयभूतं यजमानं ‘सङ्गायत’ इति  
प्रेषं दद्यादध्वर्युः ।



दक्षिणाग्नौ जुहोति हिङ्गाराय स्वाहेति प्रक्रमान् ॥ ३ ॥

“हिङ्गाराय स्वाहा”(१) इत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं प्रक्रमसंज्ञकान् होमान् दक्षिणाग्नौ जुहोति ॥ ३ ॥

आहवनीयेऽस्तमिते चतस्रो धृतीरिह रन्तिरिति(२) ॥ ४ ॥

‘जुहोति’ इत्यनुवर्तते । ‘चतस्र’ इति ग्रहणं मन्त्रविवेकार्थम् । आहवनीयग्रहणमधिकृतदक्षिणाऽग्निव्युदासार्थम् ॥ ४ ॥

वावातासम्वेशनसावित्र्युत्तरमन्द्रागानपारि-

प्लवधृतीः सम्बत्सरम्(३) ॥ ५ ॥

वावातासम्वेशनसावित्रीणां चान्द्रमसः सम्बत्सरः । तेन हि सर्वत्र व्यवहारः । पारिप्लवधृतीनां तु सावनः(४) । एवं हि श्रूयते पारिप्लवं प्रकृत्य “षड्त्रिंशतं दशाहानाचष्टे” ( शा० ब्रा० १३-४-३-१५ ) इति । धृतिषु च “षोडश नवतीरेता वाऽअश्वस्य बन्धनम्” (शा० ब्रा० १३-१-६-२) इति । इयं च संख्या सावन एव संबत्सरे घटते न चान्द्रमस इति ॥ ५ ॥

अर्धमासमासत्रैमास्यषणमास्यानि चैके ॥ ६ ॥

वावातासंवेशनादीनि कुर्वन्ति शाखान्तरात् । अस्मिंश्च पक्षे मासाविरोधेनोपक्रमः कार्यः ॥ ६ ॥

बीणागाधिभ्यां पृथक् शते ददाति ॥ ७ ॥

शतं शतं ददातीत्यर्थः ॥ ७ ॥

राजर्षिभिः सङ्गायनमा दक्षिणयायाः ॥ ८ ॥

कर्तव्यः(५) ॥ ८ ॥

दक्षिणान्ते देवैरौपवसथ्यात् ॥ ९ ॥

( १ ) हिङ्गाराय स्वाहा० ( वा० सं० २२-७, ८ ) इत्यादि एकोनपञ्चाशन्मन्त्रैर्जुहोति ।

( २ ) इह रन्ति० ( वा० सं० २२-१९ ) इत्यादीनि चत्वारि यजुषि ।

( ३ ) सम्बत्सरपर्यन्तं प्रत्यहं भवन्ति । संबत्सरश्चोत्सर्गदिवसादारभ्य गणनीयो न ब्रह्मौदनदिवसादिति देवयाज्ञिकः ।

( ४ ) तस्माहचर्याद्वावातासम्वेशनसावित्र्युत्तरमन्द्रागानानामपि सावन एव संबत्सरः । न ह्येकः शब्दो विधेयभेदेन अर्थभेदमाश्रयते । तस्मात्सावन एव सर्वत्रैतिस्पष्टं देवयाज्ञिके ।

( ५ ) संबत्सरे पूर्णे सत्यपि इति शेषः ।

“दीक्षणीयायाऽसुस्थितायाऽसायं वाचि विसृष्टायाम्” (श० ब्रा० १३-४-४-२) इति प्रकृत्याह—“देवैरिमं यजमानऽसङ्गायत” इति ॥९॥

पशुवादौ प्रजापतिना सुत्यासु ॥ १० ॥

सुत्यासु पशुवादाँ ‘प्रजापतिनेग्रं यजमानऽसङ्गायत’ इति प्रेषः ॥१०॥

अन्ते च ॥ ११ ॥

एवमेव प्रेषणम् । ‘अन्त’ ग्रहणेनोदवसानीयान्त उच्यते । “उदव-  
सानीयामन्ततः सुस्थितायाम्” (श० ब्रा० १३-४-४-४) इति  
श्रुतेः । एवमेवाहरहः परिहृतास्वेव वसतीवरीष्वपि । एतदप्यन्तग्रहणेन  
सूचितम् ॥ ११ ॥

अश्वापदीज्या (१)चरुभिः सावित्र्यन्ते ॥ १२ ॥

तत्कालता मा भूदिति ‘सावित्र्यन्त’ग्रहणम् ॥ १२ ॥

पौष्णः स्नामे ॥ १३ ॥

स्नामः—सिंहाणक (२)उच्यते ॥ १३ ॥

सौर्योऽक्ष्यामये ॥ १४ ॥

अक्षिरोगे ॥ १४ ॥

वारुणोऽप्सु मृते ॥ १५ ॥

‘यत्रमयो भवति’ इत्युक्तमेव ॥ १५ ॥

भूमिकपालो वैश्वानरोऽरिष्ट्यामये ॥ १६ ॥

अरिष्टरोगे द्रोण्यामये (३) ॥ १६ ॥

लोष्टकपालं जानूकण्यो भेदान् ॥ १७ ॥

एवं हि श्रूयते—“वैश्वानरं द्वादशकपालं भूमिकपालं पुरोडाशम्-  
नुनिर्वपेत्” (श० ब्रा० १३-३-८-३) इति । तत्पुनरनुपपन्नम्, ये-  
नात्र वैश्वानरो द्वादशकपालोऽनूद्यते—यो वैश्वानरो द्वादशकपालः स  
भूमिकपालः कर्तव्य इति । द्वादशकपालताया भूमिकपालतायाश्चाल-  
म्भवात् । लोष्टकपालत्वे च भूमिकपालतानुपपत्तिरेव । ‘तस्माद्भूमिक-

( १ ) अश्वस्य रोगाद्यभिभवे चरुभिरिज्या भवति ।

( २ ) सिंहाणकः शालिहोत्रे प्रसिद्धः ।

( ३ ) द्रोण्यामयो ह्यक्षताऽऽमय उच्यते । रिष्टिः आयुधं तत्कृत स्ना-  
मयो रिष्ट्यामयः, न रिष्ट्यामयः अरिष्ट्यामय इति व्युत्पत्तेः । कपालस्था-  
ने चास्य भूमिरेव भवति ।

पाल एव' इति सम्प्रदायः(१) ॥ १७ ॥

नाशे तन्त्रेण व्याचापृथिव्यः पयो वायव्यः सौर्यः ॥१८॥

'तन्त्र'शब्दस्तन्त्रैक्यार्थ इति केचित् । तत्पुनरनुपपन्नम् । काला-  
द्यभेदादिना प्राप्तत्वात् । तस्माद्वैश्वदेविकमन्त्रं यथा स्यादिति ।

ननु च वैश्वदेविकप्रकृतित्वेन प्राप्नोत्येव तत् । नेत्युच्यते ।  
वायव्यसौर्याभ्यां न हि नवप्रयाजतादिविधिरुच्यते । अतस्तत्प्राप्त्यर्थं  
'तन्त्रेण' इति वचनम्(२) ॥ १८ ॥

अन्यत्रापि ॥ १९ ॥

अन्यस्मिन्नपि नष्टे द्रव्ये इयमिष्टिर्भवति । "स यद्यस्याप्यन्यन्नश्ये-  
देतयैव यजेत" (श० ब्रा० १३-३-८-६) इति । 'अस्य' इति च ग्रहणा-  
त्प्रकरणाद्वह्निर्(३) भवति ॥ १९ ॥

प्रजाते वायव्यम् ॥ २० ॥

"यद्यश्वो वडवाः स्कन्देद्वायव्यं पयोऽनुनिर्वपेत्" (श० ब्रा० १३-  
३-८-१) इति वचनात्(४) ॥ २० ॥

मृतादर्शनयोः—

मृते चाऽदर्शने(५) च ।

इति विंशेऽध्याये तृतीया कण्डिका ।

( १ ) वस्तुतस्तु लोष्टकपालत्वे भूमिकपालत्वमपि सिद्ध्यति । तदा-  
ह—लोष्टा एव कपालानि यस्यासौ । कुतः ? 'भेदात्' कपालेषु संख्यायोगे-  
न भेदोपदेशात् । न चासौ भूमिकपालत्वे सम्भवति । तस्माल्लोष्टानि मृ-  
ःखण्डानि कपालस्थाने उपधेयानि । एवं सति उभयानुग्रहो भवति ।  
लोष्टानां भेदाद् द्वादशकपालता, भूमिकपालता चेति ।

( २ ) अथस्य नाशे तन्त्रेण ब्रह्मविष्केष्टिर्भवति । "अथ यदि नश्येत्  
ब्रह्मविष्मिष्टिमनुनिर्वपेत्" ( श० ब्रा० १३-३-८-६ ) इति श्रुतेः ।

( ३ ) अश्वमेधयाजिनाऽन्यत्रापि हिरण्यादिद्रव्ये नष्टे इयमेवेष्टिर्भवति ।

( ४ ) वडवायां कृतरेतःस्कन्दनः प्रजात इत्युच्यते ।

( ५ ) मृते अश्वस्यादर्शने अपुनरागमनसंभवे च अन्यस्याश्वस्य  
रशनादानादि अश्वयुक्तम् अश्वसम्बन्धि अश्वोपकारकं सर्वं कर्म पुनः  
करोति । तत्र प्रथमं लौकिकेनाज्येन रशनाञ्जनं, ततो मन्त्रेणादानं, ब्रह्म-  
न्त्रमिति प्रश्नः, ब्रह्मानुज्ञातस्याश्वबन्धनम्, अपःप्रति नयनं, प्रोक्षणम्,  
अश्वहननं, प्लावनम्, 'अग्नये स्वाहा' इति अनुवाकेन होमः, कर्णजपः,  
उत्सर्गः, प्रक्रमहोमाश्च यावन्तः पूर्वमनुष्ठितास्ते सर्वेऽप्यत्र आवर्त्यन्ते  
इति स्पष्टं देवयज्ञिके ।

अन्यस्य रशनादानादि करोत्यश्वयुक्तम् ॥ १ ॥

रशनादानाद्यन्यस्याश्वयुक्तं कर्तव्यम् । अश्वहननं तु न भवति, अश्वयोगाभावात् । “अग्नये स्वाहा” इति चानुवाकेन होमः (१) । प्रक्रम-  
होमधृतिहोमावपी (२) इति चेत् । न, अश्वसम्बन्धात् । अश्वसम्बन्धो  
हि भवति, “हिङ्गाराय स्वाहा” इत्येवमादिप्रक्रमाणां धृतिहोमानामपि  
“षोडश नवतिरेता वा अश्वस्य बन्धनम्” (श० ब्रा० १३-१-६-२) इति ।  
अन्यस्य रशनादानादि करोतीत्यर्थः । प्राप्तत्वादवाच्यमेतदिति चेत् ?  
स्यात्, प्रायश्चित्तव्युदासार्थत्वात् । तत्कुतः ? “अन्यमानीय प्रोक्ष्युः  
सैष तत्र प्रायश्चित्तिः” (श० ब्रा० १३-३-८-६) इति वचनात् ॥ १ ॥

पश्वालम्भनाद्याऽऽध्वरदीक्षणीयायाः कृत्वा चत्वार्यौ-

द्भ्रमणानि (३) जुहोत्याध्वरिकाणि ॥ २ ॥

पश्वालम्भनं च पौर्णमास्यामेव । तदाद्यध्वरदीक्षणीयान्तं च ।  
यत्कारणं द्वादशाहचोदकानुग्रहेण षष्ठ्यामाग्निके च सप्तम्यां निर्वपति  
इति भवति ॥ २ ॥

काय स्वाहेति (४) चाश्वमेधिकानि त्रीणि ॥ ३ ॥

‘औद्भ्रमणानि जुहोति’ इति वर्तते ॥ ३ ॥

कृष्णाजिनदीक्षाऽतः ॥ ४ ॥

(५) अतोऽनन्तरं कृष्णाजिनदीक्षा ॥ ४ ॥

(१) अत्र न भवतीत्यनुपपन्न्यते । देवयाज्ञिकस्तूमावपि कर्तव्यौ  
तयोरश्वयोगस्य सत्त्वादित्याह ।

(२) अस्यापि ‘न भवतः’ इति शेषः ।

(३) साश्वचित्ये क्रतौ य इष्टकापशुर्विहितः तस्य आलम्भनादि  
कर्म कृत्वा चत्वार्यौद्भ्रमणानि “आकृत्यै प्रयुज०” (वा० सं० ४-७)  
इत्यादीनि जुहोति । अत्र देवयाज्ञिकः—चैत्र्यां पौर्णमास्यां पश्वालम्भ-  
नादि कर्तव्यं, चैत्रकृष्णषष्ठ्यां सप्तमी दीक्षणीया, ततः प्रभृति द्वादश  
दीक्षाः, ततो वैशाखशुक्लतृतीयायां क्रयः, वैशाखशुक्लचतुर्दश्यामग्नीषो-  
मीयः, वैशाख्यां च प्रथमा सुत्येति ।

(४) चत्वारि आध्वरिकाण्यौद्भ्रमणानि कृत्वा “कायस्वाहा०”  
(वा० सं० २२-२०) इति आश्वमेधिकानि, त्रीण्यौद्भ्रमणानि जुहुयात् ।

(५) अत औद्भ्रमणहोमानन्तरं दीक्षणीयाशेषं समाप्य कृष्णाजिन-  
दीक्षा तत्रोपवेशनान्ता कर्तव्या ।

अध्वरदीक्षणीयायाश्चत्वारि त्रीणि त्रीणि

चाश्वमेधिकानि ॥ ५ ॥

अध्वरदीक्षणीयाया आग्नावैष्णवस्य चत्वार्यौद्गमणानि त्रीणि त्री-  
णि चाश्वमेधिकानि(१) जुहुयात्परिपाठ्या ॥ ५ ॥

कृष्णाजिनान्तमन्वहं प्राकृतव्रतो ऽकृतत्वात् ॥ ६ ॥

कृष्णाजिनान्तमन्वहं कर्तव्यम्(२) सप्ताहं दीक्षणीयाप्रचारे प्राकृत-  
मेव व्रतं भवति । कुत एतत् ? अकृतत्वाद्दीक्षासंस्कारस्य । दण्डान्तेन  
हि दीक्षितो भवति ॥ ६ ॥

आग्निके च सप्तम्यां निर्वपति ॥ ७ ॥

आग्निके च(३) हविषी सप्तम्यामिष्ट्यां निर्वपति । ते च “वैश्वान-  
रो” “घृते चरुरादित्येभ्य” (का० श्रौ० १६-४-२८, २९) इति ॥ ७ ॥

अभ्यञ्जनप्रभृति करोति ॥ ८ ॥

इहाभ्यञ्जनविधानात्पूर्व(४) न भवति, इति गम्यते ॥ ८ ॥

षडाग्निकानि चतुःस्थाने ॥ ९ ॥

चतुर्णामौद्गमणानामाध्वरिकाणां स्थाने षडाग्निकानि जुहुयात्  
त्रीणि चाश्वमेधिकानि(५) ॥ ९ ॥

( १ ) “सप्ताहं प्रचरन्ति” (श०ब्रा० १३-१-७-२) इति श्रुतेः सप्ताहं  
दीक्षणीया कार्या । तत्र प्रत्यहं कर्तव्यमाह—अध्वरदीक्षणीयायाश्चत्वारि  
चत्वार्यौद्गमणानि ‘आकूत्यै प्रयुज०’ इत्यादीनि त्रीणि त्रीणि चाश्वमेधि-  
कानि ‘कायस्वाहा’ इति कण्डिकापठितानि प्रत्यहमन्यान्यन्यानि पाठ-  
क्रमेण । एवं सप्त-सप्त प्रत्यहं हूयन्ते । ‘काय स्वाहा’ इति कण्डिकायां  
सप्त त्रिकाणि पठितानि तन्मध्ये सप्तसु अहःसु क्रमेणैकैकं त्रिकं हूयते ।  
तत्र द्वितीयत्रिके स्वाहाकाराद्यं मन्त्रत्रयं ‘स्वाहाधिमधीताय’ इत्यादि ।

( २ ) कृष्णाजिनोपवेशनान्तं कर्म प्रत्यहं षट्स्वपि दीक्षणीयासु  
भवति ।

( ३ ) अत्र चकाराद् आग्नावैष्णवश्च भवति ।

( ४ ) षट्सु दीक्षणीयास्वित्यर्थः ।

( ५ ) प्रत्यहं यानि चत्वार्यौद्गमणानि आध्वरिकाणि हूयन्ते तेषां  
चतुर्णां स्थाने सप्तम्याम् “आकूतिमग्निम्०” (वा०सं० ११-६६) इति  
षडाग्निकानि जुहोति । त्रीणि चाश्वमेधिकानि “विष्णवे स्वाहा”  
(वा० सं० २२-२०) इत्यादीनि ।

दशमं विश्वो देवस्ये(१)ति ॥ १० ॥

जुहोति ॥ १० ॥

कृष्णाजिनाद्यासमिदाधानात्कृत्वाऽऽ-

ब्रह्मन्निति जपति(२) ॥ ११ ॥

उत्सर्गकाल एके ॥ १२ ॥

“आब्रह्मन्” (३) इति जपमिच्छन्ति । ततश्च विकल्पः ॥ १२ ॥

दीक्षा द्वादशोपसदश्च ॥ १३ ॥

(४) किमर्थमिदमुच्यते ? अत्र हि पक्षे महाव्रतमुत्तमं भवति । अ-  
हीनानां च व्रतवतां सर्वजिदीक्षात्वमुक्तं, तन्मा भूदिति द्वादशदीक्षा-  
ग्रहणम् । श्रूयते चात्र—“द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदस्तिस्रः सुत्याः”  
( श० ब्रा० १३-४-४-१ ) इति ॥ १३ ॥

नित्योदकं देवयजनं पुरस्तात् ॥ १४ ॥

नित्यं सर्वदा स्थायि उदकं यत्र तद्देवयजनमध्यवसेयम् ॥ १४ ॥

आद्योऽग्निर्द्विगुणस्त्रिगुण एकविंशतिविधो वा ॥ १५ ॥

शास्त्रान्तराद्विकल्पः (५) ॥ १५ ॥

एकादशिनीवदेकविंशतिर्युपाः ॥ १६ ॥

‘भवन्ति’ इति शेषः । ‘एकादशिनीवत्’ इति किमर्थमुच्यते ? प्रा-  
स्तादेव, “त्रे त्वेवैते एकादशिन्यावालभेत” ( श० ब्रा० १३-५-१-३ )

( १ ) सप्तम्यां दीक्षणीयायां षडाग्निकानि त्रीणि चाश्वमेधिकानि  
एवं नव हुत्वा दशममौद्गमणं “विश्वो देवस्य०” ( वा० सं० २२-२१ )  
इति जुहोति ।

( २ ) कृष्णाजिनदीक्षात आरभ्योखायां त्रयोदशसमिदाधानान्तं  
कृत्वाऽश्वयुरेव “आब्रह्मन्०” ( वा० सं० २२-२२ ) इति जपति ।

( ३ ) उत्सर्गैरुपतिष्ठत इत्युत्सर्गोपस्थानकाले एके ‘आब्रह्मन्०’  
इति जपमिच्छन्ति । यद्वा अश्वस्योत्सर्गकाले “विभूर्मात्रा०” ( वा० सं०  
२५-१९ ) इति जपानन्तरम् इत्यर्थाः ।

( ४ ) अश्वमेधस्याहीनत्वेन द्वादशाहप्रकृतिकतया चोदकेनैव द्वाद-  
शोपसत्त्वे सिद्धे इत्यादिः ।

( ५ ) आद्येऽग्नौ सार्धसप्तपुरुषाः क्षेत्रफलम् । तत्र द्विगुणपक्षे स प-  
ञ्चदशपुरुषो भवति । त्रिगुणपक्षे सार्धद्वाविंशतिपुरुषः ।

इति मा भूच्छ्रद्धाव्यत्यासेन च मानार्थम् 'एकादशिनी' (१) इति ॥ १६ ॥

(२) रज्जुदालो मध्ये ॥ १७ ॥

भवति ॥ १७ ॥

अभितः (३) पैतुदारवौ ॥ १८ ॥

भवतः ॥ १८ ॥

षट् षट् बैलवखादिरपालाशाः ॥ १९ ॥

यूपा भवन्ति ॥ १९ ॥

त्रयस्त्रयोऽभितः ॥ २० ॥

"त्रय इत्यात्" ( श० ब्रा० १३-४-४-५ ) इति वचनात् ॥ २० ॥

प्रतियूपमग्नीषोमीयाः ॥ २१ ॥

पशवो नियुज्यन्ते । ते च दक्षिणयूपादारभ्य वचनसामर्थ्यात् ।

अतश्च 'एकादशिनीवत्' उक्तेऽपि सर्वेषामद्यैवोद्धरणम् ॥ २१ ॥

पातरग्निष्टोमः ॥ २२ ॥

भवति ॥ २२ ॥

एकादशिन्यौ सवनीयाः (४) पशवो भवन्ति ॥ २३ ॥

"द्वे त्वैवेते एकादशिन्यावालमेत" ( श० ब्रा० १३-५-१-३ ) इति  
श्रुतेः ॥ २३ ॥

तत्र च—

(५) मध्यम आग्नेयौ ॥ २४ ॥

'नियुज्येते' शेषा व्यत्यासेन ॥ २४ ॥

(६) उत्तरयोश्च ॥ २५ ॥

अहोरेकादशिन्यावालमेत ॥ २५ ॥

(७) उत्तमे गावो बहुरूपाः ॥ २६ ॥

( १ ) सर्वे च यूपा एकविंशत्यरत्नयो भवन्ति ।

( २ ) रज्जुदालः श्लेष्मातकः 'गूदी' इति लोके प्रसिद्धः ।

( ३ ) पैतुदारुः देवदारुः ।

( ४ ) 'पशवो भवन्ति' इति पाठः अत्र पुस्तकेऽधिकः ।

( ५ ) मध्यमे यूपे प्रथमौ पशू आग्नेयौ आलम्भनीयौ ।

( ६ ) उत्तरयोरपि द्वितीयतृतीययोरहोर्द्वे द्वे एकादशिन्यौ सवनीयाः  
पशवो भवन्ति ।

( ७ ) उत्तमे हि एकादशिन्योः पशवो बहुरूपा, विचित्रवर्णा गाव  
आलम्भ्ययाः ।

आलभ्यन्ते ॥ २६ ॥

विजयमध्याह्नोतुः प्राची दिक् दक्षिणा ब्रह्मणोऽध्व-

र्योः प्रतीच्युद्गातुरुदीची ॥ २७ ॥

विजयमध्याह्नप्राच्यान्दिशि यदुत्पन्नं द्रव्यं तद्धोतुर्दीयते (१) दक्षिणा  
ब्रह्मणः प्रतीच्यध्वर्योरुदीच्युद्गातुः ॥ २७ ॥

तृतीयं तृतीयमन्वहं ददाति भूमिपुरुषब्राह्मणस्ववर्जम् ॥ २८ ॥

(२) आद्यैर्विकप्रतिपुरुषाणां च तत एव चोदकानुरूपो विभागः ।  
“अथातो दक्षिणानाम्” (श० ब्रा० १३-५-४-२४) इति प्रकृत्य सर्वमेवै-  
तदेवं श्रूयत इति । ब्राह्मणस्वं यद्वण्डादुत्पन्नं तन्न देयम् । तस्य हि  
ब्राह्मणेऽप्येव विनियोगः स्मृतौ विहित इति ॥ २८ ॥

तृतीयसवनउक्थ्यं गृहीत्वाऽऽग्निमारुत-

काले त्रैधं विगृह्णाति ॥ २९ ॥

तच्चमसाननुहोममन्नौ ॥ ३० ॥

आग्निमारुतचमसाननु होममन्नौ भवतः ॥ ३० ॥

वसतीवरीर्गृहीत्वा गृहीत्वा प्रतिदिशः

समासिच्य परिहरति (३) ॥ ३१ ॥

प्रतिदिशं वसतीवरीर्गृहीत्वा गृहीत्वा समासिच्य परिहरति । स  
चायं मध्यमस्य धर्मो वचनात् । ततश्च सर्वमेधेऽग्निमेधिके मध्यमेऽ-  
हनि वर्तमाने प्रतिदिशं ‘वसतीवरि’ग्रहणं प्रवर्तते ॥ ३१ ॥

आज्यसक्तुधानाकाजानामेकैकं जुहोति प्राणाय स्वाहे-

ति (४) प्रतिमन्त्रं सर्वरात्रमावर्तम् ॥ ३२ ॥

( १ ) दिग्विजयकाले प्राच्या दिशो यद्द्रव्यमानीतं तद्धोतुर्दीयम्,  
एवमग्रेऽपि ।

( २ ) होतृगणान्तःपातिनां त्रयाणां पुरुषाणामित्यर्थः ।

( ३ ) द्वितीयस्याहोऽर्थे प्रतिदिशं सर्वाभ्यो दिग्भ्यः सकाशात् वस-  
तीवरीर्गृहीत्वा आसादनान्तं पृथक्कृत्वा परिहरणकाले एकस्मिन्महति-  
पात्रे समासिच्य मिश्रीकृत्य परिहरति ।

( ४ ) आज्यादीनां प्रतिग्रहरमेकैकं क्रमेण सर्वरात्रमुत्तरवेदिस्थाग्नौ  
“प्राणाय स्वाहा०” ( वा० सं० २२-२३ ) इत्यादि द्वादशकण्डिकात्मकै-  
रनुवाकैः जुहोति । किं कृत्वा ? आवर्तम् ‘प्राणाय स्वाहा’ इत्यादिकम्  
‘एकशताय स्वाहा’ इत्यन्तं मन्त्रगणमावर्त्यावर्त्य ‘सर्वरात्रम्’ इति द्विती-



आज्यादीनामेकैकेन द्रव्येण होममभिनिर्वर्तयति “प्राणायस्वाहा” इत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् आवर्त्यावर्त्य सर्वरात्रम् । अत्र च रात्रेः प्रति-द्रव्यं विभागः प्रहरमेकमाज्येन, द्वितीयं सक्तुभिः, तृतीयं धानाभिः, चतुर्थं लाजैः । इह च कर्मपरिमाणानवगमात्कालपरिमाणेन कर्मपरिमाणपरिच्छेदः । न ह्यत्र कर्मपरिमाणं श्रूयते । यथा शतरुद्रिये सन्त-तहोमेऽपि सति “षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येतच्छतरुद्रियमथ त्रिंशदथ पञ्चत्रिंशत्” (श० ब्रा० ९-१-१-४३) इति । नैवमिह वचनं भवति । तेन यावन्तो होमाः प्रहरेण निवर्त्यन्ते, तावन्ति प्रतिद्रव्यं चतुर्मुष्टिकानि ग्राह्याणि । दर्विहोमानां पौर्णमासधर्मत्वेन आज्यस्य तूपांशुयाजविध्यन्तत्वेन परिमाणमेव ।

केचिन्वाज्यस्य पूर्णाहुतिकं विध्यन्तमिच्छन्ति । तदनुपपन्नम्, सक्तवादिमध्ये आम्नानात्तस्य होमस्य । ततश्च दर्विहोमोऽयमुपांशु-याजविध्यन्तग्राहक इति । अतश्च ध्रौवाश्चतुरवत्तेन होमः । इह च ‘ए-कस्मै स्वाहा’ ‘द्वाभ्यां स्वाहा’ इत्येवमादौ ‘त्रिभ्यः स्वाहा’ ‘चतुर्भ्यः स्वाहा’ पञ्चभ्यः स्वाहा’ इत्येवमादिः लुप्तः स्वाध्यायो द्रष्टव्यः । एवं ह्यत्र श्रूयते—“अनुपूर्वं जुहोति” इति, “एकोत्तरा जुहोति” इति तथा “नैकशतमत्येति” (श० ब्रा० १३-२-१-५, ६) इति ॥ ३२ ॥

व्युष्ट्या इति (१) व्युष्टायाम् ॥ ३३ ॥

रजन्थां जुहोति । तच्च—लाजैरेवेतिसम्प्रदायः ॥ ३३ ॥

(२) स्वर्गायेत्युदिते ॥ ३४ ॥

जुहोति । पूर्णाहुतिवत्संस्कारपूर्वकमाज्येन । युक्तरूपता पुनरुभ-

याग्रहणात् होमक्रियाया रात्रेः कात्स्न्येन संयोगः कार्यः । ततः प्रथमयामे घृतेन यागाः, द्वितीये सक्तुभिः, तृतीये धानाभिः, चतुर्थे लाजैः । “एक-स्मै०” (वा० सं० २२-३४) इति द्वादशेऽनुवाके “एकस्मै स्वाहा” “द्वा-भ्यां स्वाहा” इत्यत्र त्रिभ्यः स्वाहा, चतुर्भ्यः स्वाहा, पञ्चभ्यः स्वाहा, षड्भ्यः स्वाहा, सप्तभ्यः स्वाहा, अष्टभ्यः स्वाहा, नवभ्यः स्वाहा इत्ये-वमादयो मन्त्रा अपठिता अपि एकैकोच्चयेन शतपर्यन्ताः प्रयोज्या “ए-कोत्तरा जुहोति” (श० ब्रा० १३-२-१-५) इति श्रुतेः ।

(१) व्युष्ट्यां समाप्तायां रात्रौ “व्युष्ट्य स्वाहा” (वा० सं० २२-३४) इति घृताहुतिमेकां जुहोति ।

(२) उदिते सूर्ये “स्वर्गाय स्वाहा” (वा० सं० २२-३४) इति च जुहोति ।

योर्राज्येन(१) । अत्र च कर्मविरचना अनस्तमिते आदित्ये आज्यभागान्तं कर्तव्यम्, तत आज्यादिभिर्होमः । विरोधाच्चापररात्रिकं कर्म, प्रतिप्रस्थाता करोति । अध्वर्युर्हि अन्नहोमेषु व्यावृत्त इति ।

ननु वैपरीत्यं कस्मान्न भवति । न, अध्वर्युकर्तृकताया अपररात्रिकेऽन्यत्र चरितार्थत्वात् । अन्नहोमेषु त्वचरितार्थतेति । तस्मादध्वर्युरेवा-  
न्नहोमेषु । तथा च लिङ्गम् “अध्वर्युरन्नहोमाञ्जुहेति” ( श० ब्रा० १३-५-१-४ ) इति । विधिरेवायमित्यपरे ॥ ३४ ॥

इति विशेऽध्याये चतुर्थी कण्डिका ।

प्रातरुक्थ्यः ॥ १ ॥

‘भवति’ इति सूत्रशेषः ॥ १ ॥

महिमानौ गृह्णाति सौवर्णेन पूर्वः हिरण्यगर्भ(२)

इति, द्वितीयः प्राणत(३) इति ॥ २ ॥

“महिमानौ” ( श० ब्रा० १३-२-११-१ ) इति ग्रहयोर्नाम । महिमा नौ ग्रहौ गृह्णातीति सामानाधिकरण्यात् ॥ २ ॥

बहिष्पवमानाय सर्पणमश्वमालम्भ्य(४) ॥ ३ ॥

बहिष्पवमानं च वाचनिकमत्र अहर्गणे सदसि विहितत्वात् ॥ ३ ॥

वड्बा दर्शयत्यभिरसति तत्स्तोत्रम् ॥ ४ ॥

अदवस्य वड्बा दर्शयति । दर्शनेन यद्विद्मुरोति तदेव स्तोत्रम् ॥४॥

स्तुवीरन्वा ॥ ५ ॥

उद्गातार इति विकल्पः । शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ॥ ५ ॥

शतमानं ददाति ॥ ६ ॥

स्तोत्रदक्षिणा इति उद्गातृभ्यः ॥ ६ ॥

अश्वेनाक्रमयन्त्पास्तावम् ॥ ७ ॥

(५) अस्तावप्रदेशमश्वेनाक्रमयन्ति ॥ ७ ॥

( १ ) ‘व्युष्टये स्वाहा’ इत्याहुतिरपि आज्येनैव होतव्येति महीधरोऽपि ।

( २ ) हिरण्यगर्भः० ( वा० सं० २३-१ ) ।

( ३ ) यः प्राणतो० ( वा० सं० २३-३ ) ।

( ४ ) अश्वमालम्भश्च पुच्छे ।

( ५ ) बहिष्पवमानस्तवनप्रदेशम् ।

ऐकादशिनानुपाकृत्याश्वादींश्च ॥ ८ ॥

‘उपाकरोति’ इति शेषः ॥ ८ ॥

होतरश्चमभिष्टुहीति प्रेषयति ॥ ९ ॥

प्रेषार्थश्च “तमेकादशभिर्होताऽभिष्टौति यदक्रन्दः प्रथमं जायमान”  
( श० ब्रा० १३-५-१-१६, १७ ) इति ॥ ९ ॥

युनक्त्येनं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति ॥ १० ॥

एनमश्वं रथे “युञ्जन्ति ब्रध्नम्” (१) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १० ॥

इतरांश्च युञ्जन्त्यस्ये(२)ति ॥ ११ ॥

श्रीनश्वान्युनक्ति ॥ ११ ॥

अश्वाः सौवर्णालङ्काराः ॥ १२ ॥

भवन्ति ॥ १२ ॥

रथश्च ॥ १३ ॥

सौवर्णालङ्कारः ॥ १३ ॥

अपो यात्वाऽवगाढेषु वाचयति यद्वात इति ॥ १४ ॥

अपः प्रति यात्वाऽवतीर्णेष्वश्वेषु “यद्वात”(३) इत्यमुं मन्त्रं वा-  
चयति ॥ १४ ॥

आयाय विमुक्तमश्वं महिषीवावाता परिवृक्ता-

ऽऽज्येनाभ्यञ्जन्ति पूर्वकायमध्यापरकायान् यथा-

देशं वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ १५ ॥

एत्य विमुक्तमश्वं महिष्याद्याः पत्न्योऽभ्यञ्जन्ति पूर्वकायमध्याप-  
रकायान् यथादेशं इति । महिषी पूर्वकायं, मध्यं वावाता, अपरकायं परि-  
वृक्ता । “वसवस्त्वा”(४) इत्यभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १५ ॥

( १ ) युञ्जन्ति ब्रध्नम्० ( वा० सं० २३-५ )

( २ ) युञ्जन्त्यस्य० ( वा० सं० २३-६ )

( ३ ) ततः चतुर्भिरश्वैर्युक्ते रथे अश्वर्युयजमानौ उपविश्याश्वाभ्य-  
धावयतः तद्वागादिकं प्रति । ततः जलमध्ये प्रविष्टेष्वश्वेषु “यद्वातो०”  
( वा० सं० २३-७ ) इत्यमुं मन्त्रं यजमानं वाचयति इति ।

( ४ ) आयाय जलप्रदेशाद्देवयजनमागत्य रथाद्विमुक्तमश्वं महिष्या-  
द्यास्तिस्रः पत्न्यो यथाक्रममश्वस्य पूर्वादिकायानभ्यञ्जति घृतेन । महिषी  
पूर्वकायं “वसवस्त्वा०” इति, वावाता देहमध्यं “रुद्रास्त्वा०” इति,  
परिवृक्ता पश्चाद्भागम् “आदित्यास्त्वा०” (वा० सं० २३-८) इति मन्त्रेण ।

अभ्रुद्द्यमानान्मणीन्सौवर्णानेकशतमेकशतं  
(१) केसरपुच्छेष्वावयन्ति भूर्भुवःस्वरिति प्र-

तिमहाव्याहृति ॥ १६ ॥

अभ्रुद्द्यमानान् इति यथा न पतन्ति सौवर्णान्मणीन्केसरयोः पु-  
च्छे च प्रवयन्ति । (२) “भूः” इति महिषी, “भुवः” इति वावाता, “स्वः”  
इति परिवृक्ता ॥ १६ ॥

अनुचर्यश्च तूष्णीमेकेषाम् ॥ १७ ॥

आवयन्ति । एकेषां त्विति विकल्पः ॥ १७ ॥

अश्वाय रात्रिहुतशेषं प्रयच्छति लाजीदञ्छाचीनिति ॥ १८ ॥

(३) अनेन मन्त्रेण ॥ १८ ॥

अप्स्वचहरणमस्वादति ॥ १९ ॥

अस्वादत्यश्वे अप्स्वचहरणम् । सा चेयं प्रतिपत्तिः ॥ १९ ॥

ब्रह्मा पृच्छति होतारं (४) यूपमभितः कः स्वि-

देकाकी (५) ति ॥ २० ॥

“यूपमभितो वदतः” ( श० ब्रा० १३-२-६-९ ) इति वचनात् ॥ २० ॥

(६) सूर्य इत्याचष्टे ॥ २१ ॥

होता ॥ २१ ॥

होता ब्रह्माणं का सिदासीदि (७) ति ॥ २२ ॥

‘पृच्छति’ इत्यनुवर्तते ॥ २२ ॥

( १ ) अभ्र केसरयोः पुच्छे चेति भाष्ये बहुत्वगीः ।

सुवस्था व्याकृता सर्वं वा सुदेवैर्विवेचिता ॥

तद्यथा—शिरोग्रीवापुच्छबालेष्विति ।

( २ ) ‘भूः’ इति एकशतं मणीन् सुवर्णमयान् अश्वशिरोरोमसु म-  
हिषी प्रवयति, वावाता ग्रीवारोमसु ‘भुवः’ इति, परिवृक्ता पुच्छरोमसु  
‘स्वः’ इति ।

( ३ ) लाजीदञ्छाचीन० ( वा० सं० २३-८ )

( ४ ) परिधौ च खलेवाल्यां यूपसंस्कारवादिभिः ।

अश्वेऽपि यूपसंस्कारा वाच्या अस्त्विति चेच्छिवम् ॥ इति ।

( ५ ) कः स्विदेकाकी० ( वा० सं० २३-९ )

( ६ ) सूर्यऽपकाकी० ( वा० सं० २३-१० )

( ७ ) का सिदासीत्० ( वा० सं० २३-११ )

द्यौरिति (१)प्रत्याह ॥ २३ ॥

ब्रह्मा ॥ २३ ॥

इति विंशेऽध्याये पञ्चमी कण्डिका ॥

पशुपाकरणान्तेचाश्वमेधिकमभिहितमश्वामिष्टवादि । इदानीं प्रा-  
कृतानुवृत्त्यर्थमाह—

अग्निमन्थनादि करोति ॥ १ ॥

अग्निष्टेऽश्वतूपरगोमृगान्नियुनक्ति ॥ २ ॥

यूपे ॥ २ ॥

यथोक्तमश्ववादौ देवताः ॥ ३ ॥

यथाऽश्वस्तूपरोऽध्याये (२) उक्तास्तथैव प्रतिपत्तव्याः । ब्राह्मणमेवे-  
दमिति ॥ ३ ॥

(३) पर्यङ्गयानश्वे ॥ ४ ॥

'नियुनक्ति' इति वर्तते ॥ ४ ॥

पञ्चदश पञ्चदश(४)रोहितादीन्तसौर्यान्तानितरेषु ॥ ५ ॥

इतरेषु यूपेषु पञ्चदश रोहितादीन् सौर्यान्तान्नियुनक्ति । यूपोच्छ्र-  
यणक्रमेण प्रवृत्तेः ॥ ५ ॥

(१) द्यौरासीत् ( वा० सं० २३-१२ )

(२) अश्वस्तूपरः ( वा० सं० २४-१ ) इत्यादि सम्पूर्णाध्यायः ।

(३) "कृष्णग्रीवऽआग्नेयो रराटे०" इत्यादयः 'वैष्णवो वामनः'  
(वा० सं० २४-१) इत्यन्ताः पर्यङ्ग्यसंज्ञकाः, तानश्वे यूपस्थानीये नियु-  
नक्ति । अत्र अश्वस्य शरीरं तरणार्थं तुम्बीफलमिव सर्वतो रज्ज्वा गु-  
म्फनीयम् । तथासति उक्तस्थाने पर्यङ्ग्यालम्भस्तत्तत्स्थाने गुम्फितर-  
ज्ज्वां सुकरः स्यादिति देवयाज्ञिकाचार्यः ।

(४) "रोहितो धूम्रोरोहितः०" (वा० सं० २४-२) इत्यादीन् पञ्चदश  
पञ्चदश पशून् सौर्यान्तान् "श्वेताः सौर्याः" (वा० सं० २४-१२) इत्यन्तान्  
इतरेषु यूपेषु उच्छ्रयणक्रमेण नियुनक्ति । अत्र देवयाज्ञिकस्तु विशेषमाह—  
येषां पशुवाचकानां पदानामर्था न ज्ञायन्ते ते निगमनिरुक्तव्याकर-  
णोणादिवृत्त्यभिधानग्रन्थेभ्यो विलोप्यावगन्तव्याः । अत्र २२ ऐकादशि-  
नाः, ३२७ अश्वदयः सौर्यान्ताः, २६० कपिञ्जलादयः, एवं ६०९ पशवः ।  
श्लोकश्च—

षट्शतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि ।

अश्वमेधस्य यज्ञस्य नवभिरधिकानि हि ॥ इति ।

(१) कपिञ्जलादीन्पृषतान्तांस्त्रयोदश त्रयोदश

यूपान्तरेषु ॥ ६ ॥

“त्रयोदश त्रयोदशारण्यानाकाशेष्वालभते” (श० ब्रा० १३-५-१-१५) इति वचनात् । तांश्चाकाशोत्पत्तिक्रमेण । अपरे तु दक्षिणत आरभ्येच्छन्ति ॥ ६ ॥

अश्वप्रोक्षणमश्वस्त्वा वायुष्टेति (२) ॥ ७ ॥

“आश्वरिकं यजुरनुदुत्याश्वमेधिकं यजुः प्रतिपद्यत” (श० ब्रा० १३-२-७-१) इति समुख्यश्रवणात् ॥ ७ ॥

उपगृह्णात्यपाम्पेरुरग्निः पशुरिति ॥ ८ ॥

(३) मन्त्रद्वयेनाश्वस्य मुखे ॥ ८ ॥

कपिञ्जलादीनुत्सृजन्ति पर्यग्निंकृतान् ॥ ९ ॥

देवतामुद्दिश्योद्दिश्य नियोगक्रमेणोत्सर्गः ॥ ९ ॥

हिरण्यवासोधीवासेष्वश्वसंज्ञपनम् ॥ १० ॥

“वासोऽधिवासः हिरण्यमित्यश्वायोपस्तृणन्ति” (श० ब्रा० १३-२-८-१) इति वचनात् । तृणमपि प्रवर्तत एव, (४) अदृष्टार्थत्वात् ॥ १० ॥

(५) परिपशव्ये ह्रुत्वा प्राणाय स्वाहेति तिस्रोऽपराः ॥ ११ ॥

(१) “वसन्ताय कपिञ्जलान्” (वा० सं० २४-२०) इत्यादीन् “विश्वेषान्देवानाम्पृषतः” (वा० सं० २४-४०) इत्यन्तान् त्रयोदश-त्रयोदशसंख्यानं यूपान्तरेषु यूपानामन्तरालेषु आकाशोत्पत्तिक्रमेण आलभते । एकविंशतियूपानां मध्ये विंशतिरन्तरालानि सन्ति तेषु एकैकस्मिन्नन्तराले त्रयोदशत्रयोदश नियुनक्ति । इति देवयज्ञिकाचार्यः ।

(२) अश्वस्यस्त्वोषधीभ्यः (वा० सं० ६-९) इति प्राकृतेन मन्त्रेण, “वायुष्ट्वा०” (वा० सं० २३-१३, १४, १५, १६) इत्यारभ्य “तत्र त्वा देवः सविता दधातु” इत्यन्तेन कण्डिकाचतुष्टयात्मकेन वैकृतेन आश्वमेधिकेन मन्त्रेण च अश्वप्रोक्षणं करोति ।

(३) अपां पेक्षुः (वा० सं० ६-१०) इति प्राकृतेन मन्त्रेण “अग्निः पशुः” (वा० सं० २३-१७) इति वैकृतेन च प्रोक्षणीः अश्वमुखे उपगृह्णाति ।

(४) पूर्वं तृणं, तदुपरि वासः, तदुपरि अधिवासः, तदुपरि हिरण्यम्, तदुपरि अश्वस्य संज्ञपनमित्यर्थः ।

(५) परिपशव्ये—स्वाहा देवेभ्यः, देवेभ्यः स्वाहा इति द्वे आहुती ह्रुत्वा,

आहुतीर्जुहोति ॥ ११ ॥

वाचयति (१) पत्नीर्नयन्नमस्ते ऽम्ब इति ॥ १२ ॥

मन्त्रसमुच्चयः ॥ १२ ॥

(२) अश्वं त्रिस्त्रिः परियन्ति पितृवन्मध्ये गणानां

प्रियाणां निधीनामिति ॥ १३ ॥

“गणानान्त्वा” इति त्रिः प्रदक्षिणम् । “प्रियाणाम्” इति त्रिरप्रदक्षिणम् । “निधीनान्त्वा” इति च प्रदक्षिणम् । “वसो मम” इति च सर्वत्रानुषङ्गः, तुल्ययोगात् ॥ १३ ॥

प्रक्षालितेषु महिष्यश्वमुपसंविशत्याहमजानीति ॥ १४ ॥

प्रक्षालितेषु पशुषु माहिषी अश्वमुपसंविशति “आहमजानि” (३) इत्यनेन मन्त्रेण । “निष्ठितेषु पात्रेजनेषु महिषीमश्वायोपनिपादयन्ति” श० ब्रा० १३-५-२-२ इति वचनात् ॥ १४ ॥

अधीवासेन प्रच्छादयति स्वर्गे लोकऽइति ॥ १५ ॥

अश्वमहिष्योरुपरि वासो ददाति “स्वर्गे लोके” (४) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १५ ॥

अश्वशिश्नमुपस्थे कुरुते वृषा वाजीति (५) ॥ १६ ॥

‘प्राणाय स्वाहा०’ ( वा० सं० २३-१८ ) इत्याद्यास्तिस्र आहुतीर्जुहोति । एकामश्वसंज्ञपनस्य आदौ चतस्रोऽन्ते इति महीधरः ।

( १ ) सर्वाः पत्नीः पशुशोधनाय पान्नेजनोहस्ताः पशून् प्रतिनयन् “नमस्तऽ आता ना०” ( वा० सं० ६-१२ ) इति प्राकृतमन्त्रम्, “अम्बे ऽअम्बिके” ( वा० सं० २३-१८ ) इति आश्वमेधिकं च वाचयतीति ।

( २ ) सर्वाः पत्न्यः पात्रेजनहस्ता एव प्राणशोधनात्प्राक् अश्वं त्रिस्त्रिः परियन्ति, मध्ये पितृवत् अप्रदक्षिणं परियन्ति त्रिभिर्मन्त्रैः । “वसो मम” इति त्रिष्वपि अनुषङ्गः । ततश्चैवं प्रथमं “गणानाम्” ( वा० सं० २३-१९ ) इति त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति । तत्र सकृन्मन्त्रेण त्रिस्तूष्णीम् । ततः “प्रियाणाम्” इत्यप्रदक्षिणं त्रिः, ‘निधीनाम्’ इति प्रदक्षिणं त्रिः, एवं नवकृत्व इति ।

( ३ ) शोधितेषु पशूनां प्राणेषु “आहमजानि०” ( वा० सं० २३-१९ ) इति पत्नी अश्वसमीपे शेते ।

( ४ ) स्वर्गे लोके ( वा० सं० २३-२० )

( ५ ) वृषा वाजी० ( वा० सं० २३-२० )

“निरायत्याश्वस्य शिश्नं महिष्युपस्थे निधत्ते” ( श० ब्रा० १३-५-२-२ ) इति वचनात् । ‘महिष्युपस्थे’ इति वचने न समासोऽयम् । कुत एतत् ? षष्ठ्यश्रवणात् ।

ननु समासलक्षणेन लुप्ता षष्ठी । नैतदेवम्-अश्रुतां षष्ठीं कल्पयित्वा लोपो व्यावर्णयितव्यः । महिष्या एव पुनः कर्तृत्वे एष दोषो न भवति ॥ १६ ॥

(१) उत्सक्थ्या इत्यश्वं यजमानोऽभिमन्त्रयते ॥ १७ ॥

अश्वर्युर्मा भूदिति ‘यजमान’ग्रहणम् ॥ १७ ॥

अश्वर्युर्ब्रह्मोद्गातृहोतृक्षत्तारः कुमारीपत्नीभिः संवदन्ते यकासकाविति दशर्चस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यां हये हये ऽसावित्पामन्त्र्यामन्त्र्य ॥ १८ ॥

अश्वर्चादयः कुमारीपत्नीभिर्मन्त्र्यासंख्येन संवदन्ते “यकासकौ” (२) इति दशर्चस्य ‘द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां हये हयेऽसौ’ इति पूर्वतरामान्त्र्यामन्त्र्य ॥ १८ ॥

सानुचर्यः प्रत्याहुः ॥ १९ ॥

अनुचर्य एकेषाम् ॥ २० ॥

अतश्च विकल्पः ॥ २० ॥

महिषीमुत्थाप्य पुरुषा दधिक्राव्ण[३] इत्याहुः ॥ २१ ॥

उत्थापनं च पत्न्या अनुचरीकर्तृकम् । “उत्थापयन्ति महिषीं ततस्ता यथेतं प्रतिपरायन्ति” ( श० ब्रा० १३-५-२-९ ) इति श्रुतेः । “अथेतरे सुरभिर्मतीमृचमन्ततोऽन्वाहुः” ( श० ब्रा० १३-५-२-९ ) इति ॥ २१ ॥

इति विशोऽध्याये षष्ठी कण्डिका ।

तिस्रः पत्न्यो ऽसिपथान्कल्पयन्त्यश्वस्य सूचीभिर्लौहराजतसौवर्णीभिर्मणिसंख्याभिर्गार्गत्रीत्रिष्टुबिति द्वाभ्यां द्वाभ्याम् ॥ १ ॥

( १ ) उत्सक्थ्याऽ अवगुदम्० ( वा० सं० २३-२१ )

( २ ) यकासकौ ( वा० सं० २३-२२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१ )

( ३ ) दधिक्राव्याः० ( वा० सं० २३-३२ )



महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्योऽसिमागान्कल्पयन्ति । अश्वस्य सूची-  
मिर्मणिसंख्याभिरेकशतेनैकशतेन । ताश्च लौहराजतसौवर्ण्यो भवन्ति ।  
“गायत्रीत्रिष्टुप्” (१) इति द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्याम् ॥ १ ॥

रजतसुवर्णसीसाभिर्वा मन्त्राप्नानात् ॥ २ ॥

‘वा’ शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न लौहरजतसौवर्ण्यो भवन्ति राजतसु-  
वर्णसीसाख्या भवन्ति । कुत एतत् ? मन्त्राप्नानात् । मन्त्रे हि रजता-  
हरिणीः सीसा (२) इति च दृश्यते । तेन लोहशब्दस्य ताप्रमात्रवि-  
षयत्वात् मन्त्रवर्णेन व्यवस्थापनं युक्तमिति सीसादिमन्यो भवन्ति ॥ २ ॥

(३) सौवर्णासिरश्वः ॥ ३ ॥

भवति ॥ ३ ॥

(४) लौहाः पर्यङ्ग्याणाम् ॥ ४ ॥

अस्यो भवन्ति ॥ ४ ॥

आयसा इतरेषाम् ॥ ५ ॥

इतरेषां पशूनामायसा (५) अस्यो भवन्ति ॥ ५ ॥

अश्वं विशास्त्यनुवाकेन कस्त्वा च्छयतीति (६) ॥ ६ ॥

विशसनमवदानकालीनम् । विशसनशब्दस्य तत्र दृष्टार्थत्वात् ।  
“विशास्ति पशुमन्यः” ( का० श्रौ० ६-७-१ ) इति । वपाकालीनं वा

( १ ) गायत्री त्रिष्टुप्० ( वा० सं० २१-३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८ ) इति षड्रचे द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यः  
ताम्ररजतसुवर्णमयीभिः प्रत्येकमेकाधिकशतसंख्याभिः सूचीभिः अ-  
श्वाङ्गे असिपथान् कल्पयन्ति । शासस्य सुखप्रवेशाय सूचीभिः वितुद्य  
वितुद्य अश्वस्य त्वचं जर्जरीकुर्वन्ति ।

( २ ) रजता हरिणीः सीसा० ( वा० सं० २३-३७ )

( ३ ) सुवर्णपरिष्कृतासिरित्यर्थः । न हि केवलसुवर्णमयस्य छे-  
दने सामर्थ्यं भवति, मृदुत्वात् इति देवयाज्ञिकः ।

( ४ ) लौहास्ताम्रपरिष्कृताः । तथैव विशसनसामर्थ्यात् । यदि  
तु ताप्रहिरण्यगर्भधारा एव स्युः ततो विशसनमेव तैः कर्तुं न शक्यते  
इति देवयाज्ञिकः ।

( ५ ) अयोविकाराः न तु तत्परिष्कृताः ।

( ६ ) कस्त्वा ऽऽच्छयति० ( वा० सं० २३-३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४ )  
इति षड्रचेन अनुवाकेन अध्वर्युः अश्वोदरं पादयति मेवम् उद्धरणाय ।

तत्रापि हि विशसनशब्दो भवति । शसिर्हिसार्थः । तत्रापि हि हिंसा  
विद्यत इति । प्राथम्याच्च वपाकालीनमेव ॥ ६ ॥

मेदोऽस्योद्धरन्ति वपार्थे ॥ ७ ॥

अस्याऽऽवस्य वपाकार्ये मेदो गृह्यते । कार्यापत्या चात्र धर्म-  
प्रवृत्तिः ॥ ७ ॥

लोहितं चास्य श्रपयन्ति ॥ ८ ॥

‘अस्य’ इत्यवस्य ॥ ८ ॥

प्राजापत्यवपानामुत्तरतः श्रपणः होमो हविषश्च ॥ ९ ॥

आहवनीयस्योत्तरतः श्रपणः होमश्च । तथा हविषः ॥ ९ ॥

प्राग्वपाहोमाद्धोताध्वर्यु च सदासि संवदेते चतसृभिः

कः स्विदेकाकीति पूर्ववत् ॥ १० ॥

वपाहोमात्पूर्वं स्वाहाकृत्युत्तरकालं होताऽध्वर्युश्च सदासि संवदेते-  
“कः स्विदेकाकी” (१) इति चतसृभिर्कर्मिभिः । ‘पूर्ववत्’ इति उक्तिप्रत्यु-  
त्त्या । “श्रुतासु वपासु स्वाहाकृतिभिश्चरित्वा प्रत्यञ्चः प्रतिपरेत्य-  
सदासि ब्रह्मोद्यं वदन्ति पूर्वया द्वारा प्रपद्य यथा धिष्यं न्युपविशन्ति”  
“स होताऽध्वर्यु पृच्छति” ( श० ब्रा० १३-५-२-११, १२ ) इति श्रुतेः ।  
यदत्र सूत्रे नामिहितं तच्चशब्देन लभ्यते ‘प्रत्यञ्चः प्रतिपरेत्य’ ए-  
वमादि ॥ १० ॥

ब्रह्मोद्गानारौ च पृच्छामि त्वेति ॥ ११ ॥

‘च’ शब्दा(२)च्चतसृभिर्कर्मिभिरुक्तिप्रत्युत्त्या ॥ ११ ॥

पुनः पूर्वावपरेणोत्तरवेदिं का स्विदासीदिति(३) ॥ १२ ॥

संवदेते । ‘पूर्वौ’ इति होताध्वर्यु ॥ १२ ॥

उत्तरौ च कत्यस्येति ॥ १३ ॥

‘च’ शब्दात्संवदेते चतसृभिरेव(४) ॥ १३ ॥

( १ ) कः स्विदेकाकी० ( बा० सं० २३-४५, ४६, ४७, ४८ )

( २ ) पृच्छामित्वा० ( बा० सं० २३-४९, ५०, ५१, ५२ )

( ३ ) ततः सदासो निष्कम्य हविर्धानस्य पुरतः उत्तरवेदेः पश्चा-  
दुपविश्य पूर्वौकौ होताध्वर्यु “का स्विदासीत्” ( बा० सं० २३-५३,  
५४, ५५, ५६ ) इत्यादिवचसृभिः सृग्भिः संवदेते इत्यर्थः ।

( ४ ) कत्यस्य० ( बा० सं० २३-५७, ५८, ५९, ६० )

यजमानोऽध्वर्युं (१) पृच्छामि त्वेति ॥ १४ ॥

(२) इयं वेदिरित्यध्वर्युः ॥ १५ ॥

प्रत्याह ॥ १५ ॥

सर्वहुतेन महिम्ना चरति (३) यस्ते ऽहन्निति जुहोति ॥ १६ ॥

‘महिम्ना’ इति ग्रहस्य संज्ञा ॥ १६ ॥

अत्र वा ग्रहणम् ॥ १७ ॥

“उदिते ब्रह्मोद्य” इति प्रकृत्य “अध्वर्युर्हिरण्मयेन पात्रेण प्राजाप-  
त्यं महिमानं ग्रहं गृह्णाति” ( श० ब्रा० १३-५-२-२३ ) इति श्रुतेः । त-  
तश्चात्रैव ग्रहणम् । पूर्वं सामान्यश्रुतेरप्यवसितम् ॥ १७ ॥

(४) वपाभिश्चरति ॥ १८ ॥

वपाप्रचारं करोतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अत्र कुर्वतृपररोहितादिभिर्गुणशब्दैश्चोदितानां पशूनां द्रव्यं प्रति  
सन्देहः किं जातीयाः पशव इति । जातिशब्देन चोपलक्षणं प्रकृतौ कृत-  
मिहापि तद्वदेव कर्तव्यमिति । अत इदमुच्यते-अन्वयाच्छागा एत इति ।  
ततश्च तच्छब्देनोपलक्षणमित्येवं प्राप्त आह—

छागोस्त्रमेवाः पश्वभिधानाद्यथालिङ्गम् ॥ १९ ॥

‘छागोस्त्रमेवा’ एते पशवो यथालिङ्गम् । येन येन लिङ्गेन यो यः  
पशुलिङ्गयते अवगम्यते स स प्रत्येतव्यो न सर्वे छागा इति । तेन रो-  
हितलिङ्गेन गौरर्गहीतव्यः । तृपरत्वेन छागः, कुर्वलिङ्गेन मेषः । कुत  
एतत् ? पश्वभिधानात् । एते हि विशिष्टजातिव्यवच्छिन्नद्रव्यगतगु-  
णामिधायकाः, न द्रव्यमात्रगतगुणामिधायका इति । ततश्चोस्त्रादिशब्दै-  
रुपलक्षणं कर्तव्यमिति ।

( १ ) पृच्छामि स्वा० ( वा० सं० २३-६१ )

( २ ) इयं वेदिः० ( वा० सं० २३-६२ )

( ३ ) यस्तेहन्संवत्सरे महिमा० ( वा० सं० २३-२ )

( ४ ) एवं प्रयाजशेषेणामिधारणान्ते वैकृतं कर्म विधाय अधुना  
प्राकृतप्रवृत्त्यर्थमाह-महिमग्रहहोमानन्तरमध्वर्युः वपाभिश्चरति । प्रथ-  
ममेकादशिनीपशूनां वपाभिः, ततः अश्वतृपरगोमृगानां वपाभिः त-  
न्त्रेण । ततः क्रमेण पृथक्-पृथक् ‘कृष्णग्रीव ऽआश्रेयोरराटे’ इत्यादीनां  
‘श्वेताः सौर्या’ इत्यन्तानां वपाभिश्चरति । अयमेको वपाचारः पक्षः ।  
अन्यान्तरे वक्ष्यति इति देवयानिकः ।

यदि रोहितादयः शब्दाः पञ्चभिधायकाः ततस्तैरेवोपलक्षणं युक्तं नोक्तादिमिरिति । एवं च विधिशब्दस्य 'मन्त्रत्वे भावः' इति न्यायानुग्रहो भवति । कोऽसौ न्याय इति चेत् ? मन्त्रस्य ह्यभिहितार्थप्रकाशकत्वमुदितम् । अभिधानञ्च रोहितादिमिरिति । एवं प्राप्त उच्यते । न, एतद्युक्तम् ॥ १९ ॥

कस्मात् ?

गुणवचनाच्चोदनाशब्दस्य ॥ २० ॥

यस्माद् गुणवचनाश्चोदनाशब्दाः । न च प्रकृतौ गुणशब्देनोपलक्षणं कृतम् ।

नन्विदानीमेवोक्तं यथालिङ्गं पञ्चभिधायका रोहितादयः शब्दाः, इदानीं गुणवचना इति विरुद्धमुच्यते । नै तद्विरुद्धं, रोहितादिशब्दा हि स्वार्थमभिधाय तद्वति द्रव्यविशेषे वर्तन्ते न शुक्लशब्दादिवद् द्रव्यमात्रे । कुत एतत् ? गोद्रव्य एव प्रयोगात् प्रत्ययाच्च । तेन गुणवचनत्वेऽपि सति द्रव्याभिधायकत्वमविरुद्धम् । यथा कलभकिसोरषर्करादयः शब्दा वयोविशेषवचना अपि सन्तो विशिष्टजातिव्यवच्छिन्नद्रव्यगतं वयोऽभिधायति, एवञ्च सति छागोस्त्रमेवशब्दैरेवोपलक्षणं युक्तमिति ।

ननु च रोहितादिशब्दानां जात्यभिधायकत्वे गोऽव्यजशब्दैरेवोपलक्षणं प्राप्नोति । तेऽपि हि तज्जात्युपलक्षणसामर्थ्ययुक्ता इति । ततः किम् ? छागोस्त्रमेवशब्दानामुपलक्षणसामर्थ्यमुपनीयते । एतैरेवोपलक्षणमिति न नियोगतः प्राप्नोति ॥ २० ॥

अत्रोच्यते—

प्रकृतौ चावचनात् ॥ २१ ॥

प्रकृतौ 'अग्निषोमीयं पशुमालभेत' इति चोदनायां छागशब्देनोपलक्षणं दृष्टम् । तथा 'गौरनूबन्धय' इति चोदनायामुस्त्रशब्देन शाखान्तरे । तथा काठके सौत्रामण्यामृषभेण सह विकल्परूपता पद्व्यते मेवस्य, तत्र च मेवशब्देनोपलक्षणं दृष्टम् । तेनेह चिन्त्यते—तज्जातीयद्रव्याणि किं तैरेव शब्दैरुपलक्षणं क्रियताम्, उत शब्दान्तरैरिति । तैरेवेति युक्तरूपतरम् । ते ह्यन्यत्र द्रव्याणामुपलक्षणं कुर्वाणा दृष्टाः, इहापि च तज्जातीयान्येव द्रव्याणीति । तस्मात्तैरेवोपलक्षणमिति । अत आचार्येण साधुक्तं 'छागोस्त्रमेवः पञ्चभिधानात्' इति । अपि चैवं क्रियमाणे वैदिकमेवोपलक्षणं भवति, इतरथा लौकिकं स्यात् । तस्मात्

च्छागोस्त्रमेषशब्दैरेवोपलक्षणम् । अपि च निगमेष्वेवं द्रव्येषु छागोस्त्र-  
मेषशब्दाः प्रयुक्ता दृश्यन्ते । न च निगमकारस्य कश्चित्प्रतारणीयः ।  
अतस्तस्मरणमपि समुलत्वाद्विरोधाच्च प्रमाणमेवेति ॥ २१ ॥

(१) एकविंशतिप्रदानानेकेऽन्वक्चातुर्मास्यदेवताः

पितृत्रैयम्बकपुनरुक्तवर्जम् ॥ २२ ॥

( चातुर्मास्यदेवतानां हुत्वा हुत्वा देवतानाम् इति । ) (२) “एकविं-  
शति चातुर्मास्यदेवता अनुद्रुत्यैकविंशतिधा कृत्वा प्रचरेयुः” ( शं  
ब्रा० १३-५-३-४ ) इति श्रुतेः ॥ २२ ॥

(३) ऐन्द्राग्नवैश्वदेवकायानेके ॥ २३ ॥

क्रमेणैन्द्राग्नस्य वपाहुत्वा इतरासां होमः । एवमपि हि श्रूयते  
“ऐन्द्राग्नस्य वपायाहुतायां तदन्वितरा जुहुयुः” इति । तथा “वैश्वदे-  
वस्य वपायाहुतायां” तथा “कायस्य वपायाहुतायां तदन्वितरा  
जुहुयुः” ( शं ब्रा० १३-५-३-१, २, ३ ) इति ॥ २३ ॥

देवतातन्त्रेण तु(४) ॥ २४ ॥

( १ ) एके अश्वतूपरगोमृगव्यतिरिक्तानां “कृष्णग्रीवऽआग्नेयो  
रराटे०” ( वा० सं० २४-१ ) इत्यादीनां “श्वेताः सौर्याः” ( वा० सं०  
२४-१२ ) इत्यन्तानां सर्वपशूनां वपा एकविंशतिधा कृत्वा तेषां विभा-  
गानां क्रमेण पितृत्रैयम्बकपुनरुक्तवर्जं चातुर्मास्यदेवता एकविंशति-  
संख्या अनुद्रुत्यानुपूर्वमुद्दिश्य तासामन्वक् अन्वञ्चि अनुसारीणि  
तद्देवतानि एकविंशतिसंख्यानि प्रदानानि कुर्वन्ति । सूत्रे ‘प्रदानान्’  
इति व्यत्ययेन पुल्लिङ्गनिर्देशः प्रदानानीत्यर्थः ।

( २ ) कंसानागतं नास्ति बर्लिन् पुस्तके ।

( ३ ) एके अग्निमसर्वपशूनां वपा ऐन्द्राग्नवैश्वदेवकायाननु जुह्वति ।  
ऐन्द्राग्नो वारुणप्रघासिकः । वैश्वदेवो वैश्वदेवपर्वसम्बन्धी । कायश्च  
वारुणप्रघासिकः । अयमभिप्रायः—आदित आरभ्य वारुणप्रघासिकैः  
ऐन्द्राग्नपर्यन्तं क्रमेण पृथक्पृथक् वपाप्रचारं कृत्वा ऐन्द्राग्नस्य वपाया-  
हुतायामवशिष्टाः सर्वा वपा अनुहोतव्याः । अथवा कायस्य वपामनु-  
सर्वा वपा होतव्याः । अनयोरपि पक्षयोः प्राचीनवपानां पृथक्पृथक्  
क्रमेण प्रचारः । एतेपि त्रयः पक्षा वाचनिकाः ।

( ४ ) तु शब्दो अक्षयपक्षस्य स्वश्रुत्यभिमतत्वेन पक्षान्तरेभ्यो वि-  
शिष्टत्वसूचनार्थः । देवतानां तन्त्रं सकृदुच्चारणम् । तच्च “विश्वेभ्यो  
देवेभ्यः” इत्यादिरूपम् । “विश्वे वै सर्वे देवाः” इति श्रुतेः । तेनायमर्थः—

अत्र सह प्रक्षेपे याः समानदेवतास्तासां तन्त्रेणोच्चारणं, सकृत्प्र-  
योगोदेव कार्यसिद्धेः ॥ २४ ॥

व्यवस्थितास्वपि तन्त्रेण प्राप्त आह—

(१) न कालभेदात् ॥ २५ ॥

भिन्नो हि तत्र कालः देवतान्तरव्यवधानात् ॥ २५ ॥

वपान्ते द्वितीयेन पूर्ववद्यस्ते रात्राविति जुहोति ॥ २६ ॥

वपाहोमान्ते द्वितीयेन माहिम्ना चरति “यस्ते रात्रौ” (२) इति जुहो-  
ति । पूर्ववच्छब्देन सर्वहोमो लभ्यते ॥ २६ ॥

शूलेऽश्वशेषश्रपणम् ॥ २७ ॥

‘कर्तव्यम्’ इति शेषः । शूलस्य चापूर्वत्वात्प्रोक्षणं न भवति ॥ २७ ॥

सर्पणप्रभृत्यापश्वासादनात् कृत्वा ॥ २८ ॥

इति विशेऽध्याये सप्तमी कण्डिका ।

लोहितमवद्यति गोमृगकण्ठाश्वशफधोर-

यस्मये चरौ ॥ १ ॥

अश्वस्य लोहितमवद्यति गोमृगकण्ठेऽश्वशफे अयस्मये चरौ ॥ १ ॥

वेतसशाखासु प्राजापत्यानाम् ॥ २ ॥

‘अवद्यति’ इत्यनुवर्तते । प्राजापत्यानां वेतसशाखास्ववद्यति, ‘वेत-  
सकटे प्राजापत्यान्सञ्चिनोति’ इति वचनात् ॥ २ ॥

देवतातन्त्रेण सर्ववपानां प्रचारो भवति । “विश्वेभ्यो देवेभ्यः” इत्येषां  
सर्वासां देवतानां तन्त्रेणोच्चारणं कृत्वा सर्ववपानां सकृदेव प्रचारः  
सहैव कर्तव्यः ।

(१) एकादशिन्योः पशूनां ‘कृष्णग्रीवा०’ आदिभिः सह एकतन्त्रेण  
प्रचारो न भवति । कुतः ? कालभेदात् । तत्कुतः ? अश्वादिभिर्व्यवधा-  
नात् । तेषां च पृथक्प्रचारवचनात् । अतस्तद्वपानां प्रथमं पृथक्-  
पृथक्प्रचारः । तेषामपि मध्ये द्वयोरेकदेवत्ययोः तन्त्रेण प्रचारः ।  
ततोऽश्वादीनां त्रयाणां, कृष्णग्रीवादीनां सर्वेषां तन्त्रेणेति सर्वं  
निरवद्यम् ।

(२) यस्ते रात्रौ ( वा० सं० ३३-४ )

अश्वस्य वा ॥ ३ ॥

वेतसशाखास्ववद्यति, नान्येषां पशूनाम् । एवं हि श्रूयते—“प्ल-  
क्षशाखास्वन्येषां पशूनामवद्यन्ति, वेतसशाखास्ववस्य” ( शं० ब्रा०  
१३-१-३-८ ) इति । यत्तु शाखान्तरीयं वचनं “वेतसकटे प्राजाप-  
त्यान्तसञ्चिनोति” इति । तदनेन विशेषे स्थाप्यते । अद्वोऽपि हि  
प्राजापत्य एवेति ॥ ३ ॥

(१)स्विष्टकृद्वनस्पत्यन्तरे शूल्यः हुत्वा देवताऽ-

( १ ) स्विष्टकृद्वनस्पत्योरन्तरे वनस्पतियागानन्तरं स्विष्टकृद्यागा-  
त्पूर्वं शूले श्रपितं मांसं ‘प्राजापत्योऽश्व’ इति वचनात्प्राजापतये हुत्वा  
‘अमुष्मे स्वाहा’ इति प्रतिदेवतं शादादित्वगन्तेभ्यो देवताश्वाङ्गेभ्यो देव-  
ताभ्योऽश्वाङ्गेभ्यश्च घृतं जुहुयात् । द्रव्यानुक्तौ

“आज्यद्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते”

इति घृतस्योक्तत्वात् । तत्र “शादन्दद्भिः” ( वा० सं० २५-१ )  
इत्यादि “पृथिवीं त्वचा” ( वा० सं० २५-९ ) इत्यन्तः संहिताभागो  
ब्राह्मणं न मन्त्राः । शादादयो देवाः, दन्ताद्यङ्गानि । ततश्चतुर्गृहीत-  
माज्यं गृहीत्वा ‘शादाय स्वाहा’ ‘दद्भ्यः स्वाहा’ ‘अवकाभ्यः स्वाहा’  
‘दन्तमूलेभ्यः स्वाहा’ इत्यादि ‘पृथिव्यै स्वाहा’ ‘त्वचे स्वाहा’ इत्यन्तं  
जुहुयादित्येकः पक्षः शाखान्तरोदितः । स्वपक्षे तु ‘शादन्दद्भिः प्रीणामि  
स्वाहा’ इत्यादिहोममन्त्राः । देवता भोक्त्रो द्वितीयया निर्दिश्यते । अश्वाङ्गं  
भोग्यं तृतीयया करणविभक्त्या निर्दिश्यते । क्वचित्केवला देवतैव  
यथा—‘शुक्लाय स्वाहा’ ‘कृष्णाय स्वाहा’ इति । क्वचिदन्यविभक्त्यैव  
द्रव्यदेवतयोर्निर्देशः, यथा—‘अग्नेः पक्षतिर्वायोर्निपक्षतिः’ इति । तथाच  
श्रुतिः “शादन्दद्भिरेवकान्दन्तमूलैरित्याज्यमवदाना कृत्वा प्रत्याख्यायं  
देवताभ्य आहुतीर्जुहोति या एव देवता अपिभागास्ता भागधेयेन सम-  
र्धयति” ( शं० ब्रा० १३-३-४-१ ) इति । अस्यायमर्थः—शादं नाम देव-  
मश्वस्य दद्भिर्दन्तैः प्रीणामीति शेषः । स्वाहाकारो दानार्थः ।

ततश्च “शादं दद्भिः प्रीणामि स्वाहा” इति । एवमन्यान्यपि योज्या-  
नि । आज्यमवदानानि कृत्वा आज्यमेवाश्वाङ्गत्वेन परिकल्प्य प्रत्याख्या-  
यमवदानमवदानं प्रति शादादिदेवता आख्यायाख्यायाज्याहुतीर्जुहोति  
सङ्कल्पिताश्वाङ्गभावा घृताहुतीः शादादिभ्यो ददाति । एवं कुर्वन्नपि-  
भागाः कल्पितभागास्ता भागेन समर्धयति प्रीणातीति महीधरः ।

इवाङ्गेभ्यो जुहोत्यमुष्मै स्वाहेति प्रतिदेवतः श्वादप्रभृ-  
तित्वगन्तेभ्यः ॥ ४ ॥

स्विष्टकृद्वनस्पत्यस्तरे शूल्यः हुत्वा, शूले श्रपितं शूल्यं तज्जुत्वा  
जुहोति त्वाच्चास्योपविष्टहोमः । “प्राजापत्योऽश्वः” इति च प्राजापतेर्देव-  
तात्वम् । ‘देवताभ्योऽश्वाङ्गेभ्यश्च जुहोति श्वादप्रभृतिवगन्तेभ्यः’ ‘अ-  
मुष्मै स्वाहा’ इति चतुर्गृहीतमाज्यम् । “आज्यमवदाना कृत्वा प्रत्या-  
ख्यायं देवताभ्य आहुतीजुहोति” (श० ब्रा० १३-३-४-१) इति  
वचनात् ॥ ४ ॥

(१) विमुखाच्च परेभ्यः ॥ ५ ॥

विमुखोऽभ्येतृप्रसिद्धः “उग्रश्च भीमश्च” (वा० सं० ३-९-७) इत्ययम् ।  
ततः परं ये देवताविशेषास्तेभ्यश्च जुहोति “अग्निः हृदयेन” (वा० सं०  
३९-८) इत्येवमादिभ्यः ॥ ५ ॥

(२) मानो मित्र इति च प्रत्यृचमनुवाकाभ्याम् ॥ ६ ॥

जुहोति ॥ ६ ॥

(३) अन्त्यां द्यावापृथिवीयाम् ॥ ७ ॥

“द्यावापृथिव्यामुत्तमामाहुतिं जुहोति” (श० ब्रा० १३-३-४-१)  
इति वचनात् ॥ ७ ॥

(४) स्विष्टकृदन्तेऽग्निभ्यः स्विष्टकृद्भ्यः स्वाहेति लो-  
हितं जुहोति यथावत्तम् ॥ ८ ॥

(१) उग्रश्चेति मन्त्रो विमुखः । ततः परेभ्यो देवताश्वाङ्गेभ्यः  
“अग्निः हृदयेन” (वा० सं० ३९-८) इत्यादिभ्यश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृही-  
त्वा जुहोति । तत्रापि पूर्ववत् पक्षद्वयम् ‘अग्रये स्वाहा’ ‘हृदयाय स्वाहा’  
‘अशनये स्वाहा’ ‘हृदयाग्राय स्वाहा’ इत्यादीति कात्यायनादीनामभिप्रा-  
यः । ‘अग्निः हृदयेन प्रीणामि स्वाहा’ इत्यादि हरिस्वामिमते प्रयोगः । ततः  
‘अग्निः हृदयेन’ इत्यादीन् ‘विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा’ इत्यन्तान् जुहोति ।

(२) मा नो० (वा० सं० २५-२४) इत्यादि षोडशकण्डिकात्म-  
केनानुवाकद्वयेन पूर्ववच्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा षोडशाहुती जुहोति ।

(३) “द्यावापृथिवीभ्याम् स्वाहा” (वा० सं० ३९-१३) इति च  
रमाहुतिं जुहोति इति सूत्रार्थः ।

(४) गोमुगकण्ठेन प्रथमाहुतिम्, अवशफेन द्वितीयाम्, अयस्मये-  
न चरुणा तृतीयाम् । तदाहुतित्रयं स्विष्टकृदन्तरमेव जुहोतीत्येकः पक्षः ।



यस्मिन् यस्मिन्नवत्तन्तेनैव जुहोति, मा भूजुह्वा होम इति 'यथा-  
वत्' ग्रहणम् ॥ ८ ॥

अद्वयशफेन वाऽनुयाजान्ते ॥ ९ ॥

जुहोति । 'वा' शब्दो विकल्पार्थः (१) ॥ ९ ॥

अथस्मयेन पत्नीसंयाजान्ते ॥ १० ॥

जुहोति ॥ १० ॥

(२) इमानुकमिति च द्विपदाः ॥ ११ ॥

"द्विपदा उत्तमा जुहोति" (श० ब्रा० १३-३-६-५) इति वचनात् ॥ ११ ॥

अतिरात्र उत्तमः ॥ १२ ॥

उत्तममहरतिरात्रसंस्थं भवति । ननु चाहीनत्वादतिरात्रः प्राप्त  
एव । किमर्थं पुनरुच्यते ? गवादीनां नाम्ना स्वसंस्था मा भूवन्निति  
पुनरुच्यते ॥ १२ ॥

सर्वस्तोमो ज्योतिर्गौरायुरभिजिद्विष्वजिन्महा-

व्रतमप्तोर्यामो वा ॥ १३ ॥

एते चाहविशेषा भवन्ति । अप्तोर्यामो वेति ॥ १३ ॥

अप्तोर्यामे विशेषमाह—

अप्तोर्यामे तिरोऽह्नीयेभ्यो रात्रिपर्याय उत्तमः ॥ १४ ॥

(३) तिरोऽह्नीयेभ्योऽवसितेभ्य उत्तमो रात्रिपर्यायश्चतुःस्तोत्रो  
भवति ॥ १४ ॥

अग्निष्टे प्राजापत्यौ च ॥ १५ ॥

प्राजापत्यौ उत्तमाहःसंयोगेन । उत्तममहः प्रकृत्य हि श्रूयते—“च-  
तुर्विंशतिं त्वेवैतान् गव्यानालभेत" (श० ब्रा० ११-५-३-११) इति  
वचनात् । एवं चान्यत्राप्तोर्यामस्यातिरात्रिका एव कतुपशवस्तद्विका-  
रत्वात् ॥ १५ ॥

(१) प्रथमाहुतिं स्वष्टकृदनन्तरमेव हुत्वाऽनुयाजान्तेऽश्वशफाहुतिं  
जुहोति इति विकल्पः ।

(२) इमा नु कम् (वा० सं० २५-४६, ४७) इति कण्डिकयोः  
षडर्थानि सन्ति तैः षडाहुतीर्जुहोति इति सूत्रार्थः ।

(३) तिरश्च तदहश्च तिरोऽह्नि, तस्मिन् रात्र्यन्तहितेऽहनि भवाः  
सोमास्तिरोहोयाः तेभ्यः ।

अवभृथेच्छन्ते ऽप्सु मग्नस्य पिङ्गलखलतिविक्रिधशु-

क्लस्य मूर्धानि जुहोति जुम्बकाय स्वाहेति ॥ १६ ॥

अवभृथान्ते ऽप्सु मग्नस्य (१)पिङ्गलस्य खलतेः । खलतिः—खल्वाटः, विक्रिधो—दन्तुरः, शुक्लः—अतिगौरस्तस्य मूर्धानि जुहोति “जुम्बकाय स्वाहा” (२)इति ॥ १६ ॥

उत्क्रान्ते यजमाने पापकृतोऽभ्यवयन्त्यचरि-

त्वा व्रतानि ॥ १७ ॥

(३)अवभृथादुत्तीर्णे यजमाने पापकृतोऽभ्यवयन्ति अचरित्वा व्रतानि । प्रक्रान्तप्रायश्चित्तस्य चैतद्भवति । ‘अचरित्वा व्रतानि’ इत्युक्तत्वात् । ‘पापकृत’ग्रहणेन च ब्रह्महा उच्यते ॥ १७ ॥

अश्वमेधपूताख्यास्ते ॥ १८ ॥

‘अश्वमेधपूता’ इत्याख्यास्तेषाम् । पूता भवन्तीत्यर्थः । अपि च ‘अश्वमेधावभृथे स्नात्वा पूता भवन्ति’ इति स्मृतेः ॥ १८ ॥

नानाऽवभृथानि (४)वा ॥ १९ ॥

भवन्ति । ‘प्रत्यहमवभृथेन चरन्ति’ इति वचनात् ॥ १९ ॥

(५)कुम्भोपमारणान्तं पूर्वयोः ॥ २० ॥

अहोर्भवति ॥ २० ॥

कुत एतत् ?

शेषे दीक्षाव्रताभावात् ॥ २१ ॥

( १ ) पिङ्गलस्य ।

( २ ) अवभृथयागान्ते एवंविधस्य पुंसो मूर्धानि “जुम्बकाय स्वाहा” ( वा० सं० २५-९ ) इति मन्त्रेणाज्यं सकृद्गृहीतं जुहुयात् ।

( ३ ) यजमाने जलमध्यादुत्क्रान्ते उत्तीर्णे सति ब्रह्महत्यादिकर्तार-स्तच्छुद्ध्यर्थं तत्राश्वमेधावभृथसम्बन्धिनि जले अभ्यवयन्ति तत्र स्ना-न्ति । द्वादशाब्दकृच्छ्राचरणादिब्रतान्यकृत्वा ।

( ४ ) अथवा अश्वमेधसम्बन्धीनि श्रोण्यपि सौत्यान्यहानि नानाऽ-वभृथानि भवन्ति । त्रयाणामप्यह्नां समिष्टयजुन्ते पृथक्पृथक् अवभृ-थो भवति ।

( ५ ) प्रत्यहमवभृथे क्रियमाणे पूर्वयोरहोः कुम्भोपमारणान्तं कर्म भवति । “अवभृथं” ( वा० सं० ८-२७ ) इति मन्त्रेण ऋजीषकुम्भस्य मज्जान्तामित्यर्थः ।

कर्मशेषे दीक्षाव्रतस्याभावात् । 'अवभृथस्नानेन उन्मुक्तदीक्षो भवति' इत्यभिप्रायः (१) ॥ २१ ॥

सर्वे वा श्रुतेः ॥ २२ ॥

सर्वे वा स्नानाद्यपि भवति । 'प्रत्यहमवभृथेन चरन्ति' इति श्रुतेः । यदुक्तं 'स्नानेनोन्मुक्तदीक्ष' इति, तन्न, वचनसामर्थ्यात् । सर्वावभृथा-  
न्त उन्मुक्तदीक्षो भवति । साभ्यासो ह्यवभृथोऽवभृथकार्ये वर्तते ।  
यथा—'सप्तहं दीक्षणीयथा चरति' इति साभ्यासा दीक्षणीया दीक्ष-  
णीयाकार्ये वर्तते ॥ २२ ॥

एकविंशतिरनृचन्ध्याः ॥ २३ ॥

'भवन्ति' इति शेषः । अभ्यस्तरूपमिदमेकं कर्म प्रकृतावेव, दृष्ट-  
त्वात् ॥ २३ ॥

उदवसानीयान्ते भार्या ददाति यथासंवादः सानुचरीः ॥ २४ ॥

"उदवसानीयायाः सन्निवितायां चतस्रश्च जायाः कुमारीं पञ्चमीं  
चत्वारि च शतान्यनुचरीणां यथा समुदितं दक्षिणां ददाति" ( श०  
ब्रा० १३-५-४-२७ ) इति श्रुतेः ॥ २४ ॥

(२) कुमारीं पालागलीं चाध्वर्यवे ॥ २५ ॥

कुमारी यजमानदुहिता । एतेऽध्वर्यवे ददाति ॥ २५ ॥

अनुचरीर्वा फलाधिकारादितरासाम् ॥ २६ ॥

'वा' शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न भार्या ददाति अनुचरीरेव दद्यात् ।  
कुत एतत् ? फलाधिकाराद्भार्याणां यजमानतुल्या एवैता इति । मध्य-  
मकं हि यजमानस्य पत्नीनां च द्रव्यं साधारणत्वाद्देवसर्गः सहैव  
भवति नान्यथेति । तत्कथं तर्हि वेदवाक्यं नेयम् ? चतस्रश्च जाया य-  
जमानश्च चत्वारि च शतान्यनुचरीणां कुमारीं पञ्चमीं यथासंवादं द-  
क्षिणां ददाति ॥ २६ ॥

अनारभ्यत्वाच्च ॥ २७ ॥

( १ ) यदि च प्रत्यहं स्नानान्तं क्रियेत ततो दीक्षोन्मोक्तः स्यात् ।  
तथा चादीक्षितेनाऽहर्षयं कृतं स्यात्, न हि तदिष्यते । अतः कुम्भोप-  
मारणान्तमेव कर्तव्यं तृतीयेऽहि स्नानान्तमिति ।

( २ ) कुमारीं पालागलीं चाऽध्वर्यवे दद्यादेव पुनर्वचनात् इति वा-  
सुदेवः । तत्प्रत्याम्नायद्रव्यं देयमिति तु साम्प्रदायिकाः ।

अपि च यथा पत्न्यो यजमानदाने ऽसमर्थाः एवं यजमानोऽपि पत्नीनाम् । तस्मादनारभ्योऽयमर्थः (१) ॥ २७ ॥

द्वादशाहमाग्नेयः पुरोडाशः ॥ २८ ॥

गृहेषु कर्तव्यः । 'आग्नेय' इति न्यायसूत्रम् ॥ २८ ॥

ब्रह्मौदनो वा ॥ २९ ॥

“द्वादश ब्रह्मौदनानुत्थाय निर्वपति द्वादशभिर्वैष्टिभिर्यजत”  
( श० ब्रा० १३-३-६-६ ) इति श्रुतेः । २९ ॥

प्रत्यूतुपशुनालभते षट् षड्वसन्ताद्याग्नेयानैन्द्रा-  
नपार्जन्यान्मारुतान्वा मैत्रावरुणानैन्द्रावैष्णवानैन्द्रावा-  
हस्पत्यान् ॥ ३० ॥

(२) एवमपि हि श्रूयते ॥ ३० ॥

इति विशेऽध्यायेऽष्टमी कण्डिका ।

इत्युपाध्यायककृतौ कात्यायनसूत्रविवरणे

विंशतितमोऽध्यायः समाप्तः ।

अश्वमेधः समाप्तः ।

( १ ) न ह्ययमर्थ आरब्धुं शक्यो यज्ञार्या ददाति इति ।

( २ ) “अथोत्तरः संवत्सरमृतुपशुभिर्यजते—षड्भिराग्नेयैर्वसन्ते, षड्भिरैन्द्रैर्ग्रीष्मे, षड्भिः पार्जन्यैर्वा मारुतैर्वा वर्षासु, षड्भिमित्रावरुणैः शरदि, षड्भिरैन्द्रावैष्णवैर्हमन्ते, षड्भिरैन्द्राबाहस्पत्यैः शिशिरे, षड्भिरश्वतथैः संवत्सरः, ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रतितिष्ठति, षट्त्रिंशदेते पशवो भवन्ति” ( श० ब्रा० १३-५-४-२८ ) ।

## एकविंशोऽध्यायः ।

पुरुषमेधस्त्रयोविंशतिदीक्षोऽतिष्ठाकामस्य ॥ १ ॥

‘पुरुषमेध’ इति कर्मणो नामधेयम् (१) । स च पञ्चरात्रः स्यात् ।  
“स वाऽ एष पुरुषमेधः पञ्चरात्रो यज्ञक्रतुर्भवति” ( श० ब्रा० १३-६-१-७ ) इति श्रुतेः । त्रयोविंशतिदीक्षः । “तस्य त्रयोविंशतिर्दीक्षा” ( श० ब्रा० १३-६-१-२ ) इति वचनात् । ‘अतिष्ठाकामस्य’ इति । सर्वाणि भू-  
तान्यतीत्य तिष्ठते इति ‘अतिष्ठ’ इत्युच्यते तत्कामस्य ॥ १ ॥

ब्राह्मणराजन्ययोः ॥ २ ॥

भवति, न वैश्यस्य ॥ २ ॥

(२) अग्निष्टोमावन्तरेणातिरात्र उक्थ्यपक्षः ॥ ३ ॥

पञ्चरात्रस्याद्यन्तयोरग्निष्टोमो मध्ये ऽतिरात्रः तमभित उक्थ्यौ (३) ।  
संस्थामात्रविधानाच्च सर्व एते ऽपूर्वाः । अतश्च द्वादशाहिको विध्यन्तः  
प्रत्येकम् ॥ ३ ॥

यूपैकादशिनी भवति ॥ ४ ॥

(४) अत्र ॥ ४ ॥

तावन्तोऽग्नीषोमीयाः ॥ ५ ॥

“एकादशाग्नीषोमीयाः पशव उपवसथे” ( श० ब्रा० १३-६-१-४ )  
इति श्रुतेः । ते च मध्यमे यूपे नियुज्यन्ते । न ह्यत्राश्वमेधवत्प्रतियूप-  
श्रवणम् (५) ॥ ५ ॥

पशुनुपाकरिष्यन्नतिरात्रे (६) देवसवितरिति प्र-

त्यृचं तिस्रो जुहोति ॥ ६ ॥

“स वै पशुनुपाकरिष्यन्” इति प्रकृत्य “एतास्तिष्ठः सावित्रीरा-  
हुतीर्जुहोति” ( श० ब्रा० १३-६-२-९ ) इति श्रवणात् ॥ ६ ॥

( १ ) अथ्य चैत्रशुक्लदशम्यामारम्भो भवतीति महीधरः ।

( २ ) अथ सुत्यादिनान्युच्यन्ते ।

( ३ ) उक्थ्यौ पक्षौ पक्षाविव उभयतो वर्तमानौ यस्येत्यर्थात् ।

( ४ ) प्रत्यहमित्यपि बोध्यम् ।

( ५ ) प्रतियूपं मध्यमे वेति विकल्पः ।

( ६ ) सङ्गदगृहीतेन आज्येन “देव सवितः०” ( वा० सं० ३०-१, २, ३ )  
इति प्रत्यृचं तिस्र आहुतीराहवनीये जुहोति ।

ऐकादशिनानुपाकृत्य ब्राह्मणादींश्च ॥ ७ ॥

‘च’शब्दानुपाकरोति । “ब्रह्मणे ब्राह्मणम्” (१) इति चेत् ब्राह्मणादयः ॥ ७ ॥

नियोजनकाले (२) ऽष्टाचत्वारिंशतमाद्यानग्निष्ठे ॥ ८ ॥

‘नियुनक्ति’ इति शेषः ॥ ८ ॥

इतरेष्वेकादशैकादश ॥ ९ ॥

इतरेषु (३) एकादशैकादश नियुनक्ति ॥ ९ ॥

द्वितीयोच्छ्रिते शेषान् ॥ १० ॥

(४) अन्ते मा भूदिति ‘द्वितीयोच्छ्रित’ग्रहणम् ॥ १० ॥

नियुक्तान् ब्रह्माऽभिष्टौति होतृवदनुवाकेन

( १ ) ब्रह्मणे ब्राह्मणम्० ( वा० सं० ३०-५ ) एते ब्राह्मणादयः अध्यायसमाप्तिपर्यन्ताः ।

( २ ) ‘ब्रह्मणे ब्राह्मणम्०’ इत्यादीन् “प्रकामोद्याथोपसदम्” ( वा० सं० ३०-९ ) इत्यन्तान् अष्टाचत्वारिंशतं पशुनग्निष्ठे यूपे आलभते । तत्र “ब्रह्मणे जुष्टं नियुनक्ति” इति अग्निष्ठे यूपे प्रथमं ब्राह्मणं नियुनक्ति इति सर्वेषां नियोजनप्रकारो बोध्यः ।

( ३ ) अन्येषु दशसु यूपेषु एकादश एकादश पुरुषान् नियुनक्ति । तद् यथा—द्वितीये यूपे “वर्णायानुरुधम्” इत्यादीनेकादश, तृतीये “मर्यादायै प्रश्नविवाकम्” इत्यादीनेकादश, चतुर्थे “भार्यै दार्वहारम्” इत्यादीनेकादश, पञ्चमे “वैरहत्याय पिशुनम्” इत्यादीनेकादश, षष्ठे “योगाय योक्तारम्” इत्यादीनेकादश, सप्तमे “परिवत्सराय अविजाताम्” इत्यादीनेकादश, अष्टमे “पाराय मार्गारम्” इत्यादीनेकादश, नवमे “पश्चादोषाय ग्लाविनम्” इत्यादीनेकादश, दशमे “आस्कन्दाय सभास्थानुप्” इत्यादीनेकादश, एकादशे “महसे वीणावादम्” इत्यादीनेकादश पुरुषान् आलभते ।

( ४ ) प्रतियूपमेकादशस्वेकादशसु नियुक्तेषु येऽधिका अवशिष्टास्तान् “वीणावादम्” इत्यादींश्चतुर्दश “अतिदीर्घम्” इत्यादीनष्टौ “मागधः” इत्यादींश्च चतुर एवं षड्विंशति पूर्वोक्ते द्वितीये एव यूपे नियुज्यात् । एवञ्च तत्र पूर्वनियुक्तैकादशपुरुषः सह सप्तत्रिंशत्पुरुषा नियुक्ता भवन्तीति दिक् ।

(१) सहस्रशीर्षेति ॥ ११ ॥

‘होतृवत्’ इति शस्त्रवदसिष्टवः ॥ ११ ॥

कपिञ्जलादिवदुत्सृजन्ति ब्राह्मणादीन् ॥ १२ ॥

पर्यग्निकृतानुत्सृजन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

स्विष्टकृद्भनस्पत्यन्तरे पुरुषदेवताभ्यो(१) जुहोति ॥ १३ ॥

आज्येन ॥ १३ ॥

सपुरुषमश्वमेधवदक्षिणा ॥ १४ ॥

(३) राज्ञः ॥ १४ ॥

सर्वस्वं ब्राह्मणस्य ॥ १५ ॥

“अथ यदि ब्राह्मणो यजेत सर्ववेदसं दद्यात्” ( श० ब्रा० १३-६-२-१९ ) इति श्रुतेः ॥ १५ ॥

प्रतिदेवतं तिस्रस्तिस्रो नूषन्ध्याः पञ्चोत्त-

मायाम् ॥ १६ ॥

तिस्रो मैत्रावरुण्यः, तिस्रो वैश्वदेव्यः, पञ्च बार्हस्पत्यः ॥ १६ ॥

त्रैधातव्यन्ते समारोह्यात्मन्नग्नी सूर्यमुपस्थायाद्भ्यः  
सम्भृत इत्यनुवाकेनानपेक्षमाणोऽरण्यं गत्वा न प्रत्ये-  
यात् ॥ १७ ॥

(४) त्रैधातव्यन्ते आत्मन्नग्नी समारोह्या “अद्भ्यः सम्भृतः” (५)  
इत्यनुवाकेन सूर्यमुपस्थायारण्यमियात्, अपुनर्गृहाय । ततश्चाश्रमा-  
न्तरप्राप्तिरियमिति ।

( १ ) नियुक्तान्ब्राह्मणमित्यादिपशून् “सहस्रशीर्षां” ( वा. सं. ३१-१, १६ ) इत्यनुवाकेन षोडशर्चेन ब्रह्मा स्तौति ‘होतृवत्’ इति त्रिः  
प्रथमां त्रिरुक्तमाम् ऋगन्ते प्रणव इत्यादिशस्त्रशंसनधर्मेणेत्यर्थः ।

( २ ) ब्राह्मणादिपुरुषाणां या देवता ब्रह्मादयस्ताभ्यः ‘ब्रह्मणे स्वा-  
हा’ ‘क्षत्राय स्वाहा’ इत्यादि जुहोतीत्यर्थः ।

( ३ ) “विजयमध्याद्धोतुः” ( का० श्रौ० २०-४-२७ ) इत्युक्तपुरुष-  
वर्जिताऽप्यत्र पुरुषसहिता दक्षिणा भवतीत्यर्थः ।

( ४ ) त्रैधातवीष्ट्यन्तन्तरं गार्हपत्याहवनीयावग्नी “अयं ते योनि-  
र्ऋत्विग्यः” ( वा० सं० १५-५६ ) इत्यनेन मन्त्रेण आत्मनि स्वशरीरे  
( आस्ये कोष्ठे वा ) समारोह्येत्यर्थ इति देवयाज्ञिकभाष्ये स्पष्टम् ।

( ५ ) अद्भ्यः सम्भृतः ( वा० सं० ३१-१७, १२ ) ।

यच्च स्मृतिषूच्यते—

प्राजापत्यां निरूप्येष्टि सर्ववेदसदक्षिणाम् ।

आत्मन्त्रशी(१) समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात् ॥ (म० स्मृ० ६-३८) इति ।

साचेयं पुरुषमेधाख्या सर्वस्वदक्षिणा प्राजापत्येष्टिस्तां निरूप्य पारिव्रज्यं ब्राह्मणस्य । एवं च “यावज्जीवमाग्निहोत्रं जुहुयात्” इति श्रुतिरनया श्रुत्या विकल्पते । अथ स्मार्त्तैष्टिः प्राजापत्या स्यात्तदानीं स्मृत्या श्रुतिर्बाधिता स्यात् । न चैतद्विद्यते । पुरुषमेधः कथं प्राजापत्येष्टिरिति चेत् ? सन्ति ह्यत्र प्राजापत्याः पशवस्तदुपलक्षिता प्राजापत्येष्ट्युक्ता ॥ १७ ॥

ग्रामे वा विवत्सन्नरण्योः ॥ १८ ॥

“यस्य ग्रामे विवत्सेदरण्योरग्नी समारोहोत्तरनारायणेनैवादित्यमुपस्थाय गृहेषु प्रत्यवस्येत्” ( श० ब्रा० १३-६-२-२० ) इति ॥ १८ ॥

इत्येकविंशोऽध्याये प्रथमा कण्डिका ।

सर्वमेधः सर्वकामस्य ॥ १ ॥

‘सर्वमेध’ इति कर्मनामधेयम्, विध्यर्थवाक्यमन्त्रवासम्भवात् । स सर्वकामस्य भवति ॥ १ ॥

दशरात्रः ॥ २ ॥

उपक्रमात्तत्सिद्धेर्दशरात्रग्रहणं न कर्तव्यम् । क्रियते च । तत्किमर्थम् ? “अग्निष्टुत्रय उक्थ्याः” ( का० श्रौ० २१-२-४ ) इति वक्ष्यति । तत्रेन्द्रस्तुदाविभ्योऽधिका उक्थ्या मा भूवन्निति(२) । इन्द्रस्तुदादय एवोक्थ्याः ॥ २ ॥

अग्निरुत्तमः ॥ ३ ॥

एकशतविधोऽग्निरत्र(३) ॥ ३ ॥

(४) अग्निष्टुत्रय उक्थ्या इन्द्रस्तुत्सूर्यस्तुद्वैश्वदेवस्तुद्व्रतं वाजपेयोऽसोर्यामः सर्वमस्मिन्नालभते ॥ ४ ॥

अस्मिन्नसोर्यामे सर्वमालभ्यते । “तस्मिन्त्सर्वान्मेध्यानालभते” ( श० ब्रा० १३-७-१-९ ) इति श्रुतेः । अशक्यार्थोपदेश इति चेत् ? न हि नि

( १ ) ‘आत्मन्यग्नीन्’ इति पाठो अनुस्मृतौ ।

( २ ) सर्वमेधस्य दश सुत्याहानि भवन्तीति यावत् ।

( ३ ) ‘एकशतविधोऽग्निरभवतीति शेषः’ इ० पा० ।

( ४ ) दशरात्रे ग्रथमानि सप्त अहानि प्रदर्श्यन्ते अग्निष्टुत्, त्रय उक्थ्याः, व्रतम्, वाजपेयः, असोर्यामश्चेति ।



रवग्रहः सर्वालम्भः शक्यते कर्तुम् । एवं चेद्येषामेवोपलम्भो दृष्टस्तेषां सर्वतोऽप्युच्यते । ते च “पुरुषोऽद्भ्यो गौरविरज” इति । अपि चान्ते सर्वशब्दो दृश्यते—“पुरुषोऽद्भ्यो गौरविरज” इति प्रकृत्य “एतावन्तो वै सर्वे पशवः” ( शं० ब्रा० ६-२-१-१५ ) इति । तस्मात् सर्वशब्देन पञ्चपञ्चालम्भ उच्यते । अतिरात्रविकारत्वाच्चाप्तोर्यामस्य तस्तो-  
मायनदेवताभ्य (१) आलभ्यन्त एकैकस्यै देवतायै पञ्च पञ्च पशव आलभ्यन्ते, विभागाभावात् । लिङ्गाच्च—“अवपाकानां त्वचो जुहोति” ( का० श्रौ० २१-२-५ ) इति । यदि पञ्चैते पशव एते स्युः, ततः ‘अवपाकानां त्वचो जुहोति’ इति बहुवचनमुपपन्नम् । तस्मात्प्रतिदेवतं पञ्च पञ्च पशवः । सर्वे चैते यूपे नियुज्यन्ते । स्तोमायनं ह्येतदिति सर्वत्र चात्र स्तोमायनम् । न ह्येकादशिनी विहृता सम्भवति । न चैन्द्राग्नः क्वचित्प्रत्यक्षाविधानात् ॥ ४ ॥

(२) अवपाकानां त्वचो जुहोति ॥ ५ ॥

अवपाकानां वपावर्जितानां त्वचो जुहोति । पुरुषाश्चावपाकाः ॥५॥  
अतोऽर्याम एवायमपरो विशेषः—

ओषधिवनस्पतीनां संव्रश्चम् ॥ ६ ॥

‘प्रक्रिति’ इति शेषः । संव्रश्चः—कूट उच्यते (३) ॥ ६ ॥

अन्नमन्नं (४) जुहोति वपान्ते ॥ ७ ॥

तृतीयसवने च हुनेषु हविःषु ॥ ८ ॥

अयं च सर्वाग्नेर्दर्विहोमः पूर्वतरमोषधिवनस्पतिसंव्रश्चं प्रकीर्य कर्तव्यः (५) । एवमपि हि श्रूयते—“संव्रश्चमोषधिवनस्पतीनां प्रक्रिरन्ति

(१) ‘आलम्भः’ इ० पा० ।

(२) वपावर्हितानामश्वदीनां त्वच उक्तस्य जुहोति वपासहितानामजादीनां तु वपा एव जुहोतोत्यर्थसिद्धमिति स्पष्टं देवयज्ञिके ।

(३) संव्रश्चमिति णमुलन्तमेतत् । छित्वा छित्वा खण्डानि ओषधिवनस्पतीनामाहवनीये प्रक्रिरतीत्यर्थः ।

(४) सर्वविधमन्नमित्यर्थः । अयं होमो दर्व्यां क्रियते ।

(५) सर्वाग्नेर्होमः प्रातःसवने अग्नोर्यामसम्बन्धिनानामतिरात्रिकाणां चतुर्णामाग्नेयादिपशूनां वपामार्जनान्ते कृते, तथा तृतीयसवने एतेषामेव पशूनां हविःषु हुनेषु भवति । उभयसवने प्रतिद्रव्यं होममन्त्राश्च “तदेवाग्निः०” (वा० सं० ३२-१) इत्यारभ्य “देवेभ्यो हि” (वा० सं० ३३-५४) इत्यन्ताः, देवता तु सर्वाः प्रधानपुरुषां हिरण्यगर्भः ।

शुष्काणां चार्द्राणां चान्नमन्नं जुहोति” ( श० ब्रा० १३-७-१-९ ) ॥ ८ ॥

आश्वमेधिकं मध्यमं (१) व्रतस्थाने ॥ ९ ॥

(२) इदमपरं विकल्परूपतयोच्यते । व्रतस्थाने आश्वमेधिकं मध्य-  
ममहर्भवति (३) ॥ ९ ॥

(४) पौरुषमेधिकं वाजपेयस्य ॥ १० ॥

मध्यममहर्भवति । अत्र आश्वमेधिकार्थं यूपानामेकविंशतिर्भवति ।  
मध्यमस्य तज्जात्यनुग्रहे तु बहूनामह्नां विरोधस्तस्मात्खादिरो भवति ।  
प्रमाणं त्वविरोधाद्भवत्येव वाजपेयिकपक्षे सप्तदशाराजिता (५) ॥ १० ॥

(६) त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ उक्थ्यौ ॥ ११ ॥

त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ (७) कतु उक्थ्यसंस्थौ भवतः । तौ च पूर्वस्तोम-  
सम्बन्धिनौ, तत्र दृष्टत्वात् ॥ ११ ॥

अतिरात्रो विश्वजित् ॥ १२ ॥

भवति । “विश्वजित् सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो दशममहर्भवति” ( श०  
ब्रा० १३-७-१-१२ ) इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

(८) पुरुषमेधवद्दक्षिणा सभूमि ॥ १३ ॥

इत्येकविंशेऽध्याये द्वितीया कण्डिका ।

सर्वमेध उक्तः । इदानीमवसरप्राप्तः पितृमेधोऽनुविधीयते—

पितृमेधः संवत्सराऽस्मृतौ ॥ १ ॥

‘पितृमेध’ इति कर्मणो नामधेयम् । स च (९) संवत्सराऽस्मृतौ भ

( १ ) एतच्च स्वशास्त्रीयम् । व्रतं तु शास्त्रान्तरीयम् ।

( २ ) ‘मध्यमपदं विकल्प’ इ० पा० ।

( ३ ) पूर्वोक्तस्य पञ्चमस्याहो महाव्रतस्य स्थाने अश्वमेधसम्बन्धि  
मध्यममहर्भक्ष्यसंस्थं भवति । ( ४ ) एतदपि स्वशास्त्रीयम् ।

( ५ ) प्रागुक्तस्य षष्ठस्याहो वाजपेयस्य स्थाने पौरुषमेधिकं मध्य-  
ममतिरात्रसंस्थं भवति ।

( ६ ) दशरात्रे सप्ताहान्युक्त्वाऽष्टमनवमे अहनी आह ।

( ७ ) एतत्स्तोमकौ अष्टमनवमौ इति शेषः ।

( ८ ) पुरुषमेधे यथा पुरुषसहिता दक्षिणा तथैवात्र भूमेरन्यत्र  
निषेधेऽपि तत्सहिता दक्षिणा भवति ।

( ९ ) स्मृतस्य मरणसंवत्सरास्मृतावित्यर्थः ।

एकविंशोऽध्याये पितृमेधनिरूपिका तृतीया कण्डिका । २५३

वति । यदा न स्मर्यन्ते संवत्सराः मृतस्य । “यत्र समा नानु चन स्मरे-  
युः” ( श० ब्रा० १३-८-१-२ ) इति श्रुतेः ॥ १ ॥

अयुग्मेषु(१) वा ॥ २ ॥

“अयुग्मेषु संवत्सरेषु कुर्यात्” ( श० ब्रा० १३-८-१-३ ) इति श्रुतेः ।  
अतश्च विकल्पोऽयम् ॥ २ ॥

एकनक्षत्रे ॥ ३ ॥

“एकनक्षत्रं हि पितृणाम्” ( श० ब्रा० १३-८-१-३ ) इति । एक-  
नक्षत्रं च-यत्रैका तारका(२) चित्रास्वातिरेवतीत्यादि यथा ॥ ३ ॥

अमावास्यायाम् ॥ ४ ॥

‘वा’ इति सामर्थ्याद्द्रष्टव्यम् । समुच्चयः कस्मान्न भवति एकनक्षत्रे-  
ऽमावास्यायां च ? नैतदेवम् । अमावास्यायामेकनक्षत्रसंस्तवश्रवणात् ।  
“अमावास्यायाममावास्या वाऽएकनक्षत्रम्” ( श० ब्रा० १३-८-१-३ )  
इति । तच्च समुच्चये न घटते ॥ ४ ॥

निदाघशरन्माघेषु ॥ ५ ॥

निदाघः-ग्रीष्मः । शरद्-शरदेव । माघोऽपि माघ एव । एवं हि  
श्रूयते-“निदाघे वा नि नोऽघं घीयाता” इति, “शरदि कुर्यात्स्वघा वै  
शरत्स्वघो वै पितृणामन्नं” “माघे वा मा नोऽघं भूत्” ( श. ब्रा. १३-८-  
१-४ ) इति च ॥ ५ ॥

(३) यावन्तो ध्रुविष्यन्तः स्युस्तावतः कुम्भा-

नादाय छत्राणि चापरिमितानि(४) ॥ ६ ॥

ध्रुविष्यन्तः पुत्रपौत्राः । वक्ष्यति हि-‘अमात्या(५) ध्रुवतस्त्रिस्त्रिः परि-  
क्रामन्ति’ ( का० श्रौ० २१-३-७ ) ॥ ६ ॥

(१) बहुकालव्यवधानेनापि मृतमरणसंवत्सरविस्मृत्यभावे  
पितृमेधानुष्ठानाभावप्रसङ्ग इति अयुग्मेषु संवत्सरेषु वा कुर्यादिति  
व्यवस्थितो विकल्पः ।

(२) यत्रैकैव तारका आकाशे दृश्यते इत्यर्थः । यत्तु द्विवचन-  
बहुवचनान्तशब्देन क्वचित्प्रसिद्धं पुनर्वसू विशाखे कृत्तिकाः भरण्याऽ  
नुराधा इत्यादि, तदनेकनक्षत्रमिति ।

(३) पितृमेधस्य कालमुपदिश्य विधिमुपदिशति यावन्त इति ।

(४) कुम्भसंख्यातोऽमात्यसंख्यातश्चाधिकानि ।

(५) ‘ध्रुवतः’ नास्ति सूत्रे ।

शरीराणि ग्रामसमीपमाहृत्य कुम्भेन तल्पे कृत्वा-  
हतपक्षेण परितत्यायसेषु वाद्यमानेषु वीणायां चोद्धता-  
याममात्यास्त्रिस्त्रिः परिक्रामन्त्युत्तरीयैरुपवाजनैर्वापवा-  
जयन्तः ॥ ७ ॥

कुम्भेन शरीराणि ग्रामसमीपमाहृत्याहतस्य वाससः पक्षेण परि-  
तत्य(१) आयसेषु वादित्रेषु वाद्यमानेषु उद्धतायां वीणायां च वाद्य-  
मानायाम् अमात्या(२) उत्तरीयैः उपवाजनैर्वापवाजयन्तः त्रिस्त्रिः परि-  
क्रामन्ति ॥ ७ ॥

स्त्रियो वा ॥ ८ ॥

परिक्रामन्ति । 'वा'(३) इति विकल्पः ॥ ८ ॥

(४) पूर्वरात्रमध्यापररात्रेषु च ॥ ९ ॥

'च'शब्दात्परिक्रामन्ति(५) ॥ ९ ॥

विफल्फान्नमहरेतत्(६) ॥ १० ॥

फलफ वृद्धौ । बहुभ्रमेतदहर्भवति ॥ १० ॥

(७) नृत्यगीतवादित्रवच्च ॥ ११ ॥

भवति ॥ ११ ॥

अन्नमस्मा उप(८)संहरन्त्येके ॥ १२ ॥

(१) कुम्भे एवास्थिसंचयनं "श्मशानं चिकीर्षतः कुम्भे सञ्चय-  
तम्" (का०श्रौ० २५-८-७) इत्युक्तेः कृत्वाऽरण्ये भूमिमध्येऽस्थीनि पितृ-  
मेघं चिकीर्षता पुत्रेण स्थाप्यन्ते । तेनैव कुम्भेन शरीराणि तान्यस्थीनि  
ग्रामसमीपमाहृत्य पूर्वमेव तत्र स्थापितायाः खट्वाया उपरि निधाय  
अहतस्य वस्त्रस्य एकदेशे नास्थिकुम्भं सर्वतो वेष्टयित्वेत्यर्थः ।

(२) मृतस्य पुत्रपौत्राद्याः उत्तरीयैः प्रावरणवल्लैः उपवाजनैः व्यज-  
नैर्वा तमस्थिकुम्भं वाजयन्तस्त्रिस्त्रिरप्रदक्षिणं परियन्ति ।

(३) स्त्रीणां परिक्रमणविकल्पेन पुत्रादीनां तन्नियतमिति गम्यते ।

(४) परिक्रमणकालमाह ।

(५) रात्रेः पूर्वभागे मध्यभागे पाश्चात्यभागे च परिक्रामन्ति ।

(६) एतत्पितृमेधारम्भसम्बन्धि दिनं विफल्फान्नम् अस्मिन्दिने  
बहुभ्रदानं कर्तव्यमित्यर्थः ।

(७) अनवरतं नृत्यगीतवादित्राणि अस्मिन्नह्निकारयितव्यानीति ।

(८) 'सं' अत्र पुस्तके अधिकः पा० ।

अस्मा अस्थिकुम्भाय एकेऽन्नोपहारं कुर्वन्ति(१) ॥ १२ ॥

उपव्युषसः सशरीरा दक्षिणा गच्छन्ति ॥ १३ ॥

उषसि वि(२)गच्छन्त्यां सह (३)शरीरेण (४)दक्षिणा गच्छन्ति ॥ १३ ॥

यथाकुर्वतो ऽभ्युदियान्सूर्यः ॥ १४ ॥

तथा यज्ञ आस्थेयः(५) ॥ १४ ॥

कक्षेऽवतापिनि ॥ १५ ॥

श्मशानं कर्तव्यम् । कक्षः—गहनप्रदेशः(६) । अवतापी यस्मिन्नु-  
परि स्थितः सूर्यस्तपति, न पार्श्वस्थः(७) ॥ १५ ॥

(८)ऊषर उदक्प्रवणे समे वा ॥ १६ ॥

दक्षिणाप्रवण एके ॥ १७ ॥

अदर्शनाद् ग्रामात्(९) ॥ १८ ॥

आरात्पथः ॥ १९ ॥

दूरात्पथ इति(१०) ॥ १९ ॥

न्यग्रोधाश्वत्थ(११)तिल्वकहरिद्रुस्फूर्जक(१२)विभीदक-

(१) प्रथमपरिगमनान्तरमिति सम्प्रदायः ।

(२) 'विगच्छन्ति' इ० पा० ।

(३) 'शरीरैः' इ० पा० ।

(४) अस्थिकुम्भसहिताः यजमानाध्वरर्वमात्या दक्षिणदिशि  
गच्छेयुः ।

(५) यथास्थितिवापं कुर्वतः सूर्योऽभ्युदियात् तथा कर्तव्यम् ।  
सूर्योदयात्प्रागेव अक्ष्यमाणमस्थिनिवापं कर्म प्रारभेतेत्यावत् ।

(६) गह्वरो वृक्षलतादिसंवृतः प्रदेशः ।

(७) अधस्तापीत्यर्थः । यो गह्वरप्रदेश उपरिष्ठात् स्थितेनैव सूर्येण  
मध्याह्नेऽधस्तात्ताप्यते पार्श्वतो वृक्षगुल्मादिभिरावृतत्वात्तादृश इति  
यावत् ।

(८) ऊषाः क्षारमृत्तिकाः सन्ति यस्मिन् उदीच्यां दिशि प्रवणं  
निम्नं यत्र वा ।

(९) सप्तम्यर्थे पञ्चमी ग्रामाददर्शने । यत्रस्थितैर्ग्रामो न दृश्यते ।

(१०) मार्गाद्दूरेकर्तव्यम् ।

(११) तिल्वकः तिणिसः ।

(१२) विभीदको बहेदकः ।

(१)पापनामभ्यश्च ॥ २० ॥

दूरात्करोति ॥ २० ॥

(२)चितिवच्च ॥ २१ ॥

देशो भवति । तद्गुणयुक्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥

शंवति कंवति वा ॥ २२ ॥

‘शम्’ इति सुखनीयः प्रदेशः, ‘कम्’ इति रमणीयः, तत्र करोति (३) ।  
‘वा’ शब्दो विकल्पार्थः ॥ २२ ॥

चित्रं पश्चात् ॥ २३ ॥

चित्रमनेकप्रकारं वनं यस्य प्रदेशस्य लो(४)ऽङ्गीकर्तव्यः ॥ २३ ॥

तदभाव उदकमुत्तरतो(५) वा ॥ २४ ॥

प्रदेशस्य, भवति ॥ २४ ॥

कर्षुवीरिणवति ॥ २५ ॥

‘कर्षु’ शब्देन कुहसार उच्यते । वीरिणानि-तृणानि, तद्वति प्रदेशे  
करोति ॥ २५ ॥

(६)ग्रामतस्तेजनीमुच्छ्रित्य न न्यस्येद्गृहेषु

च्छ्रयेत् ॥ २६ ॥

(१) पापनामानः श्लेष्मातककोषिदारादयः ।

(२) चितिवच्च मृतस्य दाहार्थं यादृशे देशे काष्ठेऽश्वितिर्विहिता  
तादृशे देशे । ततश्च “उद्धृत्य क्षीरिणीः पुरुषाह्वतोः” “विशाखशरा-  
श्मगन्धापृश्निपण्यध्याण्डाश्च” ( का० श्रौ० २५-७-३०, ३१ ) इत्येत-  
ल्लभ्यते ।

(३) केचित्तु शंवति शमीवने कंवति करीषवति करीरवने वेति  
व्याचक्षते ।

(४) तस्य श्मशानस्य पश्चात् चित्रं दर्शनीयं वनगिरिदेवगृहादिकं  
पश्चाद् भवति ।

(५) वाशब्देन पश्चाद्वा ।

(६) यदा एतत्कर्मा<sup>१</sup> ग्राममध्यात् बहिरागम्यते तदा कश्चिद्यजमान-  
पुरुषो ग्रामतो ग्राममध्यात् तेजनीं तृणपूलकमुच्छ्रित्य वंशादिबज्रामूर्ध्वी-  
कृत्य तत्रागच्छेत् न न्यस्येत् तां तेजनीं नीचैर्भूमौ न निदध्यात् । किन्तु  
यावत्कालं कर्म भवति तावत्कालमुत्तरस्यां दिशि धारयेत् कर्मान्ते  
धृतामेव गृहं प्रति नीत्वा गृहेषु च्छ्रयेत् ।

“तां न न्यस्येद् धृत्वा वैनामुद्धवा वा गृहेषूच्छयेत्” (श० ब्रा० १३-८-३-१२) इति श्रुतेः ॥ २६ ॥

दिवस्त्राक्ति पुरुषमात्रं मिमीते ॥ २७ ॥

तच्छमशानं(१) दिवस्त्राक्ति पुरुषमात्रं मेयम् ॥ २७ ॥

उत्तरतः पृथु पश्चाच्च(२) ॥ २८ ॥

कर्तव्यम् ॥ २८ ॥

विहृत्य स्त्राक्तिषु शङ्कूनाहन्ति ॥ २९ ॥

(३) ‘विहृत्य’ इति मित्वा कोणेषु शङ्कूनाहन्ति ॥ २९ ॥

पालाशं पुरस्ताच्छार्मीलवारणदेहशङ्कूनन्यासु ॥ ३० ॥

स्त्राक्तिषु अप्रदक्षिणम्(४) ॥ ३० ॥

देहशङ्कुर्वृत्रशङ्कुः(५) ॥ ३१ ॥

वृत्रः पाषाणः । “वृत्रशङ्कुं दक्षिणतः” ( श० ब्रा० १३-८-४-१ ) इति श्रुतेः ॥ ३१ ॥

अपसलविस्मृष्टया रज्ज्वा परितस्यापेतो यन्तिवति

पलाशशाखया व्युद्धति ॥ ३२ ॥

अपसलविस्मृष्टा—अप्रदक्षिणवलिता, तथा परितस्य “अपेतो यन्तु”

(६) इत्यनेन मन्त्रेण पलाशशाखया व्युद्धति मितप्रवेशम् ॥ ३२ ॥

( १ ) दिक्कोणमित्यर्थः । “पैतृक्यां द्विपुरुषं समचतुरस्रं कृत्वा करणी-मध्ये शङ्कुवः स समाधिः” ( शु० सू० २-६ ) इत्युक्तविधिना श्मशानार्थं क्षेत्रं प्रमेयम् ।

( २ ) उत्तरस्यामोशानपार्श्वे विस्तोर्णं विपुलं भवति । एवमपरस्यां दिशि वायव्यपार्श्वे च । ( ३ ) तत्क्षेत्रमिति शेषः ।

( ४ ) उत्तरतः पश्चाद्दक्षिणेति क्रमेण । उत्तरस्यां स्त्राक्तौ वृत्रशङ्कुः “वृत्रो वै सोम आसीत्तस्यैतच्छरीरं यद्विरयो यदश्मानः” ( श० ब्रा० ४-२-५-१५ ) इति वचनाद्वृत्रोऽश्मा, ततश्चाश्ममयः शङ्कुः, पश्चिमायां वारणशङ्कुः, दक्षिणस्यां शमीशङ्कुः, पूर्वस्यां पालाशशङ्कुरिति दिक् ।

( ५ ) इदं सूत्रं नास्ति बलिनमुद्रितपुस्तके मूलपुस्तके च ।

( ६ ) अपसलविस्मृष्टया अप्रादक्षिण्येन निष्पादितया रज्ज्वा तत्क्षेत्रं समन्तादप्रदक्षिणं संवेष्ट्य “अपेतो यन्तु” ( वा० सं० ३५-१ ) इति मन्त्रेण क्षेत्रमध्यपतितं तृणपर्णादिकं पलाशशाखया कृत्वा क्षेत्राद्बहिर्निष्कासयतीति ।

दक्षिणा शाखां निरस्य परिश्रिद्धिः परिश्रयति

(१) पूर्ववदपरिमिताभिः ॥ ३३ ॥

गार्हपत्य(चित्) परिश्रिद्धपेक्षया इहापरिमितत्वम् । एवं हि श्रूयते—“यजुषा ताः परिश्रयति तूष्णीमिमाः” (श० ब्रा० १३-८-२-२) इति । यजुषा च परिश्रयणं गार्हपत्यपरिश्रिताम् ॥ ३३ ॥

औदुम्बरसीर उत्तरतो वा षड्गवे युज्यमाने युङ्क्तेति

सम्प्रेष्य सविता त (२) इति जपति ॥ ३४ ॥

‘प्रेषितेन योजनमौदुम्बर(३)सीरेभ्यः षड्भिर्बलीवहैर्युज्यमाने ‘सविता ते’ इति जपति । सम्प्रेषणजपौ याजमानौ ॥ ३४ ॥

इत्येकविंशोऽध्याये तृतीया कण्डिका ।

अनुरज्जु चतस्रः सीताः कृषति वायुः पुना-

त्विति प्रतिमन्त्रम् ॥ १ ॥

उत्तरतः प्रतीचीं प्रथमाम् ॥ २ ॥

“अग्नेर्भ्राजसा सूर्यस्य वर्चसा” (४) इति चात्र (५) ‘कृषामि’ इत्यध्याहारः साकाङ्क्षत्वात् ॥ २ ॥

(१) ‘पूर्ववत्’ इति “ऊर्ध्वाः शर्कराः खाते” (का० श्रौ० १६-८-२६) “रज्ज्वा सहितं बहीरज्ज्” (का० श्रौ० १६-८-२३) इति पूर्वोक्तरीत्येः । अपरिमिताभिः एकविंशतिसंख्यातोऽधिकामिरित्यर्थः ।

(२) ततोऽध्वर्युस्तां पलाशशाखां दक्षिणस्यां निरस्य परिश्रिद्धिर्वैष्टयित्वा तत्क्षेत्रस्य दक्षिणत उत्तरतो वा षड्भिरनुरज्जुः सीरं युनक्ति तस्मिन् युज्यमाने यजमानो ‘युङ्क्ते’ इति सम्प्रेष्य “सविता ते” (वा० सं० ३५-२) इति मन्त्रं जपति ।

(३) हलेन रेखायाः पादं प्रतिकृषात ।

(४) अध्वर्युः परितो वेष्टितां रज्जुमनुलक्ष्य “वायुः पुनातु” (वा० सं० ३५-३) इति प्रतिमन्त्रं पादेन पादेन चतस्रः सीताः अप्रदक्षिणं कृषति । तत्र प्रथमां सीतामुत्तरपाश्वर्यं प्रतीचीं कृषति । दक्षिणतः सीरयोजनपक्षेऽपि तत्सीरमप्रदक्षिणमुत्तरत आनीय प्रथममुत्तरत एव कृषति । “तदपसलवि पर्याहृत्योत्तरतः प्रतीचीं प्रथमां” सीतां कृषति वायुः पुनात्विति, सविता पुनात्विति, जघनार्धेन दक्षिणाऽग्नेर्भ्राजसेति दक्षिणार्धेन प्राचीं, सूर्यस्य वर्चसेत्यग्नेर्भ्राजसेति (श० ब्रा० १३-८-२-६) इति श्रुतेः । (५) इत्यत्र चेत्यर्थः ।



अपरिमिता मध्ये तूष्णीम् ॥ ३ ॥

सीताः कृषति (१) ॥ ३ ॥

अनडुहो विमुच्य (२) विमुच्यन्तामिति दक्षिणा सीरं

निरस्याश्वत्थे व (३) इति सर्वाषधं वपति ॥ ४ ॥

कृष्टे ॥ ४ ॥

सविता त इति शरीराणि निवपति मध्ये ॥ ५ ॥

(४) "सविता ते" इत्यनेन मन्त्रेण कृष्टमध्ये शरीराणि निवपति ॥ ५ ॥

तूष्णीमन्यः कुम्भमाक्ष्णौति दक्षिणाऽनवानन्तमृत्वा ॥ ६ ॥

अन्यः-अध्वर्युव्यतिरिक्तः (५) तूष्णीमनवानं (६) दक्षिणा गत्वा कुम्भ-  
माक्ष्णौति क्षिपतीत्यर्थः । भिनत्ति इत्यपरे ॥ ६ ॥

प्रत्यागते परं मृत्यविति जपति ॥ ७ ॥

प्रत्यागते क्षेत्ररि "परं मृत्यो" (७) इति जपति ॥ ७ ॥

(८) शं वात इति यथाङ्गं कल्पयित्वेष्टकां निद-

धाति मध्ये तूष्णीम् ॥ ८ ॥

"अथैनं यथाङ्गं कल्पयति" ( श० ब्रा० १३-८-३-५ ) इति श्रुतेः ।

'तूष्णीम्' इति लौकिकवागुच्चारणप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

( १ ) एवं चतुर्षु पार्श्वेषु मन्त्रेण कर्षणं कृत्वा अथ तस्यैव क्षत्रस्य  
मध्येऽप्रादक्षिण्येन तूष्णीमेव कर्षणमपरिमितं कार्यमित्यर्थः ।

( २ ) विमुच्यन्ताम् ( वा० सं० ३५-३ )

( ३ ) अश्वत्थे वः ( वा० सं० ३५-४ )

( ४ ) सविता ते ( वा० सं० ३५-५ ) इत्यनेन मन्त्रेण तस्य पुरु-  
षमात्रस्य क्षेत्रस्य मध्ये शरीराणि मृतस्य अस्थोनि अस्थिनिधानकुम्भा-  
द्वहिर्निष्कास्य राशीकरोति । एतच्च सूर्योदयकालं कर्तव्यम् । "यथा कुर्ष-  
तोऽभ्युदिषात्" ( श० ब्रा० १३-८-३-२ ) इति श्रुतेः ।

( ५ ) अवृतो ब्राह्मणः ।

( ६ ) श्वासोच्छ्वासरहितं यथा स्यात्तथा ।

( ७ ) परं मृत्यो ( वा० सं० ३५-७ )

( ८ ) "शं वातः" ( वा० सं० ३५-८ ) इति मन्त्रद्वयेन तानि  
मध्ये न्युप्तान्यस्थोनि यथाङ्गं कल्पयित्वा यदस्थि यस्यङ्गस्य तेनास्थना  
तदङ्गकल्पनया प्राक्क्षिरसं पुरुषाकृतिं कृत्वा तन्मध्ये प्रादमात्राभिष्टकां  
तूष्णीं निदधाति ।

प्रतिदिशमन्तेषु (१)पराचीस्तिस्त्रस्तिस्त्रोऽलक्ष-  
णाः पादमात्रीः ॥ ९ ॥

'पराचीः' इति नाभ्यात्मम् ॥ ९ ॥

(२)प्रदरात्पुरीषमाहृत्य परिकृष्य वा सर्वतो  
ऽपुरस्तात् ॥ १० ॥

पुरीषं प्रक्षिपति श्मशाने ॥ १० ॥

शर्करा अनग्निचितः(३) ॥ ११ ॥

शर्करा इष्टका भवन्ति ॥ ११ ॥

ऊर्द्धप्रमाणमास्यं ब्राह्मणस्य ॥ १२ ॥

(४)श्मशानं भवति । ततश्च परिश्रितस्तावत्प्रमाणा भवन्ति ॥ १२ ॥

(५)उरः क्षत्रियस्य ॥ १३ ॥

प्रमाणम् ॥ १३ ॥

ऊर्द्धबाहु वा ॥ १४ ॥

'वा' इति विकल्पः ॥ १४ ॥

ऊरु वैश्यस्य ॥ १५ ॥

उपस्थः स्त्रियाः १६ ॥

(६)जानु शूद्रस्य ॥ १७ ॥

( १ ) पराचीः पूर्वापराः नाभ्यात्मम् । लक्षणं लेखाः तद्रहिताः ।

( २ ) प्रकर्षेण स्वयमेव दोर्णो भूप्रदेशः प्रदरः तस्मात्पुरीषमाहृत्य श्मशाने निवपति । अथवा सर्वतः सर्वाभ्यो दिग्भ्यः परिकृष्य परिकर्षणं कृत्वा पुरीषमाहृत्य श्मशाने निवपति । अपुरस्तात् प्राच्या दिशः पुरीषाहरणं न कर्तव्यम् ।

( ३ ) अनग्निचितः संस्कार्यस्य इष्टकास्थाने त्रयोदश शर्कराः पाषाणा उपघेयाः तेष्वेव स्थानेषु तद्रवेव ।

( ४ ) संस्कार्यो ब्राह्मणश्चेत्तन्मुखस्थानं पुरीषावापेत श्मशाने उक्तं तावत्प्रमाणं कर्तव्यम् । एवमग्रेऽपि ।

( ५ ) उरो हृदयम् तत्प्रमाणमित्यर्थः ।

( ६ ) शूद्रस्य शूद्रदौहित्रस्य रथकारस्य जानु जङ्घा प्रमाणम् । अत्र हरिस्वामिनः—यद्यपि शूद्रोऽग्निचित्वास्ति अग्निचितश्चायमधिकारः तथापि परिमाणप्रसङ्गादाचारतः प्राप्तस्यासम्भवस्य परिमाणमाहेति ।

एकविंशोऽध्याये पितृमेधनिरूपिका चतुर्थी कण्डिका । २६१

प्रमाणम् ॥ १७ ॥

सर्वेषां वाऽभोजानु ॥ १८ ॥

प्रमाणम् । 'वा'शब्दो विकल्पायः ॥ १८ ॥

अवकाभिः कुशैश्च प्रच्छाद्य ॥ १९ ॥

परिकृष्टं चेद्यवान्वपेत् ॥ २० ॥

यदि परिकृष्टं-पुरीषं ततश्च(१) तत्र यवानां वापः श्रुति(२)क्रमेण॥२०॥

(३)दक्षिणतः कुटिले कर्षू खात्वा क्षीरोदकाभ्यां

पूरयन्ति सप्तोत्तरतः प्राचीरुदकस्य ॥ २१ ॥

कर्षून्पूरयन्ति ॥ २१ ॥

त्रींस्त्रीनावपन्त्यश्मनः ॥ २२ ॥

अमात्याः कर्षुषु ॥ २२ ॥

अध्यधिगच्छन्त्यश्मन्वतीरिति ॥ २३ ॥

अनेन मन्त्रेण (४)कर्षुषु ॥ २३ ॥

अपाघमित्यपामार्गैरपमृज्जे ॥ २४ ॥

"अपाघम्" (५)इत्यनेन मन्त्रेण (६)अपामार्गैरात्मानममात्या अपमृ-  
जन्ति ॥ २४ ॥

सुमित्रिया न इति स्नात्वा ऽहृतवाससो ऽनङ्कुत्पुच्छम-

न्वारभ्यानङ्वाहमित्युद्वयमित्यागच्छन्ति ॥ २५ ॥

( १ ) परिकृष्टात्पुरीषाहरणपक्षे न तु प्रदरात्पुरीषाहरणे ।

( २ ) "कृत्वा यवान्वपतिः" ( श० ब्रा० १३-८-३-१३ ) इत्यादि ।

( ३ ) श्मशानस्य दक्षिणतः ईषद्वक्त्रे कर्षू गतौ खात्वा पूर्वदिनोप-  
कृतैः घटैः दुग्धेन उदकेन च पूरयन्ति । 'पूरयन्ति' इति बहुवचनात्प्र-  
कृता अध्वर्युयजमानामात्याः । तथा श्मशानस्योत्तरतः सप्त कर्षून् प्रा-  
चीः प्राणायतान् दक्षिणोत्तरान् दक्षिणसंस्थान् स्नान्ति । तांश्च प्रागुप-  
कृतैः घटैः केवलेनोदकेन पूरयन्ति ।

( ४ ) अध्वर्युयजमानामात्यास्त्रोत्पाषाणान्प्रक्षिप्य "अश्मन्वतोः"  
(वा०सं० ३५-१०) इति मन्त्रेण तद्वर्तमानं परि गच्छन्ति । अश्मसु पादान्  
निदधत उदकं गच्छन्तीति वासुदेवः ।

( ५ ) ते अमात्या यज्ञोपवीतिनो भूत्वाऽप उपस्पृश्य हस्तगृहीतरपा-  
मार्गैः अपामार्गबीजैर्वा "अपाघमपः" (वा०सं० ३५-११) इत्यनेन मन्त्रेण  
स्वशरीरं शोचयन्ते । ( ६ ) 'अपामार्गोद्वर्तनेनामात्या' इ० पा० ।

“सुमित्रिया न”(१) इति स्नात्वा अहतानि वासांसि परिधाय  
“अनङ्वाहम्” इत्यनेन मन्त्रेणानहुत्पुच्छमन्वारभ्य “उद्वयम्” इत्याग-  
च्छन्ति ॥ २५ ॥

ग्रामहमशानान्तरे मर्यादालोष्टं निदधातीमं

जीवेभ्य इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २६ ॥

अनेन (२) मन्त्रेण “मर्यादाया एष लोष्टमादृत्य” ( श० ब्रा०  
१३-८-४-१२ ) इति वचनात् ॥ २६ ॥

अञ्जनाभ्यञ्जने कृत्वौपासनं परिस्तीर्य वारणान्प-  
रिधीन्परिधाय वारणेन स्रुवेणैकामाहुतिं जुहोत्यग्न  
आयुष्मन्प्रायुष्मानग्न इति ॥ २७ ॥

(१) अञ्जनमण्डनः, अभ्यञ्जनं(४) च पादयोः कृत्वा औपासनं परि-  
स्तीर्य वारणान्परिधीन्परिधाय परिधानोपदेशान्स्वारः परिधयः । वा-  
रणेन स्रुवेणैकामाहुतिं जुहोति “अग्नऽ आयुष्ंवि” “आयुष्मानग्न”(५)  
इति द्वाभ्यामुभ्याम् । औपासनञ्चात्र कर्तुं सम्बन्धी न प्रेतसम्बन्धी ।  
तेन ह्यसौ विहितकर्मानुष्ठानसाधनभावायाहित इति(६) तत्परिधीनां च  
संस्कारो न भवति, अपूर्वत्वात् ॥ २७ ॥

अथैषां परिदां वदनि(७) परीमे गामनेषतेति ॥ २८ ॥

( १ ) सुमित्रिया न० ( वा० सं० ३५-१२ ) इति मन्त्रेण स्नात्वा नू-  
तनवस्त्राणि परिहितवन्तः “अनङ्वाहम्०” (वा० सं० ३५-१३) इति म-  
न्त्रेण वृषपुच्छमन्वारभ्य “उद्वयं तम०” ( वा० सं० ३५-१४ ) इति म-  
न्त्रेण यजमानामात्या ग्राममागच्छन्ति । यद्यपि अत्र ‘सुमित्रिया न०’ इति  
मन्त्रेण स्नानमुक्तम् तथापि “सुमित्रिया न इत्यपोऽञ्जलिनादाय दुर्मि-  
त्रिया इति द्वेष्यं परिषिञ्चति” ( का० श्रौ० १९-५-१५ ) इति द्वयं वि-  
धेयम्, “दुर्मित्रिया...द्विष्म इति यामस्य दिशं द्वेष्यः स्यात्तां दिशं परा-  
सिञ्चेत् तेनैव तं परमावयति” ( श० ब्रा० १३-८-४-५ ) इति श्रुतेः ।

( २ ) स्वनिवासग्रामस्य श्मशानस्य च मध्ये मर्यादालोष्टं महत्तरं  
मृत्खण्डमध्वर्युनिदधाति “इमं जीवेभ्यः” ( वा० सं० ३५-१५ ) इति  
मन्त्रेण । ( ३ ) कज्जलादिना । ( ४ ) तैलेन ।

( ५ ) अग्नऽ आयुष्ंवि० ( वा० सं० ३५-१६, १७ )

( ६ ) अग्निस्तस्यैव प्रेतस्यौपासनः स हि एवमर्थमेव धारणीयः  
‘अद्वारेण च निरसनीयः’ इति श्रुत्यन्तरादिति हरिस्वामिनः ।

( ७ ) परीमे गामनेषत० ( वा० सं० ३५-१८ )

‘अथ’ शब्दो मङ्गलार्थः । पिडयं कर्म निवृत्तमिति । आनन्तर्यार्थं मित्यपरे । ततश्चानन्तरमर्थलक्षणमपि न कर्तव्यम् । परिदावादश्च यजमानविषयोऽमात्यविषयश्च । तेन ‘पषाम्’ इत्युक्तम् ॥ २८ ॥

अद्वारेणौपासनं निरस्यति क्रव्यादामिति ॥ २९ ॥

(१) अनेन मन्त्रेण । औपासनश्च यस्मिन्नाहुतिर्हुता स एव प्रहीत-  
व्यो न प्रेतौपासनः । तस्यैकदेशं निरस्यति । स एव ह्यानन्तर्यात्स-  
म्बध्यते । (२) तदेकदेशं निरस्यति । तथा च मन्त्रवर्णः—“इहैवायमि-  
तरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्” इति । जपमन्त्र एतदभिधी-  
यते—एकदेशो निरस्तः । एकदेशे इतरशब्दो वर्तत इति ॥ २९ ॥

(३) इहैवायमिति जपति ॥ ३० ॥

आसन्दी सोपधाना दक्षिणानड्वान्यथाश्च सर्वं

पुराणं भूयसीश्चेच्छन् ॥ ३१ ॥

(४) भूयसीश्च इच्छन् ॥ ३१ ॥

इत्येकविंशोऽध्याये चतुर्थी कण्डिका ।

इत्युपाध्यायकर्कविरचिते कात्यायनसूत्रभाष्ये

एकविंशतितमोऽध्यायः समाप्तः ।

## द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथेकाहाः ॥ १ ॥

उक्तान्याधानादीन्यध्वर्युवेदविहितानि पितृमेधान्तानि कर्माणि ।  
इदानीं छान्दोग्यवेदविहितान्येकाहादीनि सत्राणि व्याचिख्यासुरा-

(१) आहुतिर्होमानन्तरं यस्मिन्नाहुतिर्हुता तस्यौपासनस्यैकदेशं  
“क्रव्यादमग्निम्” ( वा० सं० ३५-१९ ) इति मन्त्रेण निरस्यति । प्रेत-  
स्यैवौपासन इति पक्षे सकलो निरसनीय इति हरिस्वामिनः । औपासनः  
प्रेतस्यैव, मन्त्रवर्णाद्विभागानुपदेशाच्च इति वासुदेवः ।

(२) ‘तदेकदेशो निरस्यते’ इ० पा० ।

(३) इहैवायमितरो० ( वा० सं० ३५-१९ ) इति जपति यजमानः ।

(४) उपधानम् उच्छीर्षकं तत्सहिता आसन्दी पुराणा दक्षिणा,  
एवं पुराणो वृद्धोऽनड्वान् वृषभो दक्षिणा, पुराणा जोणा यवाश्च दक्षि-  
णाऽस्य यागस्य भवति । इतोऽप्यधिकं दातुमिच्छन् यजमानो हिर-  
ण्यादिकं भूयसीत्वेन दद्यादित्यर्थः ।

वार्थ इदमाह-अथैकाहा इति । तत्रायम् 'अथ'शब्दोऽधिकारान्तरप्रश्न-  
पर्यर्थः । वेदान्तरविहितानि कर्माणि व्याख्यातुमधिक्रियन्ते । अधि-  
कारान्तरप्रश्नः किं प्रयोजनमिति चेत् ? इह चोदकपरिप्राप्ताङ्गपदार्थ-  
व्यतिरेकणादुभातुः कर्तृत्वं यथा स्यादिति । कुत एतदिति चेत् ?  
उद्गातृवेदसमधीतत्वात्समाख्ययोद्गातुरेव कर्तृत्वमिति ।

ननु च सर्व एवैते उद्भिदादय उद्गातृवेदसमधीताः ? सत्यमेव,  
प्रधानेषु न समाख्यया कर्तृत्वम्, 'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इति सर्वं  
प्रत्युपदेशात् । अङ्गेषु त्वपूर्वेषु समाख्यया कर्तृत्वमिष्यते । यानि पुन-  
श्चोदकप्राप्तानि तान्यपि गृहीतकर्तृकाण्येवेति । (१)एकाहाः 'व्याख्या-  
स्यन्त' इति सूत्रशेषः । एकहैश्चोपलक्षणमहीनसऽत्राणामपि ॥ १ ॥

अवचने ऽग्निष्टोमः ॥ २ ॥

संस्थान्तरस्यावचनेऽग्निष्टोमो भवति । न्यायसूत्रमेतत् । प्राथम्या-  
दविरोधाभित्यक्त्वाऽग्निष्टोम एव भवति ॥ २ ॥

भूर्धेनुदक्षिणः ॥ ३ ॥

भूर्नामा एकाहस्स धेनुदक्षिणो भवति । तद्दक्षिणासंयोगेन धेनुवि-  
धानात्सकलस्य दक्षिण्यस्य निवर्तिका धेनुः । अत्र च दक्षिणाभिमन्त्र-  
णमन्त्रो विपरिणम्यते ॥ ३ ॥

ज्योतिः ॥ ४ ॥

ज्योतिर्नाम एकाहः, (२) नात्र कश्चिद्विशेषः ॥ ४ ॥

गोआयुषी वक्ष्यौ ॥ ५ ॥

एको गौः अपर आयुः । तावुदध्यसंस्थौ भवतः ॥ ५ ॥

अभिजिद्विजितौ ॥ ६ ॥

(३)अपरावेकाहौ ॥ ६ ॥

(४)सहस्रमभिजितो दक्षिणा ॥ ७ ॥

ततश्च यत्सहस्रसंख्यासंयोगेन भूयते, तदत्र भवति । यथाऽवदा-  
भ्यग्रहणम् (५)तिस्रोऽनूबन्ध्यास्त्रैधातवी' (६) इति ॥ ७ ॥

(१) एकसुत्याः क्रतव इत्यर्थः । (२) अग्निष्टोमसंस्थः ।

(३) अग्निष्टोमसंस्थौ । (४) सहस्रं गवाम् ।

(५) "सप्तसद्वसर्ववेदसवाजपेयराजसुयविश्वजित्सर्वपृष्ठेषु प्रह-  
णमवकाशयश्चेत्" ( का० श्रौ० १२-५-११ ) इत्युक्तेः । ग्रहणम् अंश-  
दाभ्यग्रहणम् ।

(६) "संवत्सरावरेषु सत्रेष्वसारस्वतेषु सहस्रदक्षिणावरेषु च"  
( का० श्रौ० १३-२-५ ) क्रतुषु तिस्रोऽनूबन्ध्या भवन्ति इत्यर्थः । 'त्रैधा-  
तव्युदवसानोया सर्वत्र' ( का० श्रौ० १३-३-८ ) इत्युक्तेः ।

शताश्वं वा ॥ ८ ॥

शतमश्वानां यस्मिन्सहस्रे तच्छताश्वं सहस्रम् । तद्वाभिजिह्व-  
क्षिणेति विकल्पः ॥ ८ ॥

सहस्रं सर्ववेदसं विश्वजितः ॥ ९ ॥

सहस्रसर्ववेदसयोर्विश्वजिति विकल्पः । सर्ववेदसपक्षे इदमुच्यते ॥ ९ ॥

ज्येष्ठं पुत्रमपभज्य भूमिशूद्रवर्जं योगावि-

शेषात्सर्वेषाम् ॥ १० ॥

ज्येष्ठपुत्रस्य विभागं दत्त्वा भूमिशूद्रवर्जं ददाति । कुत एतत् ? स-  
र्वमनुष्याणां हि भूम्या योगोऽविशिष्टः धारणं (१) चङ्क्रमणद्वारेण ।  
शूद्रस्य च शुश्रूषोपनतत्वेनेति ॥ १० ॥

शूद्रदानं (२) वा दर्शनाविरोधाभ्याम् ॥ ११ ॥

‘वा’ शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । शूद्रस्य दानं भवति । दृश्यते हि शूद्र-  
स्य दानं पुरुषमेधे “सपुरुषं प्राची दिग्घोतुः” (शं० ब्रा० १३-६-२-१८)  
इति । न च विरोधो गर्भदासस्य । तस्माच्छूद्रो दीयत एव । अनेन च  
न्यायेन भूमेरप्येकदेशदानं नैव विरोधः । क्वचिच्च दृश्यते “सभूमि  
सपुरुषम्” (शं० ब्रा० १३-७-१-१३) इति ॥ ११ ॥

द्रव्याभावात्तदन्तः ॥ १२ ॥

दक्षिणादानान्तो विश्वजिह्ववति । कुत एतत् ? द्रव्याभावात् । सर्व-  
स्वदाने सति द्रव्यमेव नास्ति इति तदन्तो विश्वजित् ॥ १२ ॥

समाप्तिर्वा चोदितावभृथश्रुतेः ॥ १३ ॥

‘वा’ शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । समाप्येत वा विश्वजित् । चोदितो ह्यसौ  
“विश्वजिता यजेत” इत्यपवर्गपर्यन्त आख्यातार्थः । अपि चावभृथ-  
श्रुतिर्भवति । “अवभृथादुवेत्य घत्सच्छर्वि परिदधाति” (ला० सू० ८-२-१)  
इति घत्सच्छ्रुतिपरिधानविधिपरे वाक्ये अवभृथं दर्शयति ॥ १३ ॥

(३) दीक्षासु चापदेशात् ॥ १४ ॥

दीक्षासु च क्रत्वभिनिर्वृत्यर्थं द्रव्यमणदिष्टम् (४) । अतस्तद्व्यतिरिक्तं

(१) भूमेस्तावद्धारणशयनासनचङ्क्रमणादिसम्बन्धः सर्वेषामवि-  
शिष्टः । यः शूद्रो धर्मार्थं सेवां कुरुते सोऽपि सर्वेषामविशिष्ट एव ।

(२) ‘वा’ अवधारणे । भूम्या स्वीकृतस्य शूद्रस्य दानं भवति ।

(३) दीक्षास्त्वेव क्रत्वर्थस्य द्रव्यस्य अन्यस्मै अपदेशात् ।

(४) “क्रत्वर्थमपदिश्यान्वस्मा०” (का० श्रौ० ७-२-७) इति सूत्रेण ।

सर्वस्वमिति ॥ १४ ॥

न समत्वात् ॥ १५ ॥

नैतदेवं युक्तं 'विश्वजित्समाप्येत' इति । समं होतृभयं 'विश्व-  
जिता यजेत' इति समाप्तिश्चोदिता, 'सर्वस्वञ्च ददाति' इति च सर्व-  
स्वदानम् । अतो विरोधाद्विकल्प एव युक्तरूपः । एवं स्थिते पुनः आ-  
धीतेन व्याख्यायते । सममेतदिति चेत् ? नैतत्समम् । विश्वजिता यजे-  
त' इति पूर्वोदना प्रधानोदना च । 'सर्वस्वं ददाति' इति गुणो-  
दना पश्चात्कालवाचिनी च । तेन विरोधे सति अयमेवार्थो ग्रहीतुं  
न्याय्य इति । विकल्पश्च तुल्यत्वे भवति, न चेह तुल्यत्वमित्युक्तम् ॥ १५ ॥

विश्वजिति सहस्रसर्ववेदसयोर्विकल्प उक्तः । तत्र सन्देहः किं  
प्रागपि सहस्रात्सर्ववेदसं भवति, उतोर्ध्वं सहस्रादिति । किं ताव-  
त्प्राप्तम् ? सूत्रेणैवोपक्रमः—

परिमाणे सर्वमविशेषात् ॥ १६ ॥

(१) सर्वस्वपरिमाणे मृग्ये यस्य यावत्स्वं तत्सर्वं गृह्यते । 'सर्वं वेदः  
सर्ववेदसम्' इति । तेन प्रागपि सहस्रात्सर्ववेदसं भवति ॥ १६ ॥

एवं प्राप्त आह—

अधिकं वा प्रकृत्यनुग्रहात् ॥ १७ ॥

अधिकं वा सहस्रात्सर्ववेदसं ग्रहीतव्यम् । प्रकृत्य हि सर्ववेद-  
सं सहस्रेणानुग्रहं दर्शयति—“कोऽर्हति मनुष्यः सर्ववेदसं दातुं, तस्मा  
त्सहस्रं देयम्” इति । एतच्च सहस्रादधिके उपपद्यते नेतरथा ॥ १७ ॥

एवं तावदत्र सहस्राधिकं सर्ववेदसमित्युक्तम् । अन्यत्रापि प्रतिहर्त्र-  
पच्छेदादौ सहस्राधिके प्राप्ते आह—

नानित्यत्वात् ॥ १८ ॥

नैतदेवम्—सहस्रादधिकं सर्ववेदसमिति । न हि नित्ये कस्मिं-  
श्चित्परिमाणविशेषे सर्ववेदसशब्दः प्रसिद्धः । यद्यस्य वेदः सर्वं तत्स  
र्वस्वमिति ॥ १८ ॥

कर्मशब्दाच्च ॥ १९ ॥

अस्ति चायं लोके (२) व्यापारशब्दः सर्वमनेन दत्तमिति । तस्मा-

(१) सर्वस्वपरिमाणे अपेक्षिते सर्वस्वं यस्य यावद्धनं गृहे सुव-  
र्णादि तत्सर्वं देयम् । कुतः ? अविशेषात् । न च 'सर्वस्वं' ददाति' इति  
वाक्यशेषः श्रुतः, येन सहस्रान्मनमतिरिक्तं वेति विशेष आश्रीयते ।

(२) कर्मशब्दस्य पर्यायः ।



त्प्रागपि सहस्रात्सर्वस्वमिति । विश्वजिति तु लिङ्गेन व्यवस्था ॥ १९ ॥

अवभृथादुदेत्य रोहिण्यौ वत्सच्छव्यौ सकर्णपुच्छा-

ऽवच्छाते परिदधाते ॥ २० ॥

अवभृथादुत्थाय रोहिण्यौ वत्सच्छव्यौ सकर्णपुच्छावच्छिन्ने  
(१) परिदधाते (२) ॥ २० ॥

द्वादशरात्रं परिवसत्युखावदग्निं बिभ्रत् ॥ २१ ॥

(३) उखावदिति वैणवीम् ॥ २१ ॥

औदुम्बरीं वा ॥ २२ ॥

(४) उवणीषं च ॥ २३ ॥

(५) तिस्रस्तिस्त्रः ॥ २४ ॥

द्वादशरात्रस्य विभागः ॥ २४ ॥

औदुम्बरे मूलफलभक्षः ॥ २५ ॥

औदुम्बरबहुले देशे मूलफलभक्षस्तिष्ठो रात्रीर्वसति ॥ २५ ॥

निषादे ॥ २६ ॥

(६) निषादानां मध्ये अपरास्तिष्ठो वसति ॥ २६ ॥

जने ॥ २७ ॥

तिष्ठो रात्रीर्वसति ॥ २७ ॥

समाने जने ॥ २८ ॥

अपरास्तिष्ठः ॥ २८ ॥

अप्रसिद्धत्वात्स्वयमेवाह—

वैश्यो जनो राजन्यः समानजनः श्रुतेः ॥ २९ ॥

( १ ) परिदधोयाताम् ।

( २ ) रक्तवर्णे वत्सस्य चर्मणौ सकर्णपुच्छे अवच्छाते अवच्छिन्ने  
परिदधाते ।

( ३ ) 'उखावत्' इति वैणवी सुषिरा कल्माषी ( का० श्रौ० १६-  
२-५ ) अतिदिश्यते एवंविधामौदुम्बरीं वाऽग्निं बिभ्रत् द्वादशरात्रं वक्ष्य-  
माणेषु स्थानेषु वसति ।

( ४ ) शिरोवेष्टनमित्यर्थः ।

( ५ ) एकैकस्मिन्स्थाने यजमानस्तिष्ठस्तिष्ठो रात्रीर्वसति ।

( ६ ) अरण्ये तिष्ठो रात्रीर्निषादानां समीपे वसति ।

ग्राम्याभोजनं निषादानां मृन्मयापानं च ॥ ३० ॥

(१) निषादानां मध्येऽवस्थितस्यैष नियमः ॥ ३० ॥

संवत्सरं न याचेत् ॥ ३१ ॥

किञ्चिदपि ॥ ३१ ॥

दीयमानं न प्रत्याचक्षीत ॥ ३२ ॥

संवत्सरमेव ॥ ३२ ॥

यमाभ्यां (२) वा यजेत पूर्वापराभ्याम् ॥ ३३ ॥

यमाभ्यां वा-अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां यजते । तत्र पूर्वं कृत्वाऽपरः क्रियते । पौर्वापर्यं हि 'यम'शब्दो लोके दृष्टः ॥ ३३ ॥

एवं प्राप्त आह—

युगपद्वा ॥ ३४ ॥

'वा' शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न पौर्वापर्येण, किं तर्हि ? युगपदेव । न हि कर्मणोः पौर्वापर्यं 'यम'शब्दो वर्त्तते । तस्मात्सहैव क्रिया । यत्तु लोके पौर्वापर्येऽपि 'यम'शब्दो दृश्यते, तत्रान्यथोपपद्यत इति ॥ ३४ ॥

यमयागपक्षे कर्म निरूप्यते—

दक्षिणोत्तरे(३) देवयजने ॥ ३५ ॥

भवतः ॥ ३५ ॥

तत्र च—

दक्षिणमभिजितः ॥ ३६ ॥

भवति ॥ ३६ ॥

पत्नीशालमुत्तरे ॥ ३७ ॥

(१) तत्र वसता यजमानेन निषादानां सम्बन्धि यदुग्राभ्यं ब्रीहि-यवादि तस्याभोजनम् । मृन्मयापानं च तत्र वसता मृन्मयापात्रेणोदक-पानं न कर्तव्यमित्यर्थः ।

(२) अथवा विश्वजिदभिजिदुभ्यां यमाभ्यां दर्शपूर्णमासवत्संह-ताभ्यां यजेत । पूर्वमभिजितेष्ठाऽनन्तरमवश्यं विश्वजिता यजेतेत्यर्थः ।

(३) तच्च—आद्यैर्दक्षिणतः कार्यमाद्यकार्यं द्वितीयकैः ।

उत्तरे दक्षिणे कार्यं द्वितीयानां तृतीयकैः ॥

स्वीयं चोत्तरतः कार्यं द्वितीयानाञ्चतुर्थकैः ।

कथंचिद्यत्र नो यौगपद्यं युज्येत तत्र तु ॥

मुख्यैरेवोभयत्रापि कार्यं दक्षिणतः पुरा ॥

देवयजने भवति ॥ ३७ ॥

नानात्विजः ॥ ३८ ॥

नाना पृथक्पृथगृत्विजो भवन्ति, देशभेदात् ॥ ३८ ॥

त एव वा प्रभूत्वात् ॥ ३९ ॥

त एव वा ऋत्विजो भवन्ति, न पृथक्त्वेन । प्रभवन्ति हि ते उभयो-  
रपि देवयजनयोः । दक्षिणेऽध्वर्युराध्वर्यवं करोति । विरोधादुत्तरे प्रतिप्र-  
स्थाता । उक्तमाचार्येण-“वचनविरोधाभ्यामन्यः” ( का० श्रौ० १-८-  
३० ) इति । इह च युगपत्प्रवृत्तौ षोडशसंख्यैव ऋत्विग्विषया भवति ।  
क्रतुद्वयाभिनिर्वृत्येतया ब्रह्मा त्रियते, तथोद्गात्रादयः । तस्मात्तैरेव  
क्रतुद्वयमपि निर्वाह्यमिति (१) ॥ ३९ ॥

बाहिर्वे(२)दिकानि समानानि ॥ ४० ॥

बाहिर्वेदिकानि यान्यङ्गानि दीक्षणीयादीनि तानि समानानि भव-  
न्ति, अगृह्यमाणविशेषत्वात् ॥ ४० ॥

नानेतराणि ॥ ४१ ॥

यानि पुनरान्तर्वेदिकानि तानि पृथग्भवन्ति । यथा—अग्नीषोमी-  
यादीनि । गृह्यते एव हि विशेषस्तत्र ॥ ४१ ॥

कर्मसन्निपाते पूर्वं (३) पूर्वमभिजितः ॥ ४२ ॥

कर्म भवति । यथा—“सयजमाना विष्ण्यानुतिष्ठन्ते” ( का० श्रौ०  
२-८-१२ ) इति ॥ ४२ ॥

(४) पृथक्सहस्रे दक्षिणा ॥ ४३ ॥

दक्षिणेऽपि ‘देवयजने सहस्रमुत्तरेऽपि’ इति सहस्रयुक्तं चोभयो-  
र्भवति । ‘त्रैधातवी तु बाहिर्वेदिकी’ इति तन्त्रेण ॥ ४३ ॥

सर्वजित्समहाव्रतः संवत्सरदीक्षः सप्ताहाभिषव-

स्तिस्र उपसदः षड् वा ॥ ४४ ॥

सर्वजिन्नामैकाहः स महाव्रतो भवति । संवत्सरं दीक्षा भवन्ति ।

( १ ) कुतः ? ब्रह्मादयो यत उभयत्र कर्म कर्तुं प्रभवन्ति ।

( २ ) वेदित्वा महावेदिः ।

चात्वालोत्करशामित्रो वध्यश्चर्म समानकम् । इति ।

( ३ ) अभिषवधिष्ण्योपस्थानादौ सर्वत्विक्साध्ये पूर्वमभिजितः  
कर्म भवति ।

( ४ ) पृथक् गवां द्वे सहस्रे दक्षिणा ।

संवत्सरादूर्ध्वं सप्ताहेऽतीते (१)सुत्या भवति । तत्र च तिस्र उपसदो भवन्ति चतस्रो दीक्षाः । षड् वा उपसदो भवन्ति एका दीक्षा ॥ ४४ ॥

(२) अग्निवद्वा दीक्षाः ॥ ४५ ॥

भवन्ति । उपसदां तु विकल्पः स्थित एव ॥ ४५ ॥

इति द्वाविंशोऽध्याये प्रथमा कण्डिका ।

शताश्वरथमध्वर्यवे ददात्यग्नौ चीयमाने ॥ १ ॥

(३) शतं गवामश्वरथं चैकमग्नौ चीयमाने अध्वर्यवे ददाति । तच्च प्राग्धिष्यचयनात्, 'चीयमान' इति श्रवणात् । तत्र च अश्वबाहुतेः अपकर्षः क्रियते ॥ १ ॥

उद्गात्रे (४) व्रतकाले ॥ २ ॥

शताश्वरथं ददाति ॥ २ ॥

होत्रे शस्त्रकाले ॥ ३ ॥

व्रतसमनन्तरं यच्छस्त्रं तत्काले होत्रे ददाति ॥ ३ ॥

ततो ब्रह्मणे ॥ ४ ॥

तत्समनन्तरमेव च ब्रह्मणे ददाति । 'शताश्वरथम्' इत्यनुवर्तते ॥ ४ ॥

दक्षिणाकाले सर्वेभ्यः सहस्रम् ॥ ५ ॥

(५) ददाति । प्रकृतेभ्य एव मा भूदिति 'सर्व'ग्रहणम् ॥ ५ ॥

साहस्राश्चत्वारः सहस्रदक्षिणाः ॥ ६ ॥

'साहस्रा' इति चतुर्णामपि सामान्यसंज्ञा । सहस्रदक्षिणांस्ते भवन्ति ॥ ६ ॥

तेषां च—

तृतीय उक्थ्यः ॥ ७ ॥

संस्थो भवति । ब्राह्मणे हि सर्वज्योतिस्तृतीय उक्थ्यसंस्थः पठ्यते ॥ ७ ॥

(१) संवत्सरादूर्ध्वं सप्ताहान्यतिक्रम्य सप्तः सुत्या ।

(२) अग्निवद्वा चयनवदेव संवत्सरं दीक्षा ।

(३) सर्वजिघृक्षे अग्नौ चीयमाने गवां शतमश्वयुक्तं रथं च अध्वर्यवे ददातीत्यर्थः ।

(४) महाव्रतस्तोत्रकाले ।

(५) माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीययामात्प्राक् ।

संज्ञाविशेषमाह—

(१) ज्योतिर्विश्वज्योतिः सर्वज्योतिस्त्रिरात्रसंमितः ॥८॥  
इति ॥ ८ ॥

षट्साद्यःक्राः ॥ ९ ॥

साद्यःक्रसंज्ञकाः षट् क्रतवो भवन्ति ॥ ९ ॥

सर्वकामपशुकामभ्रातृव्यवतां प्रथमः ॥ १० ॥

साद्यःक्राख्यः क्रतुर्भवति ॥ १० ॥

(२) रुक्मललाटोऽश्वः श्वेतो दक्षिणा ॥ ११ ॥

अश्वभावे गौः ॥ १२ ॥

दक्षिणा भवति ॥ १२ ॥

तमुद्गात्रे ददाति ॥ १३ ॥

तमश्वं गां वा उद्गात्रे ददाति ॥ १३ ॥

प्राकृतस्यानिवृत्तिरुद्गातृयोगात् ॥ १४ ॥

प्राकृतस्य दक्षिणाजातस्य च न निवृत्तिः । कुत एतत् ? उद्गातृयो-  
गादश्वस्य ॥ १४ ॥

एवं प्राप्त आह—

निवृत्तिः क्रतुयोगात् ॥ १५ ॥

निवृत्तिः प्राकृतस्य भवति । कुत एतत् ? क्रतुना हि युज्यते च  
तस्य 'अश्वः श्वेतो दक्षिणा' इति । तेन यद्दक्षिणायुक्तं तन्निवर्तत  
इति ॥ १५ ॥

वचनादेकस्य ॥ १६ ॥

यत्क्रतुम् 'उद्गात्रे ददाति' इति तत्क्रतुयोगेऽपि वचनादित्यदोषः ॥ १६ ॥

दीर्घग्याधिप्रतिष्ठाकामान्नायकामानां द्वितीयः ॥ १७ ॥

साद्यःक्रो भवति । एषामन्नाधिकार इत्यर्थः ॥ १७ ॥

(३) अश्वैकविंशा दक्षिणाऽश्वो वा ॥ १८ ॥

(१) प्रथमो ज्योतिः, द्वितीयो विश्वज्योतिः, तृतीयः सर्वज्योतिः,  
उक्थ्यसंस्थः चतुर्थस्त्रिरात्रसंमितसंज्ञः ।

(२) रुक्मः सौवर्णः अश्वस्याभूषणविशेषो ललाटेऽलङ्कारतया  
धारणीयः । तादृशश्च श्वेतोऽश्वो दक्षिणा भवति ।

(३) अश्व एकविंशो यासां ता विंशतिर्गाव एकोऽश्वश्च द-  
क्षिणेत्यर्थः ।

ततश्च विकल्पः ॥ १८ ॥

हीनस्यानुक्रीः ॥ १९ ॥

अनुक्रीर्नाम साद्यःक्रः, स (१)हीनस्य भवति । यः कर्मणा हीन इव तस्यासौ भवति ॥ १९ ॥

साद्व० शतं दक्षिणाऽश्वो वा ॥ २० ॥

‘वा’ इति विकल्पः ॥ २० ॥

विश्वजिच्छिल्पः ॥ २१ ॥

विश्वजिच्छिल्पो नाम साद्यःक्रः ॥ २१ ॥

तत्र विशेषः—

(२) यथाद्रव्ये जनपदे यजेत तेषां यथोत्साहं दद्यात् ॥ २२ ॥

दक्षिणाः । यद्यद्द्रव्यं यस्मिन् यस्मिन् जनपदे प्रायोवृत्तुया तेषां यथोत्साहं दानम् ॥ २२ ॥

(३) तान्याचष्टे—

आ(४)जानेयानपरजने ॥ २३ ॥

आजानेयानश्वानपरजने ददाति ॥ २३ ॥

(५) प्राच्येषु हस्तिनः ॥ २४ ॥

ददाति ॥ २४ ॥

अश्वत्थरीरथानुदीच्येषु ॥ २५ ॥

वेसरीयुक्ताप्रथानुदीच्येषु ददाति ॥ २५ ॥

सर्वस्वप्रतिनिधिर्वा ॥ २६ ॥

दीयते ॥ २६ ॥

( १ ) अनुजादप्यधमो भवति स हीनः तस्य ।

( २ ) यानि यानि उत्कृष्टानि द्रव्याणि यस्मिन् जनपदे स यथाद्रव्यः तस्मिन्देशे यथोत्साहं यथाशक्ति इत्यर्थः ।

( ३ ) ‘यथाद्रव्यमाचष्टे’ इ० पा० ।

( ४ ) अपरजने प्रत्यक्प्रदेशे यागे क्रियमाणे आजानेयानश्वान्दद्यात् । आजानेयाः कुलीनाः स्युर्विनीताः साधुवाजिनः ।

( अमर० २-८-६४ ) इत्यभिधानादाजानेयानश्वान् प्रत्यक्प्रदेशे यागे क्रियमाणे दक्षिणात्वेन दद्यादित्यर्थः ।

( ५ ) प्राच्यां दिशि हस्तिनो दद्यात् ।

द्वाविंशोऽध्याये ऐकाहेषु श्येननिरूपिका तृतीया कण्डिका । २७३

अप्रसिद्धत्वादुच्यते—

(१) धेन्वनडुत्सीरधान्यपल्पदासमिथुनमहानसा-

रोहणाविमितशयनानि ॥ २७ ॥

धेन्वादीनि दासमिथुनान्तानि प्रसिद्धानि । महानसोपयोगिकं  
द्रव्यं ताम्रचर्वादि महानसशब्देनोच्यते । आरोहणं च युग्यम्, विमित-  
शयने प्रसिद्धे एव, विमितं गृहम् ॥ २७ ॥

इति द्वाविंशोऽध्याये द्वितीया कण्डिका ।

श्येनोऽभिचरतः ॥ १ ॥

श्येनो नाम साधष्कः पञ्चमः । सोऽभिचरतो भवति ॥ १ ॥

यत्रौषधयो न जायेरंस्तद्देवयजनम् ॥ २ ॥

भवति ॥ २ ॥

विदाहि वा ॥ ३ ॥

यत्र जाता ओषधयो दहन्ते (२) अग्न्यादिना ॥ ३ ॥

(३) वृक्षस्तम्बच्छिन्नम् ॥ ४ ॥

यत्र वृक्षाः, स्तम्बाश्च छिन्नास्तद् वृक्षस्तम्बच्छिन्नम् ॥ ४ ॥

वा निर्गस्कम् ॥ ५ ॥

वा निर्वृक्णमूला वृक्षा भवन्ति वा अनिर्वृक्णमूलाः । अपरे तु सूत्र-  
द्वयमन्यथा वर्णयन्ति—वृक्षस्तम्बच्छिन्नं वा अच्छिन्नं वा' यदा छेदनं  
तदा निर्वृक्णमूला वृक्षा भवन्ति ॥ ५ ॥

दक्षिणाप्रवणम् ॥ ६ ॥

देवयजनं भवति ॥ ६ ॥

अचबालो यूपः स्फयाग्रः ॥ ७ ॥

(१) धेनुः प्रसिद्धा, अनडुद् बलीषर्दः, सीरं हलम्, धान्यं गोधू-  
मादि, 'पल्पं' पलादिमानार्हम् । पल्पः पलायनशीलः स चासौ दासश्च  
तयो मिथुनम् दासीदासौ, महानसं ताम्रचर्वादि गृहोपकरणम्, आरो-  
हणं हस्त्यश्वादि, विमितं गृहम्, शयनं खट्वादि, एतानि दद्यादित्यर्थः ।

(२) दावाग्निना ।

(३) वृक्षाः पलाशादयः स्तम्बा वीरिणकाशाद्याः । स्तम्बानां  
छेदनं स्यादेव ।

स्फ्यस्येवाग्रं भवति ॥ ७ ॥

तैल्वको बाधको वा ॥ ८ ॥

युपो भवति । (१) तिल्वकः प्रसिद्धः । बाधको यो गिरिमालक इति प्रसिद्धः ॥ ८ ॥

इष्टमो (२) वैभीदकः ॥ ९ ॥

भवति ॥ ९ ॥

(३) शरमयं बर्हिः ॥ १० ॥

शरमयं च बर्हिर्भवति ॥ १० ॥

अधिषवणे (४) शवनभ्ये ॥ ११ ॥

शवं येनाऽनसा ऊढं तन्नाभिसम्बन्धिनी अधिषवणे फलके ॥ ११ ॥

रथौ हविर्धाने ॥ १२ ॥

नानसी ॥ १२ ॥

लोहितः सवनीयोऽग्नये रुद्रवते ॥ १३ ॥

भवति ॥ १३ ॥

लोहितवाससो लोहितोष्णीषाः प्रचरन्त्यृत्विजः ॥ १४ ॥

लोहिते वाससो येषां ते लोहितवाससः लोहितोष्णीषाश्च प्रचरन्त्यृत्विजः (५) ॥ १४ ॥

निवीताः ॥ १५ ॥

कण्ठावसक्त (६) यज्ञोपवीताः ॥ १५ ॥

उज्ज्यधन्वानः ॥ १६ ॥

उदुगता ज्या धनुषो येषां ते उज्ज्यधन्वानः (७) । आरोपितधन्वान इत्यर्थः ॥ १६ ॥

कलापिनः ॥ १७ ॥

कलापशब्देन (८) भस्त्रोच्यते । तद्वन्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥

( १ ) तिल्वकः—तिणिसः ।

( २ ) बहेडकः ।

( ३ ) शरकाण्डस्येति श्रीअनन्तः । मौञ्जं वासुदेवः ।

( ४ ) शर्वं मृतं येनानसा शकटेनोढं भवति तच्छक्रस्य यज्ञस्य फलकं ततो घटिते अधिषवणफलके भवत इत्यर्थः ।

( ५ ) 'दीक्षणीयादिषु' इति शेषः ।

( ६ ) उच्छरीया इति वासुदेवानन्ता ।

( ७ ) ऋत्विजः कर्म कुर्वन्त ।

( ८ ) शरपूर्णा चर्ममयी भस्त्रा ।



(१) काणखोरकूटवण्डाहुतमिश्रा नव-नव

दक्षिणा ददाति लिङ्गानाम् ॥ १८ ॥

काणाः-प्रसिद्धाः । खोरा-लङ्काः (२) । कूटाः-भग्नशृङ्गाः । वण्डाः-छिन्नपुच्छाः । हुतमिश्राः-ज्वरगृहीतमिश्रा इत्यर्थः । 'नव काणा(३)नयति' 'नव खोरान्नयति' एवमादि श्रवणात् ॥ १८ ॥

(४) पुरुषाणां वा दानाधिकारात् ॥ १९ ॥

पुरुषाणां वा नवसङ्ख्यासम्बन्धः । प्रतिपुरुषं नव नव ददातीत्यर्थः ॥ १९ ॥

प्राकृतस्य (५) वा नयनं भेदेन ॥ २० ॥

प्राकृतस्य वा दक्षिणाजातस्य पतानि लिङ्गानि भवन्ति, तेषां च नयनं भेदेन । एवं प्रकृतिरनुगृहीता भवति । 'नव नव नयति' इति च यथाश्रुतम् ॥ २० ॥

दक्षिणाकाले (६) कण्टकैरेना विरुजेयुः ॥ २१ ॥

समाख्ययोद्गातारः ॥ २१ ॥

(७) उपतप्तासु अनुपतप्तानामाज्यम् ॥ २२ ॥

उपतप्तासु या अनुपतप्ताः तदीयमाज्यं भवति ॥ २२ ॥

(८) साद्यष्कधर्मा हिरण्यस्रगवत् ॥ २३ ॥

(१) काणादिविह्वयुक्तानां गवां नवसङ्ख्या नवसङ्ख्या दक्षिणा ददातीत्यर्थः । (२) पादेन खङ्गाः । (३) नयतिर्दानार्थः ।

(४) प्रतिपुरुषं प्रत्यृत्विजं नव-नव काणादिका नयति ददाति । कृतः ? दानाधिकारात् दानस्य प्रस्तुतत्वात् दानं च पुरुषेभ्य एव ।

(५) 'वा' शब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । न प्रतिपुरुषं नव-नव किन्तु प्राकृतस्यैव गवां शतस्यैतानि काणादीनि भवन्ति । तस्य च दक्षिणा-दानं भेदेन भवति नवभिन्नयनं भवतीत्यर्थः ।

(६) कण्टकैर्बिल्वादिवृक्षोद्भवैरेनाः काणादिकाः विरुजेयुः विरुज्येयुरित्यर्थः ।

(७) उपतप्तासु ज्वरितासु गोषु मध्ये या अनुपतप्ताः रोगरहिताः तासामाज्यम् ।

(८) साद्यष्कधर्मा लोहितवस्त्रादयः, यथा वाजपेये हिरण्यस्रजो यथोपयुक्तं दीयन्ते, एवमत्रापि येन येन यद्यद्रत्नादि परिहितं तत्तत्तस्मै देयमिति भावः ।

‘साद्यः’ शब्देनात्र ह्येनोऽभिधीयते । तस्य धर्मा लोहितोष्णीषा-  
दयः हिरण्यस्रग्धस्योपयुक्तं तत्तस्य भवति ॥ २३ ॥

एकत्रिके दक्षिणा षष्टिशतं षट्च ॥ २४ ॥

एकत्रिकः षष्ठः साद्यः (१) तत्र षट्षष्टिशतं दक्षिणा ॥ २४ ॥

साद्यः ऋधर्माः ॥ २५ ॥

‘व्याख्यास्यन्ते’ इति सूत्रशेषः ॥ २५ ॥

दीक्षादि सद्यः सर्वं क्रियते ॥ २६ ॥

ऋजुः ॥ २६ ॥

सह पशूनालभते ॥ २७ ॥

अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यान् । सद्यस्त्वे च सति सौत्येऽहनि  
सर्वं कर्तव्यम् । तत्र च स्थानित्वात् (२) सवनीयकाल एव पशूनामालम्भः  
तदीय एव स्थाने युक्त इति स्वस्थानं सवनीयो न जहाति  
अग्नीषोमीयस्तु स्वस्थानादुत्कालितः परतो गच्छति ॥ २७ ॥

पुरोडाशो वाऽग्नीषोमीयस्थाने ॥ २८ ॥

“अग्नीषोमीयोऽतः पशुः” ( का० श्रौ० ८-७-२३ ) इत्यत्राऽग्नीषो-  
मीयः पुरोडाशो वा भवति वा न वेति ॥ २८ ॥

वपान्ते सुब्रह्मण्यानिवृत्तिः ॥ २९ ॥

वपान्ते या सुब्रह्मण्या सा न भवति ॥ २९ ॥

प्रतिदिशं वसन्त्यृत्विजः ॥ ३० ॥

अतश्च पूर्वस्मिन्नहनि ऋत्विग्वरणं कर्तव्यम् (३) ॥ ३० ॥

पुरस्ताद्योजने होता ॥ ३१ ॥

‘वसति’ इतिशेषः ॥ ३१ ॥

इतरे क्रोशप्रत्यवायेन क्रोशप्रत्यवायेन ॥ ३२ ॥

इतर उद्गात्रादयः पूर्वपूर्वपरिमाणापेक्षया क्रोशप्रत्यवायेन (४) ॥ ३२ ॥

( १ ) ‘तस्य’ इ० पा० ।

( २ ) सवनीयं नियुज्य ततोऽनुबन्ध्या पुनरग्नीषोमीय इति घोषणा ।  
सवनीयानन्तरमग्नीषोमीय इति सम्प्रदायः ।

( ३ ) तदेव विवृणोति ।

( ४ ) क्रोशप्रत्यवायेनापचयेन परिमितेऽध्वनि वसन्ति ।

द्वाविंशोऽध्याये ऐकाहेषु साद्यश्चर्मनिरूपिका तृतीया कण्डिका । २७७

उद्गातोत्तरतः ॥ ३३ ॥

वसति त्रिभिः क्रोशैः ॥ ३३ ॥

अध्वर्युः पश्चाद् ब्रह्मा दक्षिणतः ॥ ३४ ॥

वसति ॥ ३४ ॥

चतुर्भिरश्वरथैः सक्षीरद्विभिरावहन्त्येनाम् ॥ ३५ ॥

होत्रादीन् (१) ॥ ३५ ॥

(२) पथाक्रोशमद्वाः ॥ ३६ ॥

यस्य यावन्तः क्रोशास्तस्य तावन्तोऽश्वा भवन्ति रथे ॥ ३६ ॥

ततो नवनीतमाज्यम् ॥ ३७ ॥

ततो हतेर्यज्ञातं नवनीतं तदाज्यं भवति ॥ ३७ ॥

सोमक्रयणस्त्रिवत्सः (३) साण्डः ॥ ३८ ॥

त्रिवत्सः त्रिवर्षः ॥ ३८ ॥

(४) वेदिर्बृहत् ॥ ३९ ॥

(५) सस्यमालिनी भवति ॥ ३९ ॥

ब्रीहिन्यवान्वा पक्वानध्यवस्यति (६) ॥ ४० ॥

(७) खल उत्तरवेदिः ॥ ४१ ॥

भवति ॥ ४१ ॥

(८) धान्यखलः प्रत्ययात् ४२ ॥

(१) सद्योदुग्धेन क्षीरेण पूर्णाः सक्षीरा दूतयश्चर्ममयो भस्त्रा येषु रथेषु तैश्चतुर्भिरश्वयुक्तैः एनान्यजमानपुरुषा आवहन्ति आनयन्ति ।

(२) रथेषु क्रोशसंख्यानतिक्रमेणाश्वा युज्यन्ते होतुश्चत्वारः, उद्गा-  
तुस्त्रयः, अध्वर्योर्द्वौ, ब्रह्मण एक इत्यर्थाः ।

(३) साण्डसंयुक्तः शृणुः ।

(४) सस्याढ्या भूमिर्वेदिर्भवति ।

(५) अतएव वसन्तस्य नियमेनेति लिङ्ग्यते । तद्विशेषमाह-  
ब्रीहीनिनि ।

(६) अत्र ब्रीहिन्यवान् वेदिस्त्वेनाध्यवस्यति । ब्रीहियवसस्येनाढ्या  
भूमिर्वेदिर्भवतीत्यर्थः ।

(७) अत्र सन्देहः किं धान्यखलः पांसुखलो वा ?

(८) खल इत्युक्ते धान्यखलः प्रतीयते, ज्ञायते यतः ।

प्रयोगप्रत्ययौ तत्रैव भवतः ॥ ४२ ॥

ये वेदिमभितस्तानुत्तरवेदिदेशे मृद्धान्ति ॥ ४३ ॥

धान्यखले सति सन्निधानात् वेदिमभितो ये सस्यविशेषास्तानु-  
त्तरवेदिदेशे मृद्धान्ति(१) ॥ ४३ ॥

पां० सुखलो(२) वा प्रत्ययाविशेषात् (३) प्रकृत्य-

नुग्रहाच्च ॥ ४४ ॥

‘वा’ शब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । पां० सु खले वोत्तरवेदिर्भवति ।  
तत्रापि हि ‘खल’ शब्दप्रयोगप्रत्ययौ स्त एवेति । अपि चैवं प्रकृतिरनु-  
गृहीता भवति ॥ ४४ ॥

(४) खलेवाली यूपो लाङ्गलेषा ॥ ४५ ॥

खले धारणं यया क्रियते सा खलेवाली यूपकार्यं भवति । सा च  
पूर्वमेव निहिता द्रष्टव्या ॥ ४५ ॥

कलापी चषालार्थे ॥ ४६ ॥

कलापी च तृणपूलकः चषालार्थे भवति ॥ ४६ ॥

निर्वृत्तग्रहणात् प्राकृतनिवृत्तिः ॥ ४७ ॥

‘निर्वृत्ता हि खलेवाली यूपकार्ये विधीयते’ ।

अतश्च प्राकृतानां यूपधर्माणां निर्वृत्तिर्भवति(५) । यूपशब्दो हि सं-  
स्कारनिमित्तः । छेदनादयश्च स्वर्ववगूहनपर्यन्ताः यूपस्वरूपप्रयुक्ताः,  
न कार्यप्रयुक्ताः । तस्मात्साधूकं निर्वृत्तग्रहणात्प्राकृतनिवृत्तिः’ इति ॥ ४७ ॥

आवेशादनिवृत्तिः ॥ ४८ ॥

( १ ) मर्दयन्ति स्तम्भेभ्यो विमोकार्थमनडुद्भिः परितो गच्छद्भिरा-  
क्रमयन्तीत्यर्थः ।

( २ ) ‘वा’ सिद्धान्ते । पां० सुखलो धूलिराशिः प्रत्येतव्यः । कुतः ?  
प्रत्ययाविशेषात् । ‘खल’ इत्युक्ते धान्यखलोऽपि प्रतीयते पां० सुखलोऽपि  
प्रतीयते ।

( ३ ) “प्रकृत्यनुग्रहाच्च” इति पृथक्सूत्रं बर्लिन पुस्तके ।

( ४ ) श्रौताभिधानं पर्यायेण व्याचष्टे । खलमध्ये निखाता मेथी  
खलेवाली सैव यूपो भवति । लाङ्गलेषा हलस्येषा हलसम्बन्धी ईषा-  
दण्डो यूपः कार्याः ।

( ५ ) निर्वृत्ताया निष्पन्नाया लोकसिद्धायाः खलेवाल्या ग्रहणात्  
प्राकृतस्य यूपग्रहणादेवर्णजातस्य निवृत्तिर्भवतीत्यर्थः ।

द्वाविंशोऽध्याये एकादशेषु ब्राह्म्यस्तोमनिरूपिका चतुर्थी कण्डिका । २७६

स्यादेतदेवं यदि कार्यविशिष्टा धर्मा भवेयुः । न चैते कार्यवि-  
शिष्टाः । स्वरूपप्रयुक्ता एवैत इति । न हि यूपशब्द आकृतिवचनः ।  
अलौकिकत्वासंस्कारनिमित्तः । सत्सु संस्कारेषु प्रयोगात्(१) ॥ ४८ ॥

(२) उर्वरादि वा द्वितीयस्य सन्निधेः ॥ ४९ ॥

उर्वरादिधर्मजातं द्वितीयस्य भवति । तत्सन्निधौ हि तत्पठ्यत  
इति । वा सर्वेषां भवति(३) साद्यष्कान् प्रकृत्य भवणात् । यत्तु 'स-  
न्निधानाद् द्वितीयस्य' इति, तन्नोच्यते 'अवश्यमेव पठ्यमानं कस्यचिदेव  
सन्निहितं भवति' इति ॥ ४९ ॥

इति द्वाविंशोऽध्याये तृतीया कण्डिका ।

ब्राह्म्यस्तोमाश्चत्वारः ॥ १ ॥

ब्राह्म्यस्तोमसंज्ञकाश्चत्वारः कृतवो भवन्ति । ब्राह्म्याः प्रसिद्धा एव  
त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाः । प्रायश्चित्तार्थत्वाच्च लौकिकेऽग्नौ भवन्ति ।  
न ह्येतैराधानं प्रयुज्यते, अतदङ्गत्वात् । तदुक्तमाचार्येण 'स्थपतीष्टि'  
प्रकृत्य 'लौकिक' ( का०श्रौ० १-१-१२, १४ ) इति ॥ १ ॥

द्वितीय उक्थ्यः ॥ ३ ॥

भवति ॥ २ ॥

ब्राह्म्यगणस्य ये सम्पादयेयुस्ते(४) प्रथमेन

यजेरन् ॥ २ ॥

सम्पादनं च गायननर्तकादीनाम् । तेषां प्रथमेऽधिकारः ॥ ३ ॥

द्वितीयेन निन्दिता (५) नृशंसाः ॥ ४ ॥

नृशंसस्त्वेन ये निन्दितास्तेषां द्वितीयेऽधिकारः ॥ ४ ॥

( १ ) पर्युक्षणप्रोक्षणादेरनिवृत्तिः निवृत्तिः न भवति । कुतः ? 'आवे-  
शात्' । ते हि खलेवालयामप्यावेश्यन्ते विधीयन्ते ।

( २ ) वेदिखर्वरादिकं धर्मजातं द्वितीयस्य साद्यष्कस्य भवति । कुतः ?  
सन्निधेः ताण्ड्ये ( १६-१३ ) द्वितीयस्य सन्निधौ पाठात् ।

( ३ ) प्रकरणात् ।

( ४ ) ये ब्राह्म्या नृत्यगीतवाद्ययशस्त्रधारणादौ स्वयं प्रवीणाः सन्तः  
उपदेष्टारो भूत्वा स्वां विद्यां ब्राह्म्यसमूहस्य सम्पादयेयुः शिक्षेयुः पाठये-  
युः ते प्रथमेन यजेरन् ।

( ५ ) ये नृशंसा निन्दिता नृभिर्मनुष्यैरभिर्शंसनेन पाषाध्यारोपणेन  
निन्दिताः गर्हिताः क्षातिभिर्बहिष्कृताः ते द्वितीयेन यजेरन् ।

तृतीयेन कनिष्ठाः ॥ ५ ॥

कनिष्ठा लघवः ॥ ५ ॥

ज्येष्ठाश्चतुर्थेन ॥ ६ ॥

अधिक्रियन्ते ॥ ६ ॥

ज्येष्ठशब्दार्थमाह—

(१) अपेतप्रजनना (२) स्थविरास्तदाख्याः ॥ ७ ॥

तेषां यो(३) नृशंसत्तमः स्याद् द्रव्यवत्तमो वाऽनृ-  
चानतमो वा तस्य गार्हपते दीक्षेरन् ॥ ८ ॥

स गृहपतिः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ८ ॥

तस्य भक्षमनुभक्षयन्त आसीरन् ॥ ९ ॥

तस्य गृहपतेर्भक्ष(४)मनु इतरे (५) भक्षयन्ति । अतश्च गम्यते उभ-  
यसंस्कारोऽयं द्रव्यस्य पुरुषस्य च ॥ ९ ॥

व्रात्यधनानि भवन्ति ॥ १० ॥

वक्ष्यमाणानि ॥ १० ॥

(६) तिर्यङ्मूत्रमुष्णीषंप्रतोदः(७) ॥ ११ ॥

प्रतोदः प्राजनः ॥ ११ ॥

ज्याहोडोऽयोग्यं धनुस्तदाख्यम्(८) ॥ १२ ॥

ज्याहासेन यदयोग्यं धनुः तज्ज्याहोडाख्यम् ॥ १२ ॥

वासः कृष्णशं कटु ॥ १३ ॥

कृष्णमशितं येन (९) तत्करणेन(१०) कृष्णशमित्युच्यते । कृष्णसूत्रो-

(१) अपगतप्रजननेन्द्रियसामर्थ्या यौवनापगमेन निर्वार्यप्रजननाः॥

(२) स्थविरा वृद्धास्तदाख्याः ।

(३) नृशंसत्तमः अत्यन्तं क्रूरकर्मा ।

(४) 'अन्वितरेषां भक्ष' इ० पा० ।

(५) इतरे यजमानाः ।

(६) तिर्यङ्मूत्रं ति 'म्बद्धमुष्णीषम् ।

(७) प्रतोदः प्राजनः तीक्ष्णाग्नौ चंशादिदण्डः ।

(८) होडतिर्गत्यर्थः । ज्यारहितः केवलो धनुर्दण्डो ज्याहोड उच्यते ।

(९) भक्षकारलोपेन कृष्णशमिति' इ० पा० ।

(१०) कृष्णशमितिप्रादो । कटु कर्बुरं वासः कृष्णशम् । कृष्णम-  
शितं येन कृष्णाशमिति प्राप्ते अकारलोपशब्दान्वसः ।

द्वाविंशेऽध्याये एकाहेषु त्रात्यस्तोमनिरूपिका चतुर्थी कण्डिका । २८१

मित्यर्थः । तत्कद्रवाख्यम् ॥ १३ ॥

अकृष्णं कृष्णदशं वा तदाख्यम् ॥ १४ ॥

वा अकृष्णं कृष्णामिर्दशाभिस्तद्वत् कद्रवाख्यम् । उभयत्र हि कद्रु-  
शब्दः प्रसिद्धः ॥ १४ ॥

फलकास्तीर्णो विपथः ॥ १५ ॥

(१) फलकैरास्तीर्णो विपथः । यो वर्त्मना न गच्छति ॥ १५ ॥

अथवा (२) द्रवतराभ्यां (३) कम्प्राभ्यां युक्तः स्या-

दित्येके ॥ १६ ॥

एके आचार्याः कम्प्रादवाद्रवतरयुक्तं रथमिच्छन्ति । एकग्रहणं वि-  
कल्पार्थम् ॥ १६ ॥

निष्कां राजतः ॥ १७ ॥

(४) निष्क आभरणविशेषः । स राजतो भवति ॥ १७ ॥

अजिने (५) पार्श्वसहिते कृष्ण (६) वलक्षे आविके ॥ १८ ॥

आविके चर्मणी पार्श्वसंलग्ने । कृष्णसितवती ॥ १८ ॥

तद्गृहपतेः ॥ १९ ॥

घनम् ॥ १९ ॥

एवमेवाजिनानीतरेषाम् ॥ २० ॥

इतरेषां त्रात्यानामेवमेवाजिनानि भवन्ति ॥ २० ॥

(७) दामतूषाणि बल्लुकान्तानि द्विचूडान्याविकानि

वासाधंसि लोहितान्तानि कृष्णान्तानि

वा तदाख्यानि ॥ २१ ॥

दामतूषाणि द्विचूडानि लोहितान्तानि कृष्णान्तानि वा बल्लुकान्ता-

(१) फलकैरास्तीर्णो विस्तारितो रथः । स च विपथः विविधं  
कुटिलं पथो गच्छतीति विपथः यो मार्गेण न चलतीति ।

(२) अश्वतरो वेसरः । (३) कम्पवातयुक्ताभ्याम् ।

(४) रजतनिर्मितं कण्ठाभरणम् ।

(५) पार्श्वतस्तन्तुभिः स्यूते । (६) वलक्षः शुभ्रवर्णः ।

(७) तूषशब्देन वस्त्रदशोच्यते । दामानीव दामाकारा रज्जुरूपा  
वशा येषां तानि । बल्लुकः कृष्णो लोहितो वा वर्णः, सोऽन्ते येषां तानि ।  
द्वे चूडे येषां तानीत्यादिः ।

नत्याख्यानि ॥ २१ ॥

दामनी द्वे द्वे ॥ २२ ॥

उपानहौ च कर्णिन्यौ कृष्णे स्यातामित्येके ॥ २३ ॥

एके अकृष्णे इति(१) ॥ २३ ॥

मागधदेशीयाय (२)ब्रह्मबन्धवे दक्षिणाकाले

व्रात्यधनानि दद्युः ॥ २४ ॥

सर्वे एव व्रात्याः मागधदेशनिवासी यः स ब्रह्मबन्धुभिर्जायते स मागधदेशीयब्रह्मबन्धुः तस्मै दद्युः । अपरे तु मागधं गेयमाहुः । तत्र यो देशीयः ईषदसमाप्तौ देशीय इत्युच्यते तस्मै दद्युः ॥ २४ ॥

आविरतेभ्यो वा व्रात्यचरणात् ॥ २५ ॥

अथवा-ये व्रात्यचरणादविरतास्तेभ्यो दद्युः ॥ २५ ॥

एवं हि श्रूयते—

तेष्वेव मृजाना यन्तीति श्रुतेः(३) ॥ २६ ॥

तेष्वेव व्रात्येषु मृजाना आत्मानं शोधयन्ति इति ॥ २६ ॥

अयस्त्रिंशतं अयस्त्रिंशतं दक्षिणा दद्युः ॥ २७ ॥

एकैकाः(४) ॥ २७ ॥

द्विगुणा गृहपतिरित्येके ॥ २८ ॥

एके आचार्या गृहपतिः 'द्विगुणा ददाति' इतीच्छन्ति ॥ २८ ॥

व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा व्रात्यभावाद्द्विरमेयुः ॥ २९ ॥

'विरमतिः' उपरम उच्यते ॥ २९ ॥

व्यवहार्या भवन्ति ॥ ३० ॥

अतः परम्(५) ॥ ३० ॥

अग्निष्टुत् ब्रह्मवर्चसवीर्यान्नाद्यप्रतिष्ठाकामानां

यश्चापूत इव मन्येत ॥ ३१ ॥

'अग्निष्टुत्' नामैकाहः । स वीर्यान्नाद्यब्रह्मवर्चसप्रतिष्ठाकामानां

(१) एकैकस्य वस्त्रस्य द्वे द्वे दामनी द्वे द्वे देशे स्याताम् ।

उपानहौ च कर्णिन्यौ कर्णौ कर्णाकारौ चर्मावयवौ स्तोमयोः ।

(२) जातिमात्रोपेतब्राह्मणाय ।

(३) "यस्मा एनहृदति तस्मिन्नेव मृजाना यन्ति" (ताण्ड्य १७-१) ।

(४) अयस्त्रिंशतं गा दक्षिणाः सर्वे व्रात्या दद्युः ।

(५) विवाहयाजनभोजनादियोग्याः भवन्ति ।



द्वाविंशोऽध्याये एकादेषु अग्निष्टुप्तिरूपिका पञ्चमी कण्डिका । २८३

भवति । (१) 'यश्चापूत इव मन्येत' । यश्चात्मानं कर्मदोषादपूतमिव मन्यते ॥ ३१ ॥

(२) यज्ञविभ्रष्टस्य च ॥ ३२ ॥

'अग्निष्टुप्' भवति ॥ ३२ ॥

(३) यस्माद्वा विभ्रष्टशेरन् ॥ ३३ ॥

'स वा भवति' इति विकल्पः । प्रतिष्ठाकामानामग्निष्टुतां भेद इत्युक्तमेव ॥ ३३ ॥

इति द्वाविंशोऽध्याये चतुर्थी कण्डिका ।



छान्दोग्ये विशेषो (४) यथाकामम् ॥ १ ॥

भवति ॥ १ ॥

सुब्रह्मण्याग्नेयी ॥ २ ॥

अत्राग्निष्टुत्सु सुब्रह्मण्याग्नेयी भवति ॥ २ ॥

एवं (५) यथास्तुत् ॥ ३ ॥

इन्द्रस्तुतिः 'ऐन्द्री' सुब्रह्मण्या, सूर्यस्तुतिः 'सौरी' । इन्द्रस्तुताद-  
यस्तु सार्वमेधिकाः ॥ ३ ॥

सर्वमेके ॥ ४ ॥

अपरे सर्वम् अग्निष्टुत्याग्नेयमिच्छन्ति । प्रकृतौ यत्रेन्द्रपदं तत्राग्नि-  
पदप्रयोग इति । एके तत्रेच्छन्ति, उक्तविशेषविधित्वात् । उक्तो हि  
विशेषविधिरत्र । "तस्याग्नेया ग्रहा भवन्त्याग्नेयः पुरोरुचः" ( शा०  
ब्रा० १३-७-१-३ ) इत्येवं ग्रहदेवतास्थाने अग्निष्टुत्याग्निपदमुह्यते । पुरो-  
रुचस्तु अस्याजराः संबन्धिन्यः । एवमिन्द्रस्तुतादिष्वपि (६) उत्तरानुवा-  
कपुरोरुचो भवन्ति ॥ ४ ॥

( १ ) यो ब्रह्महत्यादिपापादपूतमपवित्रमात्मानमिव मन्येत तस्य पा-  
पस्य निवृत्त्यर्थमग्निष्टुप्भवति । ( २ ) यज्ञो विभ्रष्टो यस्य सः तस्य ।

( ३ ) प्रारब्धे सोमयागे प्रधानयागानां मध्ये विस्मृतं यदा तदा प्र-  
धानविस्मरणाद्विभ्रष्टशेरन् विभ्रष्टा भवेयुः । तेषामपि अग्निष्टुप्भवति ।

( ४ ) कामं कामं प्रति अग्निष्टुति छान्दोग्ये विशेषोऽस्ति नाध्वर्यवे ।

( ५ ) इन्द्रस्तुत्सूर्यस्तुतद्वैश्वदेवस्तुतः एते पृथगेकाह्रा भवन्ति । 'य-  
थास्तुत्' यो यद्देवत्यः स्तुत् तत्र तद्देवत्या सुब्रह्मण्या भवति ।

( ६ ) "आपञ्चित्" ( बा० सं० ३३-१८ ) इत्यादि ।

यथोत्साहं दद्यात् ॥ ५ ॥

अग्निष्टुति ॥ ५ ॥

आग्नेयानामनडुदिरण्याद्वाजानाम्(१) ॥ ६ ॥

(१) त्रिवृतश्चत्वारः ॥ ७ ॥

ऋतवो भवन्ति ॥ ७ ॥

(३) अनिरुक्तप्रातःसवनः प्रथम (४) ईप्सुयज्ञः ॥ ८ ॥

तस्य 'ईप्सुयज्ञ' इति विशेषसंज्ञा ॥ ८ ॥

ग्रामकामस्य वा ॥ ९ ॥

भवति ॥ ९ ॥

(५) दक्षिणाश्वरथश्चतुर्युक् श्यावोऽन्यतमः ॥ १० ॥

श्यावः—इयामवर्णः ॥ १० ॥

(६) तेजोब्रह्मवर्चसपुरोधाकामस्य बृहस्पतिसवः ॥ ११ ॥

भवति । 'बृहस्पतिसव' इति विशेषसंज्ञाऽस्य ॥ ११ ॥

देवसूहवींषि निर्वपति ॥ १२ ॥

अत्र ॥ १२ ॥

अतिग्राह्यवद् ग्रहं गृह्णाति (७) बृहस्पते अति यद-  
र्थ इति ॥ १३ ॥

'अतिग्राह्यवत्' इति ग्रहणहोमकालौ (८) लभ्येते ॥ १३ ॥

( १ ) अग्निदेवत्यानामनडुहां हिरण्यस्याश्वानामजानां च यथोत्साहं त्रिसंख्याप्रभृतीनां दानं कुर्यात् ।

( २ ) त्रिवृत्स्तोमका अग्निष्टोमसंस्थाश्चत्वारः ऋतवो भवन्ति ।

( ३ ) अनिरुक्तं प्रातःसवनं यस्यासौ प्रथमः ।

( ४ ) आप्तुमिच्छुरीप्सुः तस्येप्सोर्यज्ञः । हिरण्यादीनामीप्सुः ।

( ५ ) अस्य प्रथमस्य त्रिवृतश्चतुर्भिरश्वैर्युक्तोऽश्वरथो दक्षिणा । तेषां चतुर्णां मध्ये अन्यतमः श्यावो भवति कपिशः ।

( ६ ) एतत्त्रितयकामिनो बृहस्पतिसवसंज्ञो द्वितीयस्त्रिवृदग्निष्टोम-  
संस्थो भवति ।

( ७ ) बृहस्पतेऽति यदर्थः ० ( वा० सं० २६-३ ) इत्यनेन मन्त्रेण बृहस्पतिदेवतं ग्रहं गृह्णाति ।

( ८ ) "तत्रातिग्राह्यग्रहणं व्यहो पूर्वे" "माहेन्द्रमनुहोमः" इति ( का०  
श्रौ० १२-३-२, ५ ) सूत्राभ्यां विहिता इति शेषः ।

धाविशेऽध्याये एकाहेषु बृहस्पतिसवनिरूपिका पञ्चमी कण्डिका । २८५

उपालम्भ्यो (१) बार्हस्पत्यः ॥ १४ ॥

द्वितीयः सवनीयो भवति ॥ १४ ॥

निहितेषु नाराशसेषु प्रातःसवनेऽनपाकुर्वन्नेका-

दश दक्षिणा व्यादिशति ॥ १५ ॥

नाराशसचमसेषु प्रातःसवने स्थापितेषु अपृथक् कुर्वन्नेवैकादश  
दक्षिणा व्यादिशति ऋत्विग्भ्यः ॥ १५ ॥

(२) अश्ववद्धादशा माध्यन्दिने ॥ १६ ॥

एतस्मिन्नेव काले व्यादिशति ॥ १६ ॥

अपाकरोत्युभयाः ॥ १७ ॥

(३) गोमण्डलात् । अत्र च 'अश्वाहुतेः' अपकर्षः 'दास्यन्' इत्यु-  
क्त्वात् ॥ १७ ॥

एकादश तृतीयसवने ॥ १८ ॥

व्यादिशति । एतस्मिन्नेव काले तृतीयसवने व्यादिष्टानाम् ॥ १८ ॥

अनृबन्धयवपाहोमान्तेऽपाकरणम् ॥ १९ ॥

कर्तव्यम् ॥ १९ ॥

अतिक्रमणं च सर्वसाम् ॥ २० ॥

दक्षिणापथेन । 'च' शब्दात्तस्मिन्नेव काले ॥ २० ॥

एकादशैकादश वा शतानि स्युः ॥ २१ ॥

सहस्राणि वा ॥ २२ ॥

'वा' इति विकल्पः ॥ २२ ॥

अश्वस्त्वेव माध्यन्दिनेऽधिकः ॥ २३ ॥

भवति ॥ २३ ॥

वाजपेयवदाज्येनाभिषिच्यते कृष्णाजिने ॥ २४ ॥

'वाजपेयवत्' इति माहेन्द्रात्पूर्वम् ॥ २४ ॥

शुक्रामान्धिसृस्त्रवेण वा ॥ २५ ॥

अभिषिच्यते ॥ २५ ॥

( १ ) बृहस्पतिदैवतः पशुरुपालम्भ्यः ।

( २ ) अश्वो द्वादशो यासां गवां ताः ।

( ३ ) व्यादेशानन्तरं द्विविधा अपि सा गोयूथात्पृथक्करोति ।

(१) अन्यतस्त्वभिवाद्यः ॥ २६ ॥

अन्यत एवाभिवाद्यो भवति ॥ २६ ॥

(२) अप्रत्यवरोही स्यात् ॥ २७ ॥

अनभ्युत्थायीत्यर्थः, अभ्युत्थेयस्यापि ॥ २७ ॥

स्थपतिरित्येनं ब्रूयुः ॥ २८ ॥

जनाः ॥ २८ ॥

(३) सराजानो ब्राह्मणा यं पुरस्कुर्वीरन्स एतेन यजेत ॥ २९ ॥

बृहस्पतिसत्वेन ॥ २९ ॥

(४) इषुः इयेनवदसद्यः ॥ ३० ॥

'समानमितरच्छेदेन' इति वचनात् । इयांस्तु विशेषः । सद्यो न भवति ॥ ३० ॥

इति द्वाविंशेऽध्याये पञ्चमी कण्डिका ।

मरणकामस्य ॥ १ ॥

सर्वस्वारः कृतान्नदक्षिणः ॥ २ ॥

क्रतुर्भवति । तस्य च कृतान्नं दक्षिणा ॥ २ ॥

दीक्षाद्यवजिघ्रत्येव भक्षान् ॥ ३ ॥

न (५) भक्षयति ॥ ३ ॥

(६) अप्सववहरणमसोमानाम् ॥ ४ ॥

सोमवर्जितानामप्सववहरणम् ॥ ४ ॥

आर्भवे स्तूयमाने दक्षिणेनौदुम्बरीं कृष्णाजिने

संविशति दक्षिणाशिराः प्रावृतः ॥ ५ ॥

(१) अयमन्येषामभिवादानार्हो भवति । अर्थं तु नान्यमभिवादयति ।

(२) प्रत्यवरोहो यानशयनासनादेः सकाशात्पूज्यान्प्रति अभ्यु-  
त्थानम् सोऽस्यास्तीति प्रत्यवरोही । सोऽप्रत्यवरोही स्यात् गुर्वादेरभ्यु-  
त्थेयस्याभ्युत्थानं न कुर्यात् ।

(३) राजा सहिता ब्राह्मणा यं ब्राह्मणं धर्मस्थापकत्वेन चाङ्गीकु-  
र्वीरन् स एतेन यजेत । (४) इषुर्नाम एकाहः ।

(५) दीक्षणीयात् आरभ्य भक्षान् यजमानभागेडाभागसोमादीन्  
अवजिघ्रति ।

(६) अवघ्राणानन्तरं सोमवर्जितानामप्सववहरणं कर्तव्यम् ।

द्वाविंशोऽध्याये एकाहेषु सर्वस्वारनिरूपिका षष्ठी कण्डिका । २८७

‘आर्भवं’ इति तृतीयसवनपद्यमानमुच्यते । तस्मिंस्तूयमाने दक्षिणेनौदुम्बरीं दक्षिणाशिराः (१) प्रावृतः संविशति ॥ ५ ॥

तदेवं त्रियते ॥ ६ ॥

जीषेचेदैर्घश्रवसः स्वासु यज्ञायज्ञियस्थाने कुर्युः ॥ ७ ॥

जीवति चेत् दैर्घश्रवसं साम स्वासु स्तोत्रियासु यज्ञायज्ञियस्य स्थाने कार्यम् ॥ ७ ॥

मृते तदन्तम(२)र्थाभावात् ॥ ८ ॥

मृते यजमाने तदन्तमेव कर्म भवति । कुत एतत् ? अर्थाभावात्, कार्वाभावादित्यर्थः ॥ ८ ॥

यजमानपात्रजीषहवीं<sup>०</sup>ध्याहवनीये प्रास्य यथार्थं

गच्छेयुः ॥ ९ ॥

अन्यत्रैवमेव हि दृष्टत्वात् “आसादनाद्याहवनीये” ( का० श्रौ० २५-७-८ ) इति ॥ ९ ॥

(३)समाप्तिर्बोभयचोदनात् ॥ १० ॥

‘वा’ शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । समाप्तिः कर्तव्या न यजमानपात्रजीषा-  
दीनां प्रतिपत्तिः । उभयं हि चोदितम् । ‘सर्वस्वारेण यजेत’ इति प्रार-  
म्भः समाप्तिश्च । उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तो ह्याध्यातार्थः ॥ १० ॥

समिष्टयजुरन्ते सं त्वा हिन्वन्तीति (४)दावाहरणम् ॥ ११ ॥

समिष्टयजुषु हुतेषु “सं त्वा हिन्वन्ति” इत्यनेन मन्त्रेण आसन्ध्यर्थं  
दावाहरणम् ॥ ११ ॥

(५)सं त्वा ततश्चुरिति तक्षणम् ॥ १२ ॥

तस्यैव दारुणः ॥ १२ ॥

( १ ) अहतेन वाससा वेष्टितसर्वदेहः शेते ।

( २ ) प्रयोजनाभावात् मरणकामः तच्च स जातम् ।

( ३ ) कुतः समाप्तिर्कर्तव्या ‘उभयचोदनात्’ उभयं विहितम् यागो,  
मरणं च । अतः समाप्तिरेव कर्तव्या ।

( ४ ) “सं त्वा हिन्वन्ति” इत्यनेन मन्त्रेण आसन्ध्यर्थं काष्ठानामा-  
नयनं कर्तव्यमित्यर्थः ।

( ५ ) तेषां मासन्ध्यङ्गानां “सं त्वा ततश्चुः” इत्यनेन मन्त्रेण तक्षणं  
कर्तव्यम् ।

सं त्वा रिणन्तीति प्रक्षालनम् ॥ १३ ॥

आसन्धाः ॥ १३ ॥

सं त्वा शिशन्तीत्यासन्दीविवानम् ॥ १४ ॥

कर्तव्यम् ॥ १४ ॥

आसन्धैनमवभृथः हृत्वाऽभ्युक्ष्य सोमोपनहनेन  
प्रच्छाद्यानूबन्धवपाहोमान्ते दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ सर्व-  
केशश्मश्रुलोमवपनम् ॥ १५ ॥

अभ्युक्षणं च स्नानकार्यं ॥ १५ ॥

मृताहिताग्न्यावृच्च ॥ १६ ॥

इति (१) कर्तव्यता ॥ १६ ॥

अनूबन्ध्यान्तेऽग्नीनाहृत्य वेदिमध्यमाग्नीध्रादक्षिणं  
दक्षिणाशिरसं चितावाहितमुद्राता त्रिर्यामेन परिगा-  
यान्नाके सुपर्णमित्येतस्याम् ॥ १७ ॥

अनूबन्ध्यान्ते वेदिमध्यमग्नीनाहृत्य आग्नीध्रादक्षिणतो दक्षिणाशि-  
रसं चितावाहितमुद्राता त्रिर्यामेन साम्ना त्रिःपरिगायात्, 'नाकेसुपर्णम्'  
इत्येतस्यामृचि । प्रस्तोतुः परिसामस्वधिकार इत्युद्रातुप्रहणम् ॥ १७ ॥

धूमप्राप्तं त्वेषस्ते धूम ऋण्वतीति ॥ १८ ॥

परिगायात् ॥ १८ ॥

अग्निप्राप्तमग्ने मृड महान् असित्यन्यतरेण ॥ १९ ॥

(२) परिगायात् ॥ १९ ॥

उदवसानीयान्ते वा सर्वस्य समाप्तेः ॥ २० ॥

उदवसानीयान्ते वा वेदिमध्ये अग्न्याहरणादिकं कर्म कर्तव्यम् ।  
कुत एतत् ? सर्वं ह्यत्र समाप्तं भवतीति । यत् पूर्वमुक्तं 'अनूब-  
न्ध्यान्त' इति । तद्वपामार्जनान्ते केशश्मश्रुलोमवपनं विहितम् । तत  
श्रोत्रघटे—'अन्त्ये वेदिमध्यमग्नीनाहृत्य' इति । प्रकृतत्वात् 'अनूबन्ध्यान्त'  
एवेति गम्यते । अस्तु तथेति चेत् । नान्तप्रहणस्य निरुपचरितवृत्त्या  
सर्वान्तप्रतिपत्तेः । तस्मात् 'उदवसानीयान्त' एव ॥ २० ॥

(१) मृतस्य आहिताग्नेर्या आवृत् इतिकर्तव्यता सा सर्वा भवति ।

(२) द्वयोर्मध्ये एकेन साम्ना परिगायेत् ।

द्वाविंशोऽध्याये एकाहेषु चातुर्मास्यसोमनिरूपिका सप्तमी कण्डिका २५

जीवेच्चदेतेनैवारम्भेण मुमूर्षेत् (१) ॥ २१ ॥

आरब्धत्वात् ॥ २१ ॥

जिजीविषेद्वा ॥ २२ ॥

जीवितुमपि चेद्विच्छेदिति ॥ २२ ॥

(२) ऋत्विगपोहनीयास्त्रयः ॥ २३ ॥

‘ऋत्विगपोहनोया’ इति सामान्यसंज्ञा ॥ २३ ॥

तत्रैकः—

सर्वस्तोमः ॥ २४ ॥

अहनी चोत्तमे छान्दोमिके पृथक् कृत्वा (३) ॥ २५ ॥

क्रियेते । तन्त्रेण दृष्टत्वात्तयोः पृथग्ग्रहणम् ॥ २५ ॥

वाचस्तोमाश्चत्वारः ॥ २६ ॥

‘वाचस्तोम’ संज्ञकाश्चत्वारः क्रतवो भवन्ति ॥ २६ ॥

तत्र—

छान्दोग्ये विशेषः (४) ॥ २७ ॥

पृष्ठ्यस्तोमास्त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिण-

वन्नयस्त्रिंशाः ॥ २८ ॥

‘पृष्ठ्यस्तोम’ संज्ञकाः षट्क्रतवो भवन्ति त्रिवृदादयः ॥ २८ ॥

इति द्वाविंशोऽध्याये षष्ठी कण्डिका ।

चातुर्मास्याः सोमास्त्रिषु पर्वस्थानेषु पार्ष्टिकानि

(५) पृष्ठ्यो विहृत इति श्रुतेः ॥ १ ॥

चातुर्मास्याः सोमाः तत्र च त्रिषु पर्वस्थानेषु पार्ष्टिकान्यहानि च  
भवन्ति ‘पृष्ठ्यो विहृतो भवति’ इति श्रुतेः ॥ १ ॥

वैश्वदेवस्थाने प्रथमम् ॥ २ ॥

(१) एतेन सर्वस्वारारम्भेण मर्तुमिच्छेत् ।

(२) ऋत्विगपोहनीयसंज्ञास्त्रयः क्रतवो भवन्ति ।

(३) द्वादशाहिकच्छन्दोमत्रयमध्ये उत्तमे अहनी उपस्थसंस्थे पृथक्  
कृत्वा द्वितीयतृतीयौ ऋत्विगपोहनोयो कार्यौ ।

(४) छान्दोगानां कर्मणि विशेषोऽस्ति ।

(५) पृष्ठ्यः षडहः तत्सम्बन्धीनि षडप्यहानि भवन्ति । कुतः ?  
‘पृष्ठ्यो विहृतो भवति’ इति श्रुतेः । विहृतो विभक्तः शाखान्तरे श्रवणात्

(१) पाष्टिकमहर्भवति ॥ २ ॥

तच्च—

अयूपम् ॥ ३ ॥

भवति ॥ ३ ॥

उत्तरवेद्यकरणं च ॥ ४ ॥

तत्र च—

परिधौ पशुनियोजनम् ॥ ५ ॥

द्वितीये (२) द्विदिवाख्यो ह्यहः ॥ ६ ॥

द्वितीये पर्वस्थाने ह्यहो भवति । 'द्विदिव' इत्याख्या तस्य ॥ ६ ॥

अग्निष्टोमं प्रथममेके ॥ ७ ॥

यत्प्रथममहर्कथ्यसंस्थं तदग्निष्टोमसंस्थमेके (३) इच्छन्ति । एके उक्थ्यसंस्थम् । उक्थ्यस्य च संस्थामात्रान्यत्वं च धर्मास्तु तदीया एव ॥ ७ ॥

(४) तृतीये त्र्यहोऽतिरात्र उत्तमः ॥ ८ ॥

तृतीये पर्वस्थाने पाष्टिकस्त्र्यहो भवति । तत्र चातिरात्र उत्तमो भवति ॥ ८ ॥

अग्निष्टोमं प्रथममेके ॥ ९ ॥

एके षोडशिनमिच्छन्ति ॥ ९ ॥

उपोतिष्टोमः शुनासीरीयस्थाने ॥ १० ॥

भवति । पाष्टिकान्यहानि द्वादशदीक्षोपसत्कानि भवन्त्यतिप्राह्वयन्ति । किं बहुना पृष्ठ्ये यद् दृष्टं तत्तत्त्वमत्र भवति ॥ १० ॥

पञ्चसु सवनीया वैश्वदेववारुणमारुताग्नेयैन्द्राग्नाः ॥ ११ ॥

(५) पञ्चस्वहःसु वैश्वदेवादयो यथासंख्येन सवनीयाः ॥ ११ ॥

(६) षष्ठे चैकादशिनाः ॥ १२ ॥

(१) पाष्टिकम् अग्निष्टोमसंस्थम् ।

(२) वरुणप्रघासे द्विदिवसंज्ञको द्विरात्रः ।

(३) वारुणप्रघासिकयोर्द्वयोरहोर्मध्ये प्रथममग्निष्टोमः । अतश्चात्वालाभावः । पैतुदावादेस्त्वग्न्यर्थत्वात्प्रवृत्तिः ।

(४) तृतीये साकमेधे पाष्टिकश्चतुर्थाहप्रभृति त्र्यहो भवति । अस्मिन् त्र्यहे उत्तमोऽतिरात्रो भवति ।

(५) आदित आरभ्य क्रमेण ।

(६) 'षष्ठे वा' इति पाठः । साकमेधानां तृतीयेऽतिरात्रसंस्थे एकादशिना वा प्राजापत्याः शाखान्तरात् । अतिरात्रस्तृतीयः प्राजापत्यः पशुरैकादशिनावेति । चेति पाठे वा ऽर्थो वाक्यः, त्वर्थे वा चः ।



द्वाविंशोऽध्याये एकाहेषु चातुर्मास्यसोमनिरूपिका सप्तमी कण्डिका २६१

भवन्ति ॥ १२ ॥

वायव्यः सप्तमे ॥ १३ ॥

(१) सप्तमेऽहनि वायव्यः सवनीयः ॥ १३ ॥

पञ्चाशतं पञ्चाशतं प्रत्यहं ददात्युत्तमे (२)

द्वादशः शतम् ॥ १४ ॥

भवति । हिरण्यदेश्च निवृत्तिरत्र ॥ १४ ॥

वत्सा वा पञ्चाशतो (३) यथर्तुजाः ॥ १५ ॥

‘यथर्तुजा’ इति यो यो यस्मिन् यस्मिन् क्रतौ जातः सं तत्र तत्र दीयते ॥ १५ ॥

प्रतिपर्वावभृथाः ॥ १६ ॥

भवन्ति । पाष्टिकानामेकोऽवभृथो दृष्टः, स मा भूदिति ‘प्रतिपर्व’ ग्रहणम् । न्यायसूत्रमेतत् ॥ १६ ॥

पर्वान्तरेष्वहतं वस्ते (४) ॥ १७ ॥

वासः ॥ १७ ॥

अश्व्युपायी ॥ १८ ॥

स्त्रियं नोपगच्छेत् ॥ १८ ॥

अमाशंसाशी ॥ १९ ॥

मांसं नाश्नीयात् ॥ १९ ॥

अनूबन्ध्या बार्हस्पत्यामैत्रावरुणीसौर्यादिवन्धो

यथाऽवभृथम् ॥ २० ॥

भवति ॥ २० ॥

प्रतिकर्म सोमाः ॥ २१ ॥

‘व्याख्यास्यन्ते’ इति सूत्रशेषः ॥ २१ ॥

अग्न्याधेयपुनराधेयाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासदा

क्षायणाग्रयणाः ॥ २२ ॥

एता एव संज्ञा एतेषाम् ॥ २२ ॥

उक्थयं पशुबन्धमेके ॥ २३ ॥

(१) शुनासीरीये ।

(२) उत्तमे सप्तमे शुनासीरीये ।

(३) यस्मिन्नुतौ वैश्वदेवदिसोमयागाः तस्मिन्नुतौ जाताः तद्वर्तुजाः ।

(४) चतुर्णां पर्वणां त्रीण्यन्तरालानि । तेषु अहतं वस्त्रं परिचस्ते ।

पशुबन्धसोममेके उक्थ्यसंस्थमिच्छन्ति, एकेऽग्निष्टोमम् ॥ २३ ॥  
इति द्वाविंशोऽध्याये सप्तमी कण्डिका ।

प्रातः सवनीयाननु हवींषि निर्वपति ॥ १ ॥

प्रातिकर्म सोमेषु विशेष उच्यते । प्रातःसवने सवनीयाननु (१)हवींषि निर्वपति ॥ १ ॥

तत्र च—

पयसी अग्निहोत्रयोः ॥ २ ॥

अग्निहोत्रसोमयोः 'पयसी' अनुरूप्येते ॥ २ ॥

(२)अन्त्यदेवताऽनूबन्ध्याऽद्या सवनीया ॥ ३ ॥

तेषु कर्मसु याऽन्त्या देवता साऽनूबन्ध्यायां भवति, आद्या च सवनीया ॥ ३ ॥

(३)एकदेवतेषूभयम् ॥ ४ ॥

यत्र पुनः कर्मण्येकैव देवता यथा अग्निहोत्रे पुनराधेये च तत्रोभयन्तर्देवत्यं भवति ॥ ४ ॥

चातुर्मास्येषु (४)चैके(५) ॥ ५ ॥

(१) सवनीयपुरोडाशनिर्वापाऽनन्तरं हविर्यज्ञरूपाग्न्याधेयादि-सम्बन्धीनि हवींषि निर्वपति ।

(२) अन्ते भवा अन्त्या । आहुये भवा आद्या । आद्या देवता सवनीयपशोर्भवति ।

(३) एकदेवतेषु पुनराधेयसोमादिषु उभयमेकदेवत्यं भवति । यथा—

एकैका देवता मुख्या पयसी अग्निहोत्रयोः ।

इत्युक्तेः सायमाग्नेयी सौरो प्रातरिति श्रुतेः ॥

सा या पूर्वाहुतिः साग्निहोत्रस्य देवतेति च ।

योत्तरा स्विष्टकृच्छ्रत्यैकैकाग्निहोत्रदेवता ॥

सवनीये ऽनूबन्ध्यायामेकैवातो ऽग्निहोत्रयोः ।

यच्छाङ्गायनके प्राजापत्या ऽनूबन्धकोदिता ॥

द्वे सायमाहुती प्रातर्द्वे आहुती इति श्रुतेः ।

वस्तुतः समुदायानुवादोऽतस्तन्न युज्यते ॥

परन्तु वचनादत्र प्राजापत्या ऽनूबन्धका ।

(४) चात्पशो सौम्याप्रयणे च ।

(५) एके चातुर्मास्यसोमेषु अपि प्रातः सवनीयाननु चातुर्मास्यहवींषि आनेयादीनि निर्वपन्ति ।

द्वाविंशोऽध्याये एकाहेषु सप्तदशानात्रिकपिका अष्टमी कण्डिका । २९३

चातुर्मास्यसोमेषु चैके निर्वापमिच्छन्ति । एके न । तत्र च मास्यत्वा  
न देशभेदः, सोमाज्ञाभावात् । गतिप्रणीत एव यागः । पितृयज्ञे चैवमेव ॥ ५ ॥

सप्तदशाः पञ्च ॥ ६ ॥

‘सप्तदश’ संज्ञकाः (१) पञ्च क्रतवो भवन्ति ॥ ६ ॥

तद्विशेषानाह—

उपहव्योऽनिरुक्तो ग्रामकामस्य ॥ ७ ॥

‘उपहव्य’ इति विशेषसंज्ञा । स ग्रामकामस्य भवति अनिरुक्तश्च ॥ ७ ॥

अनृतं (२) वाऽभिशस्यमानस्य ॥ ८ ॥

अलीकं योऽभिशस्यते तस्याप्युपहव्यो भवति ॥ ८ ॥

(३) श्यावोऽश्वो दक्षिणा तं ब्रह्मणे ददाति ॥ ९ ॥

स्वर्गकामस्यर्तपेयः ॥ १० ॥

‘क्रतपेय’ इति विशेषसंज्ञा सप्तदशस्यैव । स स्वर्गकामस्य  
भवति ॥ १० ॥

दीक्षोपसदो द्वादश ॥ ११ ॥

‘द्वादशदीक्षोपसदो भवन्ति’ (ताण्ड्य० १८-२) इति वचनात् ॥ ११ ॥

तिस्र उपसदः ॥ १२ ॥

भवन्ति । “एकाहस्युपसत्कः” (का० श्रौ० ८-२-३४) इति । शेषा  
नवदीक्षाः । एवं दीक्षोपसदां द्वादशसंख्या भवति ॥ १२ ॥

षड् वा ॥ १३ ॥

‘वा’ शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । षडुपसदो भवन्ति षड्वा दीक्षाः । दी-  
क्षोपसदां द्वादशसंख्या श्रूयते समविभागेनेति न्याय्यं ‘समं स्याद-  
श्रुतत्वात्’ इति ॥ १३ ॥

उभयत्र वा द्वादशता गुणत्वात् ॥ १४ ॥

‘वा’ शब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । न दीक्षोपसदः संख्यां प्रति श्रूयन्ते  
किं तर्हि? दीक्षोपसदः प्रति संख्या श्रूयते । कुत एतत् ? गुणत्वात् सं-  
ख्यायाः । ‘दीक्षोपसदो द्वादश भवन्ति’ इत्यत्र संख्या दीक्षोपसदः प्रति

( १ ) वक्ष्यमाणाः पञ्च क्रतवः सप्तदशस्तोमका भवन्ति ।

( २ ) अथवाऽनृतमसत्यमभिशस्यमानस्य मिथ्यादोषेण निन्द्य-  
मानस्य ।

( ३ ) श्यावः कपिशवर्णः ।

विधीयते । गुणो हि संख्या । गुणस्य च प्रतिप्रधानमावृत्तिर्न्याय्या ।  
तस्माद्दीक्षासूपसत्सु च द्वादशसंख्येति ॥ १४ ॥

घृतं व्रतयति ॥ १५ ॥

यद् व्रतयति तद्घृतम् । ततश्च पयसो निवृत्तिः ॥ १५ ॥

तत्परिमाणमाह—

चमसं पूर्णमङ्गुलिपर्वणा (१) मौल्येन सर्वतः

प्रमितमाद्यायामुपसदि ॥ १६ ॥

अङ्गुलिपर्वणा मौल्येन सर्वतः प्रमितं चमसं घृतस्य पूर्णं व्रतयति  
प्रथमायामुपसदि ॥ १६ ॥

(२) द्वितीयेन द्वितीयायाम् ॥ १७ ॥

द्वितीयेन पर्वणा प्रमितं द्वितीयायामुपसदि ॥ १७ ॥

तृतीयेन तृतीयायाम् ॥ १८ ॥

प्रमितम् ॥ १८ ॥

भक्षयिष्यन्तः सत्यं ब्रूयुः (३) ॥ १९ ॥

सोमाभक्षयिष्यन्तः सत्यं वदेयुः । 'उष्णोऽग्निः' शीतमुदकम्' इत्ये-  
वमादि ॥ १९ ॥

(४) सद्यो वा स्तपस्यन्तः ॥ २० ॥

सत्यं ब्रूयुः । 'वा' शब्दो विकल्पार्थः ॥ २० ॥

सोमचमसो दक्षिणौदुम्बरः सगोत्राय ब्रह्मणे देयः ॥ २१ ॥

औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा । स सगोत्राय ब्रह्मणे देयः ॥ २१ ॥

(५) पूतभृतः सर्वार्थत्वात् ॥ २२ ॥

'पूतभृतः' सोमो गृह्यते । कुत एतत् ? सर्वार्थत्वात् । "अतो हि  
देवेभ्य उन्नयन्त्यतो मनुष्येभ्योऽतः पितृभ्यः" ( शं ब्रा० ४-४-१-१२ )  
इति । मनुष्यार्थमिदमेवोन्नयनमित्याभिप्रायः ॥ २२ ॥

(१) मौल्येन मूलभवेन अङ्गुलिपर्वणाङ्गुल्या मूल्यकाण्डेन सर्वतः  
स्तिर्यगायामत ऊर्ध्वं च प्रमितं चमसं पूर्णं यजमानो व्रतयति ।

(२) द्वितीयेनाङ्गुलिपर्वणा मध्यमेनाङ्गुलिपर्वणा मितं चमसं व्र-  
तयति ।

(३) ऋत्विजः ।

(४) सद्योमध्ये प्रवेशं करिष्यन्तः ।

(५) पूतभृतः सकाशात्सोमेन पूरयित्वा चमसो देयः ।

द्वाविंशेऽध्याये एकादशेषु सप्तदशानाग्निरूपिका नवमी कण्डिका । २६५

(१) अंशुचमसमेके तेन स यजेतेति श्रुतेः ॥ २३ ॥

सोमा<sup>७</sup> अंशुचमसमेके इच्छन्ति । यत एवं श्रूयते—‘तेन स यजेत’ इति । एवं कैश्चिद्विकल्प इष्यते । तत्पुनर्नातीव युक्तरूपम् । अन्यार्थे यागे अन्यस्यान्यद्यानान्तरं विधीयत इत्यसमञ्जसम् । तस्मात्प्रथम एव पक्षः ‘पूतभृतः सर्वार्थत्वात्’ इति ।

ननु च ‘तेन स यजेत’ इति श्रुतिः कथं नेया । ‘तेन स यजेत’ तेन स जुहुयादित्यर्थः । ‘यजति’ शब्देन लक्षणया होमो विधीयते ॥ २३ ॥

अश्ववत् ॥ २४ ॥

अधिकरणातिदेशोऽयं ‘तमुद्गात्रे ददाति’ इत्यस्य । यद्येवं तेनैव मतार्थत्वादवाच्यमेतत् । लिङ्गोपन्यासार्थं पुनर्वचनम् ॥ २४ ॥

तदुच्यते—

(२) पशूपवादाच्च ॥ २५ ॥

इतरस्य सकलदाक्षिण्यस्य निवृत्तिः । येन पशूपवादो भवति । ‘सत्यं वाऽऋतपेयोऽनृतं पशवोऽनृतं कुर्याद्य ऋतपेये पशून् दद्यात्’ इति ॥ २५ ॥

(३) द्विनामोत्तरो बहुहिरण्यो दूणाशश्च ॥ २६ ॥

उत्तरः क्रतुः ‘द्विनामा’ बहुहिरण्यो ‘दूणाश’ इति च ॥ २६ ॥

इति द्वाविंशेऽध्यायेऽष्टमी कण्डिका ॥

दीक्षणीयाया<sup>७</sup> हिरण्यं द्वादशमानं ददाति ॥ १ ॥

मानं च कृष्णलम् । लोके ‘रक्तिका’ इति यत्प्रसिद्धम् । इयं च दक्षिणा न क्रतुदक्षिणा, न चेष्टिदक्षिणाप्रतिप्रसवः । किं तर्हि ? अपूर्वत्वादक्षिणान्तरमेव । ततश्च दक्षिणाधर्मो नात्र भवति । अन्ते च दानम् भागन्तुदक्षिणेति ॥ १ ॥

(४) उत्तरेषु च द्विगुणं पूर्वं पूर्वम् ॥ २ ॥

(१) अंशुचमसमनभिषुतसोमखण्डपूर्णं चमसं दक्षिणामिच्छन्ति ।

(२) पशूपवादः पशुदाननिन्दा । पशूपवादाद्ध्येतोः सोमचमसः प्राकृतस्य दक्षिणादानादेनिवर्तको भवति ।

(३) उत्तरस्तृतीयः सप्तदशः द्विनामा भवति बहुहिरण्य इत्येकम् दूणाशश्चेति द्वितीयम् ।

(४) वक्ष्यमाणेषु पूर्वोक्तं द्विगुणं देयम् ।

दीयते ॥ २ ॥

प्रायश्चीयातिथ्योपसत्सु पशुवपान्ते प्रतिसवनं नि-  
हितेषु (१) सवनमुखीयेषूदयनीयायामनृबन्ध्यायामुदवसा-  
नीयायां स्रजं (२) चोद्गात्रे ॥ ३ ॥

हिरण्मयीं स्रजम् ॥ ३ ॥

रुक्मं होत्रे ॥ ४ ॥

अनदुच्छतं (३) काले सर्वेभ्यः ॥ ५ ॥

इयं च कतुदक्षिणा ततश्च तद्धर्मो भवति 'सर्व'ग्रहणाच्च । इतरेषु  
हिरण्यादिदानेषु तत्कर्मयुक्ताः प्रतिपत्तव्याः ॥ ५ ॥

(४) वैश्यपशुकामयोर्वैश्यस्तोमः ॥ ६ ॥

वैश्यस्यापशुकामस्यापि पशुकामस्य वा वैश्यस्य ॥ ६ ॥

सवनान्या (५) शीर्वन्ति ॥ ७ ॥

भवन्ति ॥ ७ ॥

(६) प्रातःसवने (७) प्रतिदुहा श्रयणम् ॥ ८ ॥

दुग्धमात्रेण ॥ ८ ॥

शृतेन माध्यन्दिने ॥ ९ ॥

श्रयणम् ॥ ९ ॥

(८) तृतीयसवने दधना, दक्षिणा वत्सतराः पञ्च-  
वर्षाः पृश्नयः ॥ १० ॥

(१) सवनमुखीयेषु चमसेषु हविर्धानमध्ये निहितेषु ।

(२) 'च' शब्दात्स्त्र्युक्रमयोरुदवसानीयान्ते एव दानम् । तथा च  
सप्तप्रदाये उदवसानीयान्ते स्रजो दानमुद्गात्रे, रुक्मस्य होत्रे ।

(३) बलीवर्दानां शतं दक्षिणाकाले सर्वेभ्य ऋत्विग्भ्यः ।

(४) वैश्यस्तोमसंज्ञक एकाहः वैश्यस्य पशुकामस्य च त्रैवर्णिक-  
स्य भवति ।

(५) आशीःशब्देन श्रयणं पयोद्रव्यं दधि बोध्यते ।

(६) अभिषवोत्तरकालमाहवनीये प्रक्षिप्यते इति सप्तप्रदायः ।

(७) प्रतिदुहा—धारोष्णेन ।

(८) तृतीये वैकृतं कार्यं पूर्वमाहवनीयके ।

पूतभृत्याशिरं पञ्चातु प्राकृतं धर्ममाजतः ॥

द्वाविंशोऽध्याये एकाहेषु वैदपस्तेमनिरुपिका दशमी कण्डिका २९७

पृश्नयो विचित्राः ॥ १० ॥

वत्सतर्थाश्च त्रिहायण्योऽप्रवीताः पञ्चवर्षा राजीवपृश्नयो  
नवनीतपृश्नयोऽरुणाः पिशङ्गयः सारङ्गय इति ॥ ११ ॥

अप्रवीताः—अकामिताः (१) । राजीवपृश्नयः—पञ्चपृश्नयः । नवनीतपृ-  
श्नयो—नवनीतसदृशश्चित्रैः । अरुणाः—कपिलाः । पिशङ्गयो—मांसव-  
णाः । सारङ्गयो—वर्णान्तरोपध्वस्ताः (२) ॥ ११ ॥

(३) उभयस्य सहस्रं (४) द्वादशं वा शतम् ॥ १२ ॥

सहस्रपक्षे तद्युक्तं भवति ॥ १२ ॥

सोमातिपूतस्य तीव्रसुदुग्धयः ॥ १३ ॥

‘सोमातिपूतः’ तद्विरेचनः ॥ १३ ॥

(५) अपरुद्धराजन्यस्य ॥ १४ ॥

भवति तीव्रसुत् ॥ १४ ॥

दीर्घव्याधिग्रामकामप्रजाकामपशुकामानां वा ॥ १५ ॥

एषां च ‘तीव्रसुद्’ भवति ॥ १५ ॥

(६) पूर्ववत्सोमाः १६ ॥

अयणवन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

इति द्वाविंशोऽध्याये नवमी कण्डिका ।

धेनुशतमाशिरे दुहन्ति ॥ १ ॥

अत्र विशेषः ॥ १ ॥

तदेव दक्षिणा ॥ २ ॥

भवति ॥ २ ॥

अच्छावाकविग्रहेषु भक्षणम् ॥ ३ ॥

( १ ) वृषभेणाभुक्ता इत्यर्थः ।

( २ ) कर्बुराः, एवम्भूता वत्सतर्था दक्षिणा भवन्ति ।

( ३ ) उभयस्येति वत्सतरगणस्य वत्सतरीगणस्य च मिलितं  
सहस्रं दद्यात् । ( ४ ) द्वादशभिरधिकं शतम् ।

( ५ ) अपरुद्धः राष्ट्रेण स्वराज्यात्प्रच्यावितः स चासौ राजन्यश्च  
तस्यार्थं भवति ।

( ६ ) अत्र तीव्रसुति सर्वेषु सघनेषु सोमाः ‘पूर्ववत्’ इति वैश्य-  
स्तोमषदाशीर्वन्तो ( का० श्रौ० २२-६-८, ६, १०, ११, ) भवन्ति ।

अवघ्राणमितरेषु ॥ ४ ॥

न भक्षणम् ॥ ४ ॥

तेष्वेवौन्नयनम् अभ्यभि सोमानुन्नयन्तीति श्रुतेः (१) ॥ ५ ॥  
अध्वर्युं चमसाध्वर्यवश्च सर्वं प्रतिगृणन्त्यच्छावाकाय ॥ ६ ॥

द्वन्द्वानां प्रथमो राट् राजन्यस्य राज्यकामस्य ॥ ७ ॥

द्वन्द्वानां यः प्रथमो राट्संज्ञकः स राजन्यस्य राज्यकामस्य (२) क-  
तुर्भवति ॥ ७ ॥

(३) यथाशक्त्येकविंशतिवर्गान्दद्यात् ॥ ८ ॥

ऋषभं ऐन्द्रः (४) परियज्ञः ॥ ९ ॥

'पेरि' शब्दसामर्थ्यादधस्ताच्चोपरिष्ठाच्च भवति । यजनीयेषु ॥ ९ ॥

अन्नाद्यकामस्य विराट् ॥ १० ॥

विराडाख्यो द्वन्द्वसोमः सोन्नाद्यकामस्य भवति ॥ १० ॥

यथाशक्ति दशवर्गान्दद्यात् (५) ॥ ११ ॥

अत्र ॥ ११ ॥

पशुराग्नेयः परियज्ञः (६) ॥ १२ ॥

भवति ॥ १२ ॥

प्रजातिकामस्थौपसदः ॥ १३ ॥

औपसदो नाम द्वन्द्वः सोमः स प्रजाकामस्य भवति ॥ १३ ॥

( १ ) तेष्ववघ्रातेषु सोमोन्नयनं कर्तव्यम् । कुतः ? "अभ्यभि सो-  
मानुन्नयन्ति" ( ताण्ड्य० १८-५ ) इति श्रुतेः । अत्र छन्दोगसूत्रम्  
( लाट्या० श्रौ० ८-१०-१२ ) यानवजिघ्रेयुस्तेष्वेवाभ्युन्नयेयुः । अव-  
घ्रातोऽपि भक्षित एवेति मत्वा न त्याज्य इत्यर्थः ।

( २ ) अग्निष्टोमसंस्थः ।

( ३ ) अत्र एकविंशतिसंख्याभिर्गोभिरेको वर्गः । एवंविधान् गवां  
वर्गान् त्रिप्रभृति यथाशक्ति दद्यादित्यर्थः ।

( ४ ) यज्ञारम्भात्पूर्वं यज्ञसमाप्तयनन्तरञ्च ऐन्द्रदेवस्य ऋषभः परियज्ञो  
भवति ।

( ५ ) दशभिर्गोभिरेको वर्गः । त्रिप्रभृति यथाशक्ति गवां दशवर्गा-  
न् दद्यात् ।

( ६ ) ऐन्द्रपरियज्ञवदिति सूत्रार्थः ।



द्वाविंशोऽध्याये एकादेषु द्वन्द्वयज्ञानान्निरूपिका दशमी कण्डिका । २६९

(१) दक्षिणाचतुर्विंशः शतम् ॥ १४ ॥

पशुर्वैश्वदेवः परिघज्ञः ॥ १५ ॥

भवति ॥ १५ ॥

बहु प्रतिगृह्य गरगीरिव यो मन्येत तस्य

पुनस्तोम उक्थ्यः ॥ १६ ॥

बहु प्रतिगृह्य गरगृहीतमिव आत्मानं मन्यते तस्य 'पुनस्तोम' सं-  
ज्ञक उक्थ्यसंस्थो भवति ॥ १६ ॥

(२) दक्षिणा द्वादशमिथुना पुनर्वतां च यथाशक्ति ॥ १७ ॥

पशुकामयज्ञौ चतुष्टोमौ ॥ १८ ॥

चतुष्टोमसंज्ञकौ द्वौ यज्ञौ तौ पशुकामस्य भवतः ॥ १८ ॥

तथाश्च—

षोडश्युत्तरः । पूर्वस्मिन्यथाशक्त्येक(३)शफान्दद्यात् ॥ १९ ॥

उभयानुत्तरस्मिन् ॥ २० ॥

एकशफान् द्विशफान्श्च ॥ २० ॥

उद्भिद्बलभिदौ (४)चाहरतः संयुक्तौ ॥ २१ ॥

'च' शब्दात्पशुकामयज्ञौ ॥ २१ ॥

'आहरतः संयुक्तौ' इति कोऽस्यार्थः—

पूर्वेणेत्युत्तरेणावश्यम् ॥ २२ ॥

'यष्टव्यम्' इत्ययमर्थः ॥ २२ ॥

इषुरिष्टिरन्तरेणैनावाग्नेयः पुरोडाशः ॥ २३ ॥

उभौ उद्भिद्बलभिदौ अन्तरेण 'इषुरिष्टि' संज्ञा इष्टिर्भवति आग्नेयः  
पुरोडाशः । 'आग्नेय' इति न्यायसंस्मृचनम् ॥ २३ ॥

(१) अत्र चतुर्विंशत्या अधिकं गवां शतं दद्यात् ।

(२) अत्र गवां द्वादशमिथुनानि । द्वादशगावो द्वादशसंज्ञाः ।  
तथा पुनर्वतां पुनःशब्दवतां "पुनः संस्कृतोरथः" (का० श्रौ० ४-६-१९)  
इत्यादि वसूनां यथाशक्ति दद्यात् ।

(३) अश्वाश्वतरगर्दभादीनेकखुरान् ।

(४) तावेकाहौ 'च' कारात्पशुकामयज्ञौ संयुक्तदर्शपूर्णमासव-  
त्संहतावेव फलमाहरतः ।

अत्र विशेषः—

(१) उद्बुढः प्रस्तरः ॥ २४ ॥

वृद्ध निष्कर्षे । ऊर्ध्व निष्कृष्ट इत्यर्थः ॥ २४ ॥

बाणवन्तः परिधयः ॥ २५ ॥

(२) 'बाणवत्' शब्द इषौ हि दृष्टः । "द्वौ बाणवन्तौ सपत्नाधिभ्या-  
धिना दस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेत्" ( श० ब्रा० १४-६-८-२ ) इति । एतच्च  
शरेषूपपद्यते । एतच्च शाखान्तरेऽपि पठ्यते । तस्माद् बाणा एव परि-  
धय इति ॥ २५ ॥

अर्धमासं मासः संवत्सरं वा ॥ २६ ॥

(३) 'इषुरिष्टिः' भवति ॥ २६ ॥

दक्षिणा (४) गायत्री चतुर्विंशतिवर्गा यथाशक्ति ॥ २७ ॥

इयमेव 'गायत्री' इत्युच्यते ॥ २७ ॥

(५) अपचितिकामस्थापचिती ॥ २८ ॥

द्वौ क्रतु तावपचितिकामस्य भवतः । 'अपचितिः' पूजोच्यते ॥ २८ ॥

राजयज्ञावित्यंके ॥ २९ ॥

एके आचार्या मन्यन्ते 'राजयज्ञौ' एताविति । एके त्रैवर्णिक-  
स्यापि ॥ २९ ॥

दक्षिणाऽश्वरथश्चतुर्युगुभयतः ॥ ३० ॥

(६) उभयतश्चत्वार इत्यर्थः ॥ ३० ॥

काण्डस्यकवचः ॥ ३१ ॥

(७) रथो भवति ॥ ३१ ॥

( १ ) उद्बुढो बहिर्भारादग्रमार्गेण निष्काशितो भवति न प्रकृतिव-  
न्मूलभागेन । ( २ ) अतिशयार्थे वृत्तिः ।

( ३ ) उद्भिदा इष्ट्वा तत एव दिनादारभ्यार्धमासं, मासं, सस्व-  
त्सरं वा प्रत्यहमियमिषुरिष्टिर्भवति ।

( ४ ) गायत्रीशब्दार्थमाह—'चतुर्विंशतिवर्गा' इति । चतुर्विंशति-  
ख्याभिर्गोभिरेको वर्गः । एवंविधान् वर्गान् त्रिप्रभृति यथाशक्ति दक्षिणां  
दद्यात् ।

( ५ ) अपचितिसंज्ञावेकाहौ । ( ६ ) 'चत्वारश्चत्वार' इ० पा० ।

( ७ ) उभयतः पार्श्वे काण्डस्यकवचो रथो भवेत् । काण्डस्याधुनिमि-  
तकवचः ।

द्वाविंशोऽध्याये एकाहानात्रिरूपिका एकादशी कण्डिका । ३०१

(१) शतार्हा अश्वाः ॥ ३२ ॥

अश्वाः शतार्हा भवन्ति ॥ ३२ ॥

सांमिचित्यावग्नेस्तोमौ (२) सर्वाजिह्वीक्षौ ॥ ३३ ॥

'अग्नेस्तोम'संज्ञकौ क्रतू सांमिचित्यौ भवतः ॥ ३३ ॥

पूर्वः पक्षयुत्तरो ज्योतिः ॥ ३४ ॥

पूर्वस्य 'पक्षी' इति विशेषसंज्ञा, उत्तरस्य च 'ज्योतिः' इति ॥ ३४ ॥

इति द्वाविंशोऽध्याये दशमी कण्डिका ।

(३) धान्याचितानि चत्वारि-चत्वारि दक्षिणा ॥ १ ॥

अग्नेस्तोमयोर्धान्यस्य पूर्णान्वयानां चत्वारि दक्षिणा ॥ १ ॥

पूर्वस्य (४) षड्गवान्युत्तरस्य (५) चतुर्गवानि ॥ २ ॥

पूर्वस्य पक्षिणः षड्गवानि भवन्ति । उत्तरस्य ज्योतिषश्चतुर्गवानि ॥ २ ॥

ऋषभगोसवौ ॥ ३ ॥

ऋषभश्च गोसवश्च ऋषभगोसवौ क्रतू भवतः ॥ ३ ॥

पूर्वो राज्ञः ॥ ४ ॥

पूर्व ऋषभसंज्ञको राज्ञः ॥ ४ ॥

(६) दक्षिण (७) ऋषभसहस्रं द्वादशं वा शतम् ॥ ५ ॥

विकल्पेन ॥ ५ ॥

उक्थ्यो गोसवोऽयुतदक्षिणः ॥ ६ ॥

'गोसव' संज्ञकः क्रतुरुक्थ्यसंस्थो भवति अयुतदक्षिणश्च ॥ ६ ॥

वैद्ययज्ञ इत्पेके ॥ ७ ॥

मन्यन्ते । सर्वेषामित्यपरे ॥ ७ ॥

(१) अत्र रथे गोशतेन मूल्यभूतेन येषामेकैको लभ्यते ।

(२) "सर्वजित्समहाव्रतः" ( का० श्रौ० २२-१-४४ ) इत्यादि ।

(३) धान्यैर्वीहियवादिभिराचितानि पूर्णानि चत्वारि चत्वारि शकटानि दक्षिणा ।

(४) षड्भिर्बलीवर्दैर्युक्तानि ।

(५) चतुर्भिरनडुद्भिर्युक्तानि ।

(६) 'दक्षिणा' इ० पा० ।

(७) ऋषभाणां सहस्रं, द्वादशाधिकं शतं वा ।

(१) सराजानो विशो यं पुरस्कुर्वीरन्त्स  
एतेन यजेत ॥ ८ ॥

गोसवेन ॥ ८ ॥

(२) स्थण्डिलेऽभिषिच्यते प्रतिदुहाहवनीयस्य दक्षिणतः ॥ ९ ॥  
स्थितः । आगन्तुत्वादन्ते ॥ ९ ॥

स्थपतिरित्येनं ब्रूयुः ॥ १० ॥

गोसवयाजिनं जनाः ॥ १० ॥

वैश्वस्तोमदक्षिणालिङ्गो मरुत्स्तोमो गणयज्ञो  
भ्रातृणां सखीनां वा ॥ ११ ॥

वैश्वस्तोमदक्षिणायां यानि यानि लिङ्गानि (३) तान्यत्रापि भवन्ति । 'म  
रुत्स्तोम' इति च संज्ञा । भ्रातृणां सखीनां वास भवति 'गणयज्ञः' ॥ ११ ॥

प्रजाकामपशुकामयोरैन्द्राग्नकुलायः कुलदक्षिणः ॥ १२ ॥

'ऐन्द्राग्नकुलाय' इति संज्ञा । गोकुलञ्चास्य दक्षिणा ॥ १२ ॥

स च—

(४) द्वियज्ञो भ्रात्रोः सख्योर्वा ॥ १३ ॥

इन्द्रस्तोमो राजयज्ञः सहस्रं दक्षिणा ॥ १४ ॥

सहस्रं चास्य दक्षिणा ॥ १४ ॥

उक्थयः ॥ १५ ॥

उक्थयसंस्थश्चासौ भवति ॥ १५ ॥

पुरोधाकामस्येन्द्राग्न्योस्तोमः ॥ १६ ॥

भवति । पौरोहित्यकामस्य ॥ १६ ॥

राजपुरोहितयोर्वा सह यजमानयोः ॥ १७ ॥

(१) राज्ञा सहिता विशः प्रजाः सर्वे पुरुषा यं पुरस्कुर्वीरन् मुख्य-  
त्वेनाङ्गीकुर्वीरन् स गोसवेन यजेत ।

(२) आहवनीयादक्षिणस्यां स्थण्डिले उपविष्टो यजमानः प्रतिदुहा  
धारोष्णेन दुग्धेनाभिषिच्यते ।

(३) "दक्षिणा वत्सतराः पञ्चवर्षा" ( का० श्रौ० २२-९-१२ )  
इत्युक्तानि इत्यर्थाः ।

(४) द्वयोर्भात्रोर्द्वयोः सख्योर्वा । कुलदक्षिणः गोकुलानि चास्य द-  
क्षिणा इदं सरस्वत्याः कुलम्, इदं यमुनायाः कुलम् इत्येवमाश्रितं पूरयेत् ।

द्वाविंशोऽध्याये एकाहानाग्निरूपिका एकादशी कण्डिका । ३०३

तं प्रकृत्य हि श्रूयते-‘एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ य-  
जेयाताम्’ ( ताण्ड्य० २९-१७ ) इति ॥ १७ ॥

पृथग्वा ॥ १८ ॥

सह । ‘वा’ इति विकल्पः ॥ १८ ॥

दक्षिणा (१) गायत्रीसम्पन्ना ब्राह्मणस्य ॥ १९ ॥  
यष्टुर्भवति ॥ १९ ॥

जगत्या राज्ञः ॥ २० ॥

(२) जगत्यासम्पन्ना राज्ञः । सह पक्षे (३) प्राकृतदक्षिणः ॥ २० ॥

(४) विघ्नौ पशुकामस्य ॥ २१ ॥

‘विघ्न’ संज्ञकौ क्रतू पशुकामस्य भवतः ॥ २१ ॥

अभिचरतो वा ॥ २२ ॥

तौ भवतः ॥ २२ ॥

बृहतीसम्पन्नाः पशुकामस्य ॥ २३ ॥

दक्षिणाः (५) ॥ २३ ॥

अभिचरतः प्रज्ञाताः ॥ २४ ॥

प्राकृताः ॥ २४ ॥

सन्दंशवज्रावभिचरतः ॥ २५ ॥

सन्दंशश्च वज्रश्च (६) तावभिचरतो भवतः ॥ २५ ॥

षोडशी वज्रः ॥ २६ ॥

वज्रः षोडशिसंस्थो भवति ॥ २६ ॥

(७) शुण्ठाधी (८) लोहाकर्णी षोडशिनः सोमक्रयणी ॥ २७ ॥  
भवति ॥ २७ ॥

( १ ) गायत्र्यक्षरसमानसंख्याश्चतुर्विंशतिर्गावो दक्षिणा ।

( २ ) जगत्याक्षरसमानसंख्या अष्टाचत्वारिंशद्गावो भवन्ति ।

( ३ ) ‘प्राकृतौ दक्षिणा’ इ० पा० ।

( ४ ) विघ्नौ नाम एकाहावशिष्टोमसंस्थौ द्वन्द्वसोमौ ।

( ५ ) षट्त्रिंशद्गावो भवन्ति । ( ६ ) इमौ द्वन्द्वसोमौ ।

( ७ ) शुण्ठाधी-पीतमुखी । वेष्टितमुखी इति केचित् । पीतपुच्छी  
इत्येके ।

( ८ ) लोहाकर्णी-लोहितकर्णी ।

(१) अहर्गणेऽप्यविशेषात् ॥ २८ ॥

अहर्गणे गतेऽपि षोडशनि उक्तलक्षणयैव सोमक्रयणी भवति। कुत एतत् ? अविशेषात् । अहर्गणगतोऽपि षोडशी षोडश्येव । न च संस्थान्तरैर्विरोधोऽस्ति ॥ २८ ॥

(२) विश्वजित्परिवासाश्च ॥ २९ ॥

अहर्गणगतेऽपि विश्वजिति परिवासा भवन्ति । तुल्यन्यायत्वात् ॥ २९ ॥

न वा स्वसम्बन्धात् ॥ ३० ॥

न वाऽहर्गणगते विश्वजिति परिवासा भवन्ति । सर्वस्वज्ञानसम्बन्धेन हि तेषां श्रवणमिति । अथवा 'स्वसम्बन्धात्' इति । विश्वजिद्याजिसम्बन्धात् । न चाहर्गणयाजी । तस्मान्न भवन्ति ॥ ३० ॥

एकराजमेव पूर्वणाभिचरेत् ॥ ३१ ॥

पूर्वेण सन्दंशेन राजानमेवैकमभिचरेत्, न जनपदम् ॥ ३१ ॥

(३) जनपदं वज्रेण ॥ ३२ ॥

व्यत्यासं वैनौ प्रयुञ्जीत ॥ ३३ ॥

वज्रेण राजानं तज्जनपदं च सन्दंशेन ॥ ३३ ॥

शमित्वा स्तृत्वा वा ज्योतिष्टोमेन यजेत शा-

न्त्यर्थेन शान्त्यर्थेन ॥ ३४ ॥

अभिचारादुपशमं गत्वा मारयित्वा वा शत्रुं ज्योतिष्टोमेन शान्त्यर्थेन यजेत ॥ ३४ ॥

इति द्वाविंशोऽध्याये एकादशी कण्डिका ।

इत्युपाध्यायकर्मकृतौ कात्यायनसूत्रविवरणे

द्वाविंशतिमोऽध्यायः समाप्तः ।

( १ ) यस्मिन्नहर्गणे षोडशिसंस्थमहः तस्मिन्नपि शुण्ठाधी, लोहाकर्णी, सोमक्रयणी भवन्ति ।

( २ ) अहर्गणेऽपि विश्वजिति विश्वजित्परिवासा भवन्ति "द्वादशरात्रं परिचरति" ( का० श्रौ० २२-१-२१ ) इत्यादयः ।

( ३ ) वज्रसंज्ञेन जनपदं सकलदेशमभिचरेत् ।

## त्रयोविंशोऽध्यायः ।

द्वादशोपसत्का अहीना मासापवर्गाः ॥ १ ॥

ननु च द्वादशोपसत्कत्वं न वाच्यम्, अन्वयास्तप्राप्तेः । अहीना-  
त्मकस्य हि द्वादशाहस्य अहीनान्तरेषु सामान्याद्धर्मप्रवृत्तिरिष्यते । तेन  
द्वादशोपसत्कत्वं प्राप्तमेवात्रेति । अत्रोच्यते—“दीक्षाः सुत्योपसच्छे-  
ण” (का० श्रौ० २३-१-९) इति वक्ष्यति । जामदग्न्ये चतुरात्रे दीक्षाणां  
विंशतिरुक्ता (का० श्रौ० २३-२-१) । तत्र मासापवर्गत्वे सति किं जाम-  
दग्न्ये मासापवर्गता वाच्यताम्, उतोपसदां द्वादशत्वमिति । तेन मासा-  
पवर्गतात्राधनाय द्वादशोपसत्कत्वमुच्यते, वचनात् (१) मासापवर्गास्ते  
भवन्ति ॥ १ ॥

(२) दीक्षाः सुत्योपसच्छेपेण ॥ २ ॥

सौत्यान्यहानि परिगणय्य औपसदानि च शेषा दीक्षाः ॥ २ ॥

ब्रह्मप्रभृतयो द्वादशाहपर्यन्ताः ॥ ३ ॥

द्विरात्रप्रभृतयो द्वादशरात्रपर्यन्ता अहीनाः ॥ ३ ॥

(३) तत्राग्नानादतिरात्रांश्चैके ॥ ४ ॥

तन्मध्य आग्नानात् अतिरात्रांश्च एके अहीनधर्मकानिच्छन्ति प्रा-  
योवचनम्यायात् । यथा कितवमध्यस्थो ऽकितवोऽपि कितव इवानु-  
मीयते साहचर्यादेव । एके तन्नेच्छन्ति । धर्मप्राप्तिर्हि वचनाद्भवति ।  
न चेह वचनमस्ति प्रत्यक्षम्, न चानुमानिकम्, न च नामधेयम् । त-  
स्माद्वाहीनधर्मका अतिरात्राः । न च सन्निधावाम्मानमात्रेण धर्माणां  
प्रवृत्तिर्युक्ता ॥ ४ ॥

दाशरात्रिकाण्यहानि (४) ब्रह्मादिष्वेकोचयेन

तद्गुणदर्शनात् ॥ ५ ॥

(१) मासेनापवर्गः समाप्तिः येषाम् । मासश्चात्र सावनस्त्रिंशद्दिनात्मकः ।

(२) सुत्योपसदां शेषेण दीक्षा भवन्तीत्यर्थः ।

(३) तेषां अहीनानां मध्ये पठनात् अतिरात्रान् नवसप्तदशादीन्  
वक्ष्यमाणान् त्रयोदशसंख्यान् अहीनधर्मकानेके इच्छन्ति । अन्य एका-  
हधर्मकान् । अतः कठमेवात्रादिसूत्रेषु एकाहमध्य एव त्रयोदशतिरात्राः  
सूत्रिताः । अत एकाहधर्मका एवेति सिद्धम् ।

(४) ब्रह्मादिष्वहीनेषु एकोचयेन दाशरात्रिकाण्यहानि द्वादशाहि-  
कदशरात्रसम्बन्धीन्यहानि भवन्ति । कुतः ? 'तद्गुणदर्शनात्' दाशरा-

द्वादशाहे यो दशरात्रस्तदीयान्यहानि भवन्ति द्विरात्रादिषु । कुत पतत् ? तद्गुणदर्शनात् । तद्गुणा हि दृश्यन्ते द्विरात्रं प्रकृत्य “अपशव्यो वै द्विरात्र इत्याहुः द्वे ह्यत लब्धौ गायत्रं च त्रैष्टुभं(च) जगतीमन्तर्यन्ति जगत्त्रयं न भवति” इति । त्रैष्टुभमेके (इति) वैखानसविधिपरे वाक्ये सिद्धं गायत्रं त्रयममहस्रैष्टुभं च द्वितीयं दर्शयति । यदि च दशरात्रिकाण्यहानि द्वादशदिषु तदैतदुपपद्यते । तथा त्रिकद्व्यविधिपरे वाक्ये पृष्ठत्रयमवसितं दर्शयति । लिङ्गमात्रमुपदिष्टम् । न्यायोऽभिधीयते । द्विरात्रादिष्वहर्गणेषु गुणत्वसामान्याद् द्वादशाहिको विध्यन्त इष्यते । तत्र च प्रायणीयोदयनीयावतिरात्रौ । सर्वत्र प्रत्यक्षो दशरात्र एव प्रवृत्तिधर्मः । अपि च द्विरात्रस्त्रिरात्र इति च रात्रिसामान्याद्दशरात्रिकी विध्यन्तप्रवृत्तिर्युक्तं । तस्मात्साधूक्तमाचार्येण “दशरात्रिकाण्यहानि द्वादशदिषु” इति ॥ ५ ॥

सहस्रदक्षिणाः ॥ ६ ॥

द्विरात्रादयो भवन्ति ॥ ६ ॥

चतुरात्रादिष्वधिकम् ॥ ७ ॥

चतुरात्रादिषु तु सहस्राधिका दक्षिणा(१) ॥ ७ ॥

प्राकृतं वा प्रत्यहम् ॥ ८ ॥

‘वा’ शब्दो विकल्पार्थः । प्राकृतं दक्षिणादानं द्विरात्रादिषु वा भवति(२) ॥ ८ ॥

पौण्डरीकेऽयुतम् ॥ ९ ॥

दक्षिणा ॥ ९ ॥

समविभक्ताः प्रत्यहं ददाति ॥ १० ॥

(३) प्रत्यहं समविभागेन दक्षिणादानम् ॥ १० ॥

(४) अन्त्येऽह्न्याधिकाः ॥ ११ ॥

त्रिकाहर्गुणानां द्वादशदिषु शाखान्तरे दर्शनात् । एकोऽव्येनेत्येकैकाहवृत्त्या तेन द्वादश्वेकम्, त्र्यहेषु द्वे, चतुरहे त्रीणि ।

(१) तेषां गवां सहस्रं किञ्चिदधिकम् ।

(२) सन्निधानात् चतुरात्रादिष्विति वासुदेव इति देवयाज्ञिकभाष्ये ।

(३) तेन द्वादश्वेकम् पञ्च पञ्च शतानि, त्र्यहेष्वहं त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि ददाति ।

(४) समविभागे क्रियमाणे या अधिका अवशिष्यन्ते सा अन्येऽहनि देवाः ।



अथोविंशोऽध्याये अहीनानात्रिरूपिका प्रथमा कण्डिका । ३०७

विभागाधिकानामन्येऽहनि दानम् ॥ ११ ॥

अथोदशातिरात्राः ॥ १२ ॥

'व्याख्यायन्ते' इति सूत्रशेषः ॥ १२ ॥

तेषाम्—

चत्वारो ऽषोडशिकाः प्रथमाः ॥ १३ ॥

षोडशिग्रहरहिताश्चत्वारः प्रथमाः ॥ १३ ॥

(१) प्रजातिकामस्य नवसप्तदशः ॥ १४ ॥

(२) भवति ॥ १४ ॥

ज्येष्ठस्य (३) ज्यैष्ठिनेयस्य विषुवान् ॥ १५ ॥

अतिरात्रो भवति ॥ १५ ॥

गौर्भ्रातृव्यवतः ॥ १६ ॥

स्वर्गकामस्यायुः ॥ १७ ॥

आमयाविनो (४) वा ॥ १८ ॥

भवति ॥ १८ ॥

ज्योतिष्टोमविश्वजित्मृष्टृष्टपञ्चदशसप्तदशैकविं-  
शा यथासंख्यमृद्धिपशुब्रह्मवर्चसर्वार्यान्नाथप्रतिष्ठाका-  
मानाम् ॥ १९ ॥

(५) भवन्ति ॥ १९ ॥

असौर्यामः प्र प्रेव यस्मात्पशवो भ्रूशेरन् ॥ २० ॥

प्राप्ता इव यस्मात्पशवो भ्रूश्यन्ते तस्य 'असौर्यामो' भवति ॥ २० ॥

अभिजिद् भ्रातृव्यवतः ॥ २१ ॥

(१) तत्र प्रथममतिरात्रमाह—इत्यवनरणिका श्रीदेवयाज्ञिकैः  
लिखिता ।

(२) नवसप्तदशसंज्ञकः ।

(३) यस्या योषितो ज्येष्ठो भ्राता विद्यते सा ज्येष्ठिनी तस्याः  
पुत्रो ज्यैष्ठिनेयः पुमानिति माधवः । ज्येष्ठो वै ज्यैष्ठ्याधिकारं कामयते  
मयाऽनुजाः कथमपि भोजनाच्छादनादिदानेन निश्चिन्ताः कर्तव्या इति  
ज्यैष्ठिनेयं तद्विच्छोः स्यात् इति श्रीअनन्तः ।

नैश्चिन्त्यमनुजानां यज्यैष्ठिनेयं तदुच्यते—

तत्कामस्याभ्रजस्यात्र विषुवान्बोध्यते मघाः ॥ इति वासुदेवः

(४) आमयाविनो रोगिणो वा ।

(५) ऋषिकामादीनां षण्णामधिकारिणां ज्योतिष्टोमादयः षडति-  
रात्रा भवन्ति ।

सर्वस्तोमो बुभूषतः ॥ २२ ॥

भूतिमिच्छतः 'सर्वस्तोमो' भवति ॥ २२ ॥

यूपैकादशिनी चास्मिन् ॥ २३ ॥

भवति ॥ २३ ॥

इति त्रयोविंशोऽध्याये प्रथमा कण्डिका ॥

द्वाहास्त्रयः ॥ १ ॥

(१) भवन्ति ॥ १ ॥

अषोढाशिकावतिरात्रा उत्तरयोः ॥ २ ॥

(२) द्विरात्रयोः ॥ २ ॥

आङ्गिरसचैत्ररथकापिवनाः ॥ ३ ॥

एतेषामेव संज्ञाः ॥ ३ ॥

द्वितीयमुक्थ्यपूर्वमेके ॥ ४ ॥

द्वितीयं द्विरात्रमेके उक्थ्यपूर्वं कुर्वन्ति । पार्ष्टिकस्याग्निष्टोमस्य स्थाने उक्थ्यं कुर्वन्ति । संस्थामात्रान्यत्वं, धर्मास्तु तदध्या एव ॥ ४ ॥

प्रथमेन यजेत यः (३) पौण्ड्यो हीन इव स्यात् ॥ ५ ॥

पुण्याहः सन्पुण्यैर्न युज्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

(४) द्वितीयेन प्रजाकामः ॥ ६ ॥

(५) तृतीयेन स्वर्गकामः पशुकामो वा ॥ ७ ॥

(६) त्र्यहाः पञ्च ॥ ८ ॥

गर्गवैदछन्दोमान्तर्वसुपराकाः ॥ ९ ॥

द्वितीये त्रिवृतोऽतिरात्राः सर्वे (७) राज्यकामस्य ॥ १० ॥

त्रिवृत्स्तोमयुक्ता अतिरात्राः राज्यकामस्य भवन्ति क्रतवः ।

(१) द्विसुत्यास्त्रयोऽहीना । (२) द्वितीयतृतीययोः ।

(३) पुण्येषु श्रौतस्मार्तेषु साधुः पौण्ड्यः । तादृशोऽपि सन्त्यो हीन इव स्यात् । पुण्यात्मनाम् सर्वैः पूज्यानां मध्ये पूजारहित इव स्यात् स प्रथमेन आङ्गिरससंशकेन यजेतेत्यर्थः । (४) चैत्ररथनाम्ना ।

(५) कापिवननाम्ना । (६) त्र्यहास्त्रिसुत्याः पञ्चाहीनाः ।

(७) वैदत्रिरात्रे सर्वे त्रयोऽपि सौत्याः क्रतवोऽतिरात्रसंस्था भवन्ति ।

त्रयोविंशोऽध्याये चतुरहानात्रिरूपिका त्रितीया कण्डिका । ३०९

तत्रापि संस्थान्यत्वमात्रम् ॥ १० ॥

अन्तर्वसुः पशुकामस्य ॥ ११ ॥

भवति ॥ ११ ॥

पराकः स्वर्गकामस्य ॥ १२ ॥

भवति ॥ १२ ॥

(१)चतुरहाश्चत्वारः ॥ १३ ॥

अत्रिचतुर्वीरजामदग्नवसिष्ठसः सर्पविश्वामित्राः ॥ १४ ॥

संज्ञा एताः ॥ १४ ॥

जामदग्नो विःशतिदीक्षः पुष्टिकामस्य ॥ १५ ॥

भवति ॥ १५ ॥

तत्र च—

उपसदः पुरोडाशिन्यः ॥ १६ ॥

“उपसदः पुरोडाशिन्यो भवन्ति” (ताण्ड्य० २१-११) इति वचनात् ॥ १६

अनूपसदं जुहोति ॥ १७ ॥

उपसद्युपसदि पुरोडाशान् जुहोतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

यदा चानूपसदं पुरोडाशहोमस्तदा चिन्त्यते । किमाज्यधर्मा भव  
न्ति, उत औषधधर्मा इति । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्षः—

आज्यधर्मास्थानापत्तेः (२) ॥ १८ ॥

कार्यापत्तौ हि धर्मप्राप्तिर्युक्तेति ॥ १८ ॥

एवं प्राप्त आह—

औषधधर्मा (३) वा द्रव्यसामान्यात् ॥ १९ ॥

औषधधर्मा वा भवन्ति नाज्यधर्माः । सत्यामपि कार्यापत्तौ पुरो-  
डाशद्रव्यं ह्यत्र पर्युपस्थापकं धर्माणाम् । कार्यापत्तिरिति कृत्वाऽभिहि-  
तमेतत् । न चेह कार्यापत्तिः ॥ १९ ॥

अनुहोमाश्च पुरोडाशाः ॥ २० ॥

अनुहोमा हि पुरोडाशाः श्रूयन्त इति “अनूपसदं जुहोति” (का०

(१) चत्वारोऽहीनाश्चतुरहाश्चतुःसुत्या भवन्ति ।

(२) पुरोडाशानामाज्यस्थानापन्नत्वात् । प्रकृतौ ह्याज्यमुपस्था-  
पद्रव्यम् ।

(३) वायधारणे । औषधधर्माः पुरोडाशधर्माः । कुतः ? द्रव्यसा-  
मान्यात् । पुरोडाशानां पुरोडाशेन सामान्यं यतः ।

श्रौ० २३-२-१७ ) इति । उपसद्यागमनु जुहोतीत्यर्थः ॥ २० ॥

प्रत्युपसदमेकोक्षयेन कपालान्येककपालप्रभृतीनामा-

ग्नेयादिवनवैष्णवसौम्यसावित्रधात्रमारुतवा-

हस्पत्यमैत्रवारुणैन्द्रवैश्वदेवाः(१)॥ २१ ॥

एतदेवत्याः पुरोडाशाः । तेषां चैकोक्षयेन कपालानि एकप्रभृतीनि भवन्ति । 'अनूपसदं जुहोति' इति च जुहोतिसंशब्दानाञ्जुहोतय एते ॥ २१ ॥

इति त्रयोविंशेऽध्याये द्वितीया कण्डिका ॥

तेषां होमः ॥ १ ॥

अग्ने वेहोत्रं वेरध्वरमा पितरं वैश्वानरमवसे करि-  
न्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ २ ॥

देवावश्विनौ मधुकशयाद्येभं यज्ञं यजमानाय मिमि-  
क्षतमिन्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ ३ ॥

देव विष्णु उर्वयास्मिन्यज्ञे यजमानायाधि विक्रम-  
स्वेन्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ ४ ॥

देव सोम रेतोधा अथास्मिन्यज्ञे यजमानायैधीन्द्राय  
देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ ५ ॥

देव सवितः सुसावित्रमथास्मिन्यज्ञे यजमानायासु-  
वस्वेन्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ ६ ॥

देव धातः सुधातायास्मिन्यज्ञे यजमानायैधीन्द्राय  
देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ ७ ॥

देवा प्रावाणो मधुमतीमथास्मिन्यज्ञे यजमानाय  
षाचं वदतेन्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ ८ ॥

देव्यनुमते ऽन्वद्येभं यज्ञं यजमानाय मन्यस्वेन्द्राय  
देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ ९ ॥

( १ ) एककपालादीनां द्वादशानां पुरोडाशानां प्रत्युपसदमेकोक्षयेन कपालानि भवन्तीत्यर्थः ।

त्रयोविंशोऽध्याये पञ्चाहान्निरूपिका चतुर्थी कण्डिका । ३११

देव्यदिते स्वादिन्यमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायासुव-  
स्वेन्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ १० ॥

देव्य आपो ननस्यध्वमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानाये-  
न्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ ११ ॥

सदः सदः प्रजावानृभुर्जुषाण इन्द्राय देवेभ्यो जुहु-  
ता हविः स्वाहा ॥ १२ ॥

देव त्वष्टः सुरतोघा अद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायैषी-  
न्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहेति(१) ॥ १३ ॥

इत्येवमादि निगदव्याख्यातम् ॥ १-१३ ॥

एतैः सुत्यान्ते(२) द्वादशाहं यजते प्रतिलोममेकैकेन ॥ १४ ॥

एतद्धर्मकैः पुरोडाशैः सुत्यान्ते सुत्यासन्निधौ द्वादशाहानि यजेत  
प्रतिलोम्येन । 'यजेत' इति संशब्दनाच्च यजतय एते न जुहोतयः ॥ १४ ॥

इति त्रयोविंशोऽध्याये तृतीया कण्डिका ॥

पञ्चाहास्त्रयः ॥ १ ॥

भवन्ति ॥ १ ॥

देवानां प्रथमः ॥ २ ॥

प्रथमस्य 'देवपञ्चाह' इतीयं संज्ञा ॥ २ ॥

द्वितीयः पञ्चशारदीयः ॥ ३ ॥

द्वितीयस्य 'पञ्चशारदीय' इतीयं संज्ञा ॥ ३ ॥

तेन यक्ष्यमाणः पञ्चवर्षाण्या(३) इवयुजीशुकलेषु चतु-

स्त्रिंशतं पशूनालभते मारुतान् ॥ ४ ॥

'तेन' इति पञ्चशारदीयोपलक्षणम् ॥ ४ ॥

वैश्यस्तोमदक्षिणालिङ्गान् ॥ ५ ॥

( १ ) तेषामग्नेयादीनां पुरोडाशानां "अग्ने वेहोत्रम्" इत्यादयो  
होममन्त्राः यथाक्रममेभिर्मन्त्रैर्होमः कार्य इत्यर्थः ।

( २ ) सुत्यानामन्ते यज्ञसमाप्त्यनन्तरं पूर्वाह्णापराह्णयोर्यागं कुर्यात् ।

( ३ ) आश्वयुजी पौर्णमासीसम्बन्धिषु शुक्लपक्षेषु आश्विनशुक्लपक्षे  
सप्तम्यामष्टम्यां वेत्यर्थाः ।

वैश्यस्तोमे दक्षिणायां यानि लिङ्गानि 'राजीवपृश्नय' इत्येषमादी-  
नि तल्लिङ्गानालभते ॥ ५ ॥

उक्ष्णो वत्सतरीर्वर्णानुपूर्व्येण ॥ ६ ॥

प्रतिवर्षम्(१) ॥ ६ ॥

(२) अर्धा वत्सतयः ॥ ७ ॥

तेषां च पशूनामर्धा वत्सतयो भवन्ति ॥ ७ ॥

पर्यग्निकृतानुत्सृजन्त्युक्ष्णो वत्सतरीभिः

संस्थापयन्ति ॥ ८ ॥

'उक्ष्णां (३) तदङ्करीतिविधानम् । वत्सतरीभिः परिसमाप्तिः ॥ ८ ॥

एवं पञ्च वर्षाण्युक्ष्णो नियुञ्जन्ति(४) ॥ ९ ॥

"ताँश्चैवोक्ष्ण" ( ताण्ड्य० २१-१४ ) इति वचनात् तानेव । वत्सत-  
र्यस्तु प्रतिवर्षं वर्णानुपूर्व्येणान्याश्चान्याश्च भवन्ति ॥ ९ ॥

(५) षष्ठे सवनीया भवन्ति त्रयस्त्रयोऽन्वहमै-

न्द्रामारुताः ॥ १० ॥

षष्ठे वर्षे त एवोक्षाणः सवनीया भवन्त्यन्वहं त्रयस्त्रयः ॥ १० ॥

पञ्चोत्तमे(६) ॥ ११ ॥

उत्तमे ऽहनि पञ्च ॥ ११ ॥

यः कामयेत बहुः स्यामिति स एतेन यजेत ॥ १२ ॥

पञ्चशारदीयेन ॥ १२ ॥

( १ ) तत्र प्रतिवर्षमुक्ष्णो वृषभान् वर्णानुपूर्व्येण वर्णक्रमेण वत्स-  
तरीश्चालभते । उक्षाणो वृषभाः साण्डाः सेचनसमर्थाः पञ्चवर्षाः पृश्न-  
यो विचित्रवर्णा आलभ्यन्ते । वत्सतयश्च त्रिवर्षा अप्रवीता ऋषमेणा-  
भुक्ताः । पञ्चवर्णा वत्सतयः सन्ति । प्रथमे वर्षे राजीवपृश्नयः, द्वितीये  
नवनीतपृश्नयः, तृतीये अरुणाः, चतुर्थे पिशङ्ग्यः, पञ्चमे सारङ्ग्य इति ।

( २ ) चतुर्विंशत्संख्यानां पशूनां मध्येऽर्धाः सप्तदश वत्सतयः ।  
अर्धा उक्षाणः । ( ३ ) 'तदङ्करीति' बर्लिनमुद्रितपुस्तके ।

( ४ ) तानेव पर्यग्निकृतानुत्सृजान् तानेव प्रतिवर्षमालभन्ते ।

( ५ ) ये उक्षाणः पञ्चवर्षाण्यालभ्यालभ्य उत्सृष्टास्त एव षष्ठे वर्षे  
कार्तिके मासि सुत्यासु विमज्ज्य सवनीयाः पशवा भवन्ति । चतसृषु  
सुत्यासु अन्वहं प्रत्यहं त्रयस्त्रय आलभ्यन्ते ऐन्द्रामारुताः ।

( ६ ) उत्तमे पञ्चमे सौत्येऽहनि पञ्चोक्षाण आलभ्यन्ते ।

पद्वापदि चरवः ॥ १५ ॥

एतेषामेव पशूनामापस्तु चरवो भवन्ति ॥ १५ ॥

(१) अपोनप्त्रियोऽप्सु मृते ॥ १६ ॥

अप्सु मृते पशावपोनप्त्रियश्चरुर्भवति । अत्र चाऽपोनपाद्देवता न त्वपोनप्ता । तत्र यप्रत्ययसन्नियोगेन प्रातिपदिकव्युत्पत्त्या 'अपोनप्त्रिय' इति रूपं भवति । एतच्च तद्धित एव नानुवाचनादिषु ॥ १६ ॥

वायव्यः पलायिते ॥ १७ ॥

नष्टे वायव्यश्चरुर्भवति ॥ १७ ॥

बाह्रस्पत्यः श्रवणकूटकाणश्चेत् ॥ १८ ॥

(२) श्रवणो-व्याधिविशेषः । कूटो-भग्नशृङ्गः । काणः प्रसिद्धः । एषु बाह्रस्पत्यश्चरुः ॥ १८ ॥

नैर्ऋतो(३)ऽवसन्ने ॥ १९ ॥

अन्ययुथोयैर्युध्यमानस्यावसाये चरुर्भवति ॥ १९ ॥

पुरोडाशाः परे रुद्राभिमानेऽग्नये रुद्रवते ॥ २० ॥

रुद्रायाभिमाने (४) ज्वरगृहीते ॥ २० ॥

(५) संशीर्णोऽदेककपालो (६) भौमः ॥ २१ ॥

संशीर्णो विशीर्णः ॥ २१ ॥

(७) प्रासहा हृतश्चेदिन्द्राय प्रसहने ॥ २२ ॥

(१) 'अपोनप्त्रिपांनप्त्रभ्यां घः' इति सूत्रेण घ प्रत्ययः तत्सन्नियोगेन अपांनपाच्छब्दस्य स्थाने अपोनप्त् आदेशः । याजिकास्तु अपोनप्ता एव देवता इति देवयाज्ञिके स्पष्टम् ।

(२) 'श्रोणो' इत्यपिपाठः माधवीये ताण्ड्यभाष्ये व्याख्यातः । श्रोणो रक्तवर्णा बिन्द्वाकारस्त्वग्दोष इति ।

(३) अवसाये शिथिले । अवसन्नः—अत्यन्तकृश इति माधवः ।

(४) अतःपरं पुरोडाशा उपदिश्यन्ते । तत्र पशोज्वरपीडायाम् । रुद्राभिमानश्च ज्वरः, रुद्रकोपज्ज्वादिति स्पष्टं भावप्रकाशे ।

(५) संशीर्णो रोगान्तरं विनापि आहारापरिपाकेन शरीरपुष्ट्यभावात्क्षयेणावसन्न इति याजिकाः । क्षीण इति यावत् ।

(६) अकस्माच्छरीरं प्रकम्प्य भूमौ पतितश्चेत् तदा भौमः भूमिदेवताकः ।

(७) केनचिद्वैरिणा इति शेषः ।

प्रासहा हृतः प्रसह्य हृतः ॥ २२ ॥

भोजनीयमृत्ये प्राजापत्यो द्वादशकपालः ॥ २३ ॥

भोजनीयमृत्यो ऽजीर्णमृत्यः ॥ २३ ॥

(१) मृतं ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ २४ ॥

प्राक्षितस्य हि मांसभक्षणमुचितमिति ॥ २४ ॥

अप्सु प्रासनम् ॥ २५ ॥

“दुष्टस्य हविषोऽप्स्ववहरणम्” ( का० श्रौ० २५-५-९ ) इति  
अप्सु प्रासनमुक्तम् ॥ २५ ॥

निधानं वा दुष्टत्वात् ॥ २६ ॥

निधानं (२) वा भवति नाप्सु प्रासनम् । किं कारणम् ? अदुष्टत्वा-  
त् । शिष्टभक्षप्रतिषेधं दुष्टं भवति (३) । न चेष्टु दोषेषु शिष्टभक्षप्र-  
तिषेधः । तस्मान्निधानमेव ॥ २६ ॥

इदमिदानीं विचार्यते—किमत्रैवैतानि नैमित्तिकानि, उतान्यत्रा-  
पीति । अत्राह—

अन्यत्रापि दोषसंयोगात् ॥ २७ ॥

अतोऽप्यन्यत्राप्येभिर्दोषैः पशुव्यापत्तौ एतानि नैमित्तिकानि भ-  
वन्ति । कुतः ? पशुव्यापत्त्युपदेशेन (४) विहितत्वात् ॥ २७ ॥

एवं प्राप्त आह—

न प्रकरणात् ॥ २८ ॥

पञ्चाशरदीयव्यतिरेकेणैतानि नैमित्तिकानि न भवन्ति । कुतः ?  
पञ्चाशरदीयं हि प्रकृत्य श्रुतत्वात् प्रकृतत्वाच्च विशेषावसानम् ॥ २८ ॥

(५) व्रतवानुत्तमः ॥ २९ ॥

उत्तमः पञ्चाहः व्रतवत्संज्ञको भवति ॥ २९ ॥

( १ ) इयं मृतस्य पशोः प्रतिपत्तिः ।

( २ ) अथवा भक्षणाय निधानं यस्तेन सुगुप्ते देशे स्थापनमिति  
देवयाज्ञिकाः ।

( ३ ) न हि स्वयं मृतस्य शिष्टानां भक्षप्रतिषेध इति ।

( ४ ) पञ्चाशरदीयादन्यत्रापि कर्मणि पशुव्यापत्तौ इमानि प्राय-  
श्चित्तानि भवन्ति । पशुव्यापत्त्युद्देशेन प्रायश्चित्तानां विहितत्वात् ।

( ५ ) इतः पञ्चाहस्तृतीय आरभ्यते ।



अथोविशेषध्याये अहीनानान्निरूपिका पञ्चमी कण्डिका । ३१५

तत्राऽहान्याह—

(१) ज्योतिर्गौर्महाव्रतं गौरायुः ॥ ३० ॥

अहीना व्रतवन्तः सर्वजिहीक्षाः ॥ ३१ ॥

भवन्ति ये व्रतवन्तः (२) ॥ ३१ ॥

इति अथोविशेषध्याये चतुर्थी कण्डिका ॥

षडहान्यः ॥ १ ॥

ऋतूनां प्रथमः ॥ २ ॥

पृष्ठादिदेशेऽपि सति संज्ञेषा (३) । यथा गवामयनं शाक्यानामय-  
नमिति च ॥ २ ॥

द्वितीये वृहद्रथन्तरपृष्ठः पञ्चाहः पृष्ठयाव-

लम्बाख्यः ॥ ३ ॥

द्वितीये षडहे पार्ष्टिकः पञ्चाह उभयपृष्ठः पृष्ठयावलम्बाख्यो भवति ।  
पृष्ठयावलम्बाख्याया इह च प्रयोजनाभावादन्वार्थता । वक्ष्यति हि—“पृ-  
ष्ठयावलम्बाश्चत्वारश्चलन्दोमा” ( का० श्रौ० २३-५-३३ ) इति ॥ ३ ॥

तृतीये त्रिभ्यस्त्रिकटुकाः (४) ॥ ४ ॥

तृतीये षडहे त्रिभ्यः पार्ष्टिकेभ्योऽवसितेभ्यस्त्रिकटुका भवन्ति ॥ ४ ॥

सप्त सप्ताहाः ॥ ५ ॥

चत्वारो व्रतोत्तमाः प्रथमाः ॥ ६ ॥

चतुर्णां महाव्रतमुत्तमं भवति ॥ ६ ॥

तृतीयः पशुकामस्य ॥ ७ ॥

भवति ॥ ७ ॥

( १ ) ज्योतिः गौः महाव्रतं गौः आयुः एतन्नामकानि पञ्चाहानि  
भवन्ति ।

( २ ) ये अहीना व्रतवन्तः ते सर्वजिहीक्षाः । सर्वजिति यथा—“सर्व-  
जित्समहाव्रतः संवत्सरदीक्षः सप्ताहार्धमपवस्तिस्व उपसदः षड्वा”  
“अग्निवद्वा दीक्षाः” ( का० श्रौ० २२-१-४४, ४५ ) दीक्षाः तथात्रापि  
बोद्धव्याः ।

( ३ ) ऋतुषडह इति तस्य संज्ञा ।

( ४ ) ज्योतिरादीनां त्रयाणां त्रिकटुका इति संज्ञा “ऽपहार्ये ज्यो-  
तिर्गौरायुरिति त्रिकटुकाः” ( का० श्रौ० २४-१-९ ) इत्युक्तेः ।

इन्द्रस्य पञ्चमः ॥ ८ ॥

पञ्चम इन्द्रसप्ताहसंज्ञकः ॥ ८ ॥

तत्र—

(१) द्वितीयप्रभृतिषडेकाहाः ॥ ९ ॥

भवन्ति ॥ ९ ॥

सर्वस्तोम उत्तमः (२) ॥ १० ॥

जनकससरात्रः ॥ ११ ॥

चतुर्भ्यो विश्वजिन्महाव्रतम् ॥ १२ ॥

चतुर्भ्यः पाष्टिकेभ्योऽवसितेभ्यः परो 'विश्वजिन्महाव्रतं' च ॥ १२ ॥

उत्तमे षडहो बृहद्रथन्तरपृष्ठः पृष्ठयस्तोमाख्यः ॥ १३ ॥

उभयपृष्ठयस्य षडहस्य 'पृष्ठयस्तोम' इतीयमाख्या संव्यव-  
हारार्था ॥ १३ ॥

विश्वजित्पशुकामस्य ॥ १४ ॥

(३) विश्वजित्पशुना भवति । पशुकामस्य वायम् ॥ १४ ॥

अष्टाहे षडहान्महाव्रतम् (४) ॥ १५ ॥

अष्टाहे षडहादवसितान्महाव्रतं भवति । ततोऽतिरात्रः ॥ १५ ॥

नवरात्रे त्रिकद्रुकाः ॥ १६ ॥

षडहादेवावसितान्भवन्ति ॥ १६ ॥

(५) द्वितीयं त्रिकद्रुकेभ्यः पृष्ठयावलम्बः ॥ १७ ॥

ततोऽतिरात्रः ॥ १७ ॥

दशरात्राश्चत्वारः ॥ १८ ॥

भवन्ति ॥ १८ ॥

प्रथमस्त्रिकद्रुक् ॥ १९ ॥

(१) तत्र पञ्चमे सप्ताहे द्वितीयादेकाहादारभ्य षडेकाहाः सुत्याहा-  
नि भवन्ति । ज्योतिर्गोआयुषोअभिजिद्विश्वजित्सर्वजित्समहाव्रतश्च  
षष्ठ इत्येके ।

(२) अन्त्यः सर्वस्तोमोऽतिरात्रो भवति ।

(३) अस्मिन्नेव सप्तमे सप्ताहे सप्तममहो 'विश्वजित्' भवति ।

(४) अष्टसुत्ये पाष्टिकात्षडहादूर्ध्वं महाव्रतं भवति ।

(५) व्यस्येन 'द्वितीये' इत्यस्यार्थे द्वितीयमिति । द्वितीये नवरा-  
त्रे नवसुत्येऽहोने त्रिकद्रुकेभ्यः परः पृष्ठयावलम्बः भवति बृहद्रथन्तर-  
पृष्ठः पञ्चाहो भवतीत्यर्थः ।

त्रयोविंशोऽध्याये अर्हानानाग्निरूपिका पञ्चमी कण्डिका । ३१७

प्रथमः 'त्रिककुप्' संज्ञको भवति ॥ १९ ॥

उक्थ्योऽग्निष्टोमपक्षस्त्रिरावृतः (१) ॥ २० ॥

सर्वे चैतेऽपूर्वाः ॥ २० ॥

(२) प्रतिष्ठाकामस्य ॥ २१ ॥

(३) कौसुरुबिन्दः ॥ २२ ॥

'कौसुरुबिन्द' इति संज्ञा ॥ २२ ॥

तत्राहान्याह—

अग्निष्टोमास्त्रिरावृतस्त्रयः ॥ २३ ॥

त्रिरावृतस्तोमयुक्ता 'अग्निष्टोमाः' त्रयो भवन्ति ॥ २३ ॥

(४) पञ्चदशाश्चोक्थ्याः ॥ २४ ॥

त्रय एव ॥ २४ ॥

सप्तदशाश्च ॥ २५ ॥

'च' शब्दात्त्रय उक्थ्याः ॥ २५ ॥

एकविंशोऽतिरात्रः ॥ २६ ॥

योऽतिरात्रः स एकविंशस्तोमको भवति ॥ २६ ॥

(५) पूर्वदशरात्रोऽभिचर्यमाणस्य ॥ २७ ॥

'पूर्वदशरात्र' इति संज्ञेया, सोऽभिचर्यमाणस्य भवति ॥ २७ ॥

तत्राहान्याह—

उक्थ्योऽग्निष्टोमपक्षः ॥ २८ ॥

उक्थ्यस्योभयतोऽग्निष्टोमाविति ॥ २८ ॥

गोपक्षोऽभिजित् ॥ २९ ॥

'अभिजित्' एकाहः । तस्य गौरुभयतो भवतीति शब्दः ॥ २९ ॥

आयुर्विश्वजित्पक्षः ॥ ३० ॥

आयुराख्यश्च—एकाहः तस्य विश्वजित्पक्षसंस्थानीयो भवति ॥ ३० ॥

(१) अग्निष्टोमा पक्षाविव यस्योक्थ्यस्य । त्रिरावृतस्त्रिचारं भवति । एवं नव । ततश्च पाण्डिकधर्माभावः ततो दशमो विश्वजित्तिरात्र इति देवयाज्ञिकाः ।

(२) अयं 'त्रिककुप्' संज्ञको दशरात्रो भवतीति शेषः ।

(३) अयं द्वितीयो दशरात्रः ।

(४) पञ्चदशस्तोमाः 'च' कारात्त्रय उक्थ्या भवन्ति । एवमग्रेऽपि

(५) अयं तृतीयो दशरात्रः ।

(१) छन्दोमदशाहः पशुकामस्य ॥ ३१ ॥

‘छन्दोमदशाह’ इति संज्ञा । स पशुकामस्य भवति ॥ ३१ ॥  
तत्राहान्याह—

पृष्ठयावलम्बाच्चत्वारश्छन्दोमाः (२) ॥ ३२ ॥

अतिरात्र उत्तमः ॥ ३२ ॥

(३) पौण्डरीकः सर्वर्द्धिकामस्य ॥ ३३ ॥

‘पौण्डरीक’ इति संज्ञा, स सर्वर्द्धिकामस्य भवति । सर्वामृद्धिर्यः  
कामयते स सर्वर्द्धिकामः, तस्य पौण्डरीको भवति ॥ ३३ ॥

दशरात्रोऽसत्रात्थानः ॥ ३४ ॥

दशरात्रो भवति सत्रोत्थानवर्जितः ॥ ३४ ॥

विश्वजिदतिरात्रः (४) ॥ ३५ ॥

भवति ॥ ३५ ॥

तुल्यमाध्वर्यवमतिरात्रेषु विश्वजिद्वर्जम् ॥ ३६ ॥

अहीनेषु येऽतिरात्रास्तेषु समानमाध्वर्यवं भवति । विश्वजितं च  
र्जयित्वा । को विशेषस्तत्रेति चेत्, सर्वमेवे श्रूयते—“विश्वजित्सर्व-  
पृष्ठोऽतिरात्रो दशममहर्भवति” ( श० ब्रा० १३-७-१-१२ ) इति सर्व-  
पृष्ठता विशेषः । तेनोच्यते ‘विश्वजिद्वर्जम्’ इति ॥ ३६ ॥

यथोक्तमुत्तमो यथोक्तमुत्तमः ॥ ३७ ॥

उत्तमो द्वादशरात्रो (५) यथोक्त एव भवति ॥ ३७ ॥

इति त्रयोविंशोऽध्याये पञ्चमी कण्डिका ॥

इत्युपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनसूत्रविवरणे त्रयो-

विंशतितमोऽध्यायः समाप्तः ।

( १ ) अयं चतुर्थो दशरात्रः ।

( २ ) चतुर्थे दशरात्रे पृष्ठयावलम्बादध्वं द्वादशाहिकाश्चत्वारश्छ-  
न्दोमा भवन्ति । तत्र पूर्वं बृहद्रथन्तरपृष्ठः पञ्चाहः ततश्चत्वारश्छ-  
न्दोमाः ततो दशमो विश्वजिदतिरात्रः ।

( ३ ) एतत्संज्ञक एकादशरात्रः । ( ४ ) एकादशमहर्भवति ।

( ५ ) यथोक्तो यथा पूर्वमुक्तः ( का० श्री० १२-१-१, ६-३३ ) तथा  
भवतीत्यर्थः ।

सत्त्वात्मकद्वादशाहसंनिधाने अहीनद्वादशाहोऽप्युक्तोऽस्ति इति  
देवयज्ञिकाः ।

## चतुर्विंशोऽध्यायः ।

उक्ता अर्हानाः । इदानीं सत्राण्यभिधीयन्ते—

द्वादशरात्रादीनि रात्रिसत्राणि ॥ १ ॥

‘रात्रिसत्राणि’ इति नाम । तच्च द्वादशरात्रप्रभृतीनाम् । (१) पूर्व-  
पदप्रधानोऽयं बहुव्रीहिः ॥ १ ॥

एकोच्चयेन चत्वारिंशदन्तानि ॥ २ ॥

एकोच्चयेनान्हां चत्वारिंशदन्तानि रात्रिसत्राणि ॥ २ ॥

यथोपदेशमहानि(२) ॥ ३ ॥

येन क्रमेण यान्यहान्युपदिश्यन्ते, तानि तथैव प्रतिपत्तव्यानि ।  
किमर्थमिदमुच्यते ? आवापिकानामन्यः क्रमः औपदेशिकानां तु उप-  
देशक्रम एव । अथवा ‘यथोपदेशम्’ इति पेदिकानां नाम्नां धर्मप्रति-  
पत्त्यर्थम् ॥ ३ ॥

आपूर्यमाणे (३) दशरात्रः परः ॥ ४ ॥

आपूर्यमाणे सत्रे दशरात्र आवापो भवति । स च भवत्परतो  
भवति न पूर्वं । षट् पार्ष्णिकानि चत्वारि छान्दोमिकान्यहानि दश-  
रात्र उच्यते ॥ ४ ॥

(४) प्रकृतिविहितेषु महाव्रतं दशरात्रादुत्तर-

मेकाहार्थं ॥ ५ ॥

यानि प्रकृतिविहितानि त्याचार्येणाभिधीयन्ते, तत्रैकाहार्थं महाव्रतं  
भवति दशरात्रादुत्तरम् ॥ ५ ॥

(१) द्वादशरात्रमादिर्येषाम् । तत्र द्वादशरात्रं द्वादशाह एव स-  
त्रात्मकः । स च पूर्वमुक्त एव । ततो द्वादशरात्रादारभ्य एकैकाहवृत्त्या  
चत्वारिंशद्वात्रान्तानि सत्राणि भवन्ति ।

(२) एषु त्रयोदशरात्रादिषु सत्रेषु उपदेशक्रमेणैवाहानि भवन्ति ।

(३) द्वादशाहिको दशरात्रः । ‘पृच्छ्यः षडहः, त्रयश्छन्दोमा, अवि-  
वाक्यो दशम’ ( का० श्रौ० १२-३-१, २० ) इत्ययं परो भवति । सर्वे-  
षामहामन्ते प्रागुद्यनीयातिरात्राद्भवतीत्यर्थः ।

(४) प्रकृतिविहितानि सत्राणि वक्ष्यति तेषु एकाहार्थं एकाहं विना  
सत्रस्यापूरणे दशरात्रात्परं महाव्रतं भवति ।

पुरस्तादन्यत् ॥ ६ ॥

यदभ्यदावापान्तरं व्याख्यास्यते तद्दशरात्रात्पूर्वं भवति ॥ ६ ॥

षड्द्वहार्थेऽभिप्लवः ॥ ७ ॥

यत्र षड्भिरहोभिर्न पूर्यते सत्रम् तत्राभिप्लवः पूरणो भवति ।  
अभिप्लवार्थश्चोक्तो गवामयने (१) ॥ ७ ॥

तस्यादितः पञ्च पञ्चाहार्थे ॥ ८ ॥

तस्यैवाभिप्लवस्यादितः पञ्चाहानि गृह्यन्ते (२) पञ्चाहार्थे ॥ ८ ॥

द्व्यहार्थे ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकटुकाः ॥ ९ ॥

‘त्रिकटुका’ इति ज्योतिरादीनां समुदितानां संज्ञा संव्यवहारार्थाः ॥ ९ ॥

व्रतं च यथोक्तं चतुरहार्थे ॥ १० ॥

‘च’ शब्दात्त्रिकटुकाश्च । यथोक्तग्रहणाच्च दशरात्रात्परं व्रतं  
भवति ॥ १० ॥

गोआयुषी द्वाहार्थे ॥ ११ ॥

भवतः ॥ ११ ॥

अतिरात्रान्तरमावापस्थानम् ॥ १२ ॥

सत्रस्याद्यन्तयोरतिरात्रविधानात् (३) ॥ १२ ॥

(४) आवापसमवेतानामल्पमल्पं पूर्वम् ॥ १३ ॥

यत्रावापानां समवायेन सत्रं पूर्यते तत्र यद्यल्पं तत्तत्पूर्वं भवति ॥ १३ ॥

(५) द्वे त्रयोदशरात्रे ॥ १४ ॥

मात्रे भवतः ॥ १४ ॥

( १ ) “अभिप्लवः षड्द्वहः” ( का० श्रौ० १३-२-१ ) इत्यादिना ।

( २ ) यत्र सत्रपूरणाय पञ्चैवाहानि मृग्यन्ते तत्र तस्याभिप्लवस्या-  
दितः आदिमानि पञ्चाहानि गृह्यन्त इति ।

( ३ ) “उभयतोऽतिरात्रः सत्रम्” ( का० श्रौ० १२-१-७ ) इत्यत्र,  
तत्रातिरात्रयोः प्रायणीयोदयनीययोरन्तरालमावापस्थानम् ।

( ४ ) आवापाश्च ते समवेताश्च ते आवापसमवेताः तेषाम् । यत्र  
आवापानां बहूनां समवायः तत्र अल्पमल्पं पूर्वं पूर्वमावपनीयम् । यथा  
एकोऽभिप्लवः षड्द्वहः अपरस्तस्यैव पञ्चाहः चतुरहस्तस्यहो द्व्यहो वा । तत्र  
पञ्चाहादेः पूर्वमावापः ततोऽभिप्लवः षड्द्वहस्येति ।

( ५ ) एवं सत्रपूरणोपयोगिनीं परिभाषामुक्त्वाऽधुना ‘त्रयोदशरात्र’  
प्रभृतीनि सत्राण्युच्यन्ते तत्र द्वे त्रयोदशरात्रे भवतः ।

पृष्ठ्यात्सर्वस्तोमोऽतिरात्रः(१) ॥ १५ ॥

पृष्ठयादवसितात्सर्वस्तोमसंज्ञकोऽतिरात्रो भवति । पूर्णमिदमेकम् ॥ १५ ॥

प्रकृतिविहितं द्वितीयम्(२) ॥ १६ ॥

भवति । प्रकृतिविहितग्रहणाच्च व्रतं दशरात्रादुत्तरं भवति ॥ १६ ॥

सम्भार्य तृतीयम्(३) ॥ १७ ॥

तृतीयं त्रयोदशरात्रमहोभिः सम्भ्रियते ॥ १७ ॥

(४) प्रायणीयाच्चतुर्विंशमहरभिजित्तयः स्वरसामा-

नो विषुवांस्त्रयः स्वरसामानो विह्वजिदूव्रत-

मुदयनीयोऽतिरात्रः ॥ १८ ॥

अत्र चतुर्विंशमहरादिषु गावामयनिकेषूद्वात्रालम्भसवनान्तजपं भवन्ति गावामयनिकत्वादेव ॥ १८ ॥

(५) चतुर्दशरात्राणि त्रीणि(६) ॥ १९ ॥

तत्रैकस्मिन्—

द्वौ पृष्ठयौ ॥ २० ॥

भवतः ॥ २० ॥

प्रतिलोमः परः(७) ॥ २१ ॥

(१) त्रयोदशसुत्ये भवतः । तत्र प्रथमस्याहान्याह 'पृष्ठ्यात्सर्व-  
स्तोमोऽतिरात्रः' । "द्वादशाहधर्माः सत्त्रेषु०" ( का० श्रौ० १३-१-१ )  
इत्युक्तम् तेन सर्वेषु सत्त्रेषु द्वादशाहधर्मा भवन्ति । अतस्त्रयोदशरात्रो  
द्वादशाहः सकलोऽपि भवति । एकमहर्मुच्यते तदर्थमाह—पृष्ठ्यात्परः  
सर्वस्तोमोऽतिरात्रः । ततस्त्रयश्छन्दोमा अविवाक्यम् 'उदयनीय' इति ।

अत्र प्रायणीयातिरात्रः १, पृष्ठयः षडहः २-७, सर्वस्तोमोऽतिरात्रः  
८, चत्वारश्छन्दोमाः ९-१२, उदयनीयातिरात्रः १३ इति ।

(२) द्वितीयं त्रयोदशरात्रं प्रकृतिविहितं भवति ।

(३) तृतीयं त्रयोदशरात्रं सम्भार्यमन्यैरेवोपदिष्टैरेवाहोभिः सम्भ-  
रणीयं नत्वावापिकैः पूरणीयमित्यर्थः ।

(४) तदेवसम्भरणमाह— (५) तत्राहान्याह—

(६) प्रथमे चतुर्दशरात्रे प्रायणीयातिरात्रो भवतीति बोध्यम् ।

(७) परो द्वितीयः पृष्ठयः प्रतिलोमः विपरीतक्रमो भवति, त्रयस्त्रिंशा-  
रम्भणो भवतीत्यर्थः । पृष्ठ्ये षडहे हि त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशि-  
प्राञ्चत्रयस्त्रिंशा इति क्रमेणाहानि । प्रतिलोमे तु विपरीतक्रमेण ।

भवति । प्रतिलोम्यं च त्रयस्त्रिंशारम्भणत्वेन ॥ २१ ॥

मध्यमे त्रिकटुकाः पृष्ठयमभितः ॥ २२ ॥

मध्यमे चतुर्दशरात्रे पृष्ठयमभितस्त्रिकटुका भवन्ति ॥ २२ ॥

(१) प्रतिलोमाः परे ॥ २३ ॥

आयुर्गौज्योतिरित्येवम् ॥ २३ ॥

विवाहोदकतल्पस्य शयितानामेतत् (२) ॥ २४ ॥

येषां विवाहे संशयो भवति किमस्माकं विवाहो भवति न भवतीति संशयः । तथा उदकपाने शयने च । तेषामेतत्सत्त्वं भवति ॥ २४ ॥

प्रकृतिविहितं तृतीयम् (३) ॥ २५ ॥

प्रकृतिविहितग्रहणाद्गोआयुषी भवतः ॥ २५ ॥

पञ्चदशरात्राणि चत्वारि ॥ २६ ॥

भवन्ति ॥ २६ ॥

तत्र—

उत्सरे (४) प्रकृतिविहिते ॥ २७ ॥

त्रिकटुकैः पूरणमित्येतदुक्तं भवति ॥ २७ ॥

चतुर्दशरात्राभ्यां (५) पूर्वे व्याख्याते ॥ २८ ॥

पूर्वे पञ्चदशरात्रे चतुर्दशरात्राभ्या व्याख्याते ॥ २८ ॥

इयांस्तु विशेषः—

पृष्ठययोर्मध्ये महाव्रतम् (६) ॥ २९ ॥

भवति ॥ २९ ॥

(१) पृष्ठयात्परे ये त्रिकटुकास्ते प्रतिलोमा भवन्ति ।

(२) विवाहे उदके तल्पे अन्येषां संशयिताः तेषामेतद् द्वितीयं चतुर्दशरात्रं भवति । “यांस्तल्पे वोदके वा विवाहे वा मीमांसेरस्तऽपता रात्रीरुपेयुः” (ताण्ड्य० २३-३) इति श्रुतेः । उदके अमिषेकाद्यर्थे इति परे ।

(३) तृतीयं चतुर्दशरात्रं प्रकृतिविहितं भवति । आवापप्रकारेण पूरणीयमित्यर्थः । ततश्च—प्रायणीयः १, गोआयुषी २-३, दशरात्रः ४-१३, उदयनीयः १४, इति ।

(४) तृतीयचतुर्थे पञ्चदशरात्रे प्रकृतिविहिते भवतः । आवापप्रकारेण पूरणीये इत्यर्थः । त्र्यहार्थे त्रिकटुकैः पूरणं कार्यमित्यभिप्रायः ।

(५) पूर्वे प्रथमद्वितीये ।

(६) प्रथमे पञ्चदशरात्रे पृष्ठययोर्मध्ये महाव्रतम् । तेन प्रायणीयः १, पृष्ठयः २-७, महाव्रतम् ८, पृष्ठयः ९-१४, उदयनीय १५ इति ।



चतुर्विंशोऽध्याये सत्राणां निरूपिका द्वितीया कण्डिका । ३२३

अतिरात्रादग्निष्टुद्वितीयस्य(१) ॥ ३० ॥

अतिरात्रादवसितादग्निष्टुद्वितीयस्य भवति ॥ ३० ॥

स प्रायणीयस्तृतीयस्य(२) ॥ ३१ ॥

स एवाग्निष्टुतृतीयस्य प्रायो भवति । नास्ना च तदयैव संस्था ॥ ३१ ॥

इति चतुर्विंशोऽध्याये प्रथमा कण्डिका ॥

प्रकृतिविहितानि प्राग्विंशतिरात्रात् ॥ १ ॥

षोडशरात्रादिषु चतुर्षु आवापेन हि पूरणम्(३) । तत्र षोडशरात्रे प्रायणीयात् त्रिकटुकाः दशरात्रादुत्तरव्रतम् । सप्तदशरात्रे प्रायणीयात्पञ्चाहः, अष्टादशरात्रे षडहः, एकोनविंशतिरात्रे षडहः, दशरात्राच्चोत्तरव्रतम् ॥ १ ॥

(४)विंशतिरात्रेऽभिप्लवोऽभिजिद्विजितौ च ॥ २ ॥

यथोपदेशम् ॥ २ ॥

एकाविंशतिरात्रघोरतिरात्रावषोडशिकौ ॥ ३ ॥

(५)अभिप्लवास्त्रयः प्रथमादतिरात्रः ॥ ४ ॥

( १ ) द्वितीयस्य पञ्चदशरात्रस्य प्रायणीयातिरात्रादग्निष्टुद्वितीयः । अत्राग्निष्टुति सर्वं प्रहादिकमाग्नेयं भवति । तेनैवम्-प्रायणीयः १, अग्निष्टुत् २, ज्योतिर्गौरायुः ३-५, पृष्ठयः ६-११, आयुः गौर्ज्योतिः १२-१४, उदयनीयः १५ इति ।

( २ ) तृतीयस्य पञ्चदशरात्रस्य स एवाग्निष्टुत्प्रायणीयो भवति । ततश्चैवम्- त्रिवृदग्निष्टुद्विष्टोमसंस्थः १, त्रिकटुकाः २-४, दशरात्रः ५-१४, उदयनीयः १५ इति ।

चतुर्थे पञ्चदशरात्रे-प्रायणीयः १, त्रिकटुकाः २-४, दशरात्रः ५-१४, उदयनीयः १५ इति ।

( ३ ) तद् यथा-षोडशरात्रे प्रायणीयः १, त्रिकटुकाः २-४, दशरात्रः ५-१४, महाव्रतम् १५, उदयनीयः १६ इति । सप्तदशरात्रे-प्रायणीयः १, अभिप्लवस्य पञ्चाहः २-६, दशरात्रः ७-१६, उदयनीयः १७ इति । अष्टादशरात्रे-प्रायणीयः १, अभिप्लवः षडहः २-७, दशरात्रः ८-१७, उदयनीयः १८ इति । एकोनविंशतिरात्रे-प्रायणीयः १, अभिप्लवः षडहः २-७, दशरात्रः ८-१७, महाव्रतम् १८, उदयनीयः १९ इति ।

( ४ ) विंशतिरात्रे-प्रायणीयः १, अभिप्लवषडहः २-७, अभिजित् ८, त्रिभ्रजित् ९, दशरात्रः १०-१९, उदयनीयः २० इति ।

( ५ ) त्रयाणां अभिप्लवानां मध्ये प्रथमादभिप्लवात्परोऽतिरात्रो

परिपूर्णमेवैतत् ॥ ४ ॥

निदाघे द्वितीयं ब्रह्मवर्चसकामानाम् ॥ ५ ॥

निदाघो ग्रीष्मः । तत्र द्वितीयमेकविंशतिरात्रं ब्रह्मवर्चसकामानां भवति ॥ ५ ॥

त्रयस्त्रयः स्वरसामानो विषुवन्तमभितः ॥ ६ ॥

पृष्ठ्यौ च ॥ ७ ॥

च शब्दादभितः ॥ ७ ॥

(१) उत्तरः प्रतिलोमः ॥ ८ ॥

पृष्ठ्यो भवति ॥ ८ ॥

(२) मानव्यः सामिधेन्यः ॥ ९ ॥

विषुवति भवन्ति ॥ ९ ॥

सौमापौष्ण उपालम्भ्यः ॥ १० ॥

विषुवत्येवम् ॥ १० ॥

(३) प्रकृतिविहितान्याद्वात्रिंशद्रात्रात् ॥ ११ ॥

सह द्वाविंशद्रात्रेण, आङ्गिभिर्विधौ कर्मविषयत्वात् ॥ ११ ॥

द्वाविंशतिरात्रमज्ञायकामानाम् ॥ १२ ॥

त्रयोविंशतिरात्रं प्रतिष्ठाकामानाम् ॥ १३ ॥

पूर्वं चतुर्विंशतिरात्रं प्रजाकामानां

पशुकामानां वा ॥ १४ ॥

द्वाविंशतिरात्रे पूरणम्—प्रायणीयात्रिकद्रुकास्ततोऽमिप्लवः, दश रात्राच्च परं व्रतम् (४) । त्रयोविंशतिरात्रे प्रायणीयात्पञ्चाहः, ततः च भवति । तद् यथा—प्रथमे एकविंशतिरात्रे—अषोडशिकः प्रायणीयः १, अमिप्लवः षडहः २-७, अतिरात्रः सषोडशिकः ८, अमिप्लवौ ९-२०, अषोडशिकः उदयनीयः २१ इति ।

( १ ) उत्तरो द्वितीयः पृष्ठ्यः प्रतिलोमः त्रयस्त्रिंशारम्भणो भवति ।

( २ ) अत्र विषुवति विशेषमाह—मनुना दृष्टा मानव्य ऋचः । तद्विस्थं द्वितीये एकविंशतिरात्रे—प्रायणीयः १, पृष्ठ्यः २-७, त्रयः स्वरसामानः ८-१०, मानव्यगृह्युक्तो विषुवान् ११, स्वरसामानः त्रयः १२-१४, त्रयस्त्रिंशारम्भणः पृष्ठ्यः १५-२०, उदयनीयः २१ इति ।

( ३ ) आवापकमेण पूरणीयानि इति तदाशयः ।

( ४ ) द्वाविंशतिरात्रे—प्रायणीयः १, त्रिकद्रुकाः २-४, अमिप्लवः ५-१०, दशरात्रः ११-२०, महाव्रतम् २१, उदयनीयः २२ इति ।

इहः(१) । (२)पूर्वस्मिंश्चतुर्विंशतिरात्रे द्वौ षडहौ ॥ १४ ॥

द्वितीयः(३)सुसदः ॥ १५ ॥

द्वितीयं चतुर्विंशतिरात्रं संसदसंज्ञकम् ॥ १५ ॥

अत्र विशेषः—

अषोडशिकावतिरात्रौ ॥ १६ ॥

विशालः ॥ १७ ॥

वक्ष्यमाणस्याहस्संज्ञातस्य संज्ञा ॥ १७ ॥

पार्ष्टिकानि त्रीण्युत्तराणि प्रतिलोमानुलोमानि ॥ १८ ॥

(४)पार्ष्टिकानि त्रीण्युत्तराणि अहानि प्रतिलोमानुलोमानि ॥ १८ ॥

तमभितोऽग्निष्टोमावनिरुक्तौ ॥ १९ ॥

तं विशालमभितोऽग्निष्टोमावनिरुक्तौ ॥ १९ ॥

पृष्ठयस्तोमौ च ॥ २० ॥

‘च’ शब्दाद् अभितो भवतः(५) ॥ २० ॥

तयोः—

उत्तरः प्रतिलोमः(६) ॥ २१ ॥

(१) त्रयोविंशतिरात्रे—प्रायणीयः १, अभिप्लवस्य षड्वाहः २-६, अभिप्लवः ७-१२, दशरात्रः १३-२२, उदयनीयः २३ इति ।

(२) प्रथमे चतुर्विंशतिरात्रे—प्रायणीयः १, द्वावभिप्लवौ २-१३, दशरात्रः १४-२३, उदयनीय २४ इति ।

(३) संसद इति षष्ठ्येकवचनम् । यथा द्वादशसंवत्सरं प्रजापतेः षट्त्रिंशत्संवत्सरः शाक्यानामित्यादि तेन सुसदोऽयनमित्येवंसंज्ञमित्यर्थः ।

(४) प्रतिलोमानुलोमक्रमेणानुष्ठीयमानस्य षडहसम्बन्धिनः पार्ष्टिकानि पृष्ठषडहसम्बन्धीनि, उत्तराणि चतुर्थप्रभृतीनि त्रीण्यहानि एकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशानि प्रतिलोमानि अनुलोमानि चात्र भवन्ति । पूर्वं प्रतिलोमानि षष्ठपञ्चमचतुर्थानि ततोऽनुलोमानि चतुर्थपञ्चमषष्ठानित्यर्थः ।

(५) पूर्वं हि उक्तम्—“उत्तमे षडहो बृहद्रथन्तरपृष्ठः पृष्ठयस्तोमः स्यः” ( का० श्रौ० २३-५-१३ ) इति । तौ पृष्ठयस्तोमौ बृहद्रथन्तरपृष्ठौ षडहौ । ‘च’ कारात् तं साग्निष्टोमं विशालमभितो भवत इति ।

(६) तयोः साग्निष्टोमं विशालमभितः क्रियमाणयोः पृष्ठयस्तोमयोर्मध्ये उत्तरः प्रतिलोमोऽन्त्याहः प्रभृति भवतीत्यर्थः ।

तस्मादग्निष्टोमावनिरुक्तौ(१) ॥ २२ ॥

पूर्णमेतत् ॥ २२ ॥

पञ्चविंशतिरात्रमज्ञायकामानाम् ॥ २३ ॥

षड्विंशतिरात्रं प्रतिष्ठाकामानाम् ॥ २४ ॥

सप्तविंशतिरात्रमृद्धिकामानाम् ॥ २५ ॥

अष्टाविंशतिरात्रं प्रजाकामानां पशुकामानां वा ॥ २६ ॥

द्वात्रिंशद्वात्रं च ॥ २७ ॥

चशब्दात्प्रजाकामानां पशुकामानां वा । (२) पञ्चविंशतिरात्रेभिप्लवौ, स्वस्थाने व्रतं च(३) । षड्विंशतिरात्रे प्रायणीयाद्गोआयुषी, ततोभिप्लवौ(४) । सप्तविंशतिरात्रे प्रायणीयात्रिकद्रुकाः, ततोऽभिप्लवौ(५) । अष्टाविंशतिरात्रे प्रायणीयात्रिकद्रुकाः, ततोभिप्लवौ, स्वस्थाने च व्रतम्(६) । एकोनविंशद्वात्रे प्रायणीयात्पञ्चाहः ततोऽभिप्लवौ(७) । त्रिंशद्वात्रे

(१) योऽयं प्रतिलोम उत्तरः पृष्ठयस्तोमस्तस्मात्परौ अनिरुक्तौ अग्निष्टोमौ भवतः । तदेवं द्वितीयचतुर्विंशतिरात्रेऽङ्गां क्रमः संपन्नो भवति—अषोडशिकः प्रायणीयः १, पृष्ठयस्तोमः षडहः २-७, अनिरुक्तोऽग्निष्टोमः ८, विशालः षडहः ९-१४, तत्र पाष्टिकान्यहानि (६-५-४) (४-५-६) अनिरुक्तोऽग्निष्टोमः १५, त्रयस्त्रिंशदारभ्यभणः पृष्ठयस्तोमः षडहः १६-२१, अग्निष्टोमावनिरुक्तौ २२-२३, उदयनीयः २४ इति ।

(२) द्वाविंशतिरात्रे द्वावभिप्लवौ ३० पा० पूर्वसंस्करणे ।

(३) प्रायणीयः १, अभिप्लवौ षडहौ २-१३, दशरात्रः १४-२३, महाव्रतम् २४, उदयनीयः २५ इति ।

(४) प्रायणीयः १, गोआयुषी २-३, अभिप्लवौ षडहौ ४-१५, दशरात्रः १६-२५, उदयनीयः २६ इति ।

(५) प्रायणीयः १, त्रिकद्रुकाः २-४, अभिप्लवौ षडहौ ५-१६, दशरात्रः १७-२६ उदयनीयः २७ इति ।

(६) प्रायणीयः १, त्रिकद्रुकाः २-४, अभिप्लवौ षडहौ ५-१६, दशरात्रः १७-२६, महाव्रतम् २७, उदयनीयः २८ इति ।

(७) प्रायणीयः १, अभिप्लवस्य पञ्चाहः २-६, अभिप्लवौ षडहौ ७-१८, दशरात्रः १९-२८, उदयनीयः २९ इति ।

चतुर्विंशोऽध्याये सत्राणां निरूपिका द्वितीया कण्डिका । ३२७

त्रयोऽमिप्लवाः(१)। एकत्रिंशद्वात्रे व्रतमधिकम्(२)। द्वित्रिंशद्वात्रे प्रायणी-  
याद्गोआयुषी, अमिप्लवास्त्रयः(३) ॥ २७ ॥

त्रयस्त्रिंशद्वात्राणि त्रीणि(४) ॥ २८ ॥

तत्र प्रथमे—

(५) पञ्चाहाश्चत्वारः ॥ ६९ ॥

त्रिभ्योऽतिरात्रो विश्वजित्(६) ॥ ३० ॥

त्रिभ्यः पञ्चाहेभ्योऽवसितेभ्यो विश्वजिदतिरात्रः ॥ ३० ॥

व्रतवद्द्वितीयम्(७) ॥ ३१ ॥

अमिप्लवममिप्लवान्तरयोरतिरात्रौ(८) ॥ ३२ ॥

तृतीये त्रयस्त्रयः पञ्चाहा विश्वजितमभितः(९) ॥ ३३ ॥

भवन्ति ॥ ३३ ॥

( १ ) प्रायणीयः १, त्रयोऽमिप्लवाः षडहाः । २-१९, दशरात्रः  
२०-२९, उदयनीयः ३० इति ।

( २ ) प्रायणीयः १, त्रयोऽमिप्लवाः २-१९, दशरात्रः २०-२९, महा-  
व्रतम् ३०, उदयनीयः ३१ इति ।

( ३ ) प्रायणीयः १, गोआयुषी २-३, त्रयोऽमिप्लवाः ४-२१, दश-  
रात्रः २२-३१, उदयनीयः ३२, इति ।

( ४ ) त्रीणि सत्राणि त्रयस्त्रिंशद्वात्राणि भवन्ति ।

( ५ ) तत्र प्रथमस्याहान्युच्यन्ते—प्रथमे त्रयस्त्रिंशद्वात्रे प्रायणी-  
यादनन्तरं चत्वारोऽमिप्लवस्य पञ्चाहा भवन्ति ।

( ६ ) पूर्वसूत्रविहितानां चतुर्णां पञ्चाहानां मध्ये त्रिभ्यः पञ्चाहेभ्यः  
परो विश्वजिदतिरात्रो भवति । तदयं क्रमः—प्रायणीयः १, अमिप्लव-  
स्यत्रयः पञ्चाहाः २-१६, विश्वजिदतिरात्रः १७, ततः—चतुर्थः पञ्चाहाः  
१८-२२, ततो दशरात्रः २३-३२, उदयनीयः ३३ इति ।

( ७ ) द्वितीयं त्रयस्त्रिंशद्वात्रं व्रतवत् महाव्रतयुक्तं भवति ।

( ८ ) अमिप्लवम् प्रायणीयादनन्तरं प्रथमं त्रयोऽमिप्लवा भव-  
न्ति । तत्र त्रयाणाममिप्लवानां द्वेऽन्तराले भवतः । अन्तरालयोरतिरात्रौ  
भवतः । तदयं क्रमः—प्रायणीयः १, अमिप्लवः २-७, अतिरात्रः ८, अ-  
मिप्लवः ९-१४, अतिरात्रः १५, अमिप्लवः १६-२१, दशरात्रः २२-३१,  
महाव्रतम् ३२, उदयनीयः ३३ इति ।

( ९ ) तृतीये त्रयस्त्रिंशद्वात्रे विश्वजितमभितः त्रयस्त्रयः अमिप्ल-  
वस्य पञ्चाहा भवन्ति ।

तत्र च—

मतिलोमाः परे(१) ॥ ३४ ॥

प्रकृतिविहितान्या चत्वारिंशद्रात्रात्(२) ॥ ३५ ॥

चतुस्त्रिंशद्रात्रमन्नायकामानाम्(३) ॥ ३६ ॥

पञ्चत्रिंशद्रात्रं प्रतिष्ठाकामानाम्(४) ॥ ३७ ॥

सप्तत्रिंशद्रात्रमृद्धिकामानाम्(५) ॥ ३८ ॥

अष्टात्रिंशद्रात्रं प्रजाकामानां पशुकामानां वा(६) ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशद्रात्रं(७) च ॥ ४० ॥

'च' शब्दादेतत्कामानामेव । अत्र पूरणं प्रकृतिविहितावापेन यथोक्तम् ॥ ४० ॥

व्रतवन्त्युत्तराणि प्रथममृतीयवर्जं सप्तैकान्नप-

ञ्चाशद्रात्राणि(८) ॥ ४१ ॥

(१) तेषां मध्ये विश्वजितो ये पञ्चाहवन्ति ते मतिलोमाः । तदयं क्रमः—प्रायणीयः १, त्रयोऽभिप्लवस्य पञ्चाहाः २-१६; विश्वजिदतिरात्रः १७; मतिलोमास्तयः पञ्चाहाः १८-३२, उदयनीयः ३३ इति ।

(२) आह्नविधौ । चतुस्त्रिंशद्रात्रमारभ्यचत्वारिंशद्रात्रमभिव्याप्य सप्त सत्राणि प्रकृतिविहितानि आवापप्रकारेण पूरणीयानि ।

(३) चतुस्त्रिंशद्रात्रे—प्रायणीयः १, त्रिकटुकाः २-४, त्रयोऽभिप्लवाः ५-२२, दशरात्रः २३-३२, महाव्रतम् ३३, उदयनीयः ३४ । पञ्चत्रिंशद्रात्रे—प्रायणीयः १, पञ्चाहः २-६ त्रयोऽभिप्लवाः ७-२४, दशरात्रः २५-३४, उदयनीयः ३५ ।

(४) प्रायणीयः १, चत्वारोऽभिप्लवाः २-२५, दशरात्रः २६-३५, उदयनीयः ३६ ।

(५) प्रायणीयः १, चत्वारोऽभिप्लवाः २-२५, दशरात्रः २६-३५ महाव्रतम् ३६, उदयनीयः ३७ ।

(६) प्रायणीयः १, गोआयुषी २-३, चत्वारोऽभिप्लवाः ४-२७, दशरात्रः २८-३७, उदयनीयः ३८ ।

एकोनचत्वारिंशद्रात्रे—प्रायणीयः १, त्रिकटुकाः २-४, चत्वारोऽभिप्लवाः ५-२८, दशरात्रः २९-३८, उदयनीयः ३९ ।

(७) प्रायणीयः १, त्रिकटुकाः २-४, चत्वारोऽभिप्लवाः ५-२८, दशरात्रः २९-३८, महाव्रतम् ३९, उदयनीयः ४० ।

(८) उत्तराणि वक्ष्यमाणानि सप्त एकोनपञ्चाशद्रात्राणि सत्राणि

चतुर्विंशोऽध्याये सत्राणां निरूपिका तृतीया कण्डिका । ३२९

प्रथमतृतीयवर्जं व्रतवन्ति भवन्ति ॥ ४१ ॥

तत्र—

प्रथमो विधृतिः(१) ॥ ४२ ॥

पुल्लिङ्गेनैव सत्रस्याभिधानम् ॥ ४२ ॥

अषोडशिकावतिरात्रौ(२) ॥ ४३ ॥

इति चतुर्विंशोऽध्याये द्वितीया कण्डिका ॥

कौसुखिन्दः प्रथमस्यह(३) उक्थ्यौ तूत्तरौ(४) ॥ १ ॥

कौसुखिन्दः प्रथमस्यहोऽग्निष्टोमास्त्रिवृत्स्तोमयुक्तास्त्रयः । तत्र विशेषः । उक्थ्यावुत्तरौ भवतः ॥ १ ॥

(५) षोडशिदशमा उक्थ्याः ॥ २ ॥

भवन्ति । यत्र संस्थामात्रमेवोद्घटते, तत्राऽपूर्वव्यपदेशः । यत्र गौ-  
र्ज्योतिरायुरादिवदुपादानम्, तत्रैकाहिकाः, दशरात्रे पुनर्द्वादशाहिका  
इति । ऐकाहिके पुनर्नाम्ना धर्मप्रवृत्तिः, अपूर्वेषु तु द्वादशाहिको  
विध्यन्तः ॥ २ ॥

पृष्ठ्यं चाभितो द्वादश द्वादश ॥ ३ ॥

(६) उक्थ्या भवन्ति ॥ ३ ॥

भवन्ति । तत्र सप्तानां मध्ये प्रथमतृतीयवर्जमन्यानि पञ्च महाव्रतवन्ति  
भवन्ति । प्रथमतृतीये तु महाव्रतरहिते भवतः ।

(१) प्रथम एकान्नपञ्चाशद्रात्रौ विधृतिसंज्ञकः ।

(२) प्रथमे एकान्नपञ्चाशद्रात्रे अतिरात्रौ प्रायणीयोदयनीयावषो-  
डशिकौ भवतः ।

(३) अत्र प्रायणीयादनन्तरं कुसुरबिन्दुसंज्ञकदशरात्रस्य यः प्रथ-  
मस्यहः “अग्निष्टोमास्त्रिवृत्स्त्रयः” ( का० श्रौ० २३-५-२३ ) इति, स  
एवात्र भवतीत्यर्थः ।

(४) अत्र कौसुरबिन्दु इत्येव उत्तरौ द्वितीयतृतीयौ उक्थ्यौ उक्थ्य-  
संस्थौ भवतः ।

(५) ततः ज्येष्ठापरं षोडशिदशमा उक्थ्याः भवन्ति । षोडशो  
दशमो येषां ते ।

(६) अस्मादेव वचनादज्ञैकः पृष्ठ्यः षडहः तमभितो द्वादश द्वा-  
दश उक्थ्याः ।

वर्गान्तरेष्वतिरात्राः(१) ॥ ४ ॥

यमातिरात्रम् ॥ ५ ॥

‘व्याख्यास्यते’ इति सूत्रशेषः ॥ ५ ॥

अभिष्टवौ गोआयुषी अतिरात्रावभिष्टवावभिजि-  
द्विष्वजितावतिरात्रावभिष्टवः सर्वस्तोमनवसप्तदशाव-  
तिरात्रौ(२) ॥ ६ ॥

आञ्जनाभ्यञ्जनीयेऽभिष्टवाः षट्(३) ॥ ७ ॥

‘आञ्जनाभ्यञ्जनीयम्’ इति संज्ञा ॥ ७ ॥

तत्र—

चतुर्भ्यः सर्वस्तोमोऽतिरात्रः ॥ ८ ॥

चतुर्भ्योऽभिष्टव्योऽवसितेभ्यः सर्वस्तोमोऽतिरात्रो भवति ॥ ८ ॥

तस्मिन्नुपसत्सु सर्पिर्विपचेयुर्गार्हपत्ये गुल्गु-

लुसुगन्धितेजनपीतुदारुभिः(४) ॥ ९ ॥

तस्मिन्नाञ्जनाभ्यञ्जनीये उपसत्सु वर्त्तमानासु गुल्गुलुसुगन्धितेजन-  
पीतुदारुभिः पृथक् पृथक् सर्पिर्विपचेयुः । पुरुषार्थत्वाद्गार्हपत्ये न प्रा-  
प्नोति इति वचनम् ॥ ९ ॥

( १ ) अत्र पञ्चवर्गाः तेषां चत्वार्यन्तराणि । तेष्वन्तरेषु चत्वारोऽ-  
तिरात्राः, कर्तव्या इति (ताण्ड्ये० २४-११) स्पष्टम् । तदर्थं क्रमः—अषोड-  
शिकः प्रायणीयः १, कौसुरबिन्दस्त्यहः २-४, अतिरात्रः ५, नवोक्त्याः  
६-१४, एकः षोडशी १५, अतिरात्रः १६, द्वादशोक्त्याः १७-२८, अति-  
रात्रः २९, पृष्ठ्यः ३०-३५, अतिरात्रः ३६, द्वादशोक्त्याः ३७-४८,  
उदयनीयः ४९ ।

( २ ) प्रायणीयः १, अभिष्टवौ २-१३, गोआयुषी १४-१५, अभि-  
ष्टवौ १६-२७, अभिजिद्विष्वजितौ २८-२९, अभिष्टवः ३०-३५, सर्व-  
स्तोमनवसप्तदशौ ३६-३७, दशरात्रः ३८-४७, महाव्रतम् ४८, उदयनीयः ४९

( ३ ) आञ्जनाभ्यञ्जनीयसंज्ञके तृतीये एकाग्रपञ्चाशदत्रे षडभिष्टवा  
भवन्ति ।

( ४ ) अत्र दीक्षिताः गार्हपत्ये गुल्गुलुसुगन्धितेजनपीतुदारुभिः सह  
पृथक् पृथक् सर्पिः विपचेयुः । सुगन्धितेजन—रोहिणपुष्पाणि । पीतु-  
दारुः—देवदारुः । उदुम्बर इत्यन्ये ।



चतुर्विंशोऽध्याये सत्राणां निरूपिका तृताया कण्डिका । ३३१

(१) यथासवनन्तैः सवनेष्वाञ्जनाभ्यञ्जने कुर्वी-

रन्नाग्नीध्रेऽहरहः ॥ १० ॥

प्रातःसवनान्ते गुल्गुलुना माध्यन्दिने सुगन्धितेजनेन तृतीयसवने  
पैतुदारवेण । अञ्जनमक्षणोः, अभ्यञ्जनं शरीरस्या आग्नीध्रेऽहरहः (२) ॥ १० ॥

पृष्ठ्ये वा (३) ॥ ११ ॥

वा शब्दो विकल्पार्थः ॥ ११ ॥

सवनमुखीयेषु भक्षयिष्यन्तो वा ॥ १२ ॥

(४) वा सवनान्तेषु ॥ १२ ॥

ये आत्मानं नैव जानीरंस्तेषामेतत् (५) ॥ १३ ॥

य आत्मानं प्रसुप्तमिव मन्यन्ते तेषामाञ्जनाभ्यञ्जनीयेऽधिकारः ॥ १३ ॥

संवत्सरसंमिते चतुर्विंशमहः ॥ १४ ॥

'संवत्सरसंमितम्' इति सत्रनाम । तत्र चतुर्विंशमहर्भवति ॥ १४ ॥

अभिप्लवाश्चत्वारः ॥ १५ ॥

गोआयुषी (६) त्रिभ्यो विषुवन्मध्यो नवरात्रः (७) ॥ १६ ॥

(१) अथास्य त्रिधापक्वस्य घृतस्य विनियोग उच्यते ।

(२) अहरहः सर्वेषु एकोनपञ्चाशत्संख्येष्वप्यहःसु अग्नीधः शरणे  
गृहे तैर्गौगुलवादिभिः सर्पिभिर्यथासवनं सवनकमेण दीक्षिता आञ्ज  
नाभ्यञ्जने कुर्वीरन् ।

(३) पृष्ठ्ये षडहे वा आञ्जनाभ्यञ्जने कुर्युः न तु सर्वेष्वहःसु ।

(४) अथवा सवनान्तेषु चमसेषु भक्षयिष्यन्तः तद्भक्षणात्पूर्वम्  
आञ्जनाभ्यञ्जने कुर्युः । सर्वेषु सवनेषु सवनस्य मुखे आदौ भवाः सव-  
नमुखीयाः प्रस्थितयागचमसा इति यावत् ।

(५) जानातिरत्रान्तर्भावितण्यर्थः न ज्ञापयेयुरित्यर्थः । विद्वत्सभा-  
मध्ये ये स्वात्मानं प्रख्यापयितुमशक्ताः, तेषामेतत्सत्रं भवति । तस्य चैवं  
क्रमः-प्रायणीयः १, अभिप्लवाश्चत्वारः २-२५ सर्वस्तोमोऽतिरात्रः २६,  
अभिप्लवौ २७-३८, दशरात्रः ३९-४८, उदयनीयः ४९ इति ।

(६) यद्यपि सूत्रकारेण 'गोआयुषी' इत्युक्तं तथापि 'पञ्चविंशो  
आयुश्च गौश्च द्वे अहनी' इत्येवमत्र विशेषपाठात् । पूर्वमायुस्ततो गौरि-  
त्येवमनुष्ठेयम् सूत्रे त्वल्पाचत्तरत्वेन गोशब्दस्य पूर्वनिपात इति वे-  
द्याशिके स्पष्टम् ।

(७) तत्र चतुर्णामभिप्लवानां मध्ये त्रिभ्योऽभिप्लवेभ्यः परे विषु-

त्रिभ्योऽवसितेभ्यो विषुवन्मध्ये गवामयनिको नवरात्रो भवति ॥१६॥

एकषष्टिरात्रे पृष्ठ्यो नवरात्रमभितः ॥ १७ ॥

अप्रतिज्ञातमप्येकषष्टिरात्रं लाघविकेन सताऽऽचार्येणैहाभिहितम् (१) ॥१७

प्रतिलोमः परः (२) ॥ १८ ॥

तयोः पृष्ठ्योः प्रतिलोमः परो भवति ॥ १८ ॥

(३) सवितुः ककुभः ॥ १९ ॥

'व्याख्यास्यते' इति सूत्रशेषः ॥ १९ ॥

नवरात्राश्चत्वारः ॥ २० ॥

तानाचष्टे—

अग्निष्टोमाः प्रथमसप्तमोत्तमा नववर्गाणामुक्थ्या

इतरे ॥ २१ ॥

सर्वे चैतेऽपूर्वाः (४) ॥ २१ ॥

परे षडभिप्लवे ॥ २२ ॥

(५) परे ये द्वे ते षडभिप्लवे भवतः ॥ २२ ॥

वन्मध्ये गवामयनिको नवरात्रो भवति । तदयं क्रमः चतुर्थे एकोनपञ्चाशद्रात्रे-प्रायणीयः १, चतुर्विंशमहः २, त्रयोऽभिप्लवाः ३-२०, (अभिजित् १, त्रयः स्वरसामानः ४, विषुवान् ५, त्रयः स्वरसामानः ६-८, विश्वजित् ९) इत्येवंक्रमो नवरात्रः २१-२९, अभिप्लवाः ३०-३५, आयुः ३६, गौः ३७, दशरात्रः ३८-४७, महाव्रतम् ४८, अतिरात्रः ४९ ।

( १ ) अथ प्रागप्रतिज्ञातमप्येकषष्टिरात्रं लाघवार्थं संवत्सरसंमितस्यान्धामनुवृत्तिलोभेनान्तरपनिबध्नाति । नवरात्रमभितः पृष्ठ्यः षडहो भवति ।

( २ ) उपरिष्ठात्क्रियमाणः पृष्ठ्यः प्रतिलोमः त्रयस्त्रिंशदभ्युदयः भवति । अन्यत्सर्वं संवत्सरसंमितेन समानम् । तदयं क्रम एकषष्टिरात्रे-प्रायणीयः १, चतुर्विंशमहः २, त्रयोऽभिप्लवाः ३-२०, पृष्ठ्यः २१-२६, नवरात्रः २७-३५, प्रतिलोमः पृष्ठ्यः ३६-४१, अभिप्लवः ४२-४७, आयुः ४८, गौः ४९, दशरात्रः ५०-५९, महाव्रतम् ६०, उदयनीयः ६१ ।

( ३ ) एकसमस्यैकान्नपञ्चाशद्रात्रस्य संज्ञेयम् ।

( ४ ) तदयं क्रमः—प्रायणीयः १, चत्वारो नवरात्राः २-३७, दशरात्रः ३८-४७, महाव्रतम् ४८, उदयनीयः ४९ ।

( ५ ) परे पूर्वोक्तात्पञ्चमात्परे द्वे षष्ठसप्तमे एकान्नपञ्चाशद्रात्रे षडभिप्लवे भवतः ।

चतुर्विंशोऽध्याये सत्राणां निरूपिका तृतीया कण्डिका । ३३३

पूर्वस्य चतुर्भ्यो व्रतम्(१) ॥ २३ ॥

भवति ॥ २३ ॥

प्रजातिकामानामेतत्(२) ॥ २४ ॥

भवति ॥ २४ ॥

प्रकृतिविहितं शतरात्रं चतुर्दशामिप्लवं चतुरहश्च ॥ २५ ॥

ननु प्रकृतिविहितत्वेनैषैतत्प्राप्नोति, चतुर्दशामिप्लवं चतुरहश्चेत्यवा-  
क्यम्। उच्यते च, तत्किमर्थम्? (३) शतरात्रद्वयप्रज्ञापनाय । एकं प्रकृति-  
विहितम् । तत्र त्रिकटुकाः पूर्वमभिप्लवेभ्यो भवन्ति, दशरात्राच्च परं व्रतं  
भवति, (४) द्वितीये यथोपदेशमहानीत्याभिप्लवेभ्यः परतश्चतुरहः ॥ २५ ॥

सदोहविधानानि चक्रीवन्ति(५) ॥ २६ ॥

चक्रीवन्ति भवन्ति ॥ २६ ॥

(१) प्रस्तुतयोः षष्ठसप्तमयोर्मध्ये प्रथमस्य षष्ठस्यैकान्नपञ्चाश-  
द्रात्रस्य चतुर्भ्योऽभिप्लवेभ्योऽवसितेभ्यः परं महाव्रतम् भवति । तदयं  
क्रमः षष्ठे एकोनपञ्चाशद्रात्रे—

प्रायणीयः १, चत्वारोऽभिप्लवाः २-२५, महाव्रतम् २६, अभिप्लवौ  
२८-३८, दशरात्रः ३९-४८, उदयनीयः ४९ । सप्तमे एकोनपञ्चाशद्रात्रे  
त्वंयं क्रमः—प्रायणीयः १, षडभिप्लवाः २-३७, दशरात्रः ३८-४७, म-  
हाव्रतम् ४८, उदयनीयः ४९ इति ।

(२) सत्रम् ।

(३) मन्दधियां सुखेन प्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । अन्यथा तेषां श्रुति-  
त्येवविध्या प्रतिपत्तिर्न भवति, यदेतावद्भिरेवामिप्लवैः पूरणं भवतीति  
देवयज्ञिके स्पष्टम् ।

(४) ताण्ड्ये अस्यैव शतरात्रस्य दर्शनात् स्वबुद्ध्या शतरात्रद्वय-  
कदातं निर्मूलमिति प्रतिभातीत्याहुर्देवयज्ञिकाः ।

शतसूर्यं सप्तं प्रकृतिविहितं भवति । चतुरहशब्देन त्रयस्त्रिकटुका  
महाव्रतं चेति । तदयं शतरात्रे क्रमः—प्रायणीयः १, त्रिकटुकाः २-४,  
चतुर्दशामिप्लवाः ५-८८, दशरात्रः ८९-९८, महाव्रतम् ९९, उदयनीयः  
१०० । प्रायणीयः १, चतुर्दशामिप्लवाः २-८५, त्रिकटुकाः ८६-८८, म-  
हाव्रतम् ८९, दशरात्रः ९०-९९, उदयनीयः १०० इति च । अत्रान्यक्रम-  
क्रमेकमेव शतरात्रं देवयज्ञिकसंमतम्, कर्काणां तूभयम् ।

(५) चक्रीवन्ति मञ्जूषादिवच्चक्रशुक्रानि भवन्ति यथा पुरुषैः प्रे-  
रितानि चलन्ति ।

अभिप्रयायमभिषुण्वन्ति देशानुपरोधेन(१) ॥ २७ ॥  
यात्वा यात्वाभिषवं कुर्वन्ति देशानुपरोधेन प्रतिनिवर्तन्ते ॥ २७ ॥

अहरहराभिप्लवेषु त्रिकटुकेषु वा(२) ॥ २८ ॥  
'वा' इति विकल्पः ॥ २८ ॥

अभिषुवाभ्यासेनाभिपूरणम् ॥ २९ ॥

भवति(३) सत्राणाम् ॥ २९ ॥

सकृत्प्रयोगी दशरात्रः(४) ॥ ३० ॥

भवति । प्रकृतिविहितानामेष चर्मः ॥ ३० ॥

व्रतवन्ति सर्वजिदीक्षाणि ॥ ३१ ॥

यानि व्रतवन्ति सत्राणि तानि सर्वजिदीक्षाणि(५) ॥ ३१ ॥

सप्तदशरात्रादीनि त्रिंशदन्तान्येक एकान्नपञ्चाश-  
द्रात्रे चाष्टादशदीक्षाणि पौर्णमासीप्रक्रमाणि ॥ ३२ ॥

सप्तदशरात्रादीनि रात्रिसत्राणि त्रिंशदन्तानि । एकान्नपञ्चाशद्रात्रे  
च यानि व्रतवन्ति तान्यष्टादशदीक्षाणि पौर्णमासीप्रक्रमाणि चैक इ-  
च्छन्ति । एके यथाप्राप्तम् (६) व्रतवतां सर्वजिदीक्षता (७) ॥ ३२ ॥

( १ ) अहरहः प्रत्यहमभिप्रयायाभिप्रयाय यात्वा यात्वाभिषुण्वन्ति  
सोमाभिषवं कुर्वन्ति । कथम् ? देशानुपरोधेन । देशस्याभिषवस्थानस्या-  
नुपरोधोऽबाधो देशानुपरोधः । अभिगमनं कृत्वा पश्चात्स्वस्थानमाग-  
त्याभिषवः कार्य इत्यर्थः ।

( २ ) अभिप्रयायमभिषुण्वन्तीत्येतदभिप्लवेष्वेव कर्तव्यं न तद्वति-  
रिक्तेषु दशरात्रमहाव्रतत्रिकटुकप्रायणीयोदयनीयेषु । अथवा त्रिकटुकेषु  
एवैतत्कर्तव्यं नाभिप्लवदशरात्रमहाव्रतप्रायणीयोदयनीयेषु ।

( ३ ) प्रकृतिविहितानामित्यर्थः । यदा चाभिप्लवाभ्यासो न सम्भ-  
वति तदा तस्यादितः पञ्च इत्याद्युपायः ।

( ४ ) द्वादशाहिको दशरात्रः सकृत्प्रयोगी भवति । एकस्य सत्रस्य  
मध्ये एकवारमेव प्रयुज्यते ।

( ५ ) यथा सर्वजिति(का०श्रौ० २२-१-४४, ४५) चतुर्दिनाधिकं संव-  
त्सरं दीक्षाः एकदिनाधिकं संवत्सरं वा संवत्सरं वा षण्मासान् वा,  
ता एव दीक्षा अत्रापि भवन्तीत्यर्थः ।

( ६ ) व्रतवत्स्वमात्रम् इ० पा० ।

( ७ ) 'च' अधिकः । अत्र सप्तदशरात्रादित्रिंशद्रात्रान्तेषु, एकान्न-

“ते शतातिरात्रः सत्रमुपेयुः” ( श० ब्रा० ११-५-५-६ ) इति श्रूयते । तत्र सन्देहः—किं शतरात्रिकाणामह्नां संस्थात्वमात्रमुच्यते, उत द्वादशाहस्य यदाद्यमहरतिरात्रसंस्थं तच्छतकृत्वोऽभ्यसितव्यम्, उत दशरात्रस्यातिरात्रसंस्थस्यैषोऽभ्यासः, आहोस्विच्छतसंख्यासंयुक्तानामतिरात्राणां विधिरिति । किं तावत्प्राप्तम् ? सूत्रेणैव पक्षः—

**शतातिरात्रेऽहानि शतरात्रसामान्यात् ॥३३॥**

शतातिरात्रे शतमह्नां श्रूयते। (६)तच्छातरात्रिकाण्यहानि प्रवर्त्तन्ते । शतसंख्यावच्छिन्नस्य हि धर्मापेक्षायां सत्यां शतरात्रस्य पर्युपस्थापकत्वमिति ॥ ३३ ॥

एवं प्राप्त आह—

**द्वादशाहाद्यं वा तत्प्रकृतेः ॥ ३४ ॥**

अत्र वृद्धयादिको (१)यशोगोप्याचष्टे—‘द्वादशाहस्य यदाद्यं प्रायणीयमहरतिरात्रसंस्थं तस्यैतच्छतसंख्याविधानम्’ इति । एवं चातिरात्रप्राप्तौ शतसंख्याविधानमिति । यत्पुनरुक्तं ‘शतरात्रः प्रवर्त्तते’ इति, तदयुक्तम् । न हि शतातिरात्रस्य शतरात्रिकधर्मप्रवृत्तौ प्रमाणमस्ति । उभयत्र ह्यानुमानिकेन वचनेन द्वादशाहविष्यन्तप्रवृत्तिरिष्यते तस्मान्न शतरात्रिको विष्यन्तः । यदप्युक्तं—‘द्वादशाहाद्यस्याह इयं संख्या विधीयते’ इति, तदप्ययुक्तम् । पृथक्त्वनिवेशिनी हि संख्या भवति । न च प्रायणीयेऽभ्यस्यमाने पृथक्त्वनिवेशित्वसम्भवः । तस्मादेतदप्यनुपपन्नमेव । पितृभूतिराचार्यस्तु सूत्रमन्यथा व्याचष्टे—“द्वादशाहाद्यं वा तत्प्रकृतेः” इति । द्वादशाहाद्यं प्रवृत्तिधर्माणां विजानीयात्, यः सत्रेषु प्रवर्त्तते इति । कश्चासौ ? दशरात्रः । स हि सर्वसत्रेषु प्रवृत्तिधर्म इति (२) । एतदपि नोपपद्यते । न हि दशरात्रिकेऽवन्वयप्राप्तेष्वहस्तु संस्थान्यत्वं शतसंख्याविधानं चोपपद्यते, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अत्रापि च पृथक्त्वनिवेशिन्येव संख्या भवति, दशरात्राभ्यासात् । तस्मादेतदप्यसदेष । अत्र वदामः—द्वादशाह आद्यो मूलभूतो यस्य शतातिरात्रस्य तद् द्वादशाहाद्यं शतातिरात्रम् । द्वादशाहमूलमित्यर्थः । कुत एतत् ? तत्प्रकृतेः । ‘द्वादशाहो हि प्रकृतिः सर्वसत्राणाम्’ इत्युक्तमेव । अपि च यत्राहर्विंशेशो नाम्नायते तत्र दशरात्रप्रवृत्तिर्भवति ।

पञ्चाशद्रात्राणां मध्ये महाव्रतरहितयोः प्रथमतृतीययोः विधृत्याज्जनाभ्यजनीयसंज्ञयोश्चाष्टादशदीक्षाः पौर्णमास्यामारम्भ इति सारप्रदायिकाः ।

( १ ) ‘यशोगोप्याचार्य आचष्टे’ इ० पा० ।

( २ ) शतातिरात्रे दशरात्रोऽतिरात्रसंस्थ आवर्तते इति सारप्रदायः ।

वति । इह संख्याविशिष्टानामतिरात्रसंस्थानामहविशेषाणामाग्नानां  
दशरात्रप्रवृत्तिर्न युक्ता इति । तस्मादियमेव व्याख्या—“द्वादशाह आद्यः  
प्रकृतिभूतो यस्य शतातिरात्रस्य तद्द्वादशाहाद्यं शतातिरात्रम्” इति (१)  
बहुव्रीहिः ॥ ३४ ॥

शताग्निष्टोमे शतोक्थ्ये च ॥ ३५ ॥

एष एव न्यायः ॥ ३५ ॥

शतातिरात्र एव कर्म विचारयति—

आश्विनस्याग्नेयान्ते प्रतिप्रस्थाता व्युत्क्रामतादि  
कृत्वा मैत्रावरुणाय प्रातरनुवाकमुपाकृत्यान्तर्यामं हुत्वा  
प्रपीड्य पवित्रं द्रोणकलशे निदधाति ॥ ३६ ॥

आश्विनस्य सशस्त्रस्य आग्नेयसूक्तान्ते प्रतिप्रस्थाता व्युत्क्रामतादि  
कृत्वा मैत्रावरुणाय प्रातरनुवाकमुपाकरोति । अन्तर्यामं हुत्वा प्रपीड्य  
पवित्रं द्रोणकलशे स्थापयति ॥ ३६ ॥

सशेषं होतृचमसम् ॥ ३७ ॥

स्थापयति ॥ ३७ ॥

ततः—

तिरोऽह्यादि करोति पूर्वस्याहः (१) ॥ ३८ ॥

( १ ) एवञ्च शतातिरात्रं द्वादशाहप्रकृतिकं भवति, न शतरात्रप्र-  
कृतिकम् । अहानि तु समाख्यया विहितानि, शतमतिरात्रं यास्मस्त-  
च्छतातिरात्रमिति हि अन्यथा संज्ञा विज्ञायते । अन्यथा तद्वैयर्थ्यापत्तेः ।  
तस्माद्दश शतमतिरात्रा अपूर्वा एव विधीयन्ते, तेषु च द्वादशाहधर्मा  
भवन्तीति च ।

( २ ) ततः सूर्यउदिते आश्विनशस्त्रे समाप्ते अध्वर्युः पूर्वस्याहः  
तिरोऽह्यादि तिरोऽह्यसोमयागादि कर्म करोति । तिरश्च तदहश्चेति ।  
“विशेषणं विशेष्येण बहुलम्” ( पाणि० २-१-५७ ) इति कर्मधारये  
तिरोऽह इति रूपम् । राज्या अन्तर्हितं व्यवहितमहरिति तस्यार्थः ।  
तिरोऽह्ने राज्यन्तर्हितेऽहनि भवाः सोमास्तिरोऽह्याः । आश्विनशस्त्रक-  
यागसम्बन्धिनः चमसस्थाः सोमाः पूर्वदिननिष्पन्नत्वास्तिरोऽह्या इत्यु-  
च्यन्ते, तत्प्रचारादि करोतीति देवयाजिकाः ।

चतुर्विंशोऽध्याये सत्राणां निरूपिका चतुर्थी कण्डिका । ३३७

(१) ग्रहग्रहणाद्या विप्रुद्धोमात्कृत्वा-

इति चतुर्विंशोऽध्याये तृतीया कण्डिका ॥

(२) सवनसन्तर्नि जुहोत्यग्निः प्रातः सवन इति (३) ॥ १ ॥

पैन्द्रवायवग्रहणमाविप्रुद्धोमात्कृत्वा सवनसन्तर्नि संज्ञकं होमं करो-  
त "अग्निः प्रातः सवन" (का० श्रौ० १०-४-३-१८) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १ ॥

संवत्सरप्रभृतीनि गवामयनप्रकृतीनि तद्-

गुणदर्शनात् ॥ २ ॥

संवत्सरप्रभृतीनि यानि सत्राणि तानि गवामयनप्रकृतीनि भव-  
न्ति, संवत्सरसामान्यात्, तद्गुणदर्शनाच्च । दृश्यन्ते हि तेषु गवा-  
मयनिका गुणाः, "अथ यत्पृष्ठं षडहमुपयन्ति" "अथ यदभिप्लवः  
षडहमुपयन्ति" (श० ब्रा० १२-१-३-११, १०) इति ॥ २ ॥

आदित्यानामयनेऽभिप्लवास्त्रिवृत्पञ्चदशस्तोमाः (४) ॥ ३ ॥

'आदित्यानामयनम्' इति संज्ञा सदास्य । तत्राभिप्लवास्त्रिवृत्प-  
ञ्चदशस्तोमा भवन्ति ॥ ३ ॥

मासाः पृष्ठ्यमध्याः ॥ ४ ॥

गवामयने हि पृष्ठयान्ता मासाः, इह पृष्ठ्यमध्या भवन्ति (५) ॥ ४ ॥

बृहस्पतिसवोऽभिजिजिस्थाने (६) ॥ ५ ॥

भवति ॥ ५ ॥

(१) पूर्वस्याहो यज्ञपुच्छे समाप्ते पुनः पवित्रं वितत्य होतृचमसे  
यजमानेन हस्तेन गृहीते प्रकृतिवद्धारायां प्रवृत्तायामध्वर्युर्नैन्द्रवायवा-  
दिग्रहग्रहणादि विप्रुद्धोमान्तं कुर्यात् ।

(२) 'सवनसन्तर्ति' इ० पा० ।

(३) "अथानुपूर्वं यज्ञपुच्छं सृज्याप्य यऽऊर्ध्वा अन्तर्यामाद्ग्रहा-  
स्तान्युद्धोत्वा विप्रुष्टाः होमः कृत्वा सन्तर्नि च बहिष्पवमानेन स्तुत्वा-  
हरेव प्रतिपद्याध्वाऽइति" (श० ब्रा० ११-५-५-११) इति श्रुतेः ।

(४) तत्र गवामयनप्रकृतित्वात्सर्वं तद्वत्प्राप्तम् । तद्विशेषयति तत्रा-  
भिप्लवास्त्रिवृत्पञ्चदशस्तोमा भवन्ति । तत्रायुग्मान्यहानि त्रिवृत्स्तोम-  
कानि युग्मानि तु पञ्चदशानीति षडहेषु त्रिवृत्पञ्चदशयोर्विवेकः । उ-  
त्तरपक्षे तु विपरीतम् अयुग्मानि पञ्चदशानि युग्मानि तु त्रिवृत्स्तोम-  
कानीति ।

(५) द्वौ अभिप्लवौ पृष्ठ्यः द्वावभिप्लवावित्येवंरूपाः ।

(६) "षष्ठे मासे अभिजिदग्निष्टोमः" (का० श्रौ० १३-२-६) इ-

इन्द्रस्तोमो विश्वजितः(१) ॥ ६ ॥

स्थाने भवति ॥ ६ ॥

विश्वजितः परे ये त्रयोऽभिप्लवास्तेषामुत्तरयोः

स्थाने त्रिवृतोऽग्निष्टोमा दश ॥ ७ ॥

(२) भवन्ति ॥ ७ ॥

उद्भिद्वलभिदौ च(३) ॥ ८ ॥

षष्ठमासादौ मध्यमस्थाने पृष्ठ्यः(४) ॥ ९ ॥

षष्ठस्य मासस्य आदौ मध्यमस्याभिप्लवस्य स्थाने पृष्ठ्यो भवति ॥ ९ ॥

दशरात्रस्य छन्दोमदशाहः ॥ १० ॥

दशरात्रस्य स्थाने छन्दोमदशाहो भवति ॥ १० ॥

अङ्गिरसामयनमादित्यानामयनवत् ॥ ११ ॥

'अङ्गिरसामयनम्' इति सत्रसंज्ञा । तदादित्यानामयनवद्भवति ॥ ११ ॥

विशेषमाह—

अभिप्लवास्त्रिवृतः ॥ १२ ॥

त्रिवृत्स्तोमका अभिप्लवा भवन्ति ॥ १२ ॥

मासाः पृष्ठ्यादयः पूर्वपक्षे ॥ १३ ॥

प्रतिलोमाः परे(५) ॥ १४ ॥

भवन्ति ॥ १४ ॥

स्यस्य स्थाने त्रिवृद्वृहस्पतिसवो भवति ऐकाहिकवृहस्पतिसवधर्मक इत्यर्थः ।

(१) उत्तरस्मिन्पक्षे सप्तमे मासे पञ्चदशउक्थ्यसंस्थो भवति ।

(२) तेषामुत्तरयोर्द्वितीयतृतीययोः स्थाने त्रिवृत्स्तोमका दशाग्निष्टोमाः ।

(३) दशभ्योऽग्निष्टोमेभ्यः परौ । एवं द्वयोरभिप्लवयोः स्थानं पूर्णं कृतम् ।

(४) षष्ठमासस्यादौ ये त्रयोऽभिप्लवा गवामयने ( का० श्रौ० १३-२-५ ) विहिताः तेषां मध्ये मध्यमाऽभिप्लवस्थाने पृष्ठ्यः षडहो भवति ।

(५) उत्तरपक्षे मासाः प्रतिलोमाः ।



चतुर्विंशेऽध्याये सत्राणां निरूपिका चतुर्थी कण्डिका । ३३६

योऽभिप्लवमध्ये पृष्ठ्य(१) उत्तमः सः ॥ १५ ॥  
भवति ॥ १५ ॥

गोआयुषी प्रतिलोमे ॥ १६ ॥  
भवतः ॥ १६ ॥

छन्दोमदशाहश्च ॥ १७ ॥  
प्रतिलोम एव ॥ १७ ॥

इतिवातवतोरयनमेकैकेन पृष्ठ्यस्तोमेन मासं  
मासम् ॥ १८ ॥

इतिवातवतोरयनमिति सत्रस्य संज्ञा । तत्रैकैकेन पृष्ठ्यस्तोमेन मासं  
मासं नयेत् पृष्ठ्यस्तोमाश्च त्रिवृदादयः । एवं ह्यत्र श्रूयते—“त्रिवृता  
मासं पञ्चदशेन मासं सप्तदशेन मासमेकविंशेन मासं त्रिणवेन मासं  
त्रयस्त्रिंशेन मासम्” ( ताण्ड्य० २५-३ ) इति । अतास्त्रिवृदादिभिरे-  
काहैर्मासं मासं नयेदिति ॥ १८ ॥

तदुक्तमाचार्येण—

(२) एकाहास्तच्छब्दात् ॥ १९ ॥

इति । तेषां शब्दस्तच्छब्दः सत्राभिधायके उपलभ्यते । पृष्ठ्यस्तो-  
मशब्दोऽपि च एकाहानामेव वाचकं उपलभ्यते—पृष्ठ्यस्तोमशब्दा-  
स्त्रिवृदादयः । ननु च स्तोमेष्वपि दृश्यते पृष्ठ्यस्य षडहस्य स्तोमाः  
पृष्ठ्यस्तोमा इति स्तोमेष्वपि भवति । नैतदेवम्, पृष्ठ्यस्तोमशब्दः प्र-  
त्यस्तमितावयवार्थवृत्तितयाऽश्वकणादिवदेकाहानां वाचक इति । स्तो-

( १ ) आदित्यानामयने उत्तरपक्षे मध्यमस्थाने पृष्ठ्यः, अत्र स  
उत्तमः ।

( २ ) अत्रेदं सन्दिहाते किं पृष्ठ्यस्तोमशब्देन त्रिवृदादय एकाहा  
अभिधीयन्ते उत पृष्ठ्यस्य स्तोमाः पृष्ठ्यस्तोमा इति । पृष्ठ्यस्य षडहस्य  
सम्बन्धितस्त्रिवृदादयः स्तोमा इति ? किं चातः ? यद्येकाहाभिधानम् एकै  
केन त्रिवृदादिना एकाहेन मासस्य पूरणं कर्तव्यम् । अथ पृष्ठ्यस्य स्तो-  
मानामभिधानं तदा चोदकप्राप्तेषु गावामयनिकेषु नानाविधेष्वहःसु  
त्रिवृदादेः स्तोममात्रस्य विधानमिति । किं तावत्प्राप्तम् ? सूत्रेणैव पक्षः  
एकाहास्तच्छब्दात् अत्र पृष्ठ्यस्तोमशब्देन त्रिवृदादय एकाहा एकाभि-  
धीयन्ते तच्छब्दात् । त्रिवृदादय एकाहवाचकाः शब्दा यतः । इति  
पूर्वः पक्षः ।

भेषु पुनः षष्ठीं कल्पयित्वा समासलक्षणेन तल्लोपेन च स्तोमेन प्रवृत्तिः।  
न च तन्व्याय्यम् । तस्मात्पृष्ठ्यस्तोमशब्द एकाहानां वाचक इति॥१६॥  
एवं प्राप्ते आह—

नानाऽहानि (१) वा सङ्घातशब्दात् ॥ २० ॥

‘वा’ शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । नानाऽहानि वा यान्यन्वयप्राप्तानि तेषु  
स्तोमविधानं, त्रिवृता स्तोमेन मासं पञ्चदशस्तोमेन मासमित्येवमा-  
दि । कुत एतत् ? सङ्घातशब्दो यत्र भवति तत्रैकाहवचने त्रिवृद्भवति  
स च मासमिति वाक्यं भिद्यते। अथ पुनर्यो मासः स त्रिवृता स्तोमेन  
इति नैष दोषो भवति ॥ २० ॥

मध्ये व्रतम् ॥ २१ ॥

(२) विषुवत्स्थाने व्रतं भवति ॥ २१ ॥

उत्तरपक्षं प्रतिलोमम् ॥ २२ ॥

उत्तरपक्षः पूर्वपक्षात् प्रातिलोम्बेन (३) ॥ २२ ॥

कुण्डपायिनामयनं पौर्णमासीदीक्षम् ॥ २३ ॥

‘कुण्डपायिनामयनम्’ इति सत्रस्य संज्ञा । तस्य पौर्णमास्यां दीक्षा  
भवति ॥ २३ ॥

चतुर्थ्यां वाऽपरपक्षस्य (४) ॥ २४ ॥

इति विकल्पः ॥ २४ ॥

मासं दीक्षाः ॥ २५ ॥

तस्य भवन्ति ॥ २५ ॥

(१) अथोत्तरपक्षः—द्वृतिवातवतोरयनस्य एकैकस्मिन्मासे नाना-  
ऽहानि भवन्ति । यानि प्रकृतितः प्राप्तानि तेष्वेव त्रिवृदादिस्तोमविधानं  
न तु त्रिवृदादिना एकैकेनैकाहेन मासपूरणम् । कुतः ? सङ्घातशब्दा-  
त् । यतस्त्रिवृदादयः सङ्घातशब्दाः । सङ्घातवाचकाः स्तोत्रियासंख्या-  
वाचकाः अतो मुख्यया वृत्त्या स्तोत्रियासङ्घवाचिनः गौण्या वृत्त्या स्वे  
काहेषु वर्तन्ते त्रिवृत्स्तोमयोगस्त्रिवृदिति । गौणमुख्ययोश्च मुख्ये सम्प्र-  
त्यय इति न्यायात्त्रिवृदादिशब्दाः पृष्ठ्यसम्बन्धिनां स्तोमानां वाचका  
इति सिद्धम् ।

(२) ‘विषुवत्स्तोमे’ इ० पा० ।

(३) त्रयस्त्रिंशेन मासं त्रिणवेन मासमित्यादि क्रमेणेत्यर्थः ।

(४) फाल्गुनापरपक्षस्य चतुर्थ्यां वा चैत्र्यां पौर्णमास्यां वेति ।

(१) सोममुपनह्य सुत्यास्थानेषु मासमग्निहोत्रं

जुहोति ॥ २६ ॥

सोमोपनहनं कृत्वा यानि सुत्यास्थानानि तेष्वग्निहोत्रहोमः । अग्निहोत्रं च साधारभ्यं प्रातरपवर्गम् । तत्र द्वावपि होमौ (२) कलैक्या-  
त्तन्त्रेणोपक्रमितव्यौ । प्रधानस्य तु भेदः । चतुर्गृहीतेनाग्नेर्यौ साय-  
माहुतिं हुत्वा पुनश्चतुर्गृहीतेन सौरिमाहुतिं जुहोति । तन्त्रेणोत्तरां  
जुहोति (३) । गार्हपत्यकार्यं तत्र प्राज्ञहित एव न शालाद्वार्ये । ज्यो-  
तिष्ठोमे हि तत् श्रुतं, न चाग्निहोत्रं ज्योतिष्ठोमो न च तदङ्गमिति ।  
आहवनीयस्त्विति प्रणीत एव ॥ २६ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां मासम् ॥ २७ ॥

नयेयुः (४) ॥ २७ ॥

पक्षादौ पक्षद्विस्तत्सर्वास्मिन् ॥ २८ ॥

पक्षस्यादौ पक्षद्विस्तत्सर्वस्मिन् पक्षे कर्तव्यम्, अभिप्रवृत्त-  
त्वात् ॥ २८ ॥

सारस्वते च प्रथमे ॥ २९ ॥

एवमेव ॥ २९ ॥

तन्त्रेण वा समस्तचोदितत्वात् (५) ॥ ३० ॥

‘वा’ शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । तन्त्रेणैव दर्शपूर्णमासौ कर्तव्यौ । सम-  
स्तयोर्हि चोदना दर्शपूर्णमासाभ्यां मासमिति । न ह्यत्र कालो भेदकः,  
तस्मादाग्निहोत्रवदत्रापि तन्त्रमेव ॥ ३० ॥

अग्निहोत्रं च (६) ॥ ३१ ॥

(१) सोमबन्धनपूर्वकम् । अत्राग्निहोत्रशब्दो नित्याग्निहोत्रधर्मा-  
ऽतिदेशार्थः ततश्च तद्धर्मकं कर्मान्तरं मासपूर्तिपर्यन्तं प्रत्यहमत्र भवति ।

(२) कालैक्यात् इ० पा० ।

(३) तस्मिन्नेव काले जुहोति, न तु नित्याग्निहोत्रवद् द्वितीयदिवसे  
प्रातरिति ।

(४) सम्पूर्णे शुक्लपक्षे दर्शेष्टिः, सम्पूर्णे कृष्णे च पौर्णमासेष्टिः कर्तव्या ।

(५) न दर्शपौर्णमासस्य पक्षभेदेनानुष्ठानम् । किं तर्हि ? तन्त्रेण ।  
कुतः ? समस्तचोदितत्वात् । समस्तयोरेव दर्शपौर्णमासयोः प्रत्यहं मा-  
सस्य पर्यन्तं विहितत्वात् । सारस्वते तु पक्षभेदेनैव तत्र तथैव विधा-  
नात् ।

(६) तन्त्रेण । न तु नित्याग्निहोत्रवत्सार्थं प्रातः पृथक्पृथगिति ।

अस्य सूत्रस्य पूर्वमेवामिहितो न्यायः ॥ ३१ ॥

पृथङ्मासाश्चातुर्मास्यपर्वभिः ॥ ३२ ॥

नीयन्ते । “वैश्वदेवेन मासं वरुणप्रघासैर्मासः साकमेधैर्मासः शुना-  
सीरीयेण मासम्” ( ताण्ड्य० २५-४ ) इति श्रुतेः ॥ ३२ ॥

साकमेधा दर्शपूर्णमासवत् ॥ ३३ ॥

तन्त्रेणेत्युक्तो न्यायः ॥ ३३ ॥

सोमा वा सामान्यात् ॥ ३४ ॥

सोमा वा एते भवन्त्यग्निहोत्रादयः । कुत एतत् ? सामान्यात् ।  
सत्रं हि सोमयागैः पुर्यते । अथवा सामान्यादिति समानशब्दः अग्नि-  
होत्रादिषु प्रतिकर्म सोमेषु ॥ ३४ ॥

न जुहोतिशब्दात् ॥ ३५ ॥

नैतदेवं सोमा एत इति । कुत एतत् ? जुहोतिशब्दात् । मासमग्नि-  
होत्रं जुहोतीति जुहोतिशब्दोऽत्र भवति । न चासौ सोमयागेषु प्रसिद्धः,  
तस्मान्न सोमा इति ॥ ३५ ॥

काममितरे(?) ॥ ३६ ॥

इतरे तर्हि दर्शपूर्णमासादयो भवन्तु सोमाः । न हि तत्र जुहोति  
शब्द इति । नेत्युच्यते—दर्शपूर्णमासादयः शब्दा निरुपपदा एव द-  
र्शपूर्णमासादीन् प्रत्याययन्ति, सोपपदाः सोमान् । निरुपपदाश्चैते मासं  
दर्शपूर्णमासाभ्यामिति । तस्माद्दर्शपूर्णमासादयोऽपि न सोमा एते ॥ ३६ ॥

(२) हातिवातवतोरयनपूर्वपक्षेण षण्मासान् ॥ ३७ ॥

हातिवातवतोरयनस्य पूर्वपक्षेण षण्मासान्नयेयुः ॥ ३७ ॥

(३) उत्तमे त्रयोऽभिप्लवा दशरात्रो महाव्रतम् ॥ ३८ ॥

अतो दिवसे एव सायम्प्रातस्तनमग्निहोत्रं तन्त्रेणैव हातव्यम् । एकका-  
लत्वाद्भक्तानि तन्त्रेण । प्रधानाहुतयस्तु मित्राः ।

( १ ) दर्शपूर्णमासादयः कामं सोमा भवन्तु यतस्तत्र जुहोति शब्दो  
नास्ति । परमार्थतस्तु तेऽप्यत्र सोमा न भवन्ति यतो दर्शपूर्णमासादयः  
शब्दा निरुपपदा अत्र श्रूयन्ते न चातुर्मास्यसोमा दर्शपूर्णमाससोमा इ-  
त्येवं सोमोपपदाः अतस्तेऽपि न सोमा इति सिद्धान्तः । एवं षण्मासाः  
परिपूर्णाः । मासश्चात्र सर्वत्र सावन्नस्तिश्रादिनात्मकः ।

( २ ) अथोत्तरेषु षट्सु मासेष्वहान्याह—

( ३ ) तत्र विशेषमाह—

चतुर्विंशोऽध्याये सत्राणां निरूपिका चतुर्थी कण्डिका । ३४३

( १ ) उत्तमे मासे त्रयोऽभिप्लवा दशरात्रो महाव्रतं भवति ॥ ३८ ॥

उपरिष्ठादतिरात्रं भवति ( २ ) ॥ ३९ ॥

अनुग्रहश्रुतेः । यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीन इति ॥ ३९ ॥

उभयतो वा ( ३ ) ॥ ४० ॥

अतिरात्रो भवति सत्रत्वात् । अनुग्रहश्रुतिस्तु अहीनत्वेन संस्तौति तत्कथम् ? हविर्यज्ञैर्व्यवहितत्वात् ॥ ४० ॥

हविर्यज्ञेभ्योऽतिरात्रमेके सोमानन्तर्यात् ( ४ ) ॥ ४१ ॥

हविर्यज्ञेभ्योऽवसितेभ्य एके प्रायणीयमतिरात्रमिच्छन्ति । एवं सोमानन्तर्यं भवति । एके तस्मिच्छन्ति । अग्नीषोमीयोत्तरकालता हि तस्य प्रकृतौ दृष्टा । इहापि तद्वदेव । तस्मात्प्रागेव हविर्यज्ञेभ्यः प्रायणीयः ॥ ४१ ॥

( ५ ) अत्सरुकाः कुण्डप्रतिरूपाश्चमसाः ( ६ ) ॥ ४२ ॥

अत्सरुका अवृन्तकाः कुण्डप्रतिरूपा वृत्ताकाराः ॥ ४२ ॥

पञ्चत्विजस्त्रीणि त्रीणि कर्माणि कुर्युः ( ७ ) ॥ ४३ ॥

तान्याह—

होताध्वर्यवपोऽग्निं च ॥ ४४ ॥

( १ ) द्वादशे मासे

( २ ) अन्ते एक उदयनीयातिरात्र ( का० श्रौ० १२-१-७ ) एव भवति न प्रायणीय इति ।

( ३ ) अथवा उभयतोऽतिरात्रं भवति प्रायणीयश्चोदयनीयश्चात्र द्वावपि भवत इत्यर्थः ।

( ४ ) उभयतोऽतिरात्रपक्षे प्रायणीयमतिरात्रमेके आचार्याः हविर्यज्ञेभ्योऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपर्वभ्यः परं कुर्वन्ति । एवं हि सर्वेषां सोमयागानामानन्तर्यमव्यवधानं कृतं भवति । इतरथा हविर्यज्ञैर्व्यवधानं स्यात् । एक एतन्न वाञ्छन्ति । यतः प्रकृतौ प्रायणीयस्याग्नीषोमीयोत्तरकालता दृष्टा । इहापि च तद्वदेवानुष्ठानं युक्तम् । तस्माद्भविर्यज्ञेभ्यः पूर्वं एव प्रायणीयो भवति ।

( ५ ) अन्येभ्यः सत्रेभ्योऽत्र विशेषमाह—

( ६ ) अत्र अत्सरुका अवृन्ता मूलज्ञापकचिन्हदण्डरहिताः कुण्डप्रतिरूपा कुण्डाकारा वृत्ताश्च भवन्ति ।

( ७ ) अत्र कुण्डपायिनामघने वक्ष्यमाणाः पञ्चत्विजस्त्रीणि त्रीणि कर्माणि कुर्वन्ति त्रयाणां त्रयाणामुत्विजां कर्माणि एकैकः करोति ।

‘च’ शब्दाद्धौत्रं च ॥ ४४ ॥

उद्गाता नेष्टृच्छावाकीये ॥ ४५ ॥

मैत्रावरुणो ब्रह्मत्वप्रातिहर्त्रे ॥ ४६ ॥

प्रस्तोता ब्राह्मणाच्छुसिग्रावस्तोत्रीये(१) ॥ ४७ ॥

प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रोन्नेत्रे(२) ॥ ४८ ॥

‘होताध्वर्यवपोत्रीये च’ इति ‘च’कारः सर्वत्रानुवर्तते ॥ ४९ ॥

मुख्यासनेभ्योऽनुसृषपमितराणि ॥ ४९ ॥

आसनशब्दः स्थानवाची मुख्यस्थानेभ्यः अनु सृष्ट्वा सृष्ट्वा पर-  
कीयानि कर्माणि कुर्युः । स्वकर्मकर्तृत्वस्य चरितार्थत्वात् ॥ ४९ ॥

(३)सर्पसत्रं व्यत्यासं विराट् कौसुरुबिन्द

द्वितीयं च(४) ॥ ५० ॥

‘सर्पसत्रम्’ इति नाम । तत्राहान्याह—विराडेकाहः । कौसुरुबि-  
न्दस्य च द्वितीयमहः, वचनसामर्थ्यात् ॥ ५० ॥

गवामयनं वाभिगरश्रुतेः ॥ ५१ ॥

गवामयनमेव वा भवति । कुत एतत्? अभिगरश्रवणात् । (५)“षण्ड-  
कुपण्डावभिगरापगरौ” (ताण्ड्य० २५-११) इति श्रवणात् । अभि-  
गरापगरो च गवामयने दृष्टौ । तेन गवामयनं भवति । अत्र वाशब्दं  
विकल्पार्थमेक इच्छन्ति । न चैतद् युक्तम् । अभिगरापगरो हि लिङ्ग-  
मात्रम्, “विराट्कौसुरुबिन्दद्वितीयम्” इति वचनात् । तस्मात्तदेव यु-  
क्तरूपमिति । लिङ्गं तु संस्तवार्थं भविष्यति ॥ ५१ ॥

इति चतुर्विंशोऽध्याये चतुर्थी कण्डिका ।

(१) सर्वत्र प्रथमान्तः कर्ता ।

(२) उन्नेतुः कर्म उन्नेत्रम् । आग्नीध्रं च उन्नेत्रं च आग्नीध्रोन्नेत्रे  
उद्गात्रादिस्वादन् ।

(३) गृहपतिगृहपतिः सुब्रह्मण्य इति छन्दोगसूत्रे । तेन सप्तभिः  
सर्पसत्रं कार्यम् ॥

(४) पूर्वं प्रायणीयातिरात्रः ततो द्वन्द्वसोमानां द्वितीयो विराडेका-  
होऽग्निष्टोमसंस्थः तथा कौसुरुबिन्दस्य यद्द्वितीयं त्रिवृदग्निष्टोमः (का०  
श्रौ० २३-५-२३, २३) एतदहर्द्वयं व्यत्यस्य प्रयुज्जानः सर्वं सत्रं पूरयेत् ।

(५) षण्डकुपण्डाविति पा. भेदः ।

तापश्चितं दीक्षाः संवत्सरमुपसदश्च तथा सुत्याः ॥ १ ॥

‘तापश्चितम्’ इति सत्रनाम । तत्र दीक्षाः संवत्सरं भवन्ति । उप-  
सदः सुत्याश्च ॥ १ ॥

(१) इदानीमहान्याह—

गवामयनेनेयुः ॥ २ ॥

गवामयनेन गच्छेयुः । गवामयनमेव कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

अग्निष्टोमेन(२) वा ॥ ३ ॥

इयुः । अपूर्वश्चायमाग्निष्टोमो नैकाहिको न द्वादशाहिकः, संस्थान-  
मात्रोपदेशात् ॥ ३ ॥

सर्वजिदभिजिद्विद्वजितां वैकैकेन(३) ॥ ४ ॥

सर्वजिदादय एकाहाः ॥ ४ ॥

त्रिकद्वैर्वा ॥ ५ ॥

एतेऽप्येकाहा एव ॥ ५ ॥

(४) महातापश्चितं त्रिवत्सरोपसत्कम् ॥ ६ ॥

भवति ॥ ६ ॥

तुल्यमन्यत्(५) ॥ ७ ॥

तापश्चितेनैव ॥ ७ ॥

क्षुल्लकतापश्चिते चतुर्मासशो दीक्षोपसत्सुत्यानि ॥ ८ ॥

भवन्ति(६) ॥ ८ ॥

(७) विषुवन्तमभितो गवामयनपक्षयोः प्रथमोत्तमौ

प्रथमोत्तमौ(८) ॥ ९ ॥

(१) अत्र सुत्या आह इति देवयाजिकः ।

(२) अग्निष्टोमसंस्थेन ज्योतिष्टोमेन पूरणं कर्तव्यम् ।

(३) सर्वजिदादित्रयाणां मध्ये एकैकेन पूरणं कर्तव्यम् ।

(४) ‘महातापश्चितम्’ सत्रनाम । तच्च त्रयः संवत्सरा उपसदो  
यत्र तादृशं भवति ।

(५) ‘अन्यत्सर्वं’ प्रागुक्तेन तापश्चितेन तुल्यं समानं भवतीत्यर्थः ।

(६) ‘क्षुल्लकतापश्चितम्’ सत्रनाम । इदमतिष्ठु । चतुर्भिर्मासैर्दी-  
क्षोपसत्सुत्या भवन्ति ।

(७) तत्राहान्याह—

(८) विषुवतः पुरस्तादुपरिधात् गवामयनस्य पूर्वोत्तरयोः पक्षयोः

मासौ भवतः ॥ ९ ॥

सहस्रसाव्यमग्नेः ॥ १० ॥

(१)सहस्रसाव्यं नामाग्नेः सत्रम् ॥ १० ॥

अभिप्लवानां चतुःषष्टिं शतं चतुरहश्च(२) ॥ ११ ॥

त्रिषंवत्सरः षष्टिदीक्षम् ॥ १२ ॥

त्रिसंवत्सरं सत्रम् । तच्च षष्टिदीक्षं भवति ॥ १२ ॥

यथाशक्ति वा ॥ १३ ॥

दीक्षा भवन्ति ॥ १३ ॥

आदितस्त्रयः संवत्सराः सौत्याः(३) ॥ १४ ॥

गवामयनादयो भवन्ति ॥ १४ ॥

महासत्राण्यतः ॥ १५ ॥

अतः परं महासत्राणि व्याख्यायन्ते । महासत्रग्रहणं तुल्यधर्मप्र-  
ज्ञप्त्यर्थम् ॥ १५ ॥

चतुर्भागं चतुर्भागमेकैकस्य ज्यौतिष्टोमिकैः स्तोमैः ॥ १६ ॥

(४)नयेयुः ॥ १६ ॥

तेष्वतिरात्रविषुवन्तः स्युर्वा न वा ॥ १७ ॥

प्रथमोत्तमौ मासौ । पूर्वं पूर्वपक्षस्य प्रथमषष्ठौ मासौ विषुवत उत्तरमुत्तर-  
पक्षस्य प्रथमषष्ठौ । ततश्च—प्रायणीयः १, चतुर्विंशमहः २, चत्वारोऽभि-  
प्लवाः ३-२६, पृष्ठयः षडहः २७-३२ । एवं प्रथमो मासः । त्रयोऽभिप्लवाः  
१-१८, पृष्ठयः १९-२४, अभिजिदग्निष्टोमः २५, त्रयः स्वरत्नामानः  
२६-२८ । एवं द्वितीयो मासः विषुवान् । त्रयः स्वरत्नामानः १-३,  
विश्वजित् ४, पृष्ठयः प्रतिलोमः ५-१०, त्रयोऽभिप्लवाः ११-२८, एवं तृ-  
तीयो मासः । त्रयोऽभिप्लवाः १-१८, गो आयुषी १९-२०, दशरात्रः २१-  
३०, महाव्रतम् ३१, उदयनीयः ३२ इति चतुर्थो मासः ।

( १ ) सहस्रसुत्यम् ।

( २ ) प्रायणीयः १, त्रिकटुकाः २-४, चतुः षष्टं शतमभिप्लवाः  
५-२८, दशरात्रः २८९-२९८, महाव्रतम् २९९, उदयनीयः १००० ।

( ३ ) अस्मिन्सत्रे आदितः प्रथमाहवामयनादारभ्य त्रयः संवत्सराः  
सौत्याः सुत्याहानि भवन्ति इत्यर्थः ।

( ४ ) एकैकस्य द्वादशसंवत्सरादेर्महासत्रस्य चतुर्थं भागं ज्यौति-  
ष्टोमिकैः त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशः स्तोमैः पूर्येयुः ।



तेषु महासत्रेषु अतिरात्रविषुवन्तो भवेयुर्वा न वा भवेयुः । भवे-  
युरिति । कुत एतत् ? प्रतिसंवत्सरमादिमध्यावसानेष्वतिरात्रविषुवतां  
दृष्टत्वाद्भवेयुरिति गम्यते । यद्येवं न भवेयुः । कथम् ? सत्रसंयोगेन  
ह्यतिरात्रश्रवणात् । “इभ्यतोऽतिरात्रं सत्रम्” ( का० श्रौ० १२-१-७ )  
इति । न सम्बत्सरसंयोगेन । अतो न प्रतिसम्बत्सरमतिरात्रौ (१) ॥ १७ ॥  
एवं सत्युपसंहारत्याचार्यः—

आद्यन्तयोर्वातिरात्रौ विषुवांश्च मध्ये मध्ये ॥ १८ ॥

‘वा’शब्दोऽवधारणार्थः । आद्यन्तयोरेवातिरात्रौ भवतः सत्रस्यै-  
कत्वात् । विषुवांश्च प्रतिसंवत्सरं मध्ये मध्ये, संवत्सरसंयोगेन तस्य  
श्रुतत्वात् ॥ १८ ॥

(२) द्वादशसंवत्सरं प्रजापतेः ॥ १९ ॥

प्रजापतिसत्रमिति संज्ञा ॥ १९ ॥

(३) षट्त्रिंशत्संवत्सरं शाक्यानां तरसमयाः

पुरोडाशाः ॥ २० ॥

शाक्यानामयनमिति सत्रस्य संज्ञा । तत्षट्त्रिंशत्संवत्सरं भव-  
ति । तत्र तरसमयाः पुरोडाशा भवन्ति । मांसमया इत्यर्थः ॥ २० ॥

(४) सर्वत्राविशेषात् ॥ २१ ॥

सर्वत्र सत्रे तरसमयाः पुरोडाशा भवन्ति । अविशेषश्रुतेः ॥ २१ ॥

(५) सवनीया वा बहुश्रुतेः ॥ २२ ॥

‘वा’शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । सवनीया एव तरसमया भवन्ति । कुत  
एतत् ? बहुत्वश्रुतेः “तरसमयाः पुरोडाशा भवन्ति” इति । बहुत्व-  
प्रयुक्तानां हि तरसविधानम् ॥ २२ ॥

( १ ) प्रायणीयोदयनीयौ ।

( २ ) द्वादशसंवत्सरं सुत्या भवन्ति ।

( ३ ) षट्त्रिंशत्संवत्सरसुत्यम् ।

( ४ ) अत्र सर्वत्र दीक्षणीयातिथ्यापशुपुरोडाशसवनीयादयः पुरो-  
डाशास्तरसमया मांसमया भवन्ति । तथा हि संस्थितेऽहनि मृगपतिर्मु-  
गयां याति स तत्र याम्मृगान्दहन्ति तेषां तरसाः सवनीयाः पुरोडाशा  
भवन्ति ।

( ५ ) सवनीया एव तरसमयाः न सर्वत्र । ‘पुरोडाशाः’ इति बहुत्व-  
प्रवणत्वात् । अत्र मांसस्य वेषणकाले “धान्यमांसं” ( बा० सं० १-२० )  
इत्यत्र मन्त्रे “तरसमसि” इत्येवमूहः कार्यः न तु ‘मृगोऽसि’ इति ।

शतसंवत्सरः साध्यानाम् ॥ २३ ॥

साध्यानामयनं सत्रम् । तच्छतसंवत्सरं भवति ॥ २३ ॥

(१) सहस्रसंवत्सरं विश्वसृजाम् ॥ २४ ॥

‘विश्वसृजामयनम्’ इति सत्रस्य संज्ञा । तत्सहस्रसंवत्सरं भवति ॥ २४ ॥

(२) यात्सत्राणि सारस्वतानि ॥ २५ ॥

(३) यात्वा यात्वा क्रियन्त इति यात्सत्राणीत्येके । तदनुपपन्नम्, गमनस्य स्वशब्दाभिहितत्वात् । तस्मात् यात्सत्राणि सारस्वतसत्राणीत्युभे अपि च संज्ञे एते ॥ २५ ॥

(४) सदोहविर्द्वानाग्नीध्राणि चक्रीवन्ति ॥ २६ ॥

भवन्ति । अन्यथा गमनासम्भवात् ॥ २६ ॥

(५) उलूखलबुध्नो यूपः (१) प्रकृष्यः ॥ २७ ॥

उलूखलमिव बुध्नो यूपस्य भवति । स च प्रकृष्यते न निस्स्रन्यते ॥ २७ ॥

वत्सतरीशतमृषभाधिकं गर्भिणीनामुत्सृजन्ति

सहस्रपूरणाय (७) ॥ २८ ॥

सहस्रपूरणेन हि सत्रस्य परिसमाप्तिः ॥ २८ ॥

(१) अत्र संवत्सरशब्दोऽसम्भवाद्गौण्या वृत्त्याऽहर्लक्षक इति प्रागुक्तम् “अह्नां वा शक्यत्वात्” ( का० श्रौ० १-६-२५ ) इत्यत्र । तेन सहस्रसुत्यमेतत्सत्रं भवति इति देवयाज्ञिकाः ।

(२) अथ त्रीणि सारस्वतसत्राणि क्रमेणाह—

(३) यान्ति च तानि सत्राणि च यात्सत्राणि इति वा ।

(४) एतच्च पत्नीशालाया अप्युपलक्षणम् ।

(५) उलूखलस्येव बुध्नं यस्यासौ उलूखलबुध्नः स्थिरासन इत्यर्थः ।

(६) प्रकृष्यो देशान्तरनयने प्रकर्षणीयः भूमिसंलग्न एव प्रेरणीयः न तूपादय नेय इत्यर्थः ।

(७) ऋषमेणाधिकं गर्भिणीनां वत्सतरीणां शतं सहस्रपूरणायारण्ये उत्सृजन्ति । वत्सभावादुत्तीर्णा वत्सतर्यः । अल्पं तासां वत्सत्वं बहुतासां गोत्वम् “वत्सोक्षाश्वर्षमेभ्यश्च तनुत्वे” ( पा० सू० ५-३-११ ) इति वृत्त्वात् ङीप् तेन प्रथमगर्भाणामिति सिद्धम् । सहस्रपूरणायैति याः स्त्रियाः तासां मातरो न दोग्धव्याः । एवं वर्धमानाः क्षिप्रं सहस्रं सम्पद्यन्ते ।

(१) उपकिरन्त्युपरवस्थानेषु न खनन्ति ॥ २९ ॥

उपकिरणं च मृदः ॥ २९ ॥

शुक्लपक्षसप्तम्यां दीक्षा सरस्वतीविनशने ॥ ३० ॥

(२) सरस्वतीविनशनप्रदेशे ॥ ३० ॥

द्वादशाहवर्दीक्षोपसदः ॥ ३१ ॥

अत्रैकाहिकान्यहानि तत्र द्वादशाहवदप्राप्तौ सत्यां द्वादशाहवदित्युच्यते ॥ ३१ ॥

अषोडशिकावतिराश्रौ ॥ ३२ ॥

भवतः ॥ ३२ ॥

तत्रैव प्रायणीयोऽतिराश्रः ॥ ३३ ॥

भवति । सरस्वतीविनशने ॥ ३३ ॥

साम्नायश्च तस्मिन् ॥ ३४ ॥

“पक्षादौ यद्यद्विस्तृतस्त्वस्मिन्” “सारस्वते च प्रथमे” ( का० श्रौ० २४-४-२८, २९ ) इत्युक्तम्, तेन साम्नायमत्र प्राप्नोति । अत उच्यते साम्नायं च तस्मिन्निति ॥ ३४ ॥

सास्थितेऽध्वर्युराहवनीयसमीपे स्थित्वाभ्यध्व० (३)

शम्यां प्रास्यति तद्गार्हपत्यस्थानम् ॥ ३५ ॥

यथोक्तमाहवनीयस्य (४) ॥ ३६ ॥

इति चतुर्विंशोऽध्याये षष्ठमी कण्डिका ।

यथास्थितं यज्ञाङ्गानि हरन्ति ॥ १ ॥

( १ ) उपरवानुपकिरन्ति न खनन्ति आलेखनमात्रमेव कुर्वन्ति ।

( २ ) चैत्रस्य शुक्लपक्षे सप्तम्यां तिथौ सरस्वतीविनशने सरस्वती समुद्रसङ्गमे प्रभासे इति देवः । यत्र सरस्वत्यन्तर्भवति तद्विनशनमित्युच्यते, अतिराश्रस्य द्वितीयायां समाप्तत्वात् ( लाट्या० १०-१५-१ ) इत्यग्निस्वामिनः । सरस्वती नाम महानदी प्रत्यक्स्रोता प्रवहति तस्याः प्रागपरौ भागौ सर्वलोकप्रत्यक्षौ मध्यमस्तु भागो भूम्यामन्तर्निमग्नः प्रवहति, नासौ केनापि दृश्यते तद्विनशनमिति माधवाचार्या धन्वि-भाष्यकाराश्च । यत्र सरस्वत्यन्तर्हिता तद्विनशनमिति जयस्वामिनः ।

( ३ ) अभ्यध्वं मार्गामिमुखम् ।

( ४ ) आहवनीयस्योत्तरवेदिकस्य स्थानं यथा ( का० श्रौ० ८-३-

७, ८ ) प्रकृताङ्गं तथैव भवति ।

येषु स्थानेषु स्थितानि (१) तत्समवेतान्येव हरन्ति ॥ १ ॥

पांशूनादाय भौमानां यथादेशं निवपन्ति (२) ॥ २ ॥

भौमानामङ्गानां पांसून्गृहीत्वा यथाप्रदेशं न्युप्यम् ॥ २ ॥

यजनीययोरन्होर्गोआयुषी (३) ॥ ३ ॥

भवतः ॥ ३ ॥

पर्वान्तरेषु दर्शपूर्णमासौ ॥ ४ ॥

प्रथमे पर्वान्तरे दर्शः । द्वितीये पौर्णमासम् । एवं व्यत्यासेन (४) ॥ ४ ॥

शम्याप्रासे शम्याप्रासे वसन्तो यजमानाश्च यन्ति

दक्षिणेन तीरेण ॥ ५ ॥

शम्याप्रास उषित्वा यागं कृत्वा ततो यन्ति दक्षिणेन तीरेण सर-  
स्वत्याः (५) ॥ ५ ॥

दृषद्वत्यप्ययेऽपोनाम्नि यश्चरुः (६) ॥ ६ ॥

दृषद्वत्यप्यये प्रदेशे चरुर्भवति ॥ ६ ॥

अग्नये कामायेष्टिः (७) प्लक्षे प्रास्त्रवणे ॥ ७ ॥

प्लक्षे प्रास्त्रवणप्रदेशे अग्नये कामायेष्टिर्भवति ॥ ७ ॥

( १ ) शालासदोहविर्धानाग्नीध्रीयादीनि ।

( २ ) भौमानां भूमिमयानां यज्ञाङ्गानां वेदिखरधिष्ण्योत्तरवेदीनां  
पांसून्पात्रान्तरेणादाय देवयजनानन्तरे वेदिमध्ये तूष्णीं पांसून् निवपन्ति ।

( ३ ) यजनीययोरन्होः प्रतिपदोरुभयोः यथाक्रमं गोधायुषी भवतः ।  
ताबुमाबुक्थ्यसंस्थौ । गौरुक्थ्यः पौर्णमास्यां अमावास्यायामा-  
युरुक्थ्य इति ।

( ४ ) अत्राग्न्यन्वाधानवर्जं पत्नीसंयाजान्तं तन्त्रमिति माधवाचार्यः ।

( ५ ) इष्टयनन्तरमेव देशान्तरं गत्वा तत्र बासः । प्रातरिष्टयन्ते पुनः  
शम्याप्रासनादि । इह सूत्रे पर्वसु चन्द्रप्रमाणा एव मासाः स्युः न त्रिंशिनः  
साधना इति ।

( ६ ) दृषद्वत्यप्यये सरस्वतीदृषद्वत्योः सङ्गमे एवं दक्षिणेन तीरेण  
प्रतिदिनं शम्याप्रासे वसतां यदा सरस्वतीदृषद्वत्योः सङ्गम आयाति तदा  
अपोनाम्नि यश्चरुर्भवति । अपानपादेवताकः जलातिक्रमदोषपरिहारार्थम् ।

( ७ ) प्लक्षे प्रास्त्रवणे सरस्वत्या उत्पत्तिस्थाने । “चतुश्चत्वारिंश-  
दाग्निनानि सरस्वत्या चित्तशानात्प्लक्षः प्रास्त्रवणः” ( ताण्ड्य० २५-  
१० ) इति वचनात् ।

(१) तस्यामश्वपुरुष्यौ धेनुके दद्युः ॥ ८ ॥

इष्यते अश्वपुरुष्योर्दानं धेनुत्वे सति तदुपकाराभावात्तत्प्रसूतेश्च दानम् । दानं च प्रासर्पिकेभ्यः ॥ ८ ॥

अवशिष्टं चैके यज्ञोपकरणमुदयनीयान्ते(२) ॥ ९ ॥

यदवशिष्टं यज्ञोपकरणं तदुदयनीयान्ते ददाति । सत्रसमाप्ता-  
वित्यर्थः ॥ ९ ॥

अवभृथमभ्यवयन्ति यमुनां कारपचवं प्रति(३) ॥ १० ॥

कारपचवप्रदेशं प्रति यमुनामवभृथमभ्यवयन्ति । अनेन चाव-  
भृथग्रहणेन सत्रसमाप्तिलक्ष्यते ॥ १० ॥

पुरस्ताद्वावभृथादग्नये कामाय(४) ॥ ११ ॥

इष्टिर्भवति ॥ ११ ॥

उदवसानीयान्ते वा(५) ॥ १२ ॥

‘वा’ इति विकल्पः ॥ १२ ॥

यथार्थं विप्रव्रजेयुः(६) ॥ १३ ॥

अपृष्ठशमनानि सारस्वतानि(७) ॥ १४ ॥

अपृष्ठशमनानि हि सारस्वतसत्राणि श्रूयन्ते ॥ १४ ॥

घ्राणघेषाः साम्युत्थानान्यतिरात्रैः ॥ १५ ॥

(१) अश्वपुरुष्यौ अश्वान् वडवान् पुरुषीं मानुषीं स्त्रियं च ते उभेधे-  
नुके प्रत्यग्रप्रसूते सापत्ये दद्युः । दानं चात्र प्रासर्पिकाणां मध्ये कस्मै-  
चिद्गुणवते ।

(२) अवभृथानन्तरमुदयनीयासंज्ञिकेष्टिर्भवति तस्या अन्ते । एके  
यज्ञोपकरणं घृतधान्यसुवर्णद्रव्यादिकं गुणवते दद्युः ।

(३) कारपचवो देशविशेषः । तन्मध्ये यमुना वर्तते । तां कारप-  
चवदेशस्थां यमुनां प्राप्य तत्रावभृथमभ्यवयन्ति ।

(४) इष्टेः ( का० श्रौ० २४-६-७ ) कालान्तरविधानम् ।

(५) इष्टिर्भवतीत्यध्याहारः ।

(६) इदं सत्रं समाप्तं अतो यजमानाः स्वस्वकार्यार्थं गच्छेयुः ।

(७) पृष्ठशमनीयवर्जितानि सारस्वतसत्राणि भवन्ति । पृष्ठशम-  
नीयेषु न भवतीत्यर्थः । सत्राङ्गं हि सः ( का० श्रौ० १३-३-३४ )  
अतोऽत्रापि प्राप्नोति । अत्र प्रतिषेधादन्येषु सत्रेषु सत्रान्ते नियमेनायं  
भवतीति प्रतीयते ।

एषां सारस्वतसत्राणां मध्ये साम्युत्थानानि त्रीणि भवन्ति ॥१५॥

सहस्रपूरणगृहपतिमरणसर्वज्यान्धः(१) ॥ १६ ॥

प्रथमं साम्युत्थानं गवां सहस्रपूरणे । द्वितीयं गृहपतिमरणे । तृतीयं सर्वज्यान्धम् । सर्वज्यानिश्च सर्वहानिरुच्यते ॥ १६ ॥

सहस्रपूरणे गौः ॥ १७ ॥

(२) गौरतिरात्रो भवति ॥ १७ ॥

तदेव दत्त्वा(३) ॥ १८ ॥

तदेव सहस्रं दत्त्वा साम्युत्तिष्ठेरन् ॥ १८ ॥

आयुर्गृहपतिमरणे ॥ १९ ॥

अतिरात्रो भवति ॥ १९ ॥

सर्वज्यान्धां विश्वजित् ॥ २० ॥

अतिरात्रः कर्तव्यः(४) ॥ २० ॥

ज्योतिष्टोमो (५)वा सर्वेषाम् ॥ २१ ॥

भवति ॥ २१ ॥

नावभृथः सरस्वत्याम् ॥ २२ ॥

(६)सरस्वत्यामभृथं न भवति ॥ २२ ॥

( १ ) पूर्वं सत्रारम्भकाले यद्वत्सतरीणां गर्भिणीनां शतमृषमेणाधिकं सहस्रपूरणार्थमुत्सृष्टमभूत् ( का० श्रौ० २४-५-१८ ) तत्र यदा तासां तत्प्रसृतानां च प्रसवैः गवां सहस्रस्य पूरणं भवति, यदा गृहपतेर्मरणं भवति, यदा सर्वासां गवां हानिः सर्वज्यानिर्भवति । एतानि त्रीणि एषां दीक्षितानां साम्युत्थानानि अर्धसमाप्तसत्रपरित्यागकारणानि । तत्रातिरात्रैर्वक्ष्यमाणैर्गवादिभिरिष्ट्वा साम्युत्थानं कुर्युः । प्लक्षप्रास्त्रवणात्प्रागेव, समापनं कुर्युः ।

( २ ) सहस्रपूरणे सति यदा साम्युत्थानं क्रियते तदा ।

( ३ ) गवि अतिरात्रे गवां सहस्रं दत्त्वा साम्युत्तिष्ठेरित्यर्थः ।

( ४ ) अत्र तासामेव गवामधिकारः । तासामेव सहस्रसम्पत्त्यर्थं मुत्सृष्टानां हानौ साम्युत्थानेऽधिकारो भवति न द्रव्यान्तरस्य हानौ । कुतः ? प्रकरणभूतत्वात् ।

( ५ ) अथवा सर्वेषां गवादीनां स्थाने ज्योतिष्टोमातिरात्र एवोदयनीयो भवति ।

( ६ ) साम्युत्थाने सति ।

परिपाद्वर्षेषूदकेषु(१) ॥ २३ ॥

कर्तव्यः ॥ २३ ॥

असत्सुद्यूतं ततः ॥ २४ ॥

यदि नाम न सन्ति ततः सरस्वत्या एवोदकमुद्यूतं वावभृथः  
कार्यः ॥ २४ ॥

(१) द्वितीये दृतिवातवतोरयनस्याहनी त्रिवृत्पञ्चद-

शस्तोमे पर्वान्तरेषु व्यत्यासम्(३) ॥ २५ ॥

द्वितीये सारस्वते सत्रे दृतिवातवतोरयनस्य ये त्रिवृत्पञ्चदशस्तोमे  
अहनी, ते पर्वान्तरेषु व्यत्यासेन क्रियेते ॥ २५ ॥

तयोश्चैदसमासपोरागच्छेद्यजनीयकालस्तमुपेत्य

शेषमनुसमापयेयुः(४) ॥ २६ ॥

तयोस्त्रिवृत्पञ्चदशस्तोमयोरसमासयोर्यद्यागच्छेद्यजनीयकालस्तं य-  
जनीयकालीनं परिसमाप्य शेषं पारसमापयेयुः ॥ २६ ॥

शुक्लपक्षश्चेत्त्रिवृदग्निष्टोम इत्येके(५) ॥ २७ ॥

एके शेषपरिसमाप्तिमिच्छन्ति ॥ २७ ॥

(१) यदि सरस्वत्यामवभृथकरणप्रतिषेधस्तदा सरस्वतीपरिपा-  
द्वर्षवर्तिषु नदीतडागादिषु अवभृथं कुर्युरित्यर्थः ।

(२) एवमेकं सारस्वतं सत्रमुक्त्वा अथ द्वितीयमुच्यते ।

(३) द्वितीये सारस्वतसत्रे पौर्णमास्यमावास्यायोरन्तराले शम्या-  
प्रासे दर्शपूर्णमासयोः स्थाने दृतिवातवतोरयनस्य सम्बन्धिनी त्रिवृत्-  
पञ्चदशस्तोमे अहनी व्यत्यासं भवतः । एकस्मिन्दिने त्रिवृत्, द्वितीये  
पञ्चदशः, तृतीये त्रिवृत्, चतुर्थे पञ्चदशः । 'त्रिवृत्' अग्निष्टोमसंस्थः ।  
'पञ्चदश' उक्थ्यसंस्थः ।

(४) यदा तिथिक्षयवृद्धिद्विषादेकस्मिन्पक्षे समप्रयोगो न सिद्ध्यति ।  
त्रिवृत्पञ्चदशस्तोमयोरसमासयोर्यदियजनीयकाल आगच्छेत् त्रिवृति कृते  
पञ्चदशे अकृते इत्यर्थः । तदा तं यजनीयकालीनं गामायुर्वा उपेत्य शेषं  
समापयेयुः, तत आरभ्याग्निमपक्षमुपक्रमेयुरित्यर्थः ।

(५) पर्वान्तरेषु व्यत्यासेन त्रिवृत्पञ्चदशयोरनुष्ठानपक्षापक्षान्तर-  
माह । यदि शुक्लपक्षस्तदा सकलेऽपि तस्मिन् त्रिवृदग्निष्टोमः केवलः  
कार्यः, कृष्णपक्षे सकलेऽपि पञ्चदश उक्थ्यः केवलः कार्य इति देव-  
याज्ञिकाः ।

पञ्चदशउक्थयः कृष्णे ॥ १८ ॥

‘भवति’ इत्येके ॥ २८ ॥

(१) तृतीये यजनीययोरहोरभिजिद्विह्वजितौ ॥ २९ ॥

(२) भवतः ॥ २९ ॥

(३) पर्वान्तरेषु त्रिकद्रुकाः ॥ ३० ॥

भवन्ति ॥ ३० ॥

पूर्ववदनुसमापनम् (४) ॥ ३१ ॥

भवति ॥ ३१ ॥

दार्षद्वतमृत्विगाचार्ययोरन्यतरस्य गारक्षे-

त्संवत्सरम् ॥ ३२ ॥

‘दार्षद्वतम्’ इति सत्रनामधेयम् । तत्र कर्मव्याख्यायते । ऋत्विगा-  
चार्ययोरन्यतरस्य गारक्षेत्संवत्सरं गवा रक्षणम् (५) ॥ ३२ ॥

अपरं व्यर्णे नैतन्धवेऽग्निमिन्धात (६) ॥ ३३ ॥

अपरं संवत्सरं नैतन्धवप्रदेशे विगतोदकेऽग्निन्धनं कुर्यात् ॥ ३३ ॥

(७) कुरुक्षेत्रे परिणहि स्थलेऽग्न्याधेयमन्वारम्भणी-  
यान्तं भवति ॥ ३४ ॥

( १ ) अथ तृतीयं सारस्वतमाह—

( २ ) यजनीययोरहोः गोआयुषोः स्थाने ।

( ३ ) पौर्णमास्यमावास्यायोरन्तरालेषु शम्याप्राप्ते दर्शपूर्णमासयोः  
स्थाने त्रिकद्रुकाः उभयोः पक्षयोर्भवन्ति ।

( ४ ) अत्रापि तिथिर्त्रिद्विधश्च वशात्त्रिकद्रुकेष्वसमाप्तेषु यजनीयकाल  
आगच्छेत् तदा पूर्ववदनुसमापनं कर्तव्यम् । त्रिकद्रुकशेषेणात्तरपक्षे उप-  
क्रमः प्रारम्भः कार्य इति देवयाजिकाः ।

( ५ ) अरण्ये तृणाद्याशयितुं पालयेत् ।

( ६ ) अपरं द्वितीयं संवत्सरं व्यर्णे विगतोदके नैतन्धवे सरस्वत्यां  
वर्तमाने ह्रदे अग्निं लौकिकं काष्ठादिभिरिन्धीत । सरस्वत्यास्तोरे नैत-  
न्धवा नामार्माः पुराणा ग्रामाः सन्ति । तथा च मन्त्रान्तरम्—“येषामिमे  
पूर्वं अर्मांस आसन्नयूपाः सन्नविभृताः पुरुणि” (द्राह्या० ३१-३) इति ।

( ७ ) ततस्तृतीये संवत्सरे परीणन्नामस्थले अग्न्याधेयमन्वार-  
म्भणीयान्तं भवतीत्यर्थः ।



अन्वारम्भणीयान्तमिति । कुत एतत् ? इष्ट्यङ्गत्वादन्वारम्भणी-  
यायाः ॥ ३४ ॥

दर्शपूर्णमासान्तं वा ॥ ३५ ॥

‘वा’ शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । दर्शपूर्णमासान्तमेव भवति नान्वारम्भ-  
णीयान्तम् । दर्शपूर्णमासस्य हीष्ट्यन्तरे प्रवृत्तिर्न्यायेति ॥ ३५ ॥

आहिताग्निश्चेद्व्यर्णेऽग्निहोत्रमेव जुहुयात्(१) ॥ ३६ ॥

संवत्सरम् ॥ ३६ ॥

पुरोडाशोऽग्नये तेन यजमानः पूर्ववत्(२) ॥ ३७ ॥

तेन यागं कुर्वन् पूर्ववच्छम्याप्रासे दृषद्वतीतीरेण दक्षिणेन गच्छेत् ॥ ३७ ॥

एत्य च दृषद्वतीतीरेण ॥ ३८ ॥

तद्वदेव ॥ ३८ ॥

(३) अत्र भृथमभ्यवयन्ति (४) यमुनां त्रिप्लक्षा-

वहरणं प्रति ॥ ३९ ॥

त्रिप्लक्षावहरणस्यार्जव्येन यमुनामवभृथमभ्युपैति ॥ ३९ ॥

तत्र च—

स्वयमेव सामगानम्(५) ॥ ४० ॥

भवति ॥ ४० ॥

(६) आप्लवनमात्रं वा ॥ ४१ ॥

भवति, नावभृथः । ‘वा’ शब्दो विकल्पार्थः ॥ ४१ ॥

(१) पूर्वमेव चेत् कृतश्रौताग्न्याधानः, तस्यान्यत्प्रागुक्तमग्नीन्धनं  
वार्यते गोरक्षणं तु भवत्येवेति ।

(२) अग्नयेऽष्टाकपालः पुरोडाशः प्रत्यहं भवति, तेन पुरोडाशेने-  
त्यर्थः । ‘पूर्ववत्’ इति शम्याप्रासे २ वसन्त्यजमानः दृषद्वत्या दक्षिणेन ती-  
रेणेत्येता चल्लभ्यते ।

(३) तस्या उत्पत्तिस्थानमागत्य ।

(४) यमुनां प्राप्य त्रिप्लक्षावहरणे देशे अवभृथमभ्यवयन्ति । त्रिप्ल-  
क्षाभिधे जनपदे यमुनायामवभृथं कुर्वन्तीत्यर्थः । तत्रैव हि देशे दृषद्वती  
मनुष्येभ्यस्तिरोभवति, बह्वेकापि सती तत्रैवान्तर्हिता भवतीत्यर्थः ।  
अत्र दार्पद्वतावभृथे ।

(५) यजमानः करोति, प्रस्तोतुरभावात् ।

(६) स्नानमात्रं भवति, न त्ववभृथेष्वादर्कं किञ्चित् ।

उदेत्यैतयैवेष्ट्या (१) यजेत ॥ ४२ ॥

परिसमाप्य सत्रमेतयैवेष्ट्या यजेत ॥ ४२ ॥

पशुना वा तद्देवतेन ॥ ४३ ॥

यजेत ॥ ४३ ॥

अग्निष्टोमेन वा ॥ ४४ ॥

‘यजेत’ इति ॥ ४४ ॥

इति चतुर्विंशोऽध्याये षष्ठी कण्डिका ।

तुरायणं वैशाखीशुक्लस्य पञ्चम्याम् ॥ १ ॥

‘तुरायणम्’ इति सत्रनाम ॥ १ ॥

चैत्रस्य वा ॥ २ ॥

शुक्लपञ्चम्यां भवति ॥ २ ॥

प्रातराहुत्यन्तेऽदीक्षितो दीक्षारूपाण्यासजते

तृष्णीं कृष्णाजिनादीनि ॥ ३ ॥

स्वयमेव ॥ ३ ॥

हवींषि निर्वपत्याग्नेयमैन्द्रं वैश्वदेवं चरुं

सवनकालेष्वेकैकम् (२) ॥ ४ ॥

कुत एतत् ? आग्नेयं प्रातस्सवनम्, ऐन्द्रं माध्यन्दिनम्, वैश्वदेवं  
तृतीयसवनमित्यर्थवादात् ॥ ४ ॥

तन्त्रेण वा ॥ ५ ॥

‘वा’ शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । तन्त्रेण वा करोति न सवनकालेषु । कुत  
एतत् ? कालैक्यात् । तस्मात् तन्त्रेणैव ॥ ५ ॥

अन्वहम् (३) ॥ ६ ॥

हवींषि निर्वपति ॥ ६ ॥

वा हविःशेषमक्षः (४) ॥ ७ ॥

‘वा’ प्राकृताशनः ॥ ७ ॥

( १ ) अवभृथादागत्य एतयैवाग्नेय्या इष्ट्या यजेत ।

( २ ) प्रातर्माध्यन्दिनापराह्णेषु एकैकं हविर्निर्वपति ।

( ३ ) प्रत्यहमेकैकं वा हविर्निर्वपति ।

( ४ ) अत्र तुरायणे यजमानो हविःशेषमक्षो भवति । कर्तृत्वाविशेषात्प्रात्यपि ।

### संवत्सरं यजते(१) ॥ ८ ॥

अत्राधस्तनसूत्रे वा शब्दमन्यथा वर्णयन्ति । संवत्सरं यजनीयेषु यागपरिसमाप्तौ सत्यामन्वहं वेत्युच्यते । ततश्चावधारणैषा । संवत्सरशब्देन हि सर्वाण्यहानि गृह्यन्ते न यजनीयान्येव , तत्रैव प्रयोगदर्शनात् ॥ ८ ॥

### अनियतोदकं दार्षद्वतवदवभृथादि(२) ॥ ९ ॥

अनियतोदकोऽवभृथः कार्यः । आदिग्रहणाच्च “उदेत्यैतयैवेष्ट्या यजेत” ( का० श्रौ० २४-६-४२ ) इत्येवमादि लभ्यते ॥ ९ ॥

### द्वादशाहविकल्पाः ॥ १० ॥

‘व्याख्यायन्ते’ इति सूत्रशेषः ॥ १० ॥

### सर्वाग्निष्टोमो भरतद्वादशाहः(३) ॥ ११ ॥

भरतद्वादशाहे सर्वं एवाग्निष्टोमा भवन्ति, प्रायणीयोदयनीयवर्जम् ॥ ११ ॥

संस्कृतमद्वादशाहे दशरात्रस्य इहप्रथमानि प्रथमस्य-

हस्तपहद्वितीयानि द्वितीयस्यहस्तपहद्वितीयानि

### तृतीयस्यहः(४) ॥ १२ ॥

भवति ॥ १२ ॥

( १ ) एवमुक्तप्रकारेण संवत्सरं यजते वर्षपूर्तिपर्यन्तमेतत्प्रत्यहं करोतीत्यर्थः ।

( २ ) “स्वयमेव सामगानम्” “आप्लवनमात्रं वा” “उदेत्यैतयैवेष्ट्या यजेत” ( का० श्रौ० २४-६-४०, ४१, ४२ ) इत्येतावदतिदिश्यते । तद्वदेव त्रिप्लक्षवहरणं प्रति यमुनायां नियमेनावभृथे प्राप्ते ‘अनियतोदकम्’ इत्युच्यते । अत्रावभृथे उदकनियमो न भवतीत्यर्थः ।

( ३ ) दशरात्रस्य स्थाने दशाप्यग्निष्टोमा भवन्ति आद्यन्तयोरतिरात्रावेव ।

( ४ ) संस्कृतमद्वादशाहे द्वादशाहिकस्य दशरात्रस्य दशमवर्जितानि नवाहानि त्रैश्चा विभज्य त्रयस्त्रयहाः कर्तव्याः । तेषां त्रयाणां इहहानां यानि प्रथमान्यहानि तैरत्र प्रथमस्यहो भवति । तेन प्रथमे इह पृष्ठस्य प्रथमं चतुर्थं छन्दोमानां प्रथमं चेति सिद्धम् । यानि द्वितीयान्यहानि तैरत्र द्वितीयस्त्रयहो भवति । तेन पृष्ठस्य द्वितीयं पञ्चमं छन्दोमानां द्वितीयं चेति सिद्धम् । यानि स तृतीयान्यहानि तैरत्र तृतीयस्यहः । तेन पृष्ठस्य तृतीयं षष्ठं च छन्दोमानां तृतीयं चेति सिद्धम् ।

प्रकृत्या दशमम्(१) ॥ १३ ॥

अविकृतरूपमेव दशमं भवति ॥ १३ ॥

अग्निष्टुदिन्द्रस्तुत्सुर्गस्तुद्वैद्वदेवस्तुतां वैकैकेन(२) ॥ १४ ॥

दशरात्रस्य पूरणम् ॥ १४ ॥

(३)त्रिकदुकैर्वा ॥ १५ ॥

(४)अहीनैकाहानां वैकैकेन ॥ १६ ॥

असौर्यामराजसूयवर्जम्(५) ॥ १७ ॥

गोआयुर्भ्यां वा(६) ॥ १८ ॥

सर्व एवैते विकल्पाः ॥ १८ ॥

अभ्यासानुपपत्तौ ज्योतिष्टोमः पूरणः(७) ॥ १९ ॥

भवति । तच्चैतद्गणपक्ष एव सम्भवति नैकाहपक्षे ॥ १९ ॥

यथोक्तस्य स्तोत्रं स्तोत्रियं वर्चं वा साम वा यजुर्वाऽह-

र्वान्यत्कृत्वा यजेत ॥ २० ॥

सर्वे चैते शास्त्रार्थप्रकाराः (८) ॥ २० ॥

( १ ) अविवाक्यमेवेत्यर्थः । अत्रातिग्राह्यग्रहणाभावः षडहस्य वि-  
कृतत्वात् ।

( २ ) एषामेकैकेन दशरात्रपूरणम् । केवलेनाग्निष्टुता अथवा केवले-  
नेन्द्रस्तुतोक्थ्येन अथवा सूर्यस्तुतोक्थ्येन अथवा वैश्वदेवस्तुतोक्थ्ये-  
नेत्यर्थः ।

( ३ ) त्रिकदुकैर्वा समुदितैरेवाभ्यस्तैर्दशरात्रस्य पूरणम् ।

( ४ ) अथवा अहीनैकाहानां वैकैकेन अहोनाक्ष एकाहाश्च अहीने-  
काहाः तेषामहीनैकाहानां मध्ये एकैकेन द्वाहादिना पौण्डरीकान्तेनाभ्य-  
स्तेन एकैकेन भूरादिना एकाहेन दशकृत्वोऽभ्यस्तेन दशरात्रस्य पूरणम् ।

( ५ ) एकाहानां मध्ये असौर्यामेण राजसूयाहोमिश्च दशरात्रस्य  
पूरणं न कर्तव्यमिति ।

( ६ ) आभ्यां मिलिताभ्यां पञ्चवारमावृत्ताभ्यां एकैकेन वा दशरा-  
त्रस्य पूरणं कर्तव्यमित्यर्थः ।

( ७ ) यदा पूर्वोक्तैरहोमिरभ्यासो नोपपद्यते तदा ज्योतिष्टोमो दश-  
रात्रस्यावशिष्टानामहं पूरणो भवतीति बोध्यम् ।

( ८ ) अथ प्रकारान्तरेण द्वादशाहविकल्पा उच्यन्ते । यथोक्तस्य  
द्वादशाहस्य स्तोत्रमेकमन्यत्कुर्यात् । अथवा स्तोत्रं तदेव, केवलमेकां

व्यत्यासमन्ततः(१) ॥ २१ ॥

स्तोत्रियादीनां व्यत्यासेनाप्यन्ततो भवति ॥ २१ ॥

नास्त्येषामन्तः ॥ २२ ॥

एषां विकल्पानामन्त एव नास्ति दिङ्मात्रं प्रदर्शितमाचार्येण ॥ २२ ॥

अयनमुत्सर्गिणां गवामयनविकल्पाः ॥ २३ ॥

गवामयनविकल्परूपमुत्सर्गिणां गवामयनमुच्यते(२) ॥ २३ ॥

पञ्चोक्थ्यां स्त्रीनामिप्लवानुपेत्य चतुर्थं

चतुरुक्थ्यमुपयन्ति(३) ॥ २४ ॥

इत्येको विकल्पः ॥ २४ ॥

(४)स्तोमोत्सर्गो वैकस्याहः ॥ २५ ॥

एकस्मिन्नहनि स्तोम एव (५)वा न भवति ॥ २५ ॥

पशोर्वा सवनविधिक्रिया(६) ॥ २६ ॥

ततश्च प्रातः सवन एव परिसमाप्यते पशुः ॥ २६ ॥

अनारम्भो वा(७) ॥ २७ ॥

स्तोत्रियामृचमन्यां कुर्यात् । अथवा शस्त्रादौ एकामृचमन्यां कुर्यात् ।  
अथवा एकं सामान्यात्कुर्यात् । अथवा ग्रहग्रहणादावेकं यजुः प्रस्तुताद-  
न्यत्कुर्यात् । अथवा यथोक्तानामेकमहोऽन्यत्कुर्यात् ।

( १ ) अन्ततो दशरात्रस्यान्तिमे दशमेऽहनि न ततः प्राक् नवस्व-  
हःसु प्रागुक्तं स्तोत्रादीनां व्यत्यासं विपर्यासं कुर्यादित्यर्थः ।

( २ ) उत्सर्गिणामयनमुच्यते । तत्र प्रथमं गवामयनविकल्पा अभि-  
धीयन्ते इत्यर्थः ।

( ३ ) चतुर्थमिप्लवं चतुरुक्थ्यमुपयन्ति प्रकृतिष्वेव ( का० श्रौ०  
१३-२-१, ३ ) कुर्वन्ति । त्रिप्लविप्लवेष्वेकैकस्याहोऽग्निष्टोमत्वस्योत्स-  
र्गिणास्योत्सर्गिणामयनत्वम् ।

( ४ ) पक्षान्तरमाह—

( ५ ) अथवा संवत्सरमध्ये एकस्याहः स्तोमोत्सर्गः त्रिविदादेर्वि-  
हितस्य स्तोमस्योत्सर्गो भवति ।

( ६ ) अथवा पशोरेव सवनविधिना अनुष्ठानं भवति । अत्र पशुरेव  
केवलस्तस्मिन्नहनि न ग्रहस्तोत्रशस्त्रादिकमित्यर्थः ।

( ७ ) अथवा एकस्य कस्यचिदहः अनारम्भ एव अधरणमेव  
कर्तव्यम् ।

पशोः ॥ २७ ॥

तापश्चित्तविकल्पः ॥ २८ ॥

‘व्याख्यायते’ इति सूत्रशेषः ॥ २८ ॥

अयमेव प्रायणीयोऽतिरात्रः सर्वः सत्रं स्यात् (१) ॥ २९ ॥

यथोक्तपृष्ठः ॥ ३० ॥

(२) अधापरम् ॥ ३१ ॥

विकल्परूपम् ॥ ३१ ॥

ज्योतिष्टोमाश्चत्वारोऽभिजितैः षणमासान् (३) ॥ ३२ ॥

नयेयुः ॥ ३२ ॥

व्रतं विषुवत्स्थाने (४) ॥ ३३ ॥

भवति ॥ ३३ ॥

विश्वजिज्ज्योतिष्टोमाश्चत्वारस्तैरुत्तरान् (५) ॥ ३४ ॥

षणमासान्नयेयुः ॥ ३४ ॥

एतत्पुरुषस्य नारायणस्योत्तममेतत्पुरुषस्य

नारायणस्योत्तमम् (६) ॥ ३५ ॥

‘नारायणसत्रम्’ इत्यस्य संज्ञा ॥ ३५ ॥

इति चतुर्विंशोऽध्याये सप्तमी कण्डिका ।

इत्युपाध्यायकर्मकृतौ कात्यायनसूत्रभाष्ये

चतुर्विंशोऽध्यायः समाप्तः ।

( १ ) अयं द्वादशाहिको ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रः प्रायणीयसंज्ञक एव सर्वं सत्रं स्यात् । संवत्सरपर्यन्तमयमेव सर्वेषामन्हां स्थाने स्यादित्यर्थः ।

( २ ) अपरं विकल्पान्तरं तापश्चित्तस्याभिधीयते ।

( ३ ) एतैः पूर्वविधैः पञ्चभिरहोभिः प्रतिमासं षड्वारमावृत्तैः पूर्व-पक्षषणमासान्नयेत् ।

( ४ ) मध्ये विषुवतः स्थाने महाव्रतम् ।

( ५ ) तैरेवंविधैः पञ्चभिरहोभिः प्रतिमासं षड्वारमावृत्तैः विषु-वतः परान्षणमासान्नयेत् ।

( ६ ) एतदुत्तममन्तिमं सत्रं ‘नारायणपुरुषसत्रम्’ इति ।

## पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथ प्रायश्चित्तानि अध्वर्युवेदविहितान्युक्तानि साङ्गानि कर्माणि, तत्समनन्तरमुद्गातृवेदविहितानि चोक्तानि । इदानीं तेषामेव नैमित्तिकाङ्गव्याचिख्यायेदमाह—

**कर्मोपपाते प्रायश्चित्तं (१) तत्कालम् ॥ १ ॥**

कर्मण उपपातः कर्मोपपातः उपपातो विनाशो भ्रष्ट इत्यनर्थान्तरम् । स च चतुःप्रकारो भवति । अकरणम्, न्यूनकरणम्, अतिरिक्तकरणम्, अयथाकरणं चेति । यद्वा—एक एव प्रकारः सर्वमवेदमयथाकरणम्, यथैतद्विहितं तथा न भवतीति । प्रायश्चित्तमिति नैमित्तिकस्य संज्ञा । तच्च तत्काले एव भवति यस्मिन्काले उपपातः । कुत एतत् ? ‘भिधे जुहोति’ ‘स्कन्धे जुहोति’ इति निमित्तसप्तमीयं, नाधिकरणसप्तम्येषा । अधिकरणसप्तम्यामाहवनीयापवाद्प्रसङ्गात् । नैमित्तिकस्य च निमित्तकालता न्याय्येति ॥ १ ॥

एवं प्राप्त आह—

**चोदना वाऽकालशब्दात् ॥ २ ॥**

‘वा’ शब्दः पञ्चव्यावृत्तौ । नैमित्तिकस्य चोदनामात्रमेवैतत् न तत्कालता । कुत एतत् ? अकालशब्दात् । न ह्यत्र कालप्रतिपादकः शब्दोऽस्ति । तेनागन्तुत्वात् अन्ते निवेशः प्राप्नोति ॥ २ ॥

एवं प्राप्त उच्यते—

**कालो वा प्रत्ययात् ॥ ३ ॥**

तत्कालतैव नैमित्तिकस्य स्यात् । प्रतीयते हि निमित्तकालता नैमित्तिकस्य । प्राक् तावन्निमित्तान्नैमित्तिकं न भवति । निमित्त उपजाते नैमित्तिकं भवति । तेन तत्कालताऽस्य । तस्मात्साधुकं ‘कर्मोपपाते प्रायश्चित्तं तत्कालम्’ इति । कर्मग्रहणाच्च पुरुषसम्बन्धिन्युपपाते तत्कालता न भवति । यथा ‘गेहदाहोऽनये क्षामवन’ इति ॥ ३ ॥

( १ ) प्रायो विनाशः विध्यतिक्रमजनितो दोषः । चित्ती संज्ञाने इत्यस्य धातोश्चित्तम् अनेकार्थत्वाद्भातोः सन्धानं चित्तमित्युच्यते । प्रायस्य चित्तं प्रायश्चित्तम् विनष्टस्य कर्मणः सन्धानमित्यर्थः । “प्रायस्य चित्तचित्तयोः” इति पारस्करादिगणपठितलक्षणात् सुडागमः । कर्मविनाशकालोऽप्येव कालो यस्य तत्तत्कालम् ।

## महाव्याहृतिहोमोऽनादेशे ॥ ४ ॥

‘भूर्भुवः स्वः’ इत्येता महाव्याहृतयोऽभ्येतृप्रसिद्धाः, ताभिर्होमः कर्त्तव्यः । यत्र निमित्तमुपादिश्य नैमित्तिकस्थानादेशः तत्र भवति । यत्र पुनर्निमित्तोद्देशेन नैमित्तिकादेशस्तत्र तदेव । यथा—“प्रणीता स्कन्ना अभिमृशत्” ( का० श्रौ० २५-५-२८ ) इति । तत्र महाव्याहृतिहोमो न भवति । ‘अनादेशे’ इत्युक्तत्वात् ॥ ४ ॥

व्याहृतिहोमे विशेषार्थमिदमाह—

## हौत्रिके भूरिति गार्हपत्ये ॥ ५ ॥

हौत्रिक उपपाते ‘भूः’(१) इति गार्हपत्ये जुहोति । हौत्रिकं चावै-  
दिकमुच्यते ॥ ५ ॥

## दक्षिणाग्नावाध्वर्यवे भुव इति ॥ ६ ॥

अध्वर्युवेदविहितोपपाते दक्षिणाग्नौ ‘भुवः’(२) इति जुहोति ॥६॥

## आग्नीध्रीये सोमे ॥ ७ ॥

सोमे वर्त्तमाने आध्वर्यवोपपाते आग्नीध्रीये जुहोति । प्रागा-  
ग्नीध्रीयोत्पत्तेः दक्षिणाग्नावेष हूयते । यतो न हीयमाहुतिराग्नीध्रीयं  
प्रयोजयति स्वकालत्वात् । अस्याश्च नैमित्तिकत्वात् ॥ ७ ॥

## स्वरित्यादूगात्र आहवनीये ॥ ८ ॥

उद्गातृवेदविहिते श्रेषे ‘स्वः’(३) इत्याहवनीये जुहोति । (४) ‘यद्युक्तो  
भूः इति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गार्हपत्ये जुह्वथ’ इति उपक्रम्यैवं  
श्रूयत इति । अत्र च ऋगादिग्रहणं वेदोपलक्षणार्थम् । उपक्रमोपसंहार-  
योर्हि वेदाः श्रूयन्ते । उपक्रमे तावत्—“त्रयो वेदा अजायन्ताग्नेऋग्वेदो वा-  
योर्यजुर्वेदः सूर्यात्सामवेदः स इमांस्त्रीन्वेदानमितताप तेभ्यस्तत्तेभ्यस्त्री-  
णि शुक्राण्यजायन्त भूः” इत्येवमादीनि । तथोपसंहारे—“तत ऋग्वेदेनैवा-

( १ ) अत्र ‘स्वाहा’ इत्यध्याहारः “स्वाहाकारः सर्वत्र साकाङ्क्ष-  
त्वात्” ( का० श्रौ० ४-४-१५ ) इत्युक्तेः । अत्राग्निर्देवता । अयमनादि-  
गृहोमो यत्र कर्मणि ब्रह्मा भवति तत्र ब्रह्मणा कर्त्तव्यः । ब्रह्मवरणात्प्राक्  
निमित्ते जाते व्याहृतिहोमार्थं ब्रह्मणो वरणं समन्त्रकं कृत्वा तेन होमः  
कारयितव्यः । यत्र ब्रह्मा न भवति अग्निहोत्रादौ, तत्र तत्कत्रैव कार्यः ।  
सोमे च कालाहुतिभिरस्य समुच्चय इति देवयाज्ञिकः ।

( २ ) अत्र वायुर्देवता । ( ३ ) अत्र सूर्यो देवता ।

( ४ ) कंसान्तगतो ग्रन्थो मुद्रितपुस्तके क्वचिन्नास्ति ।



ग्वेदं भिषज्यति यजुर्वेदेन यजुर्वेदम्” इत्येवमादि । तस्मादगादिग्रहणं वेदोपलक्षणार्थम् । एवं ह्येकवाक्यता भवति ॥ ८ ॥

चतुर्गृहीतान्येतानि सर्वत्र ॥ ९ ॥

(१) (सर्वत्र ग्रहणमविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृतीत्येवमर्थम् । अथवा ‘सर्वत्र’ग्रहणात् यत्र यत्र चतुर्गृहीतश्रुतिरस्ति तत्र सर्वत्र चतुर्गृहीतानि भवेयुः । यथा ‘अनुधृताभ्यस्तमयः’ इत्येवमादीनि) ॥ ९ ॥

सर्वप्रायश्चित्तं च पञ्चभिः प्रत्यृचम् (२) ॥ १० ॥

‘सर्वप्रायश्चित्तम्’ इति संज्ञा संब्यवहारार्था ॥ १० ॥

तदाह—

(३) त्वन्नो अग्न इति द्वाभ्यामयाश्चाग्नेऽस्पनाभिः शस्ति-  
पाश्च सत्त्वमित्त्वमयाऽअसि अया नो यज्ञं वहास्यया नो  
धेहि भेषजं स्वाहा, ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः  
पाशा वितता महान्तः तेभिर्नोऽअथ सवितोत विष्णु-  
र्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहो दुत्तमामिति च ॥ ११ ॥

अत्र द्वयोर्मन्त्रयोः परशास्त्रीयत्वात्पाठः । एतत् सर्वप्रायश्चित्तं ‘च’  
शब्दात्सर्वत्र भवति । इयांस्तु विशेषः—सकृद्गृहीतेनेति ॥ ११ ॥

(४) अविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृति सर्वाभिश्चतुर्थम् ॥ १२ ॥

अविज्ञातं स्मार्त्तमभिधीयते । न हि तज्ज्ञायते किमाग्वैदिकं याजुर्वै-  
दिकं सामवैदिकमिति । अथ च दृढं स्मरणं ‘शुचिना कर्म कर्त्तव्यम्’  
‘यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यम्’ ‘बद्धशिखेन’ इत्येवमादि च । तदुपपाते तद-  
पचारे प्रतिमहाव्याहृतिं हुत्वा सर्वाभिश्चतुर्थं होमं करोति (५) ॥ १२ ॥

( १ ) कंसान्तर्गता ग्रन्थाः क्वचित्पुस्तके नास्ति ।

( २ ) व्याहृतिहोमानन्तरं वक्ष्यमाणाभिः पञ्चभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचं स-  
र्वप्रायश्चित्तमाहवनीये जुहोति ।

( ३ ) “त्वन्नोऽअग्नेः” “स त्वन्नोऽअग्नेः” ( वा० सं० २१-३,  
४ ) “अयाश्चाग्नेः” “ये ते शतं” इति मन्त्रद्वयौ परशास्त्रीयौ । “उदुत्त-  
मम्” ( वा० सं० १२-१२ ) एतः सर्वप्रायश्चित्तरं जुहोति ।

( ४ ) अविज्ञातवेदविशेषमूले स्मृतिविहितस्य कर्त्तव्यं विनाशे ।

( ५ ) ‘भूमिचः स्वः स्वाहा’ इति ।

## सर्वप्रायश्चित्तं च(१) ॥ १३ ॥

अत्र भवति ॥ १३ ॥

अग्निहोत्री चेदुद्धानोपविशेद्यजुषोत्थापनमेक उ-  
दस्थाद्देव्यदितिरायुर्यज्ञपतावधादिन्द्राय कृण्वती भागं  
मित्राय वरुणाय चेति ॥ १४ ॥

अग्निहोत्रशब्देन तत्साधनभूतं द्रव्यमुच्यते । तद्द्रव्यं यस्यां वि-  
द्यते सेयमग्निहोत्रिणी मत्वर्थयलोपेन अग्निहोत्रित्युक्तं सा चेदुद्दहमा-  
नोपविशेत् तामेके यजुषोत्थापयन्त्युदस्थादिति ( २ ) ॥ १४ ॥

दुग्ध्वा ब्राह्मणायैनां दद्याद्यमनभ्यागमिष्य-  
न्त्स्यात् ( ३ ) ॥ १५ ॥

यं प्रत्यनभ्यागमिष्यन्मन्येत यजमान इति ॥ १५ ॥

दण्डेन वानुपिष्योत्थाप्य दोहनम् ॥ १६ ॥

‘वा’शब्दो विकल्पार्थः ॥ १६ ॥

अदानं च ॥ १७ ॥

तस्मिन्पक्षे ॥ १७ ॥

अदुद्धानायामन्याम् ॥ १८ ॥

प्राप्तमेवेदमुच्यते प्रायश्चित्तव्युदासार्थम् ॥ १८ ॥

वाद्यते चेत्तृणान्यालुप्य ग्रासयेत्सूयवसाद्भग-  
वति हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम अद्धि तृणम-  
घ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्तीति ॥ १९ ॥

( १ ) अत्र विप्रतिपत्तिः । ‘भूः’ इति गार्हपत्ये, ‘भुवः’ इति दक्षिणा-  
ग्नौ, ‘स्वः’ इत्याहवनीये, ‘भूर्भुवः स्वः’ इति सर्वप्रायश्चित्तं चेत्याहवनीये  
याज्ञिकवासुदेवमहाश्व । ‘भूः’ इत्याद्याहुतिनवकमप्याहवनीय एवेति  
सम्प्रदायकारिकाकारौ । महापितृयज्ञे दक्षिणाग्नौ अवभृथे चाःस्वेव  
शतरुद्रिये परिश्रित्सु व्यम्बकासु चतुष्पथानौ ।

( २ ) “तदाहुः । यस्याग्निहोत्री दोह्यमानोपविशेत्किं तत्र कर्म का  
प्रायश्चित्तिरिति ताः” हैके यजुषोत्थापयन्त्युदस्थाद्देव्यदितिरिति०”  
( शं० ब्रा० १२-४-१-९ ) इत्यादिश्रुतेः ।

( ३ ) तत्र मतभेदः । यः पुनर्गृहे नागच्छतीति कारिकाकारः । यस्य  
गृहे कार्यार्थमपि गमिष्यस्यजमानो न भवतीति याज्ञिकाः धूर्तस्वामिनश्च ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये द्वितीया कण्डिका । ३६५

अनेन मन्त्रेण । “यस्याग्निहोत्री दोह्यमाना वास्येत” इत्युपक्रम्य “स्त-  
म्बमाच्छिद्य प्रासयेत्” ( श० ब्रा० १२-४-१-१२ ) इति श्रुतेः ॥ १९ ॥

इति पञ्चविंशोऽध्याये प्रथमा कण्डिका ।

तस्यै पयसा जुहोति ॥ १ ॥

षष्ठ्यर्थे चतुर्थी तस्याः पयसा जुहोतीति ॥ १ ॥

लोहितदोहे दक्षिणाग्निं परिश्रित्य व्युत्क्रामतेत्यु-  
क्तवोष्णे भस्मनि रुद्राय हुत्वा पूर्ववदानम् ॥ २ ॥

लोहितदोहे दक्षिणाग्नेः परिश्रयणम् । (१) ‘व्युत्क्रामत’ इति च प्रैषः ।  
दक्षिणाग्नेरेव उष्णे भस्मनि ‘रुद्राय स्वाहा’ इति हुत्वा पूर्ववदानं यमन-  
भ्यागमिष्यन्मन्येत तस्मै । मेक्षणकरणं श्रपणं च नोपनिबद्धमाचार्येण ।  
इह च द्रव्यप्रतिपात्तिरियम् । होमक्रिया द्रव्यार्था नापूर्वोत्पत्त्यर्था ते-  
नात्रेति कर्त्तव्यता न भवति । कर्त्तव्यस्य हीतिकर्त्तव्यतापेक्षा भवति ।  
न चात्रापूर्वस्य कर्त्तव्यता । होमो ह्यत्र द्रव्यार्थः । अतो दोहनपात्रेणैव  
समस्तं तद्रव्यं भस्मनि प्रक्षिप्यत इति ॥ २ ॥

हौम्यङ्गवि सद्रौद्रमुपसृष्टं वायव्यं दुह्यमानमाश्विनं  
दुग्धः सौम्यमधिश्रितं वारुणमुदन्तं पौष्णं ( २ ) वि-  
ष्यन्दमानं मारुतं बिन्दुमत्सारस्वतः शान्तं मैत्रमुद्रा-  
स्यमानः सवितुरुद्रासितमदितेरुन्नीयमानं वैश्वदेवमु-  
न्नीतिं बार्हस्पत्यं प्रहियमाणं घात्रं प्रहृतं वैश्वकर्मणम-  
न्तराग्नी वैश्वानरायोपसन्नं व्यावापृथिव्योः पूर्वाहुति-  
रिन्द्राग्न्योरुत्तरा प्रजापतेर्हुतमैन्द्रम् ॥ ३ ॥

तद्धौम्यं होमद्रव्यं गवि स्थितं सद्दुद्ध्यति चेत् रुद्रदेवत्वं भवति ।  
एवमुपरिष्ठादपि तस्मिन्स्तस्मिन्काले देवतासम्बन्धात्तद्देवतमुच्यते । वक्ष्य-  
ति हि ‘यथाकालोपपाते तद्देवते तद्देवतः हुत्वा’ इति । तादर्थ्यात् । गवि

( १ ) “तदाहुः । यस्याग्निहोत्री लोहितं दुहीत किं तत्र कर्म का  
प्रायश्चित्तिरिति व्युत्क्रामतेत्युक्त्वा मेक्षणं कृत्वान्वाहार्यपचनं परिश्रयि-  
तवै ब्रूयात् ०” ( श० ब्रा० १२-४-२-१ ) इत्यादिश्रुतेः ।

( २ ) ‘विष्यन्दमानम्’ इ० पा० ।

स्थितस्य च ऋषभाक्रमणादिना दोषः(१) । उपसृष्टं वायव्यम् वत्सोप-  
सर्गकाले वायव्यं भवति ॥ ३ ॥

यथाकालोपपाते तद्देवते तद्देवतं हुत्वा

तद्वातिदिश्यान्वेन जुहुयात् ॥ ४ ॥

यस्मिन् यस्मिन्काले उपपातस्तद्देवत्वं होमं कृत्वा तदुद्देशेन वाति-  
दिश्यान्वेन जुहुयात् ॥ ४ ॥

(२)स्कन्देचेदस्कन्नधित प्राजनीत्याभिमृश्य शेषेण

जुहुयात् ॥ ५ ॥

“अथ यत्र स्कन्नं स्यात्तदभिमृशेदस्कन्नधित प्राजनीति” ( श०  
ब्रा० १२-४-१-७ ) इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

(३)भिद्येत चेदवापद्येत स्कन्नप्रायश्चित्तेनाभि-

मृश्य व्याहृतिभिश्चाद्भिरुपनिनीय कपा-

लानि भस्मोद्वापे कुर्यात् ॥ ६ ॥

यद्यु नीची स्थाली स्याद्यदि वा भिद्येत स्कन्नप्रायश्चित्तेनैवामिमृश्य  
व्याहृतिभिश्चाद्भिरुपनिनीय कपालानि भस्मोद्वापे करोति । यदि भिन्ना  
स्थाली अन्येन च द्रव्येण होमाभिनिर्वाप्तिः ॥ ६ ॥

भुवपतय इति हविर्यज्ञियम्(४) ॥ ७ ॥

स्कन्नमभिमृशेत् ॥ ७ ॥

( १ ) दुह्यमानप्रभृतिहुतपर्यन्तस्य अग्नेय-मल, केश, कीटादिपा-  
तादिना दुष्टता ।

( २ ) तदग्निहोत्रार्थं पयश्चेत्स्कन्देत्स्थालीतो बहिर्गच्छेत् भूमौ  
अन्यत्र वा पतेत् ।

( ३ ) “यदि वा भिद्येत स्कन्नप्रायश्चित्तेनैवामिमृश्याद्भिरुपनिनीय  
यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयात्” (श० ब्रा० १२-४-१-६) इति श्रुतेः । भिद्येत  
विदीर्येत अथवा अवापद्येत अघोमुखीमवेत् । भस्मोद्वापशब्देन गार्हप-  
त्यादिखरेभ्यो भस्मोद्धृत्य यो राशिः क्रियते स उच्यते ।

( ४ ) हविर्यज्ञशब्देन दर्शपूर्णमासौ तद्विकाराश्च । तत्सम्बन्धि हा-  
विर्यज्ञियं चरुपुरोडाशाज्यसान्नाय्यमांसादि । सोमे हविर्यज्ञिये स्कन्ने  
इदमेव प्रायश्चित्तम् तत्र “भुवपतये स्वाहा” ( घा० सं० २-२ ) इत्य-  
मिमर्शानात्पूर्वं कालाहुतिवाचने अधिके ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये तृतीया कण्डिका । ३६७

देवान्दिवमगन्निति सोमे(१) ॥ ८ ॥

सोमे हाविर्यज्ञियं स्कन्नं “देवान्दिवमगन्” ( वा० सं० ८-६० )  
इत्यनेन मन्त्रेण अभिसृशेत् ॥ ८ ॥

(२) ययोरोजसेति वोदकेनोपसिञ्चेत् ॥ ९ ॥

सोम एव हाविर्यज्ञियं (३) स्कन्नम् । ‘वा’ शब्दो विकल्पार्थः ॥ ९ ॥

उन्नीतसर्वस्कन्दनस्त्वग्भेदयोस्तत्रैवासनम् ॥ १० ॥

“यस्याग्निहोत्रं रूच्युन्नीतं स्कन्देत्” ( श० ब्रा० १२-४-२-६ )  
इति प्रकृत्यैवमेव हि श्रूयते ॥ १० ॥

अन्यदुन्नीयान्योऽस्मै (४) प्रयच्छेत्तेन होमः ॥ ११ ॥

अन्यस्मिन्नुन्नीयमाने प्रैषो न भवति । “तददो हैवोन्नेयामीत्युक्तं  
भवति” ( श० ब्रा० १२-४-२-८ ) इति श्रुतेः ॥ ११ ॥

इति पञ्चविंशेऽध्याये द्वितीया कण्डिका ।

पूर्वाहुतौ हुतायां वेदाहवनीयोऽनुगच्छेत्तदुक्तम् (५) ॥ १ ॥

तदुक्तग्रहणं न्यायप्राप्तोद्धरणप्रज्ञप्त्यर्थम् । प्राप्तत्वादेवावाच्यमिति  
चेत्, उत्तरविधानेन सह विकल्पार्थत्वादित्यदोषः ॥ १ ॥

(६) काष्ठं हिरण्यं वाभिजुहुयाच्छ्रुतेः ॥ २ ॥

(१) सोमे रसरूपे सोमद्रव्ये स्कन्ने स्कन्नस्य सोमस्याभिमर्शनं  
कर्तव्यम् । अत्रापि कालाहुतिवाचने भवतः ।

(२) यस्मिन्प्रदेशे क्षुग्भिन्ना सर्वस्कन्दनं वा जातं तत्रैवोपवेशनं  
कुर्यात् । ततः स्कन्नस्य “अस्कन्नधित” “ययोरोजसा” ( वा० सं०  
८-५९ ) इति मन्त्राभ्यामभिमर्शनम् उदकोपसेचनं च ।

(३) स्कन् सोमम् । अत्रापि पूर्वं कालाहुतिहोमो वाचनं च ।

(४) अन्यो होमकर्तुरन्यः कश्चित्सर्वस्कन्दने तस्यामेव क्षुचि  
स्त्वग्भेदे चान्यस्यां प्रतपनादिसंस्कृतायां स्थाल्याः सकाशादुन्नीयन्नयं  
कृत्वा अस्मै होमकर्त्रे सर्वस्कन्दनभेदनस्थाने उपविष्टाय प्रयच्छेत् ।

(५) “तदाहुः यस्याहवनीय उदुधृतः पुराग्निहोत्रादनुगच्छेत्”  
( श० ब्रा० १२-४-३-२ ) इत्यादि श्रुतेः ।

(६) अग्निस्थाने काष्ठं निधाय होमे क्रियमाणे यदि यजमानस्य  
हृदयविलेखो भवति अविश्वासोऽपरितपो वा भवति तदा ।

काष्ठं निधायामिजुहुयात् हिरण्यं वेति विकल्पः । श्रुतिग्रहणं हृद-  
यविलेखप्रज्ञप्त्यर्थम् । तथा च श्रुतिः—“यद्यस्य हृदयं व्येव लिखेद्धिर-  
ण्यममिजुहुयात् ( शं० ब्रा० १२-४-३-१ ) इति ॥ २ ॥

त्रिरुद्धृतश्चेदाहवनीयोऽनुगच्छेदुदक्स्थानान्युपलि-  
प्य निर्मथ्य सकृदुद्धृते तस्मिन्सायम्प्रातर्होममेके ॥ ३ ॥

त्रिरुद्धृताहवनीयानुगमने उदीच्यां दिशि अग्निस्थानान्युपलप्य  
निर्मन्थनोपदेशाद् गार्हपत्ये समारोह्य निर्मथ्य सकृदुद्धृते तस्मिन्नेव वि-  
हारे एके सायं प्रातर्होममिच्छन्ति । एके शतकृत्वोऽप्युद्धरन्ति ॥ ३ ॥

गार्हपत्येऽनुगते भस्मनाऽरणीं सृष्ट्व्य मन्थनम् ॥ ४ ॥

अग्निहोत्रकाल एतन्नैमित्तिकमिति सम्प्रदायः । तथा चोपरितना-  
न्यपि नैमित्तिकानि तद्विषयाण्येव दृश्यन्ते । येनेदमाह—“पूर्वमुपशमय  
पूर्ववज्रोमः” (का० श्रौ० २५-३-२) इति । होमग्रहणादग्निहोत्रविषयता  
गम्यते । अपरे तु सर्वविषयं मन्यन्ते (१) ॥ ४ ॥

आहवनीयजागरणे वा तत एवोद्धरणम् (२) ॥ ५ ॥

आहवनीयजागरणे गार्हपत्यानुगमने तत एवाहवनीयोद्धरणं शेषश्च  
गार्हपत्यकार्ये । तस्मिन्पक्षे दक्षिणाग्नेः प्राङ्मन्यनं कर्तव्यम् ॥ ५ ॥

आहृत्य वा (३) ॥ ६ ॥

गार्हपत्यस्थानमाहवनीयम् । पुनरुद्धरणम् । शेषश्च गार्हपत्यः ॥ ६ ॥

उत्तपराज्यागताद्वा ॥ ७ ॥

उत्तपराजी तृणवर्चिकोच्यते । तथा वा ज्वलन्त्या गार्हपत्यस्थान  
मागतान् पुनरुद्धरणं भवति ॥ ७ ॥

निर्मथ्य (४) वा ॥ ८ ॥

( १ ) अग्निहोत्रे विहारकाले गार्हपत्यानुगमन एतद्भवतीति कर्क-  
सम्प्रदायकारौ अन्ये तु सर्वदेवैतद्भवतीत्याहुः ।

( २ ) इतः प्रभृति अग्निहोत्रहोमविषयाण्येव नैमित्तिकान्यभिधी-  
यन्ते । यः प्रागुद्धृतः स आहवनीयः यश्चाहवनीयस्थाने अवशिष्टः स  
गार्हपत्यः । पूर्वोद्धृत एव दक्षिणाग्निराहृत्य वितृतीये स्याप्यः । एवं  
कृत्वाग्निहोत्रं होतव्यम् । होमान्ते गार्हपत्यस्य मन्थनं कार्यमिति दे-  
वयाज्ञिकः ।

( ३ ) अत्रापि पक्षे होमान्ते गार्हपत्यस्य मन्थनं कार्यम् ।

( ४ ) अथवा गार्हपत्यं निर्मथ्य तत उद्धरणम् । न चास्मिन्पक्षे  
होमान्ते मन्थनम् । कृतत्वात् इति देवयाज्ञिकाः ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये तृतीया कण्डिका । ३६९

“अथ हैकेऽन्यं गार्हपत्यं मन्यन्ति” ( श० ब्रा० १२-४-३-८ ) इति श्रुतेः । अस्मिंश्च पक्षे न्यायप्राप्तमेवैतदिति नैमित्तिकं भवति । प्राप्तस्य चापादानमितरैः सह विकल्पार्थम् ॥ ८ ॥

समारोह्यासमारोह्य वा पूर्वमुपशमय्य पूर्व-

वद्धोमः(१) ॥ ९ ॥

समारोह्य पूर्ववदुदकस्थानान्युपलिप्य निर्मथ्य सकृदुद्धृत्य सायं प्रातर्होमः । असमारोह्य पूर्वस्योपशमनं कृत्वा निर्मथ्योद्धृत्यात्रैव होमः । एवं हि श्रूयते-“अथ हैकेऽनुगमय्यान्यं मन्यन्ति” “अरण्योरग्नी समारोह्य” ( श० ब्रा० १२-४-३-९, १० ) इति च ॥ ९ ॥

त्रिराहृतो दक्षिणाग्निरनुगच्छेच्छेद-

नाहरणमस्य तदहरेके ॥ १० ॥

एके शतकृत्वोऽप्युद्धरन्ति । अनाहरणपक्षे च तदर्थत्वात् तत्साध्य-  
कर्मलोपः ॥ १० ॥

जाग्रतमाहवनीयमभ्युद्धरेच्छेत्तदुक्तम्(२) ॥ ११ ॥

‘तदुक्तम्’ इति ग्रहणमुत्तरविवक्षार्थम् ॥ ११ ॥

पश्चान्निधाय पुरस्ताद्बोभयत्र होममेके ॥ १२ ॥

(३) पश्चादाहवनीयस्य स्थापयित्वा पुरस्ताद्वा तमग्निमुभयत्र होममेके कुर्वन्ति । एके तदुक्तं गार्हपत्योऽसाविति । उभयत्र च होमपक्षे चतुर्गृहीतेन हुत्वैकास्मिन्नग्नौ पुनश्चतुर्गृहीतेन द्वितीये जुद्धति एके । शे-

( १ ) तत्र असमारोह्यपक्षे पूर्वमाहवनीयमुपशान्तं कृत्वा गार्हपत्यं स्वस्थान एव संस्थाप्य स्वस्थान एव च आहवनीयमुद्धृत्य तत्रैवाग्नि-  
होत्रहोमः कार्यः । दक्षिणाग्निश्च पूर्वोद्धृत एव । समारोह्यपक्षे तु आह-  
वनीयं समारोह्य पूर्ववद्धोमः । दक्षिणाग्निः तत्र पूर्वोद्धृत एव नीयते ।

( २ ) अनुपशान्तस्यैवाहवनीयस्य भ्रान्त्या गाहपत्यादभ्युद्धरणं चेत्तदा तदुक्तं प्रायश्चित्तमाध्वर्यवमेव कर्तव्यम्, अन्यस्यानुक्तत्वात् । एवं च आध्वर्यवं पूर्वं हुत्वा भ्रान्त्योद्धृतस्य गार्हपत्यमध्ये पश्चात्प्र-  
क्षेपः कर्तव्यः ।

( ३ ) तं भ्रान्त्योद्धृतं स्थापनात्प्राग्ज्ञातं पश्चान्निधाय पूर्वोद्धृत-  
तस्याहवनीयस्य अपरस्मिन्देसे स्थापयित्वा पुरस्तात्पूर्वदेशे वा निधाय  
उभयत्राग्निद्वये होमं कुर्वन्त्येके । एके गार्हपत्यमध्ये पश्चात्प्रक्षेपं  
कुर्वन्तीति ।

षमक्षादि तन्त्रेण । अन्ये त्वेतन्नेच्छन्ति । साध्यो होमः साधनमग्निः । न च साधनभेदात्साध्यभेदो युक्तः । तेनान्यथा वर्णयन्ति । एकैव समित् खातवती अग्निद्वयेऽप्युपधीयते । तत्र प्रक्षिप्तं होमद्रव्यमग्निद्वयेऽप्युपाच्छति । एवमुभयत्र होमः कृतो भवति इति सम्प्रदायः । युक्तरूपमिव चैतत्, न हि साधनापेक्षया साध्यावृत्तिर्युक्तेति ॥ १२ ॥

अभिनिधानेऽग्रयेऽग्निमते पुरोडाशः ॥ १३ ॥

यदि पुनरुद्धृतोऽग्निरग्रावभिनिहित एव भवति तदाग्नयेऽग्निमते पुरोडाशः (१) कार्यः ॥ १३ ॥

(२) समितमिति वोपस्थानं ब्राभ्याम् ॥ १४ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ १४ ॥

गृहीतानुगमने चान्वग्निरित्याहृत्य ॥ १५ ॥

“ममाग्न” ( का० श्रौ० २-१-३ ) इत्यग्निं गृण्हातीति गृहीतस्यानुगमने एतदेव प्रायश्चित्तद्वयं विकल्पेन भवति । “अन्वग्निः” ( वा० सं० ११-१७ ) इत्यनेन मन्त्रेण आहृत्य पूर्वतरम् ॥ १५ ॥

अनादेशे पुरोडाशः सर्वत्र ॥ १६ ॥

वक्ष्यत्युपरिष्ठात् “अग्नये च सूर्यवते” “सूर्याय च ज्योतिष्मते” ( का० श्रौ० २५-३-१६, २१ ) इति । तत्र पुरोडाशो भवति । एतच्चोक्तमाचार्येण—“यत्र वेदवाक्ये द्रव्यस्य न विधानं तद्विषयम्” इति । इतरथाग्नयेऽग्निमते पुरोडाश इत्यवाक्यं स्यात् ॥ १६ ॥

अनुद्धृताभ्यस्तमये कुशवज्जे हिरण्ये (३) पश्चाद्ब्रु-  
यमाण इधमेनोद्धरेदार्षेयो ब्राह्मणः ॥ १७ ॥

“यस्याहवनीयमनुद्धृतमादित्योऽभ्यस्तमियात्” ( शं० ब्रा० १२-४-४-६ ) इति प्रकृत्य सर्वमेतच्छ्रूयते । प्रेषवचनं तु नोपनिबद्धमाचार्येण ॥ १७ ॥

वैरण्व्याहृतिः ॥ १८ ॥

( १ ) भ्रातृया स्थापने कृते प्रायश्चित्तार्थमिष्टिः, इधेरनन्तरमग्निहो-  
प्रहोमः कर्तव्यः ।

( २ ) वित्तकालाद्यभावेनेष्टिं कर्तुमशक्तस्य हृद्विलेखरहितस्य वाभि-  
निधाने प्रायश्चित्तान्तरम्—

तयोदमयोरग्नयोः “समितम्०” “सं वाम्०” ( वा० सं० १२-५७, ५८ )  
इति मन्त्राभ्यामुपस्थानं कार्यम् ।

( ३ ) गार्हपत्यस्यापरस्मिन्प्रदेशेऽग्नयेन केनचिद्विधयमाणे इत्यर्थः ।



पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये तृतीया कण्डिका । ३७१

तत्र देयेति ॥ १८ ॥

अग्नये च सूर्यवते ॥ १९ ॥

पुरोडाशः (१) ॥ १९ ॥

अभ्युदये रजतधारणं पुरस्तात् (२) वैश्वदेव्याहुतिः ॥ २० ॥

सूर्याय च ज्योतिष्मते ॥ २१ ॥

पुरोडाशः ॥ २१ ॥

समानमुद्धरणम् ॥ २२ ॥

‘इध्मेनोद्धरेदार्षेयो ब्राह्मण’ इति ॥ २२ ॥

वैश्वदेवी वोभयत्रापुरोडाशा ॥ २३ ॥

उभयत्र वा वैश्वदेव्याहुतिर्भवत्यपुरोडाशा चतुर्गृहीतेन ॥ २३ ॥

उभयानुगमने पुनराधेयं वा ॥ २४ ॥

उभयोरनुगतयोः गार्हपत्याहवनीययोर्यद्यभ्यस्तमयो भवत्यभ्युदयो वा तदा पुनराधेयं वा भवति, न्यायप्राप्तमग्न्याधेयं वा । को न्याय इति चेत् ? ‘उमावर्णी युगपदुत्पाद्यौ युगपदुत्पत्तिश्चाग्न्याधेयेन भवति’, यद्येवं ‘पुनराधेयं वा’ इति कुत एतत् ? वाक्यात् । ‘यस्योभावशी अनुगतावभिनिम्लोच्चेदभ्युदियाद्वा सूर्यः पुनराधेयमेव तत्र प्रायश्चित्तिः’ । एवं चेत् पुनराधेयमेव भवति नाग्न्याधेयम् इति । न हि न्यायो वाक्येन विकल्प्यते । एतच्चानुगतपरिज्ञानोत्तरकालं यद्यभिनिम्लोचनं भवति तदैव, न अभिनिम्लोचनोत्तरकालमनुगमनपरिज्ञाने ॥ २४ ॥

भेदेनाप्युपपातात् ॥ २५ ॥

भेदेनाप्यनुगमामिनिम्लोचने भवत्येव पुनराधेयम् । कुत एतत् ? उपपातात् । उपपातो हि भवति अग्न्यनुगमनेऽभिनिम्लोचनम् । तद्यद्युभयशब्देन विशिष्यते ततो वाक्यं भिद्येत । तस्मान्भेदेनाप्यनुगतयोः पुनराधेयमिति ॥ २५ ॥

एवं प्राप्त आह—

न सह प्रकल्पतेः ॥ २६ ॥

नैतदेवमन्यतरानुगमने पुनराधेयम् (३) । सहैव हि प्रकल्पिता गा-

( १ ) दक्षिणाग्निमुद्भृत्य इष्ट्यन्ते तद्विहार एवाग्निहोत्रं होतव्यम् ।

( २ ) आहवनीयखरापूर्वस्यां दिशि ।

( ३ ) पुनराधेयसमाप्त्यनन्तरं चाग्निहोत्रे विहारेऽग्निहोत्रहोमः कर्तव्य इति ।

ईपत्याहवनीयथोरुपत्तिः । तत्रैकैको न शक्यते उत्पादयितुम् । तस्मात्सविशेषणमेवात्र निमित्तम् ॥ २६ ॥

इति पञ्चविंशोऽध्याये तृतीया कण्डिका ॥

(१) मध्यमानश्चेन्न जायेत यमदूरात्परापश्येत्त-

माहृत्याभिजुहुयात् ॥ १ ॥

मध्यमानग्रहणं कालासम्भवप्रवृत्त्यर्थम् । न हि कश्चिन्मध्यमानो न जायते । यमेवान्तिकेऽग्निमपरिगृहीतं पश्येत्तमाहृत्याभिजुहुयात् । स चायमस्यैवैकस्य प्रयोगस्य साधनीभूतः । तावन्मात्रश्रवणात् । पुनः स्वयोनैराहरणम् ॥ १ ॥

(२) ब्राह्मणहस्ते वा ॥ २ ॥

जुहोति । 'वा' शब्दो विकल्पार्थः । अयं चाहवनीयविकारत्वेन विधीयते । ततश्चोत्तरसमिदाधानमन्त्रे विपरिणामः । सा ह्यदृष्टार्थत्वात् ब्राह्मणहस्तेऽपि दीयते । पूर्वा तु दृष्टार्थत्वादेव न भवति ॥ २ ॥

तस्मिन्पक्षे व्रतमाह तस्य—

वासानपनोदश्च ॥ ३ ॥

वसत्यर्थमागतो ब्राह्मणो नापनोद्यः ॥ ३ ॥

अजकर्णे वा दक्षिणे ॥ ४ ॥

जुहोति (३) ॥ ४ ॥

तस्मिन्पक्षे व्रतमाह—

अभोजनं तस्य ॥ ५ ॥

(१) अथ गार्हपत्यस्योपशान्तस्य समारूढे वा होमकाले मध्यमानस्य उद्धरणकालात्प्राग्जन्मासम्भावनायां तत्प्रयोगसिद्ध्युपायार्थमिदम् ।

(२) अत्र गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नीनां स्थाने त्रीन्ब्राह्मणानुपवेश्य दक्षिणेषु तद्वस्तेषु परिस्तरणादि पर्युक्षणोपस्थानान्तं सर्वं कार्यम् । होमात्पूर्वं यत्समिदाधानं तत्र भवति, दृष्टार्थत्वात् । इन्धनं हि तस्य प्रयोजनम् । न च तदनग्निषु सम्भवति । "समिदसि०" (वा०सं० २-५) इत्येतत्सु समिदाधानं भवत्येव अदृष्टार्थत्वात् । तत्र च (का० श्रौ० ४-१४-३०) समिदसि समिद्धो मे ब्राह्मणहस्त दीदिहि समेद्धा ते ब्राह्मणहस्त दीद्यासमिति विशेषः ।

(३) ब्राह्मणवदेव त्रयाणामग्नीनां स्थानेषु अजान्स्थापयित्वा तद्दक्षिणकर्णेषु होमः कार्य इत्यर्थः ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये चतुर्थी कण्डिका । ३७३

अजमांसस्य ॥ ५ ॥

कुशस्तम्बे वा ॥ ६ ॥

जुहोति(१) । तत्र व्रतम् ॥ ६ ॥

अनासनं तस्मिन् ॥ ७ ॥

(१)अप्सु वा ॥ ८ ॥

जुहोति । तत्र व्रतम् ॥ ८ ॥

नाद्भ्यो बीभत्सेतेति श्रुतेः ॥ ९ ॥

बीभत्सा परिवाद उच्यते । एवं श्रूयते—“नापः परिचक्षीत” (१)इ-  
ति । अपन्यास्यत्वाच्च श्रुतिग्रहणमत्र क्रियते ॥ ९ ॥

अहुताभ्युदितउन्नीया(४)तमितोरासीत ॥ १० ॥

अहुत एव यद्यभ्युदयो भवति तदोन्नीयातमनादासीत ॥ १० ॥

हुत्वा भूरित्यनुमन्त्रणम् ॥ ११ ॥

हुत्वा च ‘भूः’ इत्यनुमन्त्रणं कार्यम् ॥ ११ ॥

(५)वरदानं च ॥ १२ ॥

(६)सर्वनाशे हविषां दोषे वा तदुक्तम् ॥ १३ ॥

तदुक्तग्रहणं पश्चान्तरेण सह विकल्पार्थम् ॥ १३ ॥

आज्येन वा प्रतिसंख्याय देवतेज्या ॥ १४ ॥

( १ ) त्रिष्वग्निस्थानेषु त्रीन् कुशस्तम्बान्स्थापयित्वा तेषु होमः कार्यः ।

( २ ) उदकपात्राणामग्निस्थानेषु स्थापनं कृत्वा तत्रत्यजले हवनं कर्तव्यमित्यर्थः ।

( ३ ) अपां निन्दां न कुर्यात् । सर्वेषु पक्षेषु होमान्ते गार्हपत्यमन्थनं कार्यमिति ।

( ४ ) चतुर्गृहीतस्योन्नयनं होमार्थं कृत्वा आहवनीयसमीपे आत-  
मितोरासीत श्वासधारणं कृत्वासीत शरीरस्यात्यन्तगलानिपर्यन्तम्,  
यत ऊर्ध्वं श्वासधारणं कर्तुं न शक्यते तावदित्यर्थः ।

( ५ ) क्षीरहोत्रे, स्वयं होमे त्वन्यस्मै सन्निहिताय ।

( ६ ) सर्वेषां हविषां दोषविशेषेण अपहारादिना श्लेष्माद्यमेध्यो-  
पघातेन वा नाशे तदुक्तं प्रायश्चित्तं “प्रधानद्रव्यव्यापत्तौ साङ्गावृत्ति-  
स्तदादेशात्” ( का० श्रौ० १-७-२७ ) इति कात्यायनोक्तमनुष्ठेयम् ।  
तेनाध्वयं कृत्वा तद्विहार एव साग्निपातिकैरङ्गैस्तानि विनष्टानि हवीं-  
श्युत्पाद्य यागाः कर्तव्या इति ।

प्रतिसङ्ख्यानविधिग्रहणाच्च तासामेव देवतानामिज्या(१) । किं वा स्यात् । मा भूदुपांशुयाजविध्यन्तेन विष्णोरग्नीषोमयोर्वैज्येति । देव ताग्रहणाच्चाज्ञाभावः ॥ १४ ॥

पुनः क्रिया च ॥ १५ ॥

एवं हि श्रूयते—“यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्वा दुष्येयुर्वाप-  
हरेयुर्वाज्येन ता देवताः संस्थाप्य पुनर्निर्वपेत्” इति ॥ १५ ॥

भेदे विप्रकल्लप्स्युपपाताभ्याम् ॥ १६ ॥

सर्वविषयत्वेन श्रवणात्सर्वहविर्नाशे एवं प्राप्त इदमुच्यते भेदेऽपि भवतीति । कुत एतत् । विप्रकल्लप्तेः । पृथक् पृथक् प्रकल्लप्तानि ह्येतानि हवींषि । नाग्न्युत्पत्तिवत्सहत्वप्रकल्लप्तिः । अपि चोपपातो भवति “यस्य हवींषि नश्येयुः” इति । तत्र सर्वशब्देन विशिष्यमाणे वाक्यभेद-  
प्रसङ्गः । “हवींषि नश्येयुः सर्वाणि च नश्येयुः” इति । स चान्याय्यः । तस्मान्नाशमात्रं निमित्तम् । तत्र भेदेऽपि भवति चेत् भवेद्विदं नैमि-  
त्तिकमिति(२) ॥ १६ ॥

अन्तरागमनेऽनाद्रियते ॥ १७ ॥

गार्हपत्यादीनामन्तरागमने अनादरस्तच्चैतदग्निहोत्रविषयम् । त-  
देव प्रकृत्य श्रूयते—“कामं वाऽप्येषु लोकेषु वयांषि युक्तं चायुक्तं च  
सञ्चरन्ति” ( श० ब्रा० १२-४-१-३ ) इति ॥ १७ ॥

इवैडकवराहेषूदधारा प्राचीदं विष्णुरिति ॥ १८ ॥

(३) देया ॥ १८ ॥

(४) भस्मनो वा ॥ १९ ॥

‘वा’ शब्दो विकल्पार्थः । विकल्पेन हि श्रूयते—“गार्हपत्याद्भस्मो-

( १ ) यावतीनां देवतानां हवींषि विनष्टानि ताः परिगणय्य विनष्ट-  
हविःसम्बद्धानां तावतीनां देवतानामाज्येन हविषा यागः कर्तव्यः ।  
आज्यसंस्कारात्पूर्वमस्य निमित्तस्य पाते आज्यसंस्कारं वेदिसंस्कारम-  
ग्निसंस्कारं च कृत्वा यागः कर्तव्य इति देवयाजिकाः ।

( २ ) एकैकहविर्नाशेऽपीदं नैमित्तिकमनुष्ठेयम् ।

( ३ ) श्वा-कुक्कुरः । एडको-मेघः । वराहः-ग्रामसूकरः । गार्हप-  
त्यादारभ्याहवनीयपर्यन्तं “इदं विष्णुः” ( वा० सं० ५-१५ ) इत्यनेन  
उदकस्य धारां निनयति ।

( ४ ) भस्म गार्हपत्याद् गृहीत्वा धारा देया । एतदप्यग्निहोत्र-  
विषयमेव ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये चतुर्थी कण्डिका । ३७५

पहत्याहवनीयाग्निवपन्तो यन्ति" ( श० ब्रा० १२-४-१-४) इति ॥ १९ ॥

(१) चक्रीवत्यग्नये पथिकृते ॥ २० ॥

पुरोडाशं निर्वपेत् । चक्रीवान् रासभ उच्यते, तस्मिन्नन्तरा गच्छती-  
त्यर्थः । एतच्च सर्वविषयमसंयुक्तविधानात् ॥ २० ॥

प्रज्ञातेष्ट्यतिपत्तौ च ॥ २१ ॥

पथिकृद्भवति ॥ २१ ॥

प्रज्ञातग्रहणमाचष्टे—

(२) नियतास्वतिपत्तिश्रुतेः ॥ २२ ॥

अतिपत्तिर्हि नियतास्वेव भवति नानियतास्तु । इष्टिग्रहणाच्च पश्च-  
तिपत्तौ न भवति ॥ २२ ॥

(३) स्तोत्रमोहं शस्त्रस्य च ॥ २३ ॥

पथिकृद्भवति ॥ २३ ॥

जनमरणे च ॥ २४ ॥

पथिकृत भवति ॥ २४ ॥

उपपातसामर्थ्यात्स्वजने(४) ॥ २५ ॥

सा च स्वकीयजनमरणे, न सार्वत्रिके । कुत एतत् ? उपपातसाम-  
र्थ्यात् । उपपातो हि कादाचित्को भवति ॥ २५ ॥

नित्यत्वाच्च ॥ २६ ॥

अपि च नित्यं जनमरणमिति ॥ २६ ॥

अग्नये व्रतपतये ब्रत्येऽहनि मैथुनमा०सभोजनं चेत् ॥ २७ ॥

व्रतमर्हतीति व्रत्यं तस्मिन्मैथुनमांसभोजनं चेद्भवति अग्नये व्रतप-  
तय इष्टिर्भवति(५) ॥ २७ ॥

(१) चक्रीवान् रथः । अग्निहोत्रनैमित्तिकमध्ये विधानादेतदप्यग्नि-  
होत्रविषयमेवेति देवयाज्ञिकाः ॥

(२) नित्यास्वेवेष्टिषु कालातिक्रमस्य श्रवणात् प्रज्ञातपदेन दर्शपौ-  
र्णमासाग्रयणचानुर्मास्येष्टयो गृह्यन्ते ।

(३) अन्यस्य स्थानेऽन्यस्य गानम् । अन्यास्वृक्षु वा, तास्वेव अक्षु  
सामान्तरगानं च स्तोत्रमोहः । अत्र च कालाहुतिवाचने पूर्वं भवतः ।  
शस्त्रस्य च अन्यस्य स्थाने अन्यशंसने अक्षसूत्रादेर्विपर्यासे विस्मरणे च  
पथिकृदिष्टिः ।

(४) पुत्रपौत्रादिमरणे ।

(५) अष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । स्मृतिप्रतिषिद्धाचरणे तु  
स्मार्तं प्रायश्चित्तम् ।

आहिताग्नेरात्पशुकरणेऽग्नये दूतभृते(१) ॥ २८ ॥

आहिताग्निग्रहणं विद्वताग्निग्रहण्यर्थम् । आर्त्तिग्रहणाच्च नानन्दा-  
शुकरणे ॥ २८ ॥

संसर्गे नाद्रियेत ॥ २९ ॥

अग्न्यन्तरसंसर्गेऽनादरः ॥ २९ ॥

(२) अनुक्रोशेऽग्नये ससर्गायाहुतिर्वा ग्रामाग्निना चेत् ॥ ३० ॥

अथ यद्यनुक्रोशो भवति तदाग्नये संसर्गाय इष्टिर्भवति । आहु-  
तिर्वैति विकल्पः । एतच्च ग्रामाग्निना संसर्गे भवति ॥ ३० ॥

अग्नये विविचये मिथश्चेत् ॥ ३१ ॥

मिथः परस्परतः । परस्परतो यदि संसर्गो भवति तदाग्नये विवि-  
चये इष्टिर्भवति, आहुतिरनादरो वेति(३) सर्वं ह्येतदत्र पठ्यते । हृदय-  
विलेखे इष्ट्याहुत्योर्विकल्पः ॥ ३१ ॥

अग्नये संवर्गाय प्रदद्याच्चेत् ॥ ३२ ॥

प्रदव्यो दावाग्निः । दावाग्निना चेद् संसर्गस्तदाप्यनादरः । हृदयवि-  
लेखे अग्नये संवर्गायेष्टिराहुतिर्वा ॥ ३२ ॥

अग्नयेऽप्सुमते वैदूयुताच्चेत् ॥ ३३ ॥

वैदूयुतेन चेदग्निः संसर्गः तदाप्यनादरः । हृदयविलेखेऽग्नयेऽप्सुमते  
इष्टिराहुतिर्वा ॥ ३३ ॥

अग्नये शुचयेऽशुच्यायतनाच्चेत् ॥ ३४ ॥

(४) अशुच्यायतनाग्निना चेत् संसर्गः अग्नये शुचये इष्टिराहुतिर्वा  
भवति । न ह्यत्रानादरः पठ्यते ॥ ३४ ॥

भार्यागोषु यमजनने मारुतं त्रयोदशकपालं निर्धेपेत्(५) ॥ ३५ ॥

यजनीयेऽह्न्यन्वारम्भणीयापूर्वकम् ॥ ३५ ॥

(१) इयमपीष्टिरष्टाकपालपुरोडाशा अत्येऽह्नि रोदनाशुकर-  
णे भवति ।

(२) अनुक्रोशे हृदयसन्तापे ।

(३) हृदिलेखाभावे त्वनादर एव ।

(४) अशुचिः अपवित्रं चाण्डालादिगृहमायतनं स्थानं यस्य तेन ।

"तदाहुः यस्याग्नयोऽमेध्यैरग्निभिः ससृज्येरन्" (शा० ब्रा०  
१२-४-४-५) इत्यादिश्रुतेः । (५) भार्यायाः शुद्धौ

शब्दपरिमाणादत्रैन्द्राग्नधर्मा भवन्ति (का० श्रौ० ४-३-८) ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये चतुर्थी कण्डिका । ३७७

(१) गेहदाहेऽग्नये क्षामवते पुरोडाशः ॥ ३६ ॥

पुरोडाशो भवति ॥ ३६ ॥

चन्द्रमसाभ्युदित आमावास्ये पुरस्तात्तद्व्रतः  
स्यात्(२) ॥ ३७ ॥

आमावास्ये प्रक्रान्ते यदि चन्द्रमा अभ्युदेति, तदा तद्व्रत एव  
भवति, नान्यद् व्रतयति ॥ ३७ ॥

दधि हविरातञ्जनं निदध्यात् ॥ ३८ ॥

(३) उत्पाद्यमानस्य हविषः ॥ ३८ ॥

सःसृज्य वत्सान्पुनरपाकरणम्(४) ॥ ३९ ॥

कर्त्तव्यम् । एवं हि श्रूयते—“स यद्यगृहीतः हविरभ्युदियात्प्रज्ञात-  
मेव तदेवैव व्रतचर्या यत्पूर्वेद्युदुग्धं दधि हविरातञ्जनं तत्कुर्वन्ति प्रति-  
प्रमुञ्चन्ति वत्सान्स्तान्पुनरपाकुर्वन्तः” ( श०ब्रा० ११-१-४-१ ) इति ॥ ३९ ॥

निरुप्ते व्रताशक्तौ वा त्रैधं तण्डुलान्विभज्य मध्य-  
मानग्नये दात्रे स्थविष्ठानिन्द्राय प्रदात्रे दधानि चरुमणि-  
ष्ठान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम् ॥ ४० ॥

निरुप्ते चेत् हविष्यभ्युदयपरिज्ञानं भवति व्रतस्य वा अशक्ति-  
रनिरुप्तेऽपि तदा त्रैधं तण्डुलान्विभज्य मध्यमानग्नये दात्रे पुरोडाशं  
कुर्यात्, स्थविष्ठानिन्द्राय प्रदात्रे दधानि चरुं कुर्यात्, अणिष्ठान्विष्णवे

( १ ) यजमानस्य निवासगृहदाहे अग्निगृहदाहे वा ।

( २ ) दर्शेष्टिप्रारम्भानन्तरं पूर्वम्यां दिशि चन्द्रोदये ज्ञाने सति यज-  
मानः तस्मिन्दिने अशनं न कुर्यादित्यर्थः । तत्र गिर्यापातप्राक् ज्ञाते पूर्व-  
कृतपदार्थानामासादितपात्राणामुत्सर्गः वत्सापाकरणादेः पुनर्विधानात् ।  
पिण्डपितृत्यज्ञातप्राक्चेद्भ्रान्त्योपक्रान्तं ज्ञायते तदोपोष्य स्वकाले द्विती-  
येऽहनि पिण्डपितृत्यज्ञव्रतादिकं कुर्यादिति देवयाज्ञिकाः ।

( ३ ) यत्पूर्वद्यः सायंदोहेन दध्युत्पादितं तदु हविरातञ्जनं हविषोऽद्य  
करिष्यमाणस्य सायंदोहस्यातञ्जनार्थं सुगुप्ते देशे स्थापयेदिति देव-  
याज्ञिकाः ।

( ४ ) पूर्वद्युः रात्रौ सायंदोहानन्तरं प्रातर्दोहाय अपाकृतान् वत्सान्  
स्वस्वमातृभिः संयोज्य पुनः सायंदोहार्थमपराह्णेऽपाकुर्यात् । तच्च पि-  
ण्डपितृत्यज्ञं कृत्वा कार्यम् । तस्य पूर्वद्युरकाले कृतस्थाकृतरूपत्वात् ।  
अग्न्यन्वाधानं कृतमेव ।

शिपिविष्टाय श्रुते चरुम् । “यद्यु व्रतचर्या वा नोदाशुसेत गृहीनं वा हविरभ्युदियात्” (श. ब्रा. ११-१-४-२) इति प्रकृत्य सर्वमतच्छ्रूयते इति ॥ ४० ॥

इदानीमिदं विचार्यते—किं तदेवेदं कर्म उत्तान्यत्कर्मान्तरमिति । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैवोपक्रमः—

संस्कारात्साम्नायम् ॥ ४१ ॥

तदेवेदं कर्मेति । कुत एतत् ? संस्कारात्पूर्वं यागाद्योपकल्पितं संस्कृतं द्रव्यं तदेवेदमिति । तत्साम्यत्वाच्च तदेव कर्मेति ॥ ४१ ॥

एवं प्राप्त आह—

अन्यद्वेज्यायोगात् ॥ ४२ ॥

तस्मादन्यदेव वा कर्मान्तरमिदं न तदेव । कुत एतत्, इज्यायोगात् । इज्यान्तरयोगो ह्यत्रोपलभ्यते, “अग्निर्दाता इन्द्रः प्रदाता विष्णुः शिपिविष्टः” इति । तथा—“दधनि चरुं श्रुते चरुम्” इति अन्यदेव यागान्तरम्, ततोऽन्यदिनि । एवं पक्षद्वयापन्यासे किं कर्मान्तरता युक्ता उत तस्यैव विकार इति । तस्यैव विकार इति युक्तरूपता । तदेव हि प्रक्रान्तं कर्म प्रत्यभिज्ञायते, न चान्यत् कर्मान्तरमभ्यर्च्यम् । तस्मात्तस्यैव कर्मणो विकार इति ॥ ४२ ॥

(१) तस्य तण्डुलापनयो वचनात् (२) ॥ ४३ ॥

तण्डुलरूपलक्षणं दध्नः पयसश्च । पूर्वं देवताभ्योपनीय देवतान्तरसम्बन्धो नैमित्तिक इति प्रयोजनत्वे सति कर्मणो गुणकामानां प्रवृत्तिः पुनरपि च तत्कर्मविहितमेव । “अथ यदैव नोदिषादथोपवसेत्” (श. ब्रा. ११-१-४-४) इति ॥ ४३ ॥

(३) प्रकृत्या पूर्वम् (४) ॥ ४४ ॥

असाम्नायगुणकं प्रकृत्या स्वरूपेणैव भवति दक्षिणयसोरभावात् ॥ ४४ ॥

(१) कर्मान्तरत्वेऽन्यदेवनार्थमुपकल्पितं हविरन्यमन्यदेवताके कर्मणि यागसाधनं भवितुं नाहंतीत्यताऽयुक्तम् ।

(२) प्राकृतकर्मणो वचनात्तण्डुलानां प्राकृतदेवताभ्योऽपच्छेदो देवतान्तरसंयागश्च । वचनं हि किं न कुर्यात् ।

(३) द्रव्यान्यत्वे देवतान्यत्वे च कर्मान्यत्वद् यत्र आद्ये हविरपि पुरोडाशे द्रव्यान्यत्वाभावस्तत्र कथमित्यत्र आह—

(४) प्रथमं हविः पुरोडाशलक्षणं प्राकृतमेव न प्रायश्चित्तरूपं कर्मान्तरं यतो द्रव्यं तदेव पुरोडाशरूपं, देवताप्यग्निः सैवेति ।



पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये चतुर्थी कण्डिका । ३७६

(१) सर्वं वा निमित्तान् ॥ ४५ ॥

‘वा’ शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । सर्वं वा (२) क्रियते पूर्वमपि हि निमित्तं भवति प्रक्रान्तेऽभ्युदये इति (३) ॥ ४५ ॥

पश्चादभ्युदृष्ट आमावास्येनेष्ट्वा तद्दृष्ट्वैव द्वा वाऽग्नये पथिकृत इन्द्राय वृत्रघ्न एकादशकपालो वैश्वानरश्च ॥ ४६ ॥

“सोद्यामावास्येति मन्यमान उपवसत्यथैष पश्चादृष्टः” ( श० ब्रा० ११-१-५-४ ) इति प्रकृत्यैतच्छ्रूयते । तद्दर्शनं च शास्त्रतः प्रतिपद्येव भवति । भ्रान्त्या प्रतिपद्युपवासोपक्रमे एतत् (४) ॥ ४६ ॥

(५) त्रीषुकं धनुर्दक्षिणा ॥ ४७ ॥

त्रिभिरिषुभिरुपेतं धनुर्दक्षिणा ॥ ४७ ॥

(६) दण्डो वा ॥ ४८ ॥

वेति विकल्पः ॥ ४८ ॥

प्राकृताश्चेच्छन् ॥ ४९ ॥

एतानेव द्विविंशेषान्प्रकृत्य याः श्रूयन्ते, ताश्चेच्छया ददाति । यथाऽश्वमेधे पथिकृतः शतमानं वैश्वानराय कृष्णं वासः इन्द्राय वृत्रघ्ने चोदकेनाम्बाहार्यः ॥ ४९ ॥

अनभ्युदृष्टस्यापि पशुकामस्य ॥ ५० ॥

इयमिष्टिर्भवति (७) ॥ ५० ॥

इति पञ्चविंशेऽध्याये चतुर्थी कण्डिका ॥

( १ ) अग्नये दात्र इति विशिष्टश्रवणेऽपि विशेषणमात्रं तत् न तु स्वरूपभेदापादकम् इति प्राप्त आह— ( २ ) ‘विक्रियते’ इ० पा० ।

( ३ ) तत्र “विशये लौकिकम्” ( का० श्रौ० ४-३-७ ) इति ।

( ४ ) आमावास्ये चन्द्रमसेति पदद्वयम् ( का० श्रौ० २५-४-३७ ) सूत्रतोऽनुवर्तते । आमावास्ये उपक्रान्ते पश्चादपरस्यां दिशि चन्द्रमसः अभ्युदये ज्ञाते भ्रान्त्या प्रतिपद्यप्यन्यन्वाधानादिकर्मोपक्रमे कृते तस्मिन्नेवाहनि पिण्डपितृयज्ञवर्जितेन सद्य एवामावास्येन दर्शनेष्टिं तस्मिन्नेव दिने श्वो वा द्वितीयायामन्यामिष्टिं कुर्यात् । यत्राग्नये पथिकृते अष्टाकपालः पुरोडाशः प्रथमो भवति, इन्द्राय वृत्रघ्न एकादशकपालो द्वितीयः, अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालस्तृतीय इति ।

( ५ ) त्रिहविष्कायामिष्टौ इति शेषः । ( ६ ) घंशमयो दण्डः ।

( ७ ) “दण्डं दक्षिणां ददाति । दण्डेन वै भवान् बाधन्ते तदेतमेवैत-

उद्गास्थमानं चेत्कपालं नश्येदादिवनः ॥ १ ॥

उद्गास्थमानकपालनाशे आदिवनो द्विकपालः पुरोडाशः कर्त्तव्यः । स च परतन्त्रमभ्यपाती तदङ्गत्वेन भवति । अत्र पशुपुरोडाशन्यायः । यान्यङ्गिनोङ्गानि प्रयुक्तानि तानीहापि प्रसज्यन्ते । पात्राणि च यान्यन-  
पवृत्तानि वज्रादीनि तान्यप्यत्र प्रयुज्यन्ते । यानि पुनः कृष्णाजिनोलूख-  
लमुसलादीनि निवृत्तप्रयोजनानि तेषां पुनः प्रोक्षणादिसंस्कारः कर्त्तव्यः,  
अपवृत्तत्वात् । शूतावदानं प्राशिन्नहरणम् इडापात्री च संस्कृतान्येव  
विद्यन्ते । अनसि ग्रहणपक्षे अनाऽप्यासाद्यते । धर्माश्चास्य धूरीषालम्भ-  
नादयः क्रियन्ते, पूर्वधर्माणामपवृत्तत्वात् । तदपवर्गश्च तत्कार्याभिनि-  
वृत्तेः । अग्नीन्धनं त्वङ्गप्रधानार्थत्वाद्पशुहृत्यते । अङ्गप्रधानार्थता चास्या-  
हवनीयसंस्कारकत्वात् । 'यदाहवनीये जुहोति' इत्यनेनाहवनीयस्याङ्गप्र-  
धानार्थता । एवं च कृत्वोपवाजनसम्मानावपि कर्त्तव्यौ । अनेन प्रकारे-  
णेडान्त आदिवनः सान्निपातभिरङ्गैः कार्यः । यानि पुनरारादुपकारका-  
ण्याधारप्रयाजज्यमागादीनि तेषां च सकृदेव क्रिया । अन्ते ह्यवयवे  
तेषां प्रधानाभिसम्बन्ध इष्यते । न हि यद्यदङ्गैः क्रियते तत्तदेव प्रधाने-  
नाभिसम्बन्धमुपयाति । यदाऽङ्गं न तदा प्रधानम्, यदा प्रधानं न तदा-  
ङ्गमिति । तस्मादन्त्येऽवयवेऽङ्गपूर्वसम्बन्धः, आम्नानसामर्थ्यात् । अतः  
सकृत्क्रिया आधारादीनाम् । तेन मुख्यसन्निधिन्यायादङ्गसन्निधावेवानु-  
ष्ठानमिति । अनेन न्यायेन कर्ममध्ये या इष्टयः व्रातपतीयाद्याश्च आप-  
तन्ति ता अनुष्ठेया इति ॥ १ ॥

सायंप्रातर्दोहार्त्तावैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं

निर्वपेत् पुरोडाशं वा ॥ २ ॥

एवं हि श्रूयते—'यस्योमयः हविरार्त्तिमाच्छेदैन्द्रं पञ्चशरावमो-  
दनं निर्वपेत्' इति । सान्नाय्यं हि प्रकृत्यैतच्छ्रूयते । तेन न हविर्मा-  
त्रार्त्ता । पञ्चशराव मोदनः, पुरोडाशो वेति विकल्पः ॥२॥

इदानीमदं विचार्यते—किमुभयार्त्तां पञ्चशराव उतान्यतरार्त्ताव-  
पीति । किं तावद् युक्तम् ? उभयार्त्ताविति । उभयोर्हि श्रूयते—'यस्यो-  
मयः हविरार्त्तिमाच्छेत्' इत्येवं प्राप्त आह—

भेदेनाप्युपपातात् ॥ ३ ॥

द्वाघते यद्वण्डं दक्षिणां ददात्येषा न्वादिष्टा दक्षिणा दद्यात्वेवास्यामप्य-  
न्यथाऽइतरा दक्षिणास्तासां यत्सम्पद्येत सा हैषा पशव्येष्टिस्तथाप्यन-  
भ्युद्गृह्यो यजेतैव" ( श० ब्रा० ११-१-५-११ ) इति श्रुतेः ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये पञ्चमी कण्डिका । ३८१

अन्यतराक्षावपि भवति पञ्चशरावः । हविर्विंशित्तिर्निमित्तं त-  
त्रोभयशब्देन विशिष्यमाणे वाक्यं मिथेयम् । तस्मादन्यतराक्षावपि  
भवति ॥ ३ ॥

इदानीमिदं विचार्यते—पञ्चशरावः किं प्रतिनिधिः उत निमित्ते  
नैमित्तिकं प्रायश्चित्तमिति । किं तावत्प्राप्तं सूत्रेणैव पक्षः—

तत्प्रतिनिधिः ॥ ४ ॥

तस्य साक्षादयस्य विनष्टस्य सतः प्रतिनिधिरयम् । द्रव्ये नष्टे द्रव्या-  
न्तरं विधीयमानं तत्कार्यं एव भवति । तस्मात्प्रतिनिधिरिति ॥ ४ ॥

प्रायश्चित्तं वा देवताश्रुतेः ॥ ५ ॥

‘वा’ शब्दः पश्चात्तरपरिग्रहे । प्रायश्चित्तमेतन्न प्रतिनिधिः । कुत  
एतत् ? देवताश्रुतेः । देवता ह्यत्र श्रूयते—‘ऐन्द्रं पञ्चशरावम्’ इति ।  
देवतासम्बन्धाद्यागविधानम् । ननु ‘ऐन्द्रम्’ इत्यनुवादः ततश्च द्रव्य-  
मात्रविधानम् । नेत्युच्यते—अनुवादमात्रं ह्यनर्थकं भवति । अपि चा  
नुवादोऽसमञ्जस एव, पक्षे माहेन्द्रस्यापि साक्षादयदेवतात्वात् । तस्मा-  
त्प्रायश्चित्तमिति (१) ॥ ५ ॥

चरु साक्षात्स्यालाम्भे (२) ॥ ६ ॥

आसौ सत्यां साक्षात्स्यालाम्भे सति चरु भवतः ॥ ६ ॥

सायं दोहस्थाने वा पुरोडाशः ॥ ७ ॥

चरुर्वेति विकल्पः (३) ॥ ७ ॥

असाक्षात्प्रायश्चित्तम् ॥ ८ ॥

अथवा यादृशमसाक्षात्प्रायश्चित्तमावाप्त्यं तादृगेव (४) कुर्यात् । वा श-  
ब्दो विकल्पार्थः ॥ ८ ॥

दुष्टस्य हविषोऽप्स्ववहरणम् ॥ ९ ॥

(५) “दुष्टं हविरप्स्ववहरेत्” इति श्रुतिः ॥ ९ ॥

(१) तेन नैमित्तिकानुष्ठानानन्तरं पुनः साक्षादयमुपाय यागः क-  
र्तव्य इति देवयाज्ञिकाः ।

(२) वाचनिकः प्रतिनिधिरयम् । प्रधानयागावदानमात्रपर्याप्तस्य  
साक्षात्प्रायश्चित्तालाम्भे सायम्प्रातर्दोहयोः स्थाने चरु भवतः ।

(३) अष्टाकपाल ऐन्द्रः पुरोडाश आग्नेयविकारत्वात् ।

(४) आग्नेयः पुरोडाशो वैष्णव उपांशुयाग ऐन्द्राग्नः पुरोडाश इति ।

(५) केशकीटादिभिः सह पाकादिना, द्वादशमलोपघातादिना,  
अस्पृश्यस्पर्श-बिडालाद्यवघ्राणादिना वा दुष्टम् ।

उष्णे वा भस्मानि ॥ १० ॥

अवहरणम् ॥ १० ॥

शिष्टमक्षप्रतिनिद्धं दुष्टम् ॥ ११ ॥

मन्वादिभिर्यक्षभक्ष्यमुक्तं तद्दुष्टम् ॥ ११ ॥

एकस्यानिष्टे तदुक्तम् ॥ १२ ॥

हविर्गणे मानसादपचारात् यद्येकेन यागो न कृतः स्यात् तदा कर्त्तव्य इति तदुक्तम् ॥ १२ ॥

सान्निपातिकानि वा तस्य ॥ १३ ॥

(१) सान्निपातिकान्यङ्गानि कर्त्तव्यानि संस्पृशीनि ॥ १३ ॥

इष्टं चेदाज्येन शेषम् ॥ १४ ॥

इष्टं चेद्विदुष्येत स्विष्टकृदाज्येन कर्त्तव्यम् ॥ १४ ॥

(२) हविरन्तरणे प्राक्प्रधानेज्यायाः स्मृत्वाऽन्वाहरेत् ॥ १५ ॥

यदि नाम हविरन्तरितं न गृहीतमेव तदा प्राक्प्रधानेज्यायाः स्मृत्वाऽन्वाहरेत्, यागक्रमानुग्रहात् ॥ १५ ॥

प्राग्वा सामष्टयजुषः संस्थाश्रुतेः ॥ १६ ॥

समिष्टयजुषो वा पूर्वं स्मृत्वाऽन्वाहरेत् न प्रधानेज्याया एव । कुत एतत् ? संस्थाश्रुतेः—“अन्तो हि यज्ञस्य समिष्टयजुः” इति । यावदपि अन्तो न भवति तावदप्यन्वाहरणं युक्तरूपमेवति ॥ १६ ॥

हुतं चेत्संस्थाप्य तदेव पुनर्निर्वपेत् ॥ १७ ॥

हुतं चेत्समिष्टयजुः संस्थाप्य तत्कर्म तदेव पुनर्निर्वपेत् (३) ॥ १७ ॥

देवताविपर्यासे (४) पुष्कलं दत्त्वा यथालुपूर्यकरणम् ॥ १७ ॥

(१) सान्निपातिकान्येव कर्त्तव्यानि नारादुपकारकाणि । न ह्यत्र कालभेदात् कर्मभेदः, येन तन्त्रभेदादारादुपकारकाण्यपि पुनः क्रियन्ते । क्रमान्यथात्वमात्रनिमित्तमनादिष्टं केवलं ह्यते ।

(२) बहूनां मध्य एकस्याग्रहणं हविषोऽन्तरणम् । यदि एकस्य हविषोऽग्रहणं तदा प्रधानयागात्पूर्वं तत् स्मृत्वा अनादिष्टपूर्वकं ग्रहणादिभिः सान्निपातिकैः संस्कृत्य यागार्थं वेदिमध्य आसादनाय पश्चादाहरेत् ।

(३) तस्मिन्नेव विहारेऽग्न्यन्वाधानादि कर्मापवर्गान्तं कुर्यात् ।

(४) यज्ञपाशैर्वे-

अष्टमुष्टि भवेत्किञ्चित्किञ्चिदष्टौ च पुष्कलम् । इति ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये पञ्चमी कण्डिका । ३८३

आग्नेयस्यावदानक्रमे यत्र अग्नीषोमोऽवचारणं स देवताविपर्यासः ।  
तत्र-पुष्कलं दत्त्वा यथानुपूर्व्यकरणम् । पुष्कलशब्दः सुवर्णपरिमाण-  
वाचीति केचित् । अपरे तु सारद्रव्यमात्रमाहुः ॥ १८ ॥

अवदानयाज्यानुवाक्यास्तु च ॥ १९ ॥

विपर्यासे एतदेव भवति । आग्नेयस्यावदानक्रमे यदग्नीषोमीयस्या-  
वदानग्रहणं सोऽवदानविपर्यासः ॥ १९ ॥

(१) स्तुच्ये दुष्टे पुनर्ग्रहणम् ॥ २० ॥

उत्तरार्थमिदमुच्यते ॥ २० ॥

ध्रुवाया वा ततो यज्ञः प्रभवतीति श्रुतेः ॥ २१ ॥

ध्रुवाया वा ग्रहीतव्यम् । वा शब्दो विकल्पायः । 'ततो यज्ञः प्रभ-  
वति' इति वाक्यैकदेशोपन्यासः ॥ २१ ॥

अदुष्टाद्वा नयनमेके ॥ २२ ॥

एक आचार्याः स्तुच्यादेवादुष्टादानयनमिच्छन्ति ॥ २२ ॥  
तस्मिंश्च पक्षे—

(२) नोपभृतो ध्रुवायाम् ॥ २३ ॥

ग्रहीतव्यम् ॥ २३ ॥

(३) आज्यस्थालीदोषेऽन्यत् ॥ २४ ॥

धेनुर्वा यदि चानड्वान्मेवका द्वादशापि वा ।

देवतानां विपर्यासे एतत्पुष्कलमुच्यते । इति ।

धान्यमुष्टिचतुःषाष्टरितरेषु च पुष्कलम् । इति ।

ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षा पुष्कलं च चतुर्गुणम् । इति ।

तेन देवताविपर्यासे 'धेनुर्वा' इत्यादिकमेव पुष्कलं, इतरेषु च पु-  
ष्कलदाननिमित्तेषु यथाशक्ति व्यवस्था—समर्थस्य चतुःषष्टिमुष्टिपरिम-  
तधान्येन पुष्कलम्, असमर्थस्य तु चतुर्ग्रासपरिमितेन । एतेन यत् सुव-  
र्णमेकीयं यच्च सारद्रव्यमात्रं पुष्कलमिति, तदुभयं निरस्तम् ।

(१) स्तुचिर्भव स्तुच्यं तस्मिन् जुह्वाभृदुध्रुवास्थे आज्ये दुष्टे पुनर-  
न्यस्य ग्रहणम् । स्थालातो "धाम नाम" इति मन्त्रेण यथावहितं  
कार्यम् ।

(२) जुह्वस्थे दुष्टे ध्रुवाया उपभृतो वा ग्रहणम्, उपभृद्वत्ते दुष्टे  
जौहवाद् ध्रौवाद्वा, ध्रौवे तु दुष्टं जुह्वा एव ग्रहणं नोपभृतः ।

(३) आज्यस्थालीशब्देन तत्स्थमाज्यमुच्यते । अमेध्यातिपाते  
श्राद्धवलीढे च । न्यायग्रासमेवैतदुत्तरविवक्षयाच्यते ।

स्थालीदुष्टेऽन्यद् ग्रहीतव्यम् । न्याय एवायम् ॥ २४ ॥

अदोषो वा न वै देवाः कस्माच्चन बीभत्सन्त

इति श्रुतेः ॥ २५ ॥

अदोषो वेति विरुद्धम् पूर्वं श्रुतं "दुष्टस्य हविषोऽप्स्ववहरणम्" इति, तस्माददोषो वेत्यन्यथा व्याख्येयम् । दुष्टेन हविषा यागामिनिर्बु-  
त्तौ कृतायां पश्चाद्दोषसंविचौ तत्कृतमेव कर्म अदुष्टेनैव द्रव्येण न पुनरावृत्तिः ॥ २५ ॥

अधिकं निरूप्य तच्च यजेत् ॥ २६ ॥

मानसादपचारादधिके हविषि गृहीते तेनापि यागः कर्त्तव्यः स-  
ङ्कल्पदाषपारहाराय ॥ २६ ॥

एष स्थित उच्यते—

न वा चोदिनत्वात् ॥ २७ ॥

न वा तेन यागः कर्त्तव्यः न ह्यत्र चोदनास्तीति ॥ २७ ॥

ऐतु राजा वरुणां रेवतीभिरस्मिन्स्थाने तिष्ठतु मो-  
दमानः अगिष्टा अस्माकं वीरा मा परासेचि मत्पय इति  
प्रणीता स्कन्ना अभिमृशेत्(१) ॥ २८ ॥

भूमिभूमिमवादान्माता मातरमप्यगात् भूयाय पुत्रैः  
पशुभिर्गो नो व्वाष्टि स विद्यतामिति मृन्मयं भिन्नम-  
मिमृशेत्(२) ॥ २९ ॥

य ऋते च दमिश्रिषः पुरा जघ्नुभ्य आनृदः सन्धाता स-  
न्धिं मघवा पुरुवसु रिक्ततां विद्वन् पुनारिति च धर्मम् (३) ॥ ३० ॥

धर्मे मृन्मयं धर्म्यं भिन्नममिमृशेत् । चशब्दादधस्तनेन मन्त्रेण ।  
धर्ममेव एवायमपरो विशेषः ॥ ३० ॥

इति पञ्चविंशोऽध्याये पञ्चमी कण्डिका ॥

(१) भूमावस्यत्र वा पतिता अगोऽभिमृशेत् ।

(२) स्थादयादि अभिमृशेत् ।

(३) धर्म्यं महावीरपितृवनरौहिणकपालादि ।

परमेष्ठ्यादींश्च चतुस्त्रिंशतं जुहोति ॥ १ ॥

“परमेष्ठ्यभिधीतः” ( वा. सं. ८—५४ ) इत्येवमादिव्याहृतीनां चतुस्त्रिंशतं जुहोति । तच्छाश्वर्युरादिष्टत्वात् । अनादेशे हि ब्रह्मणो विधानम् “ब्रह्मा प्रायश्चित्तानि जुहुयादनादिष्टानि” ( का० श्रौ० २५—१४—३५ ) इत्यनेन । अतश्च (१) वक्ष्यमाणा कालाहुतिरप्यत्र भवति कर्तुमेवाविति ॥ १ ॥

घर्मधुग्धवाले चादोहे च ॥ २ ॥

घर्मधुग्धवाले हलनं चलनम् आत्यन्तिके चलने मरण इत्यर्थः । तस्या स्वाऽदोहे च ॥ २ ॥

उदीच्या दोहस्थानेऽन्यस्याः (२) ॥ ३ ॥

अन्यस्या दोहस्थाने उदीच्या गोव्यवस्थितायाः ॥ ३ ॥

शालाया वा पुरस्तात्प्राच्याः ॥ ४ ॥

अवस्थितायाः ॥ ४ ॥

पुच्छकाण्डादक्षिणेऽस्थानि हुत्वा दोहयेत् (३) ॥ ५ ॥

तामेव गां दोहयति । सा यदि घर्मदुग्धाह्वलेदित्युपक्रम्य सर्वमेतच्छूयते ॥ ५ ॥

पृषदाज्यस्कन्दने चैके (४) ॥ ६ ॥

चतुस्त्रिंशद्धोममिच्छन्ति । एकीयग्रहणाद्विकल्पः ॥ ६ ॥

सोमेज्योपपाते चैकैकां यथाकालं हुत्वा यः

ज्ञस्य दोह इति वाचयति ॥ ७ ॥

(५) सोमेज्यायामुपपातः सोमेज्योपपातः । न सोमयागोपपातः ।

( १ ) “सोमेज्योपपाते चैकैकां यथाकालं हुत्वा यज्ञस्य दोह इति वाचयति” “आग्नीध्रीये सुत्यासु” ( का० श्रौ० २५—६—७, ८ ) इत्युक्त्यर्थः ।

( २ ) घर्मदुग्धाया दोहनप्रदेशे उदङ्मुख्या अवस्थितायाः अन्यस्या गोः ।

( ३ ) पुच्छादक्षिणविभागे उच्चैः अस्थानि होमाधिकरणे “परमेष्ठ्यभिधीतः” ( वा० सं० ८—५४ ) इत्याद्याश्चतुस्त्रिंशदाज्याहुतीः हुत्वा तामन्यां गां दोहयेत् ।

( ४ ) पृषदाज्यस्य स्थालीस्थस्य स्नक्त्यस्य वा “अयाविष्टा” ( का० श्रौ० २५—६—१० ) इति होमः ।

( ५ ) ‘सोमेज्याया उपपातः सोमेज्योपपातः’ इ० पा० ।

एवं “यदि किञ्चिदापद्येत” ( श० ब्रा० १२-६-१-६, ३६ ) इति श्रूयते ।  
 (१) तत्र यथाकालमेकैकामाहुतिं हुत्वा “यज्ञस्य दोहः०” ( वा० सं० ८-६२ ) इति वाचयति । यथाकालग्रहणेन च “अथ यदि पण्यमानः”  
 “अथ यदि क्रयायोपोत्थित” ( श० ब्रा० १२-६-१-१०, ६ ) इत्येवमादि  
 गृह्यते, एवमेव हि श्रूयत इति । अत्र च ब्रह्मणः कर्तृत्वम् । “ता ब्रह्मैव  
 जुहुयात्” ( श० ब्रा० १२-६-१-३८ ) इति । ननु च सूत्रकारेण नैवैत-  
 दामिहितम्—“यथाकालमेकैकां ब्रह्मा जुहोति” इति । नैवैतन्नोक्तम्,  
 उक्तमेव—“ब्रह्मा प्रायश्चित्तानि जुहुयादनादिष्टानि” ( का० श्रौ० २५-  
 १४-३५ ) इति । कथमयमनादेश इति चत् १ यत्र नाम निमित्तादेशपूर्वकं  
 नैमित्तिकमादिश्यते यथा—“पृषदाज्यस्कन्दने जुहुयादयाविष्टा जनय-  
 न्” ( का० श्रौ० २५-६-१० ) इति, “पृषदाज्यस्कन्दनेऽमिसृशेत्” इति च  
 स आदेशः । इह पुनर्नैवं निमित्तादेशपूर्वको नैमित्तिकादेशः । इह हि  
 “पण्यमानः किञ्चिदापद्येत” इति, “अभिषूयमाणः किञ्चिदापद्येत”  
 ( श० ब्रा० १२-६-१-१०, २१ ) इति च अनिमित्तादेशपूर्वको नैमि-  
 त्तिकादेशः, तस्मादनादिष्टसूत्रेण एतान्यपि गृह्यन्ते । तथा चैकैकहोम-  
 मेवाङ्गीकृत्य “ता ब्रह्मैव जुहुयात्” ( श० ब्रा० १२-६-१-३८ ) इत्युक्त-  
 म् । चतुस्त्रिंशद्वोमस्तु आदेश एवेत्यध्वर्युर्कर्तृकः ॥ ७ ॥

आग्नीध्रीये सुत्यासु(२) ॥ ८ ॥

सुत्यासु वर्त्तमानासु कालाहुतिः आग्नीध्रीये । आहवनीयापवादो-  
 ऽयम् । एवं हि श्रूयते—“यदि दीक्षोपसत्स्वाहवनीये यदि प्रसुत आ-  
 ग्नीध्रे” ( श० ब्रा० १२-६-१-२ ) इति ॥ ८ ॥

आपवस्व हिरण्यवदित्युद्गातृहोमो ध्वाङ्गारोहणे

यूपस्य ॥ ९ ॥

“आपवस्व०” ( वा० सं० ८-६३ ) इति काकारोहणे यूपस्य जुहु-  
 यादाहवनीये ॥ ९ ॥

पृषदाज्यस्कन्दने जुहुयादयाविष्टा जनयन्कर्बराणि  
 स हि घृणिरूर्बराय गातुः स प्रत्युदैद्धरुणो मृध्वो अ-

( १ ) परमेष्ठ्यादि चतुस्त्रिंशदाहुतीनां मध्ये ।

( २ ) कालाहुतयः दीक्षासुपसत्सु चापररात्र ऋत्विजः प्रबोधयन्ति  
 इत्येतस्मात्प्राक् आहवनीये होतव्याः ऋत्विगप्रबोधनादारभ्य सुत्याया-  
 माग्नीध्रीये ।



ग्रः स्वायां यत्तन्वां तनूं मैरयनः स्वाहेति(१) ॥ १० ॥

घर्मधुक् शार्दूलहता चेत स्पृतीर्जुहुयात् चन्द्रात्ते मन  
स्पृणोमि स्वाहा, सूर्यात्ते चक्षु स्पृणोमि स्वाहा, वातात्ते  
प्राणान्स्पृणोमि स्वाहा, दिग्भ्यस्ते श्रोत्रं स्पृणोमि स्वा-  
हा, अद्भ्यस्ते लोहितं स्पृणोमि स्वाहा, पृथिव्यै ते  
शरीरं स्पृणोमि स्वाहेति ॥ ११ ॥

शार्दूलो व्याघ्रः, तन्निपातने स्पृतीराहुतीर्जुहोति(२) 'चन्द्रात्ते'  
इति प्रतिमन्त्रम् ॥ ११ ॥

हुत्वान्धामाजतेति ब्रूयात् ॥ १२ ॥

अध्वयुरेव 'क्वा'प्रत्ययोपदेशात् ॥ १२ ॥

स्वयंहोम्यशक्ता उपासीत ॥ १३ ॥

स्वयंहोमी यजमानः, तदशकौ समीप आसीत(३) ॥ १३ ॥

उपसर्पणाशक्तावासनमधः ॥ १४ ॥

यदि चक्रमणेऽप्यशक्तस्तदासीताधः(४) ॥ १४ ॥

इति पञ्चविंशेऽध्याये षष्ठी कण्डिका ।

सायमाहुत्यां हुतायां चेद् दुर्बलः स्यात्तदैव प्रातराहु-  
तिस्तत्सुस्थाश्रुतेरग्निहोत्रस्य ॥ १ ॥

यदि सायमाहुत्यां हुतायां यजमानो दुर्बलो भवति प्रातराहुति-  
कालं यावन्न जीवतीत्याशङ्क्यते तदा तस्मिन्नेव काले प्रातराहुतिर्देया ।

( १ ) अध्वयुराहवनीये सकृद्गृहीतमाज्यं जुहुयात् । चतुस्त्रिंश-  
द्भ्योश्च विकल्पेन भवति, अयं तु नित्यं भवति ।

( २ ) "तस्माऽऽ हैतदुवाच । स्पृतीर्हुत्वान्धामाजतेति ब्रूतात्सा ते  
सम्राड्दुधा स्यादिति" (श० ब्रा० ११-८-४-६) इति श्रुतेः ।

( ३ ) अन्येन होमे क्रियमाणे अग्निसमीपे आसीत ।

( ४ ) अग्निसमीपे गमनाशकौ खट्वादेरेवस्तीर्य अधः भूमौ आसति  
खट्वादिसमीप एव । द्रव्यत्यागमात्रस्य करणासामर्थ्ये पत्नी त्यागं  
कुर्यात् । तस्या अप्यसामर्थ्ये नियुक्तः कश्चिदन्यस्यागं कुर्यात् ।

कुत एतत् ? तस्मात्स्थाश्रुतेरग्निहोत्रस्य । 'प्रातराहुत्या' हि सन्तिष्ठते-  
ऽग्निहोत्रम् । तद्धि प्रकृत्य 'सायं जुहोति प्रातर्जुहोति' इत्युच्यते । 'आ-  
ग्नेयीं सायमाहुतिमाहुः सौर्यां प्रातराहुतिम्' इति । उभयोरप्यग्निहोत्र-  
संज्ञा । नैते द्वे कर्मणो 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्येकवचननिर्देशात् । न  
चैकमेव कर्म शरद्वसन्ताग्रयणवत्पुनः प्रातरभ्यस्यते देवतान्यत्वात् ।  
अन्या चान्या च देवतोभयत्रातः सायारम्भं प्रातरपवर्गमिदमेकं कर्म-  
ति । एतदेव च ह्यवयवमाग्निहोत्रं प्रकृत्य 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्ग-  
कामः' इति श्रूयते, 'यावज्जीवमाग्निहोत्रं जुहुयात्' इति च । तस्माद्-  
वयवद्वयस्याप्येकं कार्यमित्येककर्मत्वम् । यद्येकमेव कर्म तन्त्रं किमि-  
ति न भवति ? कालभेदादित्यदोषः । यथा दर्शपूर्णमासयोः कार्यैकत्वे-  
ऽपि कालभेदात् नानातन्त्रता, एवमत्रापीति । तदुक्तमाचार्येण—“आ-  
वृत्तिर्वा प्रधानकालत्वात्” ( का० श्रौ० २६-६-२७ ) इति । तथा चा-  
ह—“स यत्सायमस्तमिते जुहोति गर्भमेवैतत्सन्तममि जुहोति गर्भं  
सन्तममि करोति” ( श० ब्रा० २-३-१-४ ) इति । पुनश्च—“अथ य-  
त्प्रातरजुदिते जुहोति प्रजनयत्येवैनमेतत्सोऽयं तेजो भूत्वा विभ्राज-  
मान उदेति” ( श० ब्रा० २-३-१-५ ) इति कार्यैकत्वमिव दर्शयति ।  
तस्मात्साधूकं तत्संस्थाश्रुतेरग्निहोत्रस्येति ॥ १ ॥

जीवेच्छेत्पुनः काले ॥ २ ॥

यदि पुनर्जीवति यजमानः काले प्रातराहुतिर्देया । नित्यानां हि  
निमित्तं कालो निमित्तमन्तरेण च नैमित्तिकं कृतमप्यकृतसममित्य-  
भिप्रायः ॥ २ ॥

एवं प्राप्त आह—

न वा कृतत्वात् ॥ ३ ॥

नैव प्रातराहुतिर्देया । कृता हि परिसमाप्तिस्तस्येति । ननु चोक्तम्—  
'कालो निमित्तभूतः' इति । निमित्तमन्तरेण नैमित्तिकं कृतम-  
प्यकृतमिव भवति, तस्मात्पुनः क्रियेति ? अत्रोच्यते—न प्रातर्होमस्य  
निमित्तं कालः । अन्यदेव हि तत्र निमित्तं सायारम्भः । अतः प्रातर्हो-  
मस्य श्रूयमाणोऽपि कालो बलादङ्गी भवति । न हि निमित्तस्यानेकत्व-  
मिष्यते । तस्मात्कृतत्वात् पुनः प्रातराहुतिर्देयेति ॥ ३ ॥

पौर्णमासान्ते चामावास्यामाग्निहोत्रवत् ॥ ४ ॥

तुल्यन्यायत्वात् । अधिकरणातिदेशश्चातुर्मास्यराजसूयादिष्वपि  
प्रदर्शनार्थः ॥ ४ ॥

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये सप्तमी कण्डिका । ३८९

हविष्येषु वेदाह्नियमाणेषु मरणं दक्षिणाग्नावे-

नान्तसन्दहेत् ॥ ५ ॥

हविष्येषु वेद्रीहियवादिषु आह्नियमाणेषु पौर्णमासादौ यजमानस्य मरणं भवति दक्षिणाग्नावेनान्तसन्दहेत् हविष्यान् । एवं हि श्रूयते—  
“यदधिश्चितेऽग्निहोत्रे यजमानो म्रियेत” इति प्रकृत्य “तदेवैनदमिप-  
र्वाधाय विष्वन्दयेत्” (श० ब्रा० १२-४-२-५) इति । पुनश्चाह—“एतावती  
सर्वस्य हविर्यज्ञस्य प्रायश्चित्तिः” (श० ब्रा० १२-४-२-५) इति ॥ ५ ॥

न वाऽयुक्तत्वात् (१) ॥ ६ ॥

न वा दक्षिणाग्नौ सन्दहेत् अयुक्तो ह्याहरणकाले हविष्यग्रहणेन  
तेषां योगः ॥ ६ ॥

गार्हपत्ये ग्रहणादि प्रागासादनात् (२) ॥ ७ ॥

अयुक्तान्तसन्दहेत्सन्निधानात् ॥ ७ ॥

आसादनाद्याहवनीये (३) ॥ ८ ॥

सन्दहेत्सन्निधानादेव ॥ ८ ॥

मरणान्तं भवति (४) ॥ ९ ॥

कर्मकर्तुरभावात् ॥ ९ ॥

(५) सऽस्थाप्यं वा प्रकृत्यसत्त्वात् ॥ १० ॥

(१) अविनियुक्तत्वात् ग्रहणेन हि हविष्याणां विनियोगो भवति,  
नाहरणमात्रेण ।

(२) हविर्ग्रहणादारभ्य आसादनात्प्राक् यजमानस्य मरणे हवींषि  
गार्हपत्येऽग्रा दहेत् ।

(३) वेद्यासादनादि प्राग्यागात् यजमानस्य मरणे तान्यासादि-  
तानि हवींषि आहवनीये दहेत् ।

(४) तदारब्धमामावास्यं क्रियमाणं मृते यजमाने अन्तवद्भवति ।  
कर्तुरभावात् हविः प्रतिपत्तिविधानाच्च ।

(५) भर्तृयज्ञस्तु—“सऽस्थाप्यं वा प्रवृत्तत्वात्” प्रवृत्तस्य संस्था-  
पनमेव युक्तम् । उक्तञ्चाचार्येण—“दोषश्चासमाप्तौ स्यात्” इति, तथा अ-  
मृताग्निहोत्रं प्रकृत्य आहवनीयस्य परिस्तरणे दक्षिणाग्रता उक्ताचार्ये-  
णैव—“प्रागुदग्निरुदगग्रान्दक्षिणाग्रान्करोति” इति श्रुतेरिति । श्रुतिश्च—  
“अथयान्यमून्युदोचीनाग्राणि तृणानि भवन्ति दक्षिणाग्राणि तानि करोति”

प्रवृत्तं हि तत्तस्यापरिसमाप्तौ दोषश्रवणात् । तदुक्तमाचार्येणापि—  
“दोषश्चासमाप्तौ स्यात्” ( का० श्रौ० १-४-४ ) इति । एवं पक्षद्वयो-  
पप्रदर्शने सति य एव युक्ततरः पक्षः स एवाश्रयणीयः । कश्चासौ मर-  
णान्तमेव भवतीति । न हि मृते यजमाने मिथ्यासङ्कल्पदोष आशङ्क्यत  
इति ॥ १० ॥

हविष्यवद्बौम्यम् ॥ ११ ॥

(१) अग्निहोत्रहोमार्थमपि द्रव्यं हविष्यवद्द्रव्यम् । एतदुक्तं ‘गार्हप-  
त्ये प्रहणादि प्रागासादनात्’ इत्येवमादि ॥ ११ ॥

सन्दीपनवतीः प्रत्यगन्यधिश्चयन्त्युखाः (१) ॥ १२ ॥

मृते यजमाने सन्दीपनवतीनामुखानां प्रत्यगन्यधिश्चयणम् । सन्दीपनं  
च गोमयशुष्ककार्पासादिना । बहुवचनं मन्त्रोच्चारणार्थम् ॥ १२ ॥  
सन्तापजानग्नीनादाय सशरीरा दक्षिणा गच्छन्ति ॥ १३ ॥

(३) सपिण्डाः ॥ १३ ॥

अनसा (४) ॥ १४ ॥

शरीरमुद्धहन्ति, शास्त्रान्तरात् ॥ १४ ॥

वितानं साधयित्वा समे बहुलतृणेऽन्तराग्नी चितिं  
चिनोति ॥ १५ ॥

इति, ‘अमून्यग्निहोत्रतृणानि’ इति । एतन्मते प्रवृत्तस्य संस्थापनं युक्त-  
तरमिवाभाति ।

आहिताग्निः कदाचित्तु कृष्णपक्षे मृतो यदि ।

तदा शेषाहुतीः सर्वा जुहोतीत्याश्वलायनः ॥

अन्ये तदैव दर्शष्टिं कुर्युः कृष्णे मृते यदि ।

शुक्लपक्षे निशि प्रेतेऽपीच्छन्ति प्रातराहुतिम् ॥ इति ।

(१) ‘अग्निहोमार्थम्’ इ० पा० ।

(२) “प्रवृज्यात्” ( श० ब्रा० १२-५-२-३ ) इत्येकवचनादेकं  
एवाधिश्चयेत् । सूत्रे ‘अधिश्चयन्ति’ इति बहुवचनमधिकारिवहुत्वव्या-  
पनार्थम् ।

(३) सम्यक्तापाज्यान्त इति सन्तापजाः तानग्नीन् स्थालीस्थाने-  
वादाय यजमानशरीरसहिताः सपिण्डाः दक्षिणस्यां दिशि गच्छन्ति इति ।

(४) उखास्थानग्नीन्यजमानशरीरं पात्राणि च सर्वमनसि कृत्वा  
दक्षिणा गच्छन्ति । दाहार्थं संभ्यावसथ्यौ च प्रत्यक्षावेव स्थाल्यां कृत्वा  
नेयौ न सन्तापजौ ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये सप्तमी कण्डिका । ३९१

वितानसाधनमग्नीनां यथादेशस्थापनं कृत्वा समे तृणबहुले देशे-  
ऽन्तराग्नी काष्ठैश्चित्तिं चिनोति ॥ १५ ॥

पूर्वतरम्—

उद्धृत्यक्षीरिणीः पुरुषाह्वतीः ॥ १६ ॥

पुरुषमाह्वानं यासामोषधीनान्ता उद्धृत्य ॥ १६ ॥

विशाखशराश्मगन्धापृश्निपण्यध्याण्डाश्च ॥ १७ ॥

उद्धृत्येति वर्त्तते । विशाखा—दुर्वा, शरो—मुञ्जः, पृश्निपर्णी—माष-  
पर्णी, अध्याण्डा—दण्डणिका ॥ १७ ॥

केशश्मश्रुनखलोमनिकृन्तनानि कृत्वा विपुरीषं

चेच्छन्(१) ॥ १८ ॥

केशादि निखाय सर्पिषान्तरक्त्वा चितावेनमाद-

धाति कृष्णाजिनमास्तीर्य प्राक्विशरसम् ॥ १९ ॥

यजमानम् । सर्पिषाभ्यञ्जनं प्रक्षालनं च विपुरीषपक्ष एव ॥ १९ ॥

सप्तसु प्राणायतनेषु सप्तहिरण्यशकलान्प्रास्यति

मुखे प्रथमम्(२) ॥ २० ॥

प्राक्षिपति ॥ २० ॥

दक्षिणहस्ते जुहुं सादयति घृतपूर्णम् ॥ २१ ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह—

स्पर्ध च ॥ २२ ॥

दक्षिणहस्त एव (३)पाठक्रमेण सर्वपात्रचयनान्ते ॥ २२ ॥

( १ ) इच्छन्विपुरीषमुदरं पाठयित्वा पुरीषरहितं कुर्यात् ।

( २ ) मुखे नासिकयोः चक्षुर्द्वये कर्णद्वये च सुवर्णखण्डानि  
सूक्ष्माणि प्राक्षिपति ।

( ३ ) अथैनमन्तरेणाग्नीश्चित्तिं चित्वा । कृष्णाजिनमुत्तरलोम प्राची-  
नग्रीवं प्रस्तीर्य तस्मिन्नेनमुत्तानं निपाद्य जुहुं घृतेन पूर्णां दक्षिणे पाणा-  
वाद्धाति सव्यऽऽपभृतमुरसि ध्रुवां मुखेऽग्निहोत्रहवर्णां नासिकयोः सुबो  
कर्णयोः प्राशिन्नहरणे शीर्षश्चमसं प्रणीताप्रणयनं पार्श्वयोः शूर्पेऽउदरे  
पात्रोऽ समवत्तधानीं पूषदाज्यवतीः शिश्नस्यान्ते शम्याप्राणद्वयोरन्ते वृ-  
षारवावन्वगुलुखलं च मुखे चान्तरेणोऽन्यानि यज्ञपात्राणि दक्षिणे  
पाणौ स्पर्धम् । ( श० ब्रा० १२-५-२-७ ) ।

उपभृतः सन्धे ॥ २३ ॥

सादयतीति वर्त्तते ॥ २३ ॥

उरासि ध्रुवाम् ॥ २४ ॥

मुखेऽग्निहोत्रहवर्णम् ॥ २५ ॥

नासिकयोः स्फुवौ(१) ॥ २६ ॥

खादिरौ न तावत्, आज्यग्रहणार्थत्वात् ॥ २६ ॥

कर्णयोः प्राशित्रहरणे शिरासि चमसं प्रणीताप्रण-  
यनम् ॥ २७ ॥

कपालानि चैके ॥ २८ ॥

एके तन्नेच्छन्ति, प्रतिपस्यन्तराविधानात् । अप्स्ववहरणं हि तेबा-  
मुक्तम्(२) ॥ २८ ॥

पाश्वर्योः शृपे ॥ २९ ॥

द्वितीयं प्रतिप्रस्थातृसक्तम् । अकृतवर्णप्रघासस्य तु छित्वैकं द्वे-  
धोपधीयते तैत्तिरीयपाठात् 'छित्वैकम्' इति ॥ २९ ॥

उदरे पात्रीः समवत्तधानीं पृषदाज्यवतीः शिशने  
शम्यामरणी वृषणयोः ॥ ३० ॥

अन्तरोरू यज्ञपात्राण्यन्यानि ॥ ३१ ॥

( ३ ) उपधीयन्ते ॥ ३१ ॥

अप्स्ववहरणं मृन्मयाश्ममयानाम्(४) ॥ ३२ ॥

अयश्मयानि (५) वा ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ ३३ ॥

( १ ) "अस्मात्त्वम्" ( वा० सं० ३५-२२ ) इत्याहुति होमानन्तरं  
नेदानीम् ।

( २ ) "अप्स्ववहरणं मृन्मयाश्ममयानाम्" ( का०श्रौ० २५-५-३२ )  
इत्यनेन ।

( ३ ) अनुक्तस्थानानि उल्लूखलमुसलपिष्टपात्र्युपवेषाग्निश्रुतावदान  
पुरोडाशपात्रीपीठषडवत्तपूर्णपात्रचर्वाज्यस्थाहयादीनि ।

( ४ ) अश्ममयानां दूषदुपलादीनाम् । मृन्मयानामग्निहोत्रस्था-  
लीकपालसान्नाय्योखोपसर्जनीपात्रान्वाहार्यपात्रादीनाम् । आज्यस्था-  
त्यपि मृन्मयी चेत् तस्या अपि अप्स्ववहरणम् ।

( ५ ) लोहमयानि औवेलीस्थानि शासादीनि ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये अष्टमी काण्डिका । ३२३

वा एषामप्यप्स्ववहरणम् । विकल्पेन हि श्रुतौ पाठः(१) ॥ ३३ ॥  
अनुस्तरणी चेत्पश्चात्कर्णमाहत्य हस्तयोर्वृक्षौ(२) ॥ ३४ ॥

अङ्गेष्वङ्गानीति जानूकर्ण्यः ॥ ३५ ॥

आह । (३) उपधीयन्ते ॥ ३५ ॥

न वाऽस्थिसन्देहात् ॥ ३६ ॥

न वाऽङ्गान्यङ्गेषूपधीयन्ते । अस्थनां हि सन्देहो मा भूदिति । अत  
उक्त्य मांसान्युपधेयानि ॥ ३६ ॥

वपया मुखमवच्छाद्याग्निभिरादीपयन्ति ॥ ३७ ॥

वपया च मुखच्छादनमनुस्तरणीपक्ष एव । अनुस्तरणी गौः ॥ ३७ ॥

आहुतिं जुहोति पुत्रो भ्राताऽन्यो वा ब्राह्मणोऽस्मा-  
त्त्वमधिजातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः । असौ स्वर्गाय  
लोकाय स्वाहेति ॥ ३८ ॥

सकलपाठः पत्न्या अप्यनूहप्रक्षप्त्यर्थः । ब्राह्मणग्रहणं च पुत्रभ्रात्रोः  
क्षत्रियवैश्ययोर्व्युदासार्थम् ॥ ३८ ॥

अनपेक्षमेत्योपस्पृशन्त्यपः ॥ ३९ ॥

चित्तिमनपेक्षमाणा एत्योपस्पृशन्त्यपः । अपामुपस्पर्शनं गृह्यो-  
क्तम् ॥ ३९ ॥

इति पञ्चविंशेऽध्याये अष्टमी काण्डिका ।

सञ्चयनं चतुर्थीमयुग्मान् ब्राह्मणान्भोजयित्वा प-  
लाशवृन्तेनास्थीनि परिवर्त्य परिवर्त्याङ्गुष्ठकनिष्ठिका-

( १ ) अथ यान्यश्ममयानि च मृन्मयानि च भवन्ति । तानि ब्राह्म-  
णाय दद्याच्छब्दोद्धहमु ह तं मन्यन्ते यस्तानि प्रतिगृह्णात्यप एवैनान्मभ्य-  
वहरेयुरापो वा ऽअस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा तदेनमप्स्वेव प्रतिष्ठापयति (श०  
ब्रा० १२-५-२-१४) ।

( २ ) कर्णप्रदेशस्य पश्चाद्भागे आहननं प्रहारं कृत्वा मारयित्वा  
तस्याः कुक्षिगोलकौ मृतस्य हस्तयोनिधेयौ ।

( ३ ) प्रेतस्य हस्तपादावयवेषु अनुस्तरण्याः हस्तपादादीन्युप-  
धेयानि ।

भ्यामादाय पलाशपुटे प्रास्यति(१) ॥ १ ॥

‘सञ्चयनम्’ इति कर्मणो नामधेयम् । तत् चतुर्थेऽहनि कर्तव्यम् ।  
अयुग्मान् ब्राह्मणान्भोजयित्वा पलाशवृन्तेनास्थीनि परिवर्त्य परिव-  
त्पाङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यामादाय पलाशपुटे प्रक्षिपति ॥ १ ॥

शम्यवकाः कर्दमं च श्मशाने(२) ॥ २ ॥

चशब्दात्प्रास्यति । श्मशानशब्देन अस्थिसञ्चय उच्यते इति  
सम्प्रदायः । भस्मकुट इत्यपरे । ते च शमीशब्देन शमीशाखामिच्छ-  
न्ति । इतरे तु तत्पर्णानि ॥ २ ॥

अक्त्वास्थीनि सर्वसुरभिमिश्राणि दक्षिणपूर्वायतां  
कर्षू खात्वा कुशानास्तीर्य वस्त्रावकृतं च हारिद्रं वाणि-  
ति निवपत्यस्मिन् ॥ ३ ॥

घृतेनाऽक्त्वाऽस्थीनि (३)सर्वसुरभिणा मिश्रीकृत्य दक्षिणपूर्वायतां  
कर्षू खात्वा तत्र कुशानास्तीर्य हारिद्रं च (४)वस्त्रावकृतं ‘वाक्’ इत्य-  
नेन मन्त्रेण निवपत्यस्थीनि ॥ ३ ॥

एतद्वाजसनेयकम् ॥ ४ ॥

वक्ष्यमाणं तु शाखान्तरात् ॥ ४ ॥

अनेन वा ॥ ५ ॥

मन्त्रेण निवपति ॥ ५ ॥

त्वा मनसानात्सेन वाचा ब्रह्मणा त्रय्या विद्यया पृ-  
थिव्यामक्षिकायामपांश्चरेण निवपाम्यसाविति ॥ ६ ॥

(५)श्मशानं चिकीर्षतः कुम्भे सञ्चयनम् ॥ ७ ॥

( १ ) घटपलाशादिपत्रमूलेन भस्मस्थितानि प्रकटानि कृत्वा घटक-  
वलीपलाशादिपर्णपुटे निदधाति ।

( २ ) अवका—शेवालः । कर्दमः—कवथिता मृत्तिका । यक्षकं  
र्दम इत्यपरे ।

( ३ ) कर्पूरागुदचन्दनकस्तूरिकाकेसरादिभिः ।

( ४ ) वस्त्रखण्डं हरिद्रया रक्तञ्चास्तीर्य ।

( ५ ) श्मशानशब्दः पितृमेधवाची “अथास्मै श्मशानं कुर्वन्ति०”  
( श० ब्रा० १३-८-१-१ ) इत्यादि, श्रुतेः ।



पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये अष्टमी कण्डिका । ३२५

पितृमेघं कर्तुमिच्छतः कुम्भे सञ्चयनं कर्त्तव्यम् । तस्मिन् पक्षे कुश-  
हारिद्रास्तरणमस्थिखंस्काराद्धर्ममात्रत्वाच्च कुम्भ एव कर्त्तव्यम् ॥७॥

निधानं च तूष्णीम् ॥ ८ ॥

निखननं च कुम्भस्य तूष्णीं कर्त्तव्यम् ॥ ८ ॥

प्रोषितश्चेत्प्रेयात्प्राचीनावीती (१) निवान्यां दुग्धवा

दक्षिणतोऽधिश्रयणोद्भासने ॥ ९ ॥

(२) कुर्यात् ॥ ९ ॥

तत एव हरणम् ॥ १० ॥

दक्षिणत एव स्रुग्घरणं कर्त्तव्यम् ॥ १० ॥

अधस्तात्स (३) मिधे धारयन् ॥ ११ ॥

'स्रुचं हरति' इति शेषः ॥ ११ ॥

उदगग्रान् कुशान् दक्षिणाग्रान् कृत्वा ॥ १२ ॥

तांश्च स्वावसर एव ॥ १२ ॥

सकृद्वा पितृवत्पर्यस्य ॥ १३ ॥

(४) सकृदेव पितृवदपसव्यं पर्यस्येत् । "तस्य वा ऽपतस्याग्निहोत्र-  
स्योपचारः" ( श० ब्रा० १२-५-१-६ ) इति प्रकृत्य सर्वं ह्येतदेवं श्रूय-  
त इति ॥ १३ ॥

( १ ) प्राषितस्य मरणं सन्निकृष्टे देशान्तरे चेत् शरीरमेव दाहार्थं-  
मग्निसमीपे आनेतव्यम् । विप्रकृष्टे चेत्तदा यत्र मृतस्तत्रैव लौकिकाभ्यां  
काष्ठाभ्यामग्निं मथित्वा काष्ठचदेव विधिरहितं शरीरं दग्ध्वास्थोन्यानी-  
य विधिवत्पुनर्दाहः कर्त्तव्यः । शरीरस्य तदस्थनां वा गृहागमनपर्यन्तं प्रति-  
दिनमेव सायं प्रातर्होमः पुत्रादिभिः कार्यः । तत्र होमे विशेषमाह—

निवान्यां मृतवत्सां वत्सान्तरेण दुह्यमानां गां दुग्ध्वा गार्हपत्या-  
दुष्णं भस्म दक्षिणस्यां दिशि निरुह्य तस्मिन्तुष्णे भस्मन्यधिश्रयणमुद्भा-  
सनं च कुर्यादिति देवयाज्ञिकाः ।

( २ ) 'निधानम्' इ० पा० ।

( ३ ) 'समिधम्' इ० पा० ।

( ४ ) एकवारमेव पितृवदपसव्येन दक्षिणाभिमुखः पितृतीर्थेनाधोमु-  
ख्या स्रुचा पर्यस्य आहवनीयमध्ये प्रक्षिप्य वक्ष्यमाणं कुर्यात् । सकृद्भ-  
्रुणेन द्वितीयाहुतेर्निरासः । एवकारार्थकेन वाशब्देन होमव्यतिरिक्तस्यो-  
द्भिङ्गनोपमार्जनप्राशनोदुक्षणसमिदाधातादेर्निरास इति देवयाज्ञिकाः ।

अतः परं कर्माचष्टे—

शरीराण्याहृत्य कृष्णाजिने पुरुषाविधिं विधायोर्णा-  
भिः प्रच्छाद्याज्येनाभिघार्य पूर्ववद्दाहः(१) ॥१४॥

कर्त्तव्यः ॥ १४ ॥

शरीरनाशे त्रीणि षष्टिशतानि पलाशवृन्तानां कृ-  
ष्णाजिने पूर्ववत् ॥ १५ ॥

पुरुषाविध्यादि पूर्ववद्दाहान्तम् । तेषामेव सञ्चयनं पितृमेधश्च तै-  
रेवेति ॥ १५ ॥

अनिष्ट्वाग्रयणेन नवस्याश्रीयात्पतितस्य भुक्त्वा  
प्रतिगृह्य, विद्विषाणयोर्वाऽयाज्यं याजयित्वाविं प्रतिगृह्यो-  
भयाद्वा यस्याग्निभिरन्यं याजयेयुर्यो वा यजेत वैश्वा-  
नरं निर्वपेत् (२) ॥ १६ ॥

निगदस्याख्यातम् । वैश्वानरो यजनीयेऽहनि अन्वारम्भणीयापू-  
र्वकः ॥ १६ ॥

( १ ) सन्दीपनवत्युखाधिभ्रयणादिविधिना “सन्दीपनवतीः प्रत्य-  
न्यधिभ्रयन्त्युखाः” ( का० श्रौ० २५-७-१२ ) इत्याद्युक्तेन दाहः  
कर्त्तव्यः ।

( २ ) आग्रयणेष्ट्या यजनमकृत्वा यदि यजमानो नवनिष्पन्नस्य धा-  
न्यस्य ब्रीहियवादेरग्रनीयात् तदा वैश्वानरं द्वादशकपालमग्निगुणयुक्तं  
यजनीयेऽहनि निर्वपेत् । तथा पतिता महापातक्यादयो विहितानधि-  
कारिणः तेषां पतितानामन्नं भुक्त्वा किञ्चित्प्रतिगृह्य च वैश्वानरं निर्व-  
पेत् । तथा विद्विषाणयोर्वा विद्विषाणौ द्वेषं कुर्वाणौ तयोरुभयोर्द्वेष्य-  
द्विषतोरन्नं भुक्त्वा किञ्चिद्वादिकं प्रतिगृह्य वा वैश्वानरं निर्वपेत् ।  
तथा मन्वादिभिर्योऽयाज्य उक्तः तं याजयित्वा वैश्वानरं निर्वपेत् ।  
तथा अविं मेषं प्रतिगृह्य वैश्वानरं निर्वपेत् । तथा उभयाद्वा उभ-  
यत इत्यधस्तादुपरिष्ठाच्च दन्ता यस्य तदुभयादत् प्राणिषु पुरुषा-  
श्वादिकम् तत्प्रतिगृह्य वा वैश्वानरं निर्वपेत् । तथा यस्य सम्बन्धिभिर-  
ग्निभिः अन्यं यजमानमृत्विजो याजयेयुः सोऽग्निस्वामी स्वाग्नि-  
भिरन्ययाजननिमित्तं वैश्वानरं निर्वपेत् । यो वा भ्रान्त्या-अन्याग्निभिः  
यजेत सोऽपि निर्वपेदिति देवयाज्ञिकभाष्ये स्पष्टम् ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये नवमी कण्डिका । ३९७

कृष्णं वासो दक्षिणा ॥ १७ ॥

पुरोडाशे क्षामेऽवशिष्टं समाप्य तदेव पुनर्निर्व-  
पेत् ॥ १८ ॥

क्षामे दग्धे पुरोडाशेऽवशिष्टं कर्म समाप्य तस्यैव हविषो निर्वापः  
कार्यः ॥ १८ ॥

अत्रेदं विचार्यते । किमशेषदाहे पुनर्निर्वापः उतैकदेशदाहेऽपीति ।  
किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्षः—

एकदेशदग्धेऽपि संयोगात् ॥ १९ ॥

एकदेशदग्धेऽपि नैमित्तिकं प्रवर्त्तते । कुत एतत् ? दाहसंयोगात् ।  
दाहसंयोगोऽत्र निमित्तम् । एकदेशदाहोऽपि दाह एवेति ॥ १९ ॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

दृश्यते चायमर्थो यथैकदेशदाहेऽपि भवति । 'यदा तद्द्विविः सन्ति-  
ष्ठतेऽथ पुनर्निर्वपेत्' इति तेनैव हविषा समाप्तिं दर्शयति । तथैकदेश-  
दाह उपपद्यत इति ॥ २० ॥

एवं प्राप्त आह—

न, नित्यत्वात्(१) ॥ २१ ॥

नैकदेशदग्धे नैमित्तिकम् । नित्यो ह्यग्निः संयोगात् पुरोडाशस्य दाहो  
भवति । तत्र यस्य पुरोडाशौ क्षायत इति निमित्तशब्दोपरोधः स्यात्,  
सर्वस्यैवाग्निसंयोगात् पुरोडाशक्षायत्वमापद्यत इति । तस्मान्नैकदेश-  
दाह नैमित्तिकम् ॥ २१ ॥

यत्तु दर्शनमुक्तं तत्परिह्रियते—

कर्मार्थं दर्शनम् ॥ २२ ॥

तद्द्विविः सन्तिष्ठत इत्यत्र हविःशब्देन कर्म लक्ष्यते यदा तद्द्विवि-  
कर्म सन्तिष्ठत इति । अशेषस्य दग्धौ सत्त्वां द्रव्यान्तरेण परिसमाप्तिः ॥ २२ ॥

इति पञ्चविंशोऽध्यायेऽष्टमी कण्डिका ।

पशुश्रेदुपाकृतः (२) पलायते वायवे तमनुदिश्यान्यं

(१) तेषु हि कपालेषु पुरोडाशमवस्थाप्योपरिज्वलन्निर्वर्तयितुं  
अपणे क्रियमाणे सूक्ष्मांशदाहस्य वर्जयितुमशक्यत्वात् ।

(२) 'पलायते' इति पाठः ।

तद्वर्णं तद्वयसमालभेत(१) ॥ १ ॥

यदि पशुरुपाकृतो नश्येत् वायवे तं पशुम् 'अयं वायवे' इत्येवमनु  
देशं कृत्वा अन्यस्तद्वर्णस्तद्वया आलब्धव्यः ॥ १ ॥

उपलभ्य वायवे तम् ॥ २ ॥

पशुमुपलभ्य वायवे आलभेत मिथ्यासङ्कल्पदोषपरिजिहीर्षया ॥ २ ॥

अनादरणं वा ॥ ३ ॥

न वा पुनरालम्भ आदर्त्तव्यः । न ह्यत्र चोदनेति ॥ ३ ॥

(२) प्राक् प्रयाजेभ्यश्चेन्नियुक्तो म्रियेतान्यमालभेत ॥ ४ ॥

पशुर्नियुक्तः सन्न यदि प्राक्प्रयाजेभ्यो म्रियेतान्य आलब्धव्यः ॥ ४ ॥

पूर्वस्य वपां दक्षिणाग्नौ जुहुयात् ॥ ५ ॥

तदा च पूर्वस्य वपा दक्षिणाग्नौ होतव्या ॥ ५ ॥

सोमश्चेन्मार्जालीये य ईजानाः पितरो ये पितामहा  
येऽनीजाना यज्ञियाः सोमपासस्तेषामेष पशुरालब्धो-  
ऽग्नौ स्वाहा देवेभ्यः सुहुतो यमायेति ॥ ६ ॥

सोमश्चेन्मार्जालीये वपा होतव्या "य ईजानाः पितरः" इत्यनेन  
मन्त्रेण ॥ ६ ॥

अनपनयो वाऽदुष्टत्वात् ॥ ७ ॥

'वा'शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । अनपनयः पूर्वस्य पशोर्न ह्यसौ दुष्ट इति ।  
अतस्तेनैव यागः कर्त्तव्यः । तदीयैव वपा दक्षिणाग्नौ मार्जालीये वा  
होतव्येति । नैमित्तिककार्यापत्त्या चात्र दक्षिणाग्निमार्जालीययोराहव-  
नीयधर्मप्रवृत्तिः ॥ ७ ॥

अवदानहानौ नाद्रियेत ॥ ८ ॥

पश्ववदानहानावनादरः । एवं हि श्रूयते—"तस्माद्यदि किञ्चिद्व-  
दानं हीयेत न तदाद्रियेत" ( श० ब्रा० ३-८-३-१६ ) इति ॥ ८ ॥

( १ ) तृणोपस्पर्शनादारभ्य प्राङ्नियोगादिदं द्रष्टव्यम् । नियोगादूर्ध्वं  
तु नष्टः प्राप्यते चेत् तदाध्वर्यवं हुत्वा तेनैव यागः । अप्राप्तौ आध्वर्यवं  
हुत्वान्येन सद्रूपेण याग इति देवयज्ञिकाः ।

( २ ) 'प्राक् प्रयाजेभ्यः' इत्युक्तत्वात् प्रयाजप्रवृत्त्यनन्तरं मृते तेनैव  
यागः कर्त्तव्यः ।

हृदयनाशो त्वन्यमालभेत्तयेके हृदयं पशुरिति श्रुतेः ॥ ९ ॥

एके आचार्या हृदयनाशोऽन्यं पशुमालभन्ते । तस्मादेवं श्रूयते—  
“हृदयमु वै पशुः” ( श० ब्रा ३-८-३-१६ ) इति । तस्माद्वा च सर्वं एव  
पशुर्नष्टः स्यादिति ॥ ९ ॥

सर्वेषां वाज्यस्य यजेत् ॥ १० ॥

‘वा’ शब्दः सूत्रद्वयोपात्तपक्षव्यावर्तकः । नावदानहानावनादरो न  
च हृदयनाशोऽन्य आलब्धव्यः यत्कारणं “यदि किञ्चिदवदानं हीयेत न  
तदाद्रियेत” इत्यर्थवादपरिशेषोऽयम् । किमर्थ इति चेत् । “स हृदय-  
स्यैवाग्रेऽवद्यति” ( श० ब्रा० ३-८-३-१५ ) इत्यग्रताविधानार्थः । ‘हृदयं  
वै पशुः’ इत्ययमप्यर्थवादोऽग्रताविधानार्थ एव (१) । तस्मात्सर्वेषाम-  
वदानानां प्रत्येकं नाशे वाज्यस्य यजेत् ॥ १० ॥

उक्तं ह्याचार्येण—

अर्थवादमात्रं पशुवचनम् ॥ ११ ॥

इति ॥ ११ ॥

संज्ञप्यमानश्चेद्वाद्येताहुतिं जुहुयाद्यत्पशुर्मायुमक-  
तोरो वा पद्मिराहते अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्च-  
त्व हस इति ॥ १२ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १२ ॥

(२) हसं मे वरुणेति च प्रत्यृचं ब्रूयाम् ॥ १३ ॥

मन्त्राभ्यां जुहोति ॥ १३ ॥

पशून्वाचेत्सवेत्सान्नाय्योखा वा तामभिमन्त्रयेतो-  
खा ॥ स्रवन्तीमगदामगन्म त्वष्टा वायुः पृथिव्यन्तारिक्ष-  
म् यतश्चुतद्भुतमग्नौ तदस्तु न तत्प्राप्नोति निर्ऋतिः

परस्तादिति ॥ १४ ॥

अनेन मन्त्रेण । ननु च सान्नाय्योखास्रुत्यभिमन्त्रणं पशवन्वयप्रा-

(१) अतो न स्वार्थप्रमाणम् । तेन हृदयनाशोऽप्यनादिष्टं हुत्वा  
आज्यमेवोपादेयमिति ।

(२) ( वा० सं० २१-१, २ ) ।

तत्त्वाद्वाच्यम् । नैष दोषः, साभ्राभ्योखायां हि प्रधानद्रव्यव्युतिः पशु-  
खायां तूपसर्जनोदकस्य न प्राप्नोति तेनाप्राप्तत्वादुच्यते ॥ १४ ॥

यूपविरोहणेऽन्तस्तन्त्रं सः स्थितेऽहनि—

इति पञ्चविंशेऽध्याये तवमी कण्डिका ।

त्वाष्ट्रं बहुरूपमालभेत ॥ १ ॥

यद्यहर्गणे तन्त्रमध्ये यूपविरोहणं भवति तदा संस्थितेऽहनि त्व-  
ष्ट्रदेवस्य पशुं बहुरूपं पाटलमालभेत । सर्वाहःशेषभूतो यूपस्तन्निमि-  
त्तत्वाच्च पशुरपि सर्वाहःशेषभूत एवेति संस्थितेऽहनीत्युक्तं तत्का-  
लता मा भूदिति । अत्र च केचित्साग्निपातिकैरेवाङ्गैरुपेतं त्वाष्ट्रं कुर्व-  
न्ति । आरादुपकारकाणि तु सवनीयसक्तान्येव सन्तीति तानि प्रस-  
ज्यन्ते । अपरे त्वन्यथा वर्णयन्ति—न ह्यत्र प्रसङ्गो विद्यते, प्रत्येकमहरहः  
सवनीयाद्यङ्गतन्त्रमेव विहितम् । ततश्च यद्यपि पत्नीसंयाजान्तता पदा-  
र्थपर्ववसानं तथाप्यहरहः पत्नीसंयाजान्तैरेवाङ्गैः सम्बन्धमेव द्रष्टव्यम् ।  
अन्यथा हि सवनीयपुरोडाशादिविधानानुपत्तिः स्यादिति । अप्रसङ्गश्चे-  
त्सर्वाङ्गोपेत एव त्वाष्ट्रः कर्त्तव्यः । अयमेव च पक्षो वरतर इवाभाति ॥१॥

(१) अनुबन्धयायै वपामुत्खिद्यानुमर्शं गर्भमेष्टवै

ब्रूयात् ॥ २ ॥

अनेन च शमिता प्रेष्यते । ततश्चाध्वर्युः प्रेषदाने ॥ २ ॥

दर्शने (२) स्थालीं चैवोष्णीषं (३) चोपकल्पयितवै

ब्रूयात् ॥ ३ ॥

अयं शमितुः प्रतिप्रेषः । तदर्थोऽध्वर्योरेव ॥ ३ ॥

वपान्तेऽनपेक्षमध्वर्युर्यजमानो वेत्यध्वर्युः प्रेष्य-  
ति निरुहैतं गर्भमिति विरुज्य श्रोणीं प्रत्यश्रं निरुहितवै

ब्रूयात् ॥ ४ ॥

( १ ) अथानुबन्धयायां गर्भसन्देहे तत्सद्भावे प्रायश्चित्तमिदमिति  
देवयाज्ञिकाः ।

( २ ) स्थालीं मेघभ्रपणार्थम् ।

( ३ ) उष्णीं गर्भवेष्टनार्थम् ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये दशमी कण्डिका । ४०१

प्रैषद्वयं चैतत् । उभयत्र हि क्रियापदमात्मानं प्रेष्येति ब्रूहीति च ।  
तत्रेति करणपरिच्छिन्न एकः प्रैषः शेषो द्वितीयः । प्रयोजनं मध्ये  
विरामः ॥ ४ ॥

निरुह्यमाणमभिमन्त्रयत एजतु दशमास्य इति(१)  
पशुवदवदानं गर्भस्य ॥ ५ ॥

कर्त्तव्यम् ॥ ५ ॥

कण्ठं वाचकृत्य स्थाल्यां मेधस्त्रावणम् ॥ ६ ॥

कर्त्तव्यम् । मेधपक्षे च स्थाल्या अमन्त्रकं प्रोक्षणं, जुहोतिवात् ॥ ६ ॥

अवदानसहितमधिश्चित्थोष्णीषवेष्टितं गर्भं पार्श्व-  
तो निदध्यात्यनाभिघारितमवदानवदूधृत्वा दक्षिणतो मेधं  
निदधाति(२) ॥ ७ ॥

अनभिघारितमेधमन्तरा यूपाग्नी हृत्वा दक्षिणतोऽङ्गानां स्थापयति ॥ ७ ॥

प्रतिप्रस्थाता वशावदानकाले (३) प्रचरण्यां

मेधमवद्यति ॥ ८ ॥

प्रचरण्याश्च मन्त्ररहिता जुह्वत्संस्कारक्रिया । मेधस्य चोपस्तोर्ध  
द्विरवदानं प्रत्युपस्तारश्च ॥ ८ ॥

अवदानान्यनुजुहोति यस्यै त इति ॥ ९ ॥

वशावदानान्यनुमेधं जुहोति “यस्यै त” (वा० सं० ८-२९) इत्य-  
नेन मन्त्रेण ॥ ९ ॥

अङ्गान्पहुता यस्य यस्या इति यथालिङ्गम् ॥ १० ॥

यल्लिङ्गो गर्भः ॥ १० ॥

( १ ) यद्यनूबन्ध्या वशा गर्भिणी स्यात्तदा विशसने मातुः सका-  
शात्पृथक् क्रियमाणं गर्भम् “एजतु दशमास्यः” ( वा० सं० ८-२८ )  
इत्यनेन अभिमन्त्रयेत् ।

( २ ) स्थालीस्थं मेधं वशावदानसंलग्नं शामित्रेऽधिश्चित्थ उष्णीषेण  
लघुवस्त्रेण वेष्टितं गर्भं पशुश्रपणस्य पार्श्वे समीपे स्थापयति । तं मेध-  
मनभिघारितमेव अवदानवत् जघनेन चात्वालमन्तरा यूपाग्नी हृत्वा  
वशावदानानामासादनदेशस्य दक्षिणस्यां दिशि आसादयतीति देव्या-  
जिकाः ।

( ३ ) प्रचरणी वसाहोमहवनीतो व्यतिरिक्ता पालाशोत्सक् ।

अविज्ञाते पुंघत् ॥ ११ ॥

अविज्ञाते गर्मे पुंघत्प्रयोगः ॥ ११ ॥

स्विष्टकृद्वनस्पत्यन्तरे प्रत्येत्य प्रतिप्रस्थाता

प्रचरणयां सर्वं मेधमवद्यति(१) ॥ १२ ॥

स्विष्टकृतमनुजुहोति पुरुदस्म इति (२) ॥ १३ ॥

(३) अनेन मन्त्रेण ॥ १३ ॥

स्विष्टकृदन्त उष्णीषवेष्टितस्य वृक्षासञ्जनं

वाप्स्ववहरणं वाखूत्करोपकिरणं वा ॥ १४ ॥

‘वा’ शब्दो विकल्पार्थः ॥ १४ ॥

(४) अनुव्याहारभयं (५) त्वेतेषु ॥ १५ ॥

“वृक्ष ऽएनं मृतमुद्धास्यन्तीति” ( श० ब्रा० ४-५-२-१३ ) । तथा

“अप्स्वेव मरिष्यतीति” ( श० ब्रा० ४-५-२-१४ ) निन्दार्थवादः ।

पक्षान्तरविधानार्थं तदभिधीयते ॥ १५ ॥

(६) समिष्टयजुरन्ते शामित्र एव जुहुयात्स्विष्ट(७) नम-

रुत इत्यस्वाहाकृत्य (८) महीधौरित्यङ्गारैरभ्यूहति ॥ १६ ॥

गर्भम् ॥ १६ ॥

अग्निहोत्र आसन्नेषु चेत्पान्नेष्वाहवनीयोऽनुगच्छे-

( १ ) वनस्पतियागानन्तरं स्विष्टकृतः पूर्वमित्यर्थः ।

( २ ) प्रचरणयां सुवि प्रतिप्रस्थाता सर्वं गर्भरसमवदायाऽध्वर्युणा स्विष्टकृद्धोमे रुते सति जुहुयात् ।

( ३ ) “पुरुदस्मः” ( वा० सं० ८-३० )

( ४ ) अनुव्याहारः शाप इति धूर्तस्वामी ।

( ५ ) तु शब्दो यद्यर्थे । यद्येतेषु पूर्वोक्तेषु वृक्षासञ्जनादिपक्षेषु वैरि-  
कर्तृकादनुभाषणात् शापात् वृक्षे एनं मृतमुद्धास्यन्ति अप्स्वेव मरिष्य-  
तीति क्षिप्रेऽस्मै मृतायेत्यादिरूपात् भयं भवति तदेति देवयाज्ञिकाः ।

( ६ ) समिष्टयजुर्होमान्ते शामित्राग्नावेव स्वाहान्तेन मन्त्रेणोष्णीष-  
वेष्टितं गर्भं जुहोति मन्त्रान्ते स्वाहाकारमनुच्चार्य जुहुयादित्यर्थः ।

( ७ ) “मरुतो यस्य” ( वा० सं० ८-३१ )

( ८ ) शामित्रे क्षितं गर्भमङ्गारः “मही धौः” ( वा० सं० ८-३२ )  
इत्यनेन छादयेत् ।



गार्हपत्ये जुहुयात्प्राण उदानमप्यगादिति(१) ॥ १७ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १७ ॥

गार्हपत्यश्चेदाहवनीय उदानः प्राणमप्यगादिति ॥ १८ ॥

अनेन जुहोति ॥ १८ ॥

दक्षिणाग्निश्चेद्गार्हपत्ये व्यान उदानमप्यगादिति ॥ १९ ॥

जुहुयात् ॥ १९ ॥

सर्वे चेत्तूर्णं मथित्वा (२)प्रतिवातमुद्धृत्य वायव्या-  
माहुतिं हुत्वा यथानुपूर्व्यकरणम् ॥ २० ॥

उपावहतेषु पात्रेषु यदि सर्वेऽग्नयोऽनुगच्छेयुः तदा तूर्णं शीघ्रं म-  
थित्वा प्रतिवातमाहवनीयमुद्धृत्य वायव्यामाहुतिं जुहुयात् पुनस्त-  
मेवाहवनीयं प्राञ्चमुद्धृत्य यथानुपूर्व्यमग्निहोत्रक्रिया ॥ २० ॥

निवातं चेत्पूर्ववन्मथित्वा प्राञ्चमुद्धृत्य गार्हपत्ये  
संस्कृत्य पश्चादाहवनीयस्य स्वयं पानम् (३) ॥ २१ ॥

उपावहतेष्वेव पात्रेषु यदि निवाते सर्वेऽग्नयोऽनुगच्छेयुस्तदा पूर्व-  
वत् तूर्णं मथित्वा प्राञ्चमाहवनीयमुद्धृत्य गार्हपत्ये संस्कृत्य । संस्का-  
रश्चाहोमार्थत्वादिभिधीयते । पश्चादाहवनीयस्योपविष्य स्वयमेव पानम् ।  
अयञ्चाग्निहोत्रविकार इति सम्प्रदायः, अभ्युदितेष्टिवत् । अत्र पुनः श्रू-  
यते-‘सैव तत्र प्रायश्चित्तिः’ इति । तेन कार्यापत्तिरशक्या वक्तुम् ॥ २१ ॥

अग्निहोत्रातिपत्तावाहुतिं जुहुयान् मनो ज्योतिर्जुष-  
तामाज्यस्य विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु या इष्टा उषसो  
या अनिष्टास्ताः सन्तनोमि हविषा घृतेन स्वाहेति(४) ॥ २२ ॥

(१) ‘इदं प्राणाय’ इति त्यागः । तत आहवनीयमुद्धृत्याग्निहोत्रं  
जुहुयात् ।

(२) प्रतिगतो वातं प्रतिवातः तं प्रतिवातमित्याहवनीयविशेष-  
णम्, नत्वाभिमुख्येऽव्ययीभावो वाताभिमुखमिति । कुतः ? ‘यां दिशं  
वातो वायात्तां दिशमाहवनीयमुद्धृत्य’ (शं ब्रा० ११-५-३-११)  
इति श्रुतेः ।

(३) एतान् सर्वाणि प्रायश्चित्तानि कूर्वासादनोत्तरकालं प्राग्घो-  
मात् श्रेयानि इति देवयज्ञिकाः ।

(४) अग्निहोत्रस्य सायम्प्रातर्होमस्य कालातिपत्तौ कालातिक्रमे ।  
इदं मनसे ज्योतिषे इति त्यागः ।

अनेन मन्त्रेण । अतिपत्तिश्रवणाच्च कार्यापत्तिरवगम्यते । तथा च मन्त्रलिङ्गं 'विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु' इति । तथा 'या इष्टा उपसो या अनिष्टास्ताः सन्तनोमि' इति ॥ २२ ॥

इति पञ्चविंशोऽध्याये दशमी कण्डिका ।

सत्तायागूर्याशक्तौ विश्वजिताऽतिरात्रेण यजेत ॥ १ ॥

गूरी उद्यमे । सत्तायागूर्यं सत्तायोद्यमं कृत्वा सत्ताय सङ्कल्पे सतीत्यर्थः । एवं हि श्रूयते—“सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः सर्वेभ्यः स्तोमेभ्य आत्मानमागुरते यः सत्तायागुरते विश्वजिताऽतिरात्रेण यजेत” ( तै० ब्रा० १-४-७-७ ) इति (१) ॥ १ ॥

सत्ताङ्गं वागूर्णमात्रश्रुतेः ॥ २ ॥

‘वा’ शब्दः पक्षान्तरप्रतिपत्तौ । सत्ताङ्गं वा विश्वजिह्ववति । ततश्च कृतेऽपि सत्रे प्रवर्त्तते । कुत एतत् ? आगूरणमात्रश्रवणात् । न हि कश्चिदनागूर्यं करोति । आगूरणं च निमित्तं विश्वजितः । तस्मात्कृतेऽपि सत्रे प्रवर्त्तते इति । एवं पक्षद्वयोपप्रदर्शने सत्युच्यते । न कृते सत्रे प्रवर्त्तते अकृत एव प्रवर्त्तते । कुत एतत् ? आगूरणनिमित्तस्य तावत्कालमावित्वात् । यावन्न क्रियते सत्रं तावदेव सङ्कल्पो निमित्तमिति । अपि च निष्क्रयकार्यं भवति । विश्वजिघांसं हि प्रकृत्योच्यते ‘सर्वेभ्यः स्तोमेभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः सर्वेभ्यश्छन्दोभ्य आत्मानं निष्क्रीणीत’ इति । निष्क्रयश्चाकृत एव भवति ॥ २ ॥

दीक्षितानां चेत्साम्युत्थानं जायेत सोमं विभज्य तेनैव सर्ववेदसेन सर्वपृष्ठेन यजेरन् (२) ॥ ३ ॥

“अथ यदि सन्दीक्षिताः साम्युत्तिष्ठेरन्” इति प्रकृत्यैवं हि श्रूयत इति । साम्युत्थानं चार्द्धसमाप्ते सत्रं उत्थानम् ॥ ३ ॥

( १ ) स सर्वेभ्यः स्तोमादिभ्यः आत्मानमागुरते तत्स्तोमाद्यधीनं कुरुते यः सत्तायोपक्रमं कुरुते तेन यावत्सत्रं न निष्पद्यते तावदात्मा तदधीन एवेति श्रुत्यर्थः ।

( २ ) सत्रार्थं कृतदीक्षाणां यदि दधान्मानुषाद्वा निमित्तात्सामि असमाप्त एव सत्रे उत्थानं जायेत सत्रं नैव समापयाम इति बुद्धिर्जायते । सोमेनोपलक्षितं सर्वं साधारणं धान्यघृतादिद्रव्यं विभज्य आत्मीयमात्मीयं पृथक्कृतवानेनैव पूर्वसूत्रोक्तेन विश्वजिता सर्वस्वदक्षिणेन पृथक्पृथग्यजेरन्निति देवयज्ञिकाः ।

क्रीते विभागश्रुतेः ॥ ४ ॥

स च विश्वजित्क्रीते सोमे भवति नाक्रीते । कुत एतत्, विभाग-  
श्रवणात् । “सोममपमज्य” (ताज्य० ६-३) इति । न चाक्रीतस्य  
विभागः सम्भवति । तस्मात्क्रीते विश्वजित् ॥ ४ ॥

उपपाताद्बोभयतः ॥ ५ ॥

‘वा’ शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । उभयत्र क्रीते चाक्रीते च साम्युत्थाने  
विश्वजिद्भवति । कुत एतत् ? उपपातात् । साम्युत्थानं हि निमित्तं त-  
द्यदि विभागेन विशेष्यते वाक्यं भिद्यते । तस्मादुभयतो विश्वजित् ॥ ५ ॥  
तर्हि कथमुच्यते ‘सोममपमज्य’ इति विभागश्रवणात्—

विभागः क्रियागुणत्वात्(१) ॥ ६ ॥

क्रियागुणभूतानां द्रव्याणां सामर्थ्यपरिप्राप्तौ विभागः सोऽनूद्यते ।  
सोमशब्देन लक्षणया ‘सोममपमज्य’ इति ॥ ६ ॥

अनीतासु चेद्दक्षिणासूद्गात्रपच्छेदोऽदक्षिणः सः-  
स्थाप्य पुनराहारः(२) ॥ ७ ॥

यद्यनीतासु दक्षिणासूद्गताऽपच्छिद्यते तं क्रतुमदक्षिणं संस्थाप्य  
पुनराहरणम् ॥ ७ ॥

प्रस्तोता चेद्ब्रह्मणे वरं दत्त्वा पुनर्वरणम् ॥ ८ ॥

प्रस्तोता चेदपच्छिद्यते ब्रह्मणे वरं दत्त्वा पुनर्वरणं प्रस्तोतुः ॥ ८ ॥

( १ ) न ह्यत्र ‘सोममपमज्य’ इत्यनेन सोमस्य विभागो विधीयते ।  
कस्मात् ? सोमस्य क्रियागुणत्वात्, क्रियाङ्गत्वात् । इतरसाधारणद्र-  
व्यवद् यागार्थत्वात् । तथा हि, न तावदक्रीतसोमस्य विभागो वि-  
धातुं शक्यते, नापि क्रीतसोमस्य तस्येतरसाधारणद्रव्यविभागवत्सोम-  
विभागस्यार्थप्राप्तत्वात् । तस्मादुभयथापि सोमविभागविधानासम्भवा-  
देकीकृतसाधनानां सत्रिणां प्रवृत्तानां मध्ये साम्युत्तिष्ठतां प्राप्तमेव धन-  
विभागं सोमविभागशब्दोऽनुवदति । सोमशब्दस्तु द्रव्यमात्रोपलक्षणा-  
र्थः । तस्मात्प्रवृत्तमात्रस्योत्थाने विश्वजिद्भवतीति देवयाजिकाः ।

( २ ) ज्योतिष्टोमे अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृप्रस्तोत्रुद्गातृप्रतिहृतृसुन्वतां प-  
रस्परमन्वारब्धानां पवसानार्थं गमनं विहितं ( का० श्रौ० ९-६-२६ )  
सूत्रेण । तत्र दक्षिणानयनात्प्राक् प्रातःसवने यदि उद्गात्रपच्छेदः उद्गातु  
विभागः प्रस्तोतुः कृतान्वारम्भस्य विभागो भवति तदा तं प्रारब्धं यज्ञं  
दक्षिणादानवर्जितं समाप्य पुनः तस्य यज्ञस्य ऋत्विग्वरणादारभ्य पुनः  
करणमिति देवयाजिकाः ।

प्रतिहर्त्ता चेत्सर्ववेदसं देयम् ॥ ९ ॥

युगपच्चेद्विरोधाद्विकल्पा(१) ॥ १० ॥

उद्गातृप्रतिहर्त्र्युगपदपच्छेदे विरोधाद्विकल्पो नैमित्तिकस्य ॥१०॥

पूर्वदौर्बल्यमानुपूर्व्ये प्रकृतिवत् ॥ ११ ॥

अनयोरेवानुपूर्व्याऽपच्छेदे पूर्वनिमित्तं दुर्बलमुत्तरं च बलवत् । पूर्वविज्ञानानुपमर्दनेनोत्तरस्यानुत्पत्तेः । तद्यथा—प्राकृतं कौशं विज्ञानं विकृतौ चोदकप्राप्तं प्रत्यक्षेण शरविज्ञानेन बाध्यत एव ॥ ११ ॥

यस्मिन्नहन्त्युद्गात्रपच्छेदोऽहर्गणे तस्यावृत्तिः(२) ॥ १२ ॥

भवति ॥ १२ ॥

पत्न्युदकया दीक्षारूपाणि निधाय सिकतास्वासी-  
तोपस्रवणात् ॥ १३ ॥

पत्नी रजस्वला दीक्षारूपाणि शङ्कादीनि निधाय सिकतास्वासी-  
ताऽऽरक्तविरमणात् ॥ १३ ॥

तिष्ठेत्सन्धिवेलयोः(३) ॥ १४ ॥

सन्धिवेलयोस्तिष्ठतिक्रिया नियम्यते ॥ १४ ॥

वेदिसमीपे सुत्यासु ॥ १५ ॥

सुत्यासु वर्त्तमानासु वेदिसमीपे तिष्ठेत् ॥ १५ ॥

त्रिरात्रान्ते गोमूत्रमिश्रेणोदकेन स्नापयित्वा परि-  
धानादि करोति साग्निपातिकम्(४) ॥ १६ ॥

( १ ) तदा उद्गात्रपच्छेदनिमित्तं तस्यादक्षिणं समापनं प्राप्नोति, प्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तं च तस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वस्वदानं प्राप्नोतीति विरो-  
धः स्पष्ट एव ।

( २ ) द्विरात्रादावहर्गणे यस्यां सुत्यायामुद्गात्रपच्छेदो भवति तदे-  
वैकमहरदक्षिणं कृत्वा तस्यैकस्याहो व्युत्क्रामतेत्यत आरभ्यावृत्तिः न  
सकलस्याहर्गणस्य । “अनीतासु चेदक्षिणासु” इत्युक्तत्वात् । तृतीयसव-  
नेऽपच्छेदेऽनादिष्टमेव भवति । अन्यस्याऽनुकत्वात् । सत्रेषु तु तेषामद-  
क्षिणत्वात् आवृत्तिरेव तस्याह इति देवयाज्ञिकाः ।

( ३ ) प्रातःसन्ध्याकाले सायंसन्ध्याकाले च सिकतास्वेव तिष्ठेत् ।

( ४ ) रजोदर्शनाच्चतुर्थेऽहनि स्मृत्युक्तस्तनानानन्तरं गोमूत्रमिश्रेणोद-  
केन तां रजस्वलां स्नापयित्वा वासपरिधानादि कर्म साग्निपातिकं  
सन्निपत्योपकारकं करोति नारादुपकारकं दीक्षणीयाभूम्युल्लेखनादि ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये एकादशी कण्डिका । ४०७

पदार्थजातम् ॥ १६ ॥

(१) प्रजातायाश्च दशरात्रादूर्ध्वं स्नानादि ॥ १७ ॥

कर्म भवति ॥ १७ ॥

न गर्भिणी दीक्षयेदित्येकेऽयज्ञिया गर्भा इति श्रुतेः ॥ १८ ॥

नानूबन्ध्या प्रकरणात् ॥ १९ ॥

अनूबन्ध्यां हि प्रकृत्य श्रूयते—“अयज्ञिया वै गर्भा” (श० ब्रा० ४-१-२-१०) (२) इति, न सार्वत्रिकम् । तत्रापि चायमर्थवादो मन्त्रस्तुत्यर्थः ॥ १९ ॥

दीक्षितोऽमनोज्ञः (३) स्वप्नं दृष्ट्वा जपेत्पर्यावसें दुःस्वप्नयात्पापः स्वप्नादभूत्यै ब्रह्माहमन्तरं करवे परः स्वप्नमुखा कृषीति ॥ २० ॥

अमुं मन्त्रम् ॥ २० ॥

इन्द्रियं स्कन्नमद्भिरुपसिञ्चेद्यो मेऽद्य पयसो रसः परि दोषादुदरिथः अग्निहोत्रमिव सोमेन तमहं पुनरादद इति ॥ २१ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २१ ॥

उदकं चेतरेत्तदभिमन्त्रयेतोन्दतीर्बलं धत्तौजो धत्त सहो धत्त मा मे दीक्षां मा तपो निर्बधिष्टेति ॥ २२ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २२ ॥

(४) अवदृष्टश्च ॥ २३ ॥

‘च’ शब्दादनेनैव मन्त्रेणाभिमन्त्रयेत् ॥ २३ ॥

(५) अमेध्यं दृष्ट्वा सूर्यमुपतिष्ठेतावद्धं मनो दरिद्रं चक्षुः सूर्योऽप्योतिषाऽं श्रेष्ठो दीक्षे मा मा हासीदिति ॥ २४ ॥

(१) प्रसूतायाः प्रसवदिनादेकादशेऽह्नि ।

(२) इयं श्रुतिः अनूबन्ध्याप्रकरणे पठ्यते न पत्नीप्रकरण इति देव-याज्ञिकाः ।

(३) स्वप्नाध्यायनिन्दितं ‘स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं’ जलं मुण्डांश्च पश्यति’ इत्याद्यनिष्ठसूचकं स्वप्नम् ।

(४) ‘अवदृष्टश्च’ इ० पा० ।

(५) शूद्रान्यजपापिष्ठपुरीषादिकं अपवित्रवस्तु ।

अनेन मन्त्रेण ॥ २४ ॥

(१) शोणितं चेत्कुर्याद्दुद्रियाभ्योऽद्भ्यः स्वाहेति  
जुहुयात् ॥ २५ ॥

निष्ठीवेचेत् बीभत्साभ्योऽद्भ्यः स्वाहेति ॥ २६ ॥  
धावेचेद्वायवे स्वाहेति ॥ २७ ॥

स्विद्याचेत्तपस्याभ्योऽद्भ्यः स्वाहेति ॥ २८ ॥  
स्वप्याचेत्प्रजापतये स्वाहेति ॥ २९ ॥

तच्चैतद्दिवास्वापे भवति ॥ २९ ॥

(२) आर्च्यश्रुकरणे तृप्राभ्योऽद्भ्यः स्वाहेति ॥ ३० ॥

(३) छर्द्याविष्टः पयः पीत्वोदकं वा छर्दयीत निष्ट्यू-  
तवद्भोमः ॥ ३१ ॥

वयसावप्रसृते चमसेऽन्तरिक्षेण पतति यातुधान-  
प्रबोधितश्चमसं यमभ्यचुश्चुतदग्निष्टुच्छुन्धतादिह पुनः  
स्वाहेति (४) ॥ ३२ ॥

(५) अभ्युपाकृतचमसमुपस्थे कृत्वाग्रऽआपाहि वी-  
तये गृणानो हव्यदातये निहोता सत्सि बर्हिषि  
स्वाहेति ॥ ३३ ॥

जुहोति । अधस्तनमनुप्राकृते द्रष्टव्यम् ॥ ३३ ॥

( १ ) दीक्षितश्चेत्प्रयत्नपूर्वकं स्वदेहादुधिरनिष्कासनं कुर्यात् ।

( २ ) दीक्षितकर्तृके दुःखेनाश्रुपाते ।

( ३ ) छर्दिः वमनम् ।

( ४ ) पक्षिणा सोमचमसोपरि मूत्रादिस्त्रवणे कृते अध्वर्युः जुहोति ।

( ५ ) भक्षितांश्चमसान्सदसो निष्कास्य तेषां नाराशंसानामा-  
प्यायितानां हविर्धानमध्ये निधानं कृत्वा ( का० श्रौ० ९-१२-७, ८ )  
स्तोत्रोपाकरणं ( का० श्रौ० ९-१४-५ ) क्रियते नाराशंसव्यतिरिक्तान्भ-  
क्षितान्सदसो निष्कास्य प्रक्षाल्य पुनरुन्नीय स्तोत्रोपाकरणं क्रियत इति  
सर्वत्र विहितम् । तत्र नाराशंसे तद्व्यतिरिक्ते वा चमसे सदसोऽनिष्का-  
सिते स्तोत्रोपाकरणे कृते प्रायश्चित्तमाह—अभ्युपेति ।

पञ्चविंशे प्राबधितानां निरूपणाध्याये द्वादशी कण्डिका । ४०२

आग्नीध्रिये वा हिरण्यगर्भं हृतृचा ॥ ३४ ॥

आहवनीये वेति विकल्पः ॥ ३४ ॥

हुताहुतसःसर्गोऽङ्गारमन्तः परिधि निर्वर्त्य ॥ ३५ ॥

इति पञ्चविंशोऽध्याये एकादशी कण्डिका ।

(१) कुशतरुणेन जुहोति हुतस्य चाहुतस्य चाहुतस्य  
हुतस्य च पीतापीतस्य सोमस्येन्द्राग्नी पिबतः सुतमिति ॥ १ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १ ॥

(२) वषट्कृते ॥ २ ॥

हुताहुतसंसर्गश्चाभक्षिते चमस उन्नयनम् एवं हि शास्त्रान्तरे श्रूय-  
ते—“अस्याभक्षितं चमसमभ्युन्नयन्ति” इति ॥ २ ॥

चुक्रते स्वाहेत्यनुवषट्कृते ॥ ३ ॥

(३) जुहोति ॥ ३ ॥

सःसर्गकाले चोपपातसामर्थ्यात् ॥ ४ ॥

‘वा’शब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । न वा वषट्कारानुवषट्कारयोर्होमः ।  
उपपातो ह्ययं श्रूयते । नैमित्तिकस्य चोपपातकालता न्याय्येत्युक्तम् ।  
यत्पुनरुक्तं वषट्कृतेऽनुवषट्कृते वेति । तद्धोमद्वयाविषयत्वेनाशङ्क्यते ॥ ४ ॥

(४) तस्य भक्षणं मा यजमानं तमो विदन्मर्त्विजो मा यः

सोममिमं पिबा सःसृष्टमभयं क्रतुमिति ॥ ५ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ५ ॥

(५) अववृष्टभक्षणमिन्दुरिन्दुमवागात्तस्य त इन्द्रवि-  
न्द्रपीतस्येन्द्रियावतो गायत्रच्छन्दसः सर्वगणस्य सर्वग-

(१) परिधीनां मध्ये तत्समीप एवाङ्गारं होमसमर्थं ज्वालारहित-  
पृष्ठमग्निं पृथक्कृत्य दर्भतरुणेन तं संसृष्टं सोमं तस्मिन्नाङ्गारे जुहोति ।

(२) वषट्कारानन्तरम् ।

(३) तमेव हुताहुतसंसृष्टं सोमम् ।

(४) हुताहुतसंसृष्टस्य सोमस्येत्यर्थः ।

(५) यदा सोमस्योपरि मेघो वृष्टः स्यात् भक्षाधिकारिणां भक्षण-  
म् तस्यादुष्टत्वात्तस्यैव स्वकाले होमानन्तरम् । भक्षमन्त्रमात्रे विशेषोऽयम् ।

ण उपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति ॥ ६ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ६ ॥

स्वकाल एव—

त्रिष्टुप्छन्दसो जगच्छन्दस इति यथासवनम् ॥ ७ ॥

विशेषः ॥ ७ ॥

अच्छन्दसमेके(१) ॥ ८ ॥

छन्दः शब्दमेके न कुर्वन्ति ॥ ८ ॥

पतितं चमसमालभतेऽस्कन्पर्जन्यः पृथिवीमस्कन्  
गामृषभो युवा अस्कन्नेमा विश्वाभूतानि प्रस्कन्नाज्जा-  
यतां हविरिति ॥ ९ ॥

अनेन मन्त्रेण । चमसशब्देन च द्रव्यं लक्ष्यते तत्संस्कारात् ॥ ९ ॥

उत्तरपूर्वे जुहोत्युपरवे(२) चमसं दुष्टं प्रजापतये  
स्वाहेत्यथ येऽन्येऽनादिष्टास्तान्खरे जुहुयादग्नये वैश्वान-  
राय स्वाहेति नाराशंसश्चेदुपवायात्तदुक्तम् ॥ १० ॥

नाराशंसश्चेच्छ्रुष्येत । तदुक्तं “पूतभृतश्चमसान्” (का० श्रौ० १-५-  
२१) इति । उत्तरेण सह विकल्पार्थमिदमुच्यते ॥ १० ॥

(३) अन्त्याद्वा ग्रहात्स्तोकमासिच्य भक्षयेयुः ॥ ११ ॥

आग्रयणोऽन्त्यो ग्रह उच्यते अन्तसम्बन्धात्(४) ॥ ११ ॥

कलशश्चेदुपवायात्क्षीरासेचनमेके ॥ १२ ॥

द्रोणकलशश्चेच्छ्रुष्येत क्षीरासेचनमेके कुर्वन्ति ॥ १२ ॥

एके—

हिरण्यवद्भोदकम्(५) ॥ १३ ॥

(१) गायत्रच्छन्दस इत्येवमादिपदवर्जितं भक्षमन्त्रं ब्रूयादित्याहुः इति ।

(२) अग्नेऽयातिपातश्वादयवघ्राणादिना दुष्टं चमसस्य सोमम् । अन्ये  
चमसव्यतिरिक्ताः सर्वे सोमाः दुष्टाः तान् खरे ग्रहासादनाथं कृतेऽध्वर्यु-  
जुहुयात् । शुष्कस्य नाराशंसस्याग्रयणादाप्यायनं कार्यमिति देवयाजिकाः ।

(३) पक्षान्तरमाह—

(४) अन्ते शुष्कनाराशंससमीपे भवो गृहीतोऽन्यः ऐन्द्राग्नवैश्वदेव-  
सकृत्प्रतीयमाह्वेन्द्रमहावैश्वदेवानां मध्येऽन्यतम इति देवयाजिकाः ।

(५) सुवर्णसंयुक्तमुद्रकम् । हिरण्यं मध्ये निधाय तदुपर्यपामासे-  
कः कार्य इति देवयाजिकाः ।



पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये द्वादशी कण्डिका । ४११

(१) उन्नयने च ॥ १४ ॥

एतदेव भवति । उन्नयत्यस्मादित्युन्नयनं पूतभृदुच्यते ॥ १४ ॥

आद्रिभेदने मारुतेन ब्रह्मसाम्ना स्तुवीरन् (२) ॥ १५ ॥

अद्रौ भिक्षे मरुलिङ्गास्त्वक्षु ब्रह्मसाम क्रियते । ब्रह्मसाम च माध्य-  
न्दिने ब्राह्मणाच्छुं सिविग्रहस्तोत्रम् ॥ १५ ॥

(३) चतुस्त्रिंशद्धोमश्च (४) ॥ १६ ॥

आद्रिभेदने भवति ॥ १६ ॥

(५) सोमापहरणे विधावतेच्छतेति ब्रूयात् ॥ १७ ॥

अध्वर्युर्बहुविषयत्वात्प्रेषणस्य ॥ १७ ॥

अदर्शनेऽरुणपुष्पाण्यर्जुनान्यभिषुणुयात् ॥ १८ ॥

अर्जुनशब्दश्चात्र तृणविषयः (६) । 'आमिषव' शब्देन च यागसाधन-  
त्वोपलक्षणम् । श्रुतप्रतिनिधिरयम् । ततश्च सोमशब्देनोपलक्षणम् ॥ १८ ॥

(७) श्येनहृतं पूतीकानादारानरुणदूर्वा हरितकुशान्पू-

र्वालाभे पूर्वालाभ उत्तरान् ॥ १९ ॥

( १ ) तस्मिन्नुपक्षीणेऽपि पयो हिरण्यवदुदकं वा सिञ्चेत् ।

( २ ) मरुदेवताकेन ब्रह्मसाम्ना उद्गातारः स्तुवीरन् ।

( ३ ) अथाद्रिभेदने एवाध्वर्यवं नैमित्तिकमाह—

( ४ ) 'परमेष्ठिने स्वाहा' 'प्रजापतये स्वाहा' ( वा० सं० ८-५४ )

इत्यादि 'सलिलाय स्वाहा' इत्यन्तैर्मन्त्रैः चतुस्त्रिंशदाहुतीनां होमः ।

( ५ ) केनचिच्छत्रुणा सोमापहरणे कृते ।

( ६ ) "शर्षं बालतृणं घासो यवसं तृणमर्जुनम्" । ( अमर०  
२-५-१६७ ) ।

( ७ ) खदिरादर्बहुकालीनस्य वृक्षस्य ये षल्लीरूपा अङ्कुरा उत्पद्यन्ते  
तच्छ्येनहृतमित्युच्यते । तथा पूतीकान् अस्यैवं व्याख्यानम् आदारा-  
निति । अथवा आदारानभिषुणुयात् तद्व्याख्यानं पूतीकानिति । श्रुत्युक्तं  
पदमुपादाय पर्यायान्तरप्रयोगं करोति सूत्रकारः । श्रुत्युक्तं चादारा-  
नित्येतत् । पूतीका रोहिषतृणमिति निघण्टौ । तथा अरुणदूर्वा अम्बक-  
रागा दूर्वाः । तथा हरितकुशान् अशुष्कानाद्रान्दर्वान् । माधवाचार्यास्तु  
पूतीकान् श्यामलान् सोमखट्वशात् लताविशेषान् पूतीकसंज्ञानभिषुणु-  
यादिति व्याख्यातवन्तः ।

अभिषुणुयात् । एवं ह्यत्र श्रूयत(१) इति ॥ १६ ॥

(२) एकां गां दत्त्वा समाप्य पुनर्यज्ञः ॥ २० ॥

अत्र च गोः सङ्ख्यासम्बन्धो यज्ञाः तदेकामिति । ततश्च हिरण्या-  
दीनामनिवृत्तिः ॥ २० ॥

अवभृथान्ते वा श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ २१ ॥

अवभृथान्त एव वा पुनर्यज्ञो भवति । तथा "अथावभृथादेवोदेत्य  
पुनर्दीक्षेत" ( श० ब्रा० ४-५-१०-६ ) इति श्रुतेः ॥ २१ ॥

कलशभेदने वषट्कारनिघनं ब्रह्मसाम ॥ २२ ॥

कर्तव्यम् ॥ २२ ॥

अनुलिप्सध्वामिति प्रेक्ष्यति ॥ २३ ॥

अध्वयुः । अन्ये चानुलिप्सन्ते ॥ २३ ॥

यदनुलभेरस्तदेकधनैरभ्युज्जीय प्रभावयन्तःप्रचरेयुः(३)॥२४॥

आग्रयणाद्वाऽनुपलभमानेषु पूर्ववत् ॥ २५ ॥

अनुपलभ्यमाने सोमे आग्रयणादादाय एकधनैरभ्युज्जीय पूर्ववत्प्र-  
भावयन्तः प्रचरेयुः(४) ॥ २५ ॥

अनीतासु चेदक्षिणासु भेदनं पूर्ववद्दत्त्वा तथैव यज्ञः(५)॥२६॥

"स यदनीतासु दक्षिणासु कलशो दीयते तत्राप्येकामेव गां दद्याद्-  
थावभृथादेवोदेत्य पुनर्दीक्षेत" (श० ब्रा० ४-५-१०-७) इति हि श्रुतेः ॥२६॥

इति पञ्चविंशोऽध्याये द्वादशो कण्डिका ।

( १ ) "यदि सोममपहरेयुः विधावतेच्छतेति ब्रूयात्०" ( श० ब्रा०  
४-५-१०-१, ६ ) इत्यादि ।

( २ ) गवां शतस्य स्थाने एका गौः ।

( ३ ) यत्परिमाणं सोमं प्रस्तुतिमात्रं वा अञ्जलिमात्रं वा अधिवषण-  
वर्मणि पतितं प्राप्तुयुः तदेकधनस्थैर्जलैरभ्युज्जीयाप्याभ्युज्जयेनो-  
परिसेचनेन बहुलं कृत्वा प्रभावयन्तः सर्वेषु द्रोणकलशसोमसम्बन्धि-  
द्रव्येषु प्रापयन्तः प्रचरेयुः सर्वं द्रोणकलशसोमकार्यं तेन सोमेन कुर्यु-  
रिति देवयाज्ञिकाः ।

( ४ ) द्रोणकलशान्तरं सम्पाद्य ।

( ५ ) पूर्ववत् एकां गां दत्त्वा अवभृथान् एव पुनः स एव यज्ञो  
भवति यः प्राक्क्रियमाण इति देवयाज्ञिकाः ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये त्रयोदशी कण्डिका । ४१३

प्रातः सवनाच्चेत्सोमोऽतिरिच्येत तमुन्नीयोपाकरण-

मस्ति सोमो अयमिति(१) ॥ १ ॥

मन्त्रान्तरविधानादितरो निवर्त्यते ॥ १ ॥

मरुत्वतपि गायत्रेण स्तुवीरन् ॥ २ ॥

मरुत्विक्कासु ऋक्षु गायत्रेण साम्ना स्तुवीरन् ॥ २ ॥

ऐन्द्रावैष्णवः होता शंसति ॥ ३ ॥

(२) ऐन्द्रावैष्णवं शस्त्रं होता शंसति ॥ ३ ॥

यस्मात्स्तोमादतिरिच्येत स एव कार्यः सर्वत्र(३) ॥ ४ ॥

यत्स्तोमसमनन्तरं सोमातिरेको भवति स एव कार्यः सर्वत्र । स-  
र्वत्रग्रहणात्सवनान्तरेऽपि ॥ ४ ॥

माध्यान्दिनाच्चेत्पूर्ववदुपाकरणम्(४) ॥ ५ ॥

कर्तव्यम् ॥ ५ ॥

(५) वणमहाँ२ असीति बृहतीष्वादिपवतीषु

गौरीवितेन स्तुवीरन् ॥ ६ ॥

गौरीवितं साम, तेन स्तुवीरन् ॥ ६ ॥

(१) अच्छावाकोक्थ्यविग्रहसम्बन्धचमसोन्नयनानन्तरं यदि पू-  
तभृति सोमः चमसेषु पूर्णेष्वप्यवशिष्येत तदा उक्थ्यान्ते तमतिरिक्तं  
सर्वमपि सोमं दशसु होत्रादीनां चमसेषु विभागेनोन्नीय तृणाभ्यां  
होतृचमसमुपस्पृश्य 'अस्ति सोम' इत्यनेनैव मन्त्रेण स्तोत्रोपाकरणं  
कुर्यादिति देवयाज्ञिकाः ।

(२) तत्स्तोत्रानन्तरम् ।

(३) प्रातः सवनेऽच्छावाकोक्थ्ये यत्स्निवृदादिस्तोमो भवति स  
एव प्रायश्चित्तार्थे स्तोत्रेऽपि कार्यः । न केवलमत्र किन्तु सर्वत्र माध्य-  
न्दिने सवने तृतीयसवने चेति । माध्यन्दिनेऽपि सवने अन्य उक्थ्यस्तो-  
त्रे यत्स्निवृदादिस्तोमस्तत्र सोमातिरेकनिमित्तस्तोत्रेऽपि स एव कार्यः ।  
एवं तृतीयसवनेऽपि यन्नायज्ञियान्ते सोमातिरेके अन्तिमस्तोत्रस्तोम एव  
सोमातिरेकनिमित्तस्तोत्रेऽपि भवतीति देवयाज्ञिकाः ।

(४) यदि अन्तिमोक्थ्यचमसोन्नयनानन्तरं पूतभृति सोमोतिरि-  
च्येतेति देवयाज्ञिकाः ।

(५) (वा० सं० ३३-३९)

(१) एतत्कृत्वोक्त्यं पूर्ववद्धोता(२) ॥ ७ ॥

“पेन्द्रावैष्णवः शङ्खति” इति एतदुक्तं भवति ॥ ७ ॥

तृतीयसवनान्चेद्विष्णोः शिपिविष्टवतीषु

गौरीधितेन ॥ ८ ॥

तृतीयसवनान्चेदतिरिच्येत शिपिविष्टविष्णुलिङ्गासु ऋक्षु गौरीवि-  
तेन स्तुवीरन् ॥ ८ ॥

(३) वा गृहीत्वा विगृह्णीयात् ॥ ९ ॥

‘वा’ शब्दाद्यदि पूर्वेण न निःशेषितः सोमस्तत उक्त्यं गृहीत्वा  
विगृह्णीयात् ॥ ९ ॥

उक्त्याच्चेत्षोडशी कार्यः(४) ॥ १० ॥

उक्त्यसंस्थान्चेत्तृतीयसवने सोमोऽतिरिच्येत षोडशी कर्तव्यः ॥ १० ॥

षोडशिनश्चेदतिरात्रः ॥ ११ ॥

‘कर्तव्य’ इति वर्त्तते ॥ ११ ॥

अतिरात्रान्चेद् बृहत्(५) ॥ १२ ॥

स्तोमः कर्तव्यः ॥ १२ ॥

महाव्रतमेके यथोक्तम्(६) ॥ १३ ॥

प्रदेशान्तरे ॥ १३ ॥

असौर्यामो वा अन्त्याच्चेत्तस्यैवावृत्तिः ॥ १४ ॥

अन्त्यशब्देनासौर्यामोऽभिधीयते । ततश्चेदतिरिच्येत तस्यैवावृत्तिः  
कार्यं ॥ १४ ॥

( १ ) ‘एतत्कृत्वोक्त्यम्’ इति पाठोनास्ति ।

( २ ) स्तोत्रगानानन्तरम् ।

( ३ ) ‘एतत्कृत्वोक्त्यम्’ इति पाठः ‘वा’ इत्यस्य पूर्वम् ।

( ४ ) उक्त्यसंस्थः प्रारब्धोऽपि निमित्तवशात्षोडशिसंस्थः कार्यं  
इति देवयाज्ञिकाः ।

( ५ ) तदा तदुपयोगाय विष्णोः शिपिविष्टवतीषु बृहतीषु बृहत्साम  
कर्तव्यम् । शास्त्रान्तरात् ।

( ६ ) अतिरात्रादतिरिक्ते सोमे तदुपयोगाय महाव्रतं साम यथा  
गवामयने उक्तम्—“पृष्ठोपाकरणं वाणेन०” ( का० श्रौ० १३-२-१८ )  
इत्यादिना तथा कुर्वन्तीति देवयाज्ञिकाः ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये त्रयोदशी कण्डिका । ४१५

(१) नातीरेकोऽस्तीति श्रुतेः ॥ १५ ॥

“न ह्यतोऽभ्यधिकोऽतिरेकोऽस्ति” इति श्रुतेः ॥ १५ ॥

पूर्वात्सवननादतिरिक्तस्योत्तरे सम्पादनमेके ॥ १६ ॥

एके आचार्याः पूर्वसवननातिरिक्तसोममुत्तरे सवने सम्पादयन्ति (२)।  
अस्य विधेरर्थवादोऽयम् ॥ १६ ॥

तं निकामयमानोऽभ्यतिरिच्येत इति श्रुतेः ॥ १७ ॥

तमुत्तरसवनसोमं निकामयमानः पूर्वसोमोऽभ्यतिरिच्यते यद्यहमु-  
त्तरं सवनसोमं प्राप्स्यामीति ॥ १७ ॥

तृतीयसवनान्ते हारियोजनेऽवनीयहोमः (३) ॥ १८ ॥

अस्मृतावृजीषमिश्रस्याप्स्वबहरणम् ॥ १९ ॥

यदि हारियोजनकाले न स्मर्यते तदा ऋजीषमिश्रमप्सु अवहरेत् ॥ १९ ॥

दीक्षितश्चेदुपतप्येतोप्यानां येनेच्छेत्तेन चिकित्सेत् ॥ २० ॥

उप्यानि च सर्वसुरभीणि तेषां येनेच्छेत्तेन चिकित्सेत् (४) ॥ २० ॥

आग्नीध्रमेनं नयतेति ब्रूयात् कृतं चेत् ॥ २१ ॥

अभ्यर्थुर्बहुवचनान्तत्वादभ्येनेतारस्तच्चाग्नीध्रं यदि कृतं भवति  
तदैव ब्रूयादिति ॥ २१ ॥

एवं प्राप्त आह—

अकृतेऽप्यविशेषात् ॥ २२ ॥

अकृतेऽप्याग्नीध्रे आग्नीध्रमेनं नयतेति वक्तव्यमेव । अविशेषेण हि  
श्रूयते—“तस्माद्यं दीक्षितानामवश्यं विन्देदाग्नीध्रमेनं नयतेति ब्रूयात्”  
( श० ब्रा० ३-६-१-२२ ) इति ॥ २२ ॥

( १ ) न ह्यसौर्यामात्परं संस्थान्तरमस्यतिरिक्त्विनियोगाय ।

( २ ) सम्पादनं पवमानकाले पुनर्भृति पूयमानेन तत्सवनसोमेन  
सह पावनम् ।

( ३ ) द्रोणकलशे गृहीतस्य हारियोजनस्य मध्येऽतिरिक्तस्य सोमस्य  
प्रक्षेपं कृत्वा होमः कार्य इति देवयानिकाः ।

( ४ ) प्रथमव्रते प्रक्षिप्तानामौषधानां प्रीहियवादीनां सर्वसुरभोगां  
च शुण्ठीपिप्पल्यादीनां मध्ये चिकित्सको वैद्यो येनौषधेन चिकित्सितु-  
मिच्छेत् तेन भिषज्येत् ।

तदा च—

(१) तद्देशे वासः ॥ २३ ॥

दीक्षितस्य भवति ॥ २३ ॥

वासतीवरमुदकमाचामेदित्येके चात्वालगताभ्यः ॥ २४ ॥

वसतीवराभ्यः ॥ २४ ॥

तत्र मन्त्रमाह—

आपः प्रजापतिर्यज्ञो यज्ञस्य भेषजमसीति ॥ २५ ॥

अनुसवनमेनमालभेरन्वसव एतद्वः प्रातःसवनं तद्रक्षध्वं तद्गोपायध्वं तद्वो मा व्यवच्छेत्सीदिति (२) ॥ २६ ॥

रुद्रा आदित्या इत्युत्तरयोः सवनयोः ॥ २७ ॥

विशेषः ॥ २७ ॥

अग्निं येन चेन्निर्मन्थ्येन दग्ध्वा शामित्राद्वास्थीन्युपनष्ट

नेदिष्ठिनमुपदीक्ष्य तेन सह यजेरन् (३) ॥ २८ ॥

मृतं यजमानं निर्मन्थ्येन शामित्रेण वा दग्ध्वास्थीन्युपनष्ट तस्य यो नेदिष्ठी स्वे भ्राता स्वात् तं दीक्षयित्वा तेन सह यजेरन् ॥ २८ ॥

(४) सत्रगणयज्ञे सहत्वशब्दात् ॥ २९ ॥

एतच्च सत्रे भवति गणयज्ञे च 'तेन सह यजेरन्' इति सहत्वशब्दात् ॥ २९ ॥

(५) एकयज्ञे दर्शपूर्णमासवत् ॥ ३० ॥

(१) ज्वरादिरोगशान्तिं यावत् ।

(२) एतं ज्वराद्यभिभूतं दीक्षितं सर्वे ऋत्विजः सवनान्तेषु स्पृशेरन् ।

(३) स्वारणिभ्यां तदानीमेव मथितेनाग्निना शामित्रैकदेशेन वा दग्ध्वा अग्नौ स्मार्तविधिरहितं दाहमात्रं कृत्वा तस्य दीक्षितस्य दग्धस्य अस्थीनि शाखान्तरात्कृष्णाजिने बध्वा । पत्न्यपि मृतस्यैव तत्र पत्नी कर्म करोत नेदिष्ठी तु यजमानकर्मैति धूर्तस्वामिन इति देवयाज्ञिकभाष्ये स्पष्टीकृतम् ।

(४) तयोरेवानेकयज्ञमानसङ्गावात् नान्यत्र ।

(५) एकस्य यजमानस्य यज्ञ एकयज्ञोऽग्निष्टोमादिः । विधिवदेव दाहः कार्यः । पत्नीमरणेऽप्येवमेवेति देवयाज्ञिकाः ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये त्रयोदशी कण्डिका । ४१७

“मरणान्तं भवति” (का० श्रौ० २५-७-२) इत्येतदुक्तं भवति ॥ ३० ॥

(१) एतत्कृत्वा राजानमभिषुत्यागृहीत्वा ग्रहान् दक्षि-

णपूर्वस्थां वेदिस्त्रक्त्यां यामेन स्तुवीरन् ॥ ३१ ॥

यथोपदेशमेतत्कृत्वा राजानमभिषुत्य ग्रहान्गृहीत्वैव दक्षिणपूर्वस्थां वेदिस्त्रक्त्यां यामेन साम्ना स्तुवीरन् ॥ ३१ ॥

तिसृषु पराश्रु सारंपराज्ञीषु (२) ॥ ३२ ॥

तिसृषु पराचीषु अनभ्यावृत्तासु सारंपराज्ञीषु स्तुवीरन्निति । बहुवच-  
नादुद्गातारः ॥ ३२ ॥

मार्जालीये वा ॥ ३३ ॥

स्तुवीरन्निति विकल्पः ॥ ३३ ॥

(३) स्तुते मार्जालीयं त्रिः परियन्त्यपसव्यं सव्यो-

रुनाघ्नानाः स्तोत्रिया जपन्तः ॥ ३४ ॥

स्तुते स्तोत्रे उद्गातारो मार्जालीयमपसव्यं त्रिः परियन्ति सव्यो-  
रुनाघ्नानाः स्तोत्रियाश्च जपन्तः ॥ ३४ ॥

(४) अग्न आयूँषि पवस इति प्रतिपद्भवति ॥ ३५ ॥

पवमानस्य प्रथमा ऋक्प्रतिपदुच्यते ॥ ३५ ॥

संवत्सरेऽस्थीनि याजयेयुः ॥ ३६ ॥

प्रयोजकव्यापारेण प्रयोज्यव्यापारो लक्ष्यते अस्थीनि याजयेरन्न-  
ति । यथा-‘निषादस्थपतिं याजयेत्’ इति ॥ ३६ ॥

इदं विचार्यते-किं मरणात्संवत्सरेऽस्थियज्ञः, उत कर्मापवर्गादिति ।

(१) एतत् पूर्वोक्तं “निर्मन्थयेन दग्ध्वा०” (का० श्रौ० २५-१३-२८)  
इत्यादिकं कृत्वा सौत्येऽहनि सोमाभिषवं कृत्वेत्यर्थः ।

(२) पराश्रु पराङ्मुखीष्वनावृत्तासु सारंपराज्ञीषु सर्पराज्ञी नाम ब्र-  
ह्मवेदिनी सर्पराजस्य स्त्री कन्नूः पृथिव्यभिमानिनी, तथा दृष्टासु । “आयं  
गौः०” (वा० सं० ३-६, ७, ८) इत्यादीनां तिसृणामृचां ‘सारंपराज्ञी’ इति  
नामधेयम् । अगृहीत्वा ग्रहानित्युक्तेऽप्युपांश्वन्तर्यामयोर्न प्रतिषेध इति ।

(३) ‘आयं गौः’ इत्यादि स्तोत्रपाठपूर्वकपरिगमनानन्तरं होता  
तस्मिन्नेव देशे उपाविश्य प्राचीनाधीनी दक्षिणाभिमुखः सांपराज्ञीः शं-  
सति । एतावन्मुतोपकाराय वैकृतं कर्म अस्मिन्स्तुत्याहे भवति ।

(४) “अग्न आयूँषि०” (वा० सं० ३५-१६ )

नियमकारिशास्त्राभावाद् अनियमे प्राप्त आह—

कर्मापवर्गादसम्भवान्मरणस्य (१) ॥ ३७ ॥

कर्मापवर्गादसंवत्सरेऽस्थियज्ञः । न हि मरणं संवत्सरविशेषणत्वन  
सम्भवति कदाचित्सत्रमध्येऽपि संवत्सरः पूर्यत इति । तस्मात्कर्मापव-  
र्गादिव संवत्सरेऽस्थियज्ञः ॥ ३७ ॥

(२) अपरिमितस्तोमेन यजेरन् ॥ ३८ ॥

ज्योतिष्टोमे हि स्तोमपरिमाणमुक्तम् , इहापरिमितस्तोमोऽभिधी-  
यते, वचनात् ॥ ३८ ॥

त्रिवृद्वह्निष्पवमानेन वा ॥ ३९ ॥

अस्थीनि यजेरन् ॥ ३९ ॥

तदा च—

सप्तदशमन्यत् ॥ ४० ॥

सप्तदशस्तोमकमन्यद्भवति (३) ॥ ४० ॥

मैत्रावरुणाग्रान् ग्रहान् गृहीयात् ॥ ४१ ॥

‘पेन्द्रवायवात्पूर्वै मैत्रावरुणो गृह्यत’ इत्युक्तम् , एतद् व्यूढञ्छन्दसि  
द्वादशाहे (४) ॥ ४१ ॥

(५) प्रातिनिधिको याजमानं कुर्यात् ॥ ४२ ॥

नह्यश्नां कर्तृत्वं सम्भवति ॥ ४२ ॥

दीक्षणीयापुरुषसंस्काराशीर्वर्जम् ॥ ४३ ॥

क्रियते ॥ ४३ ॥

समाप्तेऽस्थीनि सपात्राण्यरण्ये निवपेयुः ॥ ४४ ॥

( १ ) मरणस्यावधित्वे तत्सत्रमध्ये एवानुष्ठानमस्थियज्ञस्यापद्येत ।  
तच्चायुक्तम् असम्भवात् कर्ममध्ये कर्मान्तरनिषेधात् ।

( २ ) अस्मिन्नस्थियज्ञे शास्त्रोक्तपरिमाणातिक्रान्तस्तोमो भवति ।

( ३ ) बहिष्पवमानव्यतिरिक्तमाज्यादिस्तोत्रजातं सप्तदशस्तोमकं  
भवतीति ।

( ४ ) अस्थियज्ञे प्रथमं मैत्रावरुणं गृहीत्वा कस्यचिद्भस्ते समर्प्य  
पश्चादैन्द्रवायवं गृहीत्वासाद्य ततो मैत्रावरुणस्य परिमार्जनप्रभृति  
सादनं कृत्वा ततः शुकादित्यग्रहणम् प्रकृतिवदिति देवयाजिके स्पष्टम् ।

( ५ ) प्रतिनिधिभूतः पुत्रादिः ।



पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये चतुर्दशी कण्डिका । ४१९

प्रतिपत्यन्तराविधानात् ॥ ४४ ॥

पुनर्दाहो वा युक्तत्वात्पात्राणाम् ॥ ४५ ॥

वाशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । पुनर्दाहो भवति नारण्ये निवापः । कुत-  
एतत् ? युक्तत्वात् पात्राणाम् । तानि हि प्रतिपत्या युज्यन्ते, द्वितीया-  
न्तनिर्देशात् । “दक्षिणहस्ते जुहुं सादयति” ( का० श्रौ० २५-७-२१ )  
इत्येवमादि । अतस्तत्संस्कारात् पुनर्दाहः । यद्यपि चाहिताग्निभिर्दह-  
न्ति यज्ञपात्रैश्चेति करणता पात्राणां, तथापि सादने प्रतिपत्तिस्तेषां  
द्वितीयान्तनिर्देशात् । तस्मात्साधूक्तं ‘पुनर्दाहो वा युक्तत्वात्पात्राणाम्’  
इति ॥ ४५ ॥

ततः सञ्चयनादि(१) ॥ ४६ ॥

तत ऊर्ध्वं सञ्चयनादि कर्त्तव्यम् ॥ ४६ ॥

इति पञ्चविंशेऽध्याये त्रयोदशी कण्डिका ।

उखां चेद्विभ्रन्त्रियेत सोपकरणमाहिताग्न्यावृता दग्ध्वा  
नेदिष्वग्निं चित्वा तमस्मा अनुदिशोदित्येके(२) ॥ १ ॥

उखामरणेन साशिकोऽहर्गणो लक्ष्यते । तत्र चेन्म्रियेत कश्चिद्यज-  
मानः सोपकरणमाहिताग्न्यावृता दहेत् । एवं ह्यत्र श्रूयते—“यद्यु म्रि-  
यते स्वैरेव तमग्निभिर्दहन्यशवाग्निमिरितरे यजमाना आसत इति”  
( शं० ब्रा० १२-३-५-२ ) । तत्र च नेदिष्वग्निं चित्वा तमस्मा अनुदिशो-  
दित्येके । नेदिष्टी हि तत्कार्यं करोति एवं च तत्कार्यं कृतं भवति यदि  
तत्फलमनुदिशतीत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

न कर्मफलासम्भवात्(३) ॥ २ ॥

( १ ) पुनर्दाहानन्तरं सञ्चयनादि अस्थिसञ्चयनप्रभृति सर्वमौर्ध्व-  
दहिकं स्मार्तं भवतीति देवयाजिकाः ।

( २ ) सोपकरणमग्निपात्ररूपोपकरणसंयुक्तम् आहिताग्न्यावृता  
मृतस्याहिताग्नेः सम्बन्धिन्या इतिकर्तव्यतया सम्दीपनवत्यधिश्रयणा-  
दिकया ( का० श्रौ० २५-७-१२ ) दग्ध्वा साशित्यं क्रतुमारम्भप्रभृति  
समाप्त्यन्तं कृत्वा तं क्रतुं तस्य क्रतोः फलं अस्मै दीक्षामध्ये मृताय अनु-  
दिशेत् दानरूपेण तस्य यज्ञस्य फलं दद्यादिति देवयाजिके स्पष्टम् ।

( ३ ) न हि कर्मफलं दातुं शक्यते अस्यामृतत्वेनानुपादेयत्वात् ।  
तेन नेदिष्ठिना स्वैश्वर्यिषु स्वकीयेन द्रव्येणानुष्ठितस्य साशित्यस्य  
क्रतोः फलं नेदिष्ठिन एवेति ।

नैतदेवं फलानुदेशः कर्त्तव्य इति । न हि कर्मफलप्रदानं सम्भव-  
ति । अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गात् । तस्माच्चैवानुदेशः कर्त्तव्यः ॥२॥

उपदीक्षी त्वेष्वग्निषु नखनिकृन्तनाद्युद्वादनान्तः

सान्निपातिकम् ॥ ३ ॥

उपदीक्षी नेदिष्टी स्वानशीन्विहृत्य नखनिकृन्तनाद्युद्वादनान्तः सा-  
न्निपातिकं कर्म करोति ॥ ३ ॥

तेषूपहवमिष्ट्वाग्नी संसृजेत ॥ ४ ॥

दीक्षिता उपह्वयध्वमित्येवमुपहवमिष्ट्वाऽग्निसंसर्गं कुर्यात् ॥ ४ ॥

अनाहिताग्निश्चेत्तेष्वेवेत्येके वैश्वानरं निर्वपेत् यस्या-

ग्निभिरन्यं याजयेयुरिति वचनात् ॥ ५ ॥

यद्यनाहिताग्निर्नेदिष्टी भवति तदा तेष्वेवाग्निषु नखनिकृन्तनादि  
करोति, ततश्च वैश्वानरनिर्वापः कार्यः । एवं हि श्रूयते—“यस्याग्निभि-  
रन्यं याजयेयुर्यां वा यजेत् वैश्वानरं निर्वपेत्” ( का० श्रौ० २२५-८-१६ )  
इति । तस्य चायमेव विषय इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

एवं प्राप्त आह—

नाश्रुतेः ॥ ६ ॥

नैतदेवं तेष्वेवाग्निषु नेदिष्यपि करोतीति । न ह्येवं श्रूयत इति ॥६॥  
वैश्वानरस्य तर्हि को विषयः ?

स उच्यते—

आपदि वैश्वानरः ॥ ७ ॥

सत्रसम्मोहे सति परकीयैराग्निभिर्बागे कृते वैश्वानर इति(१) ॥ ७ ॥

समानजनपदसु सवे महारात्रे प्रातरनुवाकमुपाकृत्य

पूर्वः पूर्वः कर्म प्रवर्त्तयेत्(२) ॥ ८ ॥

“राजन्यः समानजनः” ( का० श्रौ० २२-१-२९ ) इत्युक्तम् । तेषां

( १ ) तस्मादनाहिताग्नीनामत्रानधिकार एवेति ।

( २ ) यदा द्वौ यजमानौ मिथः प्रीतिरहितौ वसन्तादिके यागकाले  
वर्षान्तरादि प्रतीक्षमाणार्वातिक्रान्तं मन्यमानौ स्वाधिकारप्रवृत्तौ एक-  
स्मिन्देशे गिरिनद्यादिव्यवधानं विना यागार्थं सोममेकस्मिन्काले सुनुतः  
तदा समेत्य सवनात्सव इत्युच्यते । सर्वं कर्म सत्वरं प्रथमं प्रथमं  
कारयेदिति देवयानिके स्पष्टम् ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये चतुर्दशी कण्डिका । ४२१

यदि संसवो भवति । समित्येकीभावे अनद्यन्तरेऽगिर्यन्तरे वा संसवो भवति तत्र कर्म महारात्रे प्रातरनुवाकमुपाकृत्य इतरोऽपि इतरापेक्षया पूर्वः पूर्वः कर्म प्रवर्त्तयेत् ॥ ८ ॥

सुसमिद्धहोमः(१) ॥ ९ ॥

कर्त्तव्यम् ॥ ९ ॥

संस्थोत्तरं च कुर्यात्(२) ॥ १० ॥

इतरापेक्षयैव संस्थोत्तरं कर्त्तव्यम् ॥ १० ॥

(३) इच्छन्वृषण्वती प्रतिपत् ॥ ११ ॥

पवमानस्य प्रथमा स्तोत्रिया प्रतिपद्यते । सेच्छन्वृषण्वतीति इच्छयान्वयप्राप्तैव ॥ ११ ॥

अनुसवनं वा ॥ १२ ॥

‘अनु’शब्दः प्रतिशब्दस्यार्थे । प्रतिसवनं वा वृषण्वती भवति न बहिष्पवमान एवेति विकल्पः ॥ १२ ॥

(४) बृहद्रथन्तरपृष्ठः ॥ १३ ॥

संसवस्तोमः कार्यः । एवं हि श्रूयते—“संसव उमे कुर्यात् गोसव उमे कुर्यात् अभिजितावप्येकाहे उमे बृहद्रथन्तरे कुर्यात्” इति ॥ १३ ॥

तौरश्रवसे माध्यन्दिने पवमाने तदावपनश्रुतेः ॥ १४ ॥

तौरश्रवसे सामनी माध्यन्दिने पवमाने प्रक्षेप्तव्ये । कुत एतत् , त-

( १ ) अतिशीघ्रं कर्म कुर्वद्भिरपि सुसमिद्धे एवाशौ होमः कार्यं इति ।

( २ ) इच्छन्परकीययागापेक्षया स्वकीये यज्ञे संस्थोत्तरं संस्थाधिक्यं कुर्यात् । यदीतरेणाग्निष्टोमः प्रारब्धः तद्यत्तन्निष्टोमं कुर्यात् । यद्यत्तन्निष्टोमस्तर्ह्युक्त्यम्, यद्युक्त्यस्तदा षोडशिनम्, यदि षोडशी तदातिराश्रम् । इच्छन्प्रारब्धामेव संस्थाम् । कर्कादयस्तु ‘इच्छन्’ इत्येतत्पदमग्निमेण सूत्रेण योजयन्ति । तेन तन्मते संस्थाधिक्यं नियमेन वृषण्वती प्रतिपद्विकल्पेनेति । तदयुक्तम् । मूलभूतताण्ड्य ( ताण्ड्य० ९-४ ) श्रुतिविरोधात् शाखान्तरविरोधाच्च । तत्र हि संस्थाधिक्यस्यैव विकल्पो दृश्यते न प्रतिपद इति देवयाज्ञिकाः ।

( ३ ) ‘वृषन्’ शब्दयुक्ता—‘पवस्वेन्द्रो वृषा सुत’ इत्यादिका ऋक् वृषण्वती ।

( ४ ) “उमे बृहद्रथन्तरे कार्यं” ( ताण्ड्य० ९-४ ) इति ताण्ड्ये श्रवणात् ।

दावपनश्रुतेः । तत्र ह्यावापः श्रूयते—तदेव प्रकृत्य “अत्र ह्यावपन्ति”  
“अत्रोद्वपन्ति” इति ॥ १४ ॥

आभीकमाभिनिधनमाभीशवानि चैके ॥ १५ ॥

एके आचार्या आभीकाद्यान्यपि सामान्यावपन्ति ॥ १५ ॥

प्रातःसवने जुहोति संवेशायोपवेशाय गायत्र्यै

छन्दसंऽभिभूत्यै स्वाहेति ॥ १६ ॥

अनेन मन्त्रेण । आगन्तुत्वाद्गन्ते ॥ १६ ॥

त्रिष्टुभे जगत्या इत्युत्तरयोः सवनयोः ॥ १७ ॥

विशेषः ॥ १७ ॥

(१) विहवीयसजनीयकयाशुभीयानि होता शंसति ॥ १८ ॥

सूक्तनामधेयान्येतानि बहिष्पवमानस्तोत्रसमनन्तरं यच्छब्दं तत्रै-  
तानि होता शंसति ॥ १८ ॥

साख्यमरणमिच्छन्तः प्राजापत्यर्चा जुहुयुः (२) ॥ १९ ॥

सखिसम्बन्धि साख्यं तन्मरणमिच्छन्तः प्राजापत्यर्चा जुहुयुः ॥ १९ ॥

(३) प्रातःसवनेऽध्वर्युर्माध्यन्दिने होतोद्गाता तृती-

यसवने ॥ २० ॥

जुहोति ॥ २० ॥

अनुसवनं ब्रह्मा गृहपतिश्च ॥ २१ ॥

जुहुतः (४) ॥ २१ ॥

सर्वमरणमिच्छन्तः सर्वेऽनुसवनम् ॥ २२ ॥

सर्वेषां प्रतिपक्षनिक्षिप्तानां मरणमिच्छन्तः सर्व एवैतेऽनुसवनं

(१) “विहव” शब्दोऽस्मिन्नस्तोति विहवीयम् ‘ममाग्ने वच’ इति ।  
यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति सजनीयमिति देवयाज्ञिकाः ।

(२) सदृशः सदृशस्य सखा । परकीयोऽध्वर्युरध्वर्योः सखा, होता  
होतुः, उद्गातोद्गातुः, ब्रह्मा ब्रह्मणः, यजमानो यजमानस्य । अध्वर्युर्होतुर्ब्रह्मा  
तृब्रह्मागृहपतयः परकीययज्ञस्याध्वर्यादेः सख्युर्मरणमिच्छन्तो वाञ्छन्तः  
प्राजापत्यर्चा “प्राजापते नमः” ( वा० सं० २३-६५ ) इत्यनया उक्तकाले  
होमं कुर्युरिति देवयाज्ञिकभाष्ये ।

(३) होमकालमाह—

(४) त्रिष्वपि सवनेष्वन्ते ब्रह्मा गृहपतिश्च जुहुयाताम् ।

पञ्चविंशे प्रायाश्चित्तानां निरूपणाध्याये चतुर्विंशी कण्डिका । ४२३

ब्रुहति ॥ २२ ॥

मद्यन्तरेऽसंसवो गिरिभिचेत् ॥ २३ ॥

गिरिं भित्वा या नद्यागता तदन्तरे संसवो न भवति, संसवसोम-  
निमित्तं न भवतीत्यर्थः (१) ॥ २३ ॥

गिरौ (२) ॥ २४ ॥

गिर्यन्तरेऽप्यसंसवः ॥ २४ ॥

(३) रथाह्ने च ॥ २५ ॥

असंसवः । यावन्तं प्रदेशमह्ना रथो गच्छति तदन्तेऽप्यसंसवः ॥ २५ ॥

(४) सर्वत्राऽविद्विषाणानाम् ॥ २६ ॥

अविद्विषाणानां तु सर्वत्रैवासंसवः ॥ २६ ॥

विद्वेषेऽप्यर्थं वायुर्महान्तस्समुद्र इति श्रुतेः ॥ २७ ॥

अन्यतरविद्वेषेऽप्यसंसवो भवति । एवं हि श्रूयते—“वायुः समुद्रश्च  
विद्वेष्टि कृतमपहरन्ति” (५) ( शाङ्खा० सू० १३-५-२३ ) इति ॥ २७ ॥

(६) सोमदाहे यथास्वं वृत्तान्तान्धारयेयुः ॥ २८ ॥

धारणं स्वपदार्थानामनुस्मरणम् ॥ २८ ॥

( १ ) यत्र द्वयोर्वैरिणोः सहप्रारब्धयज्ञयोर्मध्ये व्यवधायिका नदी  
भवति तत्र संसवो न भवतीति ।

( २ ) कस्मिंश्चन महति पर्वते वैरियज्ञयोर्व्यवधायकेऽप्यसंसव इति  
देवयाज्ञिकाः ।

( ३ ) रथाह्ने प्रदेशे यज्ञयोर्व्यवधायके गिरिनद्यादिव्यवधानं विनापि  
असंसव इति देवयाज्ञिकाः ।

( ४ ) परस्परं द्वेषमकुर्वाणानां सर्वत्र गिरिनद्यादिव्यवधानं विना-  
प्यसंसव इति देवयाज्ञिकाः ।

( ५ ) अर्थं वायुः समुद्रं सदा द्वेष्टि शोषयितुमिच्छति । समुद्रश्च  
सर्वदा स्नेहपरः । अत एव महान्बहुल एव वायुकृतेन द्वेषेण समीप एव  
स्थितस्य तस्य किमपि न हीयत इति श्रुत्यर्थः । अनेन दृष्टान्तेन अन्यत-  
रस्मिन्द्वेषं कुर्वाणेऽपि इतरस्य स्नेहपरस्य किमपि नष्टं न भवतीति ज्ञायते ।

( ६ ) सामस्य दाहे सति यथास्वमध्वर्यादिर्यद्यत्स्वं कर्म वृत्तान्ता-  
नवृत्तस्य कृतस्य कर्मणोन्तानध्वर्यादयो हृदये धारयेयुः । मया एतत्प-  
दार्थानन्तरं मदोर्य कर्म कृतमित्येवं त्वत्ते दृढं धारणमविस्मरणं कुर्यु-  
रित्यर्थः ।

प्रतिनिधाय यथापूर्वं यज्ञेन चरेयुः(१) ॥ २९ ॥

प्रतिनिधाय सोमद्रव्यं स्वपदार्थेभ्यः यथापूर्वं यज्ञेन चरेयुः ॥२९॥

पञ्च गा दत्त्वा प्राग्द्वादश्याः पुनर्यज्ञः(२) ॥ ३० ॥

अत्र गोः संख्यासम्बन्धो या गास्ताः पञ्च । ततश्च हिरण्यादीनाम-  
निवृत्तिः द्वादशाहः प्राक्पुनर्यज्ञः ॥ ३० ॥

तत्र तद्दद्यात्पूर्वस्मिन्दास्यन्त्स्यात्सञ्चेऽप्य-

विशेषात् (३) ॥ ३१ ॥

सञ्चेऽपि सोमदाहे भवत्येवैतत् । कुत एतत् ? अविशेषात् ॥ ३१ ॥

दानं प्रायश्चित्तसंयोगात्(४) ३२ ॥

(५) न वादक्षिणत्वात् ॥ ३३ ॥

न वा दानं प्रवर्त्तते, “अदक्षिणानि हि सत्राणि” इति ॥ ३३ ॥

तस्य त्वह्नः पुनराहारः ॥ ३४ ॥

‘भवति’ इति सूत्रशेषः ॥ ३४ ॥

ब्रह्मा प्रायश्चित्तानि जुहुयादनादिष्टानि ॥ ३५ ॥

यान्यनादिष्टानिमित्तानि । यथा—“यदि दीक्षासु किञ्चिदापद्येत” (श०  
ब्रा० १२-६-१-७) इति, तन्निमित्ताविशेषे आदिष्टानि तानि ब्रह्मा जुहोति ।  
एवं हि श्रूयते—“ता ब्रह्मैव जुहुयात्” (श० ब्रा० १२-६-१-३८) इति व्या-  
हृत्यङ्गीकरणेन स्त्रीलिङ्गबहुवचनान्तता । तथा—“यष्टृको भूरिति चतुर्गु-  
हीतमाज्यं गृहीत्वा” इत्येवमादि महाव्याहृतीरेव प्रकृत्य श्रूयते “यदेव  
त्रयै विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्वम्” (श० ब्रा० ११-५-८-६, ४) इति ॥ ३५ ॥

(६) ब्रह्मा विलिष्टं सन्दधातीति श्रुतेः ॥ ३६ ॥

(१) प्रशान्ते दाहमये यथास्थानमागता अध्वर्यादयः यथापूर्वं  
पूर्ववत् सोमापहरणवत् ( का० श्रौ० २५-१२-१७, १९ ) अर्जुनश्येन ह-  
तादिकं प्रतिनिधाय प्रतिनिधिद्रव्यं सम्पाद्याभिषुत्य कृतावशिष्टं यज्ञं  
समापयेयुरिति देवयज्ञिकाः ।

(२) द्वादश्या रात्रेः प्राक् स एव यज्ञः पुनः कार्यः ।

(३) तत्र पुनर्यज्ञे तद्दक्षिणात्वेन दद्यात्, यत्पूर्वस्मिन्प्रयोगे दास्य-  
न्त्स्यात् कृत्स्नां क्रतुर्दक्षिणामित्यर्थः ।

(४) अतः सञ्चेऽपि नैमित्तिकं दानं भवतीति पूर्वः पक्षः ।

(५) सिद्धान्तमाह—

(६) शास्त्रान्तरे ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये चतुर्दशी कण्डिका । ४२६

विलिष्टं दुरिष्टं यत्तद्गृह्णा सन्दधाति, “यद्वै यद्वस्य दुरिष्टं तद्गृह्णा  
सन्दधाति” इति श्रुतेः ॥ ३६ ॥

त्रिवेदसंयोगाच्च ॥ ३७ ॥

अपि च वेदत्रयविहितकर्मसंयोगो ब्रह्मण एवेति ॥ ३७ ॥

इति पञ्चविंशोऽध्याये चतुर्दशी कण्डिका ।



इत्युपाध्यायकर्मविरचिते कात्यायनसूत्रभाष्ये  
पञ्चविंशोऽध्यायः ।



## षड्विंशोऽध्यायः ।

आधानादीनि पितृमेधान्तानि कर्माण्यभिधाय वेदान्तरविहितान्ये-  
काहादीन्युक्त्वा तेषामेव यानि नैमित्तिकान्यङ्गानि 'भिन्ने जुहोति' इत्ये-  
वमादीनि, यानि च नैमित्तिकान्येव पुरुषार्थरूपाणि क्षामधत्यादीनि  
तान्यप्यभिहितानि । इदानीमवसरप्राप्तः प्रवर्ग्योऽनुविधेयस्तदर्थं सूत्र  
मारभ्यते—

(१) दीक्षासु महावीरान्सम्भरति ॥ १ ॥

दीक्षाशब्दवाच्यः पदार्थो निरूपितः । तासु वर्त्तमानासु महावीरा-  
न्सम्भरति महावीरान्करोतीत्यर्थः । महावीरैश्चोपलक्षितमन्यदप्यत्र  
पिन्वनादि साम्प्रथत एवेति । प्रयोजनं तेषामप्यन्तराथे प्रयोक्तृत्वम् ॥१॥

अन्तःपात्यदेशे सम्भारान्निदधाति ॥ २ ॥

तानाह—

मृदं बल्मीकवपां वराहविहतं पूतीकानजापयो

गवेधुकाः कृष्णाजिनमग्निं चोत्तरतः (२) ॥ ३ ॥

देवस्य त्वेत्यग्निमादायौदुम्बरीं वैकङ्कतीं वारन्निमात्रीं  
सव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपति युञ्जत इति (३) ॥४॥

(१) अनेकदीक्षापक्षे यस्मिन्नहनीच्छा भवति । एकदीक्षापक्षे च  
दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इति प्रैषानन्तरं प्रागस्तमयात् महावीरसम्भरणं श्रप-  
णान्तं कृत्वा आपाकदुद्धरणं प्रातः कर्तव्यम् । महावीरग्रहणं पिन्वनरौ-  
हिणकपालानामप्युपलक्षणम् ।

(२) मृत्पिण्डम्—उपदोकाग्निः कृतो मृत्सञ्जयः, तस्य वपेव वपा  
मध्यवतीं लोष्टः । वराह—सुकः, तेन विहतं तदुत्खातां मृत्तिकाम् ।  
पूतीकान्—रोहिषपुरुषाणि । गवेधुकाः—जलसन्निहितमहातृणजानि शुक्ला-  
नि फलोनि । एतान्सम्भारान् प्राक्संस्थानुदक्संस्थान्वा निधाय कृष्णा-  
जिनमग्निं च वक्ष्यमाणलक्षणमेतेषां सम्भारानामुत्तरतो निदधाति इति  
देवयाजिकाः ।

(३) उदुम्बरतरुत्थां विकङ्कततरुत्थां वा हस्तप्रमाणामग्निं “देवस्य  
त्वा०” ( वा०सं० ३७-१ ) इति मन्त्रेणादाय वामहस्ते तां कृत्वा दक्षि-  
णहस्तेन स्पृष्ट्वा “युञ्जते मन०” ( वा०सं० ३७-२ ) इति मन्त्रं जपतीति  
सूत्राथः ।



षड्विंशो उपसत्प्रवर्ण्योर्निरूपणाध्याये प्रथमा कण्डिका । ४२७

सव्यहस्तस्थिताया एवालभ्य जपो यथा स्यादिति दक्षिणग्रहणम्॥४॥

मृदमादत्ते पिण्डवद्देवी द्यावापृथिवी इति ॥५॥

दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्याम् । "दक्षिणः साम्निः" ( का० श्रौ० १६-२-३० ) इति वतिना निर्दिश्यते(१) ॥ ५ ॥

कृष्णाजिने निदधात्युत्तरतः ॥ ६ ॥

मृदम् ॥ ६ ॥

देव्यो वस्त्रय इति वल्मीकवपाम्(२) ॥ ७ ॥

'आदत्त' इति वस्त्रे ॥ ७ ॥

इयत्यग्र इति वराहविहृतम्(३) ॥ ८ ॥

आदत्ते ॥ ८ ॥

इन्द्रस्यौजस्थेति पूतीकान्(४) ॥ ९ ॥

मखायेति पयः(५) ॥ १० ॥

तूष्णीं गवेधुकाः ॥ ११ ॥

'आदत्त' इति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ ११ ॥

(६)सम्भृतानभिमृशति मखायेति ॥ १२ ॥

( १ ) अध्वर्युः "देवो द्यावापृथिवी०" ( वा० सं० ३७-३ ) इति मन्त्रेण विधणं मृत्पिण्डमादत्ते 'पिण्डवत्' इति पाणिभ्यां गृह्णाति दक्षिणः साम्निरिति लभ्यत इति सूत्रार्थः । अस्मिन्सूत्रे मृच्छब्देन अतिचिकणाया भाण्डादिनिर्माणयोग्याया, कुम्भकारसंस्कृताया मृदः पिण्डाऽभिधीयते ।

( २ ) उपदीकृतो मुत्सञ्जयो वल्मीकस्तस्य वपेव वपा तां मध्यस्थं लोष्ठम् "देव्यो वस्त्रयो०" ( वा० सं० ३७-४ ) इत्यनेन आदाय कृष्णाजिने मृत्पिण्डादुत्तरे तूष्णीं निदध्यादित्यर्थः ।

( ३ ) "इयत्यग्र०" ( वा० सं० ३७-५ ) इत्यनेन मन्त्रेण वराहोत्खातः मृदमादाय तूष्णीं कृष्णाजिने वल्मीकवपोत्तरे निदध्यादित्यर्थः ।

( ४ ) "इन्द्रस्यौज स्थ०" ( वा० सं० ३७-६ ) इत्यनेन मन्त्रेण पूतीकान् रोहिषतृणान्यादाय तूष्णीं कृष्णाजिने वराहविहृतोत्तरे निदध्यात् ।

( ५ ) "मखाय त्वा०" ( वा० सं० ३७-६ ) अनेन पय आदाय तूष्णीं कृष्णाजिने पूतीकोत्तरे निदध्यात् ।

( ६ ) सम्भृतानभिमर्शनं प्रत्येकमिति सम्प्रदायः, प्रतिसंस्कार्यं संस्कारावृत्तिरिति न्यायात् ।

तानित्येतावतार्थस्य सिद्धत्वात्सम्भृतानिति ।

“तान्सम्भृतानमिमुशति” (श०ब्रा० १४-१-२-१४) इत्युपदेशाद्यु-  
गपदमिमर्शनम् ॥ १२ ॥

कृष्णाजिनं परिगृह्योत्तरतः परिवृतं गच्छन्ति प्रैतु  
ब्रह्मणस्पतिरिति(१) ॥ १३ ॥

बहुवचनोपदेशात्सर्वेषां मन्त्रः । परिवृतं च पूर्वं कृतमेव द्रष्टव्यम् ।  
तदभूतोपदेशात्करणस्याचोदितत्वात् ॥ १३ ॥

परिवृते निदधाति सम्भारानुद्धतावोक्षिते सिकतो-  
पकीर्णे प्राग्द्वारे मखायेति(२) ॥ १४ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १४ ॥

सम्भारैः सृष्टुजति मखायेति(३) ॥ १५ ॥

सृदमादाय मखायेति महावीरं करोति प्रादेशमात्र-  
मृदूर्ध्वमासेचनवन्तं मेखलावन्तं मध्यसंगृहीतमृदूर्ध्वं  
मेखलायास्त्रयङ्गुलम् ॥ १६ ॥

सृदादानं तूष्णीम् । मन्त्रेण महावीरकरणम्(४) ॥ १६ ॥

उपदेशान्नवेदत्र युगपच्चाभिमर्शनम् ॥

शक्यत्वाच्चाथ नोशक्यं चेद्भवेदेन भवेदिति ।

अर्थं प्रसङ्गयया द्रव्योपकल्पनमित्युक्तं । “मखाय त्वा०” ( वा०  
सं० ३७-६ ) अनेन संभृतान् सम्भारान् करेण स्पृशेदित्यर्थः ।

( १ ) अध्वर्युप्रतिप्रस्थाप्रादयः कृष्णाजिनं समन्तादादाय “प्रैतु ब्रह्म-  
णस्पतिः०” ( वा० सं० ३७-७ ) इति जपन्तोऽन्तःपात्यादुत्तरे परिवृतं  
प्रति गच्छन्ति । पञ्चारत्निमितः समचतुरस्रः प्राग्द्वारः सिकतोपकीर्णः  
पूर्वमेव कृतः सप्तभूस्संस्कारसंस्कृतशृङ्गादितप्रदेशः ‘परिवृत’ उच्यत इति  
सूत्रार्थः

( २ ) अध्वर्युः कृष्णाजिनस्थानेव सम्भारान्परिवृते “मखाय त्वा”  
( वा० सं० ३७-७ ) इत्यनेन निदधाति । कीदृशे ? उद्धतावोक्षिते उल्लि-  
खितजलसिक्ते देशे । एतत्संस्कारद्वयं पञ्चाधिकम् सिकतायुक्ते प्राग्द्वारे  
चेति ।

( ३ ) गवेषुकाजापयसी पृथक्कृत्य वल्मीकवपादित्रिसंभारैः “मखाय  
त्वा०” ( वा० सं० ३७-७ ) इत्यनेन मृत्पिण्डं मिश्रयतीत्यर्थः ।

( ४ ) महावीरपर्याप्तं तूष्णीं मृत्पिण्डमादाय “मखाय त्वा” ( वा०  
सं० ३७-७ ) अनेन मन्त्रेण महावीरं करोतीति सूत्रार्थः । आसेचनं

षड्विंशे उपसत्प्रवर्गयोर्निरूपणाध्याये प्रथमा कण्डिका । ४२९

निष्ठितमभिमृशति मखस्य शिर इति ॥ १७ ॥

(१) अनेन मन्त्रेण ॥ १७ ॥

आदानमेके ॥ १८ ॥

(२) कुर्वन्ति ॥ १८ ॥

एवमितरौ प्रतिमन्त्रम् (३) ॥ १९ ॥

एवमितरौ महावीरौ प्रतिमन्त्रं करोति ॥ १९ ॥

स्रुकपुष्कराकृती पिन्वने रौहिणकपाले परिमण्डले  
मृदसुपशयान्निदधाति (४) ॥ २० ॥

पदार्थतया ॥ २० ॥

गवेधुकाभिः श्लक्ष्णयति मखायेति प्रतिमन्त्रम् (५) ॥ २१ ॥

श्लक्षणं च मृन्मार्ष्टीकरणम् । एतदेव तासां सम्भरणप्रयोजनम् ॥ २१ ॥

अश्वशकृता धूपयत्यश्वस्य त्वेति प्रतिमन्त्रम् (६) ॥ २२ ॥

उखावदग्निः प्रदहनं च मखायेति प्रतिमन्त्रम् (७) ॥ २३ ॥

गर्तः तद्युक्तम् । मध्यप्रदेशे सङ्कुचितं उलूखलवत् मुष्टिग्रहणयोग्यं मेख-  
लाया ऊर्ध्वं व्यङ्गुलम् । अतश्च प्रादेशमात्रस्यापरिभागे व्यङ्गुलं परिशेष्य  
ततोऽधस्तान्मेखला कार्या ।

( १ ) “मखस्य शिरः०” ( वा० सं० ३७-८ ) इत्यनेन निष्पन्नं  
महावीरं वामकरस्थं दक्षिणेन स्पृशतीत्यर्थः ।

( २ ) “मखस्य शिरः०” ( वा० सं० ३७-८ ) अनेन मन्त्रेण महावीर  
करणार्थमादानं कुर्वन्ति, अर्थात् निष्ठिताभिमर्शनं तृष्णोमित्यर्थः ।

( ३ ) इतरौ द्वौ महावीरौ प्रतिमन्त्रमेवमेव करोति अभिमृशति  
चेत्यर्थः ।

( ४ ) स्रुकः पुष्करं मुखं स्रक्पुष्करं तस्येवाकृतिराकारो ययोस्ते० ।  
रौहिणौ वक्ष्यमाणौ पुरोडाशौ तदर्थं कपाले वतुंले । महावीरपिन्वनरौहि-  
णकपालनिष्पादनानन्तरमवशिष्टां मृदम् ‘उपशया’संज्ञिकां स्थापयति  
प्रायश्चित्तार्थम् ।

( ५ ) गवेधुकाभिः महावीरान् घर्षणेन मृदून् करोति “मखाय  
त्वा०” ( वा० सं० ३७-८ ) इति प्रतिमन्त्रमेकैकम् ।

( ६ ) दक्षिणाग्निदीप्तेनाश्वपुरीषेण “अश्वस्य त्वा०” ( वा० सं० ३७-  
९ ) इति त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रीन्महावीरान् धूपयेदित्यर्थः ।

( ७ ) “मखाय त्वा०” ( वा० सं० ३७-९ ) इति त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रीन्म-

‘उखावत्’ इति निर्मन्थ्यो दक्षिणाग्निर्वा ॥ २३ ॥

पक्वानुद्धरत्यृजवे त्वेति प्रतिमन्त्रम्(१) ॥ २४ ॥

‘उद्धपामि’ इति चाध्याहारः साकाङ्क्षत्वात् ॥ २५ ॥

अजापयसावसिञ्चति मखायेति प्रतिमन्त्रम्(२) ॥ २६ ॥

साकाङ्क्ष एवाऽतो यथार्थमध्याहारो युरूप इति ॥ २५ ॥

तूष्णीं पिन्वनादीनां करणाभिमर्शनश्लक्ष्णधूपन-  
प्रदहनोद्धरणावसेचनानि ॥ २६ ॥

इति षड्विंशोऽध्याये प्रथमा कण्डिका ।

(३) उपसदा चरिष्यंश्चरिष्यन्प्रवर्ग्येण चरति सप्र-  
वर्ग्ये(४) ॥ १ ॥

ननु चैतदुक्तमेव—‘प्रवर्ग्योपसदावत्’ ( का० श्रौ० ८-२-१३ ) इ-  
ति, अवाक्यमत्र । सत्यमेवम्, तत्र समासनिर्देशात् इह क्रमार्थोऽयमा-  
रम्भः ॥ १ ॥

(५) अपिहितद्वारे प्रवर्ग्यचरणम् ॥ २ ॥

विमिते ॥ २ ॥

हावीरानुखावच्छृपयेत् पिन्वनरोहिणैः सहेत्यर्थः । महावीराणां प्रदहनं  
प्रकर्षेण दहनं श्रपणं चशब्दादुखावत्करोति । ‘ततश्च चतुरस्रमवटं  
खात्वा तत्र श्रपणमास्तोर्यं तत्र यथाकृतं ग्रीन्महावीरान्पुञ्जान्निधाय  
पिन्वने रौहिणकपाले च न्युञ्जे निधाय पुनः श्रपणेनावच्छाद्य दक्षि-  
णाग्निना दीपयति इत्येतावद्वतिना लभ्यते ।

( १ ) पक्वान्महावीरानापाकादिवोद्धरति “शृजवे त्वा०” ( वा०  
सं० ३७-१० ) इति त्रिभिर्मन्त्रैरित्यर्थः । ‘उखावत्’ इत्यनेनैव “दिवैव  
प्रदहनोद्धरणे०” ( का० श्रौ० १६-४-१७ )

( २ ) अजादुग्धेन ग्रीन्महावीरान् “मखाय त्वा०” ( वा० सं० ३७-  
१० ) इति त्रिभिः तुल्यमन्त्रैः सिञ्चतीत्यर्थः ।

( ३ ) इति महावीरसम्भरणमुक्तम् । अथ प्रवर्ग्यमाह—

( ४ ) सह प्रवर्ग्येण वर्तत इति सप्रवर्ग्यः प्रवर्ग्यवान्यद्वयः तस्मिन् ।  
प्रत्यहं सायम्प्रातः प्रागुपसदः प्रवर्ग्यचरणं कर्तव्यम् ।

( ५ ) अपिहितानि कपाटकरादिना दङ्कितानि द्वाराणि यस्य ।

षड्विंशे उपसत्प्रवर्गयोर्निरूपणाध्याये द्वितीया कण्डिका । ४३१

(१) पत्न्यदर्शनम् ॥ ३ ॥

सन्निधानेऽपि सति दर्शनमात्रप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

(२) अननूक्तिभिश्च ॥ ४ ॥

‘च’ शब्दाददर्शनम् । नानूक्तयो येषान्तेऽननूक्तयः ॥ ४ ॥

यावदुक्तम् (३) ॥ ५ ॥

कर्मप्रत्यक्षविधानाद्धर्माणाम् । अतोऽपूर्वः प्रवर्ग्यः । यथा-पिण्डपि-  
तृयज्ञः सत्यपि द्रव्यसामान्ये, तद्वदयमपि ॥ ५ ॥

(४) परिघर्म्यमौदुम्बरम् ॥ ६ ॥

भवति ॥ ६ ॥

मौञ्जं त्रिवृद्रज्जव्यम् ॥ ७ ॥

रज्जुजातं मौञ्जं त्रिवृद्भवति ॥ ७ ॥

(५) बाल्वजं विवानमासन्धौदुम्बर्या स्कन्धमाश्रयाः (६) ॥ ८ ॥

परिघर्म्यमौदुम्बरमित्युक्तेऽपि पुनरुच्यते अरत्निमात्राङ्गोपलक्षणा-  
र्थम् । (७) तथा शाखान्तरात् । इष्टा ह्यौदुम्बरी ज्योतिष्टोमेऽरत्निमा-  
त्राङ्गी ॥ ८ ॥

पूर्वेण गार्हपत्यं प्राचः कुशानास्तीर्य पात्रा-

सादनं द्रुन्द्रम् (८) ॥ ९ ॥

गार्हपत्यस्य पुरस्तात्प्रागग्रेषु कुशेषु द्रुन्द्रं पात्राण्यासादयति ॥ ९ ॥

(१) पत्न्या महावीरस्य दर्शनं न कर्तव्यम् ।

(२) अवैदिकैश्च दर्शनं न कार्यम् ।

(३) ‘अपूर्वत्वात्’ न ह्यस्य कापि प्रकृतिरिति । अतो यावदत्रोच्यते  
तावदेव भवति नाधिकमित्यर्थः ।

(४) घर्मसम्बन्धि यत्पात्रजातं काष्ठमयमुपयमन्यादि तदुदुम्बर-  
काष्ठेन निर्मातव्यम् ।

(५) तत्रापवादमाह—

(६) यजमानस्कन्धप्रमाणपादाया औदुम्बर्यासन्धौ बाल्वमयी वि-  
वानरज्जुर्भवति ।

(७) ‘तच्च’ इ० पा० ।

(८) पूर्वं द्वारापिधानं शान्तिकरणं च कृत्वा ततः कुशास्तर-  
णादि कर्तव्यम् ।

तान्याह—

उपयमनीं महावीरं परीशासौ पिन्बने रौहिणकपाले रौहिणहवन्पौ सुचावनुत्कीर्णे स्थूणामयूखं धृष्टी शतमाने मुञ्जप्रलवान्विकङ्कतशकलान्विशतिं प्रादेशमात्रान् सुवं मुञ्जवेदं धवित्राणि परिधींश्च रज्जुसन्दानमासन्दीं कृष्णाजिनमग्निं सिकताः खरार्था अर्थवच्च (१) ॥१०॥

अर्थवच्च यत्तदासादयति । पृथक्पाठकरणं कार्यकमो यथा स्यादिति । इतरेषां तु पाठकम एव ॥ १० ॥

प्रोक्षणीः संस्कृत्योद्यम्योत्थायाह ब्रह्मन्प्रचरिष्यामो होतरभिष्टुहि प्रस्तोतः सामानि गायेति ॥११॥

(२) प्रोक्षणीसंस्कारो यथादृष्टः प्रदेशान्तरे ॥ ११ ॥

(३) ब्रह्मानुज्ञातो (४) घमाय त्वेति महावीरं प्रोक्षति ॥१२॥

ब्रह्मानुज्ञातग्रहणं प्रागनुज्ञायाः सर्वप्रैषोच्चारणप्रबन्धस्यर्थम् ॥ १२ ॥

प्रतिमन्त्रं वा वाक्यभेदात् ॥ १३ ॥

( १ ) उपयमनीमौदुम्बरीं बाहुप्रमाणं महापुष्करां सूचम् प्रचरणीयम् । परीशासौ संदंशाकारौ । गोर्बन्धनार्था स्थूणा । अजाबन्धनार्थाः शङ्कुः कोलको मयूखः । धृष्टी उपवेपौ औदुम्बरौ । एकं रजतशतमानम् । द्वितीयं सुवर्णशतमानम् । औदुम्बरमरत्निमात्रम् सूचम् । मुञ्जमयं वेदं च । धूनोत्येभिरिति धवित्राणि कृष्णाजिनखण्डनिर्मितास्त्रयोव्यजनाः । रज्जुगोर्बन्धनार्था अजाबन्धनार्था च । सन्दानशब्देन दोहनकाले गोपादबन्धनार्था रज्जुरभिधीयते । केचिदजाया अपि सन्दानमिच्छन्ति । अर्थवच्च उक्तपात्रव्यतिरिक्तमपि यत्किञ्चित्प्रयोजनवदित्यर्थः । स्फयः, पवित्रे, अग्निहोत्रहवणी, आज्यस्थाली, प्रभूतमाज्यम्, शूर्पम्, पात्री, पिष्टम्, उपसर्जनीपात्रम्, उपशया, इतरो महावीरौ, होतृषदनम्, मौञ्जः कूर्चः, औदुम्बरी समिदिति । अत्रापि द्वन्द्वमेवासादनम् ।

( २ ) ( का० श्रौ० २-३-३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५ ) सूत्रेषूक्तः ।

( ३ ) अनुज्ञात इति सिद्धे ब्रह्मेति—अनुज्ञाविधानार्थम्, ब्रह्मत्वसूत्रे तद्विधानात् । तच्च प्रचरतेति प्रैषानुरूपत्वात् ।

( ४ ) 'प्रचर' इति ब्रह्मणोऽनुज्ञातोऽध्वर्युरूपविशय "यमाय त्वा०" (वा० सं० ३७-११) इति मन्त्रत्रयेण प्रचरणीयं महावीरं वारत्रयं प्रोक्षतीत्यर्थः ।

प्रतिमन्त्रमेव वा प्रोक्षणम् । कुत एतत् ? वाक्यभेदात् । भिन्नानि हि वाक्यानि “यमाय त्वा, मखाय त्वा, सूर्यस्य त्वा तपस” ( शं० ब्रा० १४-१-३-४, ५, ६ ) इति । न च समुच्चयो न्याय्यः, न च विकल्पः, ह-  
प्रार्थत्वात् । तस्मात्प्रतिवाक्यमेव प्रोक्षणम् ॥ १३ ॥

परिघर्म्यं च तूष्णीम् ॥ १४ ॥

परिघर्म्यं च यदासादितं तच्च तूष्णीं प्रोक्षति ॥ १४ ॥

पूर्वया द्वारा स्थूणामयूखं निर्हृत्य दक्षिणतो नि-  
खनति होतुः सन्दर्शने ॥ १५ ॥

(१) स्थूणामयूखं पूर्वया द्वारा निर्हृत्य दक्षिणतो निखनति सन्दर्शने  
होतुः ॥ १५ ॥

गार्हपत्याहवनीया उत्तरेण खरौ निवपति दक्षिण-  
तोऽनुभित्युच्छिष्टखरम् (२) ॥ १६ ॥

खरे उद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे । संस्कारानिमित्तो हि खरशब्दः ॥ १६ ॥

पूर्वेणाहवनीयः सम्राडासन्दी पर्याहृत्य दक्षिणतः  
प्राचीमासादयति राजासन्धा उत्तरतः कृष्णाजिनम-  
स्यामास्तृणाति तस्मिन्नभ्युपशये निदधाति महावीरौ  
चावच्छादयेद्वा (३) ॥ १७ ॥

‘वा’ इति विकल्पः ॥ १७ ॥

अन्यो वा परिघर्म्ययोजनमध्वर्योः कालसम्पत्तेः ॥ १८ ॥

अन्यो वा स्थूणामयूखनिर्हरणादि करोति । कुत एतत् ? अध्वर्योः  
कालसम्पत्तिर्हि भवति । “स यत्रैता<sup>१</sup> होतास्त्वाहाङ्गन्ति यं प्रथयन्तो  
न विप्रा इति तदेतं प्रचरणीयं महावीरमाज्येन समनक्ति” ( शं० ब्रा०  
१४-१-३-१३ ) इति । यदि हि परिघर्म्ययोजनमध्वर्युः कुर्यात् कालो

( १ ) शालायाः पूर्वद्वारेण स्थूणामयूखं निष्काश्य शालाया दक्षिण-  
स्यां दिशि निखनति, गार्हपत्यसमीपे उपविष्टो होता यत्र निखातां स्थूणां  
मयूखं च द्रष्टुं शक्नोति । तस्मिन्स्थाने इत्यर्थः । दक्षिणद्वारस्यापरद्वार्या  
दक्षिणतः स्थूणां, पूर्वद्वार्या दक्षिणतो मयूखमिति केचित् ।

( २ ) दक्षिणद्वारस्य पूर्वद्वार्या स्थूणासमीपे भित्तिर्सांगनमुच्छिष्ट-  
खरं निवपति ।

( ३ ) तावासन्धास्थापितौ महावीरौ वस्त्रादिनावच्छादयेत् ।

न सम्भाव्येत । तस्माद् बहिरङ्गत्वात्प्रतिप्रस्थाता परिधर्म्ययोजनं करोति ॥ १८ ॥

अञ्जन्तीत्युच्यमाने देवस्त्वेत्यनक्ति महावीरमाज्यः संस्कृत्य (१) ॥ १९ ॥

संस्कारश्च (२) पूर्णाहुतिकः ॥ १९ ॥

रजतशतमानं खर उपगृह्णाति (३) पृथिव्याः सऽस्पृश इति ॥ २० ॥

अनेन मन्त्रेण । शतमानं च रक्तिकाशतेन ॥ २० ॥

इति षड्विंशोऽध्याये द्वितीया कण्डिका ।

शुकं गायेति प्रेष्यति (४) ॥ १ ॥

पत्नी शिरः प्रोर्णुते ॥ २ ॥

स्वयमेव, प्रथमान्तनिर्देशात् (५) ॥ २ ॥

(६) सऽसीदस्वेत्युच्यमाने मुञ्जप्रलवान् द्विगुणानादी-  
प्य प्रतिदिशं खरे करोति ॥ ३ ॥

“सऽसीदस्व०” (वा० सं० ११-३७) इति यदा होता पठति तदा मुञ्जप्रलवान् खरे करोति ॥ ३ ॥

(१) होत्रा “अञ्जन्ति यं प्रथयन्ति” इति मन्त्रे पठ्यमानेऽध्वर्युराज्यं विधिना संस्कृत्य तेनाज्येन प्रचरणीयं महावीरं “देवस्त्वा०” (वा० सं० ३७-११) इत्यनेन मन्त्रेणानक्ति ।

(२) (का० श्रौ० ४-१०-५) सूत्रे तथोक्तः ।

(३) रजतस्य शतमानं शतरक्तिकामितं रजतं खरे सिकतान्तः “पृथिव्याः सऽस्पृशा०” (वा० सं० ३७-११) इत्यनेन उपगृह्णाति नीचैः प्रवेशयतीत्यर्थः ।

(४) अध्वर्युः प्रस्तोतारम् । शास्त्रान्तरे तथा विधानात् ।

(५) “पत्नी शिरः प्रोर्णुते०” (श० ब्रा० १४-१-३-१६) इत्युक्तमा-  
च्छादनं सचक्षुः कं कर्तव्यं यथा घर्मं द्रष्टुं न शक्नुयाद् इति ।

(६) मुञ्जप्रलवाः शरतुणानि शरेषीकापरितोमवानि तान् मध्य-  
मोटनेन द्विगुणकृतान् आदीप्य गार्हपत्ये प्रदीप्तान्कृत्वा सर्वासु प्रागा-  
दिदिक्षु खरे करोति ।



षड्विंशे उपसत्प्रवर्गयोगैरुपणाध्याये तृतीया कण्डिका । ४३५

तेषु महावीरमाज्यवन्तमचिरसीति(१) ॥ ४ ॥

‘तोष्विति मुञ्जप्रलवेषु ॥ ४ ॥

अनाधृष्टेति वाचयति प्रादेशमध्यधि धारयन्तम् (२) ॥ ५ ॥

वाचनं च शास्त्रान्तरात् ॥ ५ ॥

प्रतिदिशमेके ॥ ६ ॥

मन्त्रलिङ्गात् “अनाधृष्टा पुरस्तात्पुत्रवती दक्षिणत” इत्येवमादि । यद्येवं तदा वचनेऽसति लिङ्गाद्विभागो नावगम्यते । अथ तु वचनमिदं तदा विकल्प इति ॥ ६ ॥

विश्वाभ्यो मेति दक्षिणत उत्तानं पाणिं निदधाति ॥ ७ ॥

(३) तच्चाधिकाराद्यजमान एव । “अथास्यामाशिष आशास्त” इति प्रकृत्य होवमुच्यते-“अथ दक्षिणत उत्तानेन पाणिना निह्नुत” ( शा० ब्रा० १४-१-३-१८, २४ ) इति ॥ ७ ॥

मनोरश्वेति प्रादेशमुत्तरतः ॥ ८ ॥

‘निदधाति’ इति वचंते ॥ ८ ॥

धृष्टिभ्यां भस्मना परिकीर्षाङ्गारैश्च विकङ्कतशकलैः परिश्रयति त्रयोदशभिः प्रागुद्गभिः स्वाहा मरुद्भिरिति ॥ ९ ॥

धृष्टिभ्यामुपवेशाभ्यां महावीरं भस्मना परिकीर्षाङ्गारैश्च विकङ्कतशकलैः परिश्रयति त्रयोदशभिः प्रागुद्गभिः “स्वाहा मरुद्भिः” ( वा० सं० ३७-१३ ) इत्यनेन मन्त्रेण । द्वौ प्राञ्चाबुपदधाति(४)शेषांस्तूष्णीम्॥९॥

अधिकं दक्षिणतो द्वौ मन्त्रेण सुवर्णशतमानेनापि

( १ ) संस्कृतेनाज्येन पूर्णं प्रचरणीयं महावीरम् “अचिरसि०” ( वा० सं० ३७-१६ ) इत्यनेन निदधाति स्थापयतीत्यर्थः ।

( २ ) महावीरोपर्याङ्गुष्ठाङ्गुलिदेशं धरन्तं यजमानमध्ययुः “अनाधृष्टा०” ( वा० सं० ३७-१२ ) इति मन्त्रान्वाचयति ।

( ३ ) महावीरादक्षिणभूमौ यजमानो “विश्वाभ्यो मा०” ( वा० सं० ३७-१२ ) इति मन्त्रं पठन्स्वकरं निदधात्युत्तानम् ।

( ४ ) परिशब्दप्रसामर्थ्यादक्षिणे चोत्तरे क्रमात् ।

मन्त्रावृत्त्योपधेयौ द्वौ शेषांस्तूष्णीं यथाक्रमम् ॥

इति कारिकाः ।

दधाति दिवः सृष्टृश इति(१) ॥ १० ॥

महावीरम् ॥ १० ॥

इति षड्विंशोऽध्याये तृतीया कण्डिका ।

चन्द्रङ्गायेति च प्रेष्यति ॥ १ ॥

‘च’ शब्दादपि दधाति(२) ॥ १ ॥

कृष्णाजिनावकृत्तैर्द्वित्रैरुपवाजयति त्रिभिर्दण्डव-  
द्भिर्मधुमध्विति ॥ २ ॥

( ३ ) अनेन मन्त्रेण ॥ २ ॥

एकं प्रयच्छति प्रतिप्रस्थात्रेऽपरमग्निधे धून्वन्तस्त्रि-  
स्त्रिः परिक्रामन्ति पितृवद्देववच्च(४) ॥ ३ ॥

पितृवत् अपसव्यम् । देववच्च धून्वन्तः प्रदक्षिणम् ॥ ३ ॥

रुचिते वोत्तरम् ॥ ४ ॥

उत्तरं परिक्रमणं रुचिते वा घर्मं भवति विकल्पः ॥ ४ ॥

अर्चिषि प्राप्ते (५)सुवर्णशतमानं निधायाज्येन महा-

वीरं परिषिञ्चति सुषेण प्रतिप्रणवम् ॥ ५ ॥

अर्चिषि प्राप्ते महावीरे सुवर्णशतमानमपनीय महावीरमाज्येन सु-  
षेण परिषिञ्चति प्रणवे प्रणवे होतुः ॥ ५ ॥

( १ ) एवं प्रतिदिशं त्रिषु त्रिषु स्थितेषु अधिकं त्रयोदशं दक्षिणतो  
निदधाति । ततः शतरक्तिकामितेन सुवर्णेन “दिवः सृष्टृशः” ( वा०  
सं० ३७-१३ ) इत्यनेन महावीरमाच्छादयति ।

( २ ) अपिधानसमकालमेव प्रस्तोतारं प्रेष्यति शाखान्तरात् ।

( ३ ) कृष्णाजिनकृतैर्दण्डयुक्तैस्त्रिभिर्व्यजनैरग्निं दीपनाय वीजयति  
“मधु मधु मधु” ( वा० सं० ३७-१३ ) अनेन मन्त्रेण ।

( ४ ) चन्द्रसामसमाप्तौ छन्दोगवशाद्धर्मस्थ तन्वौ गायेति प्रस्तो-  
तारं संप्रेष्य तद्गताने क्रियमाणे अश्वर्युप्रतिप्रस्थात्राग्नीध्राः ध्वित्रैः धून्व-  
न्तः प्रथमं पितृवत् त्रिवारं परिक्रामन्ति । ततो ध्वित्राणि अन्तरतः कृ-  
त्वा पुनर्देववदिति प्रदक्षिणं त्रिः परिक्रामन्ति ।

( ५ ) सुवर्णशतमानं महावीरादन्यत्र सुगुप्ते देशे स्थापयित्वा ।

षड्विंशो उपसत्प्रवर्ग्ययोनिरूपणाध्याये चतुर्थी कण्डिका । ४३७

रौहिणावधिभ्रयति तूष्णीं ग्रामपिष्टानाम्(१) ॥ ६ ॥

ग्रामपिष्टानां रौहिणौ पुरोडाशावधिभ्रयति । तूष्णीमिति लौकिक-  
वागुच्चारणप्रतिषेधः । ग्रामपिष्टानामिति च न पेषणक्रिया ॥ ६ ॥

आज्यधर्माः स्थानापत्तेः ॥ ७ ॥

रौहिण्योर्ये नाम साक्षिपातिका धर्मास्ते आज्यसम्बन्धिनो भव-  
न्ति । कुत एतत् ? स्थानापत्तेः । आज्यभागस्थानापन्नौ होताविति ।  
“यदाज्यभागान्यत्र जुह्वत्यथ कस्मादत्र न जुहोति” इति प्रकृत्य, “च-  
क्षुषी वा एते यक्षस्य यदाज्यभागौ चक्षुषी रौहिणौ नेचचक्षुषा चक्षुर-  
भ्यारोहयाणि” ( शं० ब्रा० १४-२-२-५२ ) इति स्थानापत्तेः । तेनो-  
क्तम्— आज्यधर्माः स्थानापत्तेरिति ॥ ७ ॥

औषधधर्मा वा संस्कारशब्दात् ॥ ८ ॥

‘वा’ शब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । औषधधर्मा वा भवन्ति, नाज्यधर्माः ।  
कुत एतत् ? संस्कारशब्दात् । संस्कारो ह्ययं कपालयोः श्रपणम् ।  
तेन पुरोडाशावेताविति पुरोडाशिका धर्माः । यस्तु-स्थानापत्तिरुक्ता  
सोऽर्थवादः ॥ ८ ॥

ईडे व्याधायुथिवी इत्युच्यमाने परिधीन्परिधाय रौहिणौ  
उद्गास्य स्रुचोरासादयत्याहवनीयादक्षिणोत्तरौ(२) ॥९॥

अमस्वनीमित्युच्यमाने रुचितो घर्म इत्याहोपोत्तिष्ठ-  
न्धर्मस्य तन्वौ गायेति प्रेष्यति ॥ १० ॥

अत्र च छान्दोग्ये कालश्रवणम्—“अमीन्धने तु घर्मस्य तन्वौ गा-  
येत्” ( लाट्या० १-६-२५ ) इति । तथा च प्रागमीन्धनात्प्रेषदानम् ॥१०॥  
परिक्रम्योपतिष्ठन्तेऽकृतं चेद्गर्भो देवानामिति(३) ॥११॥

( १ ) अध्वर्योर्महावीरपरिषेके व्यापृतत्वेन विरोधात्प्रतिप्रस्थाता ।  
ग्रामपिष्टानां लौकिकपिष्टानां ब्रौहीणां यवानां वा रौहिणौ पुरोडाशा-  
वधिभ्रयति ।

( २ ) रौहिणौ पुरोडाशौ रौहिणहवन्त्योः स्रुचोः पात्रीस्थानीयग्राह-  
पस्तीर्णयोरुद्गास्य तत्स्थावेव आहवनीयादक्षिणोत्तरौ आसादयति रौ-  
हिणनिर्वापादि रौहिणासादनान्तं प्रतिप्रस्थाता कराति ।

( ३ ) धवित्रैर्वीजनसमये उत्तरं देववत्परिक्रमणं प्रागकृतं चेदिह त्रिः  
परिक्रम्येतरथावृत्तिं सकृत्कृत्वा “गर्भो देवानाम्” ( वा० सं० ३७-  
१४ ) इत्यादिभिः “नमस्ते ऽस्तु मा मा हिःसोः” ( वा० सं० ३७-२० )

(१) बहुवचनोपदेशाच्च सर्वेषामुपस्थानम् । तथा च “बहुपतिष्ठ-  
न्ते” ( वा० ब्रा० १४-१-४-१ ) इति श्रुतिः ॥ ११ ॥

अपोर्णौति पत्नीशिरः ॥ १२ ॥

समासश्चायं न वाक्यम् । तथा च श्रुतिः—“अथ पत्न्यै शिरोपवृत्य  
महावीरमीक्षमाणं वाचयति” ( वा० ब्रा० १४-१-४-१६ ) इति ॥ १२ ॥

त्वष्टृमन्त इत्येनां वाचयति महावीरमीक्षमाणाम् (२) ॥ १३ ॥

अहः केतुनेति दक्षिणं रौहिणं जुहोति मन्त्रक्रमेणो-

त्तरं रात्रिरिति सायम् (३) ॥ १४ ॥

विशेषः ॥ १४ ॥

इति षड्विंशोऽध्याये चतुर्थी कण्डिका ।

इत्यन्तेः अवकाशसंज्ञकैर्मन्त्रैः सयजमाना ऋत्विजो महावीरमुपतिष्ठन्त  
इति सूत्रार्थः । प्रस्तोतुव्यतिरिक्ताः सयजमानाः षड्विंशजः ‘षड्’ ग्रहणेन  
गृह्यन्ते श्रुतौ प्रस्तोतुरद्वष्टत्वात् । छन्दोगानां च तस्याप्युपस्थानं विहितम् ।

( १ ) अत्र षड्ऋत्विजो यजमानश्च प्रवर्ग्योपयुक्ताः, तत्र भाष्ये ‘बहुव-  
चनोपदेशाच्च सर्वेषामुपस्थानम्’ इत्युक्त्वा ‘तथा च षडुपतिष्ठन्त इति  
श्रुतिः’ इत्यभिहितम् । तच्च प्रस्तोतुव्यतिरिक्ता यजमानषष्टाः । प्रस्तो-  
तुर्वेदेऽनाम्नात् । ऋत्विजो वा न यजमानः, कर्मणि पुरुषाणामित्युक्तेः ।  
यजमानविषक्षायां च सयजमाना इत्येवावोचत् । यथा सयजमाना  
धिष्यद्यानुपतिष्ठन्ते । यजमानषष्टाः सोममिति । अतएव वाजि-भक्षय-  
न्तीत्यत्र घर्मत्विजो बहुवचनोपदेशादिति भाष्यम् । तथा च सर्वे निधन-  
मुपयन्तीत्यत्र सर्वशब्दो निरवग्रहः सर्वत्विगविषय इति व्याख्यातम् ।  
अवमृशन्त्यत्विजो यजमानश्चानाधृष्टमिति सर्वपदविषयमेवोपपादयति ।  
सम्प्रदायेऽपि गर्भोदेवानामित्युपस्थानं षड्ऋत्विजामिति । इतशेषं घर्म-  
त्विजः सयजमानाः समुपहावं भक्षयन्ति ।

( २ ) “त्वष्टृमन्तस्त्वा०” ( वा० सं० ३३-२० ) अनेन महावीर-  
मीक्षमाणामपनीतशिरोवस्त्रां घर्मं पश्यन्तीं अध्वर्युर्वाचयतीत्यर्थः ।

( ३ ) उपस्थानगानयोः समाप्तौ रौहिणहवन्यां स्तुत्वा दक्षिणं रौहिणं  
पुरोडाशं सर्वहुतं “अहः केतुना०” ( वा० सं० ३७-२१ ) अनेन जुहोती-  
त्यर्थः । ‘इदं घर्माय’ इति त्यागः । इदमह इदं रात्र्या इति तु जीर्णः सम्प्र-  
दायः । उत्तरं मन्त्रक्रमेण जुहोति ‘स्वाहा’ रुद्राय रुद्रहृतये स्वाहा संज्यो-  
तिषा ज्योतिः’ इत्येतन्मन्त्रक्रमेणोऽनन्तरमित्यर्थः । ‘सायम्’ इति अपरा-  
ह्णकालीने प्रवर्ग्यचरणे ‘रात्रिः’ इति द्वावपि रौहिणौ यथाकालं जुहोति ।

(१) देवस्य त्वेति रज्जुसन्दानमादायेड एहीति गामाह-  
यति नाम्ना च त्रिरुचैरपरेण गार्हपत्यं गच्छन् ॥ १ ॥

“देवस्य त्वा” इत्यनेन मन्त्रेण रज्जुसन्दानमादाय घर्मधुग्वन्धना-  
र्याय पाशवती रज्जुः । तस्या एव पश्चात्पादनियोजनार्थं सन्दानं, त-  
दादाय जघनेन गार्हपत्यं गच्छन् “इड ऽपहि” इति गामाहयति ॥ १ ॥

नाम्ना त्रिरुचैराह्वानम् ॥ २ ॥

धेनु गोयेति प्रेष्यति ॥ ३ ॥

प्रस्तोतारम् ॥ ३ ॥

अदित्यै रास्नेति गां पाशेन प्रतिमुच्य स्थूणायां ब-

ध्वा पूषासीति वत्समुत्सृजति (२) ॥ ४ ॥

तदीयमेव ॥ ४ ॥

सन्दाय घर्माय दीप्स्वेति वत्समुन्नयति ॥ ५ ॥

सन्दाय पश्चात्पादयोर्नियुज्य “घर्माय दीप्वा” ( वा० सं० ३८-३ )  
इत्यनेन मन्त्रेण वत्समुन्नयति (३) ॥ ५ ॥

अश्विभ्यां पिन्वस्वेति पिन्वने दोग्धि (४) ॥ ६ ॥

पनाङ्गाम् ॥ ६ ॥

स्वाहेन्द्रवदिति विप्रुषोऽभिमन्त्रयते (५) ॥ ७ ॥

ये पिन्वने पतिताः ऋजुः ॥ ७ ॥

( १ ) अध्वर्युः “देवस्य त्वा” ( वा० सं० ३८-१ ) इति रज्जुसन्दा-  
नमादाय गार्हपत्यस्य पश्चाद्गच्छन् “इड ऽपहि०” ( वा० सं० ३८-२ )  
वाक्यत्रयेण घर्मदुधां गामाहयति ‘असावेहि’ इति गोर्ध्यावहारिकना-  
म्ना चोर्ध्वस्त्रिवारमाह्वयतीति सूत्रद्वयार्थः ।

( २ ) तामागतां गां “अदित्यै रास्ना०” ( वा० सं० ३८-३ ) इति  
पाशेन प्रतिमुच्य तस्याः शृङ्गयोः रज्जुपाशं प्रोतयित्वा “पूषासि” ( वा०  
सं० ३८-३ ) इति वत्सं मुञ्चतीत्यर्थः ।

( ३ ) स्तनेभ्यः पृथक्करोतीत्यर्थः ।

( ४ ) पिन्वने पात्रे “अश्विभ्यां पिन्वस्व०” ( वा० सं० ३८-४ ) इति  
प्रतिमन्त्रं गां दोग्धीत्यर्थः ।

( ५ ) पिन्वनपतितान्पयःकणान् “स्वाहेन्द्रवत्०” ( वा० सं०  
३८-४ ) इत्यनेन अभिमन्त्रयत इत्यर्थः ।

यस्ते स्तन इति (१) स्तनमालभते ॥ ८ ॥

काण्वपाठे 'स्तनानालभते' इति । तथा च सर्वेषामालम्भो युगप-  
च्छक्यत्वात् ॥ ८ ॥

एवं प्रतिप्रस्थाताऽजां (२) मयूखे तूष्णीम् ॥ ९ ॥

दोग्धि ॥ ९ ॥

पयो गायेति प्रेष्यति ॥ १० ॥

प्रस्तोतारम् ॥ १० ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्युच्यमाने उपोत्तिष्ठति ॥ ११ ॥

"उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत" ( वा० सं० ३४-५६ ) इत्यस्मिन्मन्त्रवाक्ये  
होत्रोच्यमाने उत्तिष्ठत्यध्वर्युः (३) ॥ ११ ॥

उपद्रव पयसेत्युच्यमाने (४) गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति ॥ १२ ॥

होत्रोपद्रव पयसेत्युच्यमाने विमितं प्रति गच्छति "उर्वन्तरिक्ष-  
म्" ( वा० सं० ३८-५ ) इति ॥ १२ ॥

परीशासावादत्ते गायत्रं छन्दोऽसीति प्रतिमन्त्रम् (५) ॥ १३ ॥

ऋजुः ॥ १३ ॥

वसिष्ठशकौ गायेति प्रेष्यति ॥ १४ ॥

प्रस्तोतारम् ॥ १४ ॥

ताभ्यां महावीरं (६) प्रतिगृह्णाति द्यावापृथिवीभ्यां

त्वा परिगृह्णातीति (७) ॥ १५ ॥

'ताभ्याम्' इति परीशासावुच्येते ॥ १५ ॥

( १ ) "यस्ते स्तनः०" ( वा० सं० ३८-५ ) इत्यनेन गोस्तनमाल-  
भते । जातावेकवचनम् ।

( २ ) कीलके बध्नाति ।

( ३ ) गोः समीपादुत्तिष्ठति ।

( ४ ) अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता च गोः समीपाद्गार्हपत्यं प्रति गच्छत  
इत्यर्थः ।

( ५ ) "गायत्रं छन्दः०" ( वा० सं० ३८-६ ) इति मन्त्राभ्यां परी-  
शासौ गृह्णातीति सूत्रार्थः ।

( ६ ) 'परिगृह्णाति' इ० पा० ।

( ७ ) ताभ्यां परीशासाभ्यां "द्यावापृथिवीभ्यां त्वा०" ( वा० सं०  
३८-६ ) इत्यनेन महावीरमादत्त इत्यर्थः ।

षड्विंशे उपसत्प्रवर्ग्योर्निरूपणाध्याये षष्ठी कण्डिका । ४४१

उद्यम्य मुञ्जवेदेनोपमृज्योपयमन्योपगृह्णात्यन्त-

रिक्षेणोपयच्छामीति ॥ १६ ॥

उद्यम्योत्क्षिप्य परीशासाभ्यां महावीरं मुञ्जवेदेनोपमृज्य उपयम-  
न्या(१) सूचोपगृह्णाति "अन्तरिक्षेणोपयच्छामि" ( वा० सं० ३८-६ )  
इति ॥ १६ ॥

अजापयसावसिच्य (२)शान्ते गोः पयोऽवनयति-

न्द्राश्विनेति ॥ १७ ॥

अजापयसावसिच्य महावीरं शान्ते गोः पयोऽवनयति "इन्द्रा-  
श्विना" ( वा० सं० ३८-६ ) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १७ ॥

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्युच्यमाने-

इति षड्विंशेऽध्याये पञ्चमी कण्डिका ।

समुद्राय त्वेति वातनामानि जपति गच्छन्नाहवनीयम् ॥ १ ॥

होत्रा "प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः" ( वा० सं० ३७-७ ) इत्यास्मिन्मन्त्र-  
वाक्ये उच्यमाने "समुद्राय त्वा"(३) इति जपति गच्छन्नाहवनीयम् ॥ १ ॥

(४)स्वाहा घर्मायेत्युपयमन्यासिञ्चति घर्म ॥ २ ॥

यदुपयमन्यां पतितं पयो घृतं वा, घर्मं तदासिञ्चति ॥ २ ॥

(५)स्वाहा घर्मः पित्र इति जपित्वाऽतिक्रम्याभ्रा-

व्याह घर्मस्य यजेति ॥ ३ ॥

प्रेष्यति ॥ ३ ॥

( १ ) उपयमनीं सूचं महावीरस्याधस्तात्प्रवेश्योपगृह्णातीत्यर्थः ।

( २ ) क्षोणज्वाले ।

( ३ ) 'प्रैतु' इति होत्रोच्यमाने आहवनीयं प्रति गच्छन्नावधुर्युः "स-  
मुद्राय त्वा०" ( वा० सं० ३८-७ ) इत्यादीनि द्वादश वातनामानि स्व-  
रेण जपतीति सूत्रार्थः ।

( ४ ) उपयमन्या सूचा सूकस्थं घृतं घर्मं सिञ्चति "स्वाहा घर्माय"  
( वा० सं० ३८-९ ) अनेन मन्त्रेणेत्यर्थः ।

( ५ ) अपसव्येन दक्षिणास्यः सन्न "स्वाहा घर्मः पित्र" ( वा० सं०  
३८-९ ) इति मन्त्रं स्वरेण जपित्वा सव्येन जलं स्पृष्ट्वा घर्महस्तोऽतिक्र-  
म्याभ्राभ्य 'घर्मस्य यज' इत्याहेत्यर्थः ।

वषट्कृते जुहोति विश्वा आशा इति(१) ॥ ४ ॥

(२)दिविधा इति त्रिरुत्कम्पयति ॥ ५ ॥

महावीरम् ॥ ५ ॥

(३)स्वाहाऽग्नये इत्यनुवषट्कृते ॥ ६ ॥

जुहोति ॥ ६ ॥

(४)अश्विना घर्ममिति ब्रह्मानुमन्त्रयते ॥ ७ ॥

(५)हुतं द्रव्यम् ॥ ७ ॥

(६)अपातामिति यजमानः ॥ ८ ॥

तदेवानुमन्त्रयते ॥ ८ ॥

(७)इषे पिन्वस्वेति पिन्वमानमनुमन्त्रयते ॥ ९ ॥

तदेव द्रव्यम् ॥ ९ ॥

घर्मासीत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम् ॥ १० ॥

“घर्माक्षि” ( वा० सं० ३८-१४ ) इत्यनेन मन्त्रेण उत्तरपूर्वार्धमुत्क्रामति(८) ॥ १० ॥

( १ ) वषट्कृते सति घर्मं जुहोति “विश्वा आशा०” ( वा० सं० ३८-१० ) इत्यनेनेति ।

( २ ) महावीरं त्रिरुध्वं कम्पयति “दिविधा०” ( वा० सं० ३८-११ ) इति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तृष्णीमिति ।

( ३ ) “स्वाहाग्नये यज्ञियाय शं यजुर्भ्यः” इति मन्त्रेण घर्मं जुहोतीत्यर्थः ।

( ४ ) “अश्विना घर्मम्०” ( वा० सं० ३८-१२ ) इत्यनेन ब्रह्मा घर्ममभिमन्त्रयते ।

( ५ ) हुतं द्रव्यमिति कर्कः । पात्रस्थमित्यन्ये । उभयमप्येतत्सूलम् । शाखान्तरात् । अतश्चेच्छयानुष्ठानम् ।

( ६ ) “अपातामश्विना०” इत्यनेन यजमानः घर्ममभिमन्त्रयते । घर्मं पात्रस्थमेव ।

( ७ ) “इषे पिन्वस्व०” ( वा० सं० ३८-१४ ) इत्यनेन पिन्वमानमिति अतितत्तत्पात्रमध्ये सर्वतः प्रसरन्तमुत्कलन्तमितस्तत उच्छलन्तमनुमन्त्रयते इत्यर्थः । अत्र च निःसन्दिग्धं घर्मस्थस्यैव द्रव्यस्याभिमन्त्रणं शाखान्तरेऽपि तथैव दर्शनात् । एवञ्च पूर्वत्र ब्रह्मानुमन्त्रणमपि पात्रस्थस्यैव द्रव्यस्य न तु हुतस्येति ।

( ८ ) अध्वर्युः पेशानीं दिशं प्रति उद्गच्छतीत्यर्थः ।



(१) अमेन्यस्मे इति खरे करोति ॥ ११ ॥

महावीरम् ॥ ११ ॥

विकङ्कतशकलैर्जुहोति घर्मे न्यज्य न्यज्य स्वाहा पूष्णे

शरस इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १२ ॥

विकङ्कतशकलैर्घर्मद्रव्ये न्यक्त्वा न्यक्त्वा तदेव जुहोति "स्वाहा पूष्णे शरस" ( वा० सं० ३८-१५ ) इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १२ ॥

हुत्वा हुत्वा (२) प्रथमपरिधा उपश्रयति ॥ १३ ॥

विकङ्कतशकलान् ॥ १३ ॥

चतुर्थमहुतमुदङ्कीक्षमाणो दक्षिणतो बर्हिष्यु-

पगूहति (३) ॥ १४ ॥

शकलम् ॥ १४ ॥

सप्तमं च (४) सर्वलेपाक्तं दक्षिणेक्षमाणः प्रतिप्रस्थात्रे

प्रयच्छति ॥ १५ ॥

(५) 'सर्वलेपाक्तम्' इति सर्वमभ्युक्तम् । चशब्दावहुतम् ॥ १५ ॥

तु स उत्तरतः शालाया उदञ्चं निरस्यति ॥ १६ ॥

तमेव शकलम् ॥ १६ ॥

स्वाहा सं ज्योतिषेत्युपयमन्याम्यासिञ्चति घर्म्यम् (६) ॥ १७ ॥

'घर्म्य' शब्देन द्रव्यमुच्यते ॥ १७ ॥

(७) रौहिणं जुहोति ॥ १८ ॥

( १ ) "अमेन्यस्मे" ( वा० सं० ३८-१४ ) इति महावीरं खरे आ-  
सादयतीत्यर्थः । आहवनीयस्योत्तरतः परीशासगृहीतमेव स्थापयति ।

( २ ) 'प्रथमे' इ० पा० ।

( ३ ) वेदेर्दक्षिणभागे आतिष्ठ्याबर्हिषि प्रवेशयति ।

( ४ ) सर्वमपि मूलाग्रपर्यन्तं महावीरस्थघृतलेपेनाक्तम् ।

( ५ ) वस्तुतस्तु सर्वे च ते लेपास्तैरक्तं महावीरोपयमन्याम्यस्था-  
लीस्थः लेपैरक्तम् । अतएवोत्तरसूत्रे घर्म्यमिति विशेषोपादानम् ।

( ६ ) घर्म्यं घर्मसम्बन्धि तन्मध्यस्थितमाज्यमुपयमन्यां स्रुचि आ-  
सिञ्चति । परीशासाभ्यां घर्ममुत्पाद्य स्रुक्पुष्करस्योपर्यधोमुखं करोति  
"स्वाहा सं ज्योतिषा ज्योतिः" ( वा० सं० ३८-१६ ) अनेन मन्त्रेण ।

( ७ ) "अहः केतुना०" ( वा० सं० ३७-१ ) इत्यनेन प्रातः काले,  
"रात्रिः केतुना०" ( वा० सं० ३७-१ ) इत्यनेन सायं च रौहिणं जुहोति ।

द्वितीयम् ॥ १८ ॥

उपश्रितानि च प्रहरति(१) ॥ १९ ॥

उपश्रितानि यानि शकलानि तानि प्रहरति । चंशब्दादनन्तरमेव ॥ १९ ॥

अग्निहोत्रावृता हुत्वा वाजिनवद्भक्षयन्ति

मधु हुतमिति(२) ॥ २० ॥

अनेन मन्त्रेण । घर्मर्त्विजो बहुवचनोपदेशात् । आवृच्छन्नेन च होममात्रावृद्धोच्यते । द्रव्यप्रधानत्वादुपदेशस्य । तत्रापि केचिदेकामेवाहुतिमिच्छन्ति । आहुतिद्वयमित्यपरे । 'वाजिनवत्' इति च समुपहाव भक्षणम् ॥ २० ॥

उच्छिष्टखरे प्रक्षाल्योपयमनीं निदधाति अत्र वोपश्रितप्रहरणं ससाद्यमानायानुवाचयति(३) ॥ २१ ॥

संसाद्यमानायानुब्रूहीत्येवम् ॥ २१ ॥

(४) ससाद्यमानेभ्य इत्येके ॥ २२ ॥

अनुवाचनं कारयन्ति । स चायं विकल्पः । शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ॥ २२ ॥

सृषवसाद्भगवतीत्युच्यमाने (५) यवसोदके घेनवे प्रयच्छन्त्येके ॥ २३ ॥

एके न प्रयच्छन्ति ॥ २३ ॥

सर्वमासन्ध्यां करोति ॥ २४ ॥

पात्रजातम् अनाशाय ॥ २४ ॥

अभीममिति महावीरम् ॥ २५ ॥

( १ ) मध्यमपरिधौ निहितानि पञ्च वैकङ्कतशकलानि शाखान्तरादत्रावसरे आहवनीये प्रहरति ।

( २ ) उपयमन्यामानीतं घर्मर्त्विजमग्निहोत्रहोमप्रकारेण समन्त्रकं हुत्वा वाजिनवदुपहवप्रार्थनपूर्वकं "मधु हुतम्" ( वा० सं० ३८-१६ ) अनेन भक्षयन्ति होत्रध्वर्युग्रहप्रस्तोतृप्रतिप्रस्थात्रगनीधजमानाः । श्रुतौ "अथ यजमानाय घर्मौक्चिष्टं प्रयच्छति । स उपहवमिष्टौ भक्षयति मधु हुतम्" ( शं० ब्रा० १४-२-२-४२ ) इति । अतएव होमस्यान्तरायेऽनभ्यावृत्तिः ।

( ३ ) अश्वर्युः संसाद्यमानाय महावीरायानुवाचनं कारयति होत्रा ।

( ४ ) महावीरादिसर्वपात्रेभ्य इत्यर्थाः ।

( ५ ) तृणीदके ।

षड्विंशोऽपसप्रवर्गयोर्निरूपणाध्याये सप्तमी कण्डिका ४४५

(१) आसन्धां करोति ॥ २५ ॥

(२) सकृदासादनप्रोक्षणे खरस्थूणामयूखकृष्णाजि-  
नाभ्युपशयासन्दीनाम् ॥ २६ ॥

आरादुपकारकत्वात् ॥ २६ ॥

आवृत्तिर्वा प्रधानकालत्वात् ॥ २७ ॥

अथवा आवृत्तिर्भवति न सकृदासादनादि । कुत एतत् ? प्रधान-  
कालीनमासादनं प्रोक्षणं च । '(३) प्रधानावृत्त्या च तदावृत्तिर्न्याय्या'  
इति ॥ २७ ॥

इति षड्विंशोऽध्याये षष्ठी कण्डिका ।

उपसदन्ते प्रवर्ग्योत्सादनम् (४) ॥ १ ॥

'कर्त्तव्यम्' इति सूत्रशेषः ॥ १ ॥

अन्तःपात्ये परिधर्म्यं निधाय दक्षिणेन निर्हृत्यो-

च्छिष्टस्वरम् ॥ २ ॥

(५) निदधाति ॥ २ ॥

( १ ) "अमीमम्" ( वा० सं० ३-१७ ) इत्यनेन प्रचरणीयं धर्म-  
मासन्धां करोति । इतराणि तु पात्राणि तूष्णीम् । ततः शान्तिकरणं  
द्वारद्वर्तनञ्चेत् ।

( २ ) सकृदेकवारमेव प्रथमे प्रवर्ग्यचरणे एव भवतो न प्रतिप्रवर्ग्य-  
चरणम् । खरार्थानां सिकतानामिति देवयाज्ञिकाः ।

( ३ ) द्रव्यसंस्कारकत्वात्ते सन्निपत्योपकारके ।

कथं भाष्ये तयोरारादुपकारकतोरुच्यते ॥

दृष्टार्थसादनं तत्रादृष्टार्थं प्रोक्षणं मतम् ।

अतः कैमुतिकन्यायाज्ञेयं भाष्यं न तद्वत्तः ॥

अन्यत्राप्यग्निहोत्रादौ यस्मिन् आरादुपकारकम् ।

सदप्यावर्तते यस्मात् किमु वाच्यं स संस्कृतौ ॥

( ४ ) उपसत्समासास्ते ( का० श्रौ० ३-२८ ) प्रवर्ग्योत्सादनं  
भवति । "स वै तृतीयेहं षष्ठे वा द्वादशे वा प्रवर्ग्योत्सदौ समस्य  
प्रवर्ग्योत्सादयति" ( श० ब्रा० १४-३-१-१ ) इति श्रुतेः ।

( ५ ) शालामध्यादक्षिणेन द्वारेण निष्काश्य अन्तःपात्यसमीपे  
आसादितपात्रेभ्यो दक्षिणमेव निदधातीति देवयाज्ञिकाः ।

(१) आहवनीये त्रीञ्छालाकान् प्रदीप्य प्रदीप्याग्नी-  
ध्रो धारयति शतरुद्रियवत्प्रतिलोमं प्रमाणेषु चतुर्गृही-  
तेनाभिजुहोति या ते घर्मदिव्याशुगिति प्रतिमन्त्रम् ॥३॥

अध्वर्युः । यत्तु—धारयमाणो जुहोतीति । तद्वर्धमाने द्रष्टव्यम् ॥३॥

प्रास्य तृतीयमुपविश्य ॥ ४ ॥

(२) जुहोति ॥ ४ ॥

क्षत्रस्य त्वेति निष्क्रमणं पुरस्तात्पत्नीमन्तर्धाय (३) ॥५॥

“क्षत्रस्य त्वा” (वा० सं० ३८-१४) इत्यनेन मन्त्रेण निष्क्रमणं  
पत्नीमन्तः कृत्वा ॥ ५ ॥

साम प्रेष्यत्यवभृथवद्देशाः (४) ॥ ६ ॥

प्रतिपत्तव्याः ॥ ६ ॥

(१) यजमानसक्तेषु मुखमात्रनाभिमात्रजानुमात्रप्रमाणेषु ( का०  
श्रौ० १८-१-२, ४ ) तान्प्रदीप्तान् शालाकान्धारयति । अध्वर्युराज्यं  
संस्कृत्य चतुर्गृहीतं कृत्वा तेन जुहोति । अग्नीधा ध्रियमाणेषु त्रिषु श-  
लाकात्रिकेषु “या ते घर्म०” (वा० सं० ३८-१८) इति त्रिभिर्मन्त्रैस्तृतीये-  
नोपविश्येत्यर्थः । शालाकानां समूहः शालाकः तेन तिसृभिः शालाकभिः  
एकः शालाको भवति । एवंविधान् त्रीन् शालाकान्दृष्टे गृहीत्वा तेषां  
मध्ये एकं शालाकं शालाद्वार्यं प्रदीप्याग्नीध्रो मुखमात्रे आहवनीयस्योप-  
रि धारयति अध्वर्युश्चतुर्गृहीततृतीयांशं तस्मिञ्छालाके प्रदीप्ते जुहोति ।  
ततस्तं शालाकमाहवनीयमध्ये एव प्रक्षिपति । ततो द्वितीयं शालाकं  
प्रदीप्याग्नीध्रो यजमानस्य नामिदंने आहवनीयस्योपरि धारयति अध्व-  
र्युस्तथैव जुहोति । तत आग्नौधस्तं शालाकमाहवनीये प्रक्षिपतीति देव-  
याज्ञिकभाष्ये स्पष्टम् ।

(२) तृतीयं शालाकमग्नीधा प्रदीप्य जानुमात्रे धृतमध्वर्युराहव-  
नीये प्रास्य प्रक्षिप्य तत उपविश्य सर्वं चतुर्गृहीतं शेषं जुहोति । अग्नौ-  
पवेशनविधानात्पूर्वार्धं होमो तिष्ठता कर्तव्याविति देवयाज्ञिकाः ।

(३) होमानन्तरमध्वर्युः पुरस्तादग्रे पत्नीमन्तर्धाय कृत्वा शालाया  
निष्क्रमणं करोति । पत्न्यन्तर्धानं शास्त्रान्तरादिति देवयाज्ञिकाः ।

(४) ततोऽध्वर्युः प्रस्तोतारं प्रति साम प्रेष्यति । कथम् ? अवभृथ-  
वत् । यथावभृथे प्रेषणमुक्तं ‘गावः’ ‘ग्रहि’ इति वा (का०श्रौ० १०-८-१८)  
तथात्रापीति सामगानदेशाः अवभृथवद्भवन्ति ।

षड्विंशे उपसत्प्रवर्गयोर्निरूपणाध्याये सप्तमी कण्डिका । ४४७

निधनं च(१) ॥ ७ ॥

अवभृथवदेव ॥ ७ ॥

उत्सादनदेशं गच्छन्त्यनग्रा उत्तरवेदिम्(२) ॥ ८ ॥

अग्नौ तृकमेव ॥ ८ ॥

अग्निः परिषिक्त्याचिक्रदादिति(३) ॥ ९ ॥

तामेवोत्तरवेदिम् ॥ ९ ॥

मन्त्रक्रमेण वा ॥ १० ॥

(४)परिषेचनं भवति । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ १० ॥

नाभिस्पृशं प्रवृज्जनीयं निदधाति अतुःस्राक्तिरिति ॥ ११ ॥

(५)अनेन मन्त्रेण ॥ ११ ॥

प्राश्चावितरौ(६) ॥ १२ ॥

मन्त्रावृत्त्या महावीरौ ॥ १२ ॥

उपशयां च तूष्णीम्(७) ॥ १३ ॥

( १ ) अवभृथवत् सर्वे निधनमुपयन्ति इत्यर्थः ।

( २ ) सामगानानन्तरमुत्सादनदेशं प्रति सर्वे गच्छन्ति । उत्सादनं महावीरादीनां परित्यागः स यत्र देशे विहितः श्रुतौ “तं वै परिष्यन्द उत्सादयेत्” ( श० ब्रा० १४-३-१-१४ ) इति । अग्नौ अग्निरहिते अनग्नि-चित्ये यश्चे उत्तरवेदिं प्रति गच्छन्ति “उत्तरवेदौ त्वेवोत्सादयेत्” ( श० ब्रा० १४-३-१-१५ ) । इति श्रुतेः अग्नौ तु प्राशुकमेव-अग्नौ परिष्यन्दे वेति । परिष्यन्दो द्वीपः जलपरिवृतो निर्जलो देश इति ।

( ३ ) सामगानानन्तरमुत्सादनदेशे परिषिक्त्य “अचिक्रदात्” ( वा० सं० ३८-२२ ) इत्यनेन मन्त्रेण वक्ष्यमाणं करोतीत्यर्थः ।

( ४ ) परिषिञ्चति नेदानीम् । स्वश्रुतौ ( श० ब्रा० १४-३-१-२५ ) तत्रैव विधानात् तमवसरं स्वयमेव वक्ष्यति ( का० श्रौ० २६-१-२६ ) सूत्रकारः ।

( ५ ) अवधृत्युः प्रवृज्जनीयं महावीरमुत्तरवेदौ नामिलग्नं “अतुःस्राक्तिः” ( वा० सं० ३८-२० ) इत्यनेन स्थापयतीत्यर्थः ।

( ६ ) पूर्वासादितान्महावीर-प्राच्यां प्राक्संस्थौ च निदधाति ।

( ७ ) महावीरघटनावसरे परिशेषितां मुदं ‘च’ कारान्महावीरेभ्यः प्राच्यां पुरस्तात्तूष्णीं निदधाति । अत्र तूष्णीमिति यस्मादितरौ महावीरा-वपि “अतुःस्राक्तिः” इति मन्त्रेणासादयेदिति लभ्यत इति देवयाजिकाः ।

‘च’ शब्दाग्निदधाति ॥ १३ ॥

परीशासावभितः ॥ १४ ॥

स्थापयति ॥ १५ ॥

(१) रौहिणहवन्यौ चावकृष्टे वाह्ये ॥ १५ ॥

‘च’ शब्दाग्निदधाति ॥ १५ ॥

अग्निमुत्तरत आसन्दीं दक्षिणतः कृष्णाजिनमुत्तरतः सर्वतो धवित्राणि परिधींश्च रज्जुसन्दानं वेदमुपयमन्यामाधाय पश्चात्(२) ॥ १६ ॥

पार्ची निदधाति ॥ १६ ॥

पश्चात्पिन्वने चाभितो दण्डम्(३) ॥ १७ ॥

दण्डमभितः पश्चाद्भागे पिन्वने निदधाति ॥ १७ ॥

(४) स्थूणामयूखम् ॥ १८ ॥

पश्चात् । ऊरु संस्तवात् ॥ १८ ॥

(५) पश्चाद्रौहिणकपाले ॥ १९ ॥

जानुसंस्तवात् तयोरेव ॥ १९ ॥

धृष्टी च(६) ॥ २० ॥

(१) रौहिणहवन्यौ सूचौ ‘च’कारादभितश्चासादयति इत्यनुषज्येत । परीशासाभ्यां बहिःप्रदेशे अवकृष्टे च परीशासापेक्षया नीचे किञ्चित्पश्चादपसृत इत्यर्थः ।

(२) रौहिणहवन्योरुत्तरतः । तयोरेव दक्षिणतः सुप्राडासन्दीम अग्रेरुत्तरतः कृष्णाजिनमासादयति । आसादितपात्राणि सर्वतो धवित्राणि आसादयति, दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्चैकैकम् । परिधीनपि ‘च’कारादासादितापेक्षया सर्वत आसादयति धवित्रवत् शाखान्तरात् । आसादितपात्रगणस्य पश्चादुपयमनीं सूचं प्रागग्नां सादयति रज्जुसन्दानं वेदं च तस्यामाधाय तन्मध्ये कृत्वासादयतीत्यर्थः ।

(३) पिन्वने च ‘च’कारात्पश्चात् उपग्रमनीपुष्करस्य पश्चात्तस्या दण्डमभितो दक्षिणोत्तरे आसादयतीति देवयज्ञिकाः ।

(४) पिन्वनयोः पश्चात् दक्षिणतः स्थूणाम् उत्तरतो मयूखम् । “अथैतद्रज्जुसन्दानमम्” ( श्रौ. भा० १४-३-१-२२ ) इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ।

(५) स्थूणामयूखयोः पश्चात् रौहिणकपाले ।

(६) रौहिणकपालयोः पश्चात् धृष्टी उपवेद्यौ ।

वर्द्धिंशे उपसत्प्रवर्ग्योर्निरूपणाध्याये सप्तमी काण्डिका । ४४९

‘व’ शब्दात्तयोरेव पश्चात् पादसंस्तुते ॥ २० ॥

(१) मध्येऽन्यत् ॥ २१ ॥

धर्मोपयुक्तम् ॥ २१ ॥

खरा उत्तरतो दक्षिणतो मार्जालीयदेशं बहि-

र्ष्युच्छिष्टखरम्(२) ॥ २२ ॥

‘निदधाति’ इत्यनुवर्त्तते ॥ २२ ॥

आसेचनवन्ति पयसः पूरयति धर्मैतत्त इति ॥ २३ ॥

(३) अनेन मन्त्रेण आसेचनवन्ति भवन्ति ॥ २३ ॥

शेषं व्रतमिश्रं दीक्षिताय प्रयच्छति ॥ २४ ॥

पयः ॥ २४ ॥

प्रत्तं चेत्केवलम्(४) ॥ २५ ॥

प्रत्तं चेद्व्रतं केवलमेव प्रयच्छति ॥ २५ ॥

अत्र वा परिषेचनम्(५) ॥ २६ ॥

उत्तरवेदेः कार्यम् ॥ २६ ॥

वार्षाहरेष्टाहोत्रीये सामनी गायेति (६) प्रेष्यति ॥ २७ ॥

---

(१) सुव, मौञ्ज, कूर्वादिसादितपात्राणां मध्ये आसादयति ।

(२) सर्वपात्राणामुत्तरतः प्रचरणीयौ खरावासादयति । मार्जाली-  
यधिष्ण्यस्थानस्य दक्षिणतो वेदेर्बहिर्भागे उच्छिष्टखरमासादयतीति देव  
याज्ञिकाः ।

(३) आसेचनवन्ति गर्तयुक्तानि पात्राणि पयसः दुग्धेन तृती-  
याथै षष्ठी । “धर्मैतत्ते०” (वा०सं० ३८-२१) इति मन्त्रेण पूरयति । महा-  
वीरव्रत्यं, द्वे पिन्वने, उपयमनी सुवश्च सप्त आसेचनवन्ति पात्राणि ।  
प्रत्येकं पूरणे मन्त्रप्रयोगः ।

(४) साग्निके सोमे व्रतं प्रागेव “सर्वं वाऽग्नौ” (का० श्रौ०  
८-३-१७) इति सूत्रानुसारेण सकलं प्रत्तं दत्तं चेत् तदा केवलं प्रवर्ष्यो-  
त्सादनपयःशेषं यजमानाय प्रयच्छति व्रतकाल एवेति देवयाजिकाः ।

(५) “मन्त्रक्रमेण वा” (का० श्रौ० २६-७-१०) इति यत्प्रागुक्तं  
तस्यायमवसरः । “अथैनमद्भिः परिषिञ्चति०” (श०ब्रा० १४-३-१-२६)  
इत्यादि श्रुतौ पाठात् । मन्त्रपाठक्रमेणाप्यत्रैव परिषेचनं भवति ।  
तस्मात् “वा” शब्दोऽवधारणे अत्रैव परिषेचनं कर्तव्यमिति ।

(६) एकदैव प्रैषोच्चारणमिति सम्प्रदायः । अध्वर्युः प्रस्तोतारं, प्रे-

(१) चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीकाः सुमित्रिया न इति, (२) उद्वयमित्युक्रामत्युत्तरपूर्वार्धमनपेक्षमेत्यैधोऽसीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति समिदसीति (३), पत्नी च गार्हपत्ये तूष्णीम् (४), प्रवृञ्जनीयौ श- (५) तमानौ ब्रह्मणे ददाति ॥ २८ ॥

घर्मदुधामध्वर्धवे यजमान (६) व्रतदुधात् होत्रे पत्न्या (७) उद्गात्रेऽग्निचेऽजाम् (८) ॥ २९ ॥

ददातीति सर्वत्रानुवर्त्तते ॥ २९ ॥

ष्यति । यद्यप्यत्र सूत्रे तन्त्रेण प्रैष उक्तः तथापि प्रैषप्रैषार्थयोरानन्तर्यानु-  
ग्रहाय भेदेनैव देयः—‘वर्षाहरं साम गाय’ इति, तद्गानानन्तरम् ‘इष्टा-  
होत्र्यं साम गाय’ इति च ।

( १ ) अथ ऋत्विक्पत्नीयजमानाः चात्वाले मार्जयन्ते—“सुमित्रिया-  
नऽआप ओषधयः सन्तु” (वा० सं० ३८-२३) इत्यञ्जलिनाऽपि उपाददति-  
वज्रो वा आपो वज्रेणैतन्मित्रधेयं कुरुते “दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु यो-  
स्मान् द्वेष्टि यं च व्वयं द्विष्म” इति यामस्य दिशं द्वेषः स्यात् तां दिशं प-  
रासिञ्चेयुः तेनैवैनं पराभावयन्तीति सोत्रामणोऽसमानायां श्रुतौ सूत्रकृ-  
ता तत्रोपनिबन्धनादिहोपेक्षितम् । पत्न्या अपि मार्जनमन्त्रपाठो भवत्येष  
क्वचित्तूष्णीमिति यत्तदर्शनात् ।

( २ ) “उद्वयम्” ( वा० सं० ३८-२४ ) इत्यनेन ऐशानीं दिशं प्रति  
यजमानो गच्छतीत्यर्थः ।

( ३ ) यजमानः पश्चादनवलोकयन्नीशानदेशादेत्य “एधोऽस्येधिषी-  
महि” इति मन्त्रेणैकां प्रादेशमात्रां समिधं गृहीत्वा “समिदसी”  
(वा० सं० ३८-२५) इति मन्त्रेणाहवनीये दधातीत्यर्थः ।

( ४ ) शाखान्तरात् ।

( ५ ) रजतसुवर्णमयौ यजमानो ददातीत्यर्थः ।

( ६ ) ‘स्वव्रतदुधाम्’ इति सिद्धे यजमानप्रवर्णं ( श० ब्रा० १४-३-  
१-३४ ) श्रुत्यनुकरणमात्रम् ।

( ७ ) पत्न्या व्रतदुधाम् । यद्यपि ‘उद्गात्रे’ इति सूत्रे एकवचनं तथा-  
पि त्रिभ्यो दानम् । “अथ येषा पत्न्यै व्रतदुधा तामुद्गातृभ्यो ददाति”  
( श० ब्रा० १४-३-१-३५ ) इति श्रवणात् ।

( ८ ) शाखान्तरात् ।



षड्विंशे उपसंप्रवर्गयोर्निरूपणाध्याये सप्तमी कण्डिका । ४५१

(१) घर्मभेदे यथोक्तम् (२) ॥ ३० ॥

किं तदुक्तम् ? “पुनरिति च घर्म्यम्” इति । एतच्चाभिधीयते विशेषणार्थम् ॥ ३० ॥

तच्चाह—

उखावचान्यं कुर्यात् (३) ॥ ३१ ॥

उखावच्चेति मन्त्ररहिताक्रिया । अत्रापि हि श्रूयते—“आवृता करोत्यावृता पचति” (श० ब्रा० १४-३-२-२१) इति । पुनः करणे प्राप्ते च अन्यत्पुनरावृद्धं मन्त्रनिवृत्त्यर्थम् । अयं चोत्सादनाय क्रियते ॥ ३१ ॥

अभिन्नेन चरेत् (४) ॥ ३२ ॥

तथा च श्रुतिः—“अथ य उपशययोर्दंडः स्यात्तेन प्रचरेत्” (श० ब्रा० १४-३-२-२१) इति ॥ ३२ ॥

स्वाहा प्राणेश्यः साधिपतिकेश्य इति पूर्णाहुतिमाद्यामुत्तमां च मनसः काममाकूतिमिति (५) ॥ ३३ ॥

‘च’शब्दात्पूर्णाहुतिमेव । मध्ये सकृद् गृह्णीयादिति ॥ ३३ ॥

(१) अथ घर्मभेदे प्रायश्चित्तमाह—

(२) घर्मस्य भेदे पादने यथाप्रागुक्तं “पुनरिति च घर्म्यम्” (का० श्रौ० २५-५-३०) इति प्रायश्चित्तम् तद् भवतीति देवयाज्ञिकाः ।

(३) प्रायश्चित्तहोमानन्तरं भग्नं महावीरमुपशयां च पिष्ट्वाऽन्यथा मृदा सह संसृज्य तूष्णीं महावीरकरणमजापयसोऽवसेकान्तमुत्सादनार्थं कुर्यादिति देवयाज्ञिकाः ।

(४) अभग्नेन इतरयोर्द्वितीयतृतीयमहावीरयोर्मध्ये अन्यतरेण दूढेन चरेत् प्रचरणं कुर्यात् नूतनं तूत्सादनार्थं निदध्यादिति देवयाज्ञिकाः ।

(५) अध्वर्युः “भूमिर्भूमिम्” “य श्रूते चित्” (का० श्रौ० २५-५-२९, ३०) इति सूत्रोक्तमन्त्राभ्यां भग्नं घर्ममभिमृश्य ‘परमेष्ठिने स्वाहा’ इत्यादि चतुर्विंशदाहुतीर्हुत्वा “स्वाहा प्राणेश्यः” (वा० सं० ३६-१) इति मन्त्रेणाद्यां प्रथमां पूर्णाहुतिं जुहुयात् । “मनसः कामम्” (वा० सं० ३९-४) इति मन्त्रेण चोत्तमामन्तिमां पूर्णाहुतिं जुहुयात् । ‘इवम् श्रियायै’ इतित्यागः । अन्याश्च “पृथिव्यै स्वाहा” इत्याद्याः “श्रोत्राय स्वाहा” (वा० सं० ३९-१, ३) इत्यन्ता मध्यवर्तिन्यो विंशतिराहुतयः सकृद्गृहीतव्येति होतव्याः ।

(६) ‘गृहीतानि’ इ० पा० ।

(१) प्रजापतिः संभ्रियमाण इति च यथाकालम् (२) ॥ ३४ ॥

होमः कर्त्तव्यः, यस्मिन्काले विनाशः ॥ ३४ ॥

सविता प्रथमेहान्निति च प्रत्यहम् (३) ॥ ३५ ॥

विनाशे होमः कर्त्तव्यः ॥ ३५ ॥

(४) अवकाशस्य प्रवृज्यात् ॥ ३६ ॥

“ज्ञातप्रियानुचानानवकाशयेत्” ( का० श्रौ० ९-७-१३ ) इति सूत्रितम् । तुल्यं हि ब्राह्मणमुभयत्र ॥ ३६ ॥

न प्रथमयज्ञे (५) ॥ ३७ ॥

अवकाशस्यापि प्रथमप्रयोगे न प्रवृज्यात् । तथा च श्रुतिः “तन्न प्रथमयज्ञे प्रवृज्यात्” ( श० ब्रा० १४-२-२-४४ ) इति ॥ ३७ ॥

( १ ) ( वा० सं० ३२-५ )

( २ ) जुहोति । संभ्रियमाणाद्यवस्थायां महावीरभेदे ‘प्रजापतये स्वाहा’ इत्याद्याः यथाकालमाहुतयो होतव्या इत्यर्थः । तद्यथा-संभ्रियमाणो महावीरो यदि मिद्यते तदा प्रायश्चित्तहोमे प्रजापतिर्देवता ‘प्रजापतये स्वाहा’ इति प्रायश्चित्ताहुतिर्होतव्येत्यर्थः । निष्ठिताभिर्मानादारभ्याजापयोऽवसेचनान्तं संभ्रियमाणः । एताः सकृदगृहीतैराहुतय इति देवयाज्ञिकाः ।

( ३ ) “सविता प्रथमेऽहन्” ( वा० सं० ३-२६ ) इत्येतद्विहिताप्येकैकाहुतिः प्रत्यहम् । ‘च’ काराज्जुहोति सकृदगृहीतेनैव । प्रथमेऽहनि घर्मभेदे सविता प्रायश्चित्तदेवता एवमेव सर्ववाक्येषु योजना । तेन ‘सन्निभे स्वाहा’ इति आहुतिहोमः । एवं द्वितीयेऽहनि घर्मभेदे अग्निर्देवता ‘अग्नये स्वाहा’ इति, तृतीये ‘वायवे स्वाहा’, चतुर्थे ‘आदित्याय०’, पञ्चमे ‘चन्द्राय०’, षष्ठे ‘ऋतवे०’, सप्तमे ‘मरुद्भ्य०’, अष्टमे ‘बृहस्पतये०’, नवमे ‘मित्राय०’, दशमे ‘वरुणाय०’, एकादशे ‘इन्द्राय०’, द्वादशे ‘विश्वेभ्यो देवेभ्य’ इति । उपसत्प्रवृद्धावेता एवाहुतयः पुनः पुनरादित आरभ्यावर्त्यन्ते ।

( ४ ) अथ प्रवर्गस्याधिकारिण आह—

( ५ ) प्रथमयज्ञशब्देनाग्निष्टोमस्यातिरात्रस्य वा प्रथमः प्रयोगोऽभिधीयते । तत्र न प्रवृज्यात् प्रवर्ग्यं न कुर्यात् । विकल्पेन प्रथमयज्ञेऽपि प्रवर्ग्यो भवति ( का० श्रौ० ८-२-१४ ) । शाखान्तरात् प्रथमयज्ञेऽप्येक इति । तथा “अग्निष्टोमे प्रवृणकोति” तैत्तिरीयाणां वचनम् ।

(१) यावती द्यावापृथिवी इति दधिघर्मग्रहणं मयि  
त्पदिति भक्षणम् ॥ ३८ ॥

तद्व्युत्पत्तेश्च स्य । “अथ प्रसुते दधिघर्मेण चरन्ति” (श० ब्रा० १४-  
३-१-२९) इति । तत्रैतदुक्तम् ॥ ३८ ॥

त्विषः संवृगिति महाव्रतीये ॥ ३९ ॥

‘त्विषः संवृग’ इत्येव भक्षणम् (२) ॥ ३९ ॥

(३) चात्वाले मार्जनम् ॥ ४० ॥

‘कर्त्तव्यम्’ इति सूत्रशेषः । तच्च पाणिनैव कर्त्तव्यम् । द्रव्यान्त-  
रानुपदेशात् ॥ ४० ॥

(४) शान्तिकरणमाद्यन्तयोः ॥ ४१ ॥

‘कर्त्तव्यम्’ इति शेषः । स्मरन्ति हि—आदावन्ते च कर्मणः शान्ति-

(१) अथ संप्रवर्ग्ये क्रतौ दधिघर्मसम्बन्धिनीं कियतीमिति कर्त्त-  
व्यतामाह—

“यावती द्यावापृथिवी०” (वा० सं० ३८-२६) इत्यनेन सपवि-  
त्रायामग्निहोत्रहवण्यां दधिघर्मग्रहणं कुर्यात् । तच्च यथा कथञ्चित्स्था-  
लीमुखेनैव स्मृचि निनयनम् ‘अवद्यति’ इत्यश्रवणात् । अत एवोपस्त-  
रणा भिधारणे अपि न भवतः । “स आनीयमान आह होतर्वदस्व”  
(श० ब्रा० १४-३-१-३०) इत्यादिश्रवणाच्च स्मृचि निनयनमेव स्थाली-  
मुखेन कर्त्तव्यमिति प्रतीयते । अतो नावदानधर्माः । भक्षणं हुतशेषस्य  
भक्षाधिकारिभिः कर्त्तव्यम् “अनुवषट्कृत आहरति” “स उपहव  
मिष्ट्वा भक्षयति” (श० ब्रा० १४-३-१-३०, ३१) इति श्रवणात् ।  
अत्र तु यजमानस्यैव भक्षणमुक्तम् । कात्यायनेन तु शास्त्रान्तरात्  
“हुतशेषं घर्मत्विजः सयजमानाः समुपहावं भक्षयन्ति०” (का० श्रौ०  
१०-१-२२) इति अन्येषामप्युक्तम् ।

(२) महाव्रतीयेऽह्नि “त्विषः संवृग” (वा० सं० ३८-२८) इति मन्त्रेण  
दधिघर्मस्य हुतशेषस्य भक्षणमधिकारिभिः कर्त्तव्यमिति देवयाज्ञिकाः ।

(३) भक्षणानन्तरं मार्जनम् । दधिघर्मस्य कियन्तः पदार्थाः प्रागु-  
क्ताः “संप्रवर्ग्ये दधिघर्म” (का० श्रौ० १०-१-१८) इत्यत्र, किय-  
न्तश्चात्रेति ; तत्कस्माद्धेतोः सूत्रकार एव वेदेति देवयाज्ञिकाः ।

(४) आदावन्ते प्रवर्ग्यस्य कर्मणः शान्तिकं स्मृतेः ।

अङ्गत्वेऽपि प्रवर्ग्यस्य (पराङ्गत्वेऽपि घर्मस्य) भवेत्स्वाभ्यायदर्शनात् ॥  
तत्र कियमानमुत्तरार्थं भवतीत्येतदुत्तरप्रवर्ग्यार्थमुतोपसदाघर्मम् ।

करणम्' । (१) तत्प्रवर्ग्यापराङ्भूते कथमिव भवति ॥ ४१ ॥  
तदुच्यते—

(२) स्वाध्यायदर्शनात् ॥ ४२ ॥

अत्र भवति । दृष्टं हि शान्तिकरणम् । “ऋचं वाचं प्रपद्य” (३) इत्येवमादि तस्मादत्र भवति । एतच्च द्वारापिधानोत्तरकालात्पूर्वम् । (४) पूर्वमासन्धां करोतीत्यतः (५) प्रागन्त्यात्समाप्ते हि प्रवर्ग्ये पुनः क्रियते । तत्र क्रियमाणमुत्तरार्थं भवति, स्वाध्यायदर्शनादिति ॥ ४२ ॥

इति कात्यायनसूत्रभाष्ये उपाध्यायकर्मकृतौ  
षड्विंशतिमोऽध्यायः समाप्तः ।

तत्रोत्तरप्रवर्ग्यार्थत्वे तदादौ द्वाराऽपिधानोत्तरं पुनर्न स्यात् । अन्ये च प्रवर्ग्यानुष्ठाने “ऽत्र प्रवर्ग्याभावात् उत्तरं न स्यात् । प्रवर्ग्याङ्गत्वादुपस-  
दाद्यर्थत्वमप्ययुक्तमेव ।

.....शान्तिकं तच्च निवृत्तेऽत्र प्रवर्ग्यके ।

क्रियमाणं तदर्थं नो युक्तं स्यादुपसत्सु तत् ॥

युज्यते तेन भाष्योक्तमुत्तरार्थं सुयुक्तिजम् ।

तथा च छन्दोगसूत्रे दर्शनम्—अहर्गणेष्वहारा “ह्येदुत्तरार्थाऽह-  
रन्तिकीति

शान्तिराद्यन्तयोक्ता तावतैकान्ततो न हि ।

अङ्गत्वं किन्त्वपेक्षायां सा निवृत्ताऽपवर्गातः ॥

उत्तरे तु प्रवर्ग्ये तद्विधानान्नैव..... ।

तेनोत्तरे प्रवर्ग्योऽपि पुरोऽन्ते शान्तिकं भवेत् ॥

( १ ) ‘तत्प्रवर्ग्ये’ इ० पा० ।

( २ ) ‘स्वाध्याय दर्शनात् स्वाध्याय दशनात्’ इ० पा० ।

( ३ ) प्रवर्ग्यचरणस्यादौ अन्ते च “ऋचं वाचम्” ( वा० सं० ३६-१ ) इत्यध्यायेन शान्तिकरणं कर्तव्यम् । कुत एतत् ? स्वाध्याये मन्त्र-  
पाठे अस्य शान्तिकरणस्य ‘ऋचं वाचम्’ इत्यध्यायस्य प्रवर्ग्यमन्त्राणा-  
मादौ दर्शनात् । अत एवोक्तम् ( अनुक्रमे ४-५ ) ‘आद्योऽध्यायः शा-  
न्यर्थो वैश्वदेव’ इति । तच्च द्वारापिधानोत्तरकाल आदिसम् पात्राणामा-  
सन्ध्यामासावनान्तरमन्तिमिति ।

( ४ ) ‘सर्वमासन्ध्याम्’ इ० पा० । ( ५ ) ‘प्रागन्त्यम्’ इ० पा० ।

कात्यायनश्रौतसूत्रोत्तरभागस्थसूत्राणामकारादि

अनुक्रमणिका ।

| पृ० | सूत्राणि   | अ० कं० सू० |
|-----|--|------------|
|     | अ  |            |
| ३९५ | अ० शुचमसमेके तेन स<br>यजेतेति श्रुतेः                                | २२ ८ २३    |
| १६  | अ० शुचदक्षिणा  | १२ ५ १९    |
| १६  | अ० शुन्सोमे निदधात्यु-<br>शिक्षत्वमिति प्रतिमन्त्रम्                 | १२ ५ १८    |
| १४  | अ० शोस्तृष्णीं सर्वम्  | १२ ५ ७     |
| ४१५ | अ० कृतेऽप्यविशेषात्  | २५ १३ २२   |
| २८१ | अ० कृष्णं कृष्णदशं वा<br>तदाख्यम्                                    | २२ ४ १४    |
| २११ | अ० कृत्वाच्यशेषेण रक्षानां<br>द्वादशारिणि त्रयोदशारिणि<br>वा निदधाति | २० १ ७     |
| ३९४ | अ० कृत्वास्थीनि सर्वसुर-<br>भिभिन्नाणि दक्षिणपूर्वा-<br>यतां         | २५ ८ ३     |
| २१० | अ० कृत्वाैनमाद्यत्विंशत्यः<br>प्रयच्छति                              | २० १ ५     |
| ९३  | अ० क्रमश्रुत्यं  | १६ ५ १३    |
| १९३ | अ० क्षन्पितर इति प्रक्षाल-<br>नेनोपसिञ्चति                           | १९ ३ २२    |
| ३४  | अ० क्षानतिक्रमणं प्रक्षालाम्   | १४ २ ५     |
| ६३  | अ० क्षान्निवपति स्वाहा-<br>कृता इति                                  | १५ ७ १६    |
| ९९  | अ० क्षे खर्जतयक्रन्ददग्नि-<br>रिति जपति                              | १६ ६ २०    |
| ११५ | अ० क्षणया श्रोण्यस्योः   | १७ २ १७    |
| १२८ | अ० क्षयोर्भासे स्वेति  | १७ ५ १०    |
| ८५  | अ० अग्न आयाहीत्याहृत्य<br>खराच्छागस्यर्तुस्य-<br>मित्या निधानात्     | १६ ३ ११    |
| ४१७ | अ० अग्न आयुषि पवसु   |            |

| पृ० | सूत्राणि  | अ० कं० सू० |
|-----|---|------------|
|     | इति प्रतिपञ्चति   | २५ १३ ३५   |
| ३५० | अ० अग्नये कामायेष्टिः प्ल-<br>क्षे प्राञ्जवणे                   | २४ ६ ७     |
| ६०  | अ० अग्नये गृहपतय इति<br>चत्वारि रथविमोचनी-<br>यानि              | १५ ६ २३    |
| ३७१ | अ० अग्नये च सूर्यवते  | २५ ३ १९    |
| १६४ | अ० अग्नये प्रहियमाणाया-<br>न् ब्रह्मग्नौदेकस्त्वययान्-<br>देहि  | १८ ३ २२    |
| ३७६ | अ० अग्नयेऽप्सुमते वैशुताक्षेत्                                  | २५ ४ ३३    |
| ३७६ | अ० अग्नये विविचये मिथश्चेत्                                     | २५ ४ ३१    |
| ३७५ | अ० अग्नये व्रतपतये व्रत्येऽहनि<br>मैथुनमांससमोजनं चेत्          | २५ ४ २७    |
| ३७६ | अ० अग्नये शुचयेऽशुचयायत-<br>नाक्षेत्                            | २५ ४ ३४    |
| २७६ | अ० अग्नये संवर्गाय प्रदव्या-<br>चचेत्                           | २५ ४ ३२    |
| १७० | अ० अग्नये स्वादेति षट्<br>पार्थानि जुहोति                       | १८ ५ ३     |
| ९०  | अ० अग्नावारुदे त्रयोदशास्यां<br>प्रादेशमाग्नीः समिध आ-<br>दधाति | १६ ४ ३३    |
| ४   | अ० अग्निं चेष्यमाणः समा-<br>रोह्य                               | १२ १ १६    |
| १६४ | अ० अग्निं प्रणयति   | १८ ३ २०    |
| १९१ | अ० अग्निं प्रेक्षयति यदाषि-<br>पेपेति                           | १९ २ २८    |
| ७३  | अ० अग्निः सोमाङ्गं तद्गुण-<br>व्यतिषङ्गात्                      | १६ १ १     |
| १७९ | अ० अग्निवित्सोमबाजिसोमा-<br>तिपुत्रसोमवामिनाम्                  | १९ १ २     |

| पृ० | सूत्राणि  | अ० कं० सू० | पृ० | सूत्राणि  | अ० कं० सू० |
|-----|---|------------|-----|---|------------|
| २८८ | अग्निप्राप्तमग्नेः सृष्टम-<br>हाइ असौत्यन्त्यतरेण                         | २२ ६ १९    | २९६ | अग्निष्टोमेन वा   | २४ ६ ४४    |
| ७६  | अग्निभ्यः कामाय पुक्-<br>पादवगोऽव्यजान्                                   | १६ १ ८     | २९३ | अग्निष्टोमो विधुवान्  | १३ २ ८     |
| १२० | अग्निभ्यः प्रह्वियमाणे-<br>भ्योऽनुवाचयति                                  | १७ ३ २०    | २९३ | अग्निष्टे प्राजापत्यौ च   | २० ८ १६    |
| १९  | अग्निमथेति च लि-<br>ङ्गात्  | १२ ६ २८    | २३१ | अग्निष्टेऽश्वत्थपरगोऽमुगा-<br>न्निन्युनक्ति                             | २० ६ २     |
| २०८ | अग्निमथेति सूक्तवा-<br>कप्रथः   | १९ ७ ४     | २९९ | अग्निस्तमोपमानीयाऽन-<br>ये स्वाहेति जुहोत्यनुवाकेन<br>प्रतिमन्त्रम्     | २० २ ३     |
| २३१ | अग्निमन्थनादि करोति   | २० ६ १     | ४०२ | अग्निहोत्र आसन्नेषु चे-<br>त्पात्रेष्वहवनीयोऽनुग-                       | २५ १० १७   |
| १७६ | अग्नियोजनम्प्रातरनुवा-<br>कमुपाकरिष्यपरिधीना-<br>लम्भ्य०                  | १८ ६ १७    | ३४१ | अग्निहोत्रं च   | २४ ४ ३१    |
| २६० | अग्निस्तमः  | २१ २ ३     | १८२ | अग्निहोत्रं जुहोति  | १९ १ १६    |
| ४३  | अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवा-<br>कं द्वादशवत्कृत्वा०                           | १४ ४ ४४    | ४०३ | अग्निहोत्रातिपत्तावाहु-<br>तिं जुहुयान् मनो ज्यो-<br>तिर्जुषतामाज्यस्य० | २५ १० २२   |
| २७० | अग्निवद्वा दीक्षाः  | २२ १ ४५    | ४४४ | अग्निहोत्रावृता हुत्वा<br>वाजिनवन्नक्षयन्ति मधु<br>हुतमिति              | २६ ६ २०    |
| ८२  | अग्निपु ज्वलत्सु पिण्डं<br>गच्छत्यग्निं पुरीष्य-<br>मिति                  | १६ २ ११    | ३६४ | अग्निहोत्रो चेद्दुहानो-<br>पविशेद्यजुषोत्थापनमेक०                       | २९ १ १४    |
| २६० | अग्निष्टुभ्य उक्थ्या इ-<br>न्द्रस्तुत्सुर्हस्तुद्वैश्वदेवस्तु-<br>द्वर्त० | २१ २ ४     | २६२ | अग्नीध्रियो सोमे  | २९ १ ७     |
| २८२ | अग्निष्टुत् ब्रह्मवर्चसवी-<br>र्यान्नाद्यप्रतिष्ठाकामानां०                | २२ ४ ३१    | २०८ | अग्नीवदणयोस्तवन्नः स<br>त्वमिति   | १९ ७ ८     |
| २   | अग्निष्टुत्सु च   | १२ १ ३     | ७१  | अग्नी वरुणप्रधासवत्   | १६ १० ८    |
| ३६८ | अग्निष्टुदिन्द्रस्तुत्सुर्ह-<br>स्तुद्वैश्वदेवस्तुतां वैकैकेन             | २४ ७ १४    | ४८  | अग्नीषोमीय ऐन्द्रास्तौ-<br>भ्यः सौम्यो बभ्रुर्द-<br>क्षिणा              | १९ २ १२    |
| २९० | अग्निष्टोमं प्रथममेके   | २२ ७ ७     | ६२  | अग्नीषोमीयस्य पशुपु-<br>रोडाशमनु देवसोऽहवी-<br>र्षि०                    | १९ ४ ४     |
| २९० | अग्निष्टोमं प्रथममेके   | २२ ७ ९     | १६६ | अग्नेजातानिति प्रतिम-<br>न्त्रम्  | १७ ११ ३    |
| ३३१ | अग्निष्टोमाः प्रथमसप्त-<br>मोक्तमा नववर्गाणामु-<br>क्थ्या इतरे            | २४ ३ २१    | ११९ | अग्ने तवेति सिकता-<br>त्युप्य च्छादयत्वात्मानम्                         | १७ ३ १४    |
| ७०  | अग्निष्टोमातिरात्रौ   | १६ ९ १९    | १६३ | अग्ने त्वमिति अनुका-<br>न्तेऽपरे द्विपदाः                               | १७ १२ १७   |
| २४७ | अग्निष्टोमावग्नेऽपराति-<br>रात्र उक्थ्यपक्षः                              | २१ १ ३     | १२७ | अग्ने युक्ष्वाहीति प्रत्यृच-<br>जुवाहुती जुहोत्युक्तायाश्च              | १७ ६ ६     |
| ३१७ | अग्निष्टोमास्त्रिवृतक्षयाः  | २३ ६ २३    |     |   |            |
| ३४६ | अग्निष्टोमेन वा   | २४ ६ ३     |     |   |            |

| पृ० | सूत्राणि                      | अ० क० सू० |
|-----|-------------------------------|-----------|
| ९   | अग्ने वचर्चस्विन्नित्वा-      |           |
|     | जिष्ठ०                        | १२ ३ ६    |
| ३१० | अग्ने वेहोत्रं वेरध्वरमा-     |           |
|     | पितरं वैश्वानरमवसे०           | २३ ३ ०    |
| ४८  | अग्ने सहस्वेत्युलसुकादा-      |           |
|     | नम्                           | १६ २ ५    |
| २९१ | अग्न्याधेयपुनराधेया-          |           |
|     | भिहोत्रदशपूर्णमासदा-          |           |
|     | क्षायणाग्रयणाः                | २२ ७ २२   |
| २९२ | अग्न्याधेयवत्प्रविश्य हु-     |           |
|     | तेऽग्निहोत्रेऽपरेण गार्हप-    |           |
|     | त्यसुदक्षिशराः०               | २० १ १७   |
| १६२ | अग्न्युक्त्युक्तं वा० सेत्याह | १८ ३ ८    |
| १३  | अग्न्युद्ग्रहणं च तस्मिन्-    |           |
|     | स्तस्मिन्                     | १६ ५ १२   |
| १९८ | अङ्गानि चालभते यथा-           |           |
|     | लिङ्गं शिरो म इति             |           |
|     | प्रतिमन्त्रम्                 | १९ ४ २१   |
| ४०१ | अङ्गान्यहुता यस्य यस्या       |           |
|     | इति यथालिङ्गम्                | २५ १० १०  |
| १९३ | अङ्गारेषु वा बहिष्परिधि-      |           |
|     | दक्षिणतो जुहोत्याधिन-         |           |
|     | मुत्तरे०                      | १९ ३ ११   |
| ३३८ | अङ्गिरसामयनमादित्या-          |           |
|     | नामयनवत्                      | २४ ४ ११   |
| ३९३ | अङ्गैश्चङ्गानीति जातुकर्ण्यः  | २५ ७ ३५   |
| १७८ | अचयनं वा                      | १८ ६ ३६   |
| १८  | अचयनं वा परस्मै               | १६ ६ १४   |
| २७३ | अचवालो यूपः स्फुयाग्रः        | २२ ३ ७    |
| १९  | अचादितत्वाच्च                 | १२ ६ २६   |
| ४१० | अच्छन्दसमेके                  | २५ १२ ८   |
| २९७ | अच्छावाकविमहेषु भ-            |           |
|     | क्षणम्                        | २२ १७ ३   |
| ३७२ | अजकण्ठं वा दक्षिणे            | २५ ४ ४    |
| ८६  | अजलोमभिः स० सुज-              |           |
|     | ति मित्रः स० सुज्येति         | १६ ३ १८   |
| ७६  | अजरूपं शुन्धति प्रचरण-        |           |
|     | योगात्                        | १६ १ १५   |
| ४४१ | अजापयसावसिच्य शा-             |           |

| पृ० | सूत्राणि                   | अ० क० सू० |
|-----|----------------------------|-----------|
|     | स्ते गोः पयोऽवनवती-        |           |
|     | न्द्राक्षिनेति             | २६ ५ १७   |
| ४१० | अजापयसावसिच्यति म-         |           |
|     | खायेति प्रतिमन्त्रम्       | २६ १ २५   |
| ८९  | अजापयसावसिच्यति व-         |           |
|     | सवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम्   | १६ ४ २३   |
| २८९ | अजिने पाद्वैसहिते          |           |
|     | कृष्णवल्क्षे आर्विके       | २२ ४ १८   |
| ७७  | अजेन चरति                  | १६ १ २१   |
| २६२ | अक्षनाभ्यक्षने कृत्वौपा-   |           |
|     | सनं परिस्तार्य वारणा-      |           |
|     | न्परिधीन्परिधाय०           | २१ ४ २७   |
| ४३४ | अक्षन्तीत्युक्त्यमाने देव- |           |
|     | स्त्वेत्यनक्ति महावीर-     |           |
|     | माज्य० संस्कृत्य           | २६ २ १९   |
| ५१  | अणिष्ठान्तिरस्मिन्नेकं     |           |
|     | प्रदानम्                   | १५ ३ ३१   |
| २८५ | अतिक्रमणं च सर्वासाम्      | २२ ५ २०   |
| २८४ | अतिप्राज्ञवद् ग्रहं गुह्य- |           |
|     | ति बृहस्पते अति यदर्थं     |           |
|     | इति                        | २२ ५ १३   |
| १८  | अतिप्रेषितेऽग्नीदाहः सः    |           |
|     | सुत्यामिन्द्राग्निभ्यां०   | १२ ६ २३   |
| २४३ | अतिरात्र उत्तमः            | २० ८ १२   |
| २७  | अतिरात्रः सः               | १३ ३ २८   |
| ३४  | अतिरात्राश्नुपाकृत्य       |           |
|     | वशादुद्दिन०                | १४ २ १०   |
| २२  | अतिरात्राश्नुविंशमह-       |           |
|     | रग्निष्टोम उक्त्या वा      | १३ २ २    |
| ४१४ | अतिरात्राच्चेद् बृहत्      | २५ १३ १२  |
| ३२३ | अतिरात्राद्ग्निष्टुद्वि-   |           |
|     | तीयस्य                     | २४ १ ३०   |
| ३२० | आतरान्तरमावाप-             |           |
|     | स्थानम्                    | २४ १ १२   |
| २५२ | अतिरात्रो विदवजित्         | २१ २ १२   |
| १०  | अत्यग्निष्टोमोऽविवाक्यं    |           |
|     | दशमम्                      | १२ ३ २०   |
| १४  | अथ दीक्षितोऽयामति          | १६ ५ २५   |
| १६७ | अथ पञ्चम्याः सप्तैर्वा-    |           |
|     | स्थानां सर्वोपधानात्       | १८ ४ १२   |

| श्रु० | सूत्राणि  | अ० क० सू० | श्रु० | सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|-------|---|-----------|-------|---|-----------|
| २३७   | अत्र वा ग्रहणम्   | २० ७ १७   | २६६   | अधिकं वा प्रकृत्यनुग्रहात्  | २२ १ १७   |
| ४४९   | अत्र वा परिषेचनम्   | २६ ७ २६   | ६४    | अधिभ्रवणं च   | १९ ७ ३०   |
| ३०९   | अन्निधत्तुर्वीरजामदन-<br>वसिष्ठसुसर्पविश्रवा-<br>मित्राः  | २३ २ १४   | २७४   | अधिषवणे शवनभ्ये   | २२ ३ ११   |
| २०३   | अग्नीणां चैके   | १९ ६ ९    | ६१    | अधीवासमस्यामास्तु-<br>णाति क्षत्रस्य योनिरिति   | १९ ७ २    |
| ३४३   | अत्सस्रकाः कुण्डप्रतिरू-<br>पाश्चमसाः                     | २४ ४ ४२   | ६६    | अधीवासं प्रतिमुच्येष्णी-<br>पुं संवेष्ट्य०  | १९ ९ १२   |
| ३६०   | अथापरम्   | २४ ७ ३१   | २३३   | अधीवासेन प्रच्छादयति<br>स्वर्गे लोकऽहति   | २० ६ १५   |
| २६३   | अथैकाहः   | २२ १ १    | २६१   | अध्यधिगच्छन्त्यहमन्व-<br>तीरिति   | २१ ४ २३   |
| २६२   | अथैषां परिदां वदति प-<br>रीमे गामनेषतेति                  | २१ ४ २८   | २२३   | अध्वरदोक्षणीयायाश्च-<br>त्वारि त्रीणि त्रीणि चाश्च-<br>मेधिकानि                               | २० ४ ६    |
| ३     | अदक्षिणानि च स्वामि-<br>योगात्                            | १२ १ ९    | १०३   | अध्वरप्रायश्चित्ति च सर्वेषु<br>यथाकालं पूर्वा पूर्वाम्                                       | १६ ७ ७    |
| २१५   | अदर्शनाद् ग्रामात्  | २१ ३ १८   | १७६   | अध्वरसमिष्टयजुरन्त इष्टो<br>यज्ञ इति प्रत्युचमपरे   | १८ ६ २०   |
| ४११   | अदर्शनेऽरुणपुष्पाण्य-<br>र्जुनान्यभिषुण्यात्              | २५ १२ १८  | २१३   | अध्वर्यवे च प्रतिमुक्तं<br>निष्कम्  | २० १ २०   |
| ३६४   | अदानं च   | २५ १ १७   | २७७   | अध्वर्युपश्चाद् ब्रह्मा द-<br>क्षिणतः   | २२ ३ ३४   |
| ३६    | अदानं च विशेषे  | १४ २ २३   | ११२   | अध्वर्युप्रतिप्रस्थाताग्नी-<br>धमक्षिनेत्याश्विनं भक्षयन्ति<br>द्विद्विरावर्चम्               | १९ ३ १४   |
| ४९    | अदित्यै महिष्याः  | १५ ३ ६    | २३४   | अध्वर्युब्रह्मोद्गातृहोतृक्षत्ता-<br>रः कुमारोपत्नीभिः संवद-<br>न्ते यकासकाविति दश-<br>र्चस्य | २० ६ १८   |
| ४३९   | अदित्यै रास्नेति गां<br>पाशेन प्रतिमुच्य स्थू-<br>णायां०  | २६ ५ ४    | २१८   | अध्वर्युयजमानौ कूर्चयोः   | २० २ १९   |
| ३८३   | अदुष्टाद्वा नयनमेके                                       | २५ ५ २२   | २१६   | अध्वर्युयजमानो दक्षिणे-<br>सकणं जपतो विभृमात्रेति   | २० २ ९    |
| ३६४   | अदुष्टानायामन्याम्  | २५ १ १८   | ४१    | अध्वर्युयजमानौ मधुग्रहं<br>सौरप्रतिग्रहाय०  | १४ ४ १५   |
| ३८४   | अदोषो वा न वै देवाः<br>कस्माच्चन बीभत्सन्त<br>इति श्रुतेः | २५ ५ २५   | १७४   | अध्वर्युरभिमुखो रथशिरः  | १८ ५ २०   |
| ४११   | अद्रिभेदेने मास्तेन ब्र-<br>ह्मसाम्ना स्तुवीरन्           | २५ १२ १५  | ७     | अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयति  | १२ २ १५   |
| १५    | अद्रयादानां शुनिवप-<br>नोपसर्जनसकृत्प्र०                  | १२ ५ ९    | २९८   | अध्वर्युचमसाध्वर्यवश्च<br>सर्वे प्रतिगृणन्त्यच्छावा-  |           |
| २६३   | अद्वारेणौपासनं निरस्य-<br>ति क्रव्यादमिति                 | २१ ४ २९   |       | काय   | २२ १० ६   |
| ९१    | अघःशयां यदतीति  | १६ ४ ३९   |       |   |           |
| ३९५   | अघस्तात्समिधे धारयन्                                      | २५ ८ ११   |       |   |           |
| ३५    | अधिकं दक्षिणतो द्वौ म-<br>न्त्रेण सुवर्णशतमानेनापि०       | २६ ३ १०   |       |   |           |
| ३८४   | अधिकं निरुण्य तच्च यजेत्                                  | २५ ५ २६   |       |   |           |



| पृ० | सूत्राण   | अ० क० सू० | पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|-----|---|-----------|-----|---|-----------|
| ३९  | अध्वर्याश्च तूर्णार्ण ब्रह्मचा-<br>र्यन्तेवासो०           | १४ ३ १९   | ३९९ | अनारम्भो वा   | २४ ७ २७   |
| ३९६ | अनहुच्छतं काले सर्वेभ्यः                                  | १२ ९ ५    | ४०  | अनारोहस्यङ्गारानोष्यैकै   | १६ ४ ३४   |
| ११६ | अनहुहो विमुच्य विमु-<br>च्यध्वमिति                        | १७ २ २१   | ७९  | अनालभ्यैतान्  | १६ १ ३५   |
| २५९ | अनहुहो विमुच्य विमु-<br>च्यन्तामिति दक्षिणा               |           | ३७३ | अनासने तस्मिन्  | २५ ४ ७    |
|     | सीरं०   | २१ ४ ४    | ४२० | अनाहिताग्निश्चेत्त्वेवेत्येके<br>वैश्वानरं निर्वपेत्०                         | २५ १४ ५   |
| ४६  | अनड्वान् साण्ड पेन्द्राग्ने                               | १५ १ १५   | ३५७ | अनियतोदकं दार्षद्वतव-<br>द्वसृथादि  | २४ ७ ९    |
| ९९  | अनड्वाहो युक्त्वा प्रेदग्ने<br>इति प्राङ्धात्वा यथार्थम्  | १६ ६ १८   | २८४ | अनिरुक्ताप्रातःसवनः प्रथ-<br>म ईप्सुयज्ञः                                     | २२ ५ ८    |
| ८३  | अनद्धा पुरुषमीक्षते देव-<br>पितृमनुष्यान्धकमरिचं          |           | ४५  | अनिष्टिनो वाजपेयेन  | १५ १ २    |
|     | पुरीष्यमिति   | १६ ३ १३   | ३९६ | अनिष्ट्वाप्रयणेन नवस्या-<br>ङ्गनीयात्पतितस्य०                                 | २५ ८ १६   |
| ८५  | अनद्धा पुरुषमीक्षते पूर्वव-<br>दग्निं पुरीष्यमिति         | १६ ३ १३   | ४१२ | अनीतासु चेदक्षिणासु भे-<br>दम् पूर्ववद्देवा तथैवयज्ञः                         | २५ १२ २६  |
| ४३१ | अननूक्तिश्च   | २६ २ ४    | ४०५ | अनीतासु चेदक्षिणासुद्वा-<br>ग्रपच्छेदोऽदक्षिणं सङ्स्था-<br>प्य पुनराहारः      | २५ ११ ७   |
| ३९८ | अनपनयो वाऽदुष्टत्वात्                                     | २५ ९ ७    | २०८ | अनुक्तं च   | १९ ७ ६    |
| ११४ | अनपेक्षमेत्य शालाद्वायो-<br>पस्थानं निवेशन इति            | १७ २ ६    | ३७६ | अनुक्रोशोऽग्नये सङ्गर्गा-<br>याहुतिर्वा प्रासाद्विनारा-<br>चेत्               | २५ ४ ३०   |
| ४६  | अनपेक्षमेत्यानुमतस्य सं-<br>वपनादि करोति                  | १५ १ ११   | २४५ | अनुवरीवां फलाधिकारा-<br>दितरासाम्   | २० ८ २६   |
| १६१ | अनपेक्षमेत्योदुहप्राङ् इति-<br>छन्नात्मन उपरि प्रापान्ते० | १८ २ १०   | २३४ | अनुचर्यै एकैषाम्  | २० ६ २०   |
| ३९३ | अनपेक्षमेत्योपरुपशन्त्यपः                                 | २५ ७ ३९   | २३० | अनुचर्यश्च तूर्णोमेकैषाम्   | २० ५ १७   |
| ३७९ | अभ्युदहस्यापि पशुकामस्य                                   | २५ ४ ५०   | १४  | अनुच्छ्वसंश्चेच्छन्   | १२ ५ ८    |
| २०९ | अनवानं याज्या   | १९ ७ १२   | १७६ | अनुदेशाद्या पुरोडाशस्वि-<br>ष्टकृतोऽभिषेचनीयवत्                               | १८ ६ १६   |
| ३९० | अनसा  | २५ ७ १४   | ३७० | अनुद्धृत्याभ्यस्तमये कुश-<br>बद्धे हिरण्ये पश्चाद्ध्रियमाणं                   | २५ ३ १७   |
| १३  | अनस्तमिते गृहीत्वौदु-<br>म्बरीं०                          | १२ ४ २१   | ८   | अनुपति पलोत्तर उत्तरः   | १२ २ १६   |
| ३९८ | अनादुरणं वा   | २५ ९ ३    | ८२  | अनुपपृथगनुत्क्रमयत्ये-<br>नानप्राचः प्रतिमन्त्रं प्रतु-<br>र्वगुर्वन्तरिक्षं० | १६ २ १०   |
| ३७० | अनादेशे पुरोडाशः सर्वत्र                                  | २५ ३ १६   | ६८  | अनुपान्तकस्य यावज्जीवम्   | १९ ८ २५   |
| ३३५ | अनाच्छेति वाचयति प्रा-<br>देशमध्यधि धारयन्तम्             | २६ ३ ५    | १०६ | अनुपृष्टयामाद्यभ्य  | १६ ८ ५    |
| १०१ | अनामिकया प्रास्तादाद<br>प्रसद्येति                        | १६ ६ २९   | १७६ | अनुमतिराकासिनीवा-<br>लीकुहभ्यश्चरवो धात्रा<br>द्वादशकपालः सर्वहुतः            | १८ ६ २२   |
| ८४  | अनामिकया संवपति पु-<br>रस्तात्पश्चात्०                    | १६ ३ ४    |     |   |           |
| १०४ | अनाज्ञातप्रतिषेधाच्च                                      | १६ ७ १६   |     |   |           |
| १४५ | अनारभ्यत्वाच्च  | २० ८ २७   |     |   |           |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० | पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|-----|---|-----------|
| ४०  | अनुमन्त्रयते वा  | १४ ४ ४    |     | दक्षिणाशिरसं०   | २२ ६ १७   |
| १२१ | अनुयजुःकृष्टं परिणयत्यु-<br>त्तरतः प्रथमम्                         | १७ ३ २४   | २९१ | अनुबन्ध्या बार्हस्पत्याम्-<br>त्रावङ्ग्यसौर्वाध्विन्यो य-<br>थावभृथम् | २२ ७ २०   |
| ७२  | अनुयाजान्ते पशुपुरोडा-<br>शार्थश्चरत्याध्विनेन प्राग-<br>वदानेभ्यः | १९ १० २०  | ४०० | अनुबन्ध्यायै वषामुत्ति-<br>द्यानुमर्शं गर्भमेष्टवैभ्र-<br>यात्        | २९ १० २   |
| २९८ | अनुरज्जु चतस्रः सीताः<br>कृषति वायुः पुनारत्निति<br>प्रतिमन्त्रम्  | २१ ४ १    | २७  | अनुबन्ध्यावपाहोमान्ते<br>दक्षिणस्याम्                                 | १३ ३ ३१   |
| ४१२ | अनुलिप्तसध्वमिति प्रेष्यति२९                                       | १२ २३     | २९  | अनुबन्ध्यावपाहोमान्ते<br>दद्यादेनाम्                                  | १३ ३ ४९   |
| ६१  | अनुवत्संमोदुन्वरोऽशा-<br>खामुपगृह्यत्युपस्पृशति०                   | १९ ६ २९   | २९३ | अनृतं वामिशस्यमानस्य  | २२ ८ ८    |
| ९४  | अनुवाकेनैके  | १६ ९ २४   | ३९४ | अनेन वा   | २९ ८ ९    |
| २०८ | अनुवाचनप्रैषो समस्याऽ-<br>नुयाजप्रैषादेवं बहिरिति                  | १९ ७ २    | १०८ | अन्तःपात्यगाहपत्ययो-<br>रिच्छन्                                       | १६ ८ २९   |
| ४०२ | अनुव्याहारभयं त्वेतेषु   | २९ १० १९  | ४२६ | अन्तःपात्यदेशे सम्भा-<br>राग्निदधाति                                  | २६ १ २    |
| १६  | अनुष्टुप् इत्युक्त्वा धूमो-<br>त्यशुभिर्बैशीनां त्वेति०            | १२ ९ १७   | १८३ | अन्तःपात्यस्थाने चर्मणि<br>सुरालोमविक्रायणः सीतेन०१९                  | १ १८      |
| ४२२ | अनुसवनं ब्रह्मा गृहपतिश्च  | २९ १४ २१  | ४४९ | अन्तःपात्ये परिघर्म्यं निघा-<br>य दक्षिणेन निहृत्योच्छि-<br>ष्टखरम्   | २६ ७ २    |
| ४२१ | अनुसवनं वा   | २९ १४ १२  | ४१  | अन्तरं दीक्षितवसनात्  | १४ ४ २२   |
| ४१६ | अनुसवनमेनमाळभेरन्वसव<br>एतद्वः प्रातःसवनं०                         | २९ १३ २६  | ३७४ | अन्तरागमनेऽनाद्रियते  | २९ ४ १७   |
| ३९३ | अनुस्तरणी चेत्पश्चात्कर्ण-<br>माहृत्य हस्तयाजृक्कौ                 | २९ ७ ३४   | १३  | अन्तराग्रयणोक्त्यावाग-<br>न्नुस्यानं०                                 | १२ ९ १    |
| ३०९ | अनुहोमाश्च पुराडाशाः   | २३ २ २०   | ९४  | अन्तरिक्षात्प्रतिगृह्या<br>आतपवर्षाः                                  | १९ ४ ३२   |
| १९१ | अनूकान्ते दक्षिणे पङ्की-<br>रभिं समिति                             | १७ १२ १४  | ३९२ | अन्तरोरु यज्ञपात्राण्य-<br>न्यानि                                     | २९ ७ ३१   |
| ११९ | अनूके  | १७ २ १८   | ३०९ | अन्तर्वसुः पशुकामस्य  | २३ २ ११   |
| १४० | अनूकेषु पञ्च दिव्यः वैश्व-<br>देवीवद्वाश्यसीति प्रति-<br>मन्त्रम्  | १७ ९ २    | ८६  | अन्तानुष्नीय सर्वतः प्रथमं<br>धातुमादधाति रुद्रास्त्वैति              | १६ ३ २७   |
| ९१  | अनूचानोऽप्ययशा यजेत  | १९ ३ २९   | १८१ | अन्ते च   | १९ १ ६    |
| ३०९ | अनूपसदं जुहोति   | २३ २ १७   | २२० | अन्ते च   | २० ३ ११   |
| ६३  | अनुबन्ध्यावपाहोमान्ते<br>दद्यादेनानि                               | १९ ७ २६   | १६७ | अन्तेष्वाहुसीरपविश्य  | १८ ४ ११   |
| २८९ | अनुबन्ध्यावपाहोमान्तेऽ-<br>पाकरणम्                                 | २२ ९ १९   | २९२ | अस्त्यदेयताऽनुबन्ध्याऽ-<br>था सवनीया                                  | २२ ८ ३    |
| २८८ | अनुबन्ध्यान्तेऽग्नीनाहृत्य<br>वेदिमध्यमानोभ्राह्मदक्षिणं           |           | १६३ | अस्त्यमुत्तरम्  | १८ २ १३   |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|
| २४२ | अन्त्यां छावापृथिवी-<br>याम्                     | २० ८ ७    |
| ४१० | अन्त्याद्वा ग्रहात्स्तोक-<br>मासिचय भक्षयेयुः    | २५ १२ ११  |
| ३०६ | अन्त्येऽह्न्यधिकाः                               | २३ १ ११   |
| ३९  | अन्त्ये मिनोहयोदुम्बरी-<br>१० शाखाम्             | १४ ३ १७   |
| २६१ | अन्नमन्नं जुहोति वपान्ते                         | २१ २ ७    |
| २५४ | अन्नमसमा उपसंहरन्त्येके                          | २१ ३ १२   |
| २९८ | अन्नाद्यकामस्य विराट्                            | २२ १० १०  |
| ६९  | अन्नाद्यकामस्याप्येषा                            | १५ ९ ६    |
| २८६ | अन्यत्स्त्वमिवद्यः                               | २२ ५ २६   |
| १०० | अन्यत्र चेच्छन्                                  | १६ ६ २४   |
| ४७  | अन्यत्रापि                                       | १५ १ २७   |
| २२१ | अन्यत्रापि                                       | २० ३ १९   |
| ३१४ | अन्यत्रापि दोषसंयोगात्                           | २३ ४ २७   |
| १२४ | अन्यत्रापि व्याहृतिषु                            | १७ ४ १७   |
| २४  | अन्यदन्तर्वेदि                                   | १३ ३ ३    |
| २९  | अन्यादिच्छन्                                     | १३ ३ ५१   |
| ३६७ | अन्यदुद्धीयान्योऽस्मै प्रय-<br>च्छेत्तेन होमः    | २५ २ ११   |
| ३७८ | अन्यद्वेज्यायोगात्                               | २५ ४ ४२   |
| २२२ | अन्यस्य रक्षानादानादि<br>करोत्यहवयुक्तम्         | २० ४ १    |
| ९१  | अन्यस्योभे                                       | १६ ४ ४३   |
| २६  | अन्यांश्च शब्दान् कुर्वन्ति                      | १३ ३ १९   |
| ७८  | अन्यानि वा                                       | १६ १ ३२   |
| ४३३ | अन्यो वा परिधर्म्यो-<br>जनमध्वर्याः कालस्मपत्तेः | २६ २ १८   |
| ३५६ | अन्वहम्  | २४ ७ ६    |
| १९४ | अन्वारब्धेषु पयो जुहो-<br>ति द्वे सृती इति       | १९ ३ २९   |
| १३  | अप उपरुपशनाद्येतत्स-<br>त्रोत्थानम्              | १२ ४ २७   |
| १३८ | अपः पिन्वेत्यपस्याः                              | १७ ८ २१   |
| ८४  | अपः स्रञ्ज्वनयत्यपो<br>देवीरिति                  | १६ ३ २    |
| ३०० | अपचितिकामस्यापचितो                               | २२ १० २८  |
| ६१  | अपप्रवते यन्ता                                   | १५ ६ २७   |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|
| ५४  | अपयतीः   | १५ ४ २७   |
| ३५४ | अपरान्वयणं नैतन्ववेऽग्नि-<br>मिन्धीत               | २४ ६ ३३   |
| ९१  | अपरश्रुवृक्षां युदान इति                           | १६ ४ ३८   |
| १५१ | अपरा गायत्रीभ्य उ-<br>ष्णिहोऽग्ने वाजस्येति        | १७ १२ १३  |
| १३६ | अपरा दक्षिणेन                                      | १७ ८ ४    |
| १३७ | अपरामुत्तरेण                                       | १७ ८ १०   |
| ११  | अपरामुपसृजन्निति                                   | १२ ४ ९    |
| १५० | अपरास्ताभ्योऽनुष्टुभः<br>सखायः सं व इति            | १७ १२ ९   |
| ४१८ | अपरिमितस्तोमेन य-<br>जेरन्                         | २५ १३ ३८  |
| २५९ | अपरिमिता मध्ये तूष्णीम्                            | २१ ४ ३    |
| ८९  | अपरिमितालिखिता वो-<br>त्तरयोः                      | १६ ४ २५   |
| १३६ | अपरिमितेष्टको वा                                   | १७ ७ २९   |
| २९७ | अपरुद्धराजन्यस्य                                   | २२ ९ १४   |
| १११ | अपरेण पारक्रम्य परि-<br>क्रम्य चयनमिडामग्रं        | १७ १ ११   |
| १३१ | अपरेण स्वयमावृण्णा-<br>मेत्यापस्याः पञ्च०          | १७ ६ २    |
| ५५  | अपरेन्ते सीसं निदधाति                              | १५ ५ २    |
| २५७ | अपसलविच्छृज्या रज्ज्वा<br>परितत्थापेत्तो यन्तिवति० | २१ ३ ३२   |
| २६  | अपसव्यं प्रदक्षिणं चा-<br>स्तोत्रान्तात्           | १३ ३ २४   |
| १२६ | अपां गम्भन्निति तिसृभिः                            | १७ ५ १    |
| २८५ | अपाकरोत्युभयोः                                     | २२ ५ १७   |
| २६१ | अपाचमित्यपामागैरप-<br>सृजते                        | २१ ४ २४   |
| ४४२ | अपातामिति यजमानः                                   | २६ ६ ८    |
| ४८  | अपामार्गहोमः                                       | १५ २ १    |
| ४३० | अपिहितद्वारे प्रवर्ग्यच-<br>रणम्                   | २६ २ २    |
| ३५१ | अपृष्ठशमनानि सार-<br>स्वतानि                       | २४ ६ १४   |
| २८० | अपेतप्रजनना स्थविश-<br>स्तदाक्याः                  | २३ ४ ७    |

| पृ० | सूत्राणि                              | अ० क० सू० | पृ०                   | सूत्राणि                  | अ० क० सू० |
|-----|---------------------------------------|-----------|-----------------------|---------------------------|-----------|
| ३१३ | अपोनप्त्रियोऽप्यु सृते                | २३ ४ १६   | ३७०                   | अभिनिधानेऽग्नयेऽग्नि-     |           |
| १४  | अपो निधायापुंश्च-                     |           | मते पुरोडाहाः         | २५ ३ १३                   |           |
|     | दाभ्यग्रहणमौदुम्बरेण०                 | १२ ५ ६    | ४५१                   | अभिन्नेन चरेत्            | २६ ७ ३३   |
| २२९ | अपो यात्वावगाहेषु                     |           | १६०                   | अभिन्ने भेत्तवै ब्रूयात्  | १८ २ ६    |
|     | वाचयति यद्वात इति                     | २० ५ १४   | ३३४                   | अभिप्रयायमभिपुण्वन्ति     |           |
| ४३८ | अपोर्णीति पत्नीशिरः                   | २६ ४ १२   | दशानुपरोधेन           | २४ ३ २७                   |           |
| ३०७ | अप्तोर्यामः प्र प्रेव यस्मा-          |           | ३४६                   | अभिप्लवानां चतुःषष्टु     |           |
|     | त्पशवो अुपोरन्                        | २३ १२०    | शतं चतुरहश्च          | २४ ५ ११                   |           |
| ३५८ | अप्तोर्यामराजसूयवर्जम्                | २४ ७ १७   | ३३४                   | अभिप्लवाभ्यासेनाभि-       |           |
| ३४३ | अप्तोर्यामे तिस्रोऽङ्गोयेभ्यो रात्रि- |           | पूरणम्                | २४ ३ २९                   |           |
|     | पयाय उक्तमः                           | २० ८ १४   | ३३१                   | अभिप्लवाश्चत्वारः         | २४ ३ १५   |
| ४१४ | अप्तोर्यामो वा अन्त्या-               |           | ३२३                   | अभिप्लवास्त्रयः प्रथमा-   |           |
|     | च्चेत्तस्यैवावृत्तिः                  | २५ १३ १४  | दतिरात्रः             | २४ २ ४                    |           |
| ४३७ | अप्नस्वतोमित्युच्यमाने                |           | ३३८                   | अभिप्लवास्त्रितः          | २४ ४ १२   |
|     | रुचितो घर्म इत्याहो-                  |           | ३३०                   | अभिप्लवौ गोभायुषी         |           |
|     | पोत्तिष्ठन्घर्मस्य०                   | २६ ४ १०   | अतिरात्रावभिप्लवाव-   |                           |           |
| १२  | अप्रतिभार्था वा तद्वादः               | १२ ४ १९   | भिजिद्विषजितावतिरा-   |                           |           |
| २८६ | अप्रत्यवरोही स्यात्                   | २२ ५ २७   | त्रावभिप्लवः०         | २४ ३ ६                    |           |
| ३१४ | अप्युप्रासनम्                         | २३ ४ २५   | २२                    | अभिप्लवः षडहोऽग्नि-       |           |
| ३५३ | अप्यु वा                              | २५ ४ ८    | ष्टोमौ प्रथमान्त्या०  | १३ २ १                    |           |
| १०० | अप्युख्यभस्मावपनं क्रय-               |           | ६१                    | अभिभूरित्यस्मै पञ्चाक्षा- |           |
|     | णीयादौ                                | १६ ६ २३   | न्पाणावाधाय०          | १५ ७ ५                    |           |
| ३९२ | अप्स्ववहरणं मृन्मयादम-                |           | १६७                   | अभिभूशेदिच्छन्तस्मव-      |           |
|     | मयानाम्                               | २५ ७ ३२   | त्सरोऽसीति            | १८ ४ १४                   |           |
| २३० | अप्स्ववहरणमखादति                      | २० ५ १९   | ५८                    | अभिषिञ्जामीति सर्वत्र     |           |
| २८६ | अप्स्ववहरणमसोमानाम्                   | २२ ६ ४    | साकाङ्क्षत्वात्       | १५ ५ २९                   |           |
| २७  | अभिगरादिस्तुमाने सर्व                 |           | १७१                   | अभिषेकसामर्थ्यात्         | १८ ५ ७    |
|     | क्रियते                               | १३ ३ २७   | २१८                   | अभिषेक्या अविष्यत         |           |
| २४  | अभिगराऽपगौ                            | १३ ३ ४    | समाप्नुवन्त इत्याहरा- |                           |           |
| ३०३ | अभिचरतो वा                            | २२ ११ २२  | जपुत्रान्             | २० २ १७                   |           |
| ३०३ | अभिचरतः प्रज्ञाताः                    | २२ ११ २४  | ७०                    | अभिषेचनीयाद्वा संव-       |           |
| २३  | अभिजित्स्थाने विषजिद-                 |           | त्सरात्केषवपनोयोऽति-  |                           |           |
|     | मिष्टोमः                              | १३ २ १३   | रात्रः                | १५ ९ २२                   |           |
| २३  | अभिजिदमिष्टोमः                        | १३ २ ६    | ६८                    | अभिषेचनीयान्ते केश-       |           |
| ३०७ | अभिजिद् भ्रातृव्यवतः                  | २३ १ २१   | वपनार्थे निवर्तनं सं- |                           |           |
| २६४ | अभिजिद्विषजितौ                        | २२ १ ६    | वत्सरम्               | १५ ८ २३                   |           |
| १०५ | अभितो युग्माः                         | १६ ७ २१   | ५६                    | अभिषेचनीयेष्वेना व्या-    |           |
| १०७ | अभितोऽर्धपुरुषयोश्च०                  | १६ ८ १२   | नयति सधमाद् इति       | १५ ५ ५                    |           |
| २२५ | अभितः पैतृदारवौ                       | २० ४ १८   | ४२२                   | अभौकमभिनिधनमाभौ-          |           |
|     |                                       |           | शवानि चैके            | २५ १४ १५                  |           |

| पृ० | सूत्राणि  | अ० कं० सू० |
|-----|---|------------|
| ४४४ | अभीममिति महावोरम्                               | २६ ६ २६    |
| ३७२ | अभोजनं तस्य                                     | २६ ४ ६     |
| ४३  | अभोजनं तस्योच्छ्वासात्                          | १४ ४ ३८    |
| २२३ | अभ्यञ्जनप्रभृति करोति                           | २० ४ ८     |
| १०३ | अभ्यात्मं चयनमुपविष्य                           | १६ ७ १२    |
| ११३ | अभ्यात्ममेके                                    | १७ २ २     |
| १८२ | अभ्यादाधामीति प्रत्यु-<br>चमाहवनीये तिस्रः स-   |            |
|     | मिधोभ्यादधाति                                   | १९ १ ११    |
| ३९८ | अभ्यासानुपपत्तौ ज्यो-                           |            |
|     | तिष्ठोमः पूरणः                                  | २४ ७ १९    |
| ३७१ | अभ्युदये रजतधारण-                               |            |
|     | पुरस्तात्                                       | २६ ३ २०    |
| ४८८ | अभ्युपाकृतचमसमुपस्थे<br>कृत्वाग्निऽआवाहि बीतये० | २६ ११ ३३   |
| २३० | अभ्रद्वयमानाम्नीप्तौ-                           |            |
|     | वर्णानेकशतमेकशतं केस-                           |            |
|     | रपुच्छेष्वावपन्ति                               | २० ६ १६    |
| ४४८ | अभिमुचरत आसन्दौ                                 |            |
|     | दक्षिणतः कृष्णाजिनमु-                           |            |
|     | त्तरतः सर्वतो०                                  | २६ ७ १६    |
| १११ | अभ्यादि करोति                                   | १९ ३ २     |
| ८३  | अभ्या पिण्डं खनति दे-                           |            |
|     | वस्य त्वेति                                     | १६ २ २४    |
| ८३  | अभ्या पिण्डं त्रिः परि-                         |            |
|     | लिखति परिव्राजपति-                              |            |
|     | रिति०   | १६ २ २३    |
| ८८  | अभ्या यत्र चतुरश्रं                             |            |
|     | खनत्यदितिष्ठति                                  | १६ ४ ९     |
| २९१ | अमा० साशो                                       | २२ ७ १९    |
| २९३ | अमावास्यायाम्                                   | २१ ३ ४     |
| ७६  | अमावास्यायामेके                                 | १६ १ ७     |
| ४०७ | अमेध्यं हृष्टा सूर्यमुपति-                      |            |
|     | ष्ठताब्दं मनो दरिद्रं०                          | २६ ११ २४   |
| ४४३ | अमेन्यस्मे इति खरेकरोति                         | २६ ६ ११    |
| ३९९ | अयनमुत्सर्गिणां गवाम-                           |            |
|     | यनविकल्पायः                                     | २४ ७ २३    |
| ३६० | अयमेव प्रायणीयोऽति-                             |            |
|     | रात्रः सर्वं सत्रं स्यात्                       | २४ ७ २९    |

| पृ० | सूत्राणि                       | अ० कं० सू० |
|-----|--------------------------------|------------|
| ३९२ | अयस्मयानि वा ब्राह्म-          |            |
|     | णाय दद्यात्                    | २६ ७ ३३    |
| २४३ | अयस्मयेन पत्नीसंयाजान्ते       | २० ८ १०    |
| ३८  | अयुक्तश्चतुर्थोऽनुगच्छति       |            |
|     | सर्वयन्त्री                    | १४ ३ ९     |
| १०९ | अयुग्मगणमध्वमाऽनुके            | १६ ७ २२    |
| २६३ | अयुग्मेषु वा                   | २१ ३ २     |
| २९० | अयूपम्                         | २२ ७ ३     |
| ६   | अरण्योर्बाहुगृहपतेर्यं ह-      |            |
|     | तोऽग्निर्जनिष्यते०             | १२ २ ८     |
| १२६ | अरत्तिमात्रेऽषाढां दक्षि-      |            |
|     | णेनावकासूपरिष्टाच्च पुन-       |            |
|     | यमभिमुषम्                      | १७ ४ २८    |
| २६६ | अरात्पथः                       | २१ ३ १९    |
| ४३६ | अर्विषि प्राप्ते सुवर्णश-      |            |
|     | तमानं निधायाज्येन०             | २६ ४ ६     |
| ३९९ | अर्धवाद्मात्रं पशुवचनम्        | २६ १ ११    |
| २१  | अर्धवादाच्च                    | १३ १ १०    |
| ३०० | अर्धमासं मासं सवत्सरं          |            |
|     | वा                             | २२ १० २६   |
| २१९ | अर्धमासमासत्रैमास्य-           |            |
|     | वणमास्थानि चैके                | २० ३ ६     |
| ३१२ | अर्धो वत्सतर्यः                | २३ ४ ७     |
| १०६ | अर्धे च                        | १६ ८ ४     |
| १८१ | अलम्पशोरपशोः                   | १९ १ ४     |
| १४० | अवकाः कूर्मवत्                 | १७ ९ ६     |
| २६१ | अवकानां त्वचो जुहोति           | २१ २ ६     |
| २६१ | अवकाभिः कुक्षौश्च प्रच्छाद्य२१ | ४ १९       |
| ४६२ | अवकादयस्य प्रवृज्यात्          | २६ ७ ३६    |
| ६४  | अवगाद्यावगाढात्पशोः            |            |
|     | पुरुषाद्वा पूर्वोपरा ऊर्माः    | १६ ४ २४    |
| २९८ | अवघ्राणमितरेषु                 | २२ १० ४    |
| २६४ | अवचनेऽग्निष्टोमः               | २२ १ २     |
| ३९८ | अवदानदानौ नाद्विद्येत          | २६ ९ ८     |
| ३८३ | अवदानयाज्यानु-                 |            |
|     | वाक्यासु च                     | २६ ६ १९    |
| ४०१ | अवदानसहितमधिष्ठित्यो-          |            |
|     | ऽग्नौषवेष्टितं गर्भं०          | २६ १० ७    |
| ४०१ | अवदानान्धनुजुहोति यस्यै-       |            |
|     | त इति                          | २६ १० ९    |

| पृ० | सूत्राणि                    | अ० कं० सू० | पृ० | सूत्राणि                          | अ० कं० सू० |
|-----|-----------------------------|------------|-----|-----------------------------------|------------|
| ३५  | अवदानैश्च द्वैधं श्रुतैः    | १४ २ १६    | ८५  | अवहृत्योपरिनामि धारय-             |            |
| ४०७ | अवदष्टश्च                   | २५ ११ २३   |     | अवप्रभृतोनामिमन्त्रयते            | १६ ३ ९     |
| ६६  | अवभृथदीक्षाभ्यासो           |            | ४०२ | अविज्ञाते पुंवत्                  | २५ १० ११   |
|     | वचनादिति                    | १५ ८ १३    | ३६३ | अविज्ञाते प्रतिमहाग्याह-          |            |
| ३५१ | अवभृथमभ्यवयन्ति यमुनां      |            |     | ति सर्वाभ्यश्रुतं                 | २५ १ १२    |
|     | कारपचवं प्रति               | २४ ६ १०    | ४   | अविभवति गृहपत्यन्वा-              |            |
| ३५५ | अवभृथमभ्यवयन्ति यमुनां      |            |     | रम्भः                             | १२ १ १४    |
|     | त्रिप्लक्षवहरणं प्रति       | २४ ६ ३९    | २८२ | अविरतेभ्यो वा ब्रात्य-            |            |
| ६३  | अवभृथमेकेन ताग्व्या-        |            |     | चरणात्                            | २२ ४ २५    |
|     | दीनि चेत्                   | १५ ७ २३    | १०४ | अविशेषोपदेशात्                    | १६ ७ १५    |
| २०१ | अवभृथवत्सत्वात्वा वासो-     |            | ७१  | अवेदिर्दक्षिणा                    | १५ १० ९    |
|     | ऽपासनं द्रुपदादिवेति        | १९ ५ १६    | ५७  | अवेष्टा इति लोहाय-                |            |
| २८  | अवभृथाहुदेत्य ज्योति-       |            |     | समाविध्यति०                       | १५ ५ २०    |
|     | ष्टोमोऽग्निष्टोमः०          | १३ ३ ३४    | ६०  | अव्यथायै त्वेति सुन्व-            |            |
| २६७ | अवभृथाहुदेत्य रौहिण्यौ      |            |     | न्नारोहति                         | १५ ६ १७    |
|     | वत्सल्यौ सकर्णपुच्छा-       |            | १८  | अव्यूहो वा                        | १२ ६ २१    |
|     | ऽवच्छाते परिद्धाते          | २२ १ २०    | ५   | अशकौ नियतक्रिया०                  | १२ १ २१    |
| ४१२ | अवभृथान्ते वा श्रुति-       |            | १६० | अन्नमंस्ते क्षुद्रियद्वा कूर्म-   |            |
|     | सामभ्यात्                   | २५ १२ २१   |     | कृत्वा मयि त ऊर्ग-                |            |
| २४४ | अवभृथेष्टयन्तेऽस्तु मग्नस्य |            |     | त्यादाय                           | १८ २ २     |
|     | पिङ्गलखलतिविक्लि-           |            | १६१ | अन्नमि वाऽर्थवादात्               | १८ २ ८     |
|     | घशुक्लस्य०                  | २० ८ १६    | २३३ | अन्नं त्रिस्त्रिः परियन्ति        |            |
| ४३  | अवरुह्य गच्छति स्तो-        |            |     | पितृवन्मध्ये गणानां प्रि-         |            |
|     | त्राय प्रहितः               | १४ ४ ४५    |     | याणां निधीनामिति                  | २० ६ १३    |
| ६३  | अवरुह्य गच्छति स्तो-        |            | २३५ | अन्नं विशास्त्यनुवाकेन            |            |
|     | त्राय प्रहितः               | १५ ७ २२    |     | कस्त्वा च्छतीति                   | २० ७ ६     |
| ४०  | अवरुह्य नैवारमालमते         |            | २७२ | अन्नतरोश्चाऽनुदीक्षेयु            | २२ २ २५    |
|     | तीर्थे स्थितमामा वा-        |            | २८५ | अथद्वादशा माध्यान्दने             | २२ ५ १६    |
|     | जल्येति                     | १४ ४ ११    | ८२  | अथप्रभृतींश्च प्रत्यूचं प्रतूर्तं |            |
| ६०  | अवरोहति ह० सः शुचि-         |            |     | युक्तायां योगे योग इति            | १६ २ ९     |
|     | षदिति                       | १५ ६ २५    | २३२ | अन्नप्रोक्षणमग्नयस्त्वा           |            |
| ४८९ | अववृष्टमक्षणमिन्दुरिन्दु-   |            |     | वायुश्चेति                        | २० ६ ७     |
|     | मवागात्तस्य स०              | २५ १२ ६    | २४४ | अन्नमेवपूताख्यास्ते               | २० ८ १८    |
| ३५१ | अवशिष्टं चैके यज्ञोपकर-     |            | २९५ | अन्नवत्                           | २२ ८ २४    |
|     | णमुदयनीयान्ते               | २४ ६ ९     | ४२९ | अन्नवशकृता धूपयत्यन्न-            |            |
| ९४  | अवहरति इ० सः शुचि-          |            |     | स्य त्वेति प्रतिमन्त्रम्          | २६ १ २२    |
|     | षदिति                       | १६ ५ २०    | २४३ | अन्नशफेन वाऽनुयाजान्ते            | २० ८ ९     |
| ९४  | अवहरत्यग्नेऽभ्या वर्त्ति-   |            | २३३ | अन्नवशिष्टमुपस्थे कुरुते          |            |
|     | न्निति                      | १६ ५ १६    |     | वृषा वाजीति                       | २० ६ १६    |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|
| २८६ | अश्वत्त्वेव माध्यन्दिने-<br>ऽधिकः                                | २२ ५ ३३   |
| २४१ | अश्वस्य वा   | २० ८ ३    |
| १७४ | अर्थाश्च   | १८ ६ ५    |
| २२९ | अथाः सौवर्णालङ्काराः   | २० ५ १२   |
| ३८  | अथान्प्रोक्षत्यपोऽवनीय-<br>मानान्स्नानान्वागतान-<br>प्स्वन्तरिति | १४ ३ ३    |
| २२० | अथापदीज्या चरुभिः<br>सावित्र्यन्ते                               | २० ३ १२   |
| २७१ | अथाभावे गौः  | २२ २ १२   |
| १२८ | अथाव्योरुत्तरतः पूर्वापरे  | १७ ५ १५   |
| २८१ | अथासतरारभ्यां कम्प्रा-<br>भ्यां युक्तः स्यादित्येके              | २२ ४ १६   |
| ४४२ | अश्विना चर्ममिति ब्रह्मा-<br>नुमन्त्रयते                         | २६ ६ ७    |
| २०७ | अश्विनातेजसाऽश्विना-<br>पिबतामिति याज्यानु-<br>वाक्ये सशस्त्रस्य | १९ ७ १    |
| २०४ | अश्विनाहविरिति तिष्ठो-<br>वपानां याज्यानुवाक्याः                 | १९ ६ १६   |
| ४३९ | अश्विभ्यां पिन्वत्येति<br>पिन्वने दोग्धि                         | २६ ५ ६    |
| १७  | अश्विभ्यान्तिरोन्धानां<br>सोमानामनुवाचनप्रैषौ                    | १२ ६ ९    |
| २२८ | अश्वेनाक्रमयन्त्यास्तावम्  | २० ५ ७    |
| २७१ | अश्वैकविंश दक्षिणा-<br>ऽश्वोवा                                   | २२ २ १८   |
| ८६  | अषाढां करोति महिषी<br>प्रथमविना तदाख्या                          | १६ ३ २१   |
| १५० | अषाढाषेलायाः पुरस्ताद्<br>बृहतीरेना व इति                        | १७ १२ १०  |
| १२५ | अषाढासोत्यषाढाम्   | १७ ४ २५   |
| ३०८ | अषोडशिकावतिरात्रा<br>उत्तरयोः                                    | २३ २ २    |
| ३२५ | अषोडशिकावतिरात्रौ  | २४ २ १६   |
| ३२९ | अषोडशिकावतिरात्रौ  | २४ २ ४३   |
| ३४६ | अषोडशिकावतिरात्रौ  | २४ ५ ३२   |
| ८१  | अष्टगृहीतं जुहोति सन्त-  |           |

|     |                              |           |
|-----|------------------------------|-----------|
| पृ० | सुत्राणि                     | अ० क० सू० |
|     | तमुद्रगृह्युञ्जान इति        | १६ २ ७    |
| २१० | अष्टम्यां नवम्यां वा फा-     |           |
|     | लगुनीशुक्लस्य                | २० १ २    |
| ४६  | अष्टाकपालोऽनुमत्यै           | १५ १ ९    |
| ३२८ | अष्टात्रिंशद्वात्रं प्रजाका- |           |
|     | मानां पशुकामानां वा          | २४ २ ३९   |
| ६९  | अष्टापदोवत्पशुबन्धौ          |           |
|     | गभिणीभ्यां स्वगुण-           |           |
|     | दक्षिणौ                      | १५ ९ १३   |
| १३३ | अष्टाभिरेके                  | १७ ७ २    |
| ३२६ | अष्टाविंशतिरात्रं प्रजा-     |           |
|     | कामानां पशुकामानां वा        | २४ २ २६   |
| ३१६ | अष्टाष्टे षडह्नामहाव्रतम्    | २३ ६ १५   |
| ३५३ | असत्सुदृष्ट्य ततः            | २४ ६ २४   |
| १४६ | असपत्ना स्मृतशोऽन्य-         |           |
|     | तोन्तराः                     | १७ ११ ८   |
| १८५ | असादनं च                     | १६ ७ २०   |
| १८  | असादनमा पूर्वेर्वा           |           |
|     | ग्रहणात्                     | १२ ६ १९   |
| ३८१ | असान्नाय्यवद्वा              | २५ ५ ८    |
| ५०  | असिर्नखरः                    | १५ ३ १६   |
| ११३ | असुन्वत्समिति प्रत्यृचं      |           |
|     | पराचीः                       | १७ २ १    |
| १३  | अस्तमिते निष्क्रम्यापरेणो-   |           |
|     | त्तरवेदिमासते०               | १२ ४ २२   |
| ११  | अस्तमिते समिदाधानं           |           |
|     | सर्वेषु                      | १२ ४ ६    |
| २११ | अस्त्र्युपायो                | २२ ७ १८   |
| ४१५ | अस्मृतावृजौषमिभ्र-           |           |
|     | स्यात्स्ववहरणम्              | २५ १३ १९  |
| ४२  | अस्मे व इति दिशो             |           |
|     | वीक्षते                      | १४ ४ २७   |
| ४३८ | अहः केतुनेति दक्षिणं         |           |
|     | रौहिणं जुहोति०               | २६ ४ १४   |
| २८९ | अहनी चोत्तमे छान्दो-         |           |
|     | मिके पृथक् कृत्वा            | २२ ६ २५   |
| ३३४ | अहरहरमिष्ट्वेषु त्रिकम्बु-   |           |
|     | केषु वा                      | २४ ३ २८   |
| ९५  | अहरहरित्याधानम्              | १६ ६ ४    |

| पृ० | सूत्राणि                               | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|
| ३०४ | अहर्गणेऽप्यविशेषात्                    | २२ ११ २८  |
| ३०  | अहर्गणे व्युत्क्रामताश्च-<br>न्वद्वयम् | १३ ३ ५२   |
| ३१५ | अहीना व्रतवन्तः सर्व-<br>जिज्ञीक्षाः   | २३ ४ ३१   |
| १८  | अहोने व्युल्लङ्घनसि<br>दशरात्रस्य०     | १२ ६ १७   |
| ३५८ | अहोनेकाहानां वैकैकेन                   | २४ ७ १६   |
| ३७३ | अहूताभ्युदितउन्नीयात-<br>मितोरासीत     | २५ ४ १०   |

## आ

|     |  |         |
|-----|--|---------|
| ५७  | आक्रम्य पादेन सीमं<br>निरस्यति प्रत्यस्तमिति                                   | १५ ५ २२ |
| ८३  | आक्रम्येत्यनेन पिण्डमधि-<br>ष्टापयति   | १६ २ १७ |
| २४  | आक्रोशत्येकः प्रशंस-<br>त्यपरः   | १३ ३ ५  |
| ४०  | आगतेषु ब्रह्मावरोहति<br>देवस्याहमिति   | १४ ४ ८  |
| ८३  | आगत्येत्यभिमान्त्रयते-<br>ऽद्वयम्  | १६ २ १६ |
| ४८  | आगनापौष्ण ऐन्द्रापौ-<br>ष्णः पौष्णः इयामो<br>दक्षिणा                           | १५ २ ११ |
| ४८  | आगनावैष्णव ऐन्द्रावै-<br>ष्णवो वैष्णवो वामनो<br>दक्षिणा                        | १५ २ ९  |
| ८९  | आगनावैष्णववैश्वानरौ  | १६ ४ २८ |
| १७० | आग्निकानि च वाजस्य<br>न्विति   | १८ ५ ५  |
| २२३ | आग्निंके च सप्तर्ष्या<br>निर्वपति  | २० ४ ७  |
| १७६ | आग्निमारुतस्तोत्रपुरस्ता-<br>द्विमोचनं परिधिर्ध्वो-<br>दिवो मूर्ध्वेति पल्लवम् | १८ ६ १८ |
| १६५ | आग्नीध्रदेशाद्दक्षिणं<br>गृह्यासहिर्न०   | १८ ३ २५ |
| २५  | आग्नीध्रमपरेण श्वश्रं<br>सवालधानेन०  | १३ ३ १६ |

| पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|-----|---|-----------|
| ४१५ | आग्नीध्रमेवं नयतेति<br>ब्रूयात् कृतं चेत्   | २५ १३ २१  |
| ६   | आग्नीध्रीय उद्यतेऽङ्गार-<br>मेकैक०  | १२ २ १    |
| १०२ | आग्नीध्रीयसुत्तरेण सदः  | १६ ७ ५    |
| ५९  | आग्नीध्रिये पालाघेन<br>शेषान् जुहोति रुद्र यत्त<br>हृत्युत्तरार्धे                          | १५ ६ १२   |
| ४०९ | आग्नीध्रिये वा हिरण्य-<br>गर्भं हृत्यचा   | २५ ११ ३४  |
| ३८६ | आग्नाध्रिये सुत्यासु  | २५ ६ ८    |
| ६८  | आग्नेय ऐन्द्रः सौम्यो वा<br>वैश्वदेवश्चरुः ०  | १५ ९ २    |
| ४७  | आग्नेयः   | १९ १ २५   |
| २८४ | आग्नेयानामनहुद्धिर-<br>ण्याश्वाजानाम्   | २२ ५ ६    |
| ६८  | आग्नेयो हिरण्यदक्षिणो-<br>ऽग्नीधे द्वादत्यैन्द्रस्य०  | १५ ९ ५    |
| ७८  | आग्नेय्यो वाज्यानु-<br>वाक्याः कामवत्यः   | १६ १ २७   |
| ४१२ | आग्रयणाद्वाऽनुपलभमा-<br>नेषु पूर्ववत्   | २५ १२ २५  |
| ३०८ | आङ्गिरसस्यैत्रथकापिवनाः   | २३ २ ३    |
| ८८  | आचरति मित्रस्येति   | १६ ४ १५   |
| २७२ | आजानेयानपरजने   | २२ २ २३   |
| ३९  | आजि० बोधं यस्ति   | १४ ३ २१   |
| १०१ | आज्यं विश्वकर्मण<br>हति जुहोति  | १६ ७ १    |
| १९९ | आज्यधर्ममाश्वत्थेनैके   | १९ ४ २५   |
| ३०९ | आज्यधर्मास्थानापत्तेः   | २३ २ १८   |
| ४३७ | आज्यधर्माः स्थानापत्तेः   | २६ ४ ७    |
| २२६ | आज्यसक्तुधानालाजा-<br>नामेकैकं जुहोति प्राणाय<br>स्वाहिति प्रतिमन्त्र०<br>सर्वशत्रुमावर्तम् | २० ४ ३२   |
| ३८३ | आज्यस्थास्त्रीदोषेऽन्यत्  | २५ ५ २४   |
| ४   | आज्येन पत्नीत्याजा<br>गृहपतिवर्जम्  | १२ १ १९   |
| ३७२ | आज्येन वा प्रतिस्त्रियाय<br>देवतेज्या   | २५ ४ १४   |



| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|
| १२० | आज्ये न्यज्य कुशापाणि<br>तूर्ण्यो प्रोक्षत इवेतेऽन्वे०         | १७ ३ १९   |
| १२० | आतिथ्यशेषाद्यापसदः<br>कृत्वा राहिते०                           | १७ ३ १६   |
| ११९ | आत्मनि कृषत्यनुपरिश्रि-<br>च्छुनो सुकाला इति<br>प्रत्युचम्     | १७ २ १२   |
| १०४ | आत्मनि यजुष्मतीः   | १६ ७ १८   |
| १३२ | आत्मनि वामदेव्यम्  | १८ ३ ५    |
| २११ | आदानकाले वाऽञ्जनम्   | २० १ ८    |
| ४२९ | आदानमेकं   | २६ १ १८   |
| ३४६ | आदित्यस्त्रयः संवत्सराः<br>सौत्याः                             | २४ ५ १४   |
| १२९ | आदित्यं गर्भमिति प्रति-<br>मन्त्रं मन्त्रक्रमेण                | १७ ५ १७   |
| १८१ | आदित्यश्चक्रः  | १९ १ ५    |
| २०९ | आदित्यस्य सूत्रामाणं<br>महीमृषु मातरमिति                       | १९ ७ ९    |
| ३३७ | आदित्यानामयनेऽभि-<br>प्लवास्त्रित्पञ्चदशस्तोमाः                | २४ ४ ३    |
| ६२  | आदिनेवात्यम्   | १५ ७ ९    |
| ३४७ | आद्यन्तयोर्वोतिरात्रौ विषु-<br>वांश्च मध्ये मध्ये              | २४ ५ १८   |
| १०१ | आद्याभ्यां वा पूर्वम्  | १६ ६ २८   |
| २९  | आद्यहन् प्रथमां नयेदन्त्ये<br>वा पश्चात्                       | १३ ३ ४२   |
| २२४ | आद्योऽग्निर्द्विगुणस्त्रिगुण-<br>एकविंशतिविधो वा               | २० ४ १५   |
| २०९ | आ नः प्र बाहवेति<br>पयस्थायाः                                  | १९ ७ १०   |
| ४१६ | आपः प्रजापतिर्यज्ञो यज्ञ-<br>स्य भेषजमसीति                     | २५ १३ २५  |
| ६५  | आपः स्वराज इति मरी-<br>चीर्गृहीत्वा०                           | १५ ४ ३६   |
| ४२० | आपदि वैश्वानरः   | २५ १४ ७   |
| ३८६ | आपवस्वद्विरण्यवदित्युद-<br>गान्दोमो ध्वाहक्षारोद्वेण<br>युयस्य | २५ ६ ९    |
| १६  | आ पात्रप्रक्षालनात्कृत्वा-                                     |           |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|
|     | ऽतिरात्रइवेत्सौम्येन०  | १२ ६ ३    |
| ३१९ | आपूर्यमाणे दशरात्रः परः  | २४ १ ४    |
| ८५  | आपाहिष्टेति पणकपायप-<br>कमुदकमासिञ्चति पिण्डे                        | १६ ३ १६   |
| १२० | आप्यायस्वेति सिकताल-<br>म्भनद्वारभ्याम्                              | १७ ३ १५   |
| २०४ | आप्रियश्च सार्धो अग्नि-<br>रश्चनेति                                  | १९ ६ १५   |
| ७६  | आप्रियो द्वादशोर्ध्वा<br>अस्येति                                     | १६ १ १२   |
| ३५५ | आप्लवनमात्रं वा  | २४ ६ ४१   |
| ३०७ | आमयाविना वा  | २३ १ १८   |
| २०२ | आमिक्षायां च   | १९ ६ ५    |
| १८१ | आमिक्षाया वा पूर्वः  | १९ १ ७    |
| १८५ | आयन्त्यावर्त्यं पशुनजः<br>पुरस्तादासभो मध्ये                         | १६ ३ १२   |
| २३५ | आयसा इतरेषाम्  | २० ७ ५    |
| २२९ | आयोध विमुक्तमश्वं महि-<br>षीवावाता परिवृक्ताऽऽज्ये-<br>नाभ्यञ्जति०   | २० ५ १५   |
| ३५२ | आयुर्गृहपतिमरणे  | २४ ६ १९   |
| ३१७ | आयुर्विज्जित्पक्षः   | २३ ५ ३०   |
| २१५ | आयोगवमाह इवानं<br>चतुरक्षमभिमन्यस्वेति                               | २० १ ३६   |
| ४२  | आरोक्ष्यन् जायामाम-<br>न्त्रयते जाय०                                 | १४ ४ २४   |
| ९९  | आरोहेत्पाश्वर्तो वा<br>गच्छेत्                                       | १६ ६ १९   |
| ४०८ | आत्यंश्चरणे तुप्राभ्यो-<br>ऽङ्गयः स्वाहेति                           | २५ ११ ३०  |
| १६४ | आर्द्रोदुम्बरीधृतोपिता-<br>स्तिस्त्र उदेनमित्यादधा-<br>ति प्रत्युचम् | १८ ३ १९   |
| २८६ | आर्भवे स्तूयमाने दक्षिणेनौ-<br>दुम्बरीं कृष्णाजिने०                  | २० ६ ५    |
| ८४  | आलभ्यत उभे धाम् च<br>स्य इति   | १६ २ २८   |
| २११ | आ वरदानाद्वाग्यमनम्  | २० १ ११   |
| ३२० | आवापसमवेतानासलप-<br>मलपं पूर्वम्                                     | २४ १ १३   |

| पृ० | सूत्राणि                  | अ० क० सू० | पृ० | सूत्राणि                   | अ० क० सू० |
|-----|---------------------------|-----------|-----|----------------------------|-----------|
| ६७  | आविर्मया इति वाचयति       | १५ ५ १९   | १९५ | आसाद्यैनानाज्यभागौ         |           |
| ९४  | आवृत्तिरतः संवत्सरम्      | १६ ५ २६   |     | यजत्यत्र स्विष्टकृद्वनस्प- |           |
| ४४५ | आवृत्तिर्वा प्रधानका      |           |     | स्त्योः प्रेषदर्शनात्      | १९ ४ ३    |
|     | कृत्वात्                  | २६ ६ २७   | १५  | आसिचय निग्राम्याः          |           |
| २७८ | आवेशादनिवृत्तिः           | २२ ३ ४८   |     | पात्रे तस्मिंस्तूर्णो      | १२ ५ १४   |
| २०० | आशूलाभिमन्त्रणात्कृ-      | ४         | ४४९ | आसेचनवन्ति पयसः            |           |
|     | त्वोदकाधिष्ठानप्रभृत्या-  |           |     | पूरयति घमेतत् इति          | २६ ७ २३   |
|     | वभृथेष्टः                 | १९ ५ १२   | ८४  | आस्तोर्णयोस्तातुद्गृह्णाति |           |
| ५२  | आशूल्यासमये गृहपतये       | १५ ४ ६    |     | सुजात इति                  | १६ ३ ५    |
| २५२ | आश्वमेधिकं मध्यमं         |           | १९९ | आस्ते प्रतिगश्मिन्         | १९ ५ ७    |
|     | व्रतस्थाने                | २१ २ ९    | ८१  | आहवनीयं दक्षिणे न          |           |
| १३  | आश्वमेधिकं वा नाम-        |           |     | त्रिवृत्सुअपञ्चाङ्गीवद्वा- |           |
|     | धेयात्                    | १२ ४ २०   |     | स्तिष्ठन्ति०               | १६ २ ४    |
| २१६ | आश्वस्त्रवणविरमणाद्वा     | २० २ ५    | ३६८ | आहवनीयजागरणे वा            |           |
| ५०  | आश्विनः सहस्रहीतुः        | १५ ३ १०   |     | तत् एवोद्धरणम्             | २५ ३ ५    |
| १८८ | आश्विनमाश्वत्थेन          | १९ २ १५   | २०१ | आहवनीयमुपतिष्ठते-          |           |
| ३३६ | आश्विनस्याग्नेयान्ते      |           |     | ऽपो अष्टेति                | १९ ५ १८   |
|     | प्रतिप्रस्थाता व्युत्क्र- |           | ८३  | आहवनीयवत् स्थापयति         |           |
|     | मतादि०                    | २४ ३ ३६   |     | पिण्डस्य                   | १६ २ २१   |
| २०५ | आश्विना गोभिरिति च        |           | ५   | आहवनीयस्ततः                | १२ १ २४   |
|     | हविषाम्                   | १९ ६ १९   | ९२  | आहवनीयस्य पुरस्ताद्-       |           |
| ७३  | आश्विनाभावस्तु            | १५ १० २२  |     | द्वात्रासन्दीवदासन्धा०     | १६ ५ ५    |
| १३७ | आश्विनीर्ध्रुवक्षितिरिति  |           | ८०  | आहवनीयस्य पुरस्ता-         |           |
|     | प्रतिमन्त्रम्             | १७ ८ १५   |     | मत्या चतुरस्रे ऋद्धे०      | १३ २ २    |
| १९१ | आश्विनोऽजोध्रुः           | १९ ३ ३    | ६९  | आहवनीयाद्वा पुरस्ता-       |           |
| ७१  | आश्विनोऽजः द्येतः         | १५ १० ३   |     | कृत्वाप्रासे०              | १५ ९ ९    |
| ३   | आसत उपयन्तीति             |           | ४४६ | आहवनीये त्रीञ्छाला-        |           |
|     | सत्त्रलिङ्गं              | १२ १ ६    |     | कान् प्रदीप्य प्रदीप्या-   |           |
| ५९  | आसने च                    | १५ ६ ७    |     | ग्रीधौ चारयति०             | २६ ७ ३    |
| २६३ | आसन्दी सोपधाना            |           | २१८ | आहवनीयेऽस्तमिते चतस्रो     |           |
|     | दक्षिणानङ्गान्यर्वाश्च    |           |     | धृतीरिह रन्तिरिति          | २० ३ ४    |
|     | सर्वं पुराणं भूयसीश्वे-   |           | ३५५ | आहिताग्निश्चैव्युषेऽ-      |           |
|     | च्छन्                     | २१ ४ ३१   |     | मिहाग्रमेव जुहुयात्        | २४ ६ ३६   |
| ९४  | आसन्धां करोति             |           | ३७६ | आहितानेरात्यश्चुक्र-       |           |
|     | बृहदिति                   | १६ ५ २१   |     | रणेऽये व्रतभृते            | २५ ४ २८   |
| २८८ | आसन्धेनमवभृथुः            |           | ३९३ | आहुतिं जुहोति पुत्रो       |           |
|     | हत्वाभ्युक्ष्य सोमोपनह-   |           |     | आताऽन्यो वा०               | २५ ७ ३८   |
|     | नेन०                      | २२ ६ १५   | ३६८ | आहृत्य वा                  | २५ ३      |
| ३८९ | आसादनायाहवनीये            | २५ ७ ८    |     |                            |           |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|
|     | इ  |           |
| ७४  | इच्छतः समहाव्रते नियमः   | १६ १ २    |
| १०७ | इच्छन्पक्षपुच्छाऽप्ययेषु चतुरङ्गुलं                                      | १६ ८ २१   |
| ४२१ | इच्छन्वृषण्वती प्रतिपत्  | २५ १४ ११  |
| ५४  | इडान्तेऽपो गृह्णाति  | १५ ४ २१   |
| २९  | इडे रन्त इति दक्षिणेऽ  |           |
|     | स्याः कर्णे  | १३ ३ ४४   |
| ९२  | इण्डवशिक्यासन्दीषु मुञ्ज-<br>रज्जवस्त्रिवृतो                             | १६ ५ २    |
| २२९ | इतरांश्च युञ्जन्त्यस्येति  | २० ५ ११   |
| २१३ | इतराश्चान्वक्  | २० १ १८   |
| १२० | इतरासां च चित्तीनां स्व-<br>यमातृण्याः                                   | १७ ३ १७   |
| २७६ | इतरे क्रोशप्रत्यवायेन क्रो-<br>शप्रत्यवायेन                              | २२ ३ ३२   |
| ११  | इतरे विसृज्यन्ते स्वा-<br>ध्यायाय समिद्धयो वा                            | १२ ४ ३    |
| ५३  | इतरेषां वा भूयस्त्वात्   | १५ ४ १९   |
| ३९  | इतरेषामेकस्मिन् राजन्यो<br>वैश्यो वा                                     | १४ ३ २०   |
| २४८ | इतरेष्वेकादशेकादश  | २१ १ ९    |
| २७४ | इधमो वैभोदकः   | २२ ३ ९    |
| १६८ | इन्द्रं दैवीरति जपति   | १८ ४ २५   |
| ४०  | इन्द्रतुरीयम्  | १५ १ २४   |
| १६  | इन्द्रश्च स्रज्जडिति भक्ष-<br>णम्  | १२ ६ २    |
| ३०२ | इन्द्रस्तोमो राजयज्ञः<br>सहस्रं दक्षिणा                                  | २२ ११ १४  |
| ३३८ | इन्द्रस्तोमो विभजितः   | २४ ४ ६    |
| ३१६ | इन्द्रस्य पञ्चमः   | २३ ५ ८    |
| ६१  | इन्द्रस्य वामित्यवहरते<br>बाहू पयस्यायां व्याघ्रचर्म-<br>देशे स्थितायाम् | १५ ६ ३१   |
| ५७  | इन्द्रस्य वात्रंमिति घ-<br>नुरातनोति                                     | १५ ५ १५   |
| ४२७ | इन्द्रस्योजस्येति पृती-<br>कान्  | २६ १ ९    |
| ४०७ | इन्द्रियं स्कन्नमन्निर-  |           |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|
|     | पसिञ्चेदपो मेऽद्य पयसो   | २५ ११ २१  |
| २०८ | इमं मे तत्पेत्येकरूपा-<br>लस्य                                     | ११ ७ ७    |
| ३९९ | इमं मे वरुणेति च प्रत्यु-<br>चं द्वाभ्याम्                         | २५ ९ १३   |
| १६८ | इमं स्तनमिति वाचय-<br>ति वा  | १८ ४ २६   |
| ५८  | इमममुष्येति च प्रथमो<br>देवसुवत्                                   | ११ ५ ३१   |
| २४३ | इमानुकमिति च द्विपदा   | २० ८ ११   |
| २३७ | इयं वेदिरित्यध्वर्युः  | २० ७ १५   |
| ४२७ | इयस्यप्र इति वराहविह-<br>तम्                                       | २६ १ ८    |
| १४० | इषश्चोर्जश्चेत्यपरे  | १० ९ ६    |
| २८६ | इषुः श्येनवदस्यः   | २२ ५ ३०   |
| २९९ | इपुरिष्टरन्तरेणैनावाभ्येयः<br>पुरोडाशः                             | ३२ १० २३  |
| ४४२ | इषे पिन्वस्वेति पिन्व-<br>मानमनुमन्त्रयते                          | २६ ६ ९    |
| ३८२ | इष्टं चेदाज्येन शेषम्  | २५ ५ १४   |
| ८९  | इष्टकाक्रियास्तस्त्रयालि-<br>खितानाम्                              | १६ ४ २४   |
| ८७  | इष्टकास्तु तिस्रो विधव-<br>ज्योतिषः पृथग्लक्षणास्त्रया-<br>लिखिताः | १६ ४ ६    |
| ४५  | इष्टिसोमपशवो मिज्जत-<br>न्नाः कालभेदात्                            | १५ १ ३    |
| २६३ | इहैवायमिति जपति<br>ई   | २१ ४ ३०   |
| ४३७ | ईडे धावापृथिवी इत्यु-<br>च्यमाने परिधोन्परिधाय०                    | २६ ४ ९    |
|     | उ  |           |
| २९१ | उक्थं पशुबन्धमेके  | २२ ७ २३   |
| ३०२ | उक्थः  | २२ ११ १५  |
| ५५  | उक्थः द्वयः  | १५ ४ २९   |
| ४१४ | उक्थ्याच्चेत्षोडशी कार्यः  | २५ १३ १०  |
| ३४  | उक्थ्यादि  | १४ २ ९    |
| १६  | उक्थ्यान्ते षोडशचरण-<br>मुपस्थाद्यैर्न०                            | १२ ५ २०   |

| पृ० | सूत्राणि                      | अ० क० सू० | पृ० | त्राणि                     | अ० क० सू० |
|-----|-------------------------------|-----------|-----|----------------------------|-----------|
| १०  | उक्थ्यावल्ग्वोमास्त्रय उ-     |           | २०७ | उत्तमांश्च शिष्टा प्राहन्- |           |
|     | त्तरे                         | १२ ३ १९   |     | वम्यादशम्या वा त्रयो देवा  |           |
| ३०१ | उक्थ्यो गोसवोऽयुतद-           |           |     | इति निः                    | १९ ६ २९   |
|     | क्षिणः                        | २२ ११ ६   | १४० | उत्तमायां च ऋतव्ये         |           |
| ३१७ | उक्थ्योऽग्निष्टोमपक्षः        | २३ ५ २८   |     | नभश्च नभस्यश्चेति          | १७ ९ ४    |
| ३१७ | उक्थ्योऽग्निष्टोमपक्षिणः      | २३ ५ २०   | ६५  | उत्तमासु तिसृषु पञ्च       | १५ ८ ७    |
| ३१२ | उक्थो वत्सतरोर्वर्णासु-       |           | २२५ | उत्तमे गावो बहुलाः         | २० ४ २६   |
|     | पूर्व्येण                     | २३ ४ ६    | ३४२ | उत्तमे त्रयोऽभिप्लवा       |           |
| ४१९ | उखां चेद्विभ्रन्निवेत सोप-    |           |     | दक्षरात्रो महावतम्         | २४ ४ ३८   |
|     | करणमाहितारग्यावृताः           | २५ १४ १   | ६३  | उत्तमेन चरित्वा सविता-     |           |
| १३० | उखां परिक्राममेकं             | १७ ५ २०   |     | त्वेत्याह यजमानबाहुं       |           |
| १०३ | उखाभेदेन नवस्यालयां           |           |     | दक्षिणं                    | १५ ४ १४   |
|     | महामुख्यामुखाकपालम-           | ६         | १९८ | उत्तमेन वा                 | १९ ४ १७   |
|     | वधायवपति                      | १६ ७ ८    | ३१६ | उत्तमे बडहो बृहद्रथन्तर-   |           |
| १२८ | उखायां प्रत्यङ्घ्रि           | १७ ५ १३   |     | पृष्ठः पृष्ठ्यस्तोमाख्यः   | २३ ५ १३   |
| १५  | उखाया अस्मोद्वपनमस्त-         |           | २०६ | उत्तमौ वनस्पतिस्विष्ट-     |           |
|     | मिति पात्रे                   | २६ ६ १    |     | कृतोः                      | १९ ६ २५   |
| ४५१ | उखावच्चान्यं कुर्यात्         | २६ ७ ३१   | ३८  | उत्तरं वातरह्णा इति        | १४ ३ ७    |
| ४२९ | उखावदर्गिनः प्रदहनं च         |           | ३२४ | उत्तरः प्रतिलोमः           | २४ २ ८    |
|     | मखायेति प्रतिमन्त्रम्         | २६ १ २३   | ३२५ | उत्तरः प्रतिलोमः           | २४ २ २१   |
| ८०  | उखासम्भरणमष्टम्याम्           | १६ २ १    | ८१  | उत्तरत आहवनीयस्यार-        |           |
| १०३ | उखापशये पिष्ट्वा सृदा         |           |     | स्तिमात्र उभयतस्तीक्ष्णा   |           |
|     | सहोखां करात्यावृता            | १६ ७ ९    |     | वैणवी०                     | १६ २ ५    |
| १०३ | उखोपशये पिष्ट्वा संसृज्य      |           | ८५  | उत्तरत आहवनीयस्यो-         |           |
|     | निदधाति                       | १६ ७ ११   |     | द्धतावोक्षिते सिकतो-       |           |
| १०५ | उख्यस्थानेऽर्धग्यामेन गा-     |           |     | पकरणं०                     | १६ ३ १४   |
|     | हंपत्यस्य पारलिखति            | १६ ७ २९   | २५७ | उत्तरतः पृथु पश्चाच्च      | २१ ३ २८   |
| ४४४ | उर्जिल्लष्टरे प्रक्षाल्योपयम- |           | २५८ | उत्तरतः प्रतोचीं प्रथमाम्  | २१ ४ २    |
|     | नीं निदधाति अत्रः             | २६ ६ २१   | ३४० | उत्तरपक्षं प्रतिलोमम्      | २४ ४ २३   |
| ४३  | उज्जितिम्यो वात्सरो मा-       |           | १०८ | उत्तरपक्षस्यापरस्यां       |           |
|     | हेन्द्रः                      | १४ ४ ४६   |     | स्त्रतया परिश्रितो मिनाति० | १६ ८ ३०   |
| २०४ | उज्जयधन्वानः                  | २२ ३ १६   | ४१० | उत्तरपृव जुहोत्युपरवे      |           |
| ३३  | उत्कीर्णसमाप्नो गौधूमच-       |           |     | चमसं दुर्गं प्रजापतये      |           |
|     | पालः                          | १४ १ २३   |     | स्वाहेत्यथ०                | २५ १२ १०  |
| २२४ | उत्क्रामन्ते यजमाने पाप-      |           | २२५ | उत्तरयोश्च                 | २० ४ २५   |
|     | कृतोऽभ्यवयन्त्यचरित्वा        |           | ११९ | उत्तरवेदिं निवपति          |           |
|     | न्रतानि                       | २० ८ १७   |     | चत्वारिंशत्पदां युग-       |           |
| ८३  | उत्क्रामेत्युत्क्रमयति        | १६ २ १९   |     | मात्रीं वा सवतः            |           |
| १३५ | उत्तमयोरहोविक्रयांदिपूर्वं    | १७ ७ २१   |     | कुशस्तम्भे                 | १७ ३ १३   |
| ११  | उत्तमो पुरोहितस्य             | १६ ४ ४२   |     |                            |           |

| पृ० | सूत्राणि  | अ० कं० सू० |
|-----|---|------------|
| ६१  | उत्तरवेदिं हत्वा पय-<br>स्यथा प्रचरति प्राक्<br>स्विष्टकृतः         | १५ ६ ३३    |
| १२१ | उत्तरवेदि प्रोक्षणाद्यास-<br>म्भारनिवपनात्कृत्वोत्तर-<br>वेदिमपरेण० | १७ ३ २६    |
| ४२  | उत्तरवेदिमपरेणौदुम्बरी<br>मासन्दी बस्तवम्णा०                        | १४ ४ ३१    |
| १२  | उत्तरवेदिश्राण्यां वोक्त-<br>रस्याम्                                | १२ ४ ११    |
| २९० | उत्तरवेद्यकरणं च  | २२ ७ ४     |
| ५४  | उत्तरवेद्यमिनिधानात्  | १६ १ ४     |
| १८८ | उत्तरस्यां पयो वैतसेऽजा-<br>ऽविलोमपवित्रेण ब्रह्म-<br>क्षममिति      | १९ २ १०    |
| ११९ | उत्तरस्याः सिकताः प्रमा-<br>ष्टि जहामि सेदिमिति                     | १७ ३ १२    |
| ५०  | उत्तरस्याऽप्युक्षणेष्टितं<br>धनुः                                   | १५ ३ १८    |
| १४३ | उत्तरां दक्षिणयोर्मुचक्षसां<br>भाग इति                              | १७ १० १३   |
| १२८ | उत्तरां द्वौ द्वौ   | १७ ५ ८     |
| १४२ | उत्तरां पूर्वयोराशुखि-<br>वृद्धिति                                  | १७ १० ६    |
| १३७ | उत्तरां पूर्वेण   | १७ ८ ११    |
| १४५ | उत्तरा/सादधि लोक-<br>स्पृणाः पूर्ववत्                               | १७ १० १८   |
| ४७  | उत्तराः समस्य ये देवा<br>इति प्रतिमन्त्रम्                          | १५ १ २१    |
| ११९ | उत्तरापरस्याः पश्चात्   | १७ ३ ११    |
| १३६ | उत्तराऽपरेण   | १७ ८ ५     |
| १४३ | उत्तरामपरयोर्मिन्नस्य<br>भाग इति                                    | १७ १० १२   |
| १४३ | उत्तरामुत्तरयोरिन्द्रस्य<br>भाग इति                                 | १७ १० १४   |
| १४२ | उत्तरा वा दक्षिणाभ्याम्   | १७ १० ५    |
| १३५ | उत्तराश्च   | १७ ७ २३    |
| १३८ | उत्तराश्च   | १७ ८ १७    |
| १३८ | उत्तराश्च   | १७ ८ १९    |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० कं० सू० |
|-----|--|------------|
| १४९ | उत्तराश्च  | १७ १२ ६    |
| १४२ | उत्तराभोगेरधि लोकम्पु-<br>णाः पूर्ववत्                                       | १७ १ १५    |
| १३४ | उत्तरासु च   | १७ ७ ९     |
| ६९  | उत्तरे च मासान्तराः  | १५ ९ १७    |
| ११४ | उत्तरे च यज्ञोपवीत्यु-<br>त्तरया   | १९ ३ २८    |
| ६२  | उत्तरे चरवः  | १५ ४ ७     |
| ४०  | उत्तरेण च त्र्ययेन   | १४ ४ ५     |
| ११  | उत्तरेण परिक्रम्यापरेण<br>हविर्धानं०   | १२ ४ १०    |
| ७९  | उत्तरे तु सामान्योपदे-<br>शाभ्याम्   | १६ १ ४०    |
| १५२ | उत्तरे पदपङ्क्तीरगने<br>तमहेति   | १७ १२ १५   |
| ३२२ | उत्तरे प्रकृतिविहिते   | २४ १ २७    |
| १६२ | उत्तरे बृहत्   | १८ ३ ४     |
| ८   | उत्तरे वा  | १२ ३ ३     |
| ६८  | उत्तरे शुक्ले पञ्चविलः   | १५ ९ १     |
| ७०  | उत्तरे शुक्ले सौत्रामणी  | १५ ९ २३    |
| २९५ | उत्तरेषु च द्विगुणं पूर्वं<br>पूर्वम्  | २२ ९ २     |
| १०८ | उत्तरेषु पुरुषोच्चये नेक-<br>शतविधात्  | १६ ८ २७    |
| २३६ | उत्तरौ च कत्यस्येति  | २० ७ १३    |
| १२१ | उत्तानं प्राञ्च <sup>१०</sup> हिरण्य-<br>पुरुषं तस्मिन्निहरण्य-<br>गर्भं इति | १७ ४ ३     |
| ८८  | उत्तानां करोत्यव्यय-<br>मानेति   | १६ ४ २०    |
| ८४  | उत्तिष्ठति पिण्डमादा-<br>योऽतु तिष्ठेति                                      | १६ ३ ७     |
| ४४० | उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्यु-<br>च्यमाने उपोत्तिष्ठति                          | १६ ५ ११    |
| १०२ | उत्थायादधाति समिधं<br>पुनस्त्वेति  | १६ ७ २     |
| २३४ | उत्सकथया इत्यद्वयं यज्ञ-<br>मानोऽभिमन्त्रयते                                 | २० ६ १७    |
| २२४ | उत्सर्गकाल एके   | २० ४ १२    |

| पृ० | सूत्राणि                   | अ० कं० सू० | पृ० | सूत्राणि                      | अ० कं० सू० |
|-----|----------------------------|------------|-----|-------------------------------|------------|
| ४४७ | उत्सादनदेशं गच्छन्त्य-     |            | २७७ | उद्गातोत्तरतः                 | २२ ३ ६३    |
|     | नम्ना उत्तरवेदिम्          | २६ ७ ८     | २७० | उद्गात्रे व्रतकाले            | २२ २ २     |
| ४०७ | उदकं चैत्तरैस्तदभिमन्त्र-  |            | १९१ | उद्धृतान्यपकृष्येच्छन्        | १७ १२ १२   |
|     | येतोन्दतीर्बलं घत्तौजो-    | २९ ११ २२   | ३११ | उद्धृत्यक्षीरिणीः पुरुषा-     |            |
| २६  | उदकुम्भान् शिरस्तु         |            |     | ह्वतीः                        | २६ ७ १६    |
|     | कृत्वा०                    | १३ ३ २०    | ३३८ | उद्भिद्वलभिदौ च               | २४ ४ ८     |
| ८३  | उदक्रमोदित्यभिमन्त्रयते    | १६ २ २०    | २९९ | उद्भिद्वलभिदौ चाहरतः          |            |
| ३९९ | उदगग्रान् कुशान् दक्षि-    |            |     | संयुक्तौ                      | २२ १० २१   |
|     | णाग्रान् कृत्वा            | २९ ८ १२    | ८९  | उद्यच्छत्युत्थायेति           | १६ ४ २१    |
| १०५ | उद्धृज्यो वगोः पूर्वापरे   | १६ ७ २५    | १९८ | उद्यच्छत्येन० शतरुद्रि-       |            |
| ११४ | उदपात्रं निविच्यान्तरा-    |            |     | यवत् प्रमाणेषु                | १९ ४ २२    |
|     | त्मेष्टकमुत्तिष्ठन्ति नमो  |            | ४४१ | उद्यम्य मुज्जवेदेनोपमृज्यो-   |            |
|     | भूत्या इति                 | १७ २ ५     |     | पथमन्योपमृज्जात्यन्तरि-       |            |
| ३९२ | उदरे पात्री० समवच-         |            |     | क्षेणोपयच्छामीति              | २६ ५ १६    |
|     | धानीं पृषदाज्यवती०         | २५ ७ ३०    | १५  | उद्यम्य वा प्रहरणम्           | १२ ५ १०    |
| २४५ | उदवसानोयान्ते भार्या       |            | ८८  | उद्धयतिश्रपणम्                | १६ ४ १८    |
|     | ददाति यथासंवाद्०           |            | ३८० | उद्गात्यमानं चेतकपालं         |            |
|     | सानुचरीः                   | २० ८ २४    |     | नश्येदाश्विनः                 | २५ ५ १     |
| ४४  | उदवसानोयान्ते यूपवे-       |            | ३०० | उद्धृढः प्रस्तरः              | २२ १० २४   |
|     | ष्टनान्यव्ययैवे ददाति      | १४ ४ ५१    | ४११ | उज्जयने च                     | २५ १२ १४   |
| ३५१ | उदवसानोयान्ते वा           | २४ ६ १२    | ३६७ | उज्जीतसर्वस्कन्दनस्रग्मे-     |            |
| २८८ | उदवसानोयान्ते वा           |            |     | दयोस्तत्रैवासनम्              | २५ २ १०    |
|     | सर्वस्य समाप्तेः           | २२ ६ २०    | २९  | उन्नेतारौ वा कृत्वाना-        |            |
| २९  | उदवसानोयायां वा            | १३ ३ ५०    |     | श्रावयते                      | १३ ३ ४७    |
| ६३  | उदवसानोयायां वा            | १५ ७ २७    | १९८ | उर्मर्दनमभिपेक्षेऽव-          |            |
| २०१ | उदवसाय पयस्या मैत्रा-      |            |     | नीथैके                        | १९ ४ १८    |
|     | वरुणी                      | १९ ५ २१    | १०६ | उन्मुच्य पाशावेकं             |            |
| ११० | उदीची० शाखासुदस्यो-        |            |     | मध्यमे प्रतिमुच्य०            | १६ ८ ८     |
|     | खां निवपति संज्ञानर्मात्   | १७ १ ४     | १०७ | उन्मुच्य पूर्वाधात्पश्चाच्चै- |            |
| ३८५ | उदीच्या दोहस्थानेऽ-        |            |     | प्रतिमुच्यः                   | १६ ८ ११    |
|     | न्यस्याः                   | २५ ६ ३     | ३४९ | उपकिरन्त्युपरवस्थानेषु        |            |
| २३  | उदुत्यमिति ग्रहग्रहणम्     |            |     | न खनन्ति                      | २४ ५ २९    |
|     | तिग्राह्यवज्रक्षवर्जम्     | १३ २ ११    | २६  | उपगयन्ति                      | १३ ३ १८    |
| ६३  | उदैत्येकेन                 | १५ ७ १४    | २३२ | उपगृह्णात्यपाम्पेरुद्रिः      |            |
| ३५६ | उदैत्येयैवेष्टया यजेत      | २४ ६ ४२    |     | पशुरिति                       | २० ६ ८     |
| ३४४ | उद्गाता नेष्टृच्छावाकीये   | २४ ४ ४५    | २७५ | उपतसास्वनुपतसाना-             |            |
| २४  | उद्गाताऽऽसन्ध्यां प्रादेश- |            |     | माज्यम्                       | २२ ३ २२    |
|     | पाथा० सोमासन्दीवत्         | १३ ३ २     | १२२ | उपतिष्ठते यजमानो नमो-         |            |
|     |                            |            |     | ऽस्त्विति                     | १७ ४ ६     |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० कं० सू० |
|-----|--|------------|
| १४  | उपतिष्ठते सीद त्वमिति  | १६ १ २२    |
| ४२० | उपदीक्षी स्वेष्ट्वग्निषु<br>नखनिष्कन्तनाद्युद्गाद-<br>नान्त० | २६ १४ ३    |
| ४४० | उपद्रव पयसेत्युच्यमाने<br>गच्छत्युर्वन्तारक्षमिति            | २६ १ १५    |
| १३० | उपधानमन्त्राविपरिहर-<br>न्नंगुलिं प्रथिष्ठे क्षिरसि          | १७ १ २३    |
| १३० | उपधायोपधाय वा तस्य<br>तस्य यथालिङ्गम्                        | १७ १ २१    |
| ३७५ | उपपातसामर्थ्यात्स्त्रजने                                     | २५ ४ २५    |
| ४०५ | उपपाताद्बोभयतः   | २५ ११ ५    |
| ३९२ | उपभृत् सव्ये   | २५ ७ २३    |
| २४  | उप मा यन्तु मज्जयस्स-<br>नीडा उप मा०                         | १३ २ १८    |
| १५  | उपयामः सर्वत्राविशेषात्                                      | १२ ५ १५    |
| १४  | उपरिनाभि धारयन्नात्वा-<br>हारमिति यन्मन्त्रयते               | १६ १ १७    |
| ३४३ | उपरिष्टादतिरात्रं भवति                                       | २४ ४ ३९    |
| ३४  | उपर्युपर्यक्षमध्वर्युर्धारय-<br>त्यधोधो०                     | १४ २ ६     |
| ३९८ | उपलभ्य वायव तम्  | २५ ९ २     |
| ६   | उपवसथप्रभृति तुल्यं<br>सर्वेषु                               | १२ २ ७     |
| ५   | उपवसथप्रभृति प्रागरनी-<br>षोमप्रणयनादुपवासमय्य०              | १२ १ २६    |
| १८९ | उपवाकबद्धचूर्णानि च<br>धीर्यमसीति                            | १९ २ १८    |
| १२२ | उपविदय पञ्चगृहीतं<br>ब्रूहीति पुरुषे कृणुव-<br>पाज०          | १७ ४ ७     |
| ८३  | उपविदय मृदमभिब्रूहो-<br>त्वात्वा जिघमि०                      | १६ २ २२    |
| २५५ | उपव्यवस० सखीरीरा<br>दक्षिणा गच्छन्ति                         | २१ ३ १३    |
| ४४७ | उपवायां च तृष्णीम्   | २६ ७ १३    |
| ४४४ | उपश्रितानि च प्रहरति   | २६ ६ १९    |
| १३४ | उपसत्सु पौर्वाहिक्याप-<br>राहिक्यन्तरे चयनपुरी-<br>षनिवपने   | १७ ७ ४     |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० कं० सू० |
|-----|--|------------|
| ३०९ | उपसदः पुरोडाशिन्यः   | २३ २ १६    |
| ४४५ | उपसदन्ते प्रवर्ग्योत्सा-<br>दनम्                               | २६ ७ १     |
| १६३ | उपसदन्ते प्रवर्ग्योत्सा-<br>दनं यथोक्तमग्नौ परिष्य-<br>न्ते वा | १८ ३ १५    |
| ४३० | उपसदा चरिष्यंश्चरि-<br>ष्यन्प्रवर्ग्येण चरति सप्र-<br>वरय      | २६ २ १     |
| ३८७ | उपसवर्णांशक्तावा<br>सनमयः                                      | २५ ६ १४    |
| २६० | उपस्थः स्त्रियाः   | २१ ४ १६    |
| १२७ | उपस्थानं वाऽसम्बत्सर-<br>भ्रातनः                               | १७ १ ६     |
| २९३ | उपहव्योऽनिरुक्तौ ग्राम-<br>कामस्य                              | २२ ९ ७     |
| २०३ | उपा० शुद्धदेवतेष्टिषु  | १९ ६ ६     |
| २८२ | उपानहौ च कणिग्यौ<br>कृष्णे स्यातामित्येके                      | २२ ४ २३    |
| २८५ | उपालम्भ्यो बाहौस्पत्यः   | २२ ५ १४    |
| ९१  | उपोत्तमां क्षत्रियस्येच्छन्                                    | १६ ४ ४१    |
| ३   | उभयतोऽतिरात्रं सत्त्रमु-<br>परिष्टात्०                         | १२ १ ७     |
| १८  | उभयतोऽतिरात्रः   | १२ ६ २२    |
| ३४३ | उभयतो वा   | २४ ४ ४०    |
| १०६ | उभयतः पाशां मध्ये<br>लक्षणमभितोऽर्धपुरुषयोश्च                  | १६ ७ २     |
| ३०  | उभयतः शुक्लपक्षौ बृह-<br>स्पतिसत्वेन यजते                      | १४ १ २     |
| २९३ | उभयत्र वा द्वादशता<br>गुणत्वात्                                | २२ ८ १४    |
| ४३२ | उपयमर्गो महावीरं<br>परीशासौ पिप्पले रौहि-                      |            |
|     | णकपाळे०  | २६ २ १०    |
| २९७ | उभयस्य सहचं द्वादशं<br>वा क्षतम्                               | २२ ९ १२    |
| ३७१ | उभयानुगमने पुनरा-<br>धेयं वा                                   | २५ ३ २४    |
| २९९ | उभयानुत्तरस्मिन्   | २२ १० २०   |

| पृ०                       | सूत्राणि                    | अ० कं० सू० | पृ०                          | सूत्राणि                    | अ० कं० सू० |
|---------------------------|-----------------------------|------------|------------------------------|-----------------------------|------------|
| १७१                       | उभयेच्छुद्धयोः              | १८ १ १३    | १४४                          | ऋतव्ये सहस्र सहस्यश्चेति    | १७ १० १६   |
| ८                         | उभयोर्वा                    | १२ ३ ४     | ३१९                          | ऋतूनां प्रथमः               | २३ १ २     |
| ३६०                       | उरः क्षत्रियस्य             | २१ ४ १३    | ४४                           | ऋत्विक्कचमसेषु सप्तदशाव-    |            |
| ३९२                       | उरसि ध्रुवाम्               | २५ ७ २४    | नयति                         |                             | १४ ४ ४८    |
| २७९                       | उर्वरादि वा द्वितीयस्य      |            | २८९                          | ऋत्विगपोहनीयास्तयः          | २२ ६ २३    |
| सन्निधेः                  |                             | २२ ३ ४९    | २९८                          | ऋषभ ऐन्द्रः परिग्रहः        | २२ १० ९    |
| ३६८                       | उलपराज्यागताद्वा            | २५ ३ ७     | ४९                           | ऋषभः पूर्वस्य दक्षिणा       |            |
| १२७                       | उलूलल उखां कृत्वोप-         |            | कृष्णं वास०                  |                             | १५ २ १७    |
| शयां पिष्ट्वा न्युष्य०    |                             | १७ ५ ४     | ३०१                          | ऋषभगोसवौ                    | २२ ११ ३    |
| ३४८                       | उलूललबुध्नो यूयः            |            | ७१                           | ऋषभान्द्राव्य सुत्राम्णे    |            |
| प्रकृष्यः                 |                             | २४ ५ २७    | तद्गुणामावेऽजाः              |                             | १५ १० ५    |
| १२६                       | उलूललमुसले स्वयमा-          |            | ए                            |                             |            |
| तृणामुत्तरेणारत्निमात्रे- |                             |            | ६६                           | एकं त्वानुपूर्वयोगात्       | १५ ८ १२    |
| ऽओदुम्बरे०                |                             | १७ ५ ३     | ३६                           | एकं प्रयच्छति प्रतिप्रस्था- |            |
| १२५                       | उलूललस्य रेतः सितवे-        |            | त्रेऽपरमस्रोधे०              |                             | २६ ४ ३     |
| क्षायामरत्निमात्रश्रुतेः  |                             | १७ ४ २१    | १९५                          | एककपालं चावभृथाय            | १९ ४ २     |
| १४६                       | उष्णिग्भ्यो वाऽपरा अर्ध-    |            | १०४                          | एकचोदनास्वेकदेशासु          |            |
| पथा उपधाय                 |                             | १७ ११ ७    | तन्त्रेण                     |                             | १६ ७ १७    |
| २६७                       | उष्णीषं च                   | २२ १ २३    | ६५                           | एकतन्त्रौ क्रयैकत्वात्      | १५ ८ १०    |
| ३८२                       | उष्णे वा सप्तमि             | २५ ५ १०    | २७६                          | एकत्रिके दक्षिणा षष्टिदातु  |            |
| ऊ                         |                             |            | षट्च                         |                             | २२ ३ २४    |
| ३६०                       | ऊरु वैश्यस्य                | २१ ४ १५    | २९२                          | एकदेवतेषुभयम्               | २१ ८ ४     |
| १००                       | ऊर्ध्वं वनीवाहनात्क्रम-     |            | ३९७                          | एकदेशद्वयेऽपि संयोगात्      | २५ ८ १९    |
| योगात्                    |                             | १६ ६ २५    | ३३                           | एकधनप्रवेशनकाले सुरां       |            |
| २६०                       | ऊर्ध्वप्रमाणमास्वं ब्राह्म- |            | नेष्टाऽपरेण०                 |                             | १४ १ २५    |
| णस्य                      |                             | २१ ४ १२    | २५३                          | एकनक्षत्रे                  | २१ ३ ३     |
| ८४                        | ऊर्ध्वबाहुः प्राञ्चं प्रपु- |            | ४४                           | एकक्रोष्टुः                 | १४ ४ ५०    |
| ष्ठात्पूतुं ऊ तु ण इति    |                             | १६ ३ ८     | ७                            | एकपुरोडाशेषु तस्यासम्भ-     |            |
| २६०                       | ऊर्ध्वबाहु वा               | २१ ४ १४    | वादैर्द्र०                   |                             | १२ २ १२    |
| १०८                       | ऊर्ध्वाः शर्कराः खाते       | १६ ८ २६    | ४१६                          | एकश्रे दशपूर्णमासवत्        | २५ १३ ३०   |
| ८७                        | ऊर्ध्वस्तृष्णीं प्रतिदिशं   |            | ३०४                          | एकराजमेव पूर्वैणामिचरेत्    | २२ ११ ३१   |
| चतस्रोऽपरावतिप्रासाः      |                             | १६ ३ ३१    | ४३                           | एकवर्जम्                    | १४ ४ ३७    |
| २५५                       | ऊपर उदक्प्रवणे समे वा       | २१ ३ १६    | २३९                          | एकविंशतिप्रदानानेकेऽन्त-    |            |
| ९१                        | ऊर्मणा श्रुतो भवति          | १५ ३ ३०    | कचातुर्मास्यदेवताः पितृश्रे- |                             |            |
| ऋ                         |                             |            | यम्बकपुनश्चवर्जम्            |                             | २० ७ २२    |
| २०७                       | ऋगन्तेऽप्येऽक्षरे स्वर-     |            | २४५                          | एकविंशतिरनुबन्ध्याः         | २० ८ २३    |
| प्रभृति प्रणवे लोपः       |                             | १९ ६ ३०    | २२३                          | एकविंशतिरात्रयोरतिरा-       |            |
| १५४                       | ऋतव्ये तपश्च तपस्यश्चेति    | १७ १२ २३   | त्रावषोडशिकौ                 |                             | २४ २ ३     |
| १२५                       | ऋतव्ये मनुष्य माधवश्चेति    | १७ ४ २४    | ३१७                          | एकविंशतिरात्रः              | २३ ५ २६    |



| पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|-----|---|-----------|
| ३३२ | एकषष्टिरात्रे पृष्ठयो नव-<br>रात्रमभितः                         | २४ ३ १७   |
| १०८ | एकषष्ठे शते परिश्रितो<br>मिनोति                                 | १६ ८ २४   |
| १८४ | एकस्याः पयसाऽपाकृतेना-<br>श्विनेन परिषिञ्चति परीतो<br>षिञ्चतेति | १९ १ २३   |
| ३८२ | एकस्यानिष्ठे तदुक्तम्   | २६ ५ १२   |
| ७७  | एकस्यापि किं ततः सम्भ-<br>वेदिति श्रुतेः                        | १६ १ २४   |
| ४१२ | एकां गा दत्त्वा समाप्य<br>पुनर्थज्ञः                            | २६ १२ २०  |
| १०५ | एका च   | १६ ७ २३   |
| ४९  | एकादशकपालः प्रथमः<br>प्रथमश्चरव हतरे                            | १५ २ १३   |
| २८६ | एकादश तृतीयसवने   | २२ ५ १८   |
| ७६  | एकादशान्ते शासप्रैषादि<br>करोति                                 | १६ १ १३   |
| २४८ | एकादशिनानुपाकृत्य ब्राह्म-<br>णादींश्च                          | २१ १ ७    |
| १७  | एकादशिना वा विहृताः   | १२ ६ १२   |
| १९६ | एकादशिनिधर्माः पञ्च-<br>गणेषु                                   | १९ ४ ६    |
| २२४ | एकादशिनीवदेकविंशति-<br>र्युपाः                                  | २० ४ १६   |
| २२५ | एकादशिन्यौ सवनीयाः<br>पशवो भवन्ति                               | २० ४ २३   |
| २८६ | एकादशैकादश वा शता-<br>नि स्युः                                  | २२ ५ २१   |
| २८  | एकाहमेके  | १३ ३ ३६   |
| ७   | एकाहवद्वेत्तमे शालागार्ह-<br>पत्यं                              | १२ २ ११   |
| ३३८ | एकाहास्तच्छब्दात्   | २४ ४ १९   |
| ३   | एके   | १२ १ ४    |
| १७२ | एक दक्षिणतश्चित्ये वा   | १८ ५ १४   |
| ३०  | एके माध्यन्दिनेऽवनीय  | १३ ३ ५४   |
| १९० | एके यथासंख्यम्  | १९ २ २४   |
| १०  | एकैको वार्यताः सोमं रक्ष-<br>त्याबोधनात्                        | १२ ४ १    |
| ३१९ | एकाच्येन चत्वारिंशद-<br>न्तानि                                  | २४ १ २    |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|
| ४१७ | एतत्कृत्वा राजानमभिपुत्या<br>गृहीत्वा ग्रहान्                      | २५ १३ ३१  |
| ४१४ | एतत्कृत्वोक्त्यर्थं पूर्ववद्धोता                                   | २५ १३ ७   |
| ३६० | एतत्पुरुषस्य नारायणस्यो-<br>त्तमेतत्पुरुषस्य                       | २४ ७ ३५   |
| ३९४ | एतद्वाजसनेयकम्   | २६ ८ ४    |
| ९३  | एतया विकृत्याऽभिमन्त्र्य-<br>केऽन्यचिति चिन्वन्ति                  | १६ ५ ९    |
| ३११ | एतैः सुत्यान्ते द्वादशाहं<br>यजते प्रतिलोममेकैकेन                  | २३ ३ १४   |
| १३० | एत्य च   | १७ ५ २४   |
| ३५५ | एत्य च दृषद्वतीतीरण  | २४ ६ ३८   |
| २०१ | एषोसीति समिधमादा-<br>याहवनीयेऽभ्यादवाति<br>समिदसीति                | १९ ५ १९   |
| २२  | एवं चत्वार उत्तरे  | १३ २ ४    |
| १६० | एवं द्विरपरम्  | १८ २ ३    |
| ३१२ | एवं पञ्चवर्षण्युक्तौ नि-<br>युज्जन्ति                              | २३ ४ ९    |
| १०७ | एवं पश्चात्  | १६ ८ १८   |
| ४४० | एवं प्रतिप्रस्थाताऽजां म-<br>यूले तृष्णीम्                         | २६ ५ ९    |
| १६७ | एवं यथाचिति  | १८ ४ १५   |
| २८३ | एवं यथास्तुत्  | २२ ५ ३    |
| १३७ | एवं वैश्वदेवीभ्यः प्राणभृतः  | १७ ८ १२   |
| १३२ | एवम् सर्वत्र   | १७ ६ ८    |
| १३३ | एवम् सर्वत्र   | १७ ६ १३   |
| १६८ | एवमपरौ   | १८ ४ १९   |
| १६३ | एवमारोहणावरोहणमतः  | १८ ३ १४   |
| ६९  | एवमावृत्तस्य चत्वरः सार-<br>स्वतमन्त्रक्षेत्रपत्यवाहणा-<br>दित्याः | १५ ९ १०   |
| ४२९ | एवमितरौ प्रतिमन्त्रम्  | २६ १ १९   |
| १०७ | एवमुत्तराऽन्तः   | १६ ८ १३   |
| १०७ | एवमुत्तरः पक्षः  | १६ ८ १९   |
| ९५  | एवमुदिते असमोद्वपनादि  | १६ ६ ३    |
| २८१ | एवमेवाजिनानोत्तरेशाम्  | २२ ४ २०   |
| १२३ | एवमौदुम्बरीमुत्तरतो<br>दधिपूर्णाभिन्दस्य त्वेति                    | १७ ४ १३   |

| पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|-----|---|-----------|
| ४०  | पृष स्य इति प्रत्यृचं जुहोति                              | १४ ४ ३    |
| ४०  | पृषा ह व इति मन्त्रा-<br>हतमवहरते                         | १४ ४ ९    |
|     | ये  |           |
| ३६  | ऐक्यं च श्रपणम्   | १४ २ २२   |
| २२९ | ऐकादक्षिणानुपाकृत्या-<br>ध्यादींश्च                       | २० ५ ८    |
| ३८४ | येतु राजा वरुणो रेवती.<br>भिरस्मिन्स्थाने तिष्ठतु०        | २५ ५ २८   |
| १९१ | ऐन्द्र ऋषभः   | १९ ३ ५    |
| १८९ | ऐन्द्रं मेयप्रोधेन  | १९ २ १९   |
| १९३ | ऐन्द्रं यजमानः  | १९ ३ १७   |
| १८२ | ऐन्द्राः पशुः   | १९ १ १६   |
| ३९  | ऐन्द्राः क्षत्रियस्य चक्र-<br>तुन्द्वभ्याः                | १४ ३ १३   |
| १७  | ऐन्द्राग्मः सवनीयोऽ-<br>न्वहम्                            | १२ ६ १०   |
| २३९ | ऐन्द्राप्रवेष्टदेवकायानेके                                | २० ७ २३   |
| २०३ | ऐन्द्रानेके प्रथमस्य वायो-<br>धसानुचमस्य                  | १९ ६ ११   |
| ४१३ | ऐन्द्रावैष्णवो होताशु-<br>सति                             | २५ १३ ३   |
| १८५ | ऐन्द्रेणोत्तमे तिसृणाम्                                   | १९ १ २७   |
| ४९  | ऐन्द्रो यजमानस्य  | १५ ३ ५    |
| १९९ | ऐन्द्रयां बृहत्यां गायति                                  | १९ ५ २    |
|     | ओ   |           |
| १८४ | ओदनौ चूर्णमासरेः<br>सुसृज्य स्वाहीन्त्वा-<br>न्शुना त इति | १९ १ २१   |
| ५८  | ओ३मित्यूचां प्रतिगरस्त-<br>येति गायानाम्                  | १५ ६ ३    |
| २५१ | ओषधिवनस्पतीनां<br>संनक्षम्                                | २१ २ ६    |
|     | ओ   |           |
| २५८ | औदुम्बरसोर उत्तरतो<br>वा बह्वगवे युज्यमाने<br>युक्तेति०   | २१ ३ ३४   |
| ९१  | औदुम्बरी परमस्या इति                                      | १६ ४ ३७   |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|
| २६७ | औदुम्बरी वा  | २२ १ २२   |
| ५५  | औदुम्बरे पात्रे समासि-<br>ञ्जत्येना मधुमत्तारिति                   | १५ ४ ३७   |
| २६७ | औदुम्बरे मूलफलभक्षः  | २२ १ २५   |
| ९२  | औदुम्भणादि दण्डान्त-<br>मग्नेके                                    | १६ ४ ४५   |
| १६२ | औपवसथ्ये विसृष्टवाचि<br>पञ्चगृहीते हिरण्यशक-<br>लान्प्रास्यति पञ्च | १८ ३ ९    |
| ३०९ | औषधधर्मा वा द्रव्य-<br>सामान्यात्                                  | २३ २ १९   |
| ४३७ | औषधधर्मा वा रंस्का-<br>रशब्दात्                                    | २६ ४ ८    |
|     | क  |           |
| २५५ | कक्षेऽवतापिनी  | २१ ३ १५   |
| ४०१ | कण्ठं वाचकृत्य स्थाल्यां<br>मेधस्त्रावणम्                          | २५ १० ६   |
| ७७  | कण्ठेषु कृणुमन्तर्धाय<br>शिरां स्थाल्यादत्ते                       | १६ १ १८   |
| ५९  | कण्डूयस्याभिषेकेण प्रलि-<br>म्पते प्रपञ्चतस्येति                   | १५ ६ ६    |
| ८०  | कट्वत्यो याज्यानुवाक्याः<br>प्राजापत्यस्य                          | १६ १ ४३   |
| ३९२ | कपालि चैके   | २५ ७ ३८   |
| ३४९ | कपिञ्जलादिवहुत्सृजन्ति<br>ब्राह्मणादीन्                            | २१ १ १२   |
| ३३२ | कपिञ्जलादीनुत्सृजन्ति<br>पर्यग्निकृतान्                            | २० ६ ९    |
| ३३२ | कपिञ्जलादीन्पृषतान्तां<br>स्त्रयोदश त्रयोदश यूपा-<br>न्तरेषु       | २० ६ ६    |
| १६६ | कर्णकाऽभावे दधिद्र-<br>प्साकाः                                     | १८ ४ ७    |
| ३९२ | कर्णयोः प्राशिन्निहरणे<br>शिरसि चमसंप्रणीता-<br>प्रणयनम्           | २५ ७ २७   |
| २६६ | कर्मशब्दाच्च   | २२ १ १९   |
| २६९ | कर्मसन्निपाते पूर्व पूर्व-<br>मभिजितः                              | २२ १ ४२   |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|
| ४१८ | कर्मापवगादसम्भवा-<br>न्मरणस्य  | २५ १३ ३७  |
| ३९७ | कर्माथं दर्शनम्  | २५ ८ २२   |
| ३६१ | कर्मापपाते प्रायश्चित्तं<br>तत्कालम्                                     | २५ १ १    |
| २५६ | कर्षवीरिणवति   | २१ ३ २५   |
| ४१२ | कलशभेदने चषट्कारनि-<br>धनं ब्रह्मासाम                                    | २५ १२ २२  |
| ४१० | कलशश्चेदुपवायात्क्षी-<br>रासेचनमेके                                      | २५ १२ १२  |
| २७४ | कलापिनः  | २२ ३ १७   |
| २७८ | कलापी चषालाथं  | २२ ३ ४६   |
| ३०० | काप्यस्यकवचः   | २२ १० ३१  |
| २७५ | काणखोरकूटवण्डाहुत-<br>मिभानव-नव दक्षिणा<br>ददाति लिङ्गानाम्              | २२ ३ १८   |
| ३४२ | काममितरे   | २४ ४ ३६   |
| १८  | काम्यं सन्नम्  | १२ ६ १६   |
| २२२ | काय स्वाहेति चादवमे-<br>धिकानि त्रीणि                                    | २० ४ ३    |
| २८  | कालप्राधान्याच्च   | १३ ३ ४०   |
| २०  | कालो वचनात्  | १२ ६ ३१   |
| ३६१ | कालो वा प्रत्ययात्   | २५ १ ३    |
| ५४  | काष्ठं वोच्छ्रितोदम्   | १५ ४ २९   |
| ३६७ | काष्ठं हिरण्यं वाभिजु-<br>ह्याच्छ्रुतेः                                  | २५ ३ २७   |
| १२३ | काष्मयमर्थो दक्षिणतः<br>पाणिमात्रपुष्करां बाहु-<br>मार्थो                | १७ ४ १२   |
| ५१  | किलासाबाधं तु  | १५ ३ २६   |
| ३३८ | कुण्डयायिनामयनं पौण-<br>मासीदीक्षम्                                      | २४ ४ २३   |
| २४५ | कुमारीं पालागलीं<br>चाप्यर्थे  | २० ८ २५   |
| १९४ | कुम्भीमासस्य कुम्भवत्<br>क्षतवितृण्णां बालपवित्र-<br>हिरण्यान्यन्तर्धाय० | १९ ३ २४   |
| १६० | कुम्भेऽग्निं कृत्वा दक्षिण-  |           |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|
|     | स्था वेदिश्रोणौ प्राह-<br>तिष्ठन् दाक्षिणास्यति यं<br>द्विष्म इति          | १८ २ ५    |
| १६० | कुम्भे भेदनं सामर्थ्यात्   | १८ २ ७    |
| २४४ | कुम्भोपमारणान्तं पूर्वयोः  | २० ८ २०   |
| ३५४ | कुरुक्षेत्रे परिणहि स्थलेऽ-<br>ग्न्याधेयमन्वारम्भणीया-<br>न्तं भवति        | २४ ६ ३४   |
| ७२  | कुवलककैन्दुबदरवर्णानि<br>चावपति  | १५ १० ११  |
| ४०९ | कुशतरुणेन जुहोति हुत-<br>स्य चाहुतस्य चाहुतस्य<br>हुतस्य०                  | २५ १२ १   |
| ११६ | कुशस्तम्बमुपदधाति<br>मध्ये तृष्णीम्  | १७ ३ १    |
| ३७३ | कुशस्तम्बे वा  | २५ ४ ६    |
| १२५ | कूर्मं दधिमधुघृतैरनक्ति<br>मधुष्वाता इति                                   | १७ ४ २७   |
| ६३  | कृतादि वा विदध्याद्वाज-<br>प्रभृतिभ्यः                                     | १५ ७ १८   |
| २१४ | कृत्तिकार्तिं वा   | २० ३ २    |
| ८७  | कृत्वायेति निदधाति   | १६ ४ ४    |
| ११७ | कृष्टमात्रे वा   | १७ ३ ५    |
| ३९७ | कृष्णं वासो दक्षिणा  | २५ ८ १७   |
| ३९५ | कृष्णसारङ्गं वा  | २० १ ३४   |
| ४२८ | कृष्णाजिनं परिगृह्योत्तरतः<br>परिवृतं गच्छन्ति प्रेतु-<br>ब्रह्मणस्पतिरिति | २६ १ १३   |
| २२२ | कृष्णाजिनदीक्षास्तः  | २० ४ ४    |
| १९६ | कृष्णाजिनमस्यामास्तु-<br>णाति मा त्वेति                                    | १९ ४ ८    |
| ८३  | कृष्णाजिनमास्तोर्यो-<br>त्तरतः   | १६ २ २५   |
| २२४ | कृष्णाजिनाद्यासमिदा-<br>धानात्कृत्वाऽऽब्रह्म-<br>न्निति जपति               | २० ४ ११   |
| २२३ | कृष्णाजिनास्तमम्बह<br>प्राकृतमतोऽकृतत्वात्                                 | २० ४ ६    |
| ४३६ | कृष्णाजिनावकृतैर्द्वित्रे  |           |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० | पृ०   | सूत्राणि | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|---|----------|-----------|
|     | रूपवाजयति त्रिभिर्दण्ड-<br>वद्भिर्मधुमध्विति               | २६ ४ २    | १८८ खरयोः सादनम्  | १९ २ १४  |           |
| ४२७ | कृष्णाजिने निदवात्यु-<br>त्तरतः                            | २६ १ ६    | ४४९ खरा उत्तरतो दक्षिणतो<br>मार्जालीयदेशं बहिव-         |          |           |
| १९८ | कृष्णाजिनेऽवरोहति<br>प्रतिक्षत्र इति                       | १९ ४ २३   | द्युच्छिष्टखरम्   | २६ ७ २२  |           |
| ५०  | कृष्णापस्तम्ब्यपहतो-<br>त्तमस्य                            | १९ ३ २१   | २७७ खल उत्तरवेदिः                                       | २२ ३ ४१  |           |
| ३९१ | केशद्वयमश्रुनखलोमनि-<br>कृन्तनानि०                         | २५ ७ १८   | २७८ खलेवाली यूपो लाङ्गलेषा                              | २२ ३ ४२  |           |
| ३९१ | केशादि निखाय सर्पि-<br>षान्तरक्त्वा चित्वावेनमा-<br>दधाति० | २५ ७ १९   | ६१ खादिरीमासन्दोऽं रज्जूं                               |          |           |
| ३२९ | कौसुखिन्दः प्रथमरुद्र-<br>ह शक्यो तृतरा                    | २४ ३ १    | तां व्याघ्रचर्मदेशे निद-<br>धाति स्थानासीति             | १९ ७ १   |           |
| ३१७ | कौसुखिन्दः   | २३ ५ २२   | १९७ खुरैर्वसाग्रहान् द्वात्रिं०<br>शतं जुहोति सीसेनेति० | १९ ४ १२  |           |
| १६९ | क्रमध्वमग्निनेति चित्य<br>मारोहन्ति                        | १८ ४ १    | ग   |          |           |
| ३२  | क्रयणवेद्यारम्भणप्रवरयो-<br>त्सादनाग्नि०                   | १४ १ १३   | ५४ गत्वेतराः पृथक्पात्रेष्वौ-                           |          |           |
| ४०५ | क्रोते विभागश्रुतेः  | २५ ११ ४   | दुम्बरेषु सरस्वतीः                                      | १९ ४ २३  |           |
| १८३ | क्लीबादेके   | १९ १ १९   | ३०८ गर्गवैद्वन्दोमान्तर्व-                              |          |           |
| ७०  | क्षत्रघृतिः  | १९ ९ २०   | सुपराकाः  | २३ २ ९   |           |
| ४४६ | क्षत्रस्य त्वेति निष्क्रमणं<br>पुरस्तात्पत्नीमन्तर्घाय     | २६ ७ ५    | ६० गर्वां मध्ये स्थापय-                                 |          |           |
| ५८  | क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधो-<br>रिति च                        | १९ ५ ३०   | स्थापामेति  | १९ ६ १९  |           |
| २५  | क्षत्रिणं सन्नाहयति<br>दक्षिणां०                           | १३ ३ १०   | ५९ गर्वाऽं शतमधिकं वा                                   |          |           |
| ३९  | क्षत्रियः सप्तदशेषु प्रव्या-<br>धानस्यति क्षीर्पादुदीचः    | १४ ३ १६   | स्वस्याहवनीयस्योत्तरतः<br>स्थापयात                      | १९ ६ १३  |           |
| २१२ | क्षात्रसंघहीतृणां चतुर्थ्याः                               | २० १ १६   | २० गवामयनायकाष्टकायां<br>दीक्षा                         | १३ १ २   |           |
| १७१ | क्षीरोदके वा वाजपेयि-<br>कानीति श्रुतेः                    | १८ ५ ८    | ३४५ गवामयनेनेयुः  | २४ ५ २   |           |
| ३४५ | क्षुल्लकतापक्षिते चतुर्मा-<br>सशो दीक्षोपसत्सुत्यानि       | २४ ५ ८    | ३४४ गवामयनं वाभिगरश्रुतेः                               | २४ ४ ५१  |           |
| ५६  | क्षौमम्  | १९ ५ ७    | ४२९ गवेधुकाभिः दक्षिणयति<br>मखायेति प्रतिमन्त्रम्       | २६ १ २१  |           |
|     | ख  |           | ६३ गां दीव्यध्वमित्याह                                  | १९ ७ १७  |           |
| ३२  | खरं कृत्वा नाराबाहसंस्था-<br>नेऽपरम्                       | १४ १ १८   | १४६ गायत्र्यसपत्ना गण-<br>मध्येऽसम्भवात्                | १७ ११ ६  |           |
|     |  |           | १५४ गार्हपत्यं पुच्छसन्धौ<br>कृत्वा                     | १७ १२ २२ |           |
|     |  |           | १३६ गार्हपत्यलोकमृगणाः<br>प्रथमायाम्                    | १७ ७ २७  |           |
|     |  |           | ४०३ गार्हपत्यश्चेदाहवनीय<br>उदानः प्राणमण्यगादिति       | २५ १० १८ |           |
|     |  |           | ४३३ गार्हपत्याहवनीया उत्त-<br>रेण खरौ निवपति०           | २६ २ १६  |           |
|     |  |           | ३८९ गार्हपत्ये ग्रहणादि                                 |          |           |

| पृ० | सूत्राणि                   | अ० क० सू० |
|-----|----------------------------|-----------|
|     | प्रागासादित्वात्           | २६ ७ ७    |
| १०२ | गार्हपत्येऽनुगते निर्मल्य  | १६ ७ ३    |
| ३६८ | गार्हपत्येऽनुगते भस्मना-   |           |
|     | ऽरणी सृष्टृद्वय मन्थनम्    | २५ ३ ४    |
| ५   | गार्हपत्ये प्रासनमन्त्र    | १२ १ २३   |
| २६  | गावो हारे सुरभय इदं        |           |
|     | मधु गावो०                  | १३ ३ २३   |
| ४२३ | गिरौ                       | २५ १४ २४  |
| २३८ | गुणत्रचनाच्चोदनाशब्दस्य    | २० ७ २०   |
| ६   | गृहपतिं वा पशुपविश्य       |           |
|     | मन्थते                     | १२ २ ४    |
| ६   | गृहपतिः प्रथमः प्रथमः      |           |
|     | सर्वत्र                    | १२ २ ५    |
| १२  | गृहपतिरजानति               | १२ ४ १५   |
| ३   | गृहपतिर्जमानमयुक्तत्वात्   | १२ १ १०   |
| ४   | गृहपत्याहवनीयेऽङ्कार-      |           |
|     | प्रासनम्                   | १२ १ १७   |
| ३७० | गृहीतानुगमने चान्व-        |           |
|     | मिरित्याहृत्य              | २५ ३ १५   |
| ३७७ | गेहदाहेऽग्नये क्षामवते     |           |
|     | पुरोडाशः                   | २५ ४ ३६   |
| ३५८ | गोआयुभ्यां वा              | २४ ७ १८   |
| २६४ | गोआयुषी उक्थ्यौ            | २२ १ ५    |
| ३३१ | गोआयुषी त्रिभ्यो           |           |
|     | विधुवन्मध्यो भवरात्रः      | २४ ३ १६   |
| ३२० | गोआयुषी द्व्यहार्थे        | २४ १ ११   |
| ३३९ | गोआयुषी प्रतिलोमे          | २४ ४ १६   |
| १२९ | गोऽज्योश्च दक्षिणतः        | १७ ५ १६   |
| २६  | गोधावीणाकाण्डवीणाश्च       |           |
|     | पत्न्यो वादयन्ति           | १३ ३ १७   |
| १८९ | गोधूमकुवल्लुर्गानि चावव-   |           |
|     | पति तेजोसीति               | १९ २ १६   |
| ३१७ | गोपक्षोऽभिजित्             | २३ ५ २९   |
| ४६  | गौराग्रयणे                 | १५ १ १६   |
| ५१  | गौर्दक्षिणा                | १५ ३ ३२   |
| ३०७ | गौर्भ्रातृव्यवतः           | २३ १ १६   |
| ७२  | ग्रहं गृह्णाति कुविदङ्गैति |           |
|     | श्रीन्वा प्रतिदेवतमेतथैव   | १५ १० १२  |
| १२  | ग्रहं गृह्णाति प्राजापत्यं |           |
|     | चार्यं०                    | १२ ४ १३   |

| पृ० | सूत्राणि                   | अ० क० सू० |
|-----|----------------------------|-----------|
| २४  | ग्रहं गृह्णाति वि न इन्द्र |           |
|     | वाचस्पतिः०                 | १३ २ १७   |
| ३३७ | ग्रहग्रहणाद्या विप्रुद्धो- |           |
|     | मात्कृत्वा                 | २४ ३ ३९   |
| २०६ | ग्रहाणां चतुर्थः           | १९ ६ २३   |
| २०५ | ग्रहाणां युवः सुरामं       |           |
|     | पुत्रमिवेति                | १९ ६ २०   |
| २८४ | ग्रामकामस्य वा             | २२ ५ ९    |
| २५६ | ग्रामतस्तेजनीमुद्धृत्य     |           |
|     | न न्यस्येद्गृहेषूच्छयेत्   | २१ ३ २६   |
| २६२ | ग्रामश्मशानान्तरे मर्या-   |           |
|     | दालोष्टं निदधातीमं जीवे-   |           |
|     | भ्य इत्यनेन मन्त्रेण       | २१ ४ २६   |
| २५० | ग्रामे वा विवत्सन्नरण्योः  | २१ १ १८   |
| २६८ | ग्राम्याभोजनं निषादानां    |           |
|     | सुम्नयापानं च              | २२ १ ३०   |
| २१० | ग्रोष्म एके                | २० १ ३    |
|     | घ                          |           |
| १२६ | घट्टयति मध्यमया            | १७ ५ २    |
| ४५० | घर्मदुवामघ्वर्थे यजमा-     |           |
|     | नम्रतदुवा० होत्रे०         | २६ ७ २९   |
| ३८५ | घर्मधुग्धवाले चादोहे च     | २५ ६ २    |
| ४५१ | घर्मभेदे यथोक्तम्          | २६ ७ ३०   |
| २९४ | घृतं जतयति                 | २२ ८ १५   |
| ८९  | घृते चरुादित्येभ्यः        | १६ ४ २९   |
| ५६  | घृतोन्नमेकं                | १५ ५ ९    |
|     | च                          |           |
| ३७५ | चक्रीवत्याग्नये पथिकृते    | २५ ४ २०   |
| १६४ | चक्षुषः पितृत्यपरमनु-      |           |
|     | वाकेन                      | १८ ३ १८   |
| ११६ | चतसृषु चतसृषु श्रींशो-     |           |
|     | नुदचमसास्त्रिनयति०         | १७ ३ ३    |
| १३९ | चतस्रः पुरस्तात्           | १७ ८ २३   |
| ३०९ | चतुरदाश्चत्वारः            | २३ २ १३   |
| २१  | चतुरहे वा पुरस्तात्प्रा-   |           |
|     | क्पोर्णमाख्याः             | १३ १ ५    |
| ५०  | चतुर्गृहीतं जुषाणोऽध्वा-   |           |
|     | ज्मस्य वेत्तिवति वृत्स्य   | १५ ३ १३   |

| पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू० | पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|---|-----------|-----|--|-----------|
| ३६३ | चतुर्गृहीताभ्येतानि सर्वत्र                                 | २६ १ ९    | २२  | चत्वारोऽभिप्लवा वृष्टयः<br>श्च मासः                      | १३ २ ३    |
| १७८ | चतुर्णवतीनि वा श्रीण  | १६ ८ २६   | ३१६ | चत्वारो व्रतोत्तमाः<br>प्रथमाः                           | २३ ५ ६    |
| ७७  | चतुर्णामप्यु कायप्रातनम्                                    | १६ १ १९   | ३०७ | चत्वारोऽषोडशिकाः<br>प्रथमाः                              | २३ १ १३   |
| ४४३ | चतुर्थमहुतसुदृढीक्षमाणो<br>दक्षिणतो बहिष्युपगृहति           | २६ ६ १४   | ४३६ | चन्द्रज्ञायेति च प्रेष्यति                               | २६ ४ १    |
| ९   | चतुर्थेऽग्निभ्यां मन्थनं०                                   | १२ ३ १०   | ३७७ | चन्द्रमसाम्युदित आमा-<br>वास्ये पुरस्ताद्व्रतः           | २५ ४ ३७   |
| ४०  | चतुर्थं युक्त्वाऽध्वये द-<br>दाति                           | १४ ४ १३   | २९४ | चमसं पूर्णमङ्गुलिपर्वणा<br>मौल्येन सर्वतः०               | २२ ८ १६   |
| १४२ | चतुर्थ्यामनूकान्तेषु दक्षि-<br>णोत्तरे द्वे द्वे            | १७ १० १   | १८३ | चरूपबोर्विपर्यासमेके                                     | १९ १ १७   |
| ३४० | चतुर्थ्यां वाऽपरपक्षस्य                                     | २४ ४ २४   | ३८१ | चरुसाक्षायालामे  | २५ ५ ६    |
| १४३ | चतुर्दश प्रतिमन्त्रां प्रतु-<br>तिरष्टादश इति               | १७ १० १०  | ५९  | चर्मणि त्रिविक्रमयति<br>विष्णोरिति प्रतिमन्त्रम्         | १५ ६ ९    |
| ३२१ | चतुर्दशान्नाग्नि श्रीणि                                     | २४ १ १९   | ५०  | चर्मवृण्यः सेषुकाः                                       | १५ ३ १९   |
| ३२२ | चतुर्दशान्नाग्निभ्यां पूर्वं<br>व्याख्याते                  | २४ १ २८   | ४६  | चातुर्मास्यप्रयोगः फाल्गु-<br>न्याम्                     | १५ १ १७   |
| ३४६ | चतुर्भागं चतुर्भागमेके<br>कस्य ज्योतिष्टोमिद्वैः<br>स्तोमैः | २४ ५ १६   | २८९ | चातुर्मास्याः सोमास्त्रिषु<br>पर्वस्थानेषु पाष्टिकानि०   | २२ ७ १    |
| २७७ | चतुर्भिरध्वरथैः सक्षीर-<br>इतिभिरावदन्त्येनान्              | २२ ३ ३५   | २९२ | चातुर्मास्येषु चके                                       | २२ ८ ५    |
| १९० | चतुर्भिर्वा पयोमहाज्जेषेण<br>सौरात्र                        | १९ २ २६   | ११२ | चात्वाल्देशात्पुरीधं निव-<br>पतीन्द्रं विद्वन्वा इति     | १७ १ १९   |
| ३३० | चतुर्भ्यः सर्वस्तोमोऽस्ति-<br>रात्रः                        | २४ ३ ८    | ४५३ | चात्वाले मार्जनम्  | २६ ७ ४०   |
| ३१६ | चतुर्भ्यो विद्यजिन्म-<br>हामवम्                             | २३ ५ १२   | ४५० | चात्वाले मार्जयन्ते सप-<br>त्नीकाः सुमित्रिया न<br>इति,० | २६ ७ २८   |
| १३४ | चतुर्मासोपसत्के द्वादशा-<br>हशः                             | १७ ७ १३   | १९४ | चात्वाले मार्जयन्ते सप-<br>त्नीका हिरण्यमन्तर्धाय        | १९ ३ ३१   |
| ३८  | चतुर्थ्युजो युनक्त्यपरान्स्तु-<br>ष्णीं बहिवेदि षोडश        | १४ ३ ११   | ७५  | विकीर्षमाण उत्तरस्यां<br>फाल्गुन्यां पौर्णमासेने         | १६ १ ५    |
| १२  | चतुर्होतृव्याख्यानं<br>होतुः                                | १२ ४ १४   | १३३ | चिति पुरीषवतीमुपतिष्ठते<br>वामहत्यायेति सप्तभिः          | १७ ७ १    |
| ३२८ | चतुर्किंशद्रात्रमन्त्राद्य-<br>कामानाम्                     | २४ २ ३६   | २५६ | चितिवच्च   | २१ ३ २१   |
| ४११ | चतुर्किंशद्रोमश्च   | २५ १२ १६  | १६५ | चित्यं गच्छन्ति पञ्च<br>दिश इति                          | १८ ३ २४   |
| १८२ | चतुरात्रम्  | १९ १ १४   | १६० | चित्यं परिषिञ्चत्यग्नीह-                                 |           |
| ३०६ | चतुरात्रादिष्वधिकम्   | २३ १ ७    |     |  |           |
| ३२८ | चत्वारिंशद्वात्रं च   | २४ २ ४०   |     |  |           |

| पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|-----|---|-----------|
|     | क्षिणे निकसेदि कृत्वा-<br>ऽमन्तूर्जमित्यद्वैरधि   | १८ २ १    |
| १७८ | चित्यस्याहवनीयाभि-<br>सम्पत्तेः   | १८ ६ ३७   |
| १७८ | चित्यासक्तौ पुनः सोमे-<br>ज्यायां स्वयमातृणावि-<br>भवज्योतिर्कृतव्याना-<br>मन्यतमाः     | १८ ६ ३४   |
| १२९ | चित्रं देवानामित्यर्धर्चः<br>सुवाहुतो मध्यमे  | १७ ५ १८   |
| २५६ | चित्रं पश्चात्  | २१ ३ २३   |
| १७७ | चित्रोसीति चित्यनाम<br>कृत्योपनिष्ठते यं अनय<br>इति                                     | १८ ६ ५४   |
| १११ | चिदसीति पूर्वं दक्षिणतः<br>प्रतिमन्त्रम्  | १७ १ १२   |
| ४०९ | चुक्नते स्वाहेत्यनुव-<br>पदकृते   | २५ १२ ३   |
| ३५६ | चैत्रस्य वा   | २४ ७ २    |
| २१  | चैत्र्यानन्तर्थात्  | १३ १ ६    |
| २०  | चैत्र्याम्  | १३ १ ४    |
| ३३१ | चोदेना वाऽकालशब्दात्<br>छ   | २५ १ २    |
| १४१ | छन्दस्या द्वादश द्वादशा-<br>प्येषु मा छन्द इति<br>प्रतिमन्त्रम्                         | १७ ९ ८    |
| १४९ | छन्दस्यास्तित्तिस्तित्ति-<br>नूकान्तेषु पुरस्ताद्वायत्री-<br>रक्षिर्मुर्धेति प्रत्युचम् | १७ १२ ५   |
| ३१८ | छन्दोमदशाहः पञ्चकामस्य  | २३ ५ ३१   |
| ३३९ | छन्दोमदशाहश्च   | २४ ४ १७   |
| ४०८ | छर्चाविष्टः पयः पोत्वोदकं<br>वा छर्षीति निष्ठयुतवद्धोमः                                 | २५ ११ ३१  |
| २३७ | छागोक्षामेवाः पक्षमिधा-<br>नाद्यथालिङ्गम्   | २० ७ १९   |
| २८९ | छान्दोग्ये विशेषः   | २२ ६ २७   |
| २८३ | छान्दोग्ये विशेषो यथा-<br>कामम्   | २२ ५ १    |
|     | ज   |           |
| १५० | जगतीश्च पश्चादयमिहेति<br>का० ६१   | १७ १२ ८   |

| पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|-----|---|-----------|
| ३०३ | जगत्या राज्ञः   | २२ ११ २०  |
| ३१६ | जनकसतरात्रः   | २३ ५ ११   |
| ३०४ | जनपदं वज्रेण  | २२ ११ ३२  |
| ३७५ | जनमरणे च  | २५ ४ २४   |
| २६७ | जने   | २२ १ २७   |
| २५  | जयत्यार्थः  | १३ ३ ८    |
| ३६९ | जापतमाहवनीयमभ्युदरे-<br>क्तेतुक्कम्                     | २५ ३ ११   |
| ६   | जातं जातं गृहपतिर्गार्ह-<br>पत्ये प्रात्यस्त्युभयत्र    | १२ २ ६    |
| ९८  | जातस्य च  | १६ ६ १२   |
| ३७  | जातेर्जातेश्वा ससदशगण-<br>पुरणात्                       | १४ ३ ३०   |
| १७५ | जानन्त्राक्षणोका जुहुयाद्वा                             | १८ ६ ७    |
| २६० | जानु शुद्धस्य   | २१ ४ १७   |
| ३०९ | जामदग्नी विंशतिदीक्षः<br>पुष्टिकामस्य                   | २३ २ १५   |
| २८९ | जिजीविषेद्वा  | २२ ६ ३२   |
| ६०  | जिनामीमाः कुर्वं हमा<br>इति चाह                         | १५ ६ ३१   |
| ३८८ | जीवेच्चेत्पुनः काले                                     | २५ ७ २    |
| २८९ | जीवेच्चेदेतेनैवारम्भेण<br>सुमुषेत्                      | २२ ६ ३१   |
| २८७ | जीवेच्चतुर्दशैश्वर्यस्य स्वा-<br>सु यज्ञायजियस्थाने कथं | २२ ६ ७    |
| २०१ | जुहोति च समाववर्तीति                                    | १९ ५ २०   |
| ५५  | जुहोत्युत्तरासु श्वतुर्गृहीता-<br>नि वृष्णः             | १५ ४ ३५   |
| २८० | ज्याहोडोऽयोग्यं धनुस्त-<br>दाख्यम्                      | २२ ४ १२   |
| २६५ | ज्येष्ठं पुत्रमपमज्य भूमि-<br>शुद्धवर्जं योगाविशेषात्   |           |
|     | वैषाम्  | २२ १ १०   |
| ३०७ | ज्येष्ठस्य ज्येष्ठिनेयस्य<br>विपुवान्                   | २३ १ १५   |
| २८० | ज्येष्ठाश्चतुर्थेन                                      | २२ ४ ६    |
| २६४ | ज्योतिः   | २२ १ ४    |
| ३१५ | ज्योतिर्गौर्महावर्तं गौरायुः                            | २३ ४ ३०   |
| २७१ | ज्योतिर्विश्वज्योतिः सर्व-<br>ज्योतिश्चिरात्प्रसम्मिताः | २२ २ ८    |

| पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|-----|---|-----------|
| १   | ज्योतिष्टोमधर्मा एकाद्वद्वा-<br>दशादयोः                               | १२ १ १    |
| ३०७ | ज्योतिष्टोमविधजित्त्रिभुत्प-<br>ञ्चदशसप्तदशैकविंशति                   | २३ १ १९   |
| ३६० | ज्योतिष्टोमाश्रित्वारोऽभि-<br>जितैः षण्मासान्                         | २४ ७ ३२   |
| ३०  | ज्योतिष्टोमेन वा  | १४ १ ३    |
| ३५२ | ज्योतिष्टोमो वा सर्वेषाम्   | २४ ६ २१   |
| २९० | ज्योतिष्टोमः शुनासोरीय-<br>स्थाने                                     | १२ ७ १०   |
|     | त   |           |
| २६९ | त एव वा प्रभुत्वात्   | २२ १ ३९   |
| ८   | त एवोक्तेभ्यः   | १२ २ १७   |
| ४१६ | तं निकायमानोऽभ्यतिरि-<br>च्येत इति श्रुतेः                            | २५ १३ १७  |
| २१४ | तं बधानेति ब्रह्मानुज्ञातोऽ-<br>भिधा असौति बध्नात्यश्व-<br>त्रिरूपम्  | २० १ २६   |
| ४४३ | तु स उत्तरतः शालाया<br>उदञ्चं निरूपयति                                | २६ ६ १६   |
| २२६ | तच्चमसानुहोमभक्षौ   | २० ४ ३०   |
| ३९५ | तत एव हरणम्   | २५ ८ १०   |
| १०१ | ततो द्वाभ्याम्  | १६ ६ २७   |
| २७७ | ततो नवनीतमाज्यम्  | २२ ३ ३७   |
| २७० | ततो ब्रह्मणे  | २२ २ ४    |
| ७७  | ततो मुदिष्टकार्यांश्च   | १६ १ २०   |
| ४१९ | ततः सञ्चयनादि   | २५ १३ ४६  |
| ३८१ | तत्प्रतिनिधिः   | २५ ५ ४    |
| ४२४ | तत्र तद्वद्वाद्यत्पूर्वस्मिन्दा-<br>त्यन्तस्यात्सत्रेऽप्यविशेषात्     | २५ १४ ३१  |
| ५   | तत्र दीक्षा   | १२ १ २५   |
| ४   | तत्र प्राजापत्यः पशुः   | १२ १ १८   |
| १२३ | तत्र स्तूपपञ्चनं प्राच्योः  | १७ ४ ११   |
| ८   | तत्रातिप्राज्ञपक्षं त्रयेह<br>पूर्वेऽनेन                              | १२ ३ २    |
| ११  | तत्राप्यशानम्   | १२ ४ ४    |
| १७१ | तत्राभिषिच्यते ब्रह्मवर्च-<br>सकामश्चित्पत्वार्यधो देव-<br>स्य तेषेति | १८ ५ ९    |

| पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|-----|---|-----------|
| ३०५ | तत्रात्मनादतिरात्रांश्चैकै                      | २३ १ ४    |
| ३४९ | तत्रैव प्रायणीयोऽतिरात्रः                       | २४ ५ ३३   |
| १०७ | तथा पुच्छं चितस्त्या                            | १६ ८ २०   |
| ६९  | तदन्ते केऽवपनीयोऽतिरात्रः<br>पौर्णमासीसुत्यः    | १५ ९ १६   |
| १७  | तदन्ते चमसानुह्वीय स्तो-<br>त्रोपाकरणं सन्धेः   | १२ ६ ६    |
| २०१ | तदन्ते पशुरिन्द्राय वयोधसे                      | १९ ५ २३   |
| ४६  | तदन्ते पूर्णाहुतिर्गृहेष्वि-<br>च्छतो वरदक्षिणा | १५ १ ७    |
| ४   | तदहर्दीक्षा                                     | १२ १ २०   |
| २९७ | तदेव दक्षिणा                                    | ३२ १० २   |
| ३५२ | तदेव दक्षा                                      | ३४ ६ १८   |
| २८७ | तदेवं त्रियते                                   | २२ ६ ६    |
| ३४  | तद्वृणाभावे सर्वेषामेकदे-<br>शोऽपि              | १४ २ १३   |
| २८१ | तद्वृहपतेः                                      | २२ ४ १९   |
| ६५  | तद्वदीक्षो भवति                                 | १५ ८ ९    |
| ४१६ | तद्वदेवो वासः                                   | २५ १३ २३  |
| ३२  | तद्वद्व्याणां वा                                | १४ १ १५   |
| ३४  | तद्वावेऽश्विनम्                                 | १४ २ ११   |
| १७८ | तद्वत्तत्तुतेश्च                                | १८ ६ ३३   |
| ३५६ | तन्त्रेण वा                                     | २४ ७ ५    |
| ३४१ | तन्त्रेण वा समस्तचोदि-<br>तत्वात्               | २४ ४ ३०   |
| ३२५ | तमभितोऽग्निष्टोमाव-<br>निरुक्तौ                 | २४ २ १९   |
| २७१ | तमुद्रात्रे ददाति                               | २२ २ १६   |
| ७०  | तमुभयत एकै त्रिष्टोमज्यो-<br>तिष्टोमौ           | १५ ९ २१   |
| १८६ | तयोः पश्चात्तरौ करोति                           | १९ २ ३    |
| ३५३ | तयोश्चेदसमास्योरगच्छेद-<br>यजनीयकालस्तमुपेत्य   | २४ ६ २६   |
| १९  | तस्माच्च शोभावात्                               | १२ ६ २७   |
| ३२६ | तस्मादग्निष्टोमावनिरुक्तौ                       | २४ २ २२   |
| १९६ | तस्मिन्नास्ते यजमानो निष-<br>सादेति             | १९ ४ ९    |
| ३३० | तास्मन्नुपसत्सु सर्गिर्विपचे-<br>युर्गार्हपत्ये | २४ ३ ९    |



| पृ० सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|--|-----------|
| १०६ तस्मिन् पाशं प्रतिमुच्य<br>पूर्वाधं च०                                   | १६ ८ ९    |
| १०७ तस्मिन्पाशं प्रतिमुच्य पूर्वं<br>चार्थपुरुषोये                           | १६ ८ १६   |
| ८३ तस्मिन्पुष्करपर्णमयी पृष्ठ-<br>मिति                                       | १६ २ २६   |
| २०७ तस्मिन्प्रणवान्तं चैके   | १९ ६ ३१   |
| १२१ तस्मिन्स्वममधः पिण्डं ब्रह्म-<br>जज्ञानमिति                              | १७ ४ २    |
| ११७ तस्मिन्सर्वोपधमावपत्येक-<br>वर्जमभोजनं०                                  | १७ ३ ६    |
| ३७८ तस्य तण्डुलापनयो वच-<br>नात्   | २९ ४ ४३   |
| ४२४ तस्य त्वहः पुनराहारः   | २९ १४ ३४  |
| ४०९ तस्य भक्षणं मा यजमानं<br>तयो विदन्मत्विजो०                               | २९ १२ ९   |
| २८० तस्य भक्षमनुभक्षयन्त आ-<br>सीरन्   | २२ ४ ९    |
| ३२० तस्यादितः पञ्च पञ्चाहायै   | २४ १ ८    |
| १६६ तस्यामग्निं निदधाति सुपर्णोऽ-<br>स्माति वषट्कारेण                        | १८ ४ ४    |
| ३९१ तस्यामश्वपुरुष्यो धेनुके<br>दृष्टः                                       | २४ ६ ८    |
| ३६९ तस्य पयसा जुहोति   | २९ २ १    |
| ३४९ तापश्चित्तं दीक्षाः संवत्सरमु-<br>पसदश्च तथा सुत्याः                     | २४ ९ १    |
| ३६० तापश्चित्तविकल्पाः   | २४ ७ २८   |
| १३९ तापाश्रिते मासश्रितिपुरीषे<br>चतसृणाम्                                   | १७ ७ १९   |
| ९६ तार्ष्यं परिधापयति  | १९ ९ ६    |
| ९६ तार्ष्यप्रभृतीनि क्षत्रह्येति<br>प्रतिमन्त्रम्                            | १९ ९ १३   |
| १४२ ताभ्यः षट्   | १७ १० ३   |
| ४४० ताभ्यां महावीरं प्रतिगृह्णाति<br>धावापृथिवीभ्यां त्वा परि-<br>गृह्णामीति | २६ ९ १९   |
| १६० तावत्प्रतिपथेति  | १८ २ ४    |
| ६० तावद् भूयो वा गोस्वामिने<br>दस्वा पूर्वैण यूपं०                           | १९ ६ २२   |

| पृ० सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|---|-----------|
| २४७ तावन्तोऽग्नीषोमीयाः   | २१ १ ९    |
| १२३ तिरश्चयावैके  | १७ ४ १४   |
| ३३६ तिरोऽह्यादि करोति पूर्व-<br>स्थाहः  | २४ ३ ३८   |
| ११९ तियेगनूके   | १७ २ १६   |
| २८० तिर्यङ्गनदसुष्णोषं प्रतोदः  | २२ ४ ११   |
| १६७ तिष्ठन्तसमिधः सवन्न मध्ये   | १८ ३ १०   |
| १७१ तिष्ठन्बुभुषुः  | १८ ९ १०   |
| ४०६ तिष्ठेत्सन्निर्वल्योः   | २९ ११ १४  |
| ४१७ तिसृषु पराक्षु सार्पराक्षीषु  | २९ १३ ३२  |
| ११२ तिसृषु लोकम्पृणासु मन्त्रा<br>दशसु च  | १७ १ १७   |
| २९३ तिस्र उपसदः   | २२ ८ १२   |
| ८७ तिस्र एके  | १६ ४ ९    |
| २३४ तिस्रः पत्न्योऽसिपथाकल्पय-<br>न्त्यस्यस्य०                                  | २० ७ १    |
| ६४ तिस्रस्तिस्रो दक्षिणा ददाति<br>ज्ञातमानानि०                                  | १९ ७ ३१   |
| २६७ तिस्रस्तिस्रः   | २२ १ २४   |
| २७ तिस्रोऽनूबन्ध्या मैत्राव-<br>रुणी०   | १३ ३ २९   |
| १२० तीर्थेनाश्वमारोहयत्युत्तरपक्ष-<br>मपरेण                                     | १७ ३ २२   |
| ३९६ तुरायणं वैशाखशुक्लस्य<br>पञ्चम्याम्   | २४ ७ १    |
| ३४९ तुल्यमन्यत्   | २४ ९ ७    |
| ८० तुल्यमन्यत्सर्वेषु   | १६ १ ४६   |
| ३१८ तुल्यमाध्वर्यवमतिरात्रेषु<br>विधजिह्वजम्                                    | २३ ९ ३६   |
| ६७ तुल्याः संख्यायोगात्   | १९ ८ २०   |
| ४२७ तूर्णो गधेषुकाः   | २६ १ ११   |
| ११९ तूर्णो तिस्रस्तिस्रः प्रद-<br>क्षिणम्                                       | १७ २ १९   |
| ४३० तूर्णो पित्र्यनादीनां करणा-<br>भिमर्शनवल्क्षणनृपणप्रदह-<br>नोद्धरणावसेवनानि | २६ १ २३   |
| २९९ तूर्णीमन्यः कुम्भमाग्नौति<br>दक्षिणाऽनवानन्तस्त्रि                          | २१ ४ ६    |
| २९ तूर्णीमन्येभ्यः  | १३ ३ २१   |

| पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|-----|---|-----------|
| ४०  | तूष्णीमितरान्   | १४ ४ १०   |
| १६  | तृणहिरण्यैः स्तोत्रोपाकरण-<br>मुपास्तमयुः                           | १२ ६ १    |
| २७० | तृतीय उक्थ्यः   | २२ २ ७    |
| ९   | तृतीय औपवाजनैः  | १२ ३ ९    |
| २२६ | तृतीयं तृतीयमन्वहं ददाति<br>भूमिपुष्टवशाक्षणस्त्ववर्जम्             | २० ४ २८   |
| ६४  | तृतीयं यवानां मध्ये   | १५ ७ २९   |
| ३१५ | तृतीयः पशुकामस्य  | २३ ५ ७    |
| २२६ | तृतीयसवनउक्थ्यं गृहीत्वा<br>ऽऽग्निमास्तकाले त्रैधं त्व-<br>गृह्णाति | २० ४ २९   |
| ४१५ | तृतीयसवनाच्चेद्धारियोजने-<br>ऽवनीयहोमः                              | २५ १३ १८  |
| ४१४ | तृतीयसवनाच्चेद्विष्णोः शि-<br>पिविष्टवतीषु गौरीवितेन                | २५ १३ ८   |
| २५१ | तृतीयसवने च हुतेषु इविःषु   | २१ २ ८    |
| २६६ | तृतीयसवने दक्ष्णा, दक्षिणा<br>वत्सतराः षष्ठवर्षाः प्र-<br>थमयः      | २२ ९ १०   |
| १३९ | तृतीयायाः स्वयमातृणा-<br>मिन्द्राग्नी इति मध्ये                     | १७ ९ १    |
| ३२७ | तृतीये त्रयस्नायः पञ्चाहा<br>विश्वजितमभितः                          | २४ २ ३३   |
| ३१५ | तृतीये त्रिभ्यस्त्रिकद्रुकाः  | २३ ५ ४    |
| २९० | तृतीये त्रयहोस्तिरात्र<br>उत्तमः                                    | २२ ७ ८    |
| २८० | तृतीयेन कनिष्ठाः  | २२ ४ ५    |
| १७७ | तृतीये न कां चन   | १८ ६ ३०   |
| २६४ | तृतीयेन तृतीयायाम्  | २२ ८ १८   |
| ३०८ | तृतीयेन स्वर्गकामः पशु-<br>कामोवा                                   | २३ २ ७    |
| ३५४ | तृतीये यजनीयभोरहोरमिजि-<br>द्विषजितौ                                | २४ ६ २९   |
| २८४ | तेजोब्रह्मवत्सपुरोधाकामस्य<br>बृहस्पतिसवः                           | २२ ५ ११   |
| ३११ | तेन यक्ष्यमाणः पञ्चवर्षाण्या-<br>वयुजीशुक्लेषु                      | २३ ४ ४    |
| २११ | तेभ्यश्चत्वारि सहस्राणि ददाति                                       |           |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू०                  |
|-----|--|----------------------------|
| २८० | शतमानांश्च तावतः<br>तेषां यो तृष्टुःसत्तमः स्याद<br>द्रव्यवत्तमो वाऽनुचानतमो<br>वा तस्य गार्हपते दीक्षेरन् | २० १ ६<br>२२ ४ ८<br>६५ ८ ८ |
| ३१० | तेषां होमः   | २३ ३ १                     |
| ४३५ | तेषु महावीरमाज्यवन्त-<br>मावरसीति  | २६ ३ ४                     |
| ४२० | तेषुपहवमिष्ट्वाग्नी स-<br>सृजत   | २५ १४ ४                    |
| ३४६ | तेष्वतिरात्रविधुवन्तः स्युर्वा<br>न वा   | २४ ५ १७                    |
| १८२ | तेष्वेव मृत्नाना यन्तीति<br>श्रुतेः  | २२ ४ २६                    |
| २९८ | तेष्वेवोन्नयनम् अन्धमि-<br>सोमानुन्नयन्ति इति श्रुतेः  | २२ १० ५                    |
| १८५ | तोक्मच्छूर्णानि च  | १९ १ २६                    |
| ६१  | तौ ब्रह्मणे दत्त्वोर्गसीति<br>शाखासुपस्पृशति   | १५ ६ ३०                    |
| ४२१ | तौरश्वावसे माघ्यन्दिने पव-<br>माने तदावपनश्रुतेः   | २५ १४ १४                   |
| १७  | त्रयः पर्यायाश्चामसंश्चतुस्तोत्र<br>पर्यायः  | १२ ६ ४                     |
| २३  | त्रयःस्वरसामानोऽग्निष्टोमा<br>उक्थ्या वा   | १३ २ ७                     |
| ३२४ | त्रयस्त्रायः स्वरसामानो<br>विधुवन्तमभितः   | २४ २ ६                     |
| २२५ | त्रयस्त्रयोऽभितः   | २० ४ २०                    |
| १९९ | त्रयस्त्रिंशं वसामहं गृह्णाति<br>यो भूतानामिति   | १९ ४ २४                    |
| २८१ | त्रयस्त्रिंशतं त्रयस्त्रिंश-<br>दक्षिणा दद्युः   | २२ ४ २७                    |
| १९५ | त्रयस्त्रिंशतं दक्षिणा ददा-<br>त्यनुशिष्टुं च वडवधेनुम्  | १९ ४ ५                     |
| ३२७ | त्रयस्त्रिंशद्वात्राणि त्रीणि  | २४ २ २८                    |
| ६०७ | त्रयोदशातिरात्राः  | २३ १ १२                    |
| १९९ | त्रया देवा इति शस्त्रान्ते<br>उहोति  | १९ ५ ८                     |
| ३२४ | त्रयोविंशतिरात्रं प्रतिष्ठा-   |                            |

| पृ० | सूत्राणि                        | अ० क० सू० |
|-----|---------------------------------|-----------|
|     | कामानां पशुकामानां वा           | २४ ४ १४   |
| ४४७ | त्रिः परिषिचयाचक्रद-            |           |
|     | विति                            | २६ ७ ९    |
| २०७ | त्रिः प्रथमान्त्ये              | १९ ६ २७   |
| २९  | त्रिः समन्तं परियन्ति           |           |
|     | शालामपरेणोत्तरेण०               | १३ ३ १३   |
| ३४५ | त्रिकमुकैर्वा                   | २४ ५ ५    |
| ३५८ | त्रिकमुकैर्वा                   | २४ ७ १५   |
| २०७ | त्रिचादिष्वाहूय                 | १९ ६ २८   |
| ११३ | त्रिचित्तमेके                   | १० १ २६   |
| २६२ | त्रिणवन्नयस्त्रि०शो उक्थ्यौ२१   | २ ११      |
| ७१  | त्रिपशुः पशुबन्धः द्वयश्चतु-    |           |
|     | र्थ्योम्                        | १५ १० १   |
| १९२ | त्रिपशोः सर्वम्                 | १९ ३ ११   |
| ५६  | त्रिपाणं वा                     | १५ ५ ८    |
| ३२७ | त्रिम्योऽतिरात्रो विश्वजित्     | २४ २ ३०   |
| ४७  | त्रियुक्तोऽन्वरथो दक्षिणा       | १५ १ २२   |
| ७१  | त्रियूपो वैकादशिनि-             |           |
|     | लिङ्गात्                        | १५ १० ७   |
| १३३ | त्रिरश्वं परिणोयोपास्तमयं       |           |
|     | पशुवदुत्सृज्यतावत्प्रति-        |           |
|     | पथेति                           | १७ ७ ५    |
| १८४ | त्रिराश्रं निदधाति              | १९ १ २२   |
| ४०६ | त्रिरात्रान्ते गोमूत्रमिश्रेणो- |           |
|     | दकेन स्नापयित्वा०               | २५ ११ १६  |
| ३६९ | त्रिराहतो दक्षिणाग्निरनुग-      |           |
|     | च्छेत्तेदनाहरणमस्य त-           |           |
|     | दहरेके                          | २५ ३ १०   |
| १२० | त्रिरुक्तायामश्वपूर्वां चितिः   |           |
|     | हत्वा पुच्छादक्षिणां निद-       |           |
|     | धाति                            | १७ ३ २१   |
| १६५ | त्रिरुक्तायामुधम्योदुत्वेति     | १८ ३ २३   |
| ३६८ | त्रिरुद्धतश्चेदाहवनीयोऽनुग-     |           |
|     | च्छेदुदकस्थानान्युपलिप्य०२५     | ३ ३       |
| २८४ | त्रिवृत्तश्चत्वारः              | २२ ५ ७    |
| ८४  | त्रिवृता मुखयोक्त्रेणोपनहति     |           |
|     | वासो अग्न इति                   | १६ ३ ६    |
| ४१८ | त्रिवृद्वहिष्पवमानेन वा         | २५ १३ ३९  |
| ४२५ | त्रिवेदसंयोगाच्च                | २५ १४ ३७  |

| पृ० | सूत्राणि                           | अ० क० सू० |
|-----|------------------------------------|-----------|
| ४८  | त्रिष्वयुक्तेषु                    | १५ २ ८    |
| ३४६ | त्रिष्वत्सरः षष्टिदीक्षम्          | २४ ५ १२   |
| ४१० | त्रिष्टुब्धन्दसो जगच्छन्दस         |           |
|     | इति यथासवनम्                       | २५ १२ ७   |
| ४२२ | त्रिष्टुम् जगत्या इत्युत्तरयोः     |           |
|     | सवनयोः                             | २५ १४ १७  |
| १३५ | त्रिसाहस्यसत्ता                    | १७ ७ २४   |
| २६  | त्रिस्त्रिंवां                     | १३ ३ २५   |
| २६१ | त्रिस्त्रिंवावपत्यदमनः             | २१ ४ २२   |
| ३५१ | त्रिण्येषां साम्युत्थाना-          |           |
|     | न्यतिरात्रैः                       | २४ ६ १५   |
| ११६ | त्रिष्कृष्टाकृष्टयोः               | १७ ३ ४    |
| ३७९ | त्रिषुर्कं धनुर्दक्षिणा            | २५ ४ ४७   |
| २४९ | त्रैधातव्यन्ते समारोह्यात्म-       |           |
|     | न्ननीसूर्यमुपस्थायाद्भयोः२१        | १ १७      |
| ७३  | त्रैधातव्यानुपूर्वयोगात्           | १५ १० २४  |
| ६३  | त्रैधातव्युदवसानीया पेन्द्रा-      |           |
|     | वैष्णवो द्वादशकपालो व्रीहि-        |           |
|     | यवाणाम्                            | १५ ७ २८   |
| २८  | त्रैधातव्युदवसानीया                |           |
|     | सर्वत्र                            | १३ १३ ३३  |
| १५९ | त्र्यनुवाकान्ते स्वाहाकारो         |           |
|     | जानुमाने                           | १८ १ २    |
| ३२७ | त्र्यभिप्लवमभिप्लवान्तरयो-         |           |
|     | रतिरात्रौ                          | २४ २ ३२   |
| ४८  | त्र्यम्बकवह्निगर्गो                | १५ २ ३    |
| ३०८ | त्र्यहाः पञ्च                      | २३ २ ८    |
| ३२० | त्र्यहाथे ज्योतिर्गौरायुरिति       |           |
|     | त्रिक्रुकाः                        | २४ १ ९    |
| १३४ | त्र्युपसत्के द्वे प्रथमायां तिक्तो |           |
|     | मध्यमायाम्                         | १७ ७ ७    |
| १३० | त्वं यविष्ठेति चित्योप-            |           |
|     | स्थानम्                            | १७ ६ १    |
| ७८  | त्वह्मस्तिष्कोद्धृतानि             |           |
|     | घृताकाणि०                          | १६ १ ३०   |
| ३६३ | त्वन्नो अग्न इति द्वाभ्याम्-       |           |
|     | याश्चाग्नेऽस्यनभिहास्ति-           |           |
|     | पाश्व०                             | २५ १ ११   |
| ४३८ | त्वष्टुमन्त इत्येवां वावयति        |           |

| पृ० | सूत्राणि                       | अ० क० सू० | पृ० | सूत्राणि                    | अ० क० सू० |
|-----|--------------------------------|-----------|-----|-----------------------------|-----------|
|     | महावीरमोक्षमाणाम्              | २६ ४ ३३   |     | सहस्रम्                     | १२ २ ६    |
| ३९४ | त्वा मनसानात्तेन वाचा ब्रह्मणा |           | ३०० | दक्षिणा गायत्री चतुर्विंश-  |           |
|     | श्रव्या विद्यया०               | २६ ८ ६    |     | वातिवर्गा यथाशक्ति          | २२ १० २७  |
| ४०० | त्वाङ्गं बहुरूपमालभेत          | २६ १० १   | ३०३ | दक्षिणा गायत्रीसम्पन्ना     |           |
| ४९३ | त्विषः संवृगिति, महा-          |           |     | ब्राह्मणस्य                 | २२ ११ १९  |
|     | प्रतीये                        | २६ ७ ३९   | ३६२ | दक्षिणाग्नावध्वन्येषुव इति  | २६ १ ६    |
|     | द                              |           | ४०३ | दक्षिणाग्निश्चेद्गार्हपत्ये |           |
| ३०१ | दक्षिण क्षपमसहस्रं द्वादशं     |           |     | व्यान उदानमप्यगादिति        | २६ १० १९  |
|     | वा शतम्                        | २२ ११ ६   | २१९ | दक्षिणाग्नौ जुहोति हिङ्गा-  |           |
| ३८  | दक्षिणं युनक्ति वातो वेति      | १४ ३ ६    |     | राय स्वाहेति प्रक्रमान्     | २० ३ ३    |
| १३९ | दक्षिणत उत्तरतः पश्चात्        | १७ ८ २४   | २९९ | दक्षिणा चतुर्विंशं शतम्     | २२ १० १४  |
| २६१ | दक्षिणतः कुटिले कर्तुं         |           | २९९ | दक्षिणा द्वादशमिथुना पुन-   |           |
|     | खात्वा क्षीरोदकाभ्यां०         | २१ ४ २१   |     | वर्ततं च यथाशक्ति           | २२ १० १७  |
| ११५ | दक्षिणतः प्राचीम्              | १७ २ १३   | ६०  | दक्षिणापथेन यात्वा परेण     |           |
| ३२  | दक्षिणतः सन्धिं करोति          | १४ १ १९   |     | चात्वाळुं स्थापयति          | १५ ६ १६   |
| ८२  | दक्षिणतश्च पश्चातो युगपत्      | १६ २ १२   | १३६ | दक्षिणा पूर्वण              | १७ ८ ३    |
| २१८ | दक्षिणतो वेदेर्हिरण्ययेषूप-    |           | २७३ | दक्षिणाप्रवणम्              | २२ ३ ६    |
|     | विशान्ति                       | २० २ १८   | ३८  | दक्षिणाप्रष्टि जवो यस्त     |           |
| २१४ | दक्षिणधुर्यसम्                 | २० १ २९   |     | इति                         | १४ ३ ८    |
| २५५ | दक्षिणप्रवणं पुके              | २१ ३ १७   | १४३ | दक्षिणामपरयोर्ध्वण एक-      |           |
| २६८ | दक्षिणमभिजितः                  | २२ १ ३६   |     | विंश इति                    | १७ १० ७   |
| ५१  | दक्षिणमभिषेचनीयस्य             | १५ ३ ३४   | १३७ | दक्षिणामपरेण                | १७ ८ ९    |
| १४५ | दक्षिणयोरस्त्यन्तरम्           | १७ ११ २   | १४३ | दक्षिणामुत्तरयोर्व्यामा     |           |
| ३९१ | दक्षिणहस्ते जुहु० सादय-        |           |     | सप्तदश इति                  | १७ १० ९   |
|     | ति घृतपर्णाम्                  | २६ ७ २१   | १३३ | दक्षिणामुत्तरेण पञ्चमी      | १७ ८ ६    |
| १४३ | दक्षिणां दक्षिणयोर्मान्तः      |           | २५८ | दक्षिणा शाखां निरस्य        |           |
|     | पञ्चदश इति                     | १७ १० ८   |     | परिशिद्धिः परिश्रयति-       |           |
| १४३ | दक्षिणां पूर्वोत्तरेभांग       |           |     | पूर्ववदपरिमिताभिः           | १२१ ३ ३३  |
|     | इति                            | १७ १० ११  | १३८ | दक्षिणाभोगेरपि लोकम्पृणा    |           |
| १५४ | दक्षिणां सातप्रत्यगर-          |           |     | पूर्ववत्                    | १७ ८ २६   |
|     | त्विमात्रादधि लोकम्पृ-         |           | २८४ | दक्षिणाधरथश्चतुर्युक् द्या- |           |
|     | णाः पूर्ववत्                   | १७ १२ २६  |     | वोऽन्यतमः                   | २२ ५ १०   |
| २७५ | दक्षिणाकाले कण्टकैरेना         |           | ३०० | दक्षिणाऽध्वरथश्चतुर्युग-    |           |
|     | विरुजेयुः                      | २२ ३ २१   |     | मयतः                        | २२ १० ३०  |
| ८   | दक्षिणाकाले कृष्णा-            |           | २९  | दक्षिणेन चर्मयन्ति त्रिभि-  |           |
|     | जिनानि०                        | १२ २ १८   |     | दृष्ट्वा०                   | १३ ३ १४   |
| १७४ | दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे           |           | ३८  | दक्षिणेन चात्वालमावत्त-     |           |
|     | ददाति                          | १८ ६ ४    |     | यति०                        | १४ ३ २    |
| २७० | दक्षिणाकाले सर्वेभ्यः          |           |     |                             |           |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|
| ३२  | दक्षिणेन प्रवेश्य दक्षिणाधौ०   | १४ १ २७   |
| १८३ | दक्षिणेन हृत्वा नम्रहृत्पूर्णा-<br>नि कृत्वा तांश्च ब्रीहिश्या-<br>माकौदनयोः पृथगां<br>चामौ० | १९ १ २०   |
| १६२ | दक्षिणे निकले प्रजापति-<br>हृदयम्  | १८ ३ ७    |
| १६२ | दक्षिणे पक्षे रथन्तरम्   | १८ ३ ३    |
| १०७ | दक्षिणे पादौ पूर्वव-<br>दायम्य   | १६ ८ १४   |
| १९१ | दक्षिणोत्तरावैन्द्रवायोध-<br>सयोः  | १९ ३ ७    |
| २६८ | दक्षिणोत्तरे देवयजने   | २२ १ ३६   |
| ३६४ | दण्डेन वानुपिण्योत्थाप्य<br>दोहनम्   | २५ १ १६   |
| ९०  | दण्डोच्छ्रयणान्तं कृत्वाध्वर्यु-<br>यजमानयोरन्यतर०   | १६ ४ ३१   |
| ३७९ | दण्डो वा   | २५ ४ ४८   |
| १६२ | दधि मधु घृतं पात्रयां<br>समासिच्य स्थाल्यां वा<br>महामुखां वा महा-<br>मुख्यां०               | १८ ३ १०   |
| ३७७ | दधि हविरातञ्जनं निद-<br>ध्यात्   | २५ ४ ३८   |
| ३   | दर्शनाच्च  | १२ १ ११   |
| ३९७ | दर्शनाच्च  | २५ ८ २०   |
| ४   | दर्शने वचनात्  | १२ १ १३   |
| ४०० | दर्शने स्थालीं चौबोष्णोर्ध्वं<br>चोपकल्पयितवै ब्रूयात्                                       | २५ १० ३   |
| ३५४ | दर्शपूर्णमासान्तं वा   | २४ ६ ३५   |
| ३४१ | दर्शपूर्णमासान्यां मासम्   | २४ ४ २७   |
| १३६ | दशगणाधिका मित्वोत्करे<br>कुर्यात्  | १७ ७ ३१   |
| २९  | दशदशाऽभेदेन दक्षिणा<br>दद्यात्   | १३ ३ ४८   |
| ६७  | दश दशैकैर्धनमसमनु<br>भक्षयन्ति   | १५ ८ १७   |
| १३३ | दशमिर्वा   | १७ ७ ३    |
| २२४ | दशमं विश्वो देवस्येति  | २० ४ १०   |
| ११  | दशमेऽपराहोऽप उपलप्यथ   |           |

| पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|-----|---|-----------|
|     | शालाप्रवेशनम्   | १२ ४ ७    |
| ११  | दशमे वा सन्निधेः  | १२ ४ ५    |
| २५० | दशरात्रः  | २१ २ २    |
| ३३८ | दशरात्रस्य छन्दोमदशाहः  | २४ ४ १०   |
| ३१६ | दशरात्राश्चत्वारः   | २३ ५ १८   |
| ४१८ | दशरात्रोऽसत्रोत्थानः  | २३ ५ ३४   |
| ६५  | दशोत्तराणि स० सृष्टाहवी०षि<br>निर्वपति                            | १५ ८ १    |
| ४२४ | दानं प्रायश्चित्तसंयोगात्   | २५ १४ ३२  |
| २८१ | दामतृषाणि बलकान्तानि<br>द्विचूडाभ्याविकानि                        | २२ ४ २१   |
| २८२ | दामनी द्वे द्वे   | २२ ४ २२   |
| ३५४ | दार्ढ्यद्वत्तमृत्विगानाथयोरन्य-<br>तरस्य गा रथेत्संवत्सरम्        | २४ ६ ३२   |
| ३०५ | दाशारात्रिकाण्यहानि द्वच-<br>हादिष्वेकोक्षयेन तद्गुणद-<br>र्शनात् | २३ १ ५    |
| २५७ | दिक्कलिकि पुरुषमात्रं मि-<br>मोते                                 | २१ ३ २७   |
| ४४२ | दिविद्या इति त्रिरुत्कम्प-<br>यति                                 | २६ ६ ५    |
| ८८  | दिवैव प्रदहनोद्धरणे   | १६ ४ १७   |
| ९३  | दिशो वीक्षते दिशोऽनुविक्रम-<br>स्येति                             | १६ ५ १४   |
| ४१८ | दीक्षणीयापुरुषसंस्काराशीर्व-<br>जम्                               | २५ १३ ४३  |
| २९५ | दीक्षणीयाया० हिरण्यं द्वादश-<br>मानं ददाति                        | २२ ९ १    |
| ३०५ | दीक्षाः सुत्योपसच्छेषेण   | २३ १ २    |
| २   | दीक्षाकाल उदरव० शार्पा०   | १ २२      |
| ७   | दीक्षाकाले संवादप्रभृति०  | १२ २ १०   |
| १०५ | दीक्षणासुत्तमेऽहनि वेष्टयन्-<br>मानम्                             | १६ ७ २८   |
| २७६ | दीक्षादि सद्यः सर्वं क्रियते                                      | २२ ३ २६   |
| २७६ | दीक्षाद्यवजिप्रत्येव भक्षान्                                      | २२ ५ ३    |
| ७   | दीक्षा द्वादशोपसदश्च  | १२ २ १४   |
| २२४ | दीक्षा द्वादशोपसदश्च  | २० ४ १३   |
| २१८ | दीक्षान्ते देवैरौपवस्य्यात्                                       | २० ३ ९    |
| ८९  | दीक्षामावास्यायामामावा-<br>स्येनेष्टवा                            | १६ ४ २७   |

| पृ० सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|--|-----------|
| १९० दीक्षावत्पावयतोऽन्तः पात्ये<br>श्वेनपत्राभ्यां या व्या-<br>ग्रमिति १९ २ २० |           |
| २६५ दीक्षासु चापदेशात् २२ १ १४   |           |
| ४२६ दीक्षासु महावीरान्त्स-<br>म्भरति २६ १ १                                    |           |
| ६३ दीक्षितवसनं च प्राप्यति १५ ७ २५   |           |
| ५३ दीक्षितवसननिवृत्तिविरोधा-<br>न्माहेन्द्रादौ वा पुनः १५ ५ १४                 |           |
| ४१५ दीक्षितश्चेदुपतप्येतोऽप्यानां<br>येनेच्छेत्तेन चिकित्सेत् २५ १३ २०         |           |
| ४०४ दीक्षितानां चेत्साम्युत्थानं<br>जायेत सोमं विभज्य २५ ११ ३                  |           |
| ४०० दीक्षितोऽमनोज्ञं स्वर्णं<br>हृष्ट्वा जपेत्पण्यौवसे २५ ११ २०                |           |
| २९३ दीक्षोपसदो द्वादश २२ ८ ११  |           |
| २६८ दीयमानं न प्रत्याचक्षीत २२ १ ३२  |           |
| ११५ दीर्वप्रयुक्तेषु वा पुरुषाः<br>कृषन्ति १७ २ २०                             |           |
| २९७ दीर्वव्याधियामकामप्रजाका-<br>मपशुकामानां वा २२ ९ १५                        |           |
| २७१ दीर्वव्याधिप्रतिष्ठाकामान्ना-<br>थकामानां द्वितीयः २२ २ १७                 |           |
| ३६४ दुरध्वा ब्राह्मणायैनां दद्याद्य-<br>मनभ्यागमिष्यन्त्स्यात् २५ १ १५         |           |
| ४० दुन्दुभीन्वादयन्ति १४ ४ २   |           |
| ३८१ दुष्टस्य हविषोऽप्स्वव्रह्म-<br>रणम् २५ ५ ९                                 |           |
| ३४२ हतिवातवतोरयनपूर्वपक्षेण<br>घणमासान् २४ ४ ३७                                |           |
| ३३८ हतिवातवतोरयनमेकैकेन<br>पृष्ठयस्सोमेन मासं मासम् २४ ४ १८                    |           |
| ५७ हवासीति प्रतिमन्त्रमादाय<br>तिष्ठ ह्यः प्रयच्छति १५ ५ १८                    |           |
| ५० ह्यद्वत्यप्ययेपोनग्नि-<br>यश्चरुः २४ ६ ६                                    |           |
| ८३ हृष्ट्वा निदधात्येनाम् १६ २ १५  |           |
| २३९ देवतातन्त्रेण तु २० ७ २४   |           |
| ३८२ देवताविषयोऽपि पुष्कलं दृष्ट्वा   |           |

| पृ० सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|--|-----------|
| यथानुपूर्व्यकरणम् २५ ५ १७  |           |
| ३११ देव त्वष्टः सुरेतोधा अथा-<br>स्मिन्यज्ञे यजमानायैवो-<br>न्नाय २३ ३ १३          |           |
| ३१० देव धातः सुवाताद्यास्मि-<br>न्यज्ञे २३ ३ ७                                     |           |
| ६५ देवयजनान्तरमेकेनोत्स-<br>र्षति १५ ८ २   |           |
| ३१० देव विष्टा उर्वधास्मिन्यज्ञे<br>यजमानायाधि २३ ३ ४                              |           |
| ३१० देव सवितः सुसावित्रमथास्मि-<br>न्यज्ञे २३ ३ ६                                  |           |
| ३१ देवसवितरिति जुहोति यज-<br>त्यादिषु १४ १ ११                                      |           |
| ३८४ देवसहवीर्यं निर्वपति २२ ५ १२   |           |
| ३१० देव सोम रेतोधा अथास्मि-<br>न्यज्ञे यजमानायधीन्नाय २३ ३ ५                       |           |
| ८८ देवस्त्वेत्युक्ताम् १६ ४ १९   |           |
| ४८ देवस्य त्वेति जुहोति १५ २ ६   |           |
| ४३९ देवस्य त्वेति रज्जुसन्दानमा-<br>दायेड पृहीति २६ ५ १                            |           |
| २१३ देवस्य त्वेति रशनामादाय<br>ब्रह्मन्मन्त्रमादाय २० १ २५                         |           |
| ८१ देवस्य त्वेत्यभिमादाय हस्त<br>आधायेत्येनामभिमन्त्रयते १६ २ ८                    |           |
| ४२६ देवस्य त्वेत्यभिमादायौदुम्बर्यौ<br>वैकङ्कतौ २६ १ ४                             |           |
| ३८ देवस्याहमिति ब्रह्मा रथच-<br>क्रमारोहयुक्ते १४ ३ १२                             |           |
| ३९ देवस्याहमिति यज्युक्तेमारो-<br>हति यजमानः १४ ३ १८                               |           |
| २१७ देवा आशापाला हति रश्मि-<br>णोऽस्यादिशत्यनुचरीजातो-<br>यास्तावत्स्तावतः २० २ ११ |           |
| ३१० देवा प्रावाणो मशुमतीमथा-<br>स्मिन्यज्ञे यजमानाय २३ ३ ८                         |           |
| ८८ देवानां त्वेत्युक्तां न्युञ्जाम् १६ ४ ११  |           |
| ३११ देवानां प्रथमः २३ ४ २  |           |

| पं० | सूत्राणि                          | अ० | क० | सू० |
|-----|-----------------------------------|----|----|-----|
| ३६७ | देवान्दिवमगन्निति सोमे            | २९ | २  | ८   |
| ३१० | देवावधिनौ मयुकशयाद्येम्           |    |    |     |
|     | यज्ञं यजमानाय०                    | २३ | ३  | ३   |
| ३८  | देवीराप इति वा प्रोक्षति          | १४ | ३  | ४   |
| ३११ | देव्य आपो नन्मयध्वसद्या-          |    |    |     |
|     | स्मिन्यज्ञे०                      | २३ | ३  | ११  |
| ३११ | देव्यदिते स्वादित्यमद्यास्मि-     |    |    |     |
|     | न्यज्ञे०                          | २३ | ३  | १०  |
| ३१० | देव्यनुमतेऽन्वद्येम् यज्ञं यज-    |    |    |     |
|     | मानाय०                            | २३ | ३  | ९   |
| ४२७ | देव्यो वम्य इति वलमीक-            |    |    |     |
|     | वपाम्                             | २६ | १  | ७   |
| ५३  | देशस्यानवस्थितत्वात्              | १५ | ४  | १७  |
| २५७ | देशशङ्कुवृत्रशङ्कुः               | २१ | ३  | ३१  |
| ६२  | द्युतभूमौ हिरण्यं निधाया-         |    |    |     |
|     | भिजुहोति०                         | १५ | ७  | १५  |
| ५८  | द्युतान्ते वा                     | १५ | ६  | ३   |
| २३१ | द्यौरिति प्रत्याह                 | २० | ५  | २३  |
| ८३  | द्यौस्त इति पृष्ठस्योपरि          |    |    |     |
|     | पाणि धारयन्ननुपलृप्तान्           | १६ | २  | १८  |
| २६५ | द्रव्याभावात्तदन्तः               | २३ | १  | १२  |
| ३७  | द्रव्येषु वा सप्तदशता             | १४ | २  | ३१  |
| २९८ | द्रव्यद्वानां प्रथमो राज्ञान्यस्य |    |    |     |
|     | राज्यकामस्य                       | २२ | १० | ७   |
| ११२ | द्रव्योर्वा दशस्यैकस्यां च        | १७ | १  | १८  |
| ३२६ | द्वात्रिंशद्वात्रं च              | २४ | २  | २७  |
| १७  | द्वादश आद्यः                      | १२ | ६  | १३  |
| २१५ | द्वादशकपालान्निर्वपति             |    |    |     |
|     | भिन्नतन्त्राञ्छतमानन्द-           |    |    |     |
|     | क्षिणान्मध्यमस्य०                 | २० | २  | ६   |
| १७२ | द्वादशगृहीतं विप्राहं जुहोत्यु-   |    |    |     |
|     | त्ताषाडिति प्रतिस्वाहाकारं        |    |    |     |
|     | राष्ट्रभृतो०                      | १८ | ५  | १६  |
| १४१ | द्वादशभ्योऽपरास्तु                | १७ | १  | ११  |
| २६७ | द्वादशरात्रं परिवसत्यु-           |    |    |     |
|     | खावदग्निं विभ्रत्                 | २२ | १  | २१  |
| ३१९ | द्वादशरात्रादीनि रात्रि-          |    |    |     |
|     | सन्नाणि                           | २४ | १  | १   |
| १५  | द्वादशवत्सतयौ गर्भिण्यो०          | १२ | ५  | १२  |

| पं० | सूत्राणि                      | अ० | क० | सू० |
|-----|-------------------------------|----|----|-----|
| ३०  | द्वादश वा                     | १४ | १  | ४   |
| ३४७ | द्वादशसंवत्सरं प्रजापतेः      | २४ | ५  | १९  |
| ४१  | द्वादश सुबाहुतीर्जुहोत्या-    |    |    |     |
|     | पये स्वाहेति०                 | १४ | ४  | १९  |
| ३   | द्वादशाहः सत्त्रमहीनश्च       | १२ | १  | ५   |
| २०  | द्वादशाहधर्माः सत्रेषु तद्गु- |    |    |     |
|     | णदशोनात्                      | १३ | १  | १   |
| २४६ | द्वादशाहमाणेयः पुरो-          |    |    |     |
|     | डाशः                          | २० | ८  | २८  |
| ३४९ | द्वादशाहवहीक्षोपसदः           | २४ | ५  | २१  |
| ३५७ | द्वादशाहविकल्पाः              | २४ | ७  | १०  |
| ३३५ | द्वादशाहाद्यं वा तत्प्रकृतेः  | २४ | ३  | ३४  |
| ६९  | द्वादशोत्तराणि प्रयुग्व-      |    |    |     |
|     | वो०००वि                       | १५ | ९  | ७   |
| ४९  | द्वादशोत्तराणि रत्नह-         |    |    |     |
|     | वो०००वि                       | १५ | ३  | १   |
| ३०५ | द्वादशापसत्का अहीना           |    |    |     |
|     | मासापवर्गाः                   | २३ | १  | १   |
| १३४ | द्वादशोपसत्के व्यत्यासं       |    |    |     |
|     | चित्तिपुरीषे                  | १७ | ७  | ११  |
| ३२४ | द्वाविंशतिरात्रमस्वा-         |    |    |     |
|     | धकामानाम्                     | २४ | २  | २३  |
| २८१ | द्विगुणा गृहपतिरित्येके       | २२ | ४  | २८  |
| २७९ | द्वितीय उक्थ्यः               | २२ | ४  | २   |
| २१६ | द्वितीयं त्रिकद्वकेभ्यः       |    |    |     |
|     | पृष्ठयावलम्बः                 | २३ | ५  | १७  |
| ३२५ | द्वितीयं सङ्गदः               | २४ | २  | १५  |
| ३११ | द्वितीयः पञ्चशरदीयः           | २३ | ४  | ३   |
| ३१६ | द्वितीयप्रभृतिषडकाहाः         | २३ | ५  | १९  |
| १३१ | द्वितीयमर्थं पश्चादिति        | १७ | ६  | ४   |
| ३०८ | द्वितीयमुक्थ्यपूर्वमेके       | २३ | २  | ४   |
| १३६ | द्वितीयाधामाधिनीः             |    |    |     |
|     | प्रतिदिशम्                    | १७ | ८  | १   |
| २४८ | द्वितीयोच्छ्रिते शेषान्       | २१ | १  | १०  |
| ३०८ | द्वितीये त्रिवृतोऽतिरात्राः   |    |    |     |
|     | सर्वे राज्यकामस्य             | २३ | २  | १०  |
| ९   | द्वितीये दुन्दुभिभादेनो-      |    |    |     |
|     | पाकरणम्                       | १२ | ३  | ८   |
| ३५३ | द्वितीये इतिवातवतो-           |    |    |     |

| ५० सूत्राणि                               | अ० क० सू० | ६० सूत्राणि                              | अ० क० सू० |
|---|-----------|--|-----------|
| रयनस्याहनी०                               | २४ ६ २६   | ८६ धारत्येधामुपरि विण्ड-                 |           |
| २९० द्वितीये द्विदिवाहयो द्वयहः २२ ७ ६    |           | मनुपस्पृशन्प्रेतु०                       | १६ ३ १०   |
| २९४ द्वितीयेन द्वितीयायाम् २२ ८ १७        |           | १४ धाराप्रदान्ते वातिप्राद्यान् १२ ५ ४   |           |
| २७९ द्वितीयेन निन्दिता                    |           | ४०८ धावेच्चेद्वायवे स्वाहेति २६ ११ २७    |           |
| नृश/साः २२ ४ ४                            |           | १३६ धिष्णीया उत्तमायाम् १७ ७ २८          |           |
| ३०८ द्वितीयेन प्रजाकामः २३ २ ६            |           | १६७ धिष्यान्वा चित्त्वोत्तम-             |           |
| ३१९ द्वितीये बृहदथन्तरपृष्ठः              |           | संयोगात् १८ ४ १३                         |           |
| पञ्चाहः पृष्ठगावलम्बाख्यः २३ ५ ३          |           | २८८ धूमप्राप्तं त्वेषस्ते धूम            |           |
| १७७ द्वितीये स्वामेव १८ ६ २९              |           | ऋणवन्तीति २२ ६ १८                        |           |
| २९६ द्विनामोत्तरो बहुहिरण्यो              |           | ९१ छतोर्ज्ञां कारुंकीं दधन्न इति १६ ४ ३५ |           |
| दूणाशश्च २२ ८ २६                          |           | ४३६ छष्टिभ्यां भस्मना परि-               |           |
| १०६ द्विपुरुषा/० रज्जुं मित्वा १६ ८ १     |           | कीयाङ्गारैश्च० २६ ३ ९                    |           |
| ३०२ द्वियज्ञो भ्रात्रोः सखयोर्वा २२ ११ १३ |           | ४४८ छष्टी च २६ ७ २०                      |           |
| १३९ द्विसाहस्रो प्रथमः लोक-               |           | ४३९ धेनुगायेति प्रेष्यति २६ ५ ३          |           |
| मृण्यानां पञ्चाशद्वना १७ ७ २२             |           | १११ धेनुर्दक्षिणा १९ १ ८                 |           |
| ८७ द्विस्तनामष्टस्तनामेके १६ ४ २          |           | २९७ धेनुगतमाशिरं दुहन्ति २२ १० १         |           |
| ३२० द्वे त्रयोदशरात्रे २४ १ १४            |           | २७३ धेन्वनहुत्सीरधान्यप-                 |           |
| ४४ द्वौ द्वौ १४ ४ ४९                      |           | लयदासमिधुनमहान-                          |           |
| १९७ द्वौ द्वौ हुत्वा शेषान्त्सते          |           | सारोहणविमत्तश-                           |           |
| करोति १९ ४ १३                             |           | यनानि २२ २ २७                            |           |
| ३२१ द्वौ पृष्ठ्यौ २४ १ २०                 |           | ३३ ध्रुवसदमिति प्रतिमन्त्र-              |           |
| ३०५ द्वयहप्रभृतयो द्वादशाहपर्य-           |           | मतिप्राद्यवद्धोमः १४ २ १                 |           |
| न्ताः २३ १ ३                              |           | ३८३ ध्रुवाया वा ततो यज्ञः                |           |
| ३०८ द्वयहास्त्रयः २३ २ १                  |           | प्रभवतीति श्रुतेः २६ ५ २१                |           |

## ध

|                                 |  |
|---------------------------------|--|
| ५० धनुः प्रयच्छति त्वया-        |  |
| यमिति १५ ५ १७                   |  |
| ६० धनुरात्न्योपस्पृशति          |  |
| गां यजमानः समिन्द्र-            |  |
| येणेति १५ ६ २०                  |  |
| ३८७ धर्मधुक् शार्दूलहता चेत्    |  |
| स्पृतोर्जुहुयात् २५ ६ ११        |  |
| ४४२ धर्मासोत्पुत्कामत्पुत्तक    |  |
| पूर्वाधर्म २६ ६ १०              |  |
| ३७७ धान्यखलः प्रत्ययात् २२ ३ ४२ |  |
| ३०१ धान्याचितानि चत्वारि        |  |
| चत्वारि दक्षिणा ३३ ११ १         |  |
| ९३ धारणं च १६ ५ ८               |  |

## न

|                                       |  |
|---------------------------------------|--|
| ४१९ न कर्मफलसम्भवात् २६ १४ २          |  |
| २४० न कालभेदात् २० ७ २६               |  |
| ४०७ न गभिर्णी दीक्षयेदित्येके-        |  |
| ऽप्यज्ञिया गर्भा इति श्रुतेः २५ ११ १८ |  |
| ३४२ न जुहोतिशब्दात् २४ ४ ३५           |  |
| ५४ नदीपति/० स्याः १५ ४ २८             |  |
| ४२३ नद्यन्तरेऽस/०खो गिरि-             |  |
| मिच्चेत् २५ १४ २३                     |  |
| ३१७ न, नित्यत्वात् २५ ८ २१            |  |
| १६५ न नित्ये १८ ३ २६                  |  |
| ७२ नपुंसको दक्षिणा रथ                 |  |
| वाही वा वडवा १५ १० १८                 |  |
| १९ न पूर्वशेषात् १२ ६ २५              |  |
| २२ न प्रकरणात् १३ १ १४                |  |



| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|
| ३१४ | न प्रकरणात्  | २३ ४ २८   |
| ४६२ | न प्रथमयत्ने   | २६ ७ ३७   |
| ७४  | न प्रथमाहारे   | १६ १ ३    |
| २८  | न फलं न्यायात्   | १३ ३ ३९   |
| ४२  | नमो मात्र इति भूमि-<br>मवेक्षते, सक्तमे०                                       | १४ ४ ३०   |
| ३६  | न, यजतिशब्दात्   | १४ २ २६   |
| १७४ | नव जुहोति यास्त इति<br>प्रतिमन्त्रम्   | १८ ६ ६    |
| ३३१ | नवरात्राश्रित्वारः   | २४ ३ ३०   |
| ३१६ | नवरात्रे त्रिकटुकाः  | २३ ५ १६   |
| ३८८ | न वा कृतत्वात्   | २५ ७ ३    |
| ३८४ | न वा चोदितत्वात्   | २५ ५ २७   |
| ४२४ | न वादक्षिणत्वात्   | २५ १४ ३३  |
| ३८९ | न वाऽयुक्तत्वात्   | २५ ७ ६    |
| ३९३ | न वाऽस्थिसन्देहात्   | २५ ७ ३३   |
| ३०४ | न वा स्वसम्बन्धात्   | २२ ११ ३०  |
| २६६ | न समत्वात्   | २२ १ १५   |
| २०  | न सम्पञ्चतेः   | १२ ६ ३०   |
| ३७१ | न सह प्रकल्पेः   | २५ ३ २६   |
| १३५ | नाकसत्प्रभृति मासम्  | १७ ७ १९   |
| १४८ | नाकसदोऽनूकेषु पृ <sup>३</sup> वर्ज-<br>मृतव्यावेलायामाश्रिनी-<br>वद्राज्ञसीति० | १७ १२ १   |
| ४१५ | नातीरकोऽस्तीति श्रुतेः   | २५ १३ १५  |
| ३७३ | नाद्रयो बामत्सेतेति श्रुतेः  | २५ ४ ९    |
| २६९ | नानस्त्विजः  | २२ १ ३८   |
| ३१  | नानादीक्षाः परियज्ञाः<br>कालभेदात्   | १४ १ ९    |
| २४४ | नानाऽवश्रुयानि वा  | २० ८ १९   |
| ६६  | नाना बावभृथदीक्षाश्रु-<br>तिभ्याम्   | १५ ८ ११   |
| ३४० | नानाऽह्नानि वा सङ्घात-<br>शब्दात्  | २४ ४ २०   |
| २६६ | नानित्यत्वात्  | २२ १ १८   |
| ४०७ | नानुबन्ध्या प्रकरणात्  | २६ ११ १९  |
| २६९ | नानेतराणि  | २२ १ ४१   |
| ४४७ | नामित्पृष्टं प्रवृत्तनीयं<br>निदधाति चतुः स्फुरिति                             | २६ ७ ११   |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|
| ४३९ | नाम्ना त्रिरुच्चैराह्वानम्   | २६ ५ २    |
| ५३  | नाम्बो मित्राय सत्याय  | १५ ४ १२   |
| ३५२ | नावभृथः सरस्वत्याम्  | २४ ६ २२   |
| २२१ | नाशे तन्त्रेण धावापु-<br>थिष्यः पयो वायव्यः सौर्यः                 | २० ३ १८   |
| ४२० | नाश्रुतेः  | २५ १४ ६   |
| ३९२ | नासिकयोः सुवौ  | २५ ७ १६   |
| १२८ | नासिकयोः संचेत्वेति  | १७ ५ ९    |
| ३५९ | नास्त्येषामन्तः  | २४ ७ २२   |
| ३७५ | नास्त्यत्वाच्च   | २५ ४ २६   |
| ११४ | नास्त्याभावः   | १७ २ ३    |
| १६६ | नास्त्ये च   | १८ ४ ५    |
| ११२ | नास्त्ये प्रतीष्टकं तिरश्चीषु                                      | १७ १ १३   |
| १०४ | नास्त्ये सादनसूदोहला<br>उपधानादुत्तरे तथा देव-<br>तया ता अस्त्येति | १६ ७ १४   |
| २२४ | नास्त्योदकं देवयजनं पुर-<br>स्तात्                                 | २० ४ १४   |
| २५३ | निदाघशरन्माघेषु  | २१ ३ ५    |
| २२४ | निदाघे द्वितीयं ब्रह्मवर्च-<br>सकामानाम्                           | २४ २ ५    |
| ४४७ | निधनं च  | २६ ७ ७    |
| ३५५ | निधानं च तृष्णीम्  | २५ ८ ८    |
| ३१४ | निधानं वा दुष्टत्वात्  | २३ ४ २६   |
| ३७५ | नियतास्त्वितिपतिश्रुतेः  | २५ ४ २३   |
| २४८ | नियुक्तान् ब्रह्माग्निष्टौति<br>होतृवदनुवाकेन सहस्र-<br>शोधेति     | २१ १ ११   |
| २४८ | नियोजनकालेऽष्टावत्त्वा-<br>रिंशतमाद्यावन्निष्ठे                    | २१ १ ८    |
| ३७७ | निरुप्ते व्रताशक्तौ वा<br>त्रैधं तण्डुलान्विभज्य<br>मध्यमानमये०    | २५ ४ ४०   |
| ४०१ | निरुद्धमाणमभिमन्त्र-<br>यत पूजतु दशमास्त्य०                        | २५ १० ५   |
| ५०  | निरुद्धः परितुल्यै कृष्ण-<br>बीहीणां०                              | १५ ३ १४   |
| ३६८ | निर्मथ्य वा  | २५ ३ ८    |
| ८८  | निर्मथ्येन वा धूपनश्रपणे   | १६ ४ १३   |

| पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू० | पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|---|-----------|-----|--|-----------|
| २७८ | निर्वृत्तमहणात् प्राकृतनि-<br>वृत्तिः                         | २२ ३ ४८   | ४३० | पक्वानुद्धरत्तृजये त्वेति<br>प्रतिमन्त्रम्                               | २६ १ २४   |
| ४०३ | निवातं चेत्पूर्ववन्मथित्वा<br>प्राञ्चमुद्धृत्य०               | २५ १० २१  | २१५ | पक्वान्नं च सर्वेषु  | २० २ १५   |
| २७४ | निवीताः   | २२ ३ १५   | ७१  | पकायाम्  | १५ १० २   |
| २७१ | निवृत्तिः क्रतुयोगात्   | २२ २ १५   | १०३ | पकायामावपति कपालं च  | १६ ७ १०   |
| ५४  | निवेष्ट्येन   | १५ ४ ३०   | ७०  | पक्वौदनं विरूढादचूर्णीकृ-<br>त्याश्विभ्यां०                              | १५ ९ २५   |
| ४१  | निश्चयर्णी यूप उच्छ्रय-<br>त्युत्तरां दक्षिणां वा             | १४ ४ २३   | १३३ | पक्षपुच्छानि च   | १७ ६ १२   |
| ६१  | निषसादेत्युरोल्यालभते   | १५ ७ ४    | १३२ | पक्षपुच्छानि परारिभर-<br>प्ययेभ्योऽधि                                    | १७ ६ ७    |
| २६७ | निषादे  | २२ १ २६   | १७७ | पक्षभोजनम्   | १८ ६ २७   |
| २७  | निषिच्य माजालीये<br>पूर्णं निवृधति                            | १३ ३ २६   | ३४१ | पक्षादौ यद्यद्धविस्तत्स-<br>र्वस्मिन्                                    | २४ ४ २८   |
| २११ | निष्कं प्रतिमुञ्चन्वाच-<br>यति तेजोसीति                       | २० १ ९    | ४२४ | पञ्च गा दत्त्वा प्राग्द्वाद-<br>श्याः पुनर्यज्ञः                         | २५ १४ ३०  |
| २८१ | निष्को राजतः  | २२ ४ १७   | १७३ | पञ्चगृहीतं च रथशिरस्य-<br>ध्यध्याहवनीयं ध्रियमाणे०                       | १८ ५ १७   |
| ४२९ | निष्ठितमभिमृशति मस्रस्य<br>शिर इति                            | २६ १ १७   | १६४ | पञ्चगृहीतं जुहोत्यग्नि-<br>स्तिग्मेनेत्युवा षोडश-<br>गृहीतार्धमनुवाक्येण | १८ ३ १७   |
| ४०८ | निधीवेच्चेत् बीभत्साम्भो-<br>ऽज्जयः स्वाहेति                  | २५ ११ २६  | १३४ | पञ्चगृहीताद्युत्तमा  | १७ ७ ८    |
| २८५ | निहितेषु नाराशसेषु प्रातः-<br>सवनेऽनपाकुर्वन्नेकादशः          | २२ ५ १५   | ११६ | पञ्चगृहीतेनोद्गुह्यन्नभि-<br>जुहोति सञ्चरन् इति                          | १७ ३ २    |
| ४२  | नोवारण प्रचरति  | १४ ४ ३३   | ३५४ | पञ्चदशोक्त्यः कृष्णे   | २४ ६ २८   |
| २५४ | नृत्यगीतवादिभ्यश्च  | २१ ३ ११   | १४७ | पञ्चदश दक्षिणेनानूकम्  | १७ ११ १०  |
| ३३  | नेष्टा च तावतः सौरान्   | १४ २ ३    | २३१ | पञ्चदश पञ्चदश रोहिता-<br>दोन्तलौयान्तानितरेषु                            | २० ६ ५    |
| ४१  | नेष्ट्यं च सौरान्पश्चिमेन<br>निर्हृत्य०                       | १४ ४ १६   | ३२२ | पञ्चदशरात्राणि चत्वारि   | २४ १ २६   |
| ४१  | नेष्टा पत्नीमावेष्ट्यन्कौशं<br>वासः परिधापयति०                | १४ ४ २१   | ३१७ | पञ्चदशाश्वोक्त्याः   | २३ ५ २४   |
| ११३ | नैऋतीः कृष्णास्तुपपका-<br>स्तिस्त्रोलक्षणाः०                  | १७ १ २४   | १६१ | पञ्चपुच्छानि चाभ्यात्म-<br>मग्ने पावकरोविषेति                            | १८ २ १२   |
| ३१३ | नैऋतोऽवसन्ने  | २३ ४ १९   | ८६  | पञ्चप्रादेशामिषुमात्रं<br>वा तिर्यक्पञ्चपयो                              | १६ ३ २५   |
| ५२  | नैवारो बृहस्पतये वाचे   | १५ ४ ९    | १०७ | पञ्चमभागीयार्धपुरुषीययोः<br>सन्निपात्य०                                  | १६ ८ १७   |
| ३८३ | नोपभृतो ध्रुवायाम्  | २५ ५ २३   | १०७ | पञ्चमभागीये शङ्कुः   | १६ ८ १५   |
| २५५ | न्यग्रोधाथत्यतिलवकह-<br>रिद्विस्फूर्जकबिभोदकपाप-<br>नामभ्यश्च | २१ ३ २०   | ९   | पञ्चमे सावकयोदपात्र्या   | १२ ३ ११   |
| १७  | न्यज्य समिधं षते प्रचे<br>प्रतोऽन्नपत इत्याभातम्              | १६ ६ ८    | १४५ | पञ्चम्यामन्तेष्वाश्विनी-<br>वदसपत्नाः                                    | १७ ११ १   |

| पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|-----|---|-----------|
| १३५ | पञ्चम्यामसपत्न्या विराजः<br>प्रथमेऽहन्                            | १७ ७ १६   |
| ४७  | पञ्चवानीयमाहवनीयं<br>प्रतिदिनं व्युत्थ०                           | १५ १ २०   |
| ३२६ | पञ्चवर्णशार्तरात्रमन्त्राद्य-<br>कामानाम्                         | २४ २ २३   |
| ३४३ | पञ्चस्त्रिंशोऽङ्गिणी त्रीणि<br>कर्माणि कुर्युः                    | २४ ४ ४३   |
| २९० | पञ्चसु सवनीया वैश्वदेववा-<br>रुणमारुताग्नेयेन्द्राग्नाः           | २२ ७ ११   |
| १५१ | पञ्चान्ते च नाभिमात्रे  | १८ १ ३    |
| ५२  | पञ्चापवर्गः   | १५ ४ २    |
| १०७ | पञ्चारत्निः पुरुषो दशपदो<br>द्वादशाङ्गुलं पदं                     | १६ ८ २२   |
| २९१ | पञ्चाशते पञ्चाशतं प्रत्यहं<br>ददात्पुष्पमे द्वादशं शतम्           | २२ ७ १४   |
| ३२७ | पञ्चाहाश्रत्वारः  | २४ २ २९   |
| ३११ | पञ्चाहाश्रयः  | २३ ४ १    |
| ३५९ | पञ्चाक्षर्या स्त्रीनभिण्ड-<br>वातुपेत्य०                          | २४ ७ २४   |
| ३१२ | पञ्चोत्तमे  | २३ ४ ११   |
| ४१० | पतितं वमसमालभतेऽल्क-<br>न्पर्जन्यः ग्रथिवाभस्कर०                  | २५ १२ ९   |
| २६७ | पत्नीशालमुत्तरे   | २२ १ ३७   |
| ४३४ | पत्नी शिरः प्रोणुते   | २६ ३ २    |
| १०  | पत्नीसंयाजान्तान्यहो-<br>न्यन्त्यवर्जम्                           | १२ ३ २१   |
| ६   | पत्नीसंयाजाश्च पूर्ववत्   | १२ २ ३    |
| ४३१ | पत्न्यदर्शनम्   | २६ ३ ३    |
| २७  | पत्न्यश्च   | १३ ३ ३२   |
| २१२ | पत्न्यश्चायन्त्यलङ्कृता<br>निष्कणयो मङ्घिरी<br>वावाता०            | २० १ १२   |
| ४०६ | पत्न्युदकयो दीक्षारूपा-<br>णि निधाय सिकतास्वा-<br>सीतोपस्त्रवणात् | २५ ११ १३  |
| २९२ | पयसी अग्निहात्रयोः  | २२ ८ २    |
| १७७ | पयस्या मौत्रावरुणी तृप-<br>रन्ध्रमुदक्षिणोद्वसा-<br>नीयान्ते      | १८ ६ २५   |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|
| ५५  | पयस्या मन्त्रावरुणी माघ्य-<br>न्दिनीयः सह          | १५ ४ ४०   |
| ६३  | पयस्यास्विष्टकृदिकं करो-<br>ति माहेन्द्रादि च      | १५ ७ २१   |
| ४४० | पयो गायेति प्रेय्यति                               | २६ ५ १०   |
| १९१ | पयोग्रहसंमर्शनं सम्पू-<br>चत्येति                  | १९ २ २९   |
| १८८ | पयोग्रहान् गृह्णाति कुत्रि-<br>दङ्गति              | १९ २ १२   |
| १९० | पयोग्रहान्वा पूर्वम्                               | १९ २ २२   |
| ३८५ | परमेष्ठयादीश्च चतुस्त्रिं-<br>शतं जुहोति           | २५ ६ १    |
| ३०९ | पराकः स्वर्गकामस्य                                 | २३ २ १२   |
| ४   | परार्थेऽवेकः कृतत्वात्                             | १२ १ १५   |
| २६१ | परिकृष्टं चेष्टवान्वपेत्                           | २१ ४ २०   |
| ४३७ | परिक्रम्योपतिष्ठन्तेऽकृतं<br>चेष्टर्भो देवानामिति  | २६ ४ ११   |
| १९३ | परिक्रोतो वा वैश्यराज-<br>न्यथोरन्यतरः             | १९ ३ २०   |
| ८९  | परिगृह्य पात्रे करोति<br>मित्रतां त इति            | १६ ४ २२   |
| ४३१ | परिधर्म्यमौहुम्बरम्                                | २६ २ ६    |
| ४३३ | परिधर्म्यं च तूष्णीम्                              | २६ २ १४   |
| १३४ | परिणयनमाग्निनिधानात्                               | १७ ७ ६    |
| १०८ | परितत्य रज्ज्वा सहितं<br>बहीरज्ज्वा                | १६ ८ २३   |
| २९० | परिधौ पशुनियोजनम्                                  | २२ ७ ५    |
| २३२ | पारपशव्ये हुत्वा प्राणाय<br>स्वाहेति तिस्रोऽपराः   | २० ६ ११   |
| ३५३ | परिपात्रवृद्धकेषु                                  | २४ ६ २३   |
| ९२  | परिमण्डलान्म्यामिण्ड्वा-<br>म्यामुखां परिगृह्णाति० | १६ ५ ३    |
| २६६ | परिमाणे सधेऽमविशेषात्                              | २२ १ १६   |
| १८  | परिमार्जनभृतिकाले हि-<br>ङ्कृत्य सादनम्            | १२ ६ २०   |
| ४२८ | परिवृते निदधाति सम्भा-<br>राजुद्धतावोक्षिते०       | २६ १ १४   |
| ७६  | परिवृते पुरुषसंज्ञपनम्                             | १६ १ १४   |
| ५०  | परिवृत्तिं चाह माऽमेधे                             |           |

| पृ० | सूत्राणि                     | अ० क० सू० | पृ० | सूत्राणि                      | अ० क० सू० |
|-----|------------------------------|-----------|-----|-------------------------------|-----------|
|     | शार्यां वात्सीदिति           | १९ ३ २२   | १९५ | पशुपुरोडाशाग्निर्वपत्यैन्द्र- |           |
| ११० | परिश्रिद्धिः परिश्रयति       |           |     | ० सावित्रं वारुणं दशक-        |           |
|     | पूर्ववदेकावृत्तया            |           |     | पालम्                         | १९ ४ १    |
|     | चित्तस्थेति                  | १७ १ ७    | २९८ | पशुराग्नेयः परियज्ञः          | २२ १० १२  |
| ७२  | परिश्रुद्धामो दक्षिणेऽग्नौ   | १५ १० १५  | २१७ | पशुवहुत्सजनं निरहऽ-           |           |
| ४४८ | परीशासावभितः                 | २६ ७ १४   |     | शशते                          | २० २ १०   |
| ४४० | परीशासावादत्ते गायत्रं       |           | ११६ | पशुवहुत्सज्य दक्षिणाका-       |           |
|     | छन्दोऽसीति प्रतिम-           |           |     | लेऽध्वये ददाति                | १७ २ २२   |
|     | न्त्रम्                      | २६ ५ १३   | २९९ | पशुवैश्वदेवः परियज्ञः         | २२ १० १५  |
| ३३२ | परे षडभिप्लवे                | २४ ३ २२   | ३९७ | पशुवचेदुपाकृतः पलायते         |           |
| ३१२ | पर्येष्टिकृतातुत्सज्यन्त्यु- |           |     | वायवे०                        | २२ ९ १    |
|     | क्ष्णा वत्सतरीभिः स०-        |           | ७०  | पशुषु वा                      | १५ ९ २७   |
|     | स्थापयन्ति                   | २३ ४ ८    | २०५ | पशुस्विष्टकृतो यस्मिन्-       |           |
| २३१ | पर्यङ्गानश्वे                | २० ६ ४    |     | शालोऽहाव्यग्न इति             | १९ ६ २१   |
| ३२  | पर्यङ्गमाणेऽनुहरणम्          | १४ १ १६   | ३९९ | पशुखाचेत्स्ववेत्साम्ना-       |           |
| ३५४ | पर्यान्तरेषु त्रिकट्टकाः     | २४ ६ ३०   |     | व्याखा वा तामभिमन्त्र-        |           |
| ३५० | पर्यान्तरेषु दशपूर्णमासौ     | २४ ६ ४    |     | येतोखापि०                     | २५ ९ १४   |
| २९१ | पर्यान्तरेष्वहत्तं वस्ते     | २२ ७ १७   | २४७ | पशुनुपाकरिष्यन्नतिरात्रे      |           |
| २५७ | पलाशं पुरस्ताच्छामील         |           |     | देवसवितरिति प्रत्यृचं         |           |
|     | वारणदेहशङ्कन्यासु            | २१ ३ ३०   |     | तिष्ठो जुहोति                 | २१ १ ६    |
| १०० | पलाशपुटेनापो देवीरि-         |           | २९५ | पशूपवादाच्च                   | २२ ८ २५   |
|     | त्येकया                      | १६ ६ २६   | ३५९ | पशोर्वा सवनविधिक्रिया         | २४ ७ २६   |
| १०९ | पलाशशाखया गार्हपत्यं         |           | १६८ | पश्नाच्च संकृष्टतरौ           | १८ ४ १८   |
|     | व्युद्धत्पपेत वीतेति०        | १७ १ ३    | १२३ | पश्नात्प्रथमान्त्ये           | १७ ४ ९    |
| २१  | पवमानेषुद्वात्तारमन्वार-     |           | ४४८ | पश्नात्पिपन्वे चामितो         |           |
|     | मेरन्वेषेनोऽसि०              | १३ १ ११   |     | दण्डम्                        | २६ ७ १७   |
| ४७  | पवित्रदीक्षास्थाने शुना-     |           | १११ | पश्नात्सहिते पादमात्र्यौ      |           |
|     | सीरीयम्                      | १५ १ १९   |     | तिरश्च्यौ पुरस्ताच्च          | १७ १ १०   |
| ४५  | पवित्रश्रुतर्दीक्षाः         | १५ १ ४    | ३७९ | पश्नादभ्युद्धष्ट कामावा-      |           |
| ५६  | पवित्रे कृत्वा हिरण्यमेन-    |           |     | स्येनेष्ट्वा तदहवैव यो०       | २५ ४ ४६   |
|     | योः प्रवयति०                 | १२ ५ ४    | १६८ | पश्नादरण्येऽनच्यम्            | १८ ४ २०   |
| २९९ | पशुकामयज्ञौ चतुष्टोमौ        | २२ १० १८  | १०७ | पश्चादध्वं पुरुषे च           | १६ ८ १०   |
| ७८  | पशुदेवता च                   | १६ १ २६   | १०६ | पश्चाद्युपावद्यात्पादमात्रे   |           |
| ३५६ | पशुना वा तद्देवतेन           | २४ ६ ४३   |     | चित्यस्य                      | १६ ७ ३१   |
| ५३  | पशुपुरोडाशतन्त्रं प्राधा-    |           | ४४८ | पश्चाद्दौहिणकपाले             | २६ ७ १९   |
|     | न्यात्                       | १५ ४ १८   | ३६९ | पश्नाग्निषाय पुरस्ताद्वो-     |           |
| १७६ | पशुपुरोडाशमन्त्रं बन्ध-      |           |     | भयत्र होममेके                 | २५ ३ १२   |
|     | स्य देविकाहवोऽपि निर्व-      |           | १४६ | पश्निमा द्वितोया              | १७ ११ ४   |
|     | पति यजपैषाणि                 | १८ ६ २१   | १४९ | पश्निमोत्तमा                  | १७ १२ ४   |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|
| २२० | पञ्चादौ प्रजापतिना सु-<br>त्यासु                                 | २० ३ १०   |
| २१३ | पञ्चापदि चरवः  | २३ ४ १५   |
| २२२ | पञ्चालम्भनाद्याऽऽध्वरदी-<br>क्षणीयायाः कृत्वा०                   | २० ४ २    |
| २७८ | पाण्डुसुखलो वा प्रत्यया-<br>विशेषात् प्रकृत्यनुग्रहाच्च          | २२ ३ ४४   |
| ३५० | पाण्डुसुनादाय भौमानां<br>यथादेशं निवपन्ति                        | २४ ६ २    |
| ८४  | पाणिभ्यां परिगृह्णात्येनं<br>दक्षिणोत्तराभ्यां०                  | १६ २ ३०   |
| ५६  | पाण्ड्वं च निघस्ते   | १५ ५ ११   |
| ११६ | पादयो रक्त्वा उपास्यति<br>राजतु सव्ये मृत्योरिति                 | १९ ४ १०   |
| ६२  | पाप्मानं तेऽपहन्मोति<br>त्वा वर्धं नयामीति वा                    | १५ ७ ६    |
| २१८ | पारिप्लवं प्रेष्यति  | २० ३ १    |
| ५५  | पार्थानामनये स्वाहेति<br>षड्ब्रह्मोति प्रतिमन्त्रम्              | १५ ५ ३    |
| ५८  | पार्थानामिन्द्राय स्वाहे-<br>ति षड् ब्रह्मोति प्रति-<br>मन्त्रम् | १५ ५ ३२   |
| ३९२ | पाद्वयोः शूपे  | २५ ७ २९   |
| ९१  | पालाशीः प्रत्यृचमहर-<br>हरिति                                    | १६ ४ ४०   |
| ५९  | पालाशे शेवानासिचय<br>पुत्राय प्रयच्छति०                          | १५ ६ १०   |
| १९२ | पालाशैः सौराज्ज मृन्म-<br>यमाहुतिमानश इति<br>श्रुतेर्यस्त इति    | १९ ३ १३   |
| १०६ | पाशयोः शङ्कू मध्येऽर्ध-<br>पुरुषयोश्च                            | १६ ८ ६    |
| १०६ | पाशा उन्मुच्यार्धपुरुषी-<br>ययोः प्रतिमुच्य०                     | १६ ८ ७    |
| ९४  | पाशा उन्मुच्योदुत्तम-<br>मिति                                    | १६ ५ १८   |
| ८४  | पिण्डं पुरोच्योसीति  | १६ २ २९   |
| ८०  | पिण्डमपरेण व्यच्ये वलमी-<br>कवर्पां छिद्रां निदधाति              | १६ २ ३    |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|
| ९३  | पिण्डवत्प्रागुद्भवं प्रगृह्णा-<br>त्यकन्ददग्निरिति             | १६ ५ १५   |
| ९४  | पिण्डवत्प्राग्दक्षिणा प्रगृह्णा-<br>त्यग्ने बृहन्निति          | १६ ५ १९   |
| १९४ | पितरः शुन्धध्वमिति<br>जपति                                     | १९ ३ २३   |
| ६६  | पितामहदशगणु सोम-<br>पानां संख्यासर्प                           | १५ ८ १५   |
| २५२ | पितृमेघः संवत्सराऽऽमृतौ  | २१ ३ १    |
| २४  | पुंश्चल्लक्षणाचारिणावन्यो<br>न्यमाक्रोशतः                      | १३ ३ ६    |
| २१५ | पुंश्चल्लमेके  | २० १ ३७   |
| ३८५ | पुच्छकाण्डाद्दक्षिणेश्यनि<br>हुत्वा दोहयेत्                    | २५ ६ ६    |
| १५४ | पुच्छसन्धायेके   | १७ १२ २०  |
| १६८ | पुच्छादपरान् कुशानां<br>स्तीर्याह्वनीयसहितान्वा<br>तत्रासादनम् | १८ ४ २२   |
| १६० | पुच्छे यज्ञायज्ञियम्   | १८ ३ ६    |
| ३७४ | पुनः क्रिया च  | २५ ४ १५   |
| २३६ | पुनः पूर्वापरणेत्तरवेदि<br>का स्विदासीदिति                     | २० ७ १२   |
| ४६  | पुनस्तृष्टो गौरक्षीषो-<br>मीये                                 | १५ १ १४   |
| ४१९ | पुनर्दाहो वा युक्तत्वा-<br>त्प्राज्ञानाम्                      | २५ १३ ४५  |
| १५३ | पुनश्चित्तिं चोपरि तद्वयेन<br>क्षय इति प्रत्यृचम्              | १७ १२ १९  |
| १७८ | पुनश्चित्तिम्  | १८ ६ ३५   |
| १४९ | पुरस्ताद्भिष्टुभो रेतःसि-<br>ग्वेलायां भुवो यज्ञस्येति         | १७ १२ ७   |
| १२० | पुरस्तात्पश्चाद्वैके   | १७ ३ २३   |
| ३२० | पुरस्तादन्यत्  | २४ १ ६    |
| ३१  | पुरस्तादयुक्षु ज्योतिष्टोमः<br>पाधिकानीतरेषु                   | १४ १ ५    |
| १६२ | पुरस्ताद्वायव्यम्  | १८ ३ २    |
| २७६ | पुरस्ताद्योजने होता  | २३ ३ ३१   |
| ३५१ | पुरस्ताद्वायव्यादग्नये<br>कामाय                                | २४ ६ ११   |

| पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू०         | पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|---|-------------------|-----|--|-----------|
| १३५ | पुरीषं च  | १७ ७ २०           | २९४ | पूतभृतः सर्वार्थत्वात्   | २२ ८ २२   |
| १७५ | पुरीषं च तृष्णीम्   | १८ ६ १५           | १४  | पूतभृतो वाऽपकारिभ्य-<br>नृष्टम्  | १२ ५ ५    |
| १४७ | पुरीषमास्वावपति<br>मन्त्रेण वा तापश्चित्तस्य<br>तृष्णी११ श्रुतेः        | १७ ११ १२          | १६६ | पूर्णाहुतिं च सप्त त इति   | १८ ४ ९    |
| १४८ | पुरीषमोप्योपर्व्यं पुर<br>इति पञ्चचूडाः प्रतिमन्त्रम्                   | १७ १२ २           | ३१७ | पूर्दशरात्रोऽमिचर्ममाणस्य  | २३ ५ २७   |
| १५२ | पुरीषवत्याः पूर्वामति-<br>च्छन्दसं प्राच्यौ पुरीष-<br>सहिते०            | १७ १२ १६          | ३०१ | पूर्वः पश्युत्तरो ज्योतिः  | २२ १० ३४  |
| १२३ | पुरुषमवच्छाद्योरसाऽ-<br>स्पृष्टं बाह्वोः प्रापणान्ते<br>लिखति           | १७ ४ १०           | २१४ | पूर्व कायकृष्णं शुद्धापरम्   | २० १ ३३   |
| २५२ | पुरुषमेधवदक्षिणा सभूमि  | २१ ३ १३           | ११२ | पूर्वदक्षिणस्यामर्धपद्ये   | १७ १ १५   |
| २४७ | पुरुषमेधस्योविंशति-<br>दीक्षोऽतिष्टाकामस्य                              | २१ १ १            | १४२ | पूर्वदक्षिणेऽवान्तरदेश<br>एके  | १७ १० ४   |
| २७५ | पुरुषाणां वा दानाधि-<br>कारात्  | २२ ३ १९           | ४०६ | पूर्वदौर्बल्यमानुपूर्व्यं<br>प्रकृतिवत्                                    | २५ ११ ११  |
| १५५ | पुरुषामिदोमवत्तिष्ठ-<br>न्नग्निं प्राक्षति द्विण्य-<br>शकलसहस्रेणक्षते० | १७ १२ २८          | २३  | पूर्वपक्षप्रतिलोमम्  | १३ २ १२   |
| १७३ | पुरुषाहुतिवद्वा   | १८ ५ १९           | १३२ | पूर्वमर्धान्नैकं छादयति  | १७ ६ १०   |
| १२२ | पुरुषे चित्रे साम गायति<br>७० पुराडाशधर्मां द्रव्यसा-<br>मान्यात्       | १७ ४ ४<br>१५ ९ २८ | ४३३ | पूर्वया द्वारा स्थूणामयूथं<br>निहंत्य दक्षिणतो निखन-<br>ति होतुः सन्दर्शने | २६ २ १५   |
| ३१३ | पुरोडाशाः परे रुद्राभि-<br>मानेऽग्नये रुद्रवते                          | २३ ४ २०           | २५४ | पूर्वरात्रमच्यपररात्रेषु च   | २१ ३ ९    |
| ३९७ | पुरोडाशे क्षामेऽवशिष्टं<br>समाप्यतदेव पुनर्निर्वपेत्                    | २५ ८ १८           | १३७ | पूर्ववत्पञ्चम्यः सर्वासाम्   | १७ ८ १४   |
| ३५५ | पुरोडाशोऽग्नये तेन यज-<br>मानः पूर्ववत्                                 | २४ ४ ३७           | ३९७ | पूर्ववत्सोमाः  | २२ ९ १६   |
| २१३ | पुरोडाशोऽग्नये पथिकृते  | २० १ २१           | १९४ | पूर्ववत् सोमातिपूतश्चेत्   | १९ ३ २६   |
| २७६ | पुरोडाशो वाऽजनीषोमी-<br>यस्थाने   | २२ ३ २८           | ८९  | पूर्ववदग्निः पाके  | १६ ४ २६   |
| ३०२ | पुरोधाकामस्येन्द्राग्नयो-<br>स्तोमः                                     | २२ ११ १६          | ३५४ | पूर्ववदनुसमापनम्   | २४ ६ ३१   |
| १०१ | पुष्करपर्णमुपदधाति<br>स्तम्भे पूर्ववत्                                  | १७ ४ १            | २०० | पूर्ववन्मज्जनम्  | १९ ५ १४   |
| ८४  | पुष्करपर्णे निदधाति   | १६ ३ १            | ३३३ | पूर्वस्य चतुर्भ्यां व्रतम्   | २४ ३ २३   |
|     |   |                   | ३९८ | पूर्वस्य वर्षां दक्षिणाग्नौ<br>जुहुयात्                                    | २५ ९ ५    |
|     |   |                   | ३०१ | पूर्वस्य षड्गवान्युत्त-<br>रस्य चतुर्गवानि                                 | २२ ११ ३   |
|     |   |                   | १३६ | पूर्वां दक्षिणेन   | १७ ८ ८    |
|     |   |                   | १२४ | पूर्वां पूर्वामुत्तराः   | १७ ४ १९   |
|     |   |                   | ५९  | पूर्वाग्निवह्नं च साग्निम्   | १५ ६ १४   |
|     |   |                   | ६३  | पूर्वाग्निवह्नादौ दक्षिणा  | १५ ७ २०   |
|     |   |                   | ६९  | पूर्वाग्निवह्नादौ द्वौ द्वौ<br>षण्णां११ षण्णां दक्षिणा                     | १५ ९ १२   |
|     |   |                   | ४१५ | पूर्वात्सवनादतिरिक्तस्यो-<br>त्तरे सम्पावनमेके                             | २५ १३ १६  |
|     |   |                   | १४२ | पूर्वाभ्यामपराश्वतुर्देश   | १७ १० २   |
|     |   |                   | १४० | पूर्वाधे प्राणभृतो दशा-<br>युर्म इति प्रतिमन्त्रम्                         | १७ ९ ७    |

| पृ० सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|---|-----------|
| १५४ पूर्वाधे वा   | १७ १२ २१  |
| ३६७ पूर्वाहुतो हुतायां चेदाहव-<br>नीयोऽनुगच्छेत्तादुक्तम्                 | २५ ३ १    |
| ४३१ पूर्वोण गार्हपत्यं प्राचः<br>कुशानास्तीर्थं पात्रासा-<br>दनं हन्द्मम् | २६ २ ९    |
| १२२ पूर्वोणापरीत्योऽतः  | १७ ४ ५    |
| ४३३ पूर्वोणाहवनीयं सत्रा-<br>डासन्दीं पर्याहृत्य दक्षि-<br>णतः०           | २६ २ १७   |
| २९९ पूर्वोणोत्तरेणावधयम्  | २२ १० २२  |
| ११४ पूर्वोणोत्तरां सन्दक्षिणा-<br>मग्निश्चोणिमपरेण०                       | १७ २ ११   |
| ३५ पूर्वोभ्यो देवतास्विष्टकृत्वा-<br>मवधत्युत्तराणि०                      | १४ २ १७   |
| ६८ पूर्वैश्चरित्वा चरित्वा मध्य-<br>मे स० चवासेचनम्                       | १५ ९ ४    |
| ७९ पूर्वो देवतासामान्यात्   | १६ १ ३९   |
| ३०१ पूर्वो राजः   | २२ ११ ४   |
| १३ पृथक्क्रमेषु भूर्भुव इति   | १२ ४ २४   |
| २६९ पृथक्सहस्रेक्षदक्षिणा   | २२ १ ४३   |
| १८८ पृथगुपयामयोनी   | १९ २ १३   |
| ३०३ पृथग्वा   | २२ ११ १८  |
| ३४२ पृथङ्मासाश्चातुर्मास्य-<br>पर्वभिः                                    | २४ ४ ३२   |
| १७६ पृथग्यक्षमा चामिधोये  | १८ ६ ९    |
| ३८५ पृथदाज्यस्कन्दने वैके   | २५ ६ ६    |
| ३८६ पृथदाज्यस्कन्दने जुहु-<br>याद्याविष्टा जनयन्कर्व-<br>राणि०            | २५ ६ १०   |
| ९ पृथकाळे रथस० सारणं०   | १२ ३ ७    |
| ३२९ पृथगं चामितो द्वादश<br>द्वादश   | २४ ३ ३    |
| ८ पृथयः षडहः प्रथमोग्निष्टो-<br>मश्चतुर्थः०                               | १२ ३ १    |
| ३२२ पृथययोर्मध्ये महाव्रतम्   | २४ १ २९   |
| २८९ पृथयस्तोमास्त्रिवृत्य-<br>अदशसप्तदशैकविंश-<br>त्रिणवत्रयस्त्रिंशाः    | २२ ६ २८   |

| पृ० सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|---|-----------|
| ३२५ पृथयस्तोमो च  | २४ २ २०   |
| ३२१ पृथयात्सर्वस्तोमोऽतिरात्रः                          | २४ १ १५   |
| ३१८ पृथयावलम्बाश्चत्वारिंश-<br>न्दोमाः                  | २३ ६ ३२   |
| ३३१ पृथ्यो वा   | २४ ३ ११   |
| ३२४ पृथ्यो च  | २४ २ ७    |
| १६६ पैतृदारवाद्यत्रैके                                  | १८ ४ ३    |
| ३१८ पौण्डरीकः सर्वद्विकामस्य                            | २३ ५ ३३   |
| ३०६ पौण्डरीकेऽयुतम्                                     | २३ १ ९    |
| २६२ पौषपमेधिकं वाजपेयस्य                                | २१ २ १०   |
| ३८८ पौर्णमासान्ते चामावास्या-<br>मग्निहोत्रवत्          | २५ ७ ४    |
| ४७ पौर्णमासेन कृष्णवक्षानेत्या-<br>मावास्येन०           | १५ १ १८   |
| २१३ पौष्णं चर्हं विवर्पति वासः<br>शतं दक्षिणा           | २० १ २४   |
| २२० पौष्णः क्षामे                                       | २० ३ १३   |
| ५० पौष्णो मागदुषस्य                                     | १५ ३ ११   |
| ३२१ प्रकृतिविहितं द्वितीयम्                             | २४ १ १६   |
| ३२२ प्रकृतिविहितं तृतीयम्                               | २४ १ २५   |
| ३३३ प्रकृतिविहितं चतुर्थम्<br>चतुर्दशभिः चतुरहश्च       | २४ ३ २५   |
| ३२३ प्रकृतिविहितानि प्रा-<br>ग्विंशतिरात्रात्           | २४ २ १    |
| ३२८ प्रकृतिविहितान्यं चत्वार-<br>विंशद्वात्रात्         | २४ २ ३५   |
| ३२४ प्रकृतिविहितान्याद्वा-<br>त्रिंशद्वात्रात्          | २४ २ ११   |
| ३१९ प्रकृतिविहितेषु महाव्रतं दश-<br>रात्रादुत्तरमेकादशं | २४ १ ५    |
| २३८ प्रकृतौ चावचनात्                                    | २० ७ २१   |
| ३५८ प्रकृत्या दशमम्                                     | २४ ७ १३   |
| ३७८ प्रकृत्या द्वादशम्                                  | २५ ४ ४४   |
| १८५ प्रक्रमतृतीयेनावृत्तेनोत्तरा-<br>णं सोमवत्          | १९ २ २    |
| २३३ प्रक्षालितेषु महिष्यक्षम्-<br>पर्वणिशत्याहमजानीति   | २० ६ १४   |
| १७४ प्रगृह्याज्योरावसत्यहश्च०                           | १८ ६ ३    |
| १५४ प्रच्छाद्य पुरीषेण विक-<br>र्णोऽवयमानृण्णे शर्करे   |           |

| पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|-----|---|-----------|
|     | संस्पृष्टे छिद्रे०  | १७ १२ २६  |
| ३०२ | प्रजाकामपशुकामघोरैन्द्रा-<br>शकुलायः कुलदक्षिणः                                     | २२ ११ १२  |
| ४०७ | प्रजातायाश्च दशरात्रादू-<br>र्ध्वं स्नानादि   | १६ ११ १७  |
| ३०७ | प्रजातिकामस्य नवस-<br>सदशः  | २३ १ १४   |
| २९८ | प्रजातिकामस्योपसदः  | २२ १० १३  |
| ३३३ | प्रजातिकामानामेतत्  | २४ ३ २४   |
| ३२१ | प्रजाते वायव्यम्  | २७ ३ २०   |
| ४५२ | प्रजापतिः संश्रियमाण<br>इति य यथाकालम्  | २६ ७ ३४   |
| १२९ | प्रजापतिरिति विषय्यो-<br>तिवम्  | १७ ४ २३   |
| १२  | प्रजापतेरगुणखयानम्  | १२ ४ १८   |
| ३७६ | प्रजातेऽप्यतिपत्तौ च  | २६ ४ २१   |
| २९१ | प्रतिकर्म सोमाः   | २२ ७ २१   |
| २०६ | प्रतिगरिष्यत्युपविष्टेऽ-<br>ध्वयौ शोभावेत्याहुय-<br>श्चिना तेजसेत्यनुवाकं<br>वा/सति | १९ ६ २३   |
| १२  | प्रतिगृणात्यरात्सुरिमे<br>यजमाना०   | १२ ४ १६   |
| ४९  | प्रतिगृहमेकैकं इवः इवः  | १६ ३ २    |
| ४२  | प्रतिगृह्णात्येनान्   | १४ ४ २९   |
| १०६ | प्रतिचित्ति द्वे द्वे उपवाय   | १६ ७ २१   |
| १४९ | प्रतिदिशं यथालिङ्गम्  | १७ १२ ३   |
| २७३ | प्रतिदिशं वसन्त्युत्त्वजः   | २२ ३ ३०   |
| २६० | प्रतिदिशमन्तेषु पराची-<br>स्तिष्ठन्तिस्त्र्योऽलक्षणाः<br>पादमात्रीः                 | २१ ४ ९    |
| ६८  | प्रतिदिशमासादनमार्गैर्ध-<br>पुरस्तात्प्रदक्षिणमितराणि०                              | १६ ९ ३    |
| ४३९ | प्रतिदिशमेके  | २६ ३ ६    |
| २४९ | प्रतिदेवतं तिष्ठन्तिस्त्रानू-<br>बन्ध्याः पञ्चोत्तमायाम्                            | २१ १ १६   |
| ४२४ | प्रतिनिधाय यथापूर्वं यजेन<br>चरेयुः   | २६ १४ २९  |
| २९१ | प्रतिपत्तौ वभृथाः   | २२ ७ १६   |

| पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|-----|---|-----------|
| ३४४ | प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रोन्नेत्रे  | २४ ४ ४८   |
| ४०१ | प्रतिप्रस्थाता वशावदान-<br>काले प्रचरण्यां मेघमवधत्ति                       | २६ १० ८   |
| ४३२ | प्रतिमन्त्रं वा वाक्यमेदात्   | २६ २ १३   |
| २२९ | प्रतियूपमग्नीधोमीयाः  | २० ४ २१   |
| ३१  | प्रतिलोमं पाङ्क्तिकान्युपरि   | १४ १ ६    |
| १९९ | प्रतिलोमं प्रत्यवरोहा-<br>ञ्जुहोति प्रमाणेषु नमो-<br>स्त्विति प्रतिमन्त्रम् | १८ १ ९    |
| ३२१ | प्रतिलोमः परः   | २४ १ २१   |
| ३३२ | प्रतिलोमः परः   | २४ ३ १८   |
| ३१  | प्रतिलोममुपरि   | १४ १ ८    |
| ६४  | प्रतिलोमाः  | १६ ४ २६   |
| ३२२ | प्रतिलोमाः परे  | २४ १ २३   |
| ३२८ | प्रतिलोमाः परे  | २४ २ ३४   |
| ३३८ | प्रतिलोमाः परे  | २४ ४ १४   |
| १२८ | प्रतिशिरः सप्तसप्त द्विर-<br>ण्यशकलान्मुखे करोति<br>सम्यक्क्षवन्तीति        | १७ ६ ७    |
| ३१७ | प्रतिष्ठाकामस्य   | २३ ६ २१   |
| ४०६ | प्रतिहत्तां चेत्सप्तैवेदसं<br>देयम्   | २६ ११ ९   |
| ६९  | प्रतीष्टि पुण्डरीकाणि<br>प्रयच्छति  | १९ ८ ९    |
| ४४९ | प्रत्तं चेत्केवलम्  | २६ ७ २६   |
| ६२  | प्रत्तेन सजातः प्रतिप्र-<br>स्थाता च पुवाग्निः स-<br>हिताऽ०                 | १९ ७ १३   |
| १०० | प्रत्यक्षभक्षं यजमानो<br>लोमानि प्रयतिरिति                                  | १९ ९ १०   |
| ६   | प्रत्यग्निः सवनीयपुरो-<br>डाशाऽ०  | १२ २ २    |
| १२१ | प्रत्यक्षमागतं चितिमव-<br>घ्राप्य परिणीयोत्सृजति<br>पशुवत्                  | १७ ३ २६   |
| २६९ | प्रत्यागतं परं मृत्यविति<br>जपति  | २१ ४ ७    |
| ६२  | प्रत्याह व्यत्यासं सविता<br>वर्ण इन्द्रो रुद्रऽ०                            | १६ ७ ८    |



| पृ० | सुत्राणि  | अ० क० सू० |
|-----|---|-----------|
| ३१० | प्रत्युपसदमेकोचयेन कपा-<br>लान्येककपालप्रभृतीना-<br>माग्रेयाद्विन०                      | ३३ २। २१  |
| २४६ | प्रत्युत्पशुनालभते षट्<br>षट्वसन्ताद्याग्नेयाने-<br>न्द्रान्पार्जन्यान्मास्ता-<br>न्वा० | २० ८ ३०   |
| १२३ | प्रत्येत्य दक्षिणतः   | १७ ४ ८    |
| १२२ | प्रत्येत्य शेषम्  | १७ ६ ६    |
| ३१६ | प्रथमस्त्रिककुप्  | २३ ५ १९   |
| २   | प्रथमस्य त्रात्यस्तोमसा-<br>द्याः केषु वचनात्   | १२ १ २    |
| ७२  | प्रथमस्यानुहोममितरौ   | १५ १० १४  |
| २०५ | प्रथमामनूच्य द्वितीया<br>याज्या द्वितीया मनूच्य<br>तृतीया याज्या०                       | १९ ६ १७   |
| १२६ | प्रथमोत्तमयोः पादमाश्री-<br>रतिरिक्ता   | १७ ७ ३०   |
| ७१  | प्रथमो लोहितः   | १५ १० ६   |
| ३२९ | प्रथमो विद्यतिः   | २४ २ ४२   |
| १७३ | प्रदक्षिणं स्थनीडपरिहारः  | १८ ५ १८   |
| १३२ | प्रदक्षिणमात्मानम्  | १७ ६ ११   |
| ११५ | प्रदक्षिणमितराः   | १७ २ १४   |
| २६० | प्रदरात्पुरीषमाहृत्य परि-<br>कृष्य वा सर्वतोऽपुरस्तात्                                  | २१ ४ १०   |
| २१६ | प्रयाजेषु दक्षिणतो ब्राह्म-<br>णो यजमानस्य यज्ञदान-<br>युक्ताः०                         | २० २ ७    |
| १०२ | प्रवृज्यादावृतोख्ये   | १६ ७ ६    |
| ४०५ | प्रस्वोता चेद्व्रज्याणे वरं<br>दत्त्वा पुनर्वरम्  | २६ ११ ८   |
| ३४४ | प्रस्वोता ब्राह्मणाच्छ्रुति-<br>यावस्तोत्रीये   | ४४ ४ ४७   |
| १९२ | प्रस्थितमिति च  | १९ ३ १०   |
| २१७ | प्रस्नेयाच्चोदकात्  | २० २ १३   |
| १०  | प्राकृतं चान्यार्थत्वादित-<br>रेषाम्  | १२ ३ १६   |
| ३०६ | प्राकृतं वा प्रत्यहम्   | ३३ १ ८    |
| २०८ | प्राकृतं सूक्तनाकप्रभृति-   |           |

| पृ० | सुत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|
|     | प्रागवभृथैष्टेः  | १९ ७ ५    |
| २७५ | प्राकृतस्य वा नयनं भेदेन   | २२ ३ २०   |
| २७१ | प्राकृतस्थानिवृत्तिश्चातृ-<br>योगात्   | २२ २ १४   |
| २०३ | प्राकृताः प्रथमोत्तमयोः<br>प्रयाजानुयाजप्रैषाः                                       | १९ ६ १०   |
| ९०  | प्राकृतान्यौदृग्मणानि<br>हुत्वा०   | १६ ४ ३०   |
| ३७९ | प्राकृताश्चेच्छन्  | २५ ४ ४९   |
| १५९ | प्राक्च प्रत्यवरोहिभ्यो<br>मुखमात्रे   | १८ १ ४    |
| ३९८ | प्राक् प्रयाजैभ्यश्चेन्नि-<br>क्तो अयेतान्यमालभेत                                    | २५ ९ ४    |
| ४३  | प्राक्स्विष्टकृत औदुम्बरे<br>पात्रेऽप आसिच्य पयश्च                                   | १४ ४ ३४   |
| १९  | प्रागनः कृत्वोख्यस्यो-<br>त्तरतः समिदाधानं स-<br>मिधाग्निमिति                        | १६ ६ १५   |
| २३६ | प्राग्वपाहोमाद्धोताष्वयूं<br>च सदसि संवदेते चतसृ-<br>भिः कः स्विदेकाकीति<br>पूर्ववत् | २० ७ १०   |
| ३८२ | प्राग्वा समिष्टयजुषः<br>संस्थाश्रुतेः  | २५ ४ १६   |
| १८८ | प्राडिति तद्वाग्मिनः   | १९ २ ९    |
| ४८  | प्राची वा  | १५ २ ४    |
| २७२ | प्राच्येषु हस्तिनः   | २२ २ २४   |
| २४  | प्राजापत्य उपालम्भ्यः  | १३ २ १६   |
| ८   | प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो<br>द्वादशकपाक उभयोः  | १६ १ ४२   |
| २३६ | प्राजापत्यवपानासुत्तरतः<br>आपणं होमो हविश्च  | २० ७ ९    |
| ६४  | प्राजापत्यांश्च सप्तदश<br>इयामत्पुत्रान् वस्ताम्                                     | १४ २ १२   |
| ४५७ | प्राज्जावितरौ  | २६ ७ १२   |
| १०५ | प्राज्जो दक्षिणोत्तरे  | १६ ७ २६   |
| १६३ | प्राणदा इत्यवरोहति   | १८ ३ १३   |
| १९३ | प्राणमक्षमेके  | १९ ३ १९   |
| १३८ | प्राणभूतः प्राणं स इति   | १७ ८ २०   |

| १० सूत्राणि                      | अ० क० सू० | ५० सूत्राणि                        | अ० क० सू० |
|----------------------------------|-----------|------------------------------------|-----------|
| १३७ प्राणभृद्भ्योऽपस्याः         | १७ ८ १३   | ११४ प्रायणीयान्ते सौरं युन-        |           |
| १४१ प्राणभृद्भ्यो वापराः         | १७ ९ ११   | क्त्यौदुम्बरम्                     | १७ २ ८    |
| ४१३ प्रातः सवनाच्चेत्सोमो-       |           | १७६ प्रायणीयेऽतिरात्रे युक्तवो-    |           |
| ऽतिरिच्येत तमुन्नीयोपा-          |           | दयनीये विमोक्तमेके                 | १८ ६ १९   |
| करणमस्ति सोमो                    |           | १९ प्रायणीयेऽथ सुत्या मेके         |           |
| अयमिति                           | २१ १३ १   | प्रासकालत्वात्                     | १२ ६ २४   |
| २१२ प्रातः सवनोयाननु हवी-        |           | ३८१ प्रायश्चित्तं वा देवताश्रुतेः  | २५ ५ ५    |
| ऽपि निर्वपति                     | २२ ८ १    | १०१ प्रायश्चित्तं समिधो-           |           |
| २२२ प्रातः सवने जुहोति संवे-     |           | पहत्य                              | १६ ६ ३१   |
| शायोपवेषाय०                      | २५ १४ १६  | ३१३ प्रासहा हतश्चेद्दिन्द्राय      |           |
| १४ प्रातः सवनेति प्राह्याङ्गु-   |           | प्रसङ्गने                          | २३ ४ २२   |
| हीत्वा०                          | १२ ५ २    | १५२ प्रास्य चमसमिन्द्राय           |           |
| ३३ प्रातः सवनेति प्राह्याङ्गु    |           | स्वाहेति षड् जुहोति                |           |
| हीत्वा०                          | १४ १ २६   | प्रातमन्त्रम्                      | १८ ५ १५   |
| ४२२ प्रातः सवनेऽध्वर्युर्माध्व-  |           | ४४३ प्रास्य तृतीयमुपविश्य          | २६ ७ ४    |
| न्दिने होतोद्गाता तृती-          |           | १०१ प्रास्योवायासुपतिष्ठते         |           |
| यसवने                            | २५ १४ २०  | बोधो म इति                         | १६ ६ ३०   |
| २१६ प्रातः सवने प्रतिदुहा        |           | १६४ प्रेष्यत्युद्यच्छेत्समुपय-     |           |
| श्रवणम्                          | २२ ९ ८    | च्छोपयमनीः                         | १८ ३ २१   |
| २२५ प्रातरग्निष्टोमः             | २० ४ २२   | ४४१ प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरित्यु-     |           |
| २३ प्रातरनुवाकः सन्धिबेला-       |           | च्यमाने                            | २६ ५ १८   |
| यामुदिते०                        | १३ २ ९    | ४३२ प्रोक्षणीः संस्कृत्योद्यम्बो-  |           |
| ३५६ प्रातराहुत्यन्तेऽदीक्षितो    |           | त्थायाह्नमह्नन्प्रचरि-             |           |
| दीक्षारूपाण्यासजते०              | २४ ७ ३    | ज्यामो०                            | २६ २ ११   |
| २१३ प्रातराहुत्याऽहुतायां        |           | ४९५ प्रोषितश्चेत्प्रेयात्प्राचीना- |           |
| पूर्णाहुत्यन्ते वरदानं ब्रह्मणे  | २० १ १९   | वीती निवान्या०                     | २५ ८ ९    |
| २२८ प्रातरुक्थ्यः                | २० ५ १    | ५२ प्लाशुकानां ऽपि सवित्रे         |           |
| ४१८ प्रातिनिधिको याजमानं         |           | सत्यप्रत्यसवाय                     | १५ ४ ५    |
| कुर्यात्                         | २५ १३ ४२  | फ                                  |           |
| ८६ प्रादेशमात्रीं तिर्थगृह्णां च | १६ ३ २४   | २१८ फलकयोर्वा                      | २० २ २०   |
| ११४ प्रायणीयहविष्कृद्गन्ते       |           | २८१ फलकास्तीर्णो विपथः             | २२ ४ १५   |
| मदावेदेस्फयाथासम्मर्श-           |           | २८ फलाऽश्रुतेश्च                   | १३ ३ ३८   |
| नात्करोति                        | १७ २ ७    | ५२ फालगुनीपक्षयजनीयेऽसि-           |           |
| ४२१ प्रायणीयाश्चतुर्विंशमहर-     |           | षेचनोयाय दीक्षते                   | १५ ३ ३    |
| भिजित्त्रयः स्वरसामानो           | २४ १ १८   | २० फालगुनीपौर्णमासे                | १३ १ ३५   |
| ५९६ प्रायणीयास्त्रिधोयस्तसु      |           | ८६ फेनं च तूर्णां ततः              |           |
| पशुवपान्ते प्रतिस्वनं            | २२ ९ ३    | कृत्वा                             | १६ ३ १७   |
| १८ प्रायणीयादुत्तरमहाः क्षा-     |           | क्ष                                |           |
| क्तास्त्रावात्                   | १२ ६ २९   | १०१ वस्तचर्मणि पुष्टीच्छुः         | १८ ५ १५   |

| पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|-----|---|-----------|
| १२९ | बहिर्वेद्युद्धं तिष्ठन्नुपति-<br>ष्ठतऽउत्सर्गैरिमे मा हि- |           |
|     | ॥सीरिति प्रतिमन्त्रम्                                     | १७ ५ १९   |
| २२८ | बहिष्पवमानाय सपणं-  |           |
|     | मन्त्रमालम्भ्य  | २० ५ ३    |
| ६२  | बहुकारेति च ह्यत्येवं<br>नामानम्                          | १५ ७ १०   |
| २९९ | बहु प्रतिगृह्य गरगीरिव<br>यो मन्येत तस्य पुन-             |           |
|     | स्तोम उक्थ्यः   | २२ १० १६  |
| ३८० | बाणवन्तः परिधयः   | २२ १० २५  |
| ३१३ | बाह्रैरुपत्यः श्रवणकृत-                                   |           |
|     | काणश्चेत्   | २३ ४ १८   |
| ५१  | बाह्रैरुपत्यमधिश्चित्रा-<br>श्वत्थीया स्वयं०              | १५ ३ २८   |
|     | ७ बाह्रैरुपत्यमेके  | १२ २ १३   |
| ३८  | बाह्रैरुपत्यमेनानाघ्राप-                                  |           |
|     | यति वाजिन इति   | १४ ३ १०   |
| ४९  | बाह्रैरुपत्यश्चरः पुरोहि-                                 |           |
|     | तस्य  | १५ ३ ४    |
| ४३१ | बाल्वजै विवानमाज-   |           |
|     | न्यौदुम्बरी स्कन्धमाश्रयाः                                | २६ २ ८    |
| २६९ | बाहिर्वेदिकानि समानानि                                    | २२ १ ४०   |
| ५८  | बाहू खट्वग्राहि हिरण्य-                                   |           |
|     | रूपाविति  | १५ ५ २६   |
| ८७  | बिलं गृह्णात्यदितिष्ठ इति                                 | १३ ४ ३    |
| १५  | बुभूषतोऽदाम्भ्यं गृह्णाति                                 | १२ ५ १३   |
| ३८३ | बृहतोसम्पन्नाः पशुका-                                     |           |
|     | मस्य  | २२ ११ २३  |
| ४२१ | बृहद्रथन्तरपृष्ठः   | २५ १४ १३  |
| ३३७ | बृहस्पतिसवोऽग्नि-   |           |
|     | जित्स्थाने  | २४ ४ ५    |
| ३९  | बृहस्पते वाजमित्येकं<br>दुम्बुमिमाहन्ति सृष्णी-           |           |
|     | मितरान्   | १४ ३ १५   |
| ६७  | ब्रह्मणे ददात्यं शुवह-                                    |           |
|     | क्षिणा  | १५ ८ २१   |
| ४१  | ब्रह्मणे मधुमहं ददाति<br>सपात्रम्                         | १४ ४ १७   |

| पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|-----|---|-----------|
| ७५  | ब्रह्मणे वा दद्यात्                                     | १६ १ ६    |
| ४०  | ब्रह्माग्निः सामानि                                     |           |
|     | गायति   | १४ ४ १    |
| ४३२ | ब्रह्मानुज्ञातो यमाय त्वेति<br>महावीरं प्रोक्षति        | २६ २ १२   |
| १८८ | ब्रह्मानुमन्त्रणमध्वर्यो<br>अग्निमरिति                  | १९ २ ११   |
| २३० | ब्रह्मा पृच्छति होतारं-                                 |           |
|     | यूपमाभतः कः स्विदेका-                                   |           |
|     | काति  | २० ५ २०   |
| ४२४ | ब्रह्मा प्रायश्चित्तानि जुहु-                           |           |
|     | यादनादिधानि   | २५ १४ ३५  |
| ४२४ | ब्रह्मा विलिष्टं सम्दधा-                                |           |
|     | तीति श्रुतेः  | २५ १४ ३६  |
| २३६ | ब्रह्मोद्गातारौ च पृच्छामि<br>त्वेति                    | २० ७ ११   |
|     | १२ ब्रह्मोद्यं वदन्ति                                   | १२ ४ १७   |
| २१० | ब्रह्मोदन् पचति चतुर्णां<br>पात्राणामञ्जलिप्रसृता       |           |
|     | नां च   | २० १ ४    |
| २४६ | ब्रह्मोदौ वा  | २० ८ २९   |
| १७९ | ब्राह्मणयज्ञः सौत्रामण-<br>दिकामस्य                     | १९ १ १    |
| २४७ | ब्राह्मणराजन्ययोः                                       | २१ १ २    |
| ३७२ | ब्राह्मणहस्ते वा  | २५ ४ २    |
| १७५ | ब्राह्मणाच्छास्ये द्विरेकाद-                            |           |
|     | शसु षण्माजलीये  | १८ ६ १२   |
| ६७  | ब्राह्मणा वा श्रुतेः                                    | १५ ८ १९   |
| २१७ | ब्राह्मणोऽश्वमेधेऽविद्वान्वृ-                           |           |
|     | त्तिः स वः  | २० २ १४   |
|     | भ   |           |
| ७२  | भक्षमाहृत्य परिष्टु<br>छेषमासिच्य०                      | १५ १० १६  |
| २९४ | भक्षयिष्यन्तः सत्यं प्रयुः                              | २२ ८ १९   |
| १५१ | भग्नो न इति ककुभस्ता-<br>भ्यो बृहत्थन्तरश्रुतेर्मन्त्र- |           |
|     | क्रमेण  | १७ १२ ११  |
| ५१  | भषेचनीयदक्षपेययोर्देक्षि-<br>णोत्तरे देवयजने            | १५ ३ ३३   |

| पृ०      | सूत्राणि                       | अ० क० सू० |
|----------|--------------------------------|-----------|
| ३७४      | भस्मनो वा                      | २५ ४ १९   |
| ५२       | भागवो हाता                     | १५ ४ १    |
| ३७६      | भार्यागोषु यमजनने माह-         |           |
|          | तं त्रयोदशकपालं निर्वपेत्      | २५ ४ ३५   |
| ३६६      | भिद्ध्येत चेद्वापद्ध्येत रुक्- |           |
|          | क्षप्रायश्चित्तेनाभिमृश्य०     | २५ २ ६    |
| १०५      | भिन्नकृष्णयोरचयनम्             | १६ ७ २७   |
| ३६६      | भुवनपतय इति हारिवर्द्धि-       |           |
|          | यम्                            | २५ २ ७    |
| १७१      | भूत उपविष्टः                   | १८ ५ ११   |
| २२०      | भूमिकपालो वैद्यानरोरि-         |           |
|          | ष्ट्यामये                      | २० ३ ११   |
| ६०       | भूमिमवेक्षते पृथिवि मात-       |           |
|          | रिति                           | १५ ६ २४   |
| ३८४      | भूमिर्भूमिमवादान्माता          |           |
|          | मातरमप्यगात् भूयाय             |           |
|          | पुत्रः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि०  | २५ ५ २५   |
| ६८       | भूम्यनभिष्टानं च               | १५ ८ २४   |
| १२४      | भूरित्येतस्याऽसाम              |           |
|          | गायति                          | १७ ४ १६   |
| २६४      | भूर्धेनुदक्षिणः                | २२ १ ३    |
| ३७१      | भेदेनाप्युपपातात्              | २५ ३ २५   |
| ३८०      | भेदेनाप्युपपातात्              | २५ ५ ३    |
| ३७४      | भेदे विप्रकल्पत्युपपाता-       |           |
|          | भ्याम्                         | २५ ४ १६   |
| ६४       | भेषज्याभिचारयोरप्येषा          | १५ ७ ३२   |
| ११४      | भोजनीयमृते प्राजापत्यो         |           |
|          | द्वादशकपालः                    | २३ ४ २३   |
| <b>म</b> |                                |           |
| ४२७      | मखायेति पयः                    | २६ १ १०   |
| ११०      | मण्डलं छादयति                  | १७ १ ५    |
| १०५      | मण्डलाद्वा प्रक्रमणमन्तः       |           |
|          | पात्यस्य                       | १६ ७ ३०   |
| १६१      | मण्डूकावकाषेतसखा-              |           |
|          | वेणौ बद्ध्वावकर्षेति०          | १८ २ ११   |
| ११०      | मत्या च                        | १७ ३ १८   |
| १७२      | मथ्यमानक्षेत्र जायेत           |           |
|          | यमदूरात्परापथ्येचमाह           |           |
|          | त्यामिश्रदुयात्                | २५ ४ १    |

| पृ० | सूत्राणि                    | अ० क० सू० |
|-----|-----------------------------|-----------|
| १०  | मघोः प्राशनं घृतस्य वा      | १२ ३ १८   |
| २२५ | मध्यम आग्नेयौ               | २० ४ २४   |
| १०६ | मध्यमात् पुरुषपञ्चमे        | १६ ८ ३    |
| ३२२ | मध्यमे त्रिकटुकाः पृथ्या-   |           |
|     | मभितः                       | २४ १ २२   |
| ४४९ | मध्येऽन्यत्                 | २६ ७ २१   |
| ११२ | मध्ये पुरीषं निवपति         |           |
|     | पूर्ववत्                    | १७ ६ ९    |
| १११ | मध्ये यूपः                  | १९ ३ ६    |
| ११० | मध्येऽधेवृहतीश्चतस्रो       |           |
|     | दक्षिणोत्तराः०              | १७ १ ८    |
| ३४० | मध्ये व्रतम्                | २४ ४ २१   |
| १५३ | मध्येऽष्टेष्टके गार्हपत्यम् | १७ १२ १८  |
| ४३५ | मनोरक्षेति प्रादेशमुत्तरतः  | २६ ३ ८    |
| ४४७ | मन्त्रक्रमेण वा             | २६ ७ १०   |
| ६२  | मन्थिनो विमितम्             | १५ ७ १४   |
| २८६ | मरणकामस्य                   | २२ ६ १    |
| ३८९ | मरणान्तं भवति               | २५ ७ ९    |
| ६०  | मरुतामिति दक्षिणधुर्यं      |           |
|     | प्राजति                     | १५ ६ १८   |
| ३८  | मरुत्वतीयान्त इन्द्रस्य     |           |
|     | वज्र इति रथावहरणम्          | १४ ३ १    |
| ५५  | मरुत्वतीयान्ते पात्राणि     |           |
|     | पूर्वेण व्याघ्रचर्मास्तु-   |           |
|     | णाति०                       | १५ ५ १    |
| ४१३ | मरुत्वतीषु गायत्रेण         |           |
|     | स्तुवीरन्                   | २१ १३ २   |
| २५  | मर्माणि त इति कवचं          |           |
|     | प्रयच्छति                   | १३ ३ ११   |
| ७१  | मलहाज्विः सारस्वती          | १५ १० ४   |
| ३४५ | महातापश्चितं त्रिषव-        |           |
|     | त्सरोपसक्तम्                | २४ ५ ६    |
| ११७ | महाव्याहृतिभिरेके           | १९ ४ १६   |
| ३६२ | महाव्याहृतिहोमोऽनादेशे      | २५ १ ४    |
| ४१४ | महाव्रतमेके यथोक्तम्        | २५ १३ १३  |
| ३४६ | महासन्नाप्यतः               | २४ ५ १५   |
| २२८ | महिमानौ गृह्णाति सौव-       |           |
|     | जैनं पूर्वहिरण्यगर्भं इति,  |           |
|     | द्वितीयऽ०                   | २० ५ २    |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|
| २३४ | महिषीमुत्थाप्य पुरुषा<br>दधिक्राव्ण हत्वाहुः                 | २० ६ २१   |
| ७८  | मात्स्योपपांसने चेच्छन्                                      | १६ १ २९   |
| २८२ | मागधदेशीयाय ब्रह्मवन्धवे<br>दक्षिणाकाले वात्यघनानि<br>दद्युः | २२ ४ २४   |
| ४५  | माघोपक्षयजनीये दीक्षा  | १५ १ ६    |
| २१  | माघी वा क्रयश्रुतेः  | १३ १ ८    |
| ५३  | मातापित्रोश्च  | १५ ४ १५   |
| ९   | मातृभिर्वत्सान्सं सुख्यं                                     | १२ ३ १३   |
| १८२ | मातोक्षरे  | १९ १ १०   |
| ४१३ | माघ्यन्दिनाक्षेत्पूर्ववदु-<br>पाकरणम्                        | २५ १३ ५   |
| ३६  | माघ्यन्दिनीयेः सह नैवा<br>रश्चरुर्वाह्यस्पत्यः               | १४ २ २४   |
| १४  | माघ्यन्दिने वामयणाहु-<br>त्तरः                               | १२ ५ ३    |
| ३२४ | मानव्यः सामिधेन्यः   | २४ २ ९    |
| २४२ | मानोमित्र इति च प्रत्युच-<br>मनुवाकाम्याम्                   | २० ८ ६    |
| ४९  | मारुतो ग्रामग्नयः  | १५ ३ ८    |
| ४१७ | मार्जाळीये वा  | २५ १३ ३२  |
| २५  | मार्जाळीयं दक्षिणेन<br>परिवृत्ते                             | १३ ३ ९    |
| ३४० | मार्सं दीक्षाः   | २४ ४ ३६   |
| १३५ | मार्सं पुरीषं तूष्णीम्                                       | १७ ७ १८   |
| २०० | मासरकुम्भं ग्लाययति<br>यद्देवा इति                           | १९ ५ १३   |
| ३३७ | मासाः पृष्ठयमघ्याः   | २४ ४ ४    |
| ३३८ | मासाः पृष्ठयादयः<br>पूर्वपक्षे                               | २४ ४ १३   |
| ६९  | मासान्तराणि  | १५ ९ ८    |
| ९   | माहेन्द्रमनुहोमः   | १२ ३ ५    |
| ३५  | माहेन्द्रान्ते वशावपाच-<br>रणम्                              | १४ २ १५   |
| ५१  | मित्रस्य वरुणस्येत्यस्य<br>बाहू विमार्ष्टि                   | १५ ५ १६   |
| ५१  | मित्राबार्हस्पत्यश्चरुः                                      | १५ ३ २७   |
| ५८  | मित्रोसि वरुणोषीति वा  | १५ ५ २७   |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|
| ३९२ | मुखेऽग्निहोत्रहवणीयम्  | २५ ७ २५   |
| ३४४ | मुखशालनेभ्योऽनुसुर्ग-<br>मितराणि                                   | २४ ४ ४९   |
| १४१ | मूर्ध्नासि राडिति प्रति-<br>मन्त्रम्                               | १७ ९ १३   |
| १२४ | मूलापवर्तो दुर्वा तस्यां<br>पुरस्ताद् भूमिप्रासां                  | १७ ४ १८   |
| ३१४ | मृतं ब्राह्मणान्भोजयेत्  | २३ ४ २४   |
| २५१ | मृतादर्शनयोः   | २० ३ २१   |
| २८८ | मृताहिताग्न्यावृच्च  | ३२ ६ १६   |
| २८७ | मृते तदन्तमर्थभावात्   | २२ ६ ८    |
| ४२६ | मृदं वलमीकवर्णं वराह-<br>विहत्तं पूतोक्तानजापयो                    | २६ १ ३    |
| ४२७ | मृदमादक्षे पिण्डवद्देवो<br>द्यावापृथिवी इति                        | २६ १ ५    |
| ४२८ | मृदमादाय मलायेति<br>महावीरं करोति प्रादेश-                         |           |
|     | मात्रमृद्वर्षमासेचनवन्तं   | २६ १ १६   |
| ८७  | मृदमुपशयां निदधाति   | १३ ४ ७    |
| ७९  | मृन्मयानि वा   | १६ १ ३४   |
| २३६ | मेदोऽस्येद्वरन्ति वपाथे  | २० ७ ७    |
| ५५  | मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्ता-<br>न्निदधाति                         | १५ ४ ३८   |
| ४१८ | मैत्रावरुणाग्रान् ग्रहान्<br>गृह्णीयात्                            | २५ १३ १४  |
| ३४४ | मैत्रावरुणो ब्रह्मत्वप्रा-<br>तिहर्त्रे                            | २४ ४ ४६   |
| ७८  | मैथुनं वर्जयेदापयस्यायाः   | १६ १ २८   |
| ११४ | मौजं त्रिवृदज्जव्यम्   | १७ २ ९    |
| ४३१ | मौजं त्रिवृदज्जव्यम्   | २६ २ ७    |
| ४४  | मौजास्तन्तवो वैतसं<br>वादनम्                                       | १३ २ १९   |
| ४१६ | म्रियेत चेन्निर्मन्थयेन<br>दग्न्वा शामित्राद्वाल्मी-<br>न्युपनद्धं | २५ १३ २८  |
|     | य  |           |
| २०५ | य हन्त इति पुरोडासानां<br>पुनवत्                                   | १९ ६ १८   |

| पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|-----|---|-----------|
| ३८४ | य कृते विदमिधिवः पुरा ज-<br>श्रुभ्य आवुदः सम्घाता०            | २६ ५ ३०   |
| ३१२ | यः कामयेत बहुः स्यामिति<br>स पुन यजेत                         | ३३ ४ १२   |
| २२  | यजतिशब्दात्   | १३ १ १३   |
| ३५० | यजनीययोरहोर्गोआनुषी   | २४ ६ ३    |
| ८६  | यजमान उखा करोति मृद-<br>मादाय मखस्य शिर इति                   | १६ ३ २३   |
| १२  | यजमानः कण्ठे हव्यं<br>प्रतिमुञ्चते०                           | १६ ५ १    |
| २८७ | यजमानपात्रजीषहवीष्-<br>व्याहवनीये प्रात्य यथार्थं<br>गच्छेयुः | २३ ६ १    |
| ८६  | यजमानपादमार्गं त्र्याक्षि-<br>खिताम्                          | १६ ३ २२   |
| १९८ | यजमानमालभते कोऽसीति   | १९ ४ १९   |
| ६७  | यजमानस्य राजग्यः  | १५ ८ १८   |
| ३   | यजमानाः सर्वे सत्रेषु   | १२ १ ८    |
| १०६ | यजमानेनोद्धर्षबाहुप्रपदो<br>च्छिन्नेन समस्थितेन वा            | १६ ७ ३२   |
| २३७ | यजमानोऽवयुं पृच्छामि<br>त्वेति                                | २० ७ १४   |
| ४०  | यज्युक्तानाम्रापयति<br>वाजिन इति                              | १४ ४ १२   |
| १४१ | यजुष्मतोश्च जानन्   | १७ ९ १४   |
| ५६  | यज्ञरूपस्यूतम्  | १५ ५ १०   |
| २८३ | यज्ञविश्रष्टस्य च   | २२ ४ ३२   |
| २७३ | यत्रौषधयो न जायेरस्तद्दे-<br>वयजनम्                           | २२ ३ २    |
| ३६६ | यथाकालोपपाते तद्देवते<br>तद्देवतं हुत्वा लह्याति०             | २५ २ ४    |
| २५५ | यथाकुर्वतोऽभ्युदिया-<br>त्सूर्यः                              | २१ ३ १४   |
| २७७ | यथाक्रोशमववाः   | २२ ३ ३६   |
| १०८ | यथाऽग्नि वेदीष्टकाप्रमाणम्                                    | १६ ८ २८   |
| २७२ | यथाद्रव्ये जनपरे यजेत<br>तेषां यथोत्साहं दद्यात्              | ३२ २ २२   |
| ३६  | यथान्यार्थं बोधयोः  | १४ २ २०   |
| ११९ | यथारुतात् वा सर्वेषाम्  | १९ ५ ६    |

| पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|-----|---|-----------|
| ३५१ | यथार्थं विप्रव्रजेयुः   | २४ ६ ३१   |
| २९८ | यथाशक्ति दशवर्गान्द-<br>द्यात्  | २२ १० ११  |
| ३४६ | यथाशक्ति वा   | २४ ५ १३   |
| २९८ | यथाशक्त्येकविंशतिव-<br>र्गान्दद्यात्                                  | २२ १० ८   |
| ५०  | यथासंख्यं दक्षिणा हिर-<br>ण्यं शितिपृष्ठर्षभो०                        | १५ ३ १५   |
| ३३१ | यथासवनन्तैः सवनेष्वा-<br>जनाभ्यञ्जने०                                 | २४ ३ १०   |
| ३४९ | यथास्थितं यज्ञाङ्गानि<br>हरन्ति                                       | २४ ६ १    |
| ७   | यथास्वं वेतरे   | १२ ३ १    |
| १५  | यथोक्तं वा सन्त्राणाम-<br>विधानात्                                    | १९ ४ ४    |
| ३६० | यथोक्तपृष्ठः  | २४ ७ ३०   |
| २३१ | यथोक्तमथादौ देवताः  | २० ६ ३    |
| ३४९ | यथोक्तमाहवनीयस्य  | २४ ५ ३६   |
| ३१८ | यथोक्तमुक्तमो यथोक्त-<br>मुक्तमः                                      | २३ ६ ३७   |
| ३५८ | यथोक्तस्य स्तोत्रं स्तो-<br>त्रियं वर्चं वा साम वा०                   | २४ ७ २०   |
| २८४ | यथोत्साहं दद्यात्   | २२ ५ ५    |
| ३१९ | यथोपदेशमहानि  | २४ १ ३    |
| ४४  | यथोपयुक्तं हिरण्यस्रजः  | १४ ४ ५२   |
| १९३ | यदत्रेति सौरान्मक्षय-<br>न्ति यथाभक्षितं प्राची-<br>नावीतिनो दक्षिणतः | १९ ३ १८   |
| ४१२ | यदनुलभेरस्तदेकधनैर-<br>भ्युज्जीय प्रभावयन्तः<br>प्रचोयुः              | २५ १२ २४  |
| ३३० | यमातिरात्रम्  | २४ ३ ५    |
| २६८ | यमाभ्यां वा यजेत पूर्वा-<br>पराम्याम्                                 | २२ १ ३३   |
| ३६७ | यधोरोजसेति वादकेनो-<br>पसिञ्चेत्                                      | २५ २ ९    |
| १८९ | यवकर्कन्धुर्बुर्गानि च<br>बलमसीति                                     | १९ २ २    |
| ४४० | युस्ते स्तन इति स्तन-<br>मालभते                                       | २६ ६ ८    |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|
| ४१३ | यस्मात्स्तोमादतिर-<br>च्येत स एव कार्यः<br>सर्वत्र             | २५ १३ ४   |
| २८३ | यस्माद्वा विअ/शेरन्  | २२ ४ ३३   |
| ४०६ | यस्मिन्नहन्त्युदगात्रपच्छे-<br>दोऽहंगणे तस्यावृत्तिः           | २५ ११ १२  |
| ५३  | यस्याश्च जाते राजा<br>भवति                                     | १५ ४ १६   |
| ११७ | या आपधोरिति तृचैर्व-<br>पत्युदपात्रवत्                         | १७ ३ ७    |
| २०९ | याज्यानुवाक्याश्च वपापुरो-<br>डात्रपशूनां वसन्तेव क्रतुनेति १९ | ७ १४      |
| ३०४ | याज्यानुवाक्याश्च वपापुरो-<br>डाशपशूनामायात्विन्द्र इति १९     | ६ १३      |
| ३०  | याज्याश्च  | १९ ७ ३    |
| ३८४ | यास्त्राणि सारस्वतानि  | २४ ५ २५   |
| १७  | यावच्छेषमुत्तरेषु  | १२ ६ १५   |
| १७७ | यावज्जीवं व्रतान्यविशेषात् १८                                  | ६ ३१      |
| ४५३ | यावती यावापृथिवी इति<br>दधिघमग्रहणं मयित्य-<br>दिति भक्षणम्    | २६ ७ ३८   |
| ४३  | यावत्स्मृति वा   | १४ ४ ३६   |
| ८८  | यावदाचरेत्   | १६ ४ १६   |
| १७५ | यावदिष्टकं परिश्रितः<br>परिनिधाय                               | १८ ६ १    |
| ७१  | यावदुक्तं सौमिका गुण-<br>त्वात्                                | १५ ९ २९   |
| ४३१ | यादुक्तम्  | २६ २ ५    |
| २५३ | यावन्तो ध्रुविष्यन्तः<br>स्युस्तावतः कुम्भानादाय ०११           | ३ ६       |
| १२४ | यास्त इति द्वियजुषं<br>द्वितीये                                | १७ ४ २०   |
| ४०६ | युगपच्चद्विरोधाद्विकल्पः                                       | २५ ११ १०  |
| २६८ | युगपद्वा   | २२ १ ३४   |
| २२९ | युनक्त्येनं युञ्जन्ति ब्रह्म-<br>मिति                          | १० ५ १०   |
| १२  | युवन्तमिति दक्षिणस्या-<br>धोर्ध्वं                             | १२ ४ १२   |
| ५४  | युष्मुत्तरेण नैमित्तिकी-<br>रसम्भवात्                          | १५ ४ २२   |

| पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|-----|---|-----------|
| ४०० | यूपविरोहणेऽन्तस्तन्त्रा-<br>संस्थितेऽहनि          | २५ ९ १५   |
| ३२  | यूपवेष्टनं सप्तदशमिर्वक्षे-<br>व्युद्ग्रन्थनं वा० | १४ १ २०   |
| ३०८ | यूपैकादशिनी चास्मिन्                              | २३ १ २३   |
| २४७ | यूपैकादशिनी भवति                                  | २१ १ ४    |
| ३३१ | ये आत्मानं नैव जानी-<br>रन्तेषामेतत्              | ३४ ३ १३   |
| २७८ | ये वेदिमभितस्तानुत्तर-<br>वेदिदेशे सृजन्ति        | २२ ३ ४३   |
| १९४ | ये, समाना इति यज-<br>मानो जुहोति                  | १९ १ २७   |
| २१५ | यो भवन्तामिति वाच-<br>यति                         | ३० २ १    |
| १७४ | योकत्रपरिहरणं च स'त्र                             | १८ ६ २    |
| ३३९ | योऽभिच्छवमघ्ये पृष्ठय<br>उत्तमः सः                | ३४ ४१ ५   |
| र   |   |           |
| ४८  | रक्षसां त्वेति क्षुवमस्थति<br>तां दिशं            | १५ २ ७    |
| ४३४ | रजतस्रतमानं खर उपगृहति<br>पृथिव्याः सःस्पृश इति   | २६ २ २०   |
| २३५ | रजतसुवर्णसौसाभिर्वा<br>मन्त्राग्मानात्            | २० ७ २    |
| २२५ | रज्जुदाहो मध्ये                                   | २० ४ १७   |
| २१८ | रथकारगृहवासाश्च                                   | २० २ १५   |
| ६१  | रथवाहणस्य दक्षिणेऽन्ते<br>क्षतमानावासजति वृत्तौ   | १५ ६ २८   |
| २३९ | रथश्च   | २० ५ १३   |
| ४२३ | रथाहो च   | २५ १४ २५  |
| २७४ | रथौ हविर्वाग्नि                                   | २२ ३ १२   |
| २१२ | राजदुहितरः प्रथमायाः                              | २० २ १३   |
| २१२ | राजन्यानां द्वितीयायाः                            | २० १ १४   |
| २१६ | राजन्यो घृतिषु युद्धजप-<br>युक्ताः                | २० २ ८    |
| ३०२ | राजपुराहितयोर्वा सह<br>यजमानयोः                   | २२ ११ १७  |
| ३०० | राजयज्ञावित्येके                                  | २२ १० २९  |
| २१० | राजयज्ञोऽवमेधः सर्व-<br>कामस्य                    | २० १ १    |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० | पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|-----|--|-----------|
| २१९ | राजर्षिभिः सङ्गायनमा<br>दोक्षणीयायाः             | २० ३ ८    | २१  | लोकप्रत्ययात्  | १३ १ ९    |
| ७३  | राजसूययाजिनः कर्मा-<br>पवर्गे वा सौत्रामणी       | १५ १० २३  | १०४ | लोकपृष्ठासु दशसु दशसु<br>मन्त्रो लोकं पृणोति                               | १६ ७ १९   |
| ६२  | राजा राजभ्राता सृतस्थ-<br>पत्योरन्यतरोऽ          | १५ ७ १२   | १३२ | लोकमपृष्ठादक्षिणांसाद-<br>ध्यामध्यातप्रदक्षिणामा-<br>नूकान्तात्पूर्वस्मात् | १७ ६ ५    |
| १८१ | राज्ञोपरुद्धस्य च                                | १९ १ ३    | ११८ | लोगेष्टकाः स्फयेनादृत्य ब-<br>हिर्वेदेरनूकान्तेषूप्रदधाति०                 | १७ ३ १०   |
| ४४  | राज्ञो राजसूयः                                   | १५ १ १    | २२० | लोष्टकपालं जातुकर्णयो भे-<br>दात्  | २० ३ १७   |
| ११३ | रिक्तं नावेक्षेतोखाम्                            | १७ १ २१   | ५०  | लोहित उष्णीषः  | १५ ३ २०   |
| २१६ | रुक्महोत्रे                                      | २२ ९ ४    | २३६ | लोहितं चास्य क्षपयन्ति   | २० ७ ८    |
| १०  | रुक्मप्रतिमोचनविष्णुकम-<br>वात्सप्रेषु च         | १६ ४ ३२   | २७४ | लोहितः सवनीयोऽग्नये द-<br>धचेते  | २३ ३ १३   |
| १६  | रुक्मप्रतिमोचनादि प्रा-<br>वात्सप्राद्विष्णुकमाः | १६ ६ ६    | ३६५ | लोहितदोहे दक्षिणाग्निं<br>परिश्रित्य०                                      | २१ २ २    |
| ५७  | रुक्ममधः पदं कुरुते<br>सृत्योरिति                | १५ ५ २४   | २४० | लोहितमवधति गोमृगक-<br>ण्ठाद्यक्षफयोरयस्मये चरौ                             | २० ८ १    |
| २७१ | रुक्मललाटोऽधः श्वेतो<br>दक्षिणा                  | २२ २ ११   | २५४ | लोहितवाससो लोहितो-<br>ष्णीषाः प्रचरन्त्युत्विजः                            | २२ ३ १४   |
| ४३६ | रुचिरे वोत्तरम्                                  | २६ ४ ४    | २३५ | लौहाः पर्यङ्गयाणाम्  | २० ७ ४    |
| ४१६ | रुद्रा आदित्या इत्यु-<br>त्तरयोः सवनयो           | २५ १३ २७  |     | च  |           |
| ६२  | रुद्राय पशुपतये                                  | १५ ४ ११   | १३५ | वक्रालिखितानां दक्षि-<br>णोत्तरे मध्य इतरासाम्                             | १७ ७ २५   |
| १४४ | रेतःसिग्नेलायां च सप्तदश<br>सर्वतो नव०           | १७ १० १७  | २७१ | वचनादेकलष  | २२ २ १६   |
| १३६ | रेतःसिग्नेलायामनूक-<br>मुत्तरण पूर्वा द्वितीये   | १७ ८ २    | २२८ | वडवा दर्शयत्यभिरसति<br>तत्स्तोत्रम्  | २० ५ ४    |
| ४७  | रौद्रश्च गावेष्टुकः                              | १५ १ २८   | २१७ | वडवाम्भ्यो वारणम्  | २० २ १२   |
| ५०  | रौद्रौयजमानस्याक्षावाप-<br>गोविकर्त्तृभ्योऽ      | १५ ३ १२   | ४१३ | वण्महार् असोति वृद्ध-<br>तोष्वादित्यवतीषु गौरी-<br>वितेन स्तुवीरन्         | २५ १३ ६   |
| ४४३ | रौहिणं जुहाति                                    | २६ ६ १८   | १८१ | वत्सः पूर्वं   | १९ १ ९    |
| ४४८ | रौहिणहवन्यौ चावकृष्टे<br>वाह्ये                  | २६ ७ १५   | ३४८ | वत्सतरीशतमृषभाधिकं<br>गभिणीनामुत्सृजन्ति०                                  | २४ ५ २८   |
| ४३७ | रौहिणौ अग्निश्चयति<br>तूर्णो ग्रामपिष्टानाम्     | २६ ४ ६    | २९७ | वत्सतर्प्यश्च त्रिहायण्योऽ-<br>प्रवीताः पञ्चवर्षा राज्ञो-<br>वपृद्धनयोऽ    | २२ ९ ११   |
|     | ल  |           | २११ | वत्सा वा पञ्चाशतो<br>यथर्तुजाः   | २२ ७ १५   |
| २१४ | ललामम्   | २० १ ३१   |     |  |           |
| १८४ | लाजचूर्णानि च                                    | १९ १ २८   |     |  |           |
| ४८  | लिङ्गग्रहणे गौः सर्वत्र                          | १५ ३ १०   |     |  |           |
| २७४ | तैत्त्वकी बाधकी वा                               | २२ ३ ८    |     |  |           |



| पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|-----|---|-----------|
| १०० | वनीवाहमेतद्दीक्षासु<br>यदेच्छेत्  | १६ ६ २२   |
| ३९३ | वपाया मुखमवच्छाद्या-<br>मिभिरादीपयन्ति                                    | २५ ७ ३७   |
| ८०  | वपाया वा  | १६ १ ४५   |
| २४० | वपान्ते द्विसीयेन पूर्वव-<br>द्यस्ते रात्राविति जुहोति                    | २० ७ २६   |
| ४०० | वपान्तेऽनपेक्षमध्वर्युर्यज-<br>मानो वेत्यध्वर्युः०                        | २५ १० ४   |
| २७६ | वपान्ते सुवह्न्यग्नानि-<br>वृत्तिः  | २२ ३ २९   |
| २३७ | वपामिश्ररति   | २० ७ १८   |
| ७२  | वपामार्जानान्ते कुशैः<br>परिचुतं पुनाति वायुः<br>पूत इति                  | १५ १० १०  |
| १९१ | वपामार्जानान्ते ग्रहानादाय<br>पूर्ववदनुवाचनं सुरासो-<br>मेभ्योऽनुब्रूहोति | १९ ३ ८    |
| ४०८ | वयसावप्रचुते चमसेन्त-<br>द्विक्षेण पतति यातुधान-<br>प्रबोधितश्चमसे०       | २५ ११ ३२  |
| १३८ | वयस्याः पञ्च पञ्चानूका-<br>न्तेषु मूर्द्धावय इति<br>प्रतिमन्त्रम्         | १७ ८ २२   |
| ६२  | वरं वृत्वा ब्रह्मज्ञित्या-<br>मन्त्रयते पञ्चकृत्वः                        | १५ ७ ७    |
| ३७२ | वरदानं च  | २५ ४ १२   |
| ५३  | वरुणाय धर्मपतय इति  | १५ ४ १३   |
| ८८  | वरुन्नीद्वेतीक्षमाणो जपति   | १६ ४ १४   |
| ३३० | वर्गान्तरेष्वतिरात्राः  | २४ ३ ४    |
| १७७ | वर्षत्यसरणमतः   | १८ ६ २६   |
| ७६  | वर्षिष्ठरश्मनः पुरुषोऽनुपू-<br>ज्यां हतरेषाम्                             | १६ १ ९    |
| ८३  | वल्मीकवपामादाय च्छि-<br>द्रेण पिण्डमीक्षतेऽन्वगिन-<br>रिति                | १६ २ १४   |
| १६  | वशायाश्र  | १४ २ २१   |
| ४०९ | वषट्कृते  | २५ १२ २   |
| ४४२ | वषट्कृते जुहोति विश्वा<br>आशा इति   | २६ ६ ४    |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|
| ३०  | वसतीवरिग्रहणं च  | १३ ३ ५३   |
| ११  | वसतीवरिपरिहरणादि वा  | १२ ४ २    |
| २२६ | वसतीवरीगृहीत्वा गृही-<br>त्वा प्रतिदिशः समालिख्य<br>परिहरति                        | २० ४ ३१   |
| ८६  | वसवस्त्वेषेति प्रथयति  | १६ ३ २६   |
| ४४० | वसिष्ठशफौ गायेति<br>प्रेष्यति  | २६ ५ १४   |
| २०३ | वसिष्ठशुनकानां नारा-<br>शः   | १९ ६ ८    |
| १६९ | वसार्धारां जुहोत्यौदुम्ब-<br>यां पञ्चगृहीतः सन्ततं०                                | १८ ५ १    |
| १७  | वद्विनी दधैन्दम्   | १५ १ २९   |
| ४१४ | वा गृहीत्वा विगृह्णीयात्   | २५ १३ ९   |
| १३  | वाग्विषज्जैनं सन्नक्रामेन  | १२ ४ २३   |
| ३४  | वाच उत्तममेकं  | १४ २ १४   |
| २११ | वाचं यच्छेति चाह   | २० १ १०   |
| ९५  | वाचं विरुज्य समिदा-<br>धानः रात्रौ०  | १६ ६ २    |
| २३३ | वाचयति पत्नीर्नयन्नम-<br>स्तेऽम्ब इति  | २० ६ १२   |
| २६  | वाचयत्येनाः पर्यायादिषु  | १३ ३ २१   |
| २८९ | वाचस्तोमाश्चत्वारः   | २२ ६ २६   |
| १६१ | वाच्यत्वाच्च   | १८ २ ९    |
| ३०  | वाजपेयः शरथवैद्यस्य  | १४ १ १    |
| २८५ | वाजपेयवदाज्येनाभिषि-<br>च्यते कृष्णाजिने   | २२ ५ २४   |
| ६९  | वाजपेयवद्वयमवहृत्य<br>दक्षिणस्यां वेदिभ्रोगौ०                                      | १५ ६ १५   |
| १७० | वाजप्रसवीयानि वप्रावत्स-<br>म्भृत्य चमसवत्क्षुवेण<br>वाजपेयिकानि वाजस्ये-<br>ममिति | १८ ५ ४    |
| ३९  | वाजिन इति वाचयति   | १४ ३ २२   |
| २०९ | वाजिनस्य शङ्खोवाजे<br>वाज इति  | १९ ७ ११   |
| १७४ | वातहोमान् जुहोत्यज-<br>क्षिनादृत्य पुरस्ताद्वादि-<br>वैदेरघो दक्षिणस्या०           | १८ ६ १    |

| पृ० सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|---|-----------|
| १०९ वात्सप्रं कृत्वोपस्थेयं<br>चेत्                     | १७ १ २    |
| ११ वात्सप्रेण च दिवस्परी-<br>त्येकादशभिः                | १६ १ २३   |
| २७३ वा निर्बलकम्  | २२ ३ ५    |
| ३५ वामदेव्यग्रहान्ते प्राजा-<br>पत्यानाम्               | १४ २ १८   |
| ५ वा यथोक्तं गृहपतेः                                    | १२ १ २८   |
| ८० वायवे वा नियुत्वते स्वेत-<br>लपुसुदी द्वे दृष्यात्   | २६ १ ४१   |
| ३१३ वायव्यः पलायिते                                     | २३ ४ १७   |
| २९१ वायव्यः सप्तमे                                      | २२ ७ १३   |
| १८८ वायोः पूत इति सोमा-<br>तिपूतस्थ                     | १९ २ ८    |
| २०९ वायोधसाप्रियः समिद्धो<br>अग्निः समिधेति             | १९ ७ १३   |
| ४९ वारुणः सूतस्य  | १५ ३ ७    |
| २२० वारुणोऽप्यु मृते                                    | २२ ३ १५   |
| ४७ वारुणो यवमयश्चक्रः                                   | १५ १ २६   |
| २०२ वार्ध्वावाज्यभागौ                                   | १९ ६ ३    |
| ४४९ वार्षाहरेष्टाहोत्रीये सा-<br>मनी गायेति प्रेष्यति   | २६ ७ २७   |
| १४१ वालखिल्याः सप्त पुर-<br>स्तात्                      | १७ ९ १०   |
| १४१ वालखिल्या लोकं पश्चा-<br>च्छिष्टा                   | १७ ९ ९    |
| ५० वालदामबद्धमक्षापणम्                                  | १५ ३ १७   |
| २१९ वावातासम्पेशनसावि-<br>त्र्युत्तरमन्द्रागानपारि-     |           |
| स्त्ववष्टीः संवत्सरम्                                   | २० ३ ५    |
| ३६४ वाश्येत चेत्तृणान्यालुप्य<br>ब्रासयेत्सूयवसाद्भगवति | २५ १ १९   |
| ३२५ पाष्टिकानि त्रीण्युत्तराणि<br>प्रतिलोमानुलोमानि     | २४ २ १८   |
| २८० वासः कृष्णर्शं कद्रु                                | २२ ४ १३   |
| ४६६ वासतोवरमुद्रकमाचामे-<br>दित्येके चात्वालग्नान्धः    | २५ १३ २४  |
| ३४२ वासानपनोदथ  | २५ ४ ३    |
| १०० वासेऽवहरत्युद्धताधोक्षित                            |           |

| पृ० सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|---|-----------|
| उत्तरतः समिदाधानं<br>प्रप्रेति  | १६ ६ २१   |
| ४६ वासो देयम्   | १५ १ १२   |
| ३५६ वा हविः शेषमक्षः  | २४ ७ ७    |
| ३२३ वि०शितरात्रेऽभिप्लवोऽ-<br>भिजिद्विषजितौ च                           | २४ २ २    |
| ४४३ विकृष्टतशकलैर्जुहोति<br>धर्मन्यज्य न्यज्य स्वाहा<br>पुष्णेऽ         | २६ ६ १२   |
| १३४ विकर्षाद्येकादश्याम्  | १७ ७ १२   |
| १५ विप्रहादित्यग्रहप्रतिषे-<br>धा                                       | १२ ५ १६   |
| ३०३ विघ्नौ पशुकामस्य  | २२ ११ २१  |
| २२६ विजयमन्वाद्धोऽतः प्राची<br>दिक् दक्षिणा ब्रह्मणोऽ-<br>न्वयोः        | २० ४ २७   |
| ३९० वितानं साधयित्वा समे<br>बहुलतृणेऽन्तराग्नी चिति<br>विनार्ति         | २५ ७ १५   |
| ८७ वितृतीय उत्तरे वर्ति०<br>संवतः करोत्यदित्यैरा-<br>स्नेति             | १६ ३ ३०   |
| २७३ विदाहि वा   | २२ ३ ३    |
| ४२३ विद्वेषेऽप्यर्थं वायुर्महा-<br>न्तसमुद्र इति श्रुतेः                | २५ १४ २७  |
| ५१ विनाटाद्रथपयूडाज्ञवनीतं<br>स्वयं जातमाज्यमासिच्य०                    | १५ ३ २९   |
| ८५ विपाजतेति प्रमुच्येन-<br>मज्जलोमान्यादाय प्रागु-<br>दाचः पशुत्वसृजति | १६ ३ १५   |
| ३४ विप्रचावित्याहरतः  | १४ २ ७    |
| २५४ विफलफान्नमहरेतत्  | २१ ३ १०   |
| ४०५ विभागः क्रियागुणत्वात्  | २५ ११ ६   |
| ८४ विमाष्ट्येन हिव इति  | १६ २ २७   |
| २४२ विमुखाच्च परेभ्यः   | २० ८ ५    |
| १६६ विमुखेनारण्येऽनुच्यम्   | १८ ४ २४   |
| ६० विमुख्य सयन्तुकं रथ-<br>वाहणे करोत्यनस्तत्कर्म०                      | १५ ६ २६   |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|
| १४६ | विराजो दश दश प्रति-<br>दिशं पुरस्तात्प्रथममेव-<br>दृच्छन्द इति प्रतिमन्त्रम् | १७ ११ ५   |
| २०३ | विराजौ संयाज्ये अवि-<br>शेषोपदेशात्  | १९ ६ ७    |
| १२५ | विराट् स्वराडिति रेतः-<br>सिचौ प्रतिमन्त्रम्                                 | १७ ४ २२   |
| ३२२ | विवाहोदकतल्पसंशयि-<br>तानामेतत्  | २४ १ २४   |
| ३९१ | विशाखशराश्मगन्धापु-<br>श्चिन्पण्यं व्याण्डाश्च                               | २५ ७ १५   |
| ३२५ | विशालः   | २४ २ १०   |
| १४० | विश्वकर्मेति विष्वज्यो-<br>तिषसुपरि पूर्वस्थाः                               | १७ ९ ३    |
| २५२ | विश्वजिच्छिन्नः  | २२ २ २१   |
| ३३८ | विश्वजितः परे ये त्रयोऽ-<br>भिप्लवास्तेषामुत्तरयोः                           | २४ ४ ७    |
| ३०४ | विश्वजित्परिवासाश्च  | २२ ११ २९  |
| ३१६ | विश्वजित्पशुकामस्य   | २३ ५ १४   |
| ३१८ | विश्वजिदतिरात्रः   | २३ ५ ३५   |
| १५४ | विश्वज्योतिषं परमेष्ठो<br>त्वेति   | १७ १२ २४  |
| ३६० | विश्वज्योतिष्टोमाश्च-<br>त्वारस्तैश्चत्वारान्                                | २४ ४ ३४   |
| ४३५ | विश्वाम्यो मेति दक्षि-<br>णत उत्तानं पाणिं निद-<br>धाति                      | २६ ३ ७    |
| ८७  | विश्वेत्वेति समीकरोति  | १६ ३ २९   |
| ९५  | विष्णुक्रमवात्सप्रे चाह-<br>व्यं तस्यासमुदिते समिध-<br>माधाय                 | १६ ६ ५    |
| ९३  | विष्णुक्रमान्क्रमते विष्णो-<br>रिति प्रतिमन्त्रम्                            | १६ ५ ११   |
| ३४२ | विषुवन्तमभितो गवाम-<br>यनपक्षयोः प्रथमोत्तमौ<br>प्रथमोत्तमौ                  | २४ ५ ९    |
| ४२२ | विहवीयसजनीयकथाशु-<br>भीयामि होता वाप्यसति                                    | २५ १४ १८  |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|
| २५७ | विहृत्य जक्षिषु शङ्कुना-<br>हन्ति                                      | २१ ३ २९   |
| २१९ | वीणागायिभ्यां पृथक्<br>शते ददाति                                       | २० ३ ७    |
| २७३ | वृक्षस्तम्बच्छिन्नम्   | २२ ३ ४    |
| २०२ | वृषन्वन्तौ वा पशुषु सप्त-<br>ज्जाय्यविकारात्                           | १९ ६ ४    |
| २४  | वृषीषूपविशन्ति प्रेङ्गे<br>होता०                                       | १३ ३ १    |
| १६२ | वेणुमुत्करे कृत्वा चित्य-<br>मालम्ब्य तिष्ठन्                          | १८ २ १४   |
| २१५ | वेतसकटेनाधोऽङ्गवं प्ला-<br>वयति परोमर्त इति                            | २० २ २    |
| २४० | वेतसशाखासु प्राजाप-<br>त्यानाम्  | २० ८ २    |
| २७७ | वेदिरुवरा  | २२ ३ ३९   |
| ४०६ | वेदिसमीपे सुत्यासु   | २५ ११ १५  |
| १८६ | वेदी मिमोते वरुणप्रधास-<br>वत्   | १९ २ १    |
| १४७ | वेषश्रीः क्षत्राय क्षत्रं जि-<br>न्वेति त्रिःशत्तमीमेके                | १७ ११ ११  |
| ९१  | वैकङ्कती परस्या इति  | १६ ४ ३६   |
| ७७  | वैद्यः पुरुषो राजन्यो वा   | १६ १ १७   |
| २९६ | वैद्यपशुकामयोगैश्च-<br>स्तोमः  | २२ ९ ६    |
| ३०१ | वैद्ययज्ञ इत्येके  | २२ ११ ७   |
| ३११ | वैद्यस्तोमदक्षिणा लिङ्गात्   | २३ ४ ५    |
| ३०२ | वैद्यस्तोमदक्षिणा लिङ्गो<br>मरुत्स्तोमो गणयज्ञो<br>भ्रातृणां सखीनां वा | २२ ११ ११  |
| १६७ | वैद्यो जनो राजन्यः<br>समानजनः श्रुतेः                                  | २२ १ २९   |
| २८९ | वैश्वदेवस्थाने प्रथमम्   | २२ ७ २    |
| १३६ | वैश्वदेवोः   | १७ ८ ७    |
| १३८ | वैश्वदेवीः सज्जर्त्तुभिरिति<br>प्रतिमन्त्रम्                           | १७ ८ १८   |
| ६९  | वैश्वदेवो पृथती मारुती वा  | १५ ९ १५   |
| ३७१ | वैश्वदेवी बोभयप्रापुरो-<br>डाशा  | २५ ३ २६   |

| पृ० | सूत्राणि  | अ० कं० सु० | पृ० | सूत्राणि  | अ० कं० सु० |
|-----|---|------------|-----|---|------------|
| ७८  | वैश्वानरः पशुपुरोडाश<br>उपा० शु   | १६ १ २५    | ७०  | ब्रीहोन्विखुडाविरुडान्क्षौम<br>उपनह्य०  | १५ १ २४    |
| १६८ | वैश्वानरमधिश्रित्य दक्षि-<br>णोत्तरौ मास्तौ                             | १८ ४ १     |     | श   |            |
| १६७ | वैश्वानरमास्तौ निर्वपति<br>यथोक्तम्                                     | १८ ४ १६    | २५६ | शंवति कंवति वा  | २१ ३ २२    |
| १६८ | वैश्वानरेण प्रचर्य सर्वहुतेन<br>हस्तेन मास्तान् जुहोत्युप-<br>विश्य०    | १८ ४ २३    | २५९ | शं वात इति यथाङ्गं<br>कल्पयित्वेष्टकां निदधाति<br>मध्ये तूष्णीम्                      | २१ ४ ८     |
| ४९  | वैष्णवस्त्रिकपालो वा  | १५ २ १४    | ५५  | शतं सहस्राणि दक्षिणा  | १५ ४ ४१    |
| ३७० | वैष्णव्याहुतिः  | २५ ३ १८    | २१३ | शतमानं दक्षिणा सोवर्णम्   | २० १ २२    |
| २९  | वीचेरिति वाऽन्ते  | १३ ३ ४५    | २२८ | शतमानं दधाति  | २० ५ ६     |
| ३४  | व्यत्यासं ग्रहणम्   | १४ २ ४     | १५५ | शतरुद्विषहोम उत्तरप-<br>क्षस्यापरस्याऽऽ स्रक्त्यां                                    |            |
| ३०४ | व्यत्यासं वेनौ प्रयुज्जीत   | २२ ११ ३३   |     | परिश्रितस्त्वर्कपर्णनाककाष्ठेन  | १८ १ १     |
| ३५९ | व्यत्यासमन्ततः  | २४ ७ २१    | ३४८ | शतसंवत्सरं साध्यानाम्   | २४ ५ ४३    |
| २८२ | व्यवहार्या भवन्ति   | २२ ४ ३०    | ३३६ | शताग्निष्टोमे शतकथ्ये च   | ३४ ३ ३५    |
| १३१ | व्यावारणवत्प्राणभृतः<br>कर्णसंहिता दश दश पुरुष-<br>मुपाप्यैके०          | १७ ६ ३     | ३३५ | शतातिरात्रेऽहानि शत-<br>रात्रसामान्यात्   | २४ ३ ३३    |
| ५७  | व्याघ्रचमोरोहयति सोमस्य<br>त्विविरिति                                   | १५ ५ २३    | ३०१ | शताह्वी अश्याः  | २२ १० ३२   |
| ४७  | व्याधितस्याप्येवम्  | १५ १ २३    | २६५ | शताश्वं वा  | २२ १ ८     |
| ७०  | व्युष्टिद्विरात्रः  | १५ ९ १८    | २७० | शताश्वरथमध्वयैवे ददा-<br>त्यरनौ चौर्यामाने  | २२ २ १     |
| २२७ | व्युष्ट्या इति व्युष्टायाम्   | २० ४ ३३    | १९६ | शमिन्ननुशासनप्रभृति<br>वनस्पत्यन्तं कृत्वा सोमा-<br>सन्दीवदासन्दी जानुमात्र-<br>पादी० | १९ ४ ७     |
| ३२० | व्रतं च यथोक्तं चतुरहाथं  | २४ १ १०    | ३०४ | शमित्वाऽस्तुत्वा वा<br>ज्योतिष्टोमेन यजेत शा-<br>न्त्यर्थेन शान्त्यर्थेन              | २२ ११ ३४   |
| ३६० | व्रतं विद्वत्स्थाने   | २४ ७ ३३    | ३९४ | शम्यवकाः कर्दमं च<br>दमशाने   | २५ ८ २     |
| ३२७ | व्रतवद्वितीयम्  | २४ २ ११    | ३५० | शम्याप्रासे शम्याप्रासे<br>वसन्तो यजमानाश्च०  | २४ ६ ५     |
| ३३४ | व्रतवन्ति सर्वजिहीक्षाणि  | २४ ३ ३१    | ४६  | शम्यायाः पश्चाद्भविष्य-<br>शब्दं सुवे०  | १५ १ १०    |
| ३२८ | व्रतवन्त्युत्तराणि प्रथमतृती-<br>यवर्जं सप्तैकात्रपञ्चाशद्वा-<br>त्राणि | २४ २ ४१    | २७४ | शरमयं बहिः  | २२ ३ १०    |
| ३१४ | व्रतवानुत्तमः   | २३ ८ २९    | ३९६ | शरीरनाशे त्रीणि षष्टि-<br>शतानि पलाशवृन्तानां   | २५ ८ १५    |
| २७९ | व्रात्यगणस्य ये सम्भ्रादये<br>युस्ते प्रथमेन यजेरन्                     | २२ ४ ३     | २५४ | शरीराणि ग्रामसमीपमा-<br>हृत्य कुम्भेन लप्ये कृत्वाह-<br>तपक्षेण०                      | २१ ३ ७     |
| २८० | व्रात्यधनानि भवन्ति   | २२ ४ १०    |     |   |            |
| २७९ | व्रात्यस्तोमाश्चत्वारः  | २२ ४ १     |     |   |            |
| २८२ | व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा व्रात्यमा-<br>वाद्विरमेयुः                        | २२ ४ २६    |     |   |            |
| २७७ | ब्रीहोन्विष्यान्वा पक्वानध्व-<br>वस्थति                                 | २२ ३ ४०    |     |   |            |

| पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|-----|---|-----------|
| ३९६ | शरीराण्याहृत्य कृष्णा-<br>जिने पुरुषविधि०             | २५ ८ १४   |
| ३६० | शर्करा अनसिचितः                                       | २१ ४ ११   |
| ८६  | शर्करायोरसादमचूर्णंश्च<br>कृदाः स००च्छयेति            | १६ ३ १९   |
| १८५ | शष्पचूर्णानि चावपति                                   | १९ १ २४   |
| १७  | शस्त्रान्त आश्विनेन सर्व-<br>हुतेन चरति०              | १२ ६ ८    |
| ४०  | शाखां प्रदक्षिणं कृत्वा<br>यन्ति                      | १४ ४ ७    |
| ४५३ | शान्तिकरणमाद्यन्तयोः                                  | २६ ७ ४१   |
| ५९  | शालाह्वयं जुहोति पुत्रे-<br>ऽम्बारब्धे प्रजापत इति०   | १५ ६ ११   |
| ११  | शालाह्वयेऽम्बारब्धेऽपि-<br>ह रतिरिति जुहोति           | १२ ४ ८    |
| ६५  | शालायामन्त्यम्  | १५ ८ ३    |
| ३८५ | शालाया वा पुरस्ता-<br>त्प्राच्याः                     | २५ ६ ४    |
| ९३  | शिक्षपाशं प्रतिमुञ्चते<br>पटुयामं विद्यारूपाणोति      | १६ ५ ६    |
| ११४ | शिक्षयस्कमपाशेण्डवास-<br>न्दीः परेणास्यति यं त<br>इति | १७ २ ४    |
| ४२  | शिरसा यूपमुज्जिहीते-<br>ऽमृता इति                     | १४ ४ २६   |
| ५७  | शिरसि च नवतदूर्मि-<br>शततदूर्मं वौजोसीति              | १५ ५ २५   |
| ३८२ | शिशुमक्षप्रतिषिद्धं दुष्टम्                           | २५ ५ ११   |
| २१४ | शीघ्रम्   | २० १ २८   |
| ४३४ | शुक्रं गायेति प्रेष्यति                               | २६ ३ १    |
| १३७ | शुक्रश्च शुचिश्चेत्पूतव्ये<br>पूर्वयोहरि              | १७ ८ १६   |
| १८  | शुक्रस्य षष्ठसप्तमयोः                                 | १२ ६ १८   |
| २८५ | शुक्रामन्थिस/खवेण वा                                  | २२ ५ २५   |
| ३५३ | शुक्लपक्षवचेत्त्रिवृदग्निधो-<br>म इत्येके             | २४ ६ २७   |
| ३४९ | शुक्लपक्षसप्तम्यां दीक्षा<br>सरस्वतीविनशने            | २४ ५ ३०   |
| ८०  | शुक्लवत्यो वायव्यस्य                                  | १६ १ ४४   |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|
| २०३ | शुण्ठाधी लोहाकर्णौ वो<br>डक्षिणः सोमक्रयणी                         | २२ ११ २३  |
| २६५ | शूद्रदानं वा दक्षनावि-<br>रोशम्भ्याम्                              | २२ १ ११   |
| २५  | शूद्रायै चर्मणि परिम-<br>ण्डले वयायच्छेते                          | १३ ३ ७    |
| २४० | शूलेऽथशेषश्रपणम्   | २० ७ २७   |
| २९६ | श्रुतेन माष्यन्दिने  | २१ ९ ९    |
| १९८ | शेषं यजमानो भक्षयतीद-<br>हविरिति                                   | १९ ३ ३०   |
| ४४९ | शेषं द्रतमिश्रं दीक्षिताय<br>प्रदच्छति                             | २६ ७ २४   |
| १९३ | शेष/ शेषमासिञ्चत्यु-<br>त्तरे पूर्वस्य                             | १९ ३ १६   |
| २०० | शेषमृत्विजः प्राणमश्र-<br>भक्षयन्ति प्राणपा म इति                  | १९ ५ ९    |
| १७३ | शेषा अष्टेष्टकाः   | १८ ६ १३   |
| ४३  | शेषेणानिषिञ्चति यज-<br>मानं देवस्य त्वेति                          | १४ ४ ४०   |
| २४४ | शेषे दीक्षाव्रताभावान्   | २० ८ २१   |
| ११२ | शेषेऽष्टौ वक्राः   | १७ १ १३   |
| ४०८ | शोणितं चेत्कुप्याद्विद्वि-<br>याम्भ्योऽङ्ग्यः स्वाहेति<br>जुहुयात् | २५ ११ २५  |
| ५८  | शौनः शेषञ्च प्रेष्यति  | १५ ६ १    |
| ५९  | शौनः शेषान्ते पृथक् शते<br>ददाति                                   | १५ ६ ५    |
| ३९४ | शमशानं चिकीर्षतः कुम्भे<br>सञ्चयनम्                                | २५ ८ ७    |
| ७९  | श्यामवृषो वा प्राजा-<br>पत्यः                                      | १६ १ ३६   |
| ५२  | श्यामाकाः सोमाय वन-<br>स्पतये                                      | १५ ४ ८    |
| २९३ | श्यावोऽश्वो दक्षिणा तं<br>ब्रह्मणे ददाति                           | २२ ८ ९    |
| ४११ | श्येनहृतं पूतीकानादारा-<br>नरुणदूर्वा०                             | २५ १२ १९  |
| २७३ | श्येनोऽभिचरतः  | २२ ३ १    |
| ६९  | श्येन्यादित्येभ्योऽदित्यै वा                                       | १९ ९ १४   |

| पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू० | पृ० | सूत्राण   | अ० क० सू० |
|-----|---|-----------|-----|---|-----------|
| ८८  | श्रवणमास्तीर्य यथाकृत-<br>मवदधाति                         | १६ ४ १०   | १०  | षडहान्ते न बहुवदेत्   | १२ ३ १७   |
| ८८  | श्रवणेनावच्छाद्य दक्षि-<br>णान्यस्मिन्नादीपयति            |           | ३२० | षडहार्येऽभिप्लवाः   | २४ १ ७    |
|     | विषणास्त्वेति   | १६ ४ १२   | ३१९ | षडहाख्यः  | २२ ५ १    |
| ९   | श्रुतेः   | १२ १ २७   | २१३ | षडाग्निंकानि चतुःस्थाने                                       | २० ४ ९    |
| ११९ | श्रोण्युस्योः   | १७ २ १९   | ७९  | षड्दृष्ट्यात्   | १६ १ ३७   |
| १२८ | श्रोत्रयोरभूदिदमिति                                       | १७ ५ ११   | ११४ | षड्द्वादश चतुर्विंशति वा<br>युनक्ति                           | १७ २ १०   |
| १८६ | सः प्रणयनीयाधानादि<br>करोत्याज्यासादनात्                  |           | २९३ | षड्वा   | २२ ८ १३   |
|     | स्फयादि करोति०  | १९ २ ४    | ३२६ | षड्विंशतिरात्रं प्रतिष्ठा-<br>कामानाम्                        | २४ २ २४   |
| ४६  | सः प्रभृत्यन्वयं पञ्चोत्तराणि१९                           | १ ८       | ४१  | षड् वोत्तराः  | १४ ४ २७   |
| १८७ | खञ्जं खात्वा खरमपरेण<br>खर्मावधाय परिस्तुतमा-             |           | ९८  | षण्मास्यमन्यम्  | १६ ६ १३   |
|     | सिच्य कारोत्तरमवदधाति०१९                                  | १ ६       | ३३८ | षष्ठमासादौ मन्थमस्थाने<br>पृथग्यः                             | २४ ४ ९    |
| ३७४ | श्वैडकवराहेषूदधारा प्रा-<br>चीदं विष्णुरिति               | २९ ४ १८   | २९० | षष्ठे चैकादशिनः   | २२ ७ १३   |
| १०९ | षोऽभ्यवहरणादि प्राय-<br>श्चित्यन्तं कृत्वा०               | १७ १ १    | २२  | षष्ठे त्रयोऽभिप्लवाः पृथग्यः                                  | १३ २ ५    |
| ३३  | स्यो वा सवनीयेषु  | १४ १ ११   | २३  | षष्ठे मासे त्रयोऽभिप्लवा<br>गोभायुपी०                         | १३ २ १५   |
| ४९  | स्यो वैकः   | १५ २ १६   | ३१२ | षष्ठे सवनीया भवन्ति त्रय-<br>स्योऽन्वहमैन्द्रमारुताः          | २३ ४ १०   |
| ४९  | स्यो वैखानरो द्वादशक-<br>पालो वारुणश्चैकतन्त्रे           | १५ २ १५   | ९   | षष्ठे सांवाशिनेन  | १२ ३ १२   |
|     | ष   |           | ३२९ | षोडशिदशमा उक्थ्याः  | २४ ३ २    |
| १३६ | षट्त्रिंशच्छत्या वा तृ-<br>तीयाष्टादशशत्या इतराः          | १७ ७ २६   | ४१४ | षोडशिनश्चैदतिरात्रः   | २५ १३ ११  |
| ३४७ | षट्त्रिंशत्संवत्सरः शा-<br>क्यानां तरसमयाः पुरो-<br>डाशाः | २४ ५ २०   | ३०३ | षोडशी वज्रः   | २२ ११ २६  |
| १३६ | षट्त्रिंशदहनाः षट्त्रिंशद-<br>हशः संवत्सरे                | १७ ७ १४   | ४४  | षोडश्यन्ते स्तोत्रं चम-<br>सैरेव                              | १४ ४ ४७   |
| ३२८ | षट्त्रिंशद्वात्रं प्रतिष्ठाका-<br>मानाम्                  | २४ २ ३७   | २९१ | षोडश्यन्ते पूर्वस्मिन्वथा-<br>शक्त्येकशफान्दद्यात्            | २२ १० १९  |
| १४३ | षट् प्रतिमन्त्रं वसुनां<br>भाग इति                        | १७ १० १५  |     | स   |           |
| ३२९ | षट् षट् वैखखादिरपा-<br>लाशाः                              | २० ४ १९   | ३६  | संख्यः सुष्टिनिवृत्तिः<br>सामान्यात्                          | १४ २ २५   |
| ६९  | षट् षट् वैकतन्त्रे  | १५ ९ ११   | ३९९ | संज्ञ्यमानश्चैद्वाचयेताहुति<br>जुहुयाद्यत्पशुर्मायुमकृतोरो०२५ | ९ १२      |
| ३७१ | षट्साधः काः   | २२ ३ ९    | १८७ | सं त्वा तत्क्षुरिति तक्ष्णम्                                  | २२ ६ १२   |
|     |   |           | २८८ | सं त्वा रिणन्तीति प्रक्षा-<br>लनम्                            | २२ ६ १३   |
|     |   |           | २८८ | सं त्वा शिशन्तीत्यासन्दी-<br>विवानम्                          | २२ ६ १४   |

| पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|-----|---|-----------|
| ८६  | संलिप्य इलक्षणां कृत्यो-<br>त्तरसादित्यास्त्विति                  | १६ ३ २८   |
| २६८ | संवत्सरं न याचेत्   | २२ १ ३१   |
| ३६७ | संवत्सरं यजेत   | २४ ७ ८    |
| १७७ | संवत्सरं वा कालस्या-<br>नवस्थितत्वात्                             | १८ ६ ३२   |
| १७  | संवत्सरः सोप्यन्तः  | १६ ६ १०   |
| ३३७ | संवत्सरप्रभृतीनि गवामयन-<br>प्रकृतीनि तद्वगुणदर्शनात्             | २४ ४ २    |
| १७  | संवत्सरभृतिनोऽसंवत्सर-<br>भृतेऽपि                                 | १६ ६ ९    |
| ३३१ | संवत्सरसंमिते चतुर्विं-<br>शमहः                                   | २४ ३ १४   |
| २७  | संवत्सरावरपु सत्रेषु<br>असारस्वतेषु०                              | १३ ३ ३०   |
| ९७  | संवत्सराहितारणेः  | १६ ६ ११   |
| ४१७ | संवत्सरेऽस्थोनि<br>याजयेद्युः                                     | २६ १३ ३६  |
| ३३३ | स/शीर्णश्चेदेककपालो<br>भौमः                                       | २३ ४ २१   |
| १९९ | स/श्रवसे विश्रवसे सत्य-<br>श्रवसे श्रवस इति सर्वे<br>निधनमुपयन्ति | १९ ६ ३    |
| ४०९ | स/सर्गकाले वोपपात-<br>सामर्थ्यात्                                 | २६ १२ ४   |
| ३७६ | स/सर्गे नाद्रियेत   | २६ ४ २९   |
| ४४४ | स/साधमानेभ्य इत्येके  | २६ ६ २२   |
| ४३४ | स/सीदस्वेत्युच्यमाने सुअ-<br>प्रलवान् द्विगुणानादीप्य०            | २६ ३ ३    |
| ३७७ | स/सुज्य वत्सानुनर-<br>पाकरणम्                                     | २६ ४ ३९   |
| ८६  | स/सृष्टामिति संयौति   | १६ ३ २०   |
| ३७८ | संस्कारात्साम्राज्यम्   | २६ ४ ४१   |
| ३८९ | स/स्थार्यं वा प्रकलू-<br>त्वात्                                   | २६ ७ १०   |
| ७७  | स/स्थिते तस्य शेषप्रासनम्   | १६ १ २२   |
| ३४९ | स/स्थितेऽध्वर्युराहवनीय-<br>समीपे स्थित्वाभ्यध्व०                 | २४ ६ ३६   |
| ४२१ | स/स्थोत्तरं च कुर्यात्  | २६ १४ १०  |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|
| ७८  | सकलानि वा  | १६ १ ३१   |
| ३३४ | सकृत्प्रयोगी दशरात्रः                                      | २४ ३ ३०   |
| ४४६ | सकृदासादनप्रोक्षणे खर-<br>स्थूणामयूख०                      | २६ ६ २६   |
| ३१  | सकृद्दीक्षारम्भे कर्मैकत्वात्                              | १४ १ १२   |
| ३०६ | सकृद्वा पितृवत्पर्यङ्ग्य                                   | २६ ८ १३   |
| ११० | सकृच्चित्ये  | १७ १ ९    |
| १६६ | सकृच्चित्ये  | १७ १२ २७  |
| १७६ | सकृन्मन्त्रवचनम्   | १८ ६ १०   |
| ३६७ | सकृन्मन्त्रादशाहे दशरात्रस्य<br>त्रयहप्रथमानि०             | २४ ७ १२   |
| ६३  | सजाताय कलिङ्गाम्   | १६ ७ १९   |
| ३९३ | सज्जनं चतुर्थ्यामयुग्मान्<br>ब्राह्मणान्भोजयित्वा०         | २६ ८ १    |
| १९९ | सजित्यै विजित्यै सत्य-<br>जित्यै जित्या इति<br>क्षत्रियस्य | १९ ६ ४    |
| १८७ | सते पुनाति गोऽश्ववालवा-<br>लेन पुनाति ते परिक्षुत्तमिति    | १९ २ ७    |
| १८२ | सत्यवादी   | १९ १ १२   |
| १२१ | सत्यसाम गायति  | १७ ३ २७   |
| ४१६ | सत्रगणयज्ञ सहत्वश-<br>ब्दात्                               | २६ १३ २९  |
| १६  | सत्रसहस्रसर्ववेदसवाज-<br>पेय०                              | १२ ६ ११   |
| २८  | सत्रार्द्धं प्रकरणात्                                      | १३ ३ ३७   |
| ४०४ | सत्रार्द्धं वागूर्णमान्नभृतेः                              | २६ ११ २   |
| ४०४ | सत्रायागूर्णान्कौ विश-<br>जिताऽतिरात्रेण यजेत              | २६ ११ १   |
| ३११ | सदः सदः प्रजावाग्भुजु-<br>षाण इन्द्राय देवेभ्यो०           | २३ ३ १२   |
| २९४ | सदो वा स्रण्यन्तः  | २२ १ २०   |
| ३४८ | सदोहविद्वानाग्नीध्राणि<br>चक्रोवन्ति                       | २४ ६ २६   |
| ३३३ | सदोहविधानानि चक्रो-<br>वन्ति                               | २४ ३ २६   |
| २६  | सदः स्रक्षिषु दुन्दुभीन्वा-<br>दयन्ति                      | १३ ३ १९४  |
| ८४  | सन्त इति वातमपक्षिपति                                      | १६ ३ ३    |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० | पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|-----|---|-----------|
| ३९० | सन्तापजानमीनादाय<br>सशरीरा दक्षिणा गच्छन्ति                              | २५ ७ १३   | ३२६ | सप्तविंशतिरात्रमृद्धि-<br>कामानाम्                                  | २४ २ २५   |
| ३०३ | सन्दृशवज्रावभिचरतः   | २२ ११ २५  | ११८ | सप्तसप्त वा   | १७ ३ ९    |
| ४३९ | सन्दाय धर्माय दाष्वेति<br>वत्समुन्नयति                                   | २६ ५ ५    | ३१९ | सप्तसप्ताहाः  | २३ ५ ५    |
| ३९० | सन्दीपनवतीः प्रत्यग्रन्य-<br>धिश्चयन्त्युखाः                             | २५ ७ १२   | ३११ | सप्तसु प्राणायतनेषु सप्त-<br>हिरण्यशकलान्प्रास्यति                  |           |
| १३४ | सपुरीषा पश्वेकैका  | १७ ७ १०   |     | मुखे प्रथमम्  | २५ ७ २०   |
| २४९ | सपुरुषमश्वमेधवदक्षिणा  | २१ १ १४   | ११२ | समम्बिलां कृत्वोख्यं निव-<br>पति समितमिति                           | १७ १ ३०   |
| ३२३ | सप्रायणीयस्तृतीयस्य  | २४ १ ३१   | ३०६ | समविभक्ताः प्रत्यहं ददाति   | २३ १ १०   |
| १९२ | सप्रैषं तु   | १९ ३ ९    | ७२  | समस्यानुवाचनं यजेति च   | १५ १० १३  |
| ३२८ | सप्तत्रिंशद्वात्रमृद्धिका-<br>मानाम्                                     | २४ २ ३८   | ४२० | समानजनपदसु सवे<br>महारात्रे०  | २६ १४ ८   |
| ३१  | सप्तदशदोक्षाः  | १४ १ १०   | ३७१ | समानमुखशरणम्  | २५ ३ ३२   |
| ३९  | सप्तदशदुन्दुभीनासज-<br>त्यनुवेदि०  | १४ ३ १४   | २६७ | समाने जने   | २२ १ २८   |
| ४१८ | सप्तदशमन्यत्   | २५ १३ ४०  | २६५ | समासिवां चोदिताव-<br>भृथश्रुतेः                                     | २२ १० १३  |
| ३२४ | सप्तदशरात्रादीनि त्रिंश-<br>दन्तान्येक एकाक्षपञ्चा-<br>शद्वात्रे०        | २४ ३ ३२   | २८७ | समासिर्वोभयचोदनात्  | २२ ६ १०   |
| ३७  | सप्तदशवृषलयो निष्क-<br>कण्ठ्याः  | १४ २ २८   | ४१८ | समासेऽस्थीनि सप्तात्रा-<br>ण्यरण्ये निवपेयुः                        | २५ १३ ४४  |
| ३७  | सप्तदशसप्तदश शतानि<br>ददाति गोवक्षा जावीनाम्                             | १४ २ २७   | ४९  | समारुढनिर्मथितेरनये<br>नीकक्ते सेनान्यः                             | १५ ३ ३    |
| २०२ | सप्तदश सामिधेन्यः  | १९ ६ २    | ३६९ | समारोह्यासमारोह्य वा<br>पूर्वसुपशमय्य पूर्ववद्धोमः                  | २५ ३ ९    |
| २९३ | सप्तदशाः पञ्च  | २२ ८ ६    | १६३ | समासिक्तान्कुशैः प्रोक्षति<br>सपरिश्रित्कं बाह्वेन च ये<br>देवा इति | १८ ३ १२   |
| ४३  | सप्तदशान्नान्यावपति  | १४ ४ ३५   | ३७० | समितमितिबोपस्थानं<br>द्वाभ्याम्                                     | २५ ३ १४   |
| ३३  | सप्तदशपरात्  | १४ २ २    | १६६ | समिदाधानं शामीलीवै-<br>कङ्कृत्योदुम्बर्यस्ता० ०                     | १८ ४ ६    |
| ३१७ | सप्तदशाश्च   | २३ ५ २५   | २०३ | समिद्ध इन्द्र इत्यादिप्रियः<br>प्रथमस्य                             | १९ ६ १२   |
| ४२  | सप्तदशाश्वत्थपत्रोपनद्धा-<br>नुषपुटानुदस्यन्त्यस्मै<br>विशाः             | १४ ४ २८   | ७३  | समिध्यमानसमिद्धवत्स्य-<br>न्तरे समास्तवारणऽ इति<br>नव दधाति         | १६ १ ११   |
| ८८  | सप्तभिरश्वशङ्खजिरुहां<br>धूपयति०   | १६ ४ ८    | ४०२ | समिध्यजुरन्ते शामित्र एव<br>जुहुयात्तिष्ठमरुत०                      | २५ १० १६  |
| ४४३ | सप्तमे च सर्वलेशाकर्तं दक्षि-<br>णोक्षमाणः प्रतिप्रस्थात्रे<br>प्रयच्छति | २६ ६ १५   | २९७ | समिध्यजुरन्ते सं त्वा द्वि-   |           |
| ६६  | सप्तम्यां ब्रह्मागारा-<br>त्सोममाहृत्यासन्धमि०                           | १५ ८ १४   |     |   |           |



| पृ० | सूत्राणि                       | अ० क० सू० | पृ० | सूत्राणि                      | अ० क० सू० |
|-----|--------------------------------|-----------|-----|-------------------------------|-----------|
|     | न्वन्तोति दावाहरणम्            | २२ ६ ११   | २९  | सर्वतो नवसु दशमीं कृत्वा      |           |
| ३८  | समुच्चयो वा                    | १४ ३ ५    |     | होत्रे दद्यात्                | १३ ३ ४६   |
| ४४१ | समुद्राय त्वेति वातना-         |           | १४६ | सर्वतोऽपादावेलायाः            |           |
|     | मानि जपति गच्छन्ना-            |           |     | स्तोमभागा रश्मिना             |           |
|     | हवनीयम्                        | २६ ६ १    |     | सत्यायेति प्रतिमन्त्रम्       | १७ ११ ९   |
| ९३  | समुद्रपुरीषे प्रतिदिशं         |           | ४२३ | सर्वत्राऽविद्विषाणानाम्       | २६ १४ ३६  |
|     | पुरीषाहरणम्                    | १६ ५ १०   | ३३  | सर्वत्राविशेषात्              | १४ १ २४   |
| १९९ | सम्पुष्ट्य विपुष्ट्यै सत्यपु-  |           | ३४७ | सर्वत्राविशेषात्              | २४ ५ २१   |
|     | ष्ट्यै पुष्ट्या इति वैद्व्यस्य | १९ ५ ५    | २२  | सर्वत्रैके                    | १३ १ १२   |
| ४२८ | सम्भारैः सःसृजति मखा-          |           | ३७२ | सर्वनाशे हविषां दोषे वा       |           |
|     | येति                           | २६ १ ५    |     | तदुक्तम्                      | २५ ४ १३   |
| ३२१ | सम्भार्यं तृतीयम्              | २४ १ १७   | २३  | सर्वपृष्ठश्चेत्सर्वेतिपाद्याः | १३ २ १४   |
| ४२७ | सम्भृतानमिसृशति                |           | ३६४ | सर्वप्रायश्चित्तं च           | २५ १ १३   |
|     | मखायेति                        | २६ १ १२   | ३६३ | सर्वप्रायश्चित्तं च पञ्चभिः   |           |
| ४३  | सम्नाडयमसावित्याह नाम-         |           |     | प्रत्युचम्                    | २५ १ १०   |
|     | ग्राहं शिष्टैः                 | १४ ४ ४३   | १३० | सर्वमन्त्रानप्येकस्मिन्नेके   | १७ ५ २२   |
| ५४  | सरस्याः कृत्याः प्रज्वा        |           | ४२२ | सर्वमरणमिच्छन्तः सर्वे-       |           |
|     | मधुगौरुलब्धाः पयो घृतम्        | १५ ४ ३३   |     | ऽनुसवनम्                      | २५ १४ २२  |
| ५५  | सरस्वतीर्गृह्णात्यपो देवा      |           | ४४४ | सर्वमासन्धां करोति            | २६ ६ २४   |
|     | इति                            | १५ ४ ३४   | २८३ | सर्वमेके                      | ३२ ५ ४    |
| ४३  | सरस्वत्यै त्वेति वा            | १४ ४ ४२   | २५० | सर्वमेधेः सर्वकामस्य          | २१ २ १    |
| ६३  | सरस्वत्यै वाचस्थाने वि-        |           | २१४ | सर्वरूपं वा                   | २० १ २७   |
|     | ध्वेषां त्वा देवानाम्          | १४ ४ ४१   | १७  | सर्वसमासो वैन्द्राग्नी वा     | १२ ६ १४   |
| २९६ | सराजानो ब्राह्मणा यं पुर-      |           | ११७ | सर्वसुरभ्युन्मदितः शेषैर-     |           |
|     | स्कुर्वीरन्स एतेन यजेत         | २२ ५ २९   |     | भिषिञ्चत्या सुखादवच्छाव-      |           |
| ३०२ | सराजानो विशो यं पुर-           |           |     | यन्प्रतिदिशः सर्वत्र          | १९ ४ १४   |
|     | स्कुर्वीरन्स एतेन यजेत         | २२ ११ ८   | ३१६ | सर्वस्तोम उत्तमः              | २३ ५ १०   |
| १४० | सर्वेणप्रभृत्यापश्चासाद-       |           | २८९ | सर्वस्तोमः                    | २२ ६ २४   |
|     | नात् कृत्वा                    | २० ७ २८   | २४३ | सर्वस्तोमो ज्योतिर्गौराय-     |           |
| ३४४ | सप्तसत्रं व्यत्यासं विराट्     |           |     | रभिजिद्विष्वजिन्महाव्रत-      |           |
|     | कौसुरविन्द द्वितीयं च          | २४ ४ ५०३  |     | मसोर्यामो वा                  | २० ८ १३   |
| ३७९ | सर्वं वा निमित्तात्            | २५ ४ ४५   | ३०८ | सर्वस्तोमो बुभूषतः            | २३ १ २२   |
| २४५ | सर्वं वा श्रुतेः               | २० ८ २२   | २४९ | सर्वस्वं ब्राह्मणस्य          | २१ १ १५   |
| २६९ | सर्वजित्समहाव्रतः संव-         |           | २७२ | सर्वस्वप्रतिनिधिर्वा          | २२ ३ २६   |
|     | त्सरदीक्षः सप्ताहाभिषव-        |           | २८६ | सर्वस्वारः कृताञ्जदक्षिणः     | २२ ६ २    |
|     | स्तिस्र उपसदः षड्वा            | २२ १ ४४   | २३७ | सर्वहुतेन महिम्नां चरति       |           |
| ३४५ | सर्वजिदभिजिद्विष्वजितां        |           |     | यस्तेऽहन्निति श्रुति          | २० ७ १६   |
|     | वैकैकेन                        | २४ ५ ४    | ३१  | सर्वारिणष्टोमैर्वा राजसूय-    |           |
| ३५२ | सर्वज्यान्त्यां विधजित्        | २४ ६ २०   |     | सोमैः                         | १४ १ ७    |

| पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|-----|---|-----------|
| ३५७ | सर्वाग्निष्टोमो भरत-<br>द्वादशाहः                     | २४ ७ ११   |
| १२८ | सर्वान्प्येकस्मिन्नेके                                | १७ ५ १२   |
| ११७ | सर्वाभिश्चतुर्थम्                                     | १९ ४ १९   |
| २१  | सर्वा वाऽविशेषात्                                     | १३ १ ७    |
| ४०३ | सर्वे चेत्तूष्णं मथित्वा।प्रति-<br>वातमुद्धृत्य०      | २५ १० २०  |
| ४१  | सर्वेभ्यः षोडश  | १४ ४ १४   |
| ३९९ | सर्वेषां वाज्यस्य यजेत्                               | २५ ९ १०   |
| ७६  | सर्वेषां वा तुल्याः                                   | १६ १ १०   |
| २६१ | सर्वा वाऽयोजानु                                       | २१ ४ १८   |
| ७६  | सर्वेषां वाऽविशेषात्                                  | १६ १ १६   |
| ४   | सर्वे संस्कारात्                                      | १२ १ १२   |
| ७७  | सर्वैरेके   | १६ १ २३   |
| ३३१ | सवनमुखीयेषु भक्षयिष्य-<br>न्तो वा                     | २४ ३ १२   |
| ३३७ | सवनसन्तति जुहोत्यग्निः<br>प्रातः सवन इति              | २४ ४ १    |
| २९६ | सवनान्याशौर्वन्ति                                     | २२ ९ ७    |
| ३४७ | सवनीया वा बहुश्रुतेः                                  | २४ ५ २२   |
| १७७ | सवर्णोपायी  | १८ ६ २८   |
| २५९ | सविता त इति शरीराणि<br>निवपति मध्ये                   | ५१ ४ ५    |
| ४५२ | सविता प्रथमेहन्निति च<br>प्रत्यहम्                    | २६ ७ ३५   |
| ३३२ | सवितुः ककुभः  | २४ ३ १९   |
| ६७  | सवित्रेति वानुवाकमुक्त्वा                             | १५ ८ १६   |
| १०३ | सव्यबाहुमन्तरं हुत्वोत्तर-<br>लक्षणाभिरष्टकानिः       | १६ ७ १३   |
| ९३  | शशिकर्षं प्राञ्चं प्रगृह्णाति<br>सुपर्णोसीति विण्णवत् | १६ ५ ७    |
| ३३६ | सशेषं होतृचमसम्                                       | २४ ३ ३७   |
| २७६ | सह पशुनालभते  | २२ ३ २७   |
| २१६ | सहस्रं वावर्तम्                                       | २० २ ४    |
| २६५ | सहस्रं सर्ववेदसं विश्व-<br>जितः                       | २२ १ ९    |
| ४५  | सहस्रदक्षिणः  | १५ १ ५    |
| ३०६ | सहस्रदक्षिणाः   | २३ १ ५    |
| २८  | सहस्रदक्षिणे त्रिरात्रे<br>प्रतिविमज्य०               | १६ ३ ४१   |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|
| २८  | सहस्रदक्षिणो वा                                  | १३ ३ ३६   |
| १२८ | सहस्रदा इति पुरुषाक्षिर<br>उद्गृह्य मध्ये        | १७ ५ १४   |
| ३५२ | सहस्रपूरणगृहपतिमर-<br>णसर्वेज्याभ्यः             | २४ ६ १६   |
| ३५२ | सहस्रपूरणे गौः                                   | २४ ६ १७   |
| २६४ | सहस्रमभिजितो दक्षिणा                             | २२ १ ७    |
| ३४८ | सहस्रसंवत्सरं विश्वसृजाम्                        | २४ ५ २४   |
| ३४६ | सहस्रसाव्यमग्नेः                                 | २४ ५ १०   |
| २८१ | सहस्राणि वा                                      | २२ ५ २२   |
| ५९  | सहस्रे वा  | १५ ६ ६    |
| ३४२ | साकमेघा दूर्ध्वपूर्णमासवत्                       | २४ ४ ३३   |
| ४२२ | साक्यमरणमिच्छन्तः<br>प्राजापत्यर्चा जुहुयुः      | २५ १४ १९  |
| ३०१ | साग्निचित्तिवावनेस्तोमौ<br>सर्वजिद्विदौ          | २३ १० ३३  |
| २७६ | सायणऋधमाः  | २२ ३ २५   |
| २७५ | सायणऋधमां हिरण्य-<br>स्रगवत्                     | २२ ३ २३   |
| २३४ | सानुचर्यः प्रत्याहुः                             | २० ६ १९   |
| ३४९ | सान्नाय्यञ्च तस्मिन्                             | २४ ५ ३४   |
| ३८२ | सान्निपातिकानि वा तस्य                           | २५ ५ १३   |
| १९९ | साम प्रेष्यति                                    | १९ ५ १    |
| ४४६ | साम प्रेष्यत्यवभृथवद्देशाः                       | २६ ७ ६    |
| ३८१ | सार्यं दोहस्याने वा<br>पुरोडाशः                  | २५ ५ ७    |
| ३८० | सार्यं प्रातर्दोहात्तवैन्द्रं<br>पञ्चशरावमोदनं०  | २५ ५ २    |
| ३८७ | सायमाहुत्याऽहुतायां<br>चेद् दुर्बलाः०            | २५ ७ १    |
| १८९ | सारस्वतमौदुम्बरेण                                | १९ २ १७   |
| ३४१ | सारस्वते च प्रथमे                                | १४ ४ २९   |
| १८५ | सारस्वतेन द्वयोः प्रातः                          | १९ १ २५   |
| १९१ | सारस्वतो मेघः                                    | १९ ३ ४    |
| ५०  | सावित्रः क्षत्तुः                                | १५ ३ ९    |
| ६५  | सावित्रसारस्वतत्वाद्भूपो-<br>ष्णोन्मबाहंस्यत्य०  | १६ ८ ४    |
| २७२ | सायणं शतं दक्षिणाऽद्वयोवा                        | २२ २ २०   |
| ९९  | सासन्दीकमुद्यम्योदु त्वेति<br>दक्षिणतोऽनसि करोति | १६ ६ १६   |

| पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|-----|---|-----------|
| २१४ | साहस्रम्  | २० १ ३०   |
| २७० | साहस्राश्रितवारः सहस्र-<br>दक्षिणाः   | २२ २ ६    |
| ७०  | सिद्धवृक्षव्याघ्रलोमानि<br>चावपति   | १५ ९ २६   |
| ११३ | सिकताभिः समं बिलां<br>कृत्वा मातेव पुत्रमिति०                                     | १७ १ २२   |
| ११० | सिकताश्चाग्नेर्मस्येष्वपत्  | १७ १ ६    |
| २१५ | सिध्रकमुसलेनैव हन्ति  | २० १ ३८   |
| ११६ | सौरमुत्करे कृत्वा   | १७ २ २३   |
| ३३  | सुत्यादौ हिरण्यस्रजोऽपि-<br>नहन्ते०   | १४ १ २३   |
| १०२ | सुत्यास्वाहवनीये साङ्का-<br>शिनेन कृत्वा  | १६ ७ ४    |
| ४०  | सुन्वन् जयति  | १४ ४ ६    |
| ४२  | सुन्वन्तमस्यासुपवेशयति<br>यन्तासीति   | १४ ४ ३२   |
| ६१  | सुन्वन्तमस्यासुपवेशयति<br>स्थोनामासीदेति  | १५ ७ ३    |
| ५७  | सुन्वन्तमाक्रमयन् दिशः<br>प्राचीमारोहति०  | १५ ५ २१   |
| १३  | सुब्रह्मण्य उपमा ह्यस्वेत्यु-<br>क्त्वा समिदाधानम्                                | १२ ४ २६   |
| २८३ | सुब्रह्मण्यारनेयी   | २२ ५ २    |
| १३  | सुब्रह्मण्याह्वानं गृहपतेय<br>वाह गृहपतिः   | १२ ४ २५   |
| २६१ | सुमित्रिया न इति स्ना-<br>त्वाऽहतवाससोऽनहुत्पुच्छ-<br>मन्वारभ्या०                 | २१ ४ २५   |
| २०० | सुमित्रिया न इत्यपोऽक्ष-<br>लिनादाय दुर्मित्रिया इति०                             | १९ ५ १५   |
| १९० | सुराघटान्द्रीणात्योजोऽ-<br>सीति वृक्षव्याघ्रसिद्धलो-<br>मभिः प्रतिमन्त्रं मिश्रैः | १९ २ २३   |
| १९२ | सुराघवन्तमिति जुहोति  | १९ ३ १२   |
| १९८ | सुश्लोकेत्यालब्धो ह्ययति  | १९ ४ २०   |
| ४२१ | सुसमिद्धहोमः  | २५ १४ ९   |
| ४२१ | सूतग्रामण्यां तृतीयायाः   | २० १ १५   |
| २३० | सूय इत्याच्छेद  | २० ५ २१   |
| ४४४ | सूयवसाद्गवतीत्युच्यमाने<br>यवसोदके धेनवे प्रयच्छ                                  |           |

| पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|-----|---|-----------|
|     | न्येके  | २६ ६ २३   |
| ३७१ | सूर्याय च ज्योतिष्मते   | २५ ३ २१   |
| ६१  | सेषुर्धनुः प्रयच्छति  | १५ ६ ३२   |
| ५१  | सैव दक्षिणा   | १५ ३ २४   |
| ५२  | सोमं क्रीत्वा द्वैधमुपनह्य<br>पर्युद्धैकं०                    | १५ ४ ३    |
| २७७ | सोमक्रयणस्त्रिवत्सः साण्डः                                    | २२ ३ २८   |
| २९४ | सोमचमसो दक्षिणौदुम्बरः<br>सगोत्राय ब्रह्मणे देयः              | २२ ८ २१   |
| ४२३ | सोमदाहे यथास्वं वृत्तान्ता-<br>न्वारयेयुः                     | २५ १४ २८  |
| ११८ | सोमनिवपनाद्यातिथ्यहवि-<br>ष्कृतः कृत्वाऽऽहवनीय०               | १७ ३ ८    |
| ३४१ | सोममुपनह्य सुत्यास्थानेषु<br>मासमग्निहोत्रं जुह्वति           | २४ ४ २६   |
| १९४ | सोमवतां बहिषदामग्नि-<br>ष्वात्तानां च                         | १९ ३ २५   |
| २०१ | सोमवदुत्क्रमणमागमनं च   | १९ ५ १७   |
| ३९८ | सोमक्षेत्रमाजोलीये य<br>ईजानाः पितरो ये पितामहा<br>येऽनोजाना० | २५ ९ ६    |
| २९७ | सोमातिपूतस्य तीमसुदु-<br>कथ्यः                                | २२ ९ १३   |
| ७२  | सोमातिपूतस्याप्येषा   | १५ १० १९  |
| ३२  | सोमात्क्रीयमाणात्सहितं<br>दक्षिणतः०                           | १४ १ १४   |
| ४११ | सोमापहरणे विधावते-<br>च्छतेति द्रूयात्                        | २५ १२ १७  |
| ३२  | सोमा वा सामान्यात्  | २४ ४ ३४   |
| ९६  | सोमाविरोधेन वा तत्प्रा-<br>धान्यात्                           | १६ ६ ७    |
| ३८५ | सोमेज्योपपाते चैकैकां<br>यथाकालं कृत्वा०                      | २५ ६ ७    |
| १९० | सोमो राजेत्यनुवाकेन<br>ग्रहानुपतिष्ठते युगपत्                 | १९ २ २५   |
| २०२ | सौत्रामण्यामिष्टिपशवो<br>मिन्नतन्त्राः कालभेदात्              | ११ ६ १    |
| ३२४ | सौमार्पौष्ण उपालम्ब्यः  | २४ २ १०   |
| ५१  | सौमारौद्रोऽतश्चक्रः शुक्ला-<br>पर्यास शुक्लवत्सायाः           | १५ ३ २३   |

| पृ० | सूत्राणि                         | अ० क० सू० | पृ० | सूत्राणि                     | अ० क० सू० |
|-----|----------------------------------|-----------|-----|------------------------------|-----------|
| १८६ | सौरमेवास्याम्                    | १९ २ ५    | ११२ | सक्तिषु पादमात्रोः           | १७ १ १४   |
| १९१ | सौराणाम्                         | १९ ३ १    | ४२१ | सुखपुष्कराकृती पिन्वने       |           |
| २३  | सौथं उपालम्भ्यः                  | १३ २ १०   |     | रौहिणकपालेपरिमण्डले          | २६ १ २०   |
| २२० | सौथोऽस्यामये                     | २० ३ १४   | ३६  | सुख्यहनात्प्राग्वविषा        | १४ २ १९   |
| १९६ | सौवर्णं शिरस्येके विधो-          |           | २८३ | सुच्ये दुष्टे पुनर्ग्रहणम्   | २५ ५ २०   |
|     | दिति                             | १९ ४ ११   | १७० | सुर्वं प्रास्य परिश्रित्स्व- |           |
| ३६  | स्कन्देचचेदस्कन्नधित प्राज-      |           |     | कक्कणाजिनमास्तीये०           | १८ ५ ६    |
|     | नोत्यभिमृदय शेषेण जुहु-          |           | १६६ | सुवाहुती जुहोत्यग्ने तम-     |           |
|     | यात्                             | २५ २ ५    |     | द्वयेति च प्रत्यृचम्         | १८ ४ ८    |
| ८७  | स्तनानिवाऽग्रेपूजयति             | १६ ४ १    | ४३  | मुषेण सम्भृताज्जुहोति        |           |
| ४१७ | स्तुते माजोलीयं मिः परि          |           |     | वाजस्येममिति                 | १४ ४ ९३   |
|     | यन्त्यपसव्य०                     | २५ १३ ३४  | ४८  | सुवे वैपालागे कङ्कते         |           |
| २२८ | स्तुवीरम्वा                      | २० ५ ५    |     | वापामार्गेतन्तुलान् कृत्वा   | १५ २ २    |
| ३७५ | स्तोत्रमोहे शस्त्रस्य च          | २५ ४ २३   | ४०८ | स्वण्याचचेप्रजापतये          |           |
| १३५ | स्तोममागा अन्वहम्                | १७ ७ १७   |     | स्वाहोति                     | २५ ११ २९  |
| १७  | स्तोमायनं वा                     | १२ ६ ११   | ३८७ | स्वय० होम्यशक्ता उ-          |           |
| ३५९ | स्तोमोत्सर्गो वैकल्याङ्कः        | २४ ७ २५   |     | पासीत                        | २५ ६ १३   |
| २५४ | स्त्रियोवा                       | २१ ३ ८    | १२३ | स्वयमातृणां पुत्र्ये शर्क-   |           |
| ३०२ | स्थण्डिलेऽभिषिच्यते प्र-         |           |     | रां छिद्रां ध्रुवासीति       | १७ ४ १५   |
|     | तिदुहाहवनीयस्य दक्षि-            |           | १६५ | स्वयमातृणामध्वनि             |           |
|     | णतः                              | २२ ११ ९   |     | भारम्बुक्कुवत्सापयसाऽभि-     |           |
| २८६ | स्थपतिरित्येनं द्रुयुः           | २२ ५ २८   |     | जुहोति०                      | १८ ४ २    |
| ३०२ | स्थपतिरित्येनं द्रुयुः           | २२ ११ १०  | १६३ | स्वयमातृणायां पञ्चगृहोत्तं   |           |
| १८९ | स्थाढीभिः सौरान्नाना             |           |     | जुहोति नाभिर्वद्विरण्या      |           |
|     | द्वि वामिति व्यत्यासम्           | १९ २ २१   |     | दशोऽं०                       | १८ ३ ११   |
| ९९  | स्थात्वां गार्हपत्यं पश्चात्     | १६ ६ १७   | १२५ | स्वयमातृणारेतः सिरिव-        |           |
| २१५ | स्थावरा अपो गत्वा प्रजा-         |           |     | वज्योतिर्श्रुतव्याषाढासु०    | ४ २६      |
|     | पस्ये त्वेतिप्रोक्षत्पञ्च प्रति- |           | १६३ | स्वयमातृणारूपृष्टं प्रथमम्   | १८ ३ १६   |
|     | मन्त्रम्                         | २० १ ३५   | ९   | स्वयमृतुयाजेज्याऽर्वा-       |           |
| ५८  | स्थितं प्राञ्चमभिषिञ्चति         |           |     | ज्वमद्य०                     | १२ ३ १४   |
|     | पुरोहितोऽञ्चयुर्वो०              | १५ ५ २८   | ५५  | स्वयमेव सास्रगानम्           | २४ ६ ४०   |
| ४४८ | स्थूणामयूल्मम्                   | २६ ७ १८   | ४२  | स्वरिति गौधूमालभते           | १४ ४ २५   |
| ३९१ | स्थूयं च                         | २५ ७ २२   | ३६२ | स्वरित्यौद्गात्र आहव-        |           |
| ६३  | स्फुटमस्मै प्रथच्छति पुरो-       |           |     | नीये                         | २५ १ ८    |
|     | हितोऽञ्चयुर्वेन्द्रस्य वज्र      |           | २७१ | स्वर्गकामपशुकामभ्रातृ-       |           |
|     | द्विति                           | १५ ४ ११   |     | व्यवर्ता प्रथमः              | २२ २ १०   |
| ६४  | स्यन्दमानाः                      | १५ ४ २५   | २९३ | स्वर्गकामस्यतेपेयः           | २२ ८ १०   |
| ६४  | स्यन्दमानाः स्थावराः             |           | ३०७ | स्वर्गकामस्यायुः             | २३ १ १७   |
|     | प्रत्यातये                       | १५ ४ ३१   | २२७ | स्वर्गायेत्युदिते            | २० ४ ३४   |

| पृ० | सूत्राणि   | अ क० सू० |
|-----|--|----------|
| ४६४ | स्वाध्यायदर्शनात्  | २६ ७ ४२  |
| ९१  | स्वाहाकारः सर्वासु-<br>खायाम्  | १६ ४ ४४  |
| ४४२ | स्वाहाऽनय इत्यनुव-<br>षट्कृते  | २५ ६ ६   |
| ४४१ | स्वाहा घर्मेः पित्र इति ज<br>पित्वाऽतिक्रम्याश्चाव्याह<br>घर्मेभ्य यजेति                     | २६ ६ ३   |
| ४४१ | स्वाहा घर्मायेत्युपयमन्या-<br>सिञ्चति घर्मे  | २६ ६ २   |
| ४९१ | स्वाहा प्राणेभ्यः साधिप-<br>तिकेभ्य इति०   | २६ ७ ३३  |
| ४४३ | स्वाहा सं ज्योतिषेत्युप-<br>यमन्यामासिञ्चति घर्मेभ्यम्                                       | २६ ६ १७  |
| ४३९ | स्वाहेन्द्रवदिति विप्रोऽभि-<br>मन्त्रयते   | २६ ५ ७   |
| ४०८ | स्विष्ठाच्चेत्तपस्याभ्योऽ-<br>नयः स्वाहेति   | २५ ११ २१ |
| ५३  | स्विष्टकृच्छ्रुतेश्च   | १५ ४ २०  |
| ४०२ | स्विष्टकृतमनुजुहोति<br>पुरुदम इति  | २५ १० १३ |
| २०० | स्विष्टकृतप्रभृत्यावर्हिहो-<br>मात्कृत्वा परिचुत्क्षीरलि-<br>प्तान्यादायावन्मृथवद्ग-<br>मनम् | १९ ५ ११  |
| ४०२ | स्विष्टकृदन्त उष्णीषवेष्टि-<br>तस्य वृक्षासज्जनं   | २५ १० १४ |
| २४२ | स्विष्टकृदन्तेऽग्निभ्यः स्वि-<br>ष्टकृद्भ्यः स्वाहेति लोहितं<br>जुहोति यथावत्तम्             | २० ८ ८   |
| २४९ | स्विष्टकृद्वनस्पत्यन्तरे पुरु-<br>षदेवताभ्यो जुहोति  | २१ १ १३  |
| ४२  | स्विष्टकृद्वनस्पत्यन्तरे प्रत्ये-<br>त्य प्रतिप्रस्थाता०                                     | २५ १० १२ |
| २३१ | स्विष्टकृद्वनस्पत्यन्तरे<br>शुल्यो हुत्वा देवताऽन्वा-<br>ह्यभ्यो०                            | २० ८ ४   |
|     | ह  |          |
| ९२  | हरति धावाक्षामेति  | १६ ५ ४   |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|
| १५९ | हवने प्रास्यति चात्वाळे ८                                      | १ १६      |
| ३८२ | हविरन्तरेण प्राक्प्रधाने-<br>ज्यायाः स्मृत्वात्वाहरेत्         | २५ ५ १५   |
| १७२ | हविर्धानप्रक्षालनाद्याग्नी-<br>धालम्भनात्कृत्वा                | १९ ६ ८    |
| २९  | हविर्धानाग्नीध्रान्तरे द्रोण-<br>कलश०                          | १३ ३ ४३   |
| ७३  | हविर्भिवा  | १५ १० २१  |
| ३४३ | हविर्यज्ञेभ्योऽतिरात्रमेके<br>सोमानन्तर्थात्                   | २४ ४ ४१   |
| २०६ | हविषामुत्तरे यथालिङ्गम्  | १९ ६ २४   |
| ३९० | हविष्यवद्द्वौम्यम्   | २५ ७ ११   |
| ३८९ | हविष्येषु चेदादियमाणेषु<br>मरणं दक्षिणागनावेनात्स-<br>न्वेहेत् | २५ ७ ५    |
| ७२  | हवोऽपि निर्वपति सा-<br>वित्रवारुणैर्द्राणि०                    | १५ १० १७  |
| ३५६ | हवोऽपि निर्वपत्याग्ने-<br>यमेन्द्रं वैषदेवं०                   | २४ ७ ४    |
| २१८ | हव होतरिति प्रतिगृह्णाति<br>तदन्ते प्रेष्यति बीणागण-<br>गिनो०  | २० ३ ३    |
| ३७  | हस्तिवद्वाकमहानसानाम्  | १४ २ २९   |
| ५२  | हायनानामिन्द्राय ज्ये-<br>ष्ठाय                                | १५ ४ १०   |
| १६१ | हिङ्कृत्य साम गायति  | १८ ३ १    |
| ६५  | हिरण्मयानि वा  | १५ ८ ६    |
| ७९  | हिरण्मयानि वा  | १६ १ ३३   |
| ६७  | हिरण्मयोऽं स्रजमुद्रात्रे<br>रुक्मो होत्रे०                    | १६ ८ २२   |
| ८१  | हिरण्मयोमेके   | १६ १ ६    |
| ३४  | हिरण्मयेन मधुपर्हं गृहीत्वा<br>खरमध्ये सादयति                  | १४ २ ८    |
| ७९  | हिरण्यगर्भे हस्त्युचा चुवा-<br>वारः                            | १६ १ ३८   |
| २१३ | हिरण्यपरिमाणेऽन्यत्रापि  | २० १ २३   |
| ४६  | हिरण्यमागनावैष्णवे   | १५ १ १३   |
| ४१० | हिरण्यवद्द्वौकम्   | २५ १२ १३  |
| ३३२ | हिरण्यवासोधीवासेष्व-   |           |

| पृ० | सूत्राणि   | अ० क० सू० | पृ० | सूत्राणि  | अ० क० सू० |
|-----|--|-----------|-----|---|-----------|
|     | श्वसंज्ञपनम्   | २० ६ १०   | १८  | होताध्वर्युं हिरण्मन्थोः                                    |           |
| २७२ | हीनल्यानुकीः   | ५२ २ १९   |     | कशिपुनोरुपविष्टौ  | १९ ६ ४    |
| ३८२ | हुतं चेत्संस्थाप्य तदेव पुनर्निर्वपेत्                   | २६ १ १७   | २२० | होता ब्रह्मर्षेण का स्विदा सीदिति                           | २० १ २२   |
| ४०९ | हुताहुतसंलग्नैऽङ्गारमन्तः परिधिं निर्वर्त्य              | २१ ११ ३१  | २०४ | होतायक्षत्समिधार्गि-मिति प्रवाजप्रैवास्त्रिपञ्चोः           | १९ ६ १४   |
| १८२ | हुतोच्छिष्टमक्षः   | १९ १ १३   | २०६ | होता यक्षदक्षिनाविति त्रये वपानां प्रैवायथास्त्रिङ्गम्      | १९ ६ २२   |
| ३८७ | हुत्वान्यामाजतेति ब्रूयात्                               | २६ ६ १२   | १०  | होता शंसत्याद्विवनम्  | १२ ६ ७    |
| ३७३ | हुत्वा भूरित्यनुमन्त्रणम्                                | २६ ४ ११   | १७  | होतुः प्रथमं प्रथममुक्थ्यच-दितरेषु                          | १२ ६ १    |
| १७० | हुत्वा खुक्प्रासनम्                                      | १९ १ २    | १०  | होतुप्रत्ययः प्रतिगरः                                       | १२ ३ १९   |
| ४४३ | हुत्वा हुत्वा प्रथमपरिधा उपश्रयति                        | २६ ६ १३   | १९३ | होतुब्रह्मसैत्रावरुणाः सा-रस्वतमाद्विवनवत्                  | १९ ३ ११   |
| ३९९ | हृदयनाशे त्वन्यमालभेते-त्येके हृदयं पशुरिति श्रुतेः      | २१ ९ ९    | २१८ | होतुब्रह्मोद्गातारः कशिपुषु                                 | २० २ २१   |
| १७७ | हृदयशूलान्ते सुवाहुतीर्ज-होति यदाकृतादिति प्रत्यु-चमष्टौ | १८ ६ २३   | १७१ | होत्रीये त्रिरकविंशत्या                                     | १८ ६ ११   |
| २६  | हैमहाः हैमहाः इति  | १३ ३ २२   | २७० | होत्रे शक्काळे  | २२ २ ३    |
| २२९ | होतरश्चमभिष्टुहीति प्रेष्यति                             | २० १ ९    | १६८ | होमासाद्वनद्योश्च   | १८ ४ २१   |
| २१८ | होतर्भूतान्याचक्ष्व भूते-ष्विमं यजमानमध्युहेति           | २० २ २२   | ३६२ | होत्रिके भूरिति गार्हपत्य                                   | २१ १ १    |
| ३४३ | होताध्वर्यवपौत्रीये च                                    | २४ ४ ४४   | २६१ | हौम्यङ्गवि सद्रौद्रमुपसृष्टं वायव्यं दुह्यमानमाश्विनं दुरध० | २१ २ ३    |
|     |  |           |     | त   |           |
|     |  |           | ४१  | तु स यथेष्टं कुरुते   | १४ ४ १८   |

\* इति \*

आयुर्वेद तथा संस्कृत की सब प्रकार की पुस्तकों के मिलने का एक साम्प्र पता—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्त—

बीकानेर संस्कृत सीरिज आफिस,

बनारस सिटी ।